हुरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमारूप-काशीसंस्कृतसीरिज्युस्तकमालायाः

38

न्यायविभागे (३) सतीयपुष्पम्।

षड्दर्जनटीकाकृद्वाचरपितिमिश्रविरचित-

भ्वायवार्तिकतात्पर्यटीकायाः

काक्षीस्थश्रीवरूलभ्यत्वश्रालिग्रामसाङ्गवेदविद्यालयाभ्यापकेन न्यायाचार्य पं० श्रीराजेश्वरकास्त्रिद्राविडेन संशोधितः ।

प्रकाशकः-

तयक्रणदास-धन्दास शुमः— चौखम्बा संस्कृतः सीरीज आफिसः

विद्याविकास प्रेम-गेपालमीदर के उत्तर फाटक, **बनारस सिटी** ।

१९८३

Registered According to Act XXV of 1867.

२३१.१

*(	NAKKAKA KAKKKKAKKKKKK K
K K	वीर सेवा मन्दिर 🎇
ek ek	दिल्ली 🖔
N. C.	Ř K
e 6	→ Ř
8 8 8	X X
	क्रम संख्या
	- 12 ·
がながれ	वण्ड
ex Ex	

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाच्य[े] काशीसंस्कृतसीरिज्पुस्तकमालायाः

२४

न्यायविभागे (३) तृतीयपुष्पम् ।

षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचित-

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाः

प्रथमाध्यायः प्रथमोभागः ।

काशीस्यश्रीवञ्चभरामशालिग्रामसाङ्गवेदविद्यालयाभ्यापकेन न्यायाचार्य पं० श्रीराजेश्वरशास्त्रिद्राविदेन संशोधितः।

काश्यां—

भौसम्बासंस्कृतप्रन्थमालाप्रकाशक-श्रीयुतहरिदासगुप्तास्मज-श्रेष्ठिजयकृष्णदासगुप्तमहाशयेन स्वकीये 'विद्याविलास' नाम्नि धन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

Carrie Land

हमारे यहां हर तरह की छपाई तथा जिल्दसाजी का कार्य भी होता है। हर तरह के संस्कृत प्रन्थ तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,

चौक्तम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्याविलास भेस, गोपालपंदीरलेन, बनारस सिटी।

KASHI-SANSKRIT-SERIES, (HARIDAS SANSKRIT GRANTHMALA) 24.

Nyaya Section No. 3.

NYAYAVARTIK-TATPARYA TIKA

by SRI VACHASPATI MISHRA.

'st Adhyaya, Vol. I.

EDITED BY

Nyayacharya Randit Sri Rajeshwara Sastri Dravid.

Professor,

SRI VALLABH RAM SALIG RAM SANGA-VEDA VIDYALAYA, BENARES.

Printed Published & Sold by

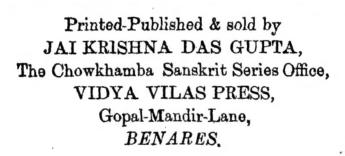
JAI KRISHNA DASS-HARI DASS GUPTA,

THE CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press, Gopal Mandir Lane,

Benares City.

1925.

॥ भागुषः सरणम् ॥ न्ययवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां प्रथमाध्यायस्य

	Ã٥	To
मङ्गालाचरणम्	8	8
वार्तिकारभ्भप्रयोजनम्	93	१६
वातिकस्थप्रथम् श्लोकच्याच्या	ર	9
प्रथमस्त्रतात्वयंकथनम्	3	9
षातिकेञ्चतस्यापिमङ्गलस्यशास्त्रेनिवेशाभाषः	3	ર
शास्त्रस्य निःश्रेयसेनसहसम्बन्धकथनम्	3	१२
भाष्यस्थादिवास्यतात्पर्यकथनम्	8	و
शास्त्रस्यनिःश्रेयसप्रयोजनकत्वाक्षेपस्तत्समाधानपर भाष्यव्याख्यानम्	**	. 23
शास्त्रस्वरूपप्रदर्शनम्	ફ	
प्रमाणाविषदार्थानां प्रामाणिकत्त्वम्	Ġ	3
श्रेयसां निरूपणम्	6	٠
आत्यनिकदुः खनिवृत्तेः प्रवृत्त्यङ्गत्वम्	9,	१८
आत्यन्तिकश्चेयोनिरूपणम्	6	१५
प्रवृत्तिसामर्थ्यादित्यस्यविचरणम्	१०	6
अादिवाक्पाक्षेपस्तत्समाधानं च	28	3
प्रामाण्यस्यानुमानगभ्यस्वम्	११	20
भाष्यस्थादिवाष्यस्यव्याख्यान्तरम्	१४ ं	8
अवयवार्थव्याख्यानम्	१६	80
प्रमाणसंप्लवे आक्षेपपरिहारौ	१७	8
धाराचाहिक्बुद्धीनां प्रामाण्यम्	१९	8
अन्धिगतार्थगन्तृत्वस्य नप्रामाण्यरूपता	२१	१
प्रमाणस्यैव साक्षादुपलब्धिसाधनस्वम्	२३	8
प्रमातृप्रमेयापेक्षया प्रमाणस्यसातिशयत्वम्	24	8
अर्थप्रहणस्य तात्पर्यनिरूपणम्	२६	23
प्रमाणपद्प्रयोजनम्	20	2
सोऽयं प्रमाणार्थोऽपरिसङ्ख्येयहतिभाष्यव्याख्यानम्	२८	१९
प्रमात्रादिन्वतुर्वर्गेप्रमाणस्यैवार्धवत्त्वम्	28	20
स्वातन्त्र्यपूर्वार्थनिरूपणम्	२१	2
तत्त्वपदार्थव्याख्यानम्	32	१०
असतोऽपि प्रमाणेनोपलब्धिः	38	254
प्रथमसुबस्यावयवार्थः	34	१२
निःश्रेयसद्वैविष्यम्	ee E	9

संशयादीनां पृथग्वचनप्रयोजनम्	. ई८ तृ०	प॰ २
प्रयोजनपदोपादानप्रयोजनम्	४०	१५
न्यायस्यापि प्रयोजनाश्रयस्वम्	. ४१	8्५
न्यायस्वरूपनिरूपणम	ં કર	ેર
प्रत्यक्षागमविरोध्यनुमानस्याभासत्त्वम्	ઇરૂ	१
दियागदिहितदिहरणदूषणम्	84	११
्आगमविरुद्धानुमानोदाहरणम्	४६	9
कोपालिकाक्षेपनिरसनम्	89	. 9
नानुमान्चिरुद्धममुमानम्पितुसत्प्रतिपक्षम्	४८	2
उपमानविरुद्धमनुमानं नोक्तम्		१०
वितण्डायाः वाद्रजल्पयोश्चसप्रयोजनस्वम्	५१	Ę
दृष्टान्तनिरूपणम्	4ર	ધ્ય
सिद्धान्तनिरूपणम्	५३	٩
अव्यवनिरूपणम् ं	વંકે	દ્
प्रतिज्ञाहेत्घोरागमानुमानत्त्वम्	५७	8
उदाहरणं प्रत्यक्षम्	६५८	Ŕ
डपमानमुपनयः	11	१६
निग्मननिरूपणम्	५९	8
<u>तुर्कनिरूपणम्</u>	Ę٥	६
निणयनिरूपणम्	६३	છ
वादनिरूपणम्	99	१ ६
हेरवाभासानां जलपवितण्डयोश्चनिरूपणम्	દ્દષ્ઠ	Ŗ
वादेदेशनीवत्वादितिभाष्यव्याख्यानम्	દ્ધ	१
छलजातिनिमहस्थानानां पृथगुपदेशप्रयो जनम्	६७	१०
आन्वीक्षिकीप्रयोजनकथनम्	६९	Ą
द्वितीयस्त्रस्याचतारणम्	9.2	فع
चतस्रः प्रतिपत्तयआत्मादौ	૭ १	१
योगविभागः सूत्रलक्षणम्	د ۶	१
नास्तितारोपखण्डनम्	૮રૂં	6
अख्यात्यसम्ब्यात्योनिरासः	९५	१३
अख्यातिमतोषपादनम्	९ ७	50
अख्यातिमतनिरासः	८ ९	ર
तत्त्वज्ञानस्यापवृगेक्रमेणहेतुत्त्वम्	९ १	دو
पूर्वापरज्ञानयोर्वाध्यबाधकभावप्रयोजकम्	७,३	१०
धियां तत्त्वपक्षपातः	९५	ર
ंसुखं दुाखानुषङ्गाद्धेयम्	9.9	ક
तृतीयस्त्रावतारणम्	9.6	ः ह
विभागपेरस्यापिलक्षेणप्रतिपादकस्वम्	९९	· 9
उद्दिष्टविमागानर्थक्यशङ्कानिरासः	१००	६
प्रत्यक्षरान्देसमासकथनम्	१०१	8
शक्तिनिरूपणम्	् १०३	
अनुमानादिपदेव्युत्पत्तिः	\$ 08	8

विषयसुचीपत्रम् ।		3
	पृ	Чo
प्रत्यक्षादानां प्रमाणफलविभागः		્રે
प्रत्यक्षादिकमोद्देशप्रयोजनेएकदेशिमतनिरासः	800	ર
• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	१०७	
चतुर्थसूत्रावतारणम्	204	. 6
सन्निकर्षभेदनिद्धपणम्	१०९	٠ و
विशेषण्विशेष्यभावसमर्थनम्	222	8
अनुपलिधप्रमाणखण्डनम्	११२	રે
प्रत्यक्षस्य कारणान्तरानभिधानेकारणम्	११३	44
आत्ममनः संयोगस्यसमानत्वादग्रहणम्	११५	8
सान्तरप्रणस्य व्याख्यानम्	११७	९
सान्तरइतिप्रहणमिति नुखण्डनम्	११९	१५
इन्द्रियाणासप्राप्यकारित्वखण्डनम्	१२१	2
सुखादीनां ज्ञानाभेदखण्डनम्	१२३	१
अर्थानां नामधेयतादातम्योपपादनम्	१२५	2
अर्थानांनामधेयतादात्म्यखण्डनम्	१२७	8
ज्ञानार्थयोरभेद्खण्डनम्	१२९	20.
अव्यभिचारिण्दतात्पर्यम्	१३१	8
सविकल्पस्य प्रत्यक्षस्वलण्डनम्	१३३	રું
सविकल्पस्य प्रत्यक्षत्वसमर्थनम्	१३७	२०
व्यवसायात्मकपद्कृत्यविचारः	१४५	१०
प्रत्यक्षलक्षलक्षणाक्षेपपरिहारः	१४७	
तन्त्रान्तरीयप्रत्यक्षलक्षणखण्डनम्	१५ १	Ş
अनुमानलक्षणनिरूपणम्	१५६	8
तत्पूर्वकमित्यस्यविग्रहत्रयप्रदर्शनम्	१५७	१
अविनाभावस्यतादात्म्यतदुरवित्तभ्यांनिश्चयः	१५८	88.
तादारम्यतदुरपत्तिभ्यामविनाभावखण्डनम्	१५०,	१४
वैशेषिकाभिमतचतुष्प्रकारसम्बन्धस्यानुमानाङ्गत्वाभा		१३
व्याप्तिज्ञानस्य कारणाभिधानम्	१६६	. 80
त्रिविधमितिस्त्रावयवव्याख्योनम्	१७१	80
धूर्ववदित्याद्येकवाक्यतयात्रिविधमित्यस्यव्याख्या	-	
भाष्यकृत्मतेनसूत्रव्याख्यानम्	१७३	१५.
दिकप्रत्यक्षतानिराकरणम्	१७७	१० २१
स्वमतेनस्त्रज्याख्यानम्		
दिग्नागकल्पितपक्षस्यदूषणम्	१७८	ع دو
विकासिकार करते विकास के किया के किया के किया किया किया किया किया किया किया किया	. \$60	88
भाष्योक्तानुमानविशेषविचारः	१८३	8
अनुमानस्यप्रत्यक्षवैलक्षण्यम् ~~विकासम्बद्धमान~~	१८५	ફ
दिग्नागळक्षणदूषणम् असुमानळक्षणान्तरदृषणम्	१८८ १९०	९
उपमानलक्षणम्	१९६	् १ ११
शब्दलक्षणम्	208	१०
	* 3	*-

	पृ०	qo
दिग्नागञ्जतदृषणखण्डनम्	२०५	१
शब्दप्रमाणविभागः	२०७	ક
प्रमेयचिभागः	२०९	8
आत्मानुमापकहे तवः	२११	१
शरीरलक्षणम्	२१८	१६
इन्द्रियलक्षणम्	२२१	१०
अर्थलक्षणम्	રરક	१३
बुद्धिलक्षणम्	२३३	2
मनोलक्षणम्	२३४	१८
प्रवृत्तिलक्षणम्	३३५	२३
दोषलक्षणम्	२३६	१०
प्रेत्यभावलक्षण म्	२३७	Ę
फललक्षणम्	91	१६
दुःखलक्षणम्	२३८	9
अपवर्गलक्षणम्	२३८	२१
संशयलक्षणम्	२४३	Ę
प्रयोजनलक्षणम्	380	8
द्रृप्रान्तलक्षणम्	२६१	१५
सिद्धान्तलक्षणम्	२६ २	१३
अवयवलक्षणम्	२६६	G
व्रतिज्ञालक्षणम्	२६७	२३
हेतुलक्षणम्	२७५	80
उदाहरणलक्षणम्	૨ ९३	२२
उपनयलक्षणम्	२९८	१८
निग्मनलक्षणम्	300	ક
तुक्लक्षणम्	३०४	१३
निर्णयलक्षणम्	३०९	દ્
वादलक्षणम्	३१३	१
जल्पलक्षणम्	ই ২৩	٩
चितण्डालक्षणम्	રૂ ૨ રૂ ૨	७ १६
हेत्वाभासलक्षणम्		
अनेकान्तिकलक्षणम्	३३६ ३६८	ب 22
विरुद्धलक्षणम्	३ ४१	૨ ૨ १८
प्रकरणसमलक्षणम् अस्ति करणसम्	₹ 88	8
असिद्धलक्षणम् बाधितलक्षणम्	२ <i>७</i> ० ३४६	રક
जावतल्ड्सणम् छलसामान्यलक्षणम्	३ ४९	ેં
वाक्छललक्षणम्	388	१७
सामान्य छललक्षणम्	348	१०
उपचारच्छलम्	३५१	રેં
जातिनिप्रहस्थानलक्षणम्	३५३	१९
· ·		

इस्यानलक्ष्मम् समाप्तं प्रथमाध्यायस्यविषयसूचीपत्रम् ।

श्रीगणेशाय नपः।

न्यायवार्त्तिकतात्पर्ययोका।

श्रीवाचस्पतिमिश्रविराचिता ।

____

प्रथमोऽध्यायः ।

निश्वव्यापी विश्वशक्तिः पिनाकी विश्वेशानो विश्वकृद्धिश्वमूर्तिः । विश्वश्वाता विश्वसंहारकारी विश्वाराध्यो राष्ट्रयत्वीहितं नः ॥ १ ॥

नमामि घर्मविज्ञानवैराग्यैक्वर्यवालिने । निधये वाग्विशुद्धीनामक्षपादाय तायिने (१)॥२॥ प्रन्थन्याख्याच्छलेनेव निरस्ताखिलद्वणा । न्यायवार्त्तिकतात्पर्यर्टीका ऽस्माभिर्विधास्यते ॥३॥ इच्छामि किमपि पुण्यं दुस्तरक्जनिवन्धपङ्कमप्रानाम् । उद्योतकरगवीनामातिजरतीनां सम्रद्धरणात् ॥ ४॥

अथ (२) भगवता ऽक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्र मणी-तं च्युत्पादिते च भगवता (३) पक्षित्रस्वामिना किमपरमव-

⁽१) तापिने इत्यपि पाठः।

⁽२) अथशब्दो मङ्गलार्थः।

⁽३) भगवता इत्यत्र वर्द्धमानसम्मतः पाठः अत्रभवतेति । तवर्थः मान्येन, पक्षिलस्वामिना—वात्स्यायनेन ।

शिष्यते यद्थे वार्त्तिकारम्भ इति श्रङ्कां निराचिकीर्षुः सुत्रका-रोक्तपयोजनानुवादपूर्वकं वार्त्तिकारम्भपयोजनं दर्शयति ।

यदक्षपाद इति । (वा०१-१) यद्यपि भाष्यकृता कृतन्युत्पादनमेतत्तथाऽपि दिङ्नागप्रभातिभिरवीचीनैः कुहेतुस-न्तमससमुत्थापनेनाच्छादितं शास्त्रं न तत्त्वानिर्णयाय पर्याप्तिमः त्युद्योतकरेण स्वानिबन्धोद्योतेन (१) तदपनीयते इति प-योजनवानयमारम्भ इति । सूत्रोक्तप्रयोजनानुवादः प्रयोजनवः च्छास्त्रव्युत्पादनेन स्वनिबन्धस्य मयोजनवत्तां प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यक्षं दर्भयितुम्, व्युत्पादनमात्रस्य काकदन्तपरीक्षाग्रन्थसाधारण्येन मेक्षावत्मवृत्त्यनङ्गत्वात ।

अत्र चैकविंशतिपभेदभिन्नस्य दुःखस्याऽऽसन्तिकी निः द्वतिः वामः तस्मै । कस्य? जगतः । परमकारुणिको हि मुनिर्जगदेव दुःखपङ्कपग्रमुद्धिर्थार्षुः शास्त्रं प्रणीतवान् । तत्र यदि कश्चित्र पवर्तेत किमायातं शास्त्रस्य । न वा ऽनाध-कृतव्युत्पाद्नेनास्य त्रपोनिधेः कश्चिद्रापः । तथा च विस्वामित्र-स्त्रिशङ्कं याजयामास वसिष्ठश्राधमयोनिजामक्षमालामुपयेमे । तपः-प्रभाव एव हि ताहशस्तेषां यत एवंविधाः पाष्मानो विकीयन्त-इति । न चास्मदादीनां मन्दतपसामयं प्रसङ्गः । न हि गजाना-मुदर्य तेजो वटकाष्ट्रमाशतं पचतीसस्मदादीनामप्युदर्घेण ते

⁽१) *तिदिति * दिङ्नागादिसमुत्थापितं शास्त्राच्छादकं कुहे-तुसन्तमसापनेयत्वेन परामृशता शास्त्रस्येवाऽयं निबन्ध इति द-शितं भाष्यस्य च तद्विवरणह्रपस्य शास्त्रशरीरह्रपतया न शास्त्रा-धिक्यं मन्यते मीमांसाया इव वेदात् अत एव नात्रत्यटीकायाः 'अकारि महतस्तस्य भागद्वाजेन वार्तिक'मिति भाष्याङ्गल्बप्रातिपादकः वार्त्तिकान्तेन विरोधः भाष्यस्य शास्त्रह्रपतया तह्याख्याने शास्त्रस्यै-व ज्याख्यानात इति ध्ययम् ।

जमा तथा भवितव्यप । कुतार्किकैर्दिङ्नागमभृतिभिराहितमज्ञा-नं कुतार्किकाज्ञानामिति । (१-३)

अविगीतिशिष्टाचारपरंपरात्राप्तः परमाशिष्टेन वार्तिकक्तता कृतो ऽपीष्टदेवतानमस्कारो ग्रन्थे न निवेशितः । न खल्बन्यदिषि मङ्गळं श्रास्त्रे निवेशितं प्रसिद्धतरतया मङ्गळान्तरविछिष्या अवगामिष्यन्तीति सर्वमवदातम् ।

तत्र संक्षेपतः प्रथमभूत्रमन्य तस्य तात्पर्यमाह। प्रभाणा-दिपदार्थतस्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्येतच्छास्त्रस्या-दिसृत्रम् । तस्य-शास्त्रय । अभिसम्बन्धवाक्यम् । आ-दिग्रहणेन क्रमशाप्तस्यैव प्रथमं व्याख्यानं युक्तं न दितीयादेशित दर्शितम् । अभिषतसम्बन्धो । ऽिमसम्बन्धः-शास्त्रानिःश्रे∙ यसयोईतुहेतुमद्रावः तस्येदं सूत्रं वाक्यम् अभिस-म्बन्धवाक्यम् । प्रमाणाादिपदार्थतस्वज्ञानादित्यत्र हि तस्वं ज्ञायते ८नेनेति व्युत्पस्या तस्वज्ञानं शास्त्रमुख्यते । पश्चम्या च तस्य हेतुत्वम् । न हि विषय्नमन्त्रवत्स्वान्वयमात्रेण तद्विविक्षतार्थे निःश्रेयसहेतुरिति, पदार्थतस्वावगमकरणतया शास्त्रपुपदिशति, न तु स्वरूपेण, तेन शास्त्रस्य निःश्रेयसे कर्तव्ये प्रमाणादितन्वावममो ऽवान्तरव्यापार इत्युक्तं भवति । तथा च मामाणादिपदार्थतत्त्वं मतिपाद्यं मतिपादकं च शास्त्रमिति शास्त्र-प्रमाणादिपदार्थतत्त्वयोद्योप्यद्वापकभावः प्रमाणादिपदार्थतत्त्व-ज्ञाननिःश्रेयसयोः कार्य्यकारणभावछक्षणश्च सम्बन्धः सुचितो भवति । तदिद्माभिषेयसम्बन्धप्रयोजनपतिपादनार्थत्वं प्रथम-सुत्रस्य । यरपदार्थतत्त्वज्ञानस्य च यथा निःश्रेयसाधिगमं परयु-षयोगस्तथा ऽग्रे निनेद्यिष्यते । निनिश्चिताप्तभावाश्च मुनेराः प्रत्वेन तद्वावयात्प्रयोजनादि विनिश्चित्य प्रवत्स्पेन्ति । आप्त-

त्वानिश्चये त्वर्थसंश्चयात् । न खलु कृष्यादाविष निश्चितसस्या-धिगमानां प्रवृत्तिः । अन्तरा ऽवग्रहादिना प्रातिबन्धेन फला-नुत्पादस्यापि सम्भवात् । न च प्रयोजनादिसंश्चयाभावे ऽपि(१) संश्चयस्य साधकवाधकप्रमाणाभावेन न्यापप्राप्तत्वेन तद्भि-धानमन्थेकिमिति सांप्रतम्, विशेषस्मृत्यनपेक्षस्य संश्चयस्या-नुत्पादात् । वाक्यात्तु विशेषस्मृतिरिति नानर्थक्यम् ।

तदेवं मथमसूत्रतात्पर्धमुक्ता भाष्यस्यादिवाक्यतात्पर्धः माह । प्रमाणतोऽधेप्रतिपत्तावित्वादि (१-६)तस्यानुसं-धानवाक्यम् । तस्य शास्तस्य निःश्रेयमाधिगमेन सूत्रेण घ-दितस्य कुतिश्विभित्तादिघटनाशङ्कायाम् । अनु सूत्रघटनायाः पश्चात्। संघानम् । घटनम् । अनुसंधानम् , तस्य वाक्यम् अनुसन्धानवाक्यमिति ।

एवं किलात्र शक्काते । यदशक्यानुष्ठानं।पायोपदेशकं तदनर्थकं यथा ज्वरहरतक्षकचूहारत्नाहरणोपदेशकं वाक्यं, ताहशं
चेदं शास्त्रमिति । तथा हि—प्रमेयादीनां तावत्पदार्थानां तत्त्वज्ञानं प्रमाणतत्त्वज्ञानाधीनम् । न हि प्रमाणं तत्त्वेनानवधारितं
बोधकत्वमात्रेण स्वगोचरावधारणायालम् । तावन्मात्रस्य तदाभाससाधारण्यात । अपि तु बोधकत्वैकार्थसमवेतेनाव्यभिचारित्वेन । तदेव हि प्रामाण्यं तचाशक्यावधारणम् । तदनवधारणाच प्रमेयादयो दुरवधारणाः । तथा हि विज्ञानस्य ताबत्प्रामाण्यं स्वतो वा निक्कीयते परतो वा । न
तावत्पुर्वः कल्पः । न खलु विज्ञानमनात्मसंवेदनमात्मानमि ग्रुह्याति प्रागेव तत्प्रामाण्यम् । नापि विज्ञानान्तरम् । तद्विज्ञानमिसेव ग्रह्मीयात्र पुनरस्याव्यभिचारित्वम् । ज्ञानत्वमात्रं च तदाभा-

⁽१) वाक्यामाबेऽपि-इति युक्तः पाठः।

ससाधारणमिति न स्वतः प्रामाण्यावधारणम् । एतेन स्वसंवेदन-नयेऽप्यव्यभिचारग्रहणं पत्युक्तम् । नापि परतः । परं हि तद्रो-चरं वा ज्ञानमभ्युपेयत अथीक्रियानिभीसं वा ज्ञानान्तरं तही-चरनान्तरीयकार्थान्तरदर्शनं वा १ तच सर्वे स्वतो ८नवधारितपा-माण्यमाकुळं सत्कथं पूर्वे प्रवर्तकं ज्ञानमनाकुळपेत् । स्वतां वा-**ऽस्य प्रामाण्ये किमप्राद्धं प्रवर्त्तकज्ञानेन, येन** तास्मिन्नपि तन्न स्यात् । न च पापाण्यं ज्ञायते स्वत इयावेदितम् । यदा च संवेदनप्रामाण्यमुक्तेन क्रमेण दुरिंगमं तदा कैत कथेन्द्रियादी-नामव्यभिचारिसंवेदनकार्यव्यङ्गचप्रमाणभावानाम् । तदेवं दृष्टाः र्थाः प्राणभृद्यवहारा भवन्तु संदेहादि यथा तथा, अदृष्टार्थास्तु बहुवित्तव्ययायाससाध्या वैदिका व्यवहारा दत्तजलाञ्जलयः प-सक्ताः । तस्मात्ममाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानद्वारेण न शास्त्रं निःश्रे-यसेन संबध्यते इति सेयमाञ्जूषा प्रामाण्यज्ञानोपायकथनेन भा-ष्यकृता निराकृता । तथा हि । प्रमाणम् । अर्थबदिति । (भा०१-१) निखयोगे मतुष् । निखता चाव्याभेचारिता । तेनार्थाव्यभिचारीत्यर्थः । इयमेव चार्थाव्यभिचारिता प्रमाणस्य यदेशकालान्तरावस्थान्तराविसंवादो ऽथस्त्ररूपमकारयोस्तद्प-दार्शितयोः । अत्र हेतुः-प्रवृत्तिसामध्यीत् । समर्थप्रहत्तिज-नकत्वात् । यदि पुनरेतद्र्यवन्नाभविष्यन्न समर्थो पद्यत्तिमकरि-ष्यद् यथा प्रमाणाभास इति व्यतिरेकी हेतुः। अन्त्रयव्यतिरेकी वा । अनुपानस्य स्वतःप्रमाणतया ऽन्वयस्यापि संभवात् । प्र-ष्टिजनकत्वं तु प्रमाणस्य न साक्षात्, किं त्वर्थप्रतिपत्तिजनन-द्वारेणेयाह । प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति । सर्वस्य चास्यो-पपत्ति वार्तिकव्याख्यानावसरे निवेदायिष्यामः।

स्यादेतत् । भवन्तु प्रमाणादयः शक्यज्ञानाः शास्त्रण तु ते

नाभिधीयन्त इति न निःश्रेयसेन सङ्गतिः शास्त्रस्यत्यत आह । शास्त्रस्य पुरुषश्चेयोऽभिधायकत्वाम् । (वा०१-७) यद्यपि श्रेयो दुःखनिष्टात्तिमात्यान्तिकी वश्यति तथा ऽपि सोपा-यैव साऽत्र श्रयःशब्देन विवक्षिता तन्मात्रस्य शास्त्राविषयत्वा-त् । तदयमर्थः -- शास्त्रं तावदेतत् पुरुषश्चेयोऽभिधत्ते सहोपाये-नेत्वनुभवानिद्धं सदशक्यानुष्ठानतयाऽपवदितव्यम् । सा चेदश-क्यानुष्ठानता ऽपनीता प्रमाणत इत्यादिना, संहितं निःश्रेयसेन सह शास्त्रमिति । शास्त्रस्येत्यादिग्रहणकवाक्यं विवृणोति। शास्त्रं पुनरित्यादिनोपभोगात्प्रक्षयेण इत्यन्तेन । प्रमाणादि-बाचकपदग्रहणेन तल्लक्षणानि तत्परीक्षाश्चोपलक्षयति । तथा पश्चाध्याची दास्त्रमित्युक्तिपसिवरोधः पञ्चाध्यायी त्यनेन । च्यूहः । समूहिनामुचितानुपूर्वी । उपलक्षकपदस्व-रूपमाह । पदं पुनरिति । एकस्मृतिसमारूढा वर्णा एकार्थम-तिपादनाविष्ठनाः समूहः । एवं स्वार्थस्मृत्यवान्तरव्यापाराणां नानापद।र्थाविशिष्टैकार्थपत्यर्यककार्यावाच्छकानां समृहो वेदितव्यः । एवं कवित्केनचिदर्थेनैकेन सूत्रवाक्यानामे-कवाक्यत्वं समृहः मकरणम्। प्रकरणानामपि कया चित्स्वार्थस-ङ्गत्या समूहः आद्विकम् । एवं तत्र तत्र वेदिन्यम् । एताः प्रक-रणाहिकाध्यायार्थसंगतीस्तत्र तत्र लेशतो दशेयिष्यामः।

तदेवं शास्त्रस्त्रक्षं दर्शियत्वा नान्तरेण तद्धेकथनं पुरुष-श्रेयोमिधायकत्वमस्य सिद्ध्यतीति तद्धं कथयति । तत्पद्दाः धी इति । (१-१०) ननु प्रमाणादीनां प्रतिनरमानन्त्येन दुर्ज्ञानत्वामिति तद्वस्थमेवानर्थवयं शास्त्रस्य प्रसक्तिमस्त अह । पोडद्यात्मानः । आत्मा स्वभावः प्रमाणादीनां प्रमाणत्वा-दिसामान्यविशेष इति यावत् । एतदुक्तं भवति—आन्तर्गणिक- भेदाद्।नन्त्येऽपि सामान्यविशेषैः संग्रहीता न दुर्शाना इति यतोऽस्य पदार्थाः प्रभाणादयस्तत्तस्माच्छास्त्रं पुरुषश्रेयोऽभिषत्ते ।

स्यादेतत्-प्रमाणादयः पदार्थाः प्रामाणिका अपामा-णिका वा ? अप्रामःणिकत्वे कल्पनामात्रनिर्मिताः कथं निःश्रेयसाय कल्पन्त इति । न च षोडशात्मानः, कल्पनाकोष-स्यानन्तप्रसरत्वात् । प्रामाणिकत्वे वा प्रमाणादेव तत्सिद्धेः शास्त्रस्य वैयर्थ्यमित्यत आह्य प्रत्यचिति । प्रत्यक्षानुमानाधि-गतग्रहणेनाप्रामाणिकत्वं निषिद्धम्। अत एव । वस्तुतस्वे-ति । प्रमाणाद्यः पदार्था नोषमानविषया इति नोषमानम्रप-न्यस्तम् । यद्यपि प्रमेयपात्माद्यपत्रगीन्तलक्षणपागिषकं तथा-Sप्यागमस्याप्तप्रणेतृकतया तत्रापि मूलभूतपनुपानं प्रत्यक्षं वा-Sस्तीति प्रत्यक्षानुमाने एव द्शिते । ननूकं पामाणिकत्वे शास्त्रवैयध्यीमत्यत आह । तस्य विषय इति । व्यवह-रमाणाभावे प्रमाणैलैंकिकवैनयिकबुद्धिविरहिणो नैतान्पदार्थी-न्विविञ्चते अविविक्तार्श्वेते न निःश्रेयसाय करपन्त इत्यनिधगते-त्युक्तम् । आध्यात्मिकी दाक्तिः शुश्रूषादिः । पुरुषेत्युक्तं तत्र विवक्षितं पुरुषविशेषं ग्रहीतुं संभाविनः पुरुषान्दर्शयति । पुरुषः पुनरिति। हेयं दर्शयति। तत्रेति। उपादेयानाह। इतर इति। अपेक्षा--जिज्ञासा । सा संदिग्धस्य तावदस्ति शिष्यस्य । वित्रतिपन्नस्य तु साक्षिणां पुरतो जल्पवितण्डाभ्यां शिष्यमा-णस्य गिळितेऽहंकारे संदिग्धस्य जातिजज्ञासस्य सापेक्षस्य सतः । अप्रतिपन्नस्यापि केन चित्पकारेण संदेहमापाद्य सापेक्षीकृतस्य प्रतिपाद्यता । तदिद्युक्तमितरे सापेक्षाः सन्तः प्रतिपाद्या इति । असन्दिग्धोऽपि तस्त्रमतिपादनाय कारुणिकेन संदिग्धः क्रत्वा प्रतिपाद्यत इति । तत्कि सापेक्षम-

धिकृत्य शास्त्रं प्रवृत्तं तथा च प्रवातृणां न प्रमाणान्तरे प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह । ते चदेति । कंचिद्विषयं जिज्ञासवी चदेन्द्रि-याद्यपेक्षन्ते तदा प्रत्यक्षेण प्रतिपाद्याः । एवम्रत्तरपि योज्यम् । अयमभिसंघिः -- न दृष्ट्रयोजनापयोगिजिज्ञासेहापेक्षा विवासिता किं तु निःश्रेयसोपयोगिपदार्थाजिज्ञासा । सा चास्मिनेव शास्त्रे मर्रात्तिहेतुनीन्यत्र तदिदशुक्तम् । यदा पुनरिति । परमपुरुषार्थ-साधनं तु जिज्ञासन इति दोषः । इहाभिमतं श्रेयो निर्द्धारियतुं श्रेयोपात्रमकारानाइ । श्रेयः पुनः सुखमहितनिवृत्तिश्च। (२-७) तत्राष्यवान्तरप्रकारानाइ । तच्छ्रेयः । सुखं दुःख-निर्वातिश्च । भिद्यमानं द्वेषा व्यवतिष्ठते । तदाह। दृष्टाह-ष्टभेदेन । न व्यासच्य किं तु प्रत्येकिमित्याह । इष्टं सुखं स्रक्-चन्दनवनितादिभोगजन्म अदृष्टं च सुखं स्वर्गादि । एवं च दुः-खनिष्टिचिरिप श्रेयो दृष्टमदृष्टं चेति योजनीयम् चकारस्रोपात्। अहितनिष्टतेः श्रेयमः आत्यन्तिकत्वानात्यन्तिकत्वे तदृदृष्टादृष्ट्-स्य भेदमाह । अहितानिवृत्तिरपीति । अभिमतं श्रेयो निद्धारयति । आत्यन्तिकाति । पुनस्ति । निद्धारणः मेव द्योतयति । आत्यान्तिकत्वं निष्टत्तोर्नेष्टत्तस्य पुनरनुत्पादः । स च कार्यकारणतदनुपङ्गिनिष्टस्या छक्ष्यते । न स्वकारणं का-र्यं जायते तदिद्युक्तम् एकाविद्यातिमभेदाभिनदुःखहा-न्योति । गौणमुख्यभेदेन चैकविंशतेः शरीरादीनां दुःखत्त्रप-कारानाइ । एकविंदातीति । पष्टमिन्द्रियं मनः । तस्य विषया इच्छाद्वेषप्रयत्नाः । यद्यापे विषयः श्वरीरमपि तथाऽपि अन्य-याऽस्य दुःखहेतुभाव इत्याह । शारीरामिति । शरीरावाच्छि-न्न आत्मप्रदेशो (१)दुःखायतनमिति शरीरं दुःखायतनमुक्तम्।

⁽१) आत्मप्रदेशे इति २ पु० पा०।

इन्द्रियविषयबुद्धीनां दुःखत्बोपचारे कारणमाह । इन्द्रियाणी-ति (२-१४)। तत्रेन्द्रियाणि ताबद्गन्यादिविषयबोधनात्, विषया बोध्यत्वात् । बुद्धयस्तु साक्षात् दुःखसाधनानीति दूःखत्वेनी-पचर्यन्ते । सुखे दुःखत्वोपचारे वीजमाह । सुखामिति । साध-नपारतन्त्रयं क्षयित्वं काम इति दुःखदेतवः सकलग्रुखानुषङ्गि-णः । तस्मात्सुखमपि दुःखानुषङ्गि । उक्तप्रकारदुःखहानिसाध-नमाह् । तस्य हानिरिति।संशयादितन्वज्ञानपरिशोधितपरम-न्यायमार्गः खल्ल हेयोपादेयभृतद्वादशविधममेयतन्त्रपरिभावनभ्रुवा प्रसंख्यानेन निर्मृष्टनिखिलप्रहत्तिहेतुद्रोषानुषङ्गो अवर्त्तमानो न शरीरेन्द्रियादिइंतुमपूर्वधर्माधर्मभचयमातनोति । अनादिभवप-रम्परोपात्तं च धम्पाधिमेपचयमनन्तमध्यानियताविपाकसमयमपि मसंख्यानपरिपाकप्रभावात्परितस्तद्पभोगभागिनः कायानिर्माय तत्फलोपभोगात्प्रक्षिणोति । अचिन्यसामध्यातिश्रयो हि समा-धिः । यथाऽऽहरत्रभवन्तः पतञ्जालिपादाः "को हि योगपभाः वाहते अगस्य इव समुद्रं पिवति स इव च दण्डकारण्यं सुज-ती" ति । सेयमान्यान्तिकी दुःखनिष्टात्तः श्रेयः, तदिदमुक्तं शास्त्रस्य पुरुषश्रेघोऽभिधायकत्वादिति ।

स्यादेतत्। केनलस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निष्टात्तिः श्रेयः पुरुषमष्टत्त्यङ्गम्। इयं तु दुःखनत्सुखस्याप्यात्यन्तिकी निष्टतिरिति कथं श्रेयः कथं च प्रेक्षान्तमष्टत्त्रयङ्गमित्यत आह । पुरुषा रागा-दिमन्त इति।(२-१७) यद्यपि रागादिमतां पृथग्जनानामेतस्र मष्टत्त्रक्षं, ते हि मधुिषस्त्रकणप्यनं मधुमधुरत्या आपात्रमणीयं निष्विषङ्गान्मार्यतु मा ना मीमरदुपसुझने तावदापाततः, सुखं को हि इस्तगतं पादगतं करोतीति विचिन्त्योपसुझने । निनेकिन्तस्तु आयतिमालोचयन्तः स्वर्गमपि कुपितफणिफणामण्डलन्

च्छायमितमित्यपजद्दति । तेन मा भूदेतद्रागादिमतां महत्त्यक्षं विवेकिनां तु भविष्यति । अविवेकिनामि चामितपन्नविमित् न्नानां विवेकाधानोपायः पूर्वमावेदितः । शास्त्रमहत्त्यक्षमात्रमेव चेद्द विवेको वैराग्यमभिमतिमिति । प्रवृत्ते क्वें विध्यम् । ऐकरूप्यं देख्प्यं च । पुरुषभेदो रागवैराग्याभ्याम् । प्राप्तव्यस्य सर्वस्य सुखस्य दुःखसंभेदेनानिष्ठपक्षानिक्षेपादिनष्ठपतिषेधार्थेव महात्ति-विवेकिनामेकक्ष्पैव । अविवेकिनां तु प्रहत्तिर्द्विष्ठपेत्युक्तम् ।

तदनेन प्रपञ्चेन प्रमाणता ऽर्थप्रतिपत्तावित्यादिवा-क्यस्य तात्पर्यमभिधाय तदक्यवं प्रवृत्तिसामध्योदिति विवरीतुं भूमिमारचयति। प्रवृत्तेरपीति । दृष्टं प्रवृत्तिसामध्यं हेतुरिति रागादिमत्पद्यक्तिसामध्येष्ठपुरन्यस्तं न तु वीतरागाणाम् । न हि तत्प्रदृत्ते निःश्रेयसाधिगमळक्षणफलसंबन्धो दृष्टो निःश्रेयसस्यालौ-किकत्वात् । प्रमाणस्यार्थवदनर्थकत्वादिसयुक्तं प्रमाणमनर्थः कमिति हि विवितिषिद्धमित्यत आह। प्रमाणं तावदिति(३-८)। न ह्यममाणमप्रमाणमिति गृहीतं प्रवृत्त्ये कल्पते, ार्के तर्हि ? प्र-माणमिति । न चात्रमाणे प्रमाणमित्याभेमानो विना प्रमाणादि-साधर्म्यादिति तत्साधर्म्यं पृच्छति। किं पुनरिति। उत्तरं सामान्यपरिच्छेद्कत्वम् । तद्विष्टणोति । प्रमाणनापीति । रजतादिज्ञानमपि पुरे।वर्तिशुक्रभास्वरं सद् द्रव्यं परिच्छिनात्ते । शक्तिज्ञानमपि, केवलमेकस्मिन्नेव विषये रजतसमारोपापवादा-भ्यां बुद्धचोबीध्यवाधकभाव इति भावः । तदेवग्रभयतः प्रदूर त्तिः । समर्था तु प्रमाणादेव नाप्रमाणादर्थन्यभिचारिण इत्याह । सोऽयं प्रमातीति । ततश्च सिद्धः सपर्यायाः पृष्टतरेनर्थवद्यति-रेक इसामिसंघिः। तथा च समर्था प्रदात्तरनर्थवद्यतिरेकसंपन्ना प्रमाणस्यार्थवस्वे हेतुरित्याह । तस्याः । समर्थायाः । प्रवृत्तेहेतोः

पुनः ममाणस्यार्थवत्त्वमर्थाव्यभिचारित्वम् । असमर्था त्वन-न्तराऽपि न संबध्यते योग्यताविरहात् ।

संपत्यादिवाक्यमाक्षेष्तुमनुवद्ति । प्रमाणत इति (३-१४) आक्षिपति परस्परेति । समाधत्ते । नेति । आक्षेपवाक्यं विभजते । यदि प्रमाणत इति । न तावदर्थपतिपत्तिः प्रवः त्तिहेतुरि तु तद्दिनिक्चयः । न च तन्मात्रम्, अपि तु तद्यजात्तीयस्य श्रेयोहेतुत्याऽसक्कदुपलभ्यमानस्यार्थस्य तज्जातीयत्या श्रेयोहेतुभावानुमानसिहता विनिश्चितिः प्रवः विनिश्चितः प्रमाणतोऽ ध्रेप्रतिपत्तिः विनिश्चितिः सम्ध्यप्रवृत्तिनिमत्तमुक्ता । न चार्थविनिक्चयः प्रामाण्यावधार्णमन्तरेण । प्रामाण्यावधार्णच श्रेयोहेतुतानुमाननिभित्तव्याः सिग्रहणं च न समर्थपत्रात्ति विना । न च समर्था प्रवः तिनिश्चितः पित्रहणं च न समर्थपत्रात्ति विना । न च समर्था प्रवः तिनिश्चितः विनिति परस्पराश्रयता तदिद्युक्तं यदि पूर्वे प्रमाणतोऽर्धप्रतिपत्तिविनिश्चितरपेक्षिताऽनुमानसिहता प्रवः तिमामर्थ्यमन्तरेण किमिति प्रतिपद्यते निश्चित्तोति (नोपाय=एवेति तोयन्तरेण किमिति प्रतिपद्यते निश्चित्तोति (नोपाय=एवेति तोयन्तरेण किति (१) ।) समाधानं विभजते । तच्च नैविमिति ।

यत्तावदुक्तं प्रामाण्यस्य दुरवधारणत्वादर्धविनिश्चयाभा-वान्न प्रवित्तसामध्यमिति ! तत्र बूमः, सत्यं न स्वतः प्रामाण्यं शक्यावधारणं, परतस्तु दृष्टार्थेष्वनभ्यासदशापन्नेषु पदिस्ताम-ध्यादेव तद्रम्यते । अर्थप्रतीत्यधीना तु प्रदृत्तिनीधीवधारणा-धीना । अर्थसंदेहादिष प्रेक्षावतां प्रदृत्तेः । नो खळ्पायताविनि-श्चयेनािष प्रवर्तमाना अनागतफले न संदिहते । तद्मी संदि-हाना अपि प्रवर्त्तमानाः प्रदृत्तिसामध्यीत्प्रमाणस्य तन्त्वं विनि-

⁽१) अस्य स्थाने अपेक्षितो अयमेव चाति २ पु० पा० । अपेक्षितोपाय एवेति तोयमेवेति ३ पु० पा० ।

श्रिस तज्जातीयस्यान्यस्याभ्यासदशापन्नस्य प्रदृत्तिसापध्यत्मि। गेव तज्जातीयत्वेन लिङ्गेन मामाण्यात्रधारणादर्थात्रीनिइचयेन प्रवर्त्तनते। एवं च दृष्टार्थमन्त्रायुर्वेदमामाण्यं प्रदृत्तिसामध्येनावः धार्ध्य तज्जातीयस्यादृष्टार्थस्य वेदस्य विना ऽपि प्रदृत्तिसामध्ये प्रामाण्यावधारणमामोक्तत्वेन निवेदयिष्यते।

न च फलज्ञानं परीक्ष्यते प्रेक्षावाद्धः, तस्य यादश्रतादशस्याः पीष्टत्वादिष्टलक्षणत्वाच फलस्य । तत्साधनत्वं ते परीक्षन्ते । तथा हि तोयज्ञानं पिपासोस्तेन तत्र प्रष्टाचिः प्रवृत्तस्यं तदाप्तिः आप्तस्य पानं पानेन चोदन्योपशान्तिरित्येतावतैव प्रमाता क्रती भवति न पुनरुदन्योपशान्तिमपि परीक्षते तस्य यादशतादश-स्यापीष्टत्वादिति के चित । वयं तु ब्रूमः । फलज्ञानमप्यभ्यास-द्शापन्नतया तज्जातीयत्वेन लिङ्गेनावधारिताव्यभिचारमेव । एवं तत्पूर्वे तत्पूर्वतरं तत्पूर्वतमामिति । न च संप्रतितनस्य फल-ज्ञानस्य शामाण्यावधारणायेदानीमेव पूर्वस्य फलज्जानस्य तज्जा तीयत्वेन प्रामाण्यावधारणे सखनवस्थेति वाच्यम् । पूर्वतरसाध-म्येण पूर्वस्य पूर्वमेवावधृतप्रमाणत्वात् । एवं पूर्वतमसाधम्येण पूर्वतरस्य एवं तत्पूर्वसाधर्म्यण पूर्वतपस्येत्यनादितैवात्र परिहा-रः । एतेषु च मध्ये यत्फलज्ञानं स्वमाय्यभोगतुल्यतया ज्ञाङ्किः तव्याभेचारं तदनभ्यासद्शापन्नमतः प्रवृत्तिसामध्यं तत्र प्रामा-निवश्नीयमित्यर्थपतिपत्तिमन्नतिसामध्ययो-ण्यावधारणाय रनादित्वग्रुक्तम् । अनुमानस्य तु महत्तिसामर्थ्यलिङ्गजन्मनो Sन्यस्य वा निरस्तसमस्तव्यभिचारशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्य-मनुमेयाच्यभिचारिलिङ्गसमुत्थत्वात् । न हि लिङ्गाकारं ज्ञानं लिङ्गं विना, न च लिङ्गं लिङ्गिनं विनेति । अत एव गृहीताव्य-भिचारछिद्रसमुत्थं निष्कम्पमुत्पचते ज्ञानम् । पत्यक्षज्ञानमर्थादु-

रपद्यमानमपि न यहीताच्यभिचारादपि तु सत्तामात्रेणावस्थि-तात् । न च कारणान्तराण्यपीन्द्रियादीनि अस्यार्थेन गृहीता-व्यभिचाराणि न वा ऽर्थेनाव्यभिचाराणि । शाब्दं तु ज्ञानं नार्थादुत्पद्यते तदभावे सति शब्दे भावात् । नापि लिङ्गस्येव शब्दस्यार्थाच्यभिचारः किंतु सङ्केतग्रहणमात्रात्पदार्थेपत्यायनेन ु वाक्याथमवगमयति शब्दः । तस्मात्यत्यक्षश्चद्विज्ञानयोत्रे स्त्र-तो ऽच्यभिचारग्रह इति पृष्टतिसामध्ये तज्जातीयत्वं वा लिङ्ग-मर्थाव्यभिचारायानुसर्णीयं ज्ञानगततज्जातीयत्वालिङ्गग्राहिण-इच ज्ञानस्य मानसमत्यक्षस्य ताहशस्याहृष्ट्वाभेचारतया परि-तो निरस्तसमस्तविश्रमाशङ्कस्य स्वतः प्रामाण्यमिति नानव-स्था। एतेनोपमानं व्याख्यातम् । संवेदनस्य चार्थाव्यभिचारिः ताकथनेन तत्करणानामिन्द्रियादीनामपि प्रमाणत्वमुक्तं वेदित-च्यम् । न ह्यच्यभिच।रिज्ञानजनकत्वादन्यत्यायाण्यम् । न चा-र्थाव्यभिचारिणामिन्द्रियादीनां कथमर्थाव्यभिचारिज्ञानजनक-त्विभिति सांप्रतम् । कारणस्वभावनियोगपर्यनुयोगयोरशक्य-त्वात । तस्मादर्थसंदेहादनभ्यासदशापन्नात्मवत्तौ ममाणतो ऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामध्येसंभवात्पवृत्तिसामध्येज्ञानुस्य चा-भ्यासद्वापत्रस्य तज्जातीयत्वेन पाषाण्यातुमानादनभ्यासद-शापत्रस्य तु महत्तिसामध्यो(न)न्तरज्ञानेन प्रामाण्यानुमानादना-दित्वाञ्चार्थपतिपत्तिमद्वत्तिसामध्ययोः परस्पराश्रयत्वमस्तीति । अर्थस्यापेक्षितोपायतानुमानपद्यत्तिसामध्ययोः परस्परापोक्षित्वम-विशिष्यते । तत्राप्यनादिता परिहारः । उत्पन्नमात्रस्य हि बाळ-कस्य स्तनं दृष्टा पाग्भवीयस्तज्जातीयापेक्षितानुभवजानितः सं-स्कार आविरस्ति ततक्च स्मरणं ततो ऽपेक्षितोपायतानुमानं ततः प्रवृत्तिस्ततः तस्याः सावर्ध्वम् । एवं पूर्वस्मिन पूर्वस्मिञ्ज-

न्मनीत्यनादितया न बीजाङ्करवत्परस्परापेक्षितेति । अर्थप्राति -पत्तिरिति । अर्थस्यापेक्षितोपायताप्रतिपत्तिश्चेत्र्यथः । तस्मा-त्सर्वमवदातम् ।

तदनेनोक्तपक्रमेण प्रमाणतो ऽर्थपतिपत्तावित्यस्य शास्ताः नुसंधानवाक्यत्वं तात्पर्यं च समाहितम्। इदानीमस्यव तात्पर्यः (१)पाह । प्रामाण्यप्रवृत्त्वोचिति । अत्रेदमाशङ्काते । मुनिर्हि प्रत्यक्षसंश्रयादिच्यत्पादनद्वारेण साक्षाचानेन शास्त्रेणान्वीक्षिक्या हेयोपादेयभावावस्थितद्वादशविधममेयव्युत्पादकन्यायमनुमाना-परनामानं निःश्रेयससिद्धये च्युत्पादयांत्रभूत । न च न्यायतः प्रमाणात्प्रमेयतस्वनिक्चयमात्राज्ञिःश्रयसाधिगमो ऽपि तु धन्तवर्जानां दशानां प्रमेयाणां दुःखसंशाभावनम् आत्मनश्च याथात्म्यभावनिवरयादिभ्यः (२)प्रवृत्तिभिः आत्मतस्वसाक्षात्का-रवैराग्यपरिपाकक्रमेणापूर्वयोद्धर्माधर्मयोरनुत्पादेनोत्पन्नयोऽचोप-भोगात्प्रक्षयेणेति । तथा च निःश्रेयसमाप्तेः कारणत्वात्प्रमाणा-न्न्यायात्त्रवृत्तिरेव बलीयसी न न्यायः। तस्मात्त्रवृत्तिरेव व्यु-त्पादनीया न न्यायो निःश्रेयसहेतुरि प्रवेत्तरङ्गत्वादिति । तत्रेदमुपतिष्ठते प्रमाणतो ऽर्धप्रतिपत्तौ सत्यां प्रवृत्तेः साम-र्थ्य फलेनाभिसंबन्धो न तु प्रमाणतो इसत्यामर्थमतिपत्तौ । त-स्माद्र्धवत्त्रयोजनवत्त्रमाणमपि बद्यात्तेवदेव । एतदुक्तं भवति । यथाऽन्तरङ्गतया प्रचात्तिर्वेलीयसी एवं मुलकारणतया प्रमाण-मपि । न त्वपमाणात्प्रद्यत्तिः फल्लेनाभिसंबध्यते किं तु प्रमाणा-त्। तस्माजुल्यग्रुभयमपि । तथा ऽपि प्रमाणव्युत्पादनेन प्रवृ-त्तिरपि व्युत्पादिता भवतीति प्रमाणस्य व्युत्पादनमेवाकारि

⁽१) तात्पर्यान्तरमाह-इति वर्द्धमानसम्मतः पाठः ।

⁽२) इत्यादिभिः इति उचितः पाठः।

शास्त्र न तु परतेः । सामान्याभिघानं परमन्यायपरं तस्यैव प्र-

प्रामाण्यक्षानोपायपतिपादनपरतया ऽनुसंधानवाक्यत्वमस्य पूर्वमुक्तं संप्रति परपर्य्यनुयोगमुखेनानुसंधानवाक्यत्वं प्रतिपाद-यित । लोकश्चक्तेति । तथा हि प्रमाणप्रवृत्त्युपायं प्रसावक्षाण एवं प्रष्ट्रच्यो जायते कि भवान्यमाणेन प्रमाणक्षानोपायं प्रत्याच्छे अप्रमाणेन वा । यदि ब्र्यात्ममाणेनेति स प्रतिवक्तव्यः प्रमाणक्षानोपायमावद्वान्कथं भवानवमाहेति । अप्रमाणेनेति चेत् । अनुक्रया वर्तितव्यम् । अथ प्रमाणेनागृहीतप्रामाण्येनेति । वाङ्ममसयोविंसंवादः । तस्मादिनच्छता ऽपि त्वया लोकष्टत्तपनु-स्पर्णीयम् । अन्यथा न लोकिको न परीक्षक जन्मचवदुपेक्षणीयः स्याद् इति । तदिदं लोकष्टत्तमाक्षेप्तारं वोधियतुमनेन भाष्येणानुद्यते प्रमाणतो ऽर्थप्रतिपत्तौ प्रश्वत्तिमामध्यी-दर्थवत्त्रमाणं (भा०१-१)यतो ऽतः सर्वः प्रमाता प्रमाणेनावग्नार्थवत्त्रमाणं (भा०१-१)यतो ऽतः सर्वः प्रमाता प्रमाणेनावग्तार्थवत्त्रमाणं प्रवर्तमानः फलमुपलभत इति, लोकष्टत्तं, तत्त्रमाणत इत्यादिना वाक्येन कारणपदर्शनद्वारेणान्द्यते ।

अस्यैव भाष्यस्य तात्पर्यान्तरं वनतुं भूमिमारचयति । हेयहानेति(४-५) । अथोंऽर्थश्चन्दः प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्यत्र
स्थितः पदं वाचकं येषां तानि तथा । एतद्वार्तिकप्रन्थस्यैतादृशं
व्याख्यानं भाष्यगतस्य त्वन्यथा भविष्यति । उपायः श्वास्त्रामिति । शास्त्रश्चर्सतद्र्थपरः अर्थस्यापि शब्दवच्छास्रशरीरत्वात् ।
अत्र च हेवहानाधिगन्तव्यपदेः प्रमाणप्रमेययोरुपादानाद्रोबलीवर्दन्यायेन संशयादिषु निप्रहस्थानान्तेषु शास्त्रपदं प्रवर्तते । तेनोपायपदेन संशयादयो निप्रहस्थानान्ता एवोक्ता इति । ग्रहणकवावयं विद्रणोति । हेयामिति । तात्पर्यमाद । एत्रिसंस्थे-

ति । चेन प्रमाणप्रमाप्रमेयप्रमातृह्यं चतुर्वर्गान्तरमपि सूचयति । तत्र हेपादिचतुर्वेर्गे, अर्ध्यमानतयाऽर्थपदसुचिते प्रमाणादिचतु-र्वर्गे च ममाणस्य प्राधान्यपदर्शनार्थापेदं भाष्यम् । यद्यपि चतु-र्वर्गद्वयतस्वावमनो निःश्रेयसाधिममहेतुस्तथाऽपि प्रमाणमेव प्र-धानम् , तन्मृलत्वादितरसिद्धेः । तदिदमुक्तमर्थवदिति । अ-तिशायने पतुष् । हेयाचपेक्षया भगात्राचपेक्षया चातिश्रयेन म-योजनवरममाणम् । कस्मात् ? प्रमाणतोऽर्थपतिपत्तौ सत्यां प्रवृत्तस्य प्रमातुस्तदितरपतिलम्भात् । प्रमायाञ्च तत्कार्ध्यत्वा-त्। तदिदमुक्तं प्रवृत्तिसामध्योदिति । तदेतस्मात्माथान्या-द्विवक्षाभेदेन त्रिवर्गद्वयात्मागुदेशः प्रमाणस्येति । एतेन यदा-हुरेके यदि प्राधान्यात्प्राथम्यं तत् प्रमेयस्यैव । अधोपायत्वात्ततः संज्ञयादीनाम् , तेषां प्रमाणाेपायस्यात् । कस्मात्प्रमात्रादिभ्यः प्रा-थम्यं प्रमाणस्येति तन्त्रिरस्तम् । प्रमाणोपायानामपि संशयादीनां प्रमाणाधीनस्वादिति । नन्त्रवगतपर्थपद्तया हेयादिचतुर्वर्गो द-र्शित इति । प्रमाणादिचतुर्वर्गस्तु कथं पद्दर्धत इति प्रच्छति। क-थं पुनरिति । उत्तरं प्रमाणप्रमंगाधिगतय इति ।

तदेवन्तात्पर्यं व्याख्याय अवयवार्थं व्याख्यातुमुपक्रमते।
तदिदं वाक्यमवयवदा उपन्यस्य वर्ण्यते(४११३)। व्याख्यायते अवयवदा इति । तत्रावयवेषु व्याख्यातव्येषु प्राथम्यात्प्रमाणत इति विद्यणाति । तत्रोति । विभन्नते । प्रमाणत इति । इयं
निमित्तपश्चमी चेद्र कस्मात्प्रभाणादिनि नाभिहितमित्यत आह ।
अस्य—प्रमाणत इत्येवंभूतस्याभिधानं वचनव्याप्त्यधं
विभक्तिव्याप्त्यर्थं च । वचनव्याप्यर्थमिति मृष्यामहे न तु
विभक्तिव्याप्त्यर्थमिति पश्चमीव्यतिरेकेण तसेरभावादित्याह ।
कथं पुनरिति । परिहर्ति । लभ्यत इति । व्याप्तेः प्रयोननं

पुन्छति। किं सिद्धपिति। उत्तरं वचनव्याप्त्या संप्लवो व्य-वस्था च । तदुभयं विभजते । प्रमाणेने ति । यत्र द्वयोर्वहूनां च संघ्रतः प्रमाणानां तत्रैकस्याप्यस्ति प्रतिपत्तिसाधनत्वं प्रमाणस्ये ति कथितुं संष्ठवावसरेऽपि प्रमाणेनेत्युक्तम् । अत एव व्यव-स्थायामेत्रकारः प्रमाणेनैवेति । विभक्तिव्याप्तेः प्रयोजनमाह । विभक्तिच्याप्त्या हेतुकरग्रभावः(४-१९) । अवगम्यत इत्यनुषज्यते । तद्विभजते । प्रमाणादधीधिगति भेवतीति हेतुत्वं गम्यते । प्रमाणेनार्थाधिगतिर्भवतीति करणरूपार्थी गम्य-त इति सम्बन्धः। कस्मात्युनः करणार्थो गम्यत इस्रत आह्। प्रमा-णेनेति । अर्थमर्थाधिगातिं साधवतीति साधकतमत्वात् । अत्र च करणभावनान्तरीयकस्य हेतुभावस्य पश्चम्या अभिधानं ममाणफलयोस्तादात्म्यप्रतिषेधार्थे, भेदाधिष्ठानत्वाद्धेतुफलभाव-स्य, न खळु परशुरेव च्छिदेति । ममाणपातिपदिकलब्धकरण-त्वानुवादश्च प्रमाकारकान्तरेभ्यो ऽभ्यहितत्वेनास्य व्युत्पाद्यत्वं च प्राथम्यं च युक्तामिति द्र्शियतुम्।

संप्रदगक्षिपति । संप्रदोति । समाधत्ते । नेति । आक्षेपं विभजते । स्यान्मितिरिति । विशिष्टो भिन्नो वि-षयो येषां तानि तथा, बहुवचनमान्तर्गणिकभेदाभिषायम् । अर्थसामध्यसमुत्थं हि पत्यक्षमर्थगोचरम् । स एव चार्थः प्रत्यक्षगोचरो यो ज्ञानमतिभासमात्मनोऽन्वयव्यतिरेकावतु-कारयति । न च सामान्यं निरस्तसमस्तार्थक्रियासामर्थ्य-मेवं भवितुमईति । स्वलक्षणं तु स्यात् तदेव परमार्थस-त् । अर्थिकियासामर्थ्यलक्षणत्वाद्वस्तुनः । एतदेवास्य स्वमसा-धारणं लक्षणं यदेशतो ऽननुगमेनादेशात्मकस्य परमार्थत्वं काल-तो ऽनतुगमेन च क्षणिकत्वम् । तस्मात्स्वलक्षणिवषयं प्रत्यक्षम् ।

न च स्वलक्षणमनुमानस्यापि गोचरः । तद्धि गृहीतपंतिबन्ध-लिङ्गहेतुकं, प्रतिबन्धश्च तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणः स्वलक्षणविष-योऽशक्यग्रह इति सामान्यधर्मावाश्रयते । न च सामान्यमेकम-नेकदेशकालावस्थासंसर्गि भवितुमईति । तदिदमनादिवासनोद्-भूनविकल्पाधिष्ठानं विकल्पाकारस्य वा ऽल्लीकस्य बाह्यस्व(१)-मनुपानगोचरोऽभ्युपेयम् । तच भावाभावसाधारण्याद्वाह्यसाद-इयानियतप्रतिभासत्वाचान्यव्याद्यत्तिनिष्ठम् । यत्खळ भावाभाव-साधारणं तदन्यव्वाद्यत्तिनिष्ठमेव यथा ऽमूर्त्तत्वम् ।तद्धि(२) ज्ञा-नदौ भावे शशिवाणादौ चाभावे साधारणम् । भावाभावसा-धारणश्च विकल्पगाचरो अस्ति घटोअस्ति नास्ति घट इति । यदि पुनरसाधारणो भावो भवदास्तिशब्दो न युज्येत पुनरक्तत्वात । नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् । एवमभावासाधारण्ये ऽपि वाच्यम् । न चालीकस्य सर्वसामर्थ्यीवरहिणः परमार्थसता स्वलक्षणेन साद्दर्य मन्यते ऽन्यव्यावृत्तेः। न च गौरिति नियतौ बुद्धिव्यपदेशौ विना ऽज्यादिव्याष्ट्रत्तिम्, तस्मात्सामान्यमन्यव्या-वृत्तिक्रवमवाह्यं वाह्यभेदाग्रहाद्वाह्यत्वेनावगाह्यमानम(३)नुभानं वा-ह्ये प्रवर्त्तयति । पारंपर्येण च बाह्यप्रातिवन्धाद्वाह्यं प्रापयत्संबा-दकं सद् भान्तमपि प्रमात्राशयवशात्रमाणम् । तदस्य न स्त्र-लक्षणं गोचरः । प्रत्यक्षमपि न सामान्यगोचरमित्यावेदितम् । न चाभ्यामन्यत्रमाणमस्ति । ममाणस्य सतो ऽत्रैवान्तर्भावात् । अनन्तर्भावे वा प्रमाणत्वानुषवत्तेः । न च सामान्यविशेषाभ्या-मन्यद्स्ति भमेयान्तरं यत्रैते तत्संछोष्येते इत्यर्थः । समाधानवा-

⁽१) अलीकस्य वा स्वमिति का० मु० पा०।

⁽२) तद्विज्ञानादाधिति का० मु० पा०।

⁽३) अवगाहनादिति पु॰ पा॰।

क्यं विद्वणोति । एतच नेति । (५-१) यथा चैतत्तथा तत्र निवेद्यिष्यते । विशेषो व्यवच्छेदकः स च वक्रकोटरादिरन्त्य-इच । व्यवस्थासंकरोदाहरणान्याह । इन्द्रियवदिति ।

संव्रुवपष्ट्रप्यपाण आह् । अधिगतत्वादिति । समाधत्ते । नान्यथेति। आक्षपं विभजते। यदीति। स्यादेतत्-नास्ति वैयः र्थमिधिगतीनामाश्चतराविनाशितया तद्वीचराधिगत्यन्तरीत्पादं म-ति प्रमाणान्तरस्यार्थवस्वादित्यत आहु। अधिगतं चार्थमधिग-मयता प्रमाणेनेति । यद्यप्याधिगतय आधुतरविनाशिन्यस्तथा sप्येकतरप्रमाणजनिताऽधिगतिलघुजन्मनः संस्कारादेव स्थायि-नस्तद्धस्मृतिसंभवाद्धिगतप्धपिधगपयता प्रमाणन पिष्टं पिष्टं स्यात् । समाधिवाक्यं विवरीतुमनुवदति । नान्चथेति । विद्य-णाति। न ज्रूम इति । (५-१०) अयमभिसंधिः। न हि प्रमाणकारणानि पेक्षावन्ति येनैवमालोचयेयुः यज्जानितमेव चा-स्मासु केन चित्रमाणं वयिमहोदास्मह इति । नापि स्वकारण-लब्धजनमानि प्रमाणानि द्वितीं ऽयमर्थी उन्यतमेन चास्मामु प्र-माणेन कृतपस्माभिरिति विरन्तुपईन्ति । ममातुक्चेतनत्वादय-मनुयोग इति चेद् न । प्रियस्य वस्तुनो ऽनेन भूयो भूयः प्रिन-त्सितत्वात् । अविवित्सितस्यापि च दुर्जनवचनादेः प्रयेयस्यानेन प्रमीयमाणत्वात् । तस्मान्न प्रमात्रभिसंधानात्वमाणस्य प्रद्यात्ति-रप्रवृत्तिर्वा ऽर्थे, किं तु सामध्यीद्, अन्यथा ऽग्निदाहादिदुःख-स्याप्रसक्षत्वप्रसङ्गः । यत्तु प्रमाणं प्रमित्साधीनपरात्ति तद्यदि प्रमाता न व्यापार्येत् किमायातं प्रमाणस्य, न हि तोयमपि पिपासुना न पीयत इति तस्य पिपासोपशयशक्तिरपैति । तस्मात्मत्युत्पञ्चकारणनामग्रीजनिता (१)बुद्धिः

⁽१) प्रत्यक्षसामग्रीजानिता-इति पाठान्तरम्।

ज्जनकानि च प्रमाणानि समानविषयाण्यपि । स एव चा-नेन सामग्रीभेदः भदर्शितो ऽन्यथा तु प्रत्यचेणेत्यादि-ना । यद्यपि साक्षात्कारासाक्षात्कारादिरपि पकारभेदोऽस्ति तथा ऽ पसी प्रकृतानुपयोगान्नोक्तः । यदि च द्रव्यं त्वचा यु-हीतिमिति कृतं चक्षुषा, चक्षुषा वा गृहीतिमिति कृतं त्वचेत्युच्येत, न रूपाविज्ञानं स्पर्शविज्ञानं वोपजायेत । तदर्थे चक्षुः त्वक्चा-भ्युपेते । तथा च संष्ठववैयध्ये ऽपि व्यवस्थायां न वैयध्येपि-त्याह । विषयान्तर इति । (५-१३) प्रकृतसूपसंहरति । तस्मादिति।

विभक्त्यर्थे निरूष्य प्रातिपादिकार्थनिरूपणमवतार्यति । प्रमाणेति । अवधार्यते ऽनेनेत्यवधारणं विचार इति । विचार-णाय भावभवितारौ पृच्छति । किं पुनिसिनि । केचिदादुरनिध-गतार्थगन्तृ प्रमाणमिति । विषयसाद्धप्यं साकारस्य विज्ञानस्येत्य-न्ये । विज्ञानस्यैवानाकारस्यात्मानात्मप्रकाशनसामध्येमित्यपरे । उपलब्धिसाधनमिति दृद्धाः । तस्माद्विपतिपत्तेः संशयात्पदनः । भावपदनव्याख्यानेन भवितृषद्दनी व्याख्यातः। उत्तरम्। उपल-बिधहेतुः प्रमाणम् । (५-१७) न च संशयतिपर्यासहयोपल-ब्धिकारणयोः प्रसङ्गः अर्थवादित्याधिकारात् । तयोइचोपदार्शः-तार्थव्यभिचारेणानर्थकत्वात् । नो खळ विकल्प्यमानं वस्त्वस्ति अर्थक्रियासु वोषयुज्यते । स्यादेतत् स्मृतिहेतोरपि प्रामाण्यपम-इ: । न हासी नोपलब्धिहेतुः। न चार्थसहकारि प्रमाणिपिति संस्कारस्यार्थसहकारिताविरहादशामाण्यमिति सांवतम् । नदी-पुरस्य पिपीलिकः।ण्डसंचरणस्य चातीतः।नागतवर्षलिङ्गस्य श-ब्दस्यातीतानागतगोचरस्यार्थसहकारिताविरहिणो ऽपमाण-त्वप्रसङ्गात् । ज्ञापकत्वेन कार्यत्वेन वा कथंचिद्धमुम्बन्धे सं-

स्कारस्यापि तत्समानमिति तस्यापि समृतिरूपोपलाब्धिहेतोः प्रामाण्यं पसक्तम् । मैवम् । प्रमाणशब्देन तस्यापास्तत्वात् । प्रमासाथनं हि प्रमाणं, न च स्मृतिः प्रमा, लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थसम्बन्धः । लोकश्र संस्कारमात्रजन्मनः स्मृतेरन्या-मुपलाब्धिपथीव्यभिचारिणीं प्रमामाचष्टे तस्मात्तदेतुः प्रमाणमि-ति न स्मृतिहेतौ प्रसङ्गः । अनिधगतार्थगन्तृत्वं च धारावाहि-कविज्ञानानामधिगतार्थगोचराणां लोकसिद्धप्रमाणभावानां पा-माण्यं विहन्तीति नाद्वियामहे । न च कालभेदेनानधिगतगोच-रत्वं धारावादिकान।मिति युक्तम् । परमसृक्ष्नाणां कालकला-दिभेदानां पिश्चितलोचनैरस्मादशैरनाकलनात् । न चार्चेनैव विज्ञानेनोपदर्शितत्वादर्थस्य पवर्त्तितत्वात्पुरुषस्य तत्वाचोत्तरेषामप्रामाण्यमेव ज्ञानानामिति वाच्यम् । न हि विज्ञानस्यार्थप्रापणं प्रवर्तनादन्यद्, न च प्रवर्तनपर्थप्रदर्शनाः दन्यत् । तस्यादर्थप्रदर्शनमात्रव्यापारमेव ज्ञानं प्रवर्त्तकं प्रापकं च । प्रदर्शनं च पूर्ववदुत्तरेषामपि विज्ञानानामभिन्नमिति कथं पूर्वमेत्र प्रमाणं नोत्तराण्यीप । युरुपापेक्षया तु प्रामाण्ये चन्द्रता-रकादिविज्ञानस्य पुरुषानपेक्षितस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः । न चातिद-वीयस्तया तद्धस्य हेयतया तद्वि पुरुषस्यावेक्षितं तस्योवेक्ष-णीयविषयत्वात् । न चोपेक्षणीयमध्यनुपादेयत्वाद्धेयमिति नि-वेदियष्यते । उपलब्धिदेतुं च प्रपाणं वदता अनिधगतार्थगन्दः त्वं च साह्य्यं चात्मानात्मप्रकाशनशक्तिश्च प्रमाणमिति निर-रस्तानि भवन्ति । उपलब्धिमात्रस्यार्थाच्चाभिचारिणः स्मृतेर्न्य-स्य प्रमाश्चब्देनाभिधानात् । हेतुग्रहेण सारूप्यशक्त्योः फलाद-भिन्नयोरपाकरणात् हेतुहेतुमद्भावस्य तादात्म्ये ऽनुपपत्तेरिति । उपलब्धिहेतुत्वं च प्रमाणत्वम्। भवितृच्याख्यानेन भा-

वो व्याख्यातः । तदेवं ज्ञानमज्ञानं वा उपलब्धिहेतुः प्रमाणं तस्य च भावस्तत्त्वमिति स्थितम् । तदेतद्विव्यापकत्वेनाक्षिपति । समानत्वादिति।(५-१८) समाधत्तं अयं विद्योष इ-ति । अयमर्थः । सर्वःकत्ती करणगोचरव्यापारो न साक्षात्फले व्यापियते । करणं च द्विधा सिद्धमसिद्धं, परश्वादि दारुद्वैधी-भावायोद्यम्योद्यम्य दारुणि पातयन् दारु च्छिनचीत्युच्यते, न तु साक्षात्कर्तृव्यापारगोचरो दारुद्वैशीभावः किं तु स्पर्शबद्वेगव-तः करणीभूतस्य परशोः संयोगस्योद्यमनानिपातनलक्षणस्तु क-र्तृच्यापारः परश्चगोचर एव । एवं स्वर्गकामो ऽपि कर्त्ता न साक्षात्स्वर्गे व्यापियते किंतु तत्करणं यागमसिद्धं साधयति । स्वर्गस्तु यागव्यापारादेवापूर्वाभिधानाचेतनाश्रयादेशकालावस्थाः भेदासादितपरिणतिविशेषात्साक्षादुत्पद्यते, तद्वदिहापि सिद्धमि-न्द्रियादि असिद्धं च तत्संनिकर्पादि व्यापारयन्तुत्पादयन्करण-एव चरितार्थः । करणं त्विन्द्रियादि तत्संनिकपीदि वा नान्यत चरितार्थमिति साक्षादुपलब्धावेव फले व्यापियते । ममेयस्य त प्रसक्षादन्यत्रोपछ्डियहेतुभाव एव नास्ति केवछं प्रमाण्यिपः यभावमात्रेणीपयुज्यते । यत्राप्यस्य हेतुभावः मत्यक्षे अभिमयते तत्रापीन्द्रियसंबन्धमात्र उपयुज्यते भमेषम् । इन्द्रियमेव तत्तत्स-निकर्षादिना साक्षात्त्रपाहेतुः । तत्सिद्धपेतन्त्र प्रपाता साक्षात्य-माहेतुः कर्तृत्वात् । यो यः कत्ती स सर्वी न साक्षान्फलहेतुः यथा व्रश्चनः । यथा वा यजमानादिस्तथा चैतत तस्मात्तथा । तथा प्रत्यक्षं प्रमेयं न साक्षात्त्रमाहेतुः प्रमेयत्वात् । यद्यत्ममेयं तत्तत्सर्वं न साक्षात्प्रमाहेतुः अनुपेवाद्वित् तथा चैतत्तस्मात्त-था। तदिदं प्रमातृप्रमेययोः प्रमाणे चरितार्थत्वमचरितार्थत्वं ममाणस्य, तस्मात्तदेव फलहेतुः । ममात्र्यमेये तु फलोहेशेन

प्रष्टते इति तुद्धेतू कथंचिदिति । चोदयि । अकरबी-ति। (५-२३) नाकरणः कत्तां प्रमाणमपि व्याप्तुमईतीसर्थः। परिहरति । नेन्द्रियार्थसंनिकर्षस्येति । यदि ज्ञानं प्रमाणं तदा ज्ञानस्य प्रमाणस्योत्पत्तावित्यर्थः । पुनक्वोदयति । धदि तर्हीति । परिइरति । तस्मिन्नपीति । चोदयति । घदि प्रमातृप्रमेयाभ्यां सद्भ्यां प्रमाणामिति । प्रमाणमन्तरेण प्रमाया अभावात्पमातृपमययोरसिद्धिरिसर्थः । पृच्छति । कथ-मिति । उत्तरं प्रमाणामितीति । अथ स्वरूपमेव कारकं क-स्माञ्च भवति तच क्रियासंबन्धस्य पुरस्ताद्प्यस्तीयत आह । न च द्रव्यमात्रामिति । अस्तु तर्हि तदीयो व्यापारः प्रधान-क्रियायां कारणं तस्यापि प्रधानक्रियायां निमित्तत्वादिसत आह । न च कियामात्रम् । न हि स्वरूपेण देवदत्तो वश्च-नः नापि तदीयो व्यापारः उद्यमननिपातनादिः काष्ट्राद्याश्र-यः । क ताई कारकशब्दः प्रवर्तत इत्यत आह । कारकशब्दो हीति । मधानक्रियासाधने हेतौ अनान्तरक्रियाविशेषयुक्ते कारकशब्दः प्रवर्तते । द्वेधीभावे हि फले प्रधानव्यापारे (१)कर्त्तुः करणगोचर उद्यमननिपातने अवान्तरव्यापारः कम्पेणक्च दारु-णः स्पर्शवद्वेगवत्तीत्रतरकुठारसंयोग एवावान्तरव्यापारः तेन हि दारु स्वावयवपारिस्पन्दजन्मना ऽवयवविभागं द्वैशिक्षावमनुभ-वति । तस्पादवान्तरच्यापारसंपन्नं कारकामिति सामान्यतः प्र-साध्य प्रकृते योजयाते । प्रमात्रुप्रमेयशब्दौ चेति । तावन्तः रेण क्रियां प्रधानक्रियामित्यर्थः। परिहति। न पाचकादि-श्चाब्द्वादिति । (६-१५) लोकाधीनावधारणाधीनः खल्वयं शब्दार्थसंबन्धः लोकश्चातीतानागतवर्तमानकियामंबन्धमात्रवि-

⁽१) द्वैधीमावो हि फल प्रधानं व्यापारे-इति का०मु॰पु०पा०।

वश्रया कारकशब्दान्ययुद्धे पाचकमानय पश्यित पाचको ऽयमपाश्चीत्पाचको ऽयं पचतीति च तुरुपवश्चेकारयिवषयप्रयोगदर्शनं,
तत्कस्य हेतोः १ अपचयपि पाकसंबन्धं प्रत्यस्ति स्वरूपशक्तिईवदत्तादाविति । द्वयी हि श्वाक्तिः कारकाणां कार्योपजनं प्रति
स्वरूपं च सहकारिग्राममवन्धानं च । तत्रासयपि सहकारिग्रामसमवधाने कारकशब्दानां प्रतृत्तेः सत्यपि च स्वरूपे त्रैकारयव्यापिनि त्रैकारययोगिकार्यसंभवे प्रतृत्तेः त्रैकारययोगिकार्योपहितम्यादमेव स्वरूपं कारकशब्दानां प्रतृत्तिनिमित्तामिससत्यपि प्रत्युत्पन्नप्रशाहेतुप्रमाणसंबन्धे प्रमात्यपेयशब्दयोः प्रवृत्तिरित्युपपन्नं प्रमात्त्रप्रमयाभ्यां प्रमाणं जन्यत इति । तत्
प्रमाणम्रपर्लाध्यसाधनं साक्षान्न प्रमात्वप्रमेये इति सिद्धम् ।

ससिप चेपला विधानित प्रमात्त प्रमात्त प्रमात्त प्रमात्त विधानित विधानित स्थानित स्थानि

कल्पान्तरमाह। घडान्वा प्रमिमीते सो ऽतिदायः।(७-२)

१स्०१म०]वमाष्ट्रप्रमेषापेक्षया प्रमाणस्य सातिशयत्वम् ।२५

प्रमिमीते इति स्वतन्त्रं कत्तरिं दर्शयति प्रतिपाद्यात्करणाद्यवच्छेतुम् । यद्यानेविति च सावधारणम् । तत्र पद्वानिति कत्रन्तरं
व्यवच्छिन्नम्, न हि कत्ती कर्तृमान्, किं तु प्रमाणवान्, स्वतन्त्रो
ह्याश्रयः परतन्त्रेणाश्रीयते । कर्त्रधीनं हि करणमित्यविदितम् ।
प्रमाता प्रमेयवानिष क चिद्धवेत्तत्त्वत्वत्त्वत् प्रमेयस्य, न तु प्रमेयवानेव, अनुमानादिषु प्रमेयस्यातीतत्वादिना तद्वत्ताविरहात् ।
न तु लिङ्गःदिज्ञानवान्न कदा चिदित्यवधारणफलम् । सो ऽयं
विशेषः प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणस्य । अस्यैव विशेषस्यातिश्वयत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामादर्शयति । प्रमाणे सत्तीति ।

कल्पान्तरमाह । सतोचेति । पूर्वेण भावमधानो ऽतिश्व-यो यादशस्य दर्शितस्तादशस्यैवेह व्यतिरेकमधानो ऽतिशय इति विशेषः । अकर्तृत्वमहेतुत्वमित्यर्थः ।

कल्पान्तरमाह। संयोगवच्चरमभाविता वा (७-५) इतिकर्तव्यताकं हि व्याप्तियमाणङ्करणं न तु कारणादिस्वरूपं, करणादिशव्दप्रद्वत्तिनिमित्तमात्रन्तु स्वरूपं स्यादिति पूर्वमावेदि-तं, तच सिद्धमसिद्धं वा प्रमातृपमे बस्य पश्चादेव तथात्वेन स-स्पद्यत इति चरमभावीत्युच्यते सोऽयमस्य चरमभाविता ऽति-शयः। यथा तन्त्नां पटे जनयितव्ये अन्साः संयोगभेदा य-दनन्तरं पट उत्पद्यत एवेति।

कल्पान्तरमाह । प्रतिपत्तेरानन्तर्यं वा (७-७) । यत एव प्रमाणं चरमभावि अत एव तदनन्तरं प्रतिपत्तेः प्रमायाः भावात् । प्रतिपत्तेरानन्तर्यभेव प्रमाणस्यातिशयः । स चे-ति । चो ऽवधारणे । इदमापे लक्ष्यलक्षणयोरभेदाविवक्षयोक्तम् ।

कल्पान्तरमाइ । असाधारणकारणता वा । चतस्रः खल्विमाः प्रवसादिप्रितयो भिष्कत्रस्तिन्धपदेशभाजो ऽनुभूय-

नते । न च प्रमाता तद्भेदहेतुः तस्य साधारण्यात् । न च प्रमेय-म्, एकस्यापि प्रमेयस्य संप्रवे सर्वपातिपात्तिसाधारण्यात् । प्रमा-णानि तु यथायथं चतष्टष्वसाधारणानीति भिन्नबुद्धिन्यपदे-शानिबन्धनानि । तदिद्ममाधारण्यमतिश्चयः । अशेषः पुरुषः प्रमाता ऽत्र विवक्षितः ।

कल्पान्तरपाइ । प्रमाकारणेति । प्रमाया असमनायिका-रणं खल्वात्ममनःसंयोगः । स च सर्वप्रमासाधारणो नासौ प्रमात्रा प्रमेयेण वा शक्यो विशेष्ट्रम, तयोरपि तद्भदेव साधा-रण्यात् । असाधारणं तु प्रमाणं यथायथमात्ममनःसंयोगमन-च्छिनचि । एवं सुखादिपमेयाणामपि मन एवासाधारणं व्यव-च्छेदकं द्रष्ट्व्यम् । सो ऽयमस्यातिश्चयः । अतिश्चातिश्चिनोर-भेदाविवस्या ऽतिशयशब्दवाष्यमित्युक्तम् ।

क्रमपाप्तमर्थग्रहणं तात्पर्यतो व्याचि । अर्थग्रहणमिति । कस्मात्पुननिष्ध्यते प्रमाणविषया भतिपत्तिरित्यत आह । य-तो न प्रमाणाविषयोति । इतिकर्तव्यताऽनुष्ठानं तस्मिन् । अर्थ्यत र्त्यर्थस्तोयकण्टकादिः । तथाभावो ऽर्थनीयत्वम् । त-च सुखदुःखसाधनत्वम् । सुखमाधनं खळूपादेयत्वेन दुःखसाध-नं च हेयत्वेनार्थ्यते ।

तात्पर्यान्तरमाहं। उपेक्षणीयंति(७-१६)। उपेक्षणीयवि-षये प्रमाणे प्रवृत्तिसार्थ्यं नास्तीति तत्प्रतिषिध्यते । न च तद्प-माणीमीत तस्यापीति (१) दृष्टप्रमाणसाधमर्थेण छिङ्गेन प्रामा-ण्यानुमानादिति ।

चोदयति । प्रमाणाग्रहणिमिति । सपर्थपृष्टिचिजिनिका हि प्रतिपत्तिकीपृमाणाद्भवतीति अर्थादेव प्रमाणादिति गम्य-

⁽१) समर्थस्यापीति पुरुपार ।

त इसर्थः ।

परिदरति । न प्रमाणविद्यावज्ञापनार्थत्वात् । अयमः भिसंधिः । पर्रतिसापर्धेन हि कार्येण प्रमाणस्यार्थवस्वपनुपात-व्यम् । न चैतत्साक्षात्ममाणस्य कार्य, ार्के त्वर्थपतिवत्तेः । त-दनन्तरं समर्था प्रदत्तिरुपजायते । अर्थप्रतिपत्तिस्तु प्रमाणका-र्येति समर्था मरात्तिः मगाणकार्या सती भमाणस्यार्थवन्वं मगापय-ति।तस्मादर्थगम्यमपि ममाणमर्थमतिपत्तिकरणत्वेन द्योतनीयम् । अन्वया प्रमाणमर्थवद्र्धप्रतिपत्तेः समर्थप्रदृत्तिजनकत्वादिति कि केन संगतम् । प्रमाणस्य विद्योषः प्रमाणाभासाद्यारुतिस्तस्य श्रापनं स एवार्थो यस्य प्रमाणग्रहणस्य तत्त्रथोक्तम् । तस्य भा-वस्तत्वम् तस्मात् । एतदुक्तं भवति । प्रमाणकार्याया अर्थपति-पत्तेः प्रहत्तिसामध्ये, न तदाभासकार्यायास्तस्मात्त्रमाणस्यार्थ-वस्वं गम्यत इति । तदिद्युक्तं तद्येह प्रमाणेन प्रतिपत्तिः सा प्रवृत्तिसामध्ये प्रतिपाद्यति प्रमाणम्। (८-१)। अयमर्थः प्रमाणं कर्नृ प्रवृत्तिसामर्थ्वं प्रतिपद्यमानं माप्तुवत्तत् प्रतिपादयति मापयति ममाणकार्यो ऽर्थमतिपः त्तिरिति । इदमपि प्रमाणग्रहणस्य प्रयोजनिषयाह । न च प्रमाणग्रहणभिति ।

एकदोशिव्याख्यानमुपन्यस्यति । सुखोति । न केवलं मु-खदुः खतद्धेतुत्वादर्थ्यमाणत्वाज्ञायमानत्वाच । दृषयति । नेति । सर्वस्य सुखदुःखतद्धेतुत्वेन हेयपक्षनिःक्षेपणाद उपादेयानां प्रवाणशास्त्रापवर्गाणामभावनसङ्गाद्याचातः । स्त्रविवक्षितत्वा-चेति वैचक्रब्दसमुचितपश्चयद्दानत्वं हेत्वन्तरमादर्शयति न च प्रमाणादिहानमिति । सुखदुः खतदेतवो हि हेयाः सन्तो हानी। वायमवेक्षन्ते । न च प्रमाणादेरन्यस्तदुवायः सम्भवति ।

श्अ० १आ०

न च प्रमाणादिः स्वोञ्छेदाय पर्व्याप्तः । न चास्मादपवर्गी ना-धिगम्यते । तस्मान शक्यं प्रमाणादिना प्रमाणहानमिति । न चैतिभःश्रेयसहेतुं शास्त्रं प्रणयतः सुत्रकारस्य तदनुवर्तिनो वा भाष्यकारस्य विवक्षितमित्याह । न च प्रमाणादिहानं विवक्षितम् । तस्मादस्मद्याख्यानमेव शोभनमिसाइ कि तिव-ति । प्रवृत्तिसामध्यीधानयोग्यत्वमधिकारः तस्मात्स्रखद्ःख-तद्धेत्द्वपार्थपातिपत्तिरेव हि सपर्थी प्रष्टतिपाधत्ते न त्वर्थमात्रः प्रतिपत्तिरिसर्थः । न केवलं व्याघाताशक्यहानत्वाविवक्षित-न संविद इति । सुखदुः खतदेतुतया न संविदो यहणं स-हुद्दः सर्वेषध्यपतिताया अपि । कुतः अनिधिकारात्मुखदुःख-तद्धेतुयोग्यताविरहात् । नाष्यर्थ्यमाणत्वेन सङ्घह इत्याह । अ-कर्मत्वाच (८-१०)। न तावत्सर्वा एव संविदः संविद्रोचरा म-नोयोनयः संवेद्या भवितुम्हेन्ति । एकनीलविषयसंवित्परंप-रामात्र एव पुरुषायुषसहस्रवर्षवसानाद् विषयान्तरसंचाराभाव-मसङ्गाच्च । तस्मादनवस्थाभयादन्ते कस्याश्चित्संविदो ऽसंवे-बतया फलमात्रस्वमभ्युपेयम् । तथा च सा नार्य्यते । न च सुलदुः खे तद्धेतुरिति न सर्वसङ्गहः संविदो ऽसङ्गहादिति ।

तदेवमनुसंधिवाक्यं व्याख्याय भाष्यव्याख्यान्तरमवता-र्यं तत्रैकदेशिव्याख्यानं दृषियतुमुपन्यस्यति।सो ऽपं प्रमाणा-र्थं इति । (भा०१-७) दृपयति । नो भयस्यापि परिसंख्या-तत्वात् । अर्थस्तु सुखिमत्यादिनाः भाष्यग्रन्थेन । का-र्यंकारणाभ्यामुभयत्वम् । प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वा-दिति हेतुः श्वेतः प्रासादः काकस्य काष्ण्यादितिवन्न प्रतिज्ञार्थेन संगच्छते इत्याह प्राणभृद्भेदस्य चेति । तदेकदेशिमतदृष्ण- मस्मद्याख्याने नास्तीत्याह नार्थशब्दस्येति । चन्दन।दिवि-षयं प्रमाणं सुखपये।जनमव । कण्टकादिविषयकं प्रमाणं दुःखो-त्पादपयोजनमेवेत्येतदुभयं परिसंख्यातुं नियन्तुमशक्यमित्यर्थः ।

एवं किलात्र शङ्काते । सुखदुःखभावो वस्तूनां स्वाभा-विको भवेश वा । स्वाभाविकत्वे सर्वान्यत्यर्थः सुखं इति कर-भवन्मनुष्य।णामपि कण्टकः मुखः स्यात् । एवं निदाघे कुङ्कपं मुखं स्याचन्दनं च हेमन्ते सुखं स्यात् । एवं तृष्णज इव अपा सुहितस्यापः सुखाः पसज्येरत् । अस्वाभाविकत्वे अनादिवास-नावैचित्रयञ्चवजनमपुरुषधर्मकल्पनानुपातिनः सुखदुःखादयो न प्रमाणप्रयोजनं भवितुमईन्तीति । तत्रेद्युपतिष्ठते । स्रो ऽयं प्र-माणार्थ इति । निवेद्यिष्यते हि क्षणभक्कभक्काधिकारे(१) यथा स्थेमभाजामिव वस्तूनामक्रमाणामिव क्रमवत्सहकारिसमवधानव-शादुपजनापायधर्माणः क्रमवन्तो धर्मा भवन्तीति तदिहापि। यद्यपि न जात्या सुखदुःखहेतुभावो भवति तथाः ऽपि जातिदेश-कालावस्थापुरुषभेदसहकारिसमवधानादुपपत्स्यते सुखद्ःखहेतु-भावो ऽन्यवस्थयेति भावः । तत्त्विद्धमेतत् ममाणार्थो ऽनियतः अनियतमाणभृद्धेदहेतुकत्वाद् यद्यदानियतकारणकं कार्यं तत्स-र्वमिनयतमेव यथा ऽनियतकालमेघोदयानिबन्धनं वर्षे तथा चायं तस्पादानियत इति ।

कस्मात्पुनः प्रमात्रादिचतुर्वमें प्रमाणस्यैतार्थवन्त्रम् (२)उच्यते न प्रमात्रादीनामपीत्याशङ्कानिवारणार्थं भाष्यमनुबद्देन्तत् च्याच्छे । अथवति च समर्थे(८-१९) सम्यगर्थेऽर्थाच्यभिचारिणीति यावत् । प्रमाणे ऽर्थवन्ति भवन्ति समर्थानि सम्यगः

⁽१) अ. ३ आ. २ स्. १०।

⁽२) अर्थ-इति पुरुपार ।

र्थानि प्रवात्रादीनि, अर्थस्य तु सम्यक्तिमिद्येव यद्याद्यः प्रपा-णेनोपदार्शितस्तथात्वं न पुनरन्यथाभाव इति । यदा स्वादि-भाष्यवाक्ये ऽर्थशब्दः प्रयोजनवचनस्तदैवं व्याख्यानम् । अर्थ-वति च प्रयोजनवति च यत्समर्थं शक्तं प्रमाणं प्रतिपत्त्यादिक्रमे-ण पूर्वोक्तेन प्रयोजनं पति अतः सपर्धे प्रमाणे प्रपात्रादीन्यर्थवः बन्ति प्रयोजनवन्ति भवन्ति यतस्तान्यपि प्रमाणवदेव समर्था-नि शक्तानि पयोजनं प्रतीति । अत्र हेतुरन्यसमापाय इति । (भा० १-१०) तस्यार्थ व्याचष्टे । अन्यतमत्वार्थ इति नन्बन्यतमशब्दो बहुष्वनिद्धारितविशेषमेकमाइ न तु साधकत-मिन्यत आह । प्रकरणादिति । साधारणशब्दो हि प्रकरणा-दिशेषे वर्तते तद्यथा शिविकावाहनशक्रमे पुरुषभानयेति पुरुषश-ब्दो विष्टी तद्वदिहापि प्रमात्रादिपरिहाराय प्रमाणस्यार्थवस्वाभि-धानानियमप्रक्रम इति प्रमात्रादिभ्यः प्रमाणस्य विश्वेषो वाच्य-स्तत्रैवान्यतमशब्दो वर्तते । यद्यप्यर्थमतिपस्यव्यभिचारद्वारेण प्र-माणस्याव्यभिचारो गम्यते दृष्टे विषये, तथाऽप्यदृष्ट्वविषये न त-ज्जनितमतिपस्यव्याभेचारेणाव्यभिचारः शब्दस्य प्रमाणस्य श-क्यो विज्ञातुं मतीत्यव्याभेचारस्य ममाणाव्याभेचारग्रहणमन्त-रेणाशक्यज्ञानत्वात् । तस्माद् दृष्टार्थस्य मन्त्रायुर्वेदस्य प्रवातिसा-मध्योवधृतार्थाच्याभेचारस्य सामान्यादाप्तप्रणीतत्वादाप्तिहोत्रादि-वाक्यानां प्रमाणानामच्यभिचारग्रहणपुरस्सरमेव त्रिवर्गस्याव्य-भिचारग्रहणं न पुनरत्र त्रिवर्गाव्याभिचारः शक्यो उन्यतः परि-च्छेत्तुम् । अदृष्टार्थाविषयस्य च चतुर्वर्गस्येद्दार्थवन्त्वेन प्रयोजनं दृष्टार्थे संदेहादपि व्यवहारासिद्धेः । तदिदं चतुर्वमें प्रमाणस्य माधान्यमिति ।

चतुर्वर्गाविभागपरे भाष्ये ममाता त्रथमंद्शितः । तत्रास्य लक्ष-

णमाइ।प्रमाता स्वतन्त्र इति(८-२३)। स्वातन्त्रयं पृच्छति। किं पुनः स्वातन्त्रयं यस्याभिसम्बन्धात् स्वतन्त्र इति । तत्र भाष्यकृता प्रमातृत्वोपलक्षितो न लाक्षतः न खल्बीप्साजिहासयोर्वो प्रवृत्ती बा स्वातन्त्रयं प्रमात्तत्वमपि तु प्रमायाम् , ईप्सादिस्वातन्त्रयेण तु तदुत्तरभाविना प्रमायां स्वातन्त्रयं पूर्वकालमान्युपलाक्षितम्। तेन तचारितपनुवर्तमानो वार्तिकक्रदुपलक्षणान्तरं क्रत्वोत्तरका-लभाव्याह । कारकफलोपभोक्तृत्वं न हि सर्वेः कत्ती समस्तकारकजन्यमुखादि बौदनादि वा भुक्के ऋत्विक्पा-चकादिषु च व्यभिचारात् । कारकस्य तु सतः कर्तृत्वोत्तरका-छभाविनी फल्लभोक्तुता कर्तृत्वनान्तरीयकतया तदुपलक्षयति । यजमानस्य राज्ञश्च मैषादिना तत्तद्यापारकर्तृत्वात् । यथा ऽऽहु-रत्रभवन्तः । "तद्भिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं तत्सर्वे पच्यर्थ" इति(१) । स्वातन्त्र्यलक्षणपाइ । तत्समवायो वा । (८-२४) कारकाभिधानेन सिच्चापितां क्रियां तदिति सर्वनाः म्ना परामृशति । यस्व हि व्यापारं शाधान्येन धातुराख्यातप्र-त्ययो वा ऽभिधत्ते स स्वतन्त्रः कर्त्तो। तथा हि विक्रियन्तीत्यत्र तन्दुलादयः कर्त्तारः पचतीत्यत्र देवदत्तादयः। तत्कस्य हेतोः एकत्र तन्दुलादेव्यीपार उपाची ऽपस्त्र देवदत्तादेशित । प्राधा-न्येन चारोषकारकानिर्वत्र्यत्वं मधानक्रियाया इति । अवान्तरे व्यापारभदे ऽपि प्रधानक्रियोदेशेन समस्तकारकपटत्तेरिति । पुरुष इति प्रकृतक्रियापेक्षं, प्रमायाः पुरुषाश्रयत्वादिति । छक्ष-णान्तरमाह । तत्प्रयोकतृत्वामितराप्रयोज्यता वा तस्य चेतनस्य सर्वकारकााणि मति प्रयोक्तृत्वं तैश्च कारकौरप्रयो-ज्यता वा । अचेतनस्य तु भाक्तं कर्तृत्वं न स्वाभाविक-

⁽१) महाभाष्ये अ. ३ पा. १ सु. २६।

पिति भावः।

परिसमाप्तिपदार्थ व्याचष्टे । तत्त्वपरिसमाप्तिरिति ।
तत्त्वं हि ममाणव्याप्यत्वं ममाणव्यापार्गविषयत्वं तञ्च हानोपादानोपेक्षाभिः पर्यवस्यति, पर्यवसानं समाप्तिः । विनियोज्यतेति
वक्तव्ये योग्यताग्रहणमीप्सिते ऽपि हष्टे कुतश्चित्मातिबन्धात् पुरुषेणानुपात्ते मा भूत्तत्वापरिसमाप्तिरिति । यद्यपि हि तत्पुरुषेणानुपात्तं तथा ऽप्युपादानयोग्यताप्रदर्शनाद्सितं, तन्त्वपरिसमाप्तिरिति । तत्त्रातिषेधश्चेत्यत्र तच्छव्देन हानोपादानस्रक्षणं विनियोगं परामृश्चति ।

किंपुनस्तत्वमित्यादि थाष्यं च्याचिख्यामुस्त्वपत्ययमक्ततेस्तदोऽर्थ पृच्छति । किं पुनिरिति । उत्तरं सदस्ति इति । प्रइनं विभजते । तस्य भावस्तत्त्विमिति । उत्तरं विभजते । सद्सती तत् । अथ कस्मात्मकृतिपुरुषौ (१)या पञ्चस्कन्या(२)
वा परं ब्रह्माद्वैतं वा(३)। जीवाजीवास्त्रवादयो वा सप्त(४)। पृथिच्यापस्तेजो वायुरिति चत्वारि भूतानी(५)त्यादीनि न तदो वाच्यानि भवन्तीत्यत आह । प्रमाणाचिषयत्वेनाधिकारात् ।
सुत्रभाष्यवाक्यतद्विवरणेषु प्रमाणं प्रमाणाविषयश्चाधिकृतम् । न च
सांख्यादिसिद्धान्तभेदानुपातिनो ऽर्थाः प्रमाणविषयाः ।
यथा चैतत्त्या तथा तत्रैव निवेद्यिष्यते । उपसंहरति । तसमादिति ।

प्रकृत्यर्थे व्याख्याय प्रत्ययार्थे व्याच्छे । तद्भाव इति । (९-१०) सदसतोर्यथासंख्यं विधायकप्रमाणविषयता सतो भावः । तत्प्रतिषेधक्वासतो भावः । सदिति विधायकप्रमाण-

⁽१) सांख्यमतम्। (१) बौद्धमतम्। (३) वेदान्तमतम्।

⁽४) आईतमतम्। (५) चार्चाकमतम्।

१स्०१प०] असतोऽपि प्रमाणेनीपलब्ध्युपपत्तिः। ३३

विषयतां प्राम्शति । तत्यतिषेधेन च मिनषेषकं प्रमाणधुपस्थापितम् । तेन मितपेधकप्रमाणविषयत्वमेव मितपेध इत्यनेनीक्तं भवति । एतद्विभजते । तयोः खाल्विति । शक्कते । प्रमाणविषयत्वादिति(९-१४) । सर्वसामध्येविरहेण त्वसत्सतो व्यावर्तते । यदि चासदिष प्रमाणविषयः तिर्हं नासमर्थं तथा च
सदसतोरभेद इत्यर्थः । निराकरोति । नानैकान्त्यात् । न वयमसामध्येनासतो भेदमाचक्ष्महे येनैवमुपाछभ्येमहीति भावः ।
शक्कां विभजते । तत्र भवेदिति । निराकरणं विभजने ।
तच्च नेति । गवादि चेतनमचेतनं धटादीति । यदि सदमती
समर्थे कुतस्तिई तयोभेंद इत्यत आह । स्वतन्त्रेति । असदुपछाद्यिगेव सदुपछद्येरन्या ऽनुपछद्यः । ननु संयोगविभागादिषु सत्स्विष प्रतन्त्रोपछद्यिभक्तारणत्वमस्ति तेषां संयुष्णमानवियुष्णमानाधारीनक्ष्णाधीनत्वादित्यत आह । प्रतिषेधमुखेन प्रतिपद्यते । प्रतीयते । सतां केषां चित्पारतन्त्रये ऽपि
न निषेध्यनिषेधाधिकरणपारतन्त्र्यमित्यर्थः ।

संप्रति सद्पलम्भकस्य प्रमाणस्यासदुपलम्भकत्वं प्रतिपा-द्यिष्यता भाष्यकारेण प्रदीपो हृष्टान्त उपन्यस्तः स तु सा-घ्यसमः तस्यापि प्रमाणसामग्रीनिवेशादिति शङ्कपानो उत्यन्त-लोकप्रसिद्धनया ऽस्य हृष्टान्तत्वं समर्थयति । प्रदीपचिदिति । गोपालाङ्गना अपि हि किमत्रास्ति स्तेनो ऽस्मद्धनं वा अपवरकं न वेति संदिहानाः प्रदीपमुपादाय समन्तादवलोक्यापवरकम-स्तीहास्मद्धनं नास्ति स्तेन इति सममेव निश्चिन्वन्ति न तु स्ते-नाभावनिश्चयायोपायान्तरमुपाददते तेनागोपालमा च पण्डित-रूपेभ्यः सिद्धः प्रदीपो हृष्टान्तः तदिदमुक्तम् । (१)न स्वस्त-

⁽१) न ह्यतत्प्रतिपत्ताविति पूर्व मुद्रिने पु० पाउः।

त्प्रतिपत्ताबुपायान्तरमास्थीयते छोकेन। अनाश्रयणे हेतु-माह। दीपेन दृश्यमाने हि घटादिके ८ थें स्वतन्त्रे नानेन समानजातीयं तुरुयोपलम्भयोग्यं दृश्यान्तरमस्ति । नीलपीतौ हि परस्पराभाववन्तौ तेन नील्रानिषेषे नावध्यं पीतविधिः। भावाभावौ तु परस्पराभावात्मानौ नो खळु अभावाभावो नाम कश्चिदन्यो भावद्वयात्रापि भावो अन्यो ऽभावात् । तेन समान-जातीयं दृश्यान्तरं निषेधत् दृश्यान्तरभावमेव विधत्ते प्रदीपः । तदेवं मदीपोपायस्य मतिपत्तुः मतीतिक्रममुक्त्वा परीक्षकाणामु-पपत्तिक्रमपाइ यद्यभिविष्यदिति (९-२३) । यदि कश्चि-दाशङ्केत दृश्यतामभावः प्रदीपे भावो ऽपि भविष्यतीति तत्रैष परीक्षकाणां तर्क उपतिष्ठते । यद्यभविष्यदिति । तदेवं छौ-किकपरीक्षकसंमतस्रपपाद्य दार्ष्टीन्तिके योजयति । एवं प्रमा-णेनापि । इन्द्रियादिना। सति प्रमीयमाण इति । पूर्वेत्रद् व्या-रूपेयम् । उपसंहरति । तदेविमिति(१०-२) सर्वे चैतदुपपादिय-ष्यते । ननु यदि सदसती प्रमाणविषयी कस्मात्सद्भेदा इवासद्भेदा अपि मुत्रकृता नोच्यन्त इत्यत आह तत्र तेषु सदसब्रेदेषु मध्ये स्वातन्त्रयेण असद्भंदा न प्रकाशन्ते इति नोच्यन्ते। निषेध्यनिषेधाधिकरणाधीननिरूपणत्वादसञ्जेदानां भावभेदतन्त्रं प्रकाशनिपति भावभेदकथनेनैव अभावभेदा अपि गम्यन्त इति नोक्ता इत्यर्थः । अथ वा कथिता एव येषां तत्त्वज्ञानं निःश्रेय-सोपयोगि, ये तु न तथा न तेषां प्रपञ्चः अनुपयुक्तभात्रपञ्च इव वक्तव्य इत्याह । चतुर्वर्गानन्तर्भावाद्या भावप्रपञ्चवद्भा-वप्रपञ्च इति । निःश्रेयसस्यानुषयोगिनि भावप्रपञ्च यथा चतु-र्वर्गानन्तर्भावः एवमभावपपञ्चे ऽपीति । अथ निःश्रेयसोपयो-गाभावः कुतो ऽवगन्तव्य इत्यत आह । भावोपदेशादेवाः

भाव उपदिष्टो भवतीति । द्विविधं प्रमाणं भावो ऽभावश्च यथा कारणाभावेन कार्याभावज्ञानं यतो द्वितीयसुत्रसमुत्थानम् । प्रमेयेषु अपवर्ग एव मूर्द्धाभिषिक्तः। एवं प्रयोजनादिष्वपीति तत्र तत्रोहनीयमिति । उपसंहरति । अत्रश्चेति ।

तदेवं तात्पर्यं व्याख्याय अवयवार्थं व्याख्यातुं भाष्यं पठ-ति। सच्च खलु षोडद्याधा व्युढमुपदेक्ष्यते[भा०-२-१४] इति । अत्र प्रथमे कर्षे चराब्दो ऽवधारणे, खलुशब्दः स्पष्टाः वधारणे, सिद्ध षोडदाधा व्युडमुपदेक्ष्यते नासत्तस्य स-दधीनमकाशत्वादिति । द्वितीये तु करेषे पारमार्थिके चः समुद्य-ये, खलुरवधारणे, सति पोडबाँधैवोपदेक्ष्यमाणे ऽसद्प्युपदेक्ष्यत इत्यर्थः । प्रकृतिं व्याचष्टे व्युह् इति ।

सुत्रस्य समपञ्चं तात्पर्यं व्याख्याय अवयवार्थं व्याचिख्या-सुना भाष्यकारेण तासां खल्वासां सिद्धिधानामिति भा-ष्येण सूत्रमवतार्थ पठितं तस्य वार्त्तिकक्वतात्पर्यमाइ त एते संद्रेदा इति सूत्रम् । त एते प्रपाणादयः सद्भेदा निःश्रेय-सोपयोगिनो न गङ्गावालुकादयः, तस्पात्सन्तः प्रमाणादयः पो-हराधा लक्षिताः परीक्षिताश्च न गङ्गावालुकादयः सन्तो ऽपि निःश्रेयसानुपयोगादिति भावः । द्वन्द्रस्वरूपमाहः। सर्वपदे-ति (१०-११) । द्वन्द्वपरिग्रहे तात्पर्धमन्त्रयच्यातिरेकाभ्यामाद-श्चेयति । सर्व एत इति । वहुत्रीहिकर्भधारययोरसंभवात् पष्टीस-मासपरिग्रहे निग्रहस्थानस्यान्त्यपदार्थस्य प्राधान्ये विवक्षितार्थहा-नित्रसङ्ग इत्यर्थः । निर्देशे यथावचनं विग्रहः इत्यस्य भाष्य-स्य तात्पर्यमाह । यथावचनामिति (१०-१४) । अन्योन्य-निर्वेक्षाणां प्रत्येकं प्रमाहेतुभावः प्रमाणानामिति हि बहुवच-नप्रयोजनम् । प्रमेषेषु तु यद्यपि प्रमेयता वास्तवी प्रत्येकमस्ति

तथा ऽप्यपत्रमहित्भावेन प्रमेयता समुद्ये समाप्यते न तु
प्रत्येकम् आत्मादीनामन्यतमस्याप्यतन्वज्ञाने संसारानिष्ठत्तेरिति
हि निर्देशे वचनभेदस्य प्रयोजनं तदेव चोहेशे ऽपि तयोरेकवान्
क्यत्वादिति भावः । प्रमाणादीनामिति विभक्त्वर्थव्याख्यानपरं
भाष्यं पठित्वा पृच्छति । कः पुनरिति । उत्तरं कारकाणामिति । तद्विभजते । यन्नेति । कारकार्थः प्रधानिक्रया, यदुहेशेन
सर्वकारकपृष्टतिः । कारकग्रहणेन च तन्नान्तरीयकतया प्रधानिक्रया ऽप्यानीतेति विवरणे सा ऽपि दर्शिता । यद्यपि स्वस्वामिभावादावि संवन्धे ऽन्यगतिक्रयाकारकसंबन्धो ऽस्ति संबन्धमात्रस्य क्रियागर्भत्वान्नान्तरीयकत्वाच कारकस्य, तथा
ऽप्यसौ न विवक्ष्यते संबन्धमात्रमेव तु विवक्ष्यत इत्यर्थः ।

अत्र चोदयति । तत्त्वस्येति । पष्टी चानर्थिका अव्यति-रेके तदनुषपत्तेरित्यपि दृष्ट्व्यम् ।

तत्रानियमवाद्येकदेशी परिहरति। नोभपथा ऽपीति।
भावस्य भवित्रधीननिक्ष्पणत्वाद् भावनिरूपणमेव भवितृनिक्षः
पणमाक्षिपति। अभेदे ऽपीति। इषुस्थित्या यथा तज्ञावप्रतिषेधयोभीवो धर्मी गतिः। तस्य प्रतिषेधः स्थितिः तिष्ठतेगीतिनिद्यर्थस्वात्। एवमत्रापि न प्रमाणप्रमेयादिमात्रमुच्यते तस्वप्रहणनापि त्वधीन्तरं तेष्वेव यत्समारीपितं रूपमन्यथात्विमिति
यावत तत्प्रतिषिध्यते। गतिमादिति भावप्रधानो निर्देशः यथा
द्येकयोद्विंवचनैकवचने इति द्वित्वैकत्वयोरिति, संख्येयविवक्षायां
द्येकेष्विति स्यात । तेन गतिमन्वपर्थान्तरिपष्ठि भवति। इत्यस्मिक्ये इषाः स्थितिरिति वावयं प्रसज्यत इत्यर्थः।

तदेतदेकदेशिमतमर्थान्तरत्वनियमवादी द्वयति । तन्नेति । प्रमाणादिभ्यो ऽनर्थान्तरस्य तत्त्वस्य इषोर्नथन्तिरस्य प्रदृत्य- भावस्य चासिद्धेः । यथा च भावातिरिक्तो ऽभावस्तथा क्षणभ-क्रभङ्गाधिकारे निवेदयिष्यते । प्रमाणाद्यतिरिक्तं च तत्त्वमन-न्तरमेव दर्शायिष्यति इति ।

तत्त्वस्य ज्ञानिषित्यादि भाष्यं व्याचष्टे। तत्त्वं ज्ञायमाः निमिति । उभयं पृष्छिति । किं पुनिरिति । तत्त्वप्रकास्योः त्तरम तत्त्विमिति । निभित्तत्वं शक्तिः ममाणादीनां, सा च द्वयी स्वरूपलक्षणा सहकारिसाकत्यलक्षणा च । अतीन्द्रियस्य सामर्थ्यस्य नैयायिकैरनभ्युपेतत्वात् । शक्तेश्व भावत्वेन भवितृ-निरूपणाधीननिरूपणत्वाद् भवितुरपि निरूपणं भवतीत्युक्तम् ।

अभिवतं निःश्रेयसं ग्रहीतुं निःश्रेयसद्दैविध्यपाह । निःश्रे-यसं पुनरिति (११-११)। तबादृष्टं निःश्रेयसं ग्रहीतुं दृष्ट्य-तिमसङ्गापादनेन द्षयाति । एवं च कृत्वेति । सूत्रकाराभिमतं निःश्रेयसमाह । परं त्विति । एतद्क्तं भवति । यद्यपि निःश्रे-यमपदमभिमतमात्रवाचि प्रमाणादितस्वज्ञानस्य दृष्टमपि निःश्रेयसं भवतीति तस्यैव ततः साक्षादृत्यत्तेः। तथा ऽप्यात्मादिवाचकः प्रमेयपदसम्भिन्याहाराददृष्ट्रमेव निःश्रेयसम्भिनेतं सूत्रकारस्य तत्र च प्रमाणादितस्वज्ञानस्यापि पारंपर्येण हेतुभावो ऽस्त्येवे-ति । चोदयति दृष्टमिति । दृष्टे दर्भनपेव प्रमाणम् । अदृष्टनतु निःश्रेयसमनामाणिकं द्र्शनाभावादित्यर्थः। परिहरति न ना-स्ति अर्थस्य तथाभावात् । अर्थे आत्मादिस्तस्य आगपातु-मानसहकारिणा कारणाभावेन कार्याभावानुमानमेत्रात्रीं प्रमा-णमिति भावः। ये तु वैयात्यान्मन्यरेन् न पदार्थतत्त्वज्ञानमात्रवेव परनिःश्रेयसहेतुरिति । यथा ऽऽहुः-"एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावास्तन्वतस्तेन दृष्टां इति तान् पत्याह । यदि पुन-रिति । न हि भावानां तस्त्रमन्यत् मत्यक्षत्रिषयीकृताद्वपादिति

भावः। मोक्षमाणा इति । सनि मुचो ऽकर्षकस्य गुणो वेति गुणाभ्यामुळोपौ । न केवळं वस्तुवृत्तिः मूत्रकारस्यापि सं-मतमेतादित्याह । पृथगुपदेशाच । प्रमेयस्य प्रमाणाादिभ्यः । यदि च यत्किञ्चत्वमेयतस्वपरिज्ञानान्निःश्रेयसस्य परस्य पाप्तिः किमर्थमात्मादिसुत्रेण द्वादशैव प्रमेयाणि नाधिकानि न न्यूना-नि चेयवधार्यते सूत्रकारेण, तस्माचदेतत्माक्षादुपयोगि निः-श्रेयसे, न पदार्थमात्रमित्याह प्रमेघावधारणार्थायां चोत्त-रसूत्रप्राक्रियायामकुदालः सूत्रकारः स्वात् । कुतः प्र-मेयस्य विह्नित्वाद् आधेन सुत्रेणेति । तस्माद्ययुपपत्ति-र्याद च मुत्रकाराभिमतमुभयथा प्रमेयतत्त्वपरिज्ञानं परस्य निःश्रेयमस्य हेतुः । तद्नेनात्मादेरिति भाष्यं व्याख्यातम् ।

अथ किं तत्त्वज्ञानस्यान्मादिविषयस्यादृष्ट एव को ऽपि सा-मध्योतिश्चयो यतः परनिःश्रेयसोत्पादः, मैवं, किं तर्हि ? दृष्ट्यैव द्वारेबाह भाष्यकारः । तचैतदिति । (भा० ३-४)निःश्रेयस-हेतुभावाभिधानस्य अनु पश्चात् उद्यते अनुद्यते तत्त्वज्ञानोत्पादे हि साक्षात्तद्विषयमिध्याज्ञानादिनिष्टत्तिक्रमेणापनर्गोत्पाद द्वितीयसुत्रेणानूचते, तदेतद्भाष्यं तच्चेतदित्याचिभगच्छतीत्यन्तमः नुद्य व्याचिष्टे । हेचिमिति । मिथ्याज्ञानमात्मादिषु ममेयेषु अविद्या तन्मूलं तृष्णा, उपलक्षणं चैनत् द्वेपोऽपि द्रष्टव्यः । तन्मूलौ च धर्माधर्मी तदेतद्धेयम् , हानं-तत्त्वज्ञानं हीयते हानेन तत्सर्वे तस्य प्रमाणस्योपायः शास्त्रपधिगन्तव्यो मोक्षः। एवमवयवान्विभज्य तात्पर्यमाह । एतानीति । एतानि चत्वार्यर्थपदानि पुरुषार्थस्था-नानि न केवलं हेयाधिगन्तव्यभेदेन द्वादश्चवित्रं प्रमयं दर्शयतः तद्विषयतत्त्वज्ञानाय च सोपकरणन्यायाभिधानप्रमाणन्युत्पादकं शास्त्रं प्रणयतः सूत्रकारस्य सम्मतं अपि तु सर्वेषामेवाध्यात्मिव- दामाचार्याणामिति भाष्यतात्पर्यमित्यर्थः ।

तत्र संश्वादीनां पृथग्वचनमनर्थकमित्वादि चो-द्यभाष्यं च्याचष्टे-संदायाद्यग्रहणमिति । सत्यमिति परि-हारभाष्यं व्याचष्टे। न विद्यति । चोद्यं विव्यो।ति-संज्ञायाद्य इति। परिहारं विष्टणोति न विद्यति । व्यापारः। तेषां पृथग्वचनमित्यादि व्याच्छे तस्याः संदायादीति।न च वाच्यमस्तु विद्यात्रयमेव कृतमान्त्रीक्षित्रया विद्ययेति, एतस्या एव समस्तविद्यात्रदातीक-रणहेतुत्वात् । यथा वक्ष्यति 'भदीपः सर्वविद्याना'मिति । स चायं किंस्विदिति वस्तुविमर्शमात्रं अनवधारणज्ञानं संशाय इति भाष्यं तद्याचष्टे । तम्र तेषु संशयादिषु संशाय-स्ताबदिति । ज्ञानमवधारणं प्रसपश्चेति पर्याय इति मन्वानश्चो-दयति अनवधारणात्मक इति। न ज्ञानमात्र(१) पर्यायो sवधारणशब्दो ऽपि त तद्विशेषनिश्चयवचनः किं स्विदिति दो-लायमानस्योभयको।टिस्प्रशः प्रत्ययस्यार्थे ऽनवधारणात्मकस्यापि प्रत्यात्ममानसेन प्रयक्षेणावधार्यमाणत्वादिति-परिहरति । न व्याचात इति (१२-१८)।त नस्मादुभयमिति। तत्र नान्-पलब्धे इत्यादिभाष्यमवतार्थितुं पृच्छति । स कथं न्यायस्ये-ति। यदि न्यायस्याङ्गं संशयो भवेत्सो ऽपि न्युत्पाद्येतेति भावः। उत्तरं यस्मादिति । एतदाक्षिपति । उपलब्ध इति । पञ्चरूप-श्रत्रक्षो वा हेतुन्यीयः । प्रतिज्ञाद्यवयवसमूही वा न्यायः नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति । तस्याश्रयो विषय उपलब्ध

⁽१) 'निःश्रेयस हेतुभावाभिधातस्ये'त्यारभ्य 'न ज्ञानमात्र'इत्ये-तावत्पर्यन्तः पाठः ए सासाइटी पुस्तके समुपलब्ध आवश्यकश्चेति निर्वोद्यातः ।

उच्यमानो निर्णीत एव वक्तच्यः। संदिग्धं हि तस्मिन् हेतुः संदिग्धाश्रयतया ऽसिद्धः स्थात । यथेह नगनिकुं ने मयूरः केकायितापातादिति । तदापातसंदेहे, अते। ऽयमानिणतिश्चेन्नो-पलब्यः ततश्चोपलब्यश्च न निर्णीतश्चेति व्याहतामित्यर्थः । परि-हरति । नास्ति च्याघात इति । सामान्यतः पर्वतमात्रमुपलब्धं निणीतं तद्विशेषस्तु बह्मिन्वादिरीनणीत इति । पुनश्रोदयति । एवमवीति । उपलब्धोऽनिर्णीत इति हि सामानाधिकरण्यात्समा-नविषयत्वं दर्शयति तथा च व्याचातः। सामान्यविशेषयोर्भेदेन तु व्याघातं परिहरन सामानाधिकरण्यं न समर्थयस इति भावः। परिहरति । यथा तथेति व्यपदेशादिति । सामान्यविशेषयोः समानाधिकरण्यात् । य एव सामान्यतो निर्णीतः । स एव वि-शेषतो ऽनिर्णीतो ऽपि सम्भवतीति न व्याघात इस्थः। एवम-र्थम् , न्यायप्रवृत्त्यर्थमसंन्दिग्धे न्यायप्रवृत्तेरनुपपत्ते:। न हि प्रत्य-क्षेण करिणि दृष्टे अपि चीत्कारेण तमनुमिन्त्रने प्रेक्षावन्त इति ।

प्रयोजनस्वक्रपपतिपादनपूर्वकं प्रयोजनपद्योपादानप्रयोज-नपदर्शनार्थं भाष्यमनुभाषते । अधं प्रयोजनं (१३-४)। व्याख्यातुं प्रच्छति । किं पुनरिति । उत्तरं घेनेति । स्फ्राटतरमेर्वेतदित्यर्थः । पुनः पृच्छिति । केनेति । एकदे-शिमतेनोत्तरमाह। धम्मेति। तत्र काम इतीच्छामात्रं बोच्यते कामिनीतिषयो वा राग इति, पूर्वस्मिन कल्पे काम इत्येवास्तु कृतं धम्मीदिभिः सर्वेषामेव काम्यत्वात्, उत्तरस्मिश्न-व्याप्तिः सरकमृगयादीनां काम्यानामसंग्रहात् । धर्ममोक्षयोर्पि नास्तिकान् पत्यपवर्त्तकत्वात्तस्मादयुक्तमेतदिति मन्वान आह । चयं तु पद्याम इति । (१३-७) सुखस्याप्त्या दुःखस्य हा-न्या विषयेण विषयिणं पत्ययम्रपञ्चभयति । असत्योरकारणत्वा-

त्मत्योर्व अनर्थकत्वात्मद्यतेशित । तथाऽपि सुखदुःखाप्तिहान्योरेव कर्तुः भवृत्तिपसङ्गो न तत्साधने, न ह्यन्यद्विजानाति इच्छति च करोति चान्यदिति घटते अतिमसङ्गात् । न च फछं
पुरुषभद्यत्तिगोचरः । तत्माधनं तु तद्गोचरः । तत्साधनत्वाविज्ञानात् तत्साधन एव भवर्तते तश्चातिमसङ्ग इति चेद् ? इन्त तर्हि
तत्माधनत्वज्ञानमेव भवर्तयति न फछज्ञानं, ज्ञानेच्छामदृत्तीनां
कार्यकारणभूतानां सामानाधिकरण्येन संगतिपत्तेशियाभिमायेणाह । सुखदुःख साधनभावात्तु सर्वे ऽर्थाद्देचतनं प्रयोजयन्तीति । (१४-१२) । तुज्ञच्दः फछाद्यवच्छिनति । अत्रापि
विषयेण प्रत्ययमुष्ठक्षयति ।

एतदुक्तं भवति । तोयमुपलभ्य तज्जातीयस्यापेक्षितसाधनतां दृष्ट्वरीमनुस्मरित । अय तज्जातीयतया लिक्केन दृश्यमानस्यापेक्षितसाधनभावमनुमिनित । अनुमाय च पिपासुः
पवर्तते । तेनोपायताज्ञानस्य साक्षात्पुरुषपृष्टित्तद्वम् । फलज्ञानस्य त्वीप्सित्तमस्योद्देश्यतयेति सर्व सुन्दरम् । तदाश्रयश्च
न्यायः प्रवक्तत इति भाष्यं न्याचष्टे तदिदं प्रयोजनं
न्यायस्योति (१३-८)। आक्षिपति । क इति । समाधते ।
खपकारकत्वादिति । यथा राजाश्चितः पण्डित इति । उपकारकत्वमेव द्वीयति । तन्मूलस्वादिति । विधिः मृहत्तिः ।
न जातु निष्पयोजने काकद्रन्तादावारभन्ते परीक्षां मेक्षावन्त
इत्यर्थः। आक्षिपति । का पुनिति । न्यायाश्चयत्वं प्रयोजनस्य
पतिक्षाय परीक्षाश्चयत्वसमर्थनमसंगतिमिति भावः । उत्तरम् ।
न्यायः । तस्माक्षासंगतम् इत्यर्थः । नन्वेवमपि नीयते प्राप्यते
विविक्षितार्थासिद्धिरनेनेति न्युत्पस्या प्रत्यक्षादि प्रत्येकं न्यायः ।
न चैतत्प्रत्येकं प्रयोजनमाश्चयते । अजिद्दासितानुपादित्सितानाः

मप्याजिज्ञासिनानामधीनां पत्यक्षादिगोचरत्वदर्शनादित्याक्षिपति। कः पुनरयं न्यायः। समाधत्ते। प्रमाणीरिति। पत्यक्षादिपन्माणमूलाः प्रतिज्ञादयः पश्चावयवाः प्रमाणानि तैर्धस्य लिङ्गस्य परीक्षा परीक्षणम्। परीक्षितं तु लिङ्गं पश्चावयवोपपन्नमनुमेय-पत्ययफळं भावयत्येव। न त्वनुमयार्थपरीक्षा। तस्य संदिग्धत्वे ऽपि स्वक्षपेण परीक्षानास्पदत्वादिति। नन्ववयवैश्चेदर्थपरीक्षणं न तर्हि प्रमाणैः कार्यकारणयोरभेदाभावादित्यत आह् । किमुक्तं भवतीति। न साक्षात्प्रतिज्ञादयो ऽत्रयवा अथपरीक्षा-याम्रपयुज्यन्ते। अपि तु स्वकारणतत्प्रमाणमूचनेन। तस्मात्प्रनिम्माणानामवान्तरच्यापारः प्रतिज्ञादय इत्युपपन्नं प्रमाणैरर्थपरीक्षणं तदिदमुक्तं समस्तप्रमाणव्यापारादिति । इति तस्मा-श्चेकेकं प्रमाणिमिति । समस्तप्रमाणंपकरणत्वादेव चास्य परमत्विभित्याह। सोऽयिमिति (१४—१९)

पञ्चावयवोपपन्नतया च मत्यक्षागमाश्रितत्वं न तार्द्वरोध इति ।
तत्त्रदर्शनार्थं भाष्यमनुभाष्य तात्पर्यं व्याचिष्टे । प्रत्यक्षागमेति ।
(१३-१५) कथं पुनरनेन भाष्यण एतदुच्यत इत्यत आह । यदिद्या(१)नुमानिति । यत्पुनरनुमानिभित्यादि भाष्यं व्याचिष्टे ।
यत्र पुनरिति । यत्र विरोधस्तत्र प्रमाणमूलानामवयवानां
प्रतिज्ञादीनामितरेतरप्रतिसंवानमकवात्रयता नास्ति । प्रमाणिवरोधेन योग्यताविरहिणां तत्पदार्थानां पारमाणिकान्त्रयाभावादिति । तीर्थे दर्शनं तस्य प्रतिक्षपकः अदर्शनमेव दर्शनं प्रतिक्ष्पयति दर्शनमिव दर्शयतीति यावत् । स खलु ताह्यः पञ्चाव्यवप्रयोगों लाभपूजाक्यातिकामैः पण्डितव्यञ्जनैरुपवण्येमानः न प्रत्ययाय प्रागेव त्वपवर्गायेत्यर्थः ।

⁽१) यदिहानुमानेति पु० पा०

१स् ०१म०]पत्पञ्चागमाविरोध्यनुमानस्याभासत्त्वम्। ४३

तदेवं समुदायतो भाष्यं च्याख्यायावयवविभागाय पठति । यत्पुनरनुमानमिति । पत्यक्षविरोधोदाहरणमाह । अनुष्णोऽग्नि रवपवी कृतकत्वाद् घटवद् इति। अत्र चोदयति। कः पुन-रिति(१३।२२) इदमत्राकृतम्। रूपत्रयसंपन्नमेतत्कृतकत्वं न वा । न चेत्रत एव तर्हि तदनुमानाभासतामेति कृतं प्रत्यक्षविरोधेन । अधान्त्रयव्यतिरेकपक्षधर्मतासंपन्नपपि बाधितविषयतयैतद्रमा-णम् । तद्युक्तम् । ६पत्रयसंपत्त्या खल्वेतत् स्वसाध्येनाविना-भूतं भवति । न च वाघाविनाभावयोः सह संभवः । वाघायाम-पक्षधम्मी भवेत् । अनैकान्तिकश्च हेतुः । जिज्ञासितधम्मीणो धर्मिमणः प्रक्ष्यमाणत्वेन पक्षत्वं न पुनः प्रयक्षात्रधृतसाध्यधम्भ-विरुद्धस्य । तस्याजिज्ञासितत्वेनापक्षतया तद्धर्मस्याऽपक्षधर्मत्वं । न चैकान्तिकम् । साध्यधर्मिण्येव प्रत्यक्षोपस्थापितसाध्यधम्म-विरुद्धधम्भवति दर्भनेन व्यभिचारात्। न च सपक्षासपक्षावेवा-न्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयौ न पक्ष इति साम्प्रतप्। यदि हि पक्षं विहाय बहिरेव सपक्षासपक्षयोरविनाभावी गम्येत तदा बहिन्यीप्तिमात्रवलेन पक्षधम्मी ऽपि हेतुर्न पक्षे साध्यं साधयेत् । असिद्धा हि तत्र स्वसाध्येन व्याप्तिः । तदेतत्पण्ड-कमुद्राह्य मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनामित्र । तस्पादन्तर्वहिर्या सर्वोपसंहा-रेणाविनाभावो ऽवगन्तव्यः । एवं च सिद्धः पक्षे ऽपि व्याभि-चारः साधनधर्मस्यैत्यनैकान्तिकत्वम् । तथा च ६पत्रयसंपन्नो हेतुर्वाधितविषयक्ष्वेत्यसंभवः । तस्मात्सुष्ट्रकं कः पुनरस्यानु-मानस्य इपत्रयसंपन्नस्य विरोधः । न ह्यस्ति संभवे इपत्रय-संपन्नं विरुद्धं चेत्यर्थः ।

तत्र समाधिमाइ । अनुमानाविषये प्रयोगः । वक्ष्यते । इतुमानाधिकारे यथा ऽनौपाधिकः सम्बन्धो हेतुसाध्ययो-

रनुमानाङ्गं, न तु कार्य्यकारणभावादिरव्यापकत्वादति-प्रसङ्गाच्चेति । स चैवं पवर्चते यो यः कृतकः स सर्वो ऽनुः ष्णो यथा घटादिशिति । न च बहेरिव धूपसंबन्धे आर्द्रेन्धनसंयो-गः गुर्नन्तेवासिनोः साहचर्ये स्वाध्यायाध्ययनमुपाधिः क्रतकः त्वानुष्णत्त्रयोः संबन्धे उपलभ्यते । सो ऽयं शङ्कितः समारो-पिता वा प्रयत्नेन पुनः पुनरन्विष्यमाणो ऽनुपळभ्यमानस्तत्र तत्र घटादाबुपाधिक्रीस्तीति पत्यक्षेण यद्यभविष्यद् घटादिवदेव व्यक्षास्यत विक्वानाभावाश्वास्त्येवेति तर्कसहायेन निश्चीयते। सा ऽवं रूपेणव रसस्य, स्वस्तनेनेव सवितुरुदयेनाद्यतनस्य तदु-दयस्य, समुद्रहद्भयेन चन्द्रोदयस्य समानकाळस्य, क्वतकत्वस्या-नुष्णत्वेन स्वाभाविक औत्सर्गिकः संवन्यः सामान्येन यो यः कृतकः स सर्वो ऽनुष्ण इत्यवधारितो, न तु निर्विभज्य तेजो-वयविनि । न हि सर्वोपसंहारवती च्याप्तिरेकदेशविषया भिन-तुबईति । एकद्शिवपत्वे यत्रैव न दर्शिता तेनैवानैकान्तिक-स्वमाशङ्क्षेत । तथा च तत्र तत्रैकदेशे मस्येकं व्याप्तिप्रदर्शनम-शक्यमानन्त्यात् । तस्मात्सर्वोषसंहारेणैव तदुपद्र्यनम् । तदिह क्रनकत्वमीत्सर्गिकसामान्यविषयव्याप्तिस्मरणसभ्रीचीनं पक्षधर्मे-ताबकाद्विशेषे तेजोऽवयिविन साधियतुमनुष्णतोन्मुखं यस साध-येत्तत्र कि मत्यक्षणापहृतिवषयत्वादाहो स्विद्नैकान्तिकत्वात् । म ताबद नैकान्तिकच्वं प्रागेव सामान्यतो ऽनौपाधिकसंबन्धाव-धारणात् । तेजोऽवयविनि कृतकत्वस्य दर्शनादनैकान्तिकम-पक्षधम्मी वा कृतकत्विमिति चेद् नानुमानेन सामान्यतो ऽवधृ-तन्याप्तिनो तस्यानौष्ण्यसाधनात् । प्रत्यक्षेण तेजोऽवयविन औ-ध्यग्रहणेन तस्य कृतकत्वस्य हेतोईचावुत्पन्नमपि व्याप्तिविज्ञानं बाध्यते, ततश्रानैकान्तिकत्वादमग्रुचिरनुमानस्येति चेत्। न।

अनुमानमहित्तिविषयसाध्यधीमिण हेतोर्ध्यिम्यानुद्धावनात्। अन्यथा तद्दत्साध्यधम्मसंदेहे तत्रोपलभ्यमानः साधनधम्मः संदिग्धन्यतिरेकित्वादनैकान्तिकः स्पात् । संदिग्यसाध्यधम्में दृष्टान्त इव साधनधम्मः तथा चानुमानमात्रमुच्छिद्येत । प्रत्यक्षेण साध्यधम्मविष्ट्ययसाधनात् । तेजोऽवयविनो ऽनुष्णत्वेनासाध्यत्वम्, तथा चानैकान्तिकत्वमपक्षधम्मेता चेति चेत् । तिर्दि प्रत्यक्षेण साध्यविष्ट्ययसाधनं बाधनिमत्यनथीन्तरम् । तिद्दि मत्यक्षेण साध्यविष्ट्ययसाधनं बाधनिमत्यनथीन्तरम् । तिद्दि मत्यक्षेण साध्यविष्ट्ययसाधनं बाधनिमत्यनथीन्तरम् । तिद्दि मत्यक्षेण साध्यविष्ट्ययसाधनं वाधनिमत्यनथीन्तरम् । तिद्द मात्रः यस्मन् विषये तेजसो ऽनुष्णत्वे एत्रत्मयुक्तं स् स प्रत्यच्चणापहृत इति । (१३–२४) एवं चानुमाने दृषिते कृतमपक्षधम्मत्वन्यभिचाराभ्यां तद्भुपजीविभ्यामिति भावः ।

यत्पुनिर्देवागेन प्रयक्षविरुद्धपनुमानमुदाहृतं तदुपन्यस्यति । अपरे पुनिरित (१४।५) अश्रावणः दाब्दः कृत-कत्वाद् घटादिवदिति ब्रुवाणः शब्दस्यक्ष्पमेवापलपति । न हि श्रवणेन्द्रियादन्यदिस्त शब्दग्रहणकारणम् । न चामृह्यमाणः शब्दस्तद्वचवहारगोचरः तस्मादेवं वादिनो अभिनायव्याप्तमसत्त्वं शब्दस्य, तथा च प्रयक्षविरोध इति भावः ।

दृषयति। तैस्तिवति । (१४।२) सिवशेषणे हि विधिनिषेषो विशेषणमुपसंक्रामत इत्युत्सर्गः क चित्युनविंशिष्टविधानमपि भवत्यगतित्वात् तद्यथा 'छोहितोष्णीषा ऋत्विजः भचरिन्त' 'सिति विभवे न जीर्णमछवद्वासाः स्नातकः स्या' दिति ।
तद्विद्दापि अश्रावणः शब्दः इति श्रुतिवाक्ययोः सामध्यीच्
श्रावणत्विवशेषणोपसंक्रान्तो निषेधो न विशेष्येण शब्देन सह
संबध्यते । नापि श्रावणत्विनेषधादार्थः शब्दिनिषेधो वाद्यभिप्रायव्याप्तः वचनार्थाविरोधिनोऽर्थस्यार्थगम्यत्वाञ्च तद्विरो-

 [#] पतत्प्रयुज्यतद्दति मुद्भितवार्तिक पु- पाठः ।

धिनः, श्रावणस्वनिषेषस्य चाधिकरणं शब्द इति न शब्दाः भावे तिन्निषेषो ऽवकल्पते । न चाभावस्तुच्छ इति च तृतीय जपपादियिष्यते । न च श्रावणत्वं प्रसक्षगोचरः । तिद्ध शब्दः श्रोत्रयोः सम्बन्धः 'कृत्तिद्धितसमासेषु संबन्धाभिधानं त्वतल्भ्या' मिति कासायनीयवचनात् । न च प्रत्यक्षाप्रत्यक्षद्यत्तिः संबन्धः प्रत्यक्षस्तरमात् श्रावणत्वमप्रसक्षमिति नात्र प्रत्यक्षविरोधस्तिद्दिमक्तिमिन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वादिति (१४ । १) वृत्तिः स्वार्थे सम्बन्धः इत्यर्थः ।

आगमविरुद्धमुदाहरति । शुचीति । (१४।४) मन्वादि-भिर्मारास्थिस्पर्शयतिषेषात स्पर्शे च प्रायिश्वत्तोपदेशादशुचित्वं नरिशरःकपाछादीनामिति ।

कापालिक आक्षिपति। कथमिद्मिति। नास्माकं वेदस्तन्मुलाश्च स्मृत्यः प्रमाणिमस्यभिप्रायः। उत्तरम्। द्युचि नरशिरः कपालिमिति व्रुवता श्चितिस्मृतीतिहासपुराणानपेक्षेणानुमानमात्रसहायेनात्र वस्तुनि त्वया द्युचिक्षपोऽर्थो वक्तव्यः किमुक्तं भवति द्युचीति यद्युच्यते स्प्रब्दुः प्रत्यवायाभावः।
सिद्धान्ती पृच्छिति स कस्येति। यद्यात्मन इति ब्रूयात्कापालिकः। अविगीता हि व्यवहारपम्परा ऽस्माकं कापालिकानां
नरशिरःकपालस्पर्शतदवस्थितान्नपानोपयोगलक्षणा दाक्षिणात्यानामिवाहेनैवुकादि अलक्षणा क्रिया श्रेयस्करी, तस्मादस्माकममत्यवायकरतया द्युचि नरशिरःकपालिमत्यर्थः। तत्र सोपहासमुत्तरमाह । तदा स्वागमार्थ(१) तहत्वर्यावस्थानात्

^{*}आन्हिनेबुकादि इति छिष्वतशावरभाष्यपुस्तकपाठः ।करञ्जका-दिस्थावरदेवतापुजनं तदर्थ इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे होळा-काधिरणे।

⁽१) स्वागमार्थानुष्ठानतारपर्येणावस्थानादिति वार्तिकपाठः।

कापालिकस्यैवमेतत् । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणकक्षणागमिन-हितमर्थमाचरतां तन्निषिद्धं च पारिहरतां दाक्षिणात्यानामाह्ने ने बुका-घनुष्ठानमनाद्यद्य यावदनुवर्त्तमानमविगीतमागभमूलतामनुमाप-यत्यात्मनः श्रेयोद्देतुभावेन, न खल्वागमानपेक्षः सद्देशाध्यतु-मानैरिममर्थमवगन्तुमईति । कापाछिकानां त्वागमविहितमकुर्वतां कुर्वतां च तन्त्रिषिद्धमर्थं प्रयत्नेन अनादिरपि व्यवहारः शाक्य-मल्लकादीनामित्र न वेदानुमाने मूलमिति भावः। अथ त्रयी-विदां नरिकारःकपालमप्रत्यवायहेतुरिति व्यात् तदा त्रय्या वक्ष्यमाणेन न्यायेन प्रामाण्योपगमादागमविरोधः तदीयस्पर्शस्य त्रय्यां निषेधेन प्रत्यवायहेतुत्वनिश्रयात् । अपि चागपानपेक्षो ऽनुमानेन शौचं नरशिरःकपाछं व्यवस्थापयत् प्रष्टव्यो जायते । शुचि नरशिरःकपालमिति को ८र्थः(१४।१०)। ननु य एव बाक्यात प्रतीयते स एवार्थः तर्तिक पृच्छचन इसन आह विद्यो-षस्य नरशिरःकपालस्य शीचविधानमेतत् । किमित्यत आह । विशेषविधानं च शेषे प्रतिषधिविषयं लोके दृष्टं यथा दक्षिणेन चक्षुपा पश्यतीति उक्ते वामेन नेति गम्यते । तदिह यदि श्रुचि नरशिरःकपाछं किमन्यदश्चचि इति त्वया वक्तव्यम् । न हि नरोचारादीनामशुचित्वे प्रमाणपन्यदस्त्यागमात् । आग-मत्रामाण्यं च न मन्यमे इति भावः । अथ त्रयीविद्वेषादनुमान-पक्षपातिना त्वया सर्वमेव नारं विद्क्षपालादि शौचपक्षं निक्षि-प्वत इत्याह । अथ सर्वमेव शाचि । परिहरति । द्वष्टान्तो नास्ति । कुतः सर्वस्य पश्चीकृतत्वात् ।

चोदयति । अथानुमानविरुद्धं कस्माद्नुमानं न भव-तीति (१४।१३) न खलु प्रमाणत्वे पत्पक्षागमाभ्यामनुमानस्य कश्चिद्विशेषो येन तौ बाधकौ न त्वनुमानमिति भावः । परिह- रति । एकस्मिन्ननुमानद्रयसम।वैद्याऽभावात् ।

अयमिसंधिः । यत्तावदनुमानं पूर्वप्रष्टतं तेन बाधितविषयं तदबलवत पश्चादनुपानं न स्वकारवीय पर्याप्तम् । यथोक्तमः श्रावणः शब्दः कृतकत्वाद् घटादिवदित्यस्यानुमानविरोध इति। ळब्धक्षं हि वस्तु किं चित् क चिन्निषिध्यते न तु ज्ञानाकारा-ळीकादिति(१) तृतीये निवेदयिष्यते । तदिह श्रावणत्वं शब्दस्य निषिध्यता श्रवणिमिन्द्रियं तद्वाह्यस्वं च वस्तुनी अनुमातव्ये ज्ञब्दो-पल्लम्भलक्षणेन कार्येण । तथा चैतेनैन।नुपानेनापहृत्विषयम्श्रा-बणत्वानुमानं चरमपन्वयव्यतिरेकसंपन्नमपि न स्वोचितं कार्ध्य जनयति । एवं तनुभुवनादीनां न कर्त्तेश्वरो ऽशरीरित्वानमुक्ता-स्मवत् प्रयोजनाभावादित्य। चपी व्यवस्था में प्रयादिमूला नुमानेनापह-त्तविषयतया न्यायाभासं वेदितव्यम् । तस्मात्परस्परानपेक्षस-मानकाळपट्तिसपर्थानुमानद्वयसमावेशाभावाभिमायमेतद्क्तम् न हानयोरन्यतरद्वाध्यं बाधकं वा संभवति, किन्तु पिथः सत्पतिपक्षतया न प्रमां कुरुतः । कस्मात्युनके समावेशोऽन्मा-नयोरसमावेशे वा कुतः सत्पतिपक्षतेत्यत आह । न ह्यन्वय-च्यातिरंक संपन्न इति * (१५।२०)। इहान्वयव्यतिरेकप्रहणेन समानबळयोरन्वयव्यतिरेकपक्षश्रम्भत्वासत्त्रातिपक्षत्वान्युपळक्षिः तानि । एतैः संपन्नयोर्थदि समात्रेश एकस्मिन्त्रिषये भनेत्तत एकतरस्य बाध्यत्वं वाधकत्वं वा गम्यतापि, न त्वेतदास्ति । असत्प्रतिपक्षतासंपत्तेरभावादिति । उपसंहरति । तस्माञ्चानु-मानविरुद्धम् अनुपानं तुल्यबलम् अपि तु सत्पातिपक्षामिसर्थः।

⁽१) ज्ञानाकारालीके बाहीरीति पु० पा०।

संपन्न इति मुद्धितवार्तिकपुस्तकपाठः पकस्मिस्तारपर्यटीका-पुस्तकेऽपि तथव ।

प्रत्यक्षमप्यनुमेयविरुद्धसाधनादनुमानस्य प्रतिपक्ष इति सत्प्रतिपक्षतया उन्वयन्यतिरेकादिसंण्झस्यानुमानस्य प्रत्यक्षेण तद्विरुद्धार्थोपसंद्वारिणा न समावेश इति न वाधकाभाव इत्याभिप्रायण चोदयति। प्रत्यक्षविरोध्यपीति (१४।१६)। परिहरति। न नेति। तुरुववर्छो हि मिथः प्रतिपक्षौ भवतो न तु दुर्बलोत्तमवर्छो। न हि भन्नति तरक्षः प्रतिपक्षौ भवतो न तु दुर्बलोत्तमवर्छो। न हि भन्नति तरक्षः प्रतिपक्षौ हरिणशावकस्य,
किन्तु समरकण्ड्वनिष्टनविषाणकोटिसमुाङ्खित्रमण्डशैलस्य विपिनमहिषस्य। तस्मात्पूर्वभावि प्रत्यक्षमनन्यथासिद्धं सदसत्पतिपक्षमनुमानं समानविषयसमावेशाद्वाधतइति युक्तमित्यर्थः।

चीत । (१४ । १८) गोसहशां गवय इत्यारण्यकस्य वाक्यं अत्वा यदा नागरिको वनं गतो गोसहशं विण्डम्रुपलभते तदा अस्वा यदा नागरिको वनं गतो गोसहशं विण्डम्रुपलभते तदा अस्य वाक्यार्थानुभवाहितसंस्कारमवोधजानितत्रसमृत्यपेक्षं गोस्राह्म वाक्यार्थानुभवाहितसंस्कारमवोधजानितत्रसमृत्यपेक्षं गोस्राह्म वाक्यार्थानुभवाहितसंस्व विण्डस्य गवयशब्दवाच्यत्वे भगाणम् । तत्र यदि कश्चित्प्रमाणयेक्षेष विण्डां गवयशब्दवाच्यः गोविण्डसाहश्याद् गोविण्डान्तरचिति तदिदमनुमानमुपमानेन वाधितविषयमस्त्वत्यर्थः । संप्रतिपत्तिकृतरम् । नोपमानं न भवतीति अनुपत्रपते । आस्त चेत् कस्मान्नोक्तमियत आह । पूर्वप्रमाणविरोधानुविधानान्नोक्तमिति शेषः । तद्दर्शयति उपमानविरोध इति । स्वफलद्वारा शब्दं प्रमाणं दर्शयति । आगमति । स्वफलद्वारेव पत्यक्षं प्रमाणं दर्शयति । साह्य-प्रज्ञानिमिति । उपसंदर्शते । प्रत्यक्षागमयोविरोधाभि-धानादुक्तं तद्वप्रानिमिति ।

भाष्यमनुभाष्याक्षिपति तत्र बादजलपाचिति । (११। २१।) प्रयोजनस्बद्धपोपयोगाभिधानानन्तरं दृष्टान्तपदे व्या-

ख्यातच्ये तदुष्ठङ्घनेन वादजल्पयोः को ऽनसर इसर्थः । अनसः रमाइ । लेनानेनेति । प्रयोजनच्याख्याङ्गमेनेदं न वादजल्पः च्याख्याङ्गमिसन्त्यनसर इति । तत्रशब्दार्थं च्याच्छे । तास्मिन्न्यायाभासे इति । वादजल्पकथयोहिं न द्वयोवोदिपतिवादिनोः साधने समीचीने सम्भवतः वस्तुनि विरुद्धधम्मेद्वयसम्मवायाभात्रात् । तस्माद् द्वयोरेकस्य न्याय एकस्य तु न्यायाभास इति वादजल्पाभ्यां निविच्यते । न्यायाभास इति तु सिन्निधानादुक्तम् । सिन्निद्दितार्थत्वात्सर्वनाम्न इति ।

वितण्डा तु परिश्चितं सम्योजना निष्मयोजना-वेति (१५।२) तुश्च्दः मिद्धमयोजनाभ्यां वाद्यज्या-भ्यां व्यवच्छिनति । मितिपक्षस्थापनाहीना हि वितण्डोच्यते । तत्र स्थापनाहीनत्वात् मितिपक्षहीनेति प्रतीयते । न खलु स्था-प्यसम्भवः । तथा वितङ्यते व्याहन्यते ऽनया मितिपक्षसाधन-मिति व्युत्पन्या परपक्षोपघातेन पारिशेष्यात्स्वपक्षसिद्धिरस्याः प्रयोजनं मितियते । तदेवं संदिग्धमयोजना सती वितण्डा प-रीक्ष्यते प्रयोजनवती न वेति । तत्र यदि निष्मयोजना ततो न सर्वा विद्याः सर्वाणि कम्माणि तन्मुखेन च सर्वे प्राणिनः प्र-योजनेन व्याप्ता, वितण्डाया एव कम्मेरूपाया विद्याद्भपाया-वा निष्प्रयोजनत्वात् । अथ तु प्रयोजनवती तत उपपन्ना प्रयो-जनव्याप्तिः ।

किं तावत्माप्तम् । के चिद् ब्रुवते निष्पयोजना वितण्डेति । स्थापनाहीनतया तावत् स्थाप्यः पक्षो नास्ति । अवयवच्युत्प-त्या ऽपि परसाधनविधातः प्रतीयते । न च तावन्मा-त्रेण स्वपक्षसिद्धिरस्ति । न हि पर्वतनितम्बवर्तिधूमे असिद्ध-त्वादिना दृषिते वहस्तत्राभावो निश्चीयते । तदिदमुक्तम् । दुषणमात्रत्वादिति । तिषमं निष्पयोजनवितण्डावादिनं म-त्याह । तच्च नैवमिति । (१५ । ४) । परसाधनदृषणेना-स्य स्वपक्षः सिद्ध्यतु मा वा सैत्सीत् , स तु स्वपक्षसिद्ध्यैव प्रयोजनेन प्रसाधनपाइन्तीति भावः। तदनेन स प्रयोजः नमनुयुक्त इति भाष्यं व्याख्यातम् । अथ न प्रतिपद्यत इत्यादि भाष्यं न्याचष्टे । अथ पक्षमपीति । अथापीया-दि भाष्यं व्याचष्टे अथ परपक्षेति । नास्तिको हि सदस-दुभवानुभवरूपतया न विचारं सहन्त इति प्रमेयाणि सर्वथा द्वयति । तदयं परपक्षमतिषेधमात्रप्रयुक्तः भवतित । न त्वस्यास्ति पञ्जो ऽनवस्थापनात्तयोरपि प्रमेयपञ्जपातिदृष्यत्वादि-स्यर्थः । एतद्पीस्यादि व्यावष्टे । तादृगंवैतत् । (१६ । ७) एतद्विभजने । एतस्मिन्नपि पक्षे चतुर्वमें चेत्र्रातिपद्यते सो Sस्य पक्षः। प्रतिपत्तिरभ्युपगमः। यद्यपि स्थाप्य एव पक्षस्तथा वि तन्नान्तरीयकतया अभ्युपगममात्रेण चतुर्वगीं ऽपि पक्ष उक्तः। कश्चतुर्वर्गे इत्यत आह। चतुर्वर्गइति। एष साधनवादी ज्ञापयाति । अहो वैतिण्डिकोऽजनि अनेन पश्चावयवावयेन इदं साध्यं ज्ञाप्यतइति चतुर्वमः। तत्प्रतीत्या खलु वैतण्डिकस्य परपक्षप्रतिषेधः प्रयोजनं सिद्ध्यति । तथा च न निष्प्रयोजनो Sयं वैतिण्डिक इसर्थः। द्वितीयं पक्षं दूपयति । अथ न प्रति-पद्यते इति । चतुर्वर्गनान्तरीयकं स्त्रदूषणमपि न मतिपद्यतः इत्युन्मत्तवदुपेक्षणीय इत्यर्थः । अपरमपि नास्तिकवैतिण्डिकं प्रति दोषमाइ। प्रतिपश्चेति । असिद्धविरुद्धादिदोषो वाक्यस्य वैतण्डिकपयुक्तस्यार्थः तं यदि प्रतिपद्यते सो ऽस्य पक्षः। अथ असिद्धविरुद्धादीनां सञ्जावाभ्युपगमे श्रमेयपक्षपातिनां श्रमेयमात्र-विचारासहत्वाभ्युपगमो विघटतइति स्ववाक्याभिहितमेव असि- द्धार्वरुद्धादि न मितपद्यते ? पूर्वत्रदोषः नायं छौकिको न परीक्षक इति । तस्माद्वितण्डा ऽपि प्रयोजनवनी नाच्यापकं प्रयोजनिमिति सिद्धम् । सो ऽयं सर्वः प्रसक्तानुपसक्तवादः प्रयोजनव्याख्यान् नार्थमित्याह । उक्तं प्रयोजनम् (१५ । ११)

दृष्टान्तपद्वयाख्यानपर भ,ष्यमनुभाषते प्रत्यक्षविषय इति । आक्षिपति । किमुक्तं भवतीति । न तावद्योदाः पसः क्षविषयः स सर्वो इष्टान्तो ऽद्दृष्टान्तस्यापि अत्यक्षनिषयत्वात् । नापि यो दृष्टान्तः स सर्वः प्रत्यक्षतिषयः आगमादितिपयस्यापि दृष्टान्तत्वात् । तस्माद्युक्तमेतदित्याक्षेप इति । तत्समाधानभाष्यं यत्रेत्यादि। तद्याचष्टे। लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनाविद्या-तहेतुरिति । एतच्च क चिछौकिकपरीक्षकाणां क चिछौकि[.] कानां कचित् परीक्षकाणामिति मन्तव्यम् । अन्यथा यदप्रसिद्धं लौकिकानां केवलं पण्डितरूपवेदनीयं परमाण्यादि, तस्य न ह्यान्तता स्यात् । अत्र च यो ह्यान्तः स एवं, न तु य एवं स दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम् । एवंभूतव्याख्यानस्य प्रयोजनं दर्शयति । एवं चेति। ए॰द्विभजते । दर्शनाविद्यातेनेति । न केवलं प्रमेयविरोधः मूत्रविरोधश्वेत्याह । तत्रश्चांदाहरणसूत्रं ट्या-हन्येत । यत्तेषु तेषु शास्त्रवदेशेष्वतीन्द्रियोदाहरणम्त्रम् सिद्धान्ते पूर्वपक्षे वा यथा मन्त्रायुर्वेदवामाण्यत्रद्युद्यामतानित्यस्ववदेवमाः दि तदृष्याहरयते । नतुशहरणलक्षणमुत्रम् । तद्धि प्रसक्षाविषय-ष्ट्रशन्तत्वे ऽप्युपपद्यते । तस्माद्भःष्ये भत्यक्षवचनं द्रष्टान्तविषय अन्वया डनवस्थाप्रसङ्ग इति । सो ऽयं दृष्टान्तः प्रमेवे डन्तर्भव-न्नेवमर्थे पृथगुच्यत इत्याह । सो ऽघामिति (२२ । १५) न्यायस्य पञ्चावयवात्मकस्य वचनसमूहस्य दृष्टान्तो मूलमतः

स्तस्य पृथगुपदेशः । अतक्चास्य पृथगुपदेशो घत्सति त्तरिमान्निति । अनुवानीनिमित्तत्वमाह । पूर्व प्रत्यक्षेति ! ष्ट्रशन्तधार्मीण दढतरप्रमाणावधारितमित्यर्थः । दृष्टान्तस्य दर्शयति। पूर्वे ज्ञातं चार्थमिति। संबन्धग्रहणविषयो Sथीं दृष्टान्तः संबन्धग्रहणं च शाब्दज्ञानस्यापि निमित्तं मथमश्राविणः शब्दार्थज्ञानाभावात् । तस्मादस्ति शब्दे ऽपि दृष्टान्तस्योपयोग इति । अपरं पृथगुपादानमयोजनमाह । नास्ति-कस्येति । अपपञ्चने हेतुमाह । तदुक्तं भाष्य इति ।

सिद्धान्तपदविवरणभाष्यं व्याचष्टे । अभ्युपगमेति । (१५।१९) तद्विभनते । अभ्युपगम इदमित्धंभूतं चेति। तद्विभजते । इद्मिनीति । इद्मिति हि धर्मिविषयमिद्धान्तं द्रीयति । धर्मी सर्वतन्त्रसिद्धान्तविषयः । इत्थमिति पतितन्त्रा-धिकरणाभ्युपगमिद्धान्तिविषयं दर्शयति । व्यवस्थायामुपलक्षः णतया प्रतितन्त्रसिद्धान्तमात्रमुदाहरति । इदं सांरूपे विवति । उपलक्षणतामुदाहरणस्योजानानश्चोदयति । सर्वतन्त्रेति । प-रिहरति । योऽयमिति । अभ्युपगमन्यवस्थितिरनभ्युपगमाद् व्यविच्छनति । न तु पुरुषाविशेषे व्यवस्थापयतीत्यभिषायः। अस्यापि भमेयान्तर्भुतस्यापि सतः पृथगुपादानपयोजनमाह । तस्य प्रमेये इति । (१५।२३) तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तासिद्धस्ता-बद्विपतिपन्नानामपि बादिनां धम्मीं तस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तास-द्धस्य विशेषेषु प्रतितन्त्रसिद्धान्ताः प्रवर्तन्ते । तथा हि । यदि घटो नाम न सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धः किमाश्रमः अवयवी वा परमाणुसमूहो वा ज्ञानाकारो वा प्रधानपरिणामो वा ब्रह्मपरि-णामो वा तद्विवर्ती वेति मितन्त्रासिद्धान्ताः प्रवर्त्तन्ते । कथं च प्रतितन्त्रसिद्धान्ताश्रया वादजरपवितण्डाः प्रवर्तन्ते। किमाश्रयश्च

न्यायः स्यात् । तथा यद्यधिकरणसिद्धान्तो न भवेत् कथं साध्य-सामान्यव्याप्तं साधनसामान्यमिति साधनिवशेषात् साध्यविशेषो गम्येत । तस्मादस्ति भवेषस्यापि सिद्धान्तस्य पृथगुपादानप-योजनम् । अभ्युपगमसिद्धान्तमुपरिष्टाद्विचार्ययेष्यति वार्तिकः कारो ऽतस्तत्ययोजनमस्माभिनोक्तिमिति ।

क्रमप्राप्तानवयवानाह । अधावयवाः । (१५।२५) नत् यथा तन्तवः पटस्य समवायिकारणं किन्तथैवैते प्रतिज्ञा-दयो वाक्यस्य। नो खलु गगनगुणा वर्णाः सपवायिः कारणतां प्रतिपद्यन्त इति अत आह । वाक्यैकदेशा इति । अवयवा इव अवयवाः । न पुनः सम्वाधिकारणम् । यथा ह्यवयवाः समुदायिन एकस्मिन्नवयविनि कार्ये धार्यितव्ये एव-मेकस्मिन् विवक्षितार्थे पतिज्ञादयो ऽवयवा वाक्यस्य समुदा-यस्य समुदायिन इति । ननु वर्णानामाधुतरविनाशिनां क्रमवता-मेककाळताऽभावे समुदायाभावात् कुतस्तत्समुदायो बावयं कुतश्चैकदेशतेत्याशयवानाक्षिपति । किम्पुनवीक्षम् । उत्तरम्। पूर्वपदस्मृत्यपेक्षो उन्त्यपद्भत्ययः । स्मृत्यनुग्रहेण प्रति-संघीयमानो विद्योषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यं विशिष्यतइति विशोषः पदार्थ एकः क्रिया वा कारकं वा पातिपदिकार्थी वा पदार्थीन्तरविशिष्टो वाक्यार्थः । यथा 'सोमेन यजेन' 'गोदोह-नेन पशुकामस्य' 'यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिवति स ब्रात्य' इति तस्य विशेषस्यैकस्य प्रतिपत्तिहेतुः । तदनेन(१) समूहनिबन्धनं पदानामेककार्यस्तं सूचयति । को विशेष-प्रतिपत्तिहेतुरित्यत उक्तमन्त्यपद्मत्ययः । अन्त्यं विशेष्यं विशेषणपूर्वत्वात्तस्य पदं। न च तद्विदितं सत्तामात्रेण

⁽१) तदेवं इति २ पु० पा०।

चक्षुरादिवद्विशेष्यं प्रतिपादयतीत्युक्तं प्रत्यय इति । (१५११४) प्रतीयमानं विशेष्यवाचि पदं विशेष्यं बोधयति प्रतीतिश्च नातुः भवो ऽपि तु स्मृतिः । न हि ऋषवद्वर्णसमुदायः पदं श्रवणेन्द्रिः यज्ञितानुभवगाचरः सम्भवति, सम्भवन्ति त प्रसेकं वर्णाः । न चै ते प्रत्येकं पदं, न च पूर्ववर्णस्मृतिनिचयसहितो ऽन्त्यव-णीनुभवः श्रोत्रज इति युक्तव । स्मृतीनां स्वकार्य्यसंस्कारवि-रोधिनीनामसहभावात् । विनद्यद्विनद्यद्वस्थयोरुपान्त्यान्त्य-वर्णस्मृत्यतुभवयोस्तु स्याञ्च चैतावताऽर्थपत्ययः पूर्ववर्णस्मृतीनां तिरोभावात् । न च पूर्वपूर्वणीनुभवजनितसंस्कारसहकारिणः श्रवणादेव लब्यजन्मनः प्रत्ययस्यैकस्याध्यस्ततत्त्रमृत्यनुभवरूप-वैचित्र्यस्य सदसद्वर्णावगाहिनो विषयभावमापन्ना वर्णा अर्थिन यमाद्यतीति सांप्रतं, संबन्धसंवेदनाहितसंस्कारोद्बोधसमयजन्म-ना स्वजातेन संस्कारेण संबन्धस्मृत्यत्यत्तिसमये विनाशात्यदा-र्थावबाधकत्वानुषपत्तेः । तस्मात् स्मृतिरेव मत्ययः । अत एवा-ध्ययनसमये गुरुमुखाद्यहीतो वेदराशिर्वेदाङ्गोपाङ्गज्ञानसंस्ऋतेन स्मर्यमाण एव तस्यार्थ बोधयति । एवं च यदा पदार्थपत्याय-नएव पदातुभवो न कारणं तदा वाक्यार्थज्ञाने नानापदार्थस्म-रकाणाङ्कायोग्यतासन्निधानावधारणादिव्यवहिते कैव कथेति । यदि तर्हि विशेष्यपदभेव स्मर्थ्यमाणं विशिष्टमर्थमवगमयति कृतं पदान्तरैस्तत एव वाक्यार्थपतिपत्तेरियत उक्तम् । पूर्वपद्स्मृ-त्मपक्षः (१६।११) पूर्व विशेषणं तत्पूर्वकत्वाद् विशिष्टमतीते-स्तस्य पदं स्मर्घ्यमाणपूर्वपदापेक्षः । यद्यपि स्मरणानि सह न संभवन्ति तथाप्येकस्मृतिसमाह्यताने पदानि निरन्तरसमस्तस्मः समाद्भवानि वा परस्परापेक्षाणि । तथा च स्पर्धेमाणं विशेष्य-पदं विशेषणपदापेक्षं विशिष्टमवगमयति । स्यादेतत् पदमाला

चेत् स्मर्थ्याणा वाक्यार्थवोधिनी कृतं पदार्थवोधनेन कृतश्च पद्तद्रथं संवन्धवोधनेनेत्यत उक्तम् । स्मृत्यनुग्रहेणोति । प्रत्येकं याः पदेभ्यः पदार्थस्मृतयस्तदनुग्रहेण । एगदुक्तं भवति यद्यपि वाक्यार्थवोधनाय पदमाला पटचा तथा अपि पदार्थस्मृतीरवा-न्तरच्यापारमृता अपेक्षते काष्ठानीव पाकपद्यचानि ज्वलनम-वान्तरच्यापारम् । न च पदान्यमृहीतसंकेतानि पदार्थान् स्मार-यन्ति इत्युपपन्ना पदार्थस्मृतिसंवन्धसंवेदनयोरपेक्षति । यदि प-दार्थस्मृत्यपेक्षा पदमाला वाक्यार्थवोधिनी हन्त दश्च दाडिमानि पडपूपा भवन्तीत्येवमादीनामपि वाक्यार्थवोधिकत्वं स्यादित्यत आह । प्रतिसंधीयमानः । प्रतिपदं संधानं पठनं प्रतिसंधान-म् । तच्च स्वार्थद्वारेणाकाङ्क योग्यतासिक्षधानं, न च दशदाडि-मादिवाक्षेषु तदस्तीति न ततो वाक्यार्थवोध इत्यर्थः । तदेव-मेकस्मृतिसमारोहेण एकार्थावळंदेन पदानां समूहो वाक्यं तस्य भागा एकदेशा इति ।

यावतीत्यादि भाष्यमवतारयित ते कियन्तः भाष्यव्याख्यानेनोत्तरं या बद्धिरित पृच्छित । केति । न हि समाप्तेनिष्पतेरन्या सिद्धिरस्तीत्यभिप्रायः । उत्तरम् पदार्थस्येति । धर्मिणः सिषाधः यिषितधर्मिविशिष्टस्तं वास्तवभित्यधः । समाप्तिं पृच्छिते । केति । (१३।६) उत्तरं विद्धां षेति । वास्तवो धर्मः सिद्धिस्तद्गोचरस्तुनिध्ययः पुरुषधम्मों निष्पतिरिति विशेष इत्यर्थः । कियद्धः किमिष्म धानैश्र भागैः सिद्धः परिसमाप्यते इत्याशङ्क्य भाष्यकृतोक्तम् । तस्य पश्चेति । तद्व्याचष्टे । समाख्येति । भाष्यमनुभाष्याः सिष्ति । तद्व्याचष्टे । समाख्येति । भाष्यमनुभाष्याः सिष्ति । तद्व्याचष्टे । समाख्येति । भाष्यमनुभाष्याः सिष्ति । तत्रामम इति । न ह्याममवत् पतिज्ञावचनं निश्चायकं हेतुवचनादिवैयध्योत । निष्पादितक्रिये कर्माण विशेषानाः धायिनः साधनस्य साधनस्य साधनन्यायातिपातादिति । समाधत्ते । अतः

गमाधिगतस्येति(१६।९)। आत्मादिषमेयप्रतिपादनोद्देशेन हि शास्त्रमेतत्प्रवृत्तं तंत्रान्तरीयकतया न्यायं ब्युत्पादयत्तमेव ब्यु-त्पादयेद्यश्चात्मादेः प्रमेयस्य साक्षान्निश्चायकस्तत्प्रतिपादकागम-प्रामाण्यानिश्चायको वा। तस्य च न्यायिवेशेषस्याद्यो ऽवयवः प्र-तिज्ञा आगमार्थविषया साक्षाद्विपयाऽऽगमप्रामाण्यप्रतिपादकस्य च परंपरया। तस्मादागमः प्रतिज्ञा। आगमोपचारस्य प्रयो-जनिषदं पदार्थसंवादेनागमेनानुमृद्यते न्यायः सप्रयोजनश्च भव-ति। आगमार्थज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुभावेन निरूद्धत्वात्। तस्मा-द्यद्यपि न न्यायमात्रवर्तिनी प्रतिज्ञा ऽऽगमस्तथा ऽपि प्रकृत-न्यायाभिष्रायेण दृष्ट्व्यम्। तथा चागमानुसंधानेन प्रतिज्ञायाः कल्पितविपयत्वपिप निराकृतं वेदितव्यम्। यदाहुरेके -

'सर्वो ऽयमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्धचारूढेनैव धर्मधर्मिन-भावेन न बहिः सदसत्त्वमपेक्षत' इति ।

तथा ऽनुमानस्य न्यायानुग्राहकत्वं हेतुवचनस्यानुमानत्वोपचारेण भाष्यकारेणोक्तम् । हेतुरनुमानमिति। (१६१९) तत्
खलु हेतुवचनमनुमानप्रतिपादकं विषयतया ऽनुमानेनानुग्रहीतव्यं, न च लिङ्गदर्शनमात्रमनुमेयप्रतिपत्तिहेतुरपितु संबन्धस्मृतिसहकारि, न च हेतुवचनमात्रात्तरसहकारिता ऽवगम्यते ।
तस्मान्न लिङ्गवचनमनुमानप्रतिपादकपिति कथमनुमानत्वोपचार्
इयत आह । एवं लिङ्गदर्शनमात्रे । दश्यमाने लिङ्गख्ये
संबन्धस्मृतिरहिते । हेत्पचारात् । अनुमानत्वोपचाराद् हेतुरनुमानमित्युक्तं भाष्यकृता । तदेव विभजते । यन्तु दितीयं
लिङ्गदर्शनं(१६१९)संबन्धग्रहणसमये लिङ्गदर्शनं प्रथमं,तदपेक्षया
लिङ्गदर्शनं साध्यधर्मिणि दितीयं तत्संबन्धस्मृतिव्यक्तिः
हेतुभावात् स्मर्थते ऽनेनेति स्मृतिः संस्कारस्तस्य व्यक्तिः

कार्याभिमुखीकरणं तत्र हेतुभावात् । क चित्पाठः संबन्धस्मृति हेतुन्यक्तिहेतुभावात स तु सुगम एव । अतो हेतुभरित्युच्यते । एतदुक्तं भवति । यचु द्वितीयिष्ठिङ्गदर्भनं शुद्धमप्यापाततः सम्बन्ध-स्मृतिहेतुभावात् संबन्धस्मृतिसहकार्येव तथा चानुमानम् । एवं च तत्मितपादकस्य वचस उपपन्नो ऽनुमानत्वोपचार इति सिद्धम् । एवं च बास्तवेन छिङ्गेन संबन्धात्तद्वचनस्य बुद्धि-विकल्पितिञ्जङ्गिविषयत्वं परास्तं वेदितन्यम् । एवमन्येष्वप्यवयवेषु वक्ष्यमाणेष्वेतदेव मयोजनं योजनीयिमिति ।

उदाहरणं प्रत्यक्षमिति भाष्यं तद् व्याचि । स्मृति-विषयस्यति । (१६।११) यत्र प्रत्यक्षविषयं पूर्वं व्याप्ति-र्मृहीता तस्य स्मृतिरिति स्मृतिविषयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपद् र्श-नाद्विप्रतिप्त्या पुनः स्मरणात् तत्स्मारकं वचनमुदाहरणं प्रत्यक्षम् , मूलभूतप्रत्यक्षप्रमाणसमुन्थत्वादिति । कः पुनरुप-मानार्थ इति । (१६।१४) प्रत्यक्षमित्र प्रत्यक्षमित्यत्रंवकारे तत्रोपमार्थः क इत्यर्थः । एतदेव विभजते । यस्मःदिति ।

उपमानमुपनय इति भाष्यं तद्व्याच्छे। यथा तथंत्यु-पमानैकदेश इति । उपनयो हि तथा चैतदिति प्रवर्तमान उदाहरणस्थं यथाशब्दार्थमपेक्षत इति यथा तथेति प्रवर्तत इति । किं पुनरुपमानं यस्यायमेकदेश इत्यत आह । उपमानं यथा गौस्तथा गवय इति । उपदेशोपयोगे उपयोगस्तद्यीवष-योऽनुभवः । तस्मिन्सित पश्चाद्वनं गतो नागरः प्रत्यक्षेणादृष्टु-पूर्व पिण्डं पश्यति स्परति चोपदेशार्थ पिण्डस्य च पुरोवर्तिनः समर्यमाणेन गवा साद्द्यं प्रत्यक्षेणेव पश्यति । तदेवंभूतं सास्ट्यज्ञानं गवयशब्दवाच्यो ऽयं पिण्ड इति प्रतीतिहेतु रूपमानम् । तदेतस्योपमानस्योपदेशार्थस्मरुणगवयापिण्डगोसा- रूप्यप्रत्यक्षरूपस्यैकदेशं सारूप्ये यो यथातथाभावः स उपनयेऽ प्यस्तीत्येतावतोषमानत्वोषचार उपनय इत्यर्थः । सो ऽयं सर्व प्रमाणिनवेशेन परमो न्यायः स्त्यते ।

निगमनव्याख्यानभाष्यमनुभाष्याक्षिपति । कः पुनः रिति । (१६।१९) न खल्ववयवानां प्रमाणानां वा वाक्ये समवायसंबन्धः संभवतीत्यर्थः । उत्तरम् । एकवाक्येति । अध्यारोपो बुद्धा प्रतिमंधानम् । सामर्थ्यं पृच्छति । किं पुनरिति। उत्तरम् । इतरेतरेति । सामर्थ्यं हि पदानां धर्मः । इह तु विभज्यमानानामवयवानां तन्मूलानां प्रमाणानां साकाङ्कत्वमेव धर्माः सामर्थ्यं तदत्र ममस्तालिङ्गरूपसंपन्नालिङ्गः प्रतिपादनमेकं प्रयोजनं विभज्यमानसाकाङ्काःवं वा ऽस्तीति सिद्धपेकवाचयस्वमवयवानापिति ।

निगमनपदं व्युत्पादयति निगम्यन्त इति । सो ऽय-मिति भाष्यमनुभाष्य पृच्छति । कः पुनः परमदाब्दस्यार्थ इति। (१६।२२) उत्तरम् । विव्रतिपन्नपुरुषप्रतिपाद-कत्वं पञ्चावयववाक्यस्य परमत्विमिति । तदेव व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति । एकैकदा इति । यद्यपि छोकपत्यक्षादीनामेकै-कशो ऽपि विमतिपन्नपुरुषमतिपादकस्यं तत्र तत्रोपलभ्यते तथा ऽपि यदेतद्वेदमामाण्यमात्मादिमतिपादनं च निःश्रेयसोपयोगि न तत्पञ्चावयववाववादेवच्छास्त्रोपदिष्टोपकरणाद्विना सिद्ध्यतीः त्यनेनाभिषायेण द्रष्ट्रव्यम् ।

अवयवानां पृथगभिधानपाक्षेष्तुं विकल्पयति । किं पुनर-वयवा इति । (१८।२) विकल्प्ययोजनं पृच्छति । किं चातः । उत्तरम् । यदि प्रमाणान्तरमिद्धि । समाधते । न प्रमाणा-न्तरमिति । प्रयोजनान्तरपाइ । तएत इति । यत एव

वादादिष्रहित्वो ऽत एव तत्त्वव्यवस्थायाश्राश्रया भवन्ति । पृच्छति । किमिति । न हि कुण्डमित्र बदराणि तत्त्वव्यवस्थाऽ वयवानाश्रयतीत्यर्थः । उत्तरम् । विशेषप्रतिपादकत्वम् । धर्मविशिष्टो धर्मी विशेषः विशिष्यत इति व्युत्पत्त्या, तत्प्रति-पादकत्वमवयवानां तत्त्वव्यस्थाश्रयत्विमत्यर्थः ।

क्रभप्राप्ततकपद्व्याख्यानाय भाष्यमनुभाषते । तको न प्रमाणसंगृहीतः।(१०।८) प्रमाणपदेन हि चत्वारि प्रमाणानि संग्रहीतानि न चैतेष्वन्यतपस्तर्भे इत्यर्थः। अस्तु तर्हि प्रमाण-पदसंग्रहीतेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रमाणान्तरमसंग्रहीतं प्रमाणपदेन, प्रमेयपदेनेवा ८मंग्रहीताः संशयादयः प्रमेया इत्यत आह । न प्रमाणान्तरम् । भाष्यमनुभाष्य हेतुमाह । अपरिच्छेद-कत्वात् । अनिश्वायकत्वात् । तदेव व्यतिरेकमुखेन दर्शयति । प्रमाणमिति । स्यादेततु । अपरिच्छेदकत्वमसिद्धं तर्वज्ञानस्य संशयादिवद्गुणत्वेनात्मलिङ्गत्वाव, अन्पथा त्विकिचित्करत्वा-दुपादानवैषर्थ्वमित्यत आह। प्रमाणविषयविभागात्तिवति। न हि वयं गुणत्वेनोत्पत्तिमत्वेन वा रूपेणानिश्चायकत्वं तर्क-स्याचक्ष्महे किन्तु प्रमाणविषयविभागहेतुतया, न चैवमस्यार्कि-चित्करत्विमत्यर्थः। पृच्छति । कः पुर्नारति । उत्तरम् । युक्तायुक्तेति। इदं युक्तमिदमयुक्तामिति । इतिकारेण युक्तायुक्तविषयं तर्कज्ञानं परामृशति । तदनेन तर्कस्य स्वरूपं दर्शितम् । तस्य व्यापारमाह । यत्तत्र युक्तं भवति । संभवति। (१७।१३) तद्मुजानाति न त्ववधार्याति तर्कः । एतदुक्तं भवति प्रमाणं तत्त्वात्रधारणाय प्रयुक्तं करणत-येतिकर्त्तन्यतामपेक्षते । तर्कश्च प्रमाणविषययुक्तायुक्तविचारात्मा प्रमाणं युक्ते तस्वे पवर्त्तमानमनुजानन् प्रमाणमनुग्रहाति।

तदनुगृहीतं भवाणं तत्त्वनिर्णयाय पर्घ्याप्तम् । न च प्रमाण-विषये चेत्तर्कः पवर्तते कृतमस्य प्रमाणानुज्ञया, नन्वयमेव निश्चायकः कस्मान्न भवतीति सांप्रतं, तस्य प्रसङ्गतया पारतन्त्रयेण स्वयममाधनत्वात् । अस्ति हि पसङ्गो न प्रसङ्गो हेतुः । तथा हि प्रत्यक्षमेव तावदुभूतले पवर्त्तमानं तद्विशेषणतया घटाभावे ऽपि प्रवर्तमानं यद्यत्राभविष्यद् घटो भूतल्लाभिवाद्रक्ष्यत तेन सह तुल्यदर्शनयाग्यत्वाद्, न च दृश्यते तस्मात्रास्तीति तेन तर्केणा-नुज्ञायमानं घटाभावविशिष्टभूतले मवर्तते केवलमेवेदं भूतलं नेइ घट इति । एवं स्वर्गकामोयजेतेतिशब्दोऽपि प्रवर्तमानः परमाप्तस्य भगवत ईव्यरस्य नियागो नास्वर्गफळायां यागभाव-नाय।मत्रकल्पत इति समानपदेनोपात्तोऽपि धात्वर्धः साध्य इति न युक्तं भिन्नपदौषात्तो अपि पुरुषविद्योषः णमपि स्वर्ग एव भावनः फलं युक्त इति तर्केणानुज्ञायमानः प्र-वर्तते। न च यद्यभविष्यद् घट इति वा यद्ययविष्यद्धात्वर्थः साध्य इति वा क्रियातिपत्तिरास्ति यदाश्रयानिष्टप्रसङ्गनायुक्त-त्विमतरथा च युक्तत्वं यत्तर्केण निश्चीयते । तस्मान्न प्रमाणम् । निश्चयाय तु पवर्त्तमानं प्रमाणं तद्विषयतिवेकेनानुगृह्यानितिकर्त-व्यतात्वेनापयुज्यत इति । यथोक्तम् -

'मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्वेवदसमुद्धवः॥

सा ऽतो वेदो रूपापाप्तकाष्ट्रादिखवणात्मवत्'।

पूजितविचारवचनो हि मीमांसाशब्दो ऽयुक्तपतिपेधेन यु-क्ताभ्यनुज्ञानं तर्कः प्रमाणेतिकर्त्तव्यतात्वेन च प्रमाणाद्वेदाद् भेद उक्तः। 'सो ऽतो वेद' इति अङ्गाङ्गिनोरभेदाविवक्षया। इतिक-त्तं व्यतात्वं चास्य साक्षाद दर्शितम् ।

'धर्मे प्रमीयमाणं हि वेदेन करणात्मना ॥

इतिकर्त्तव्यताभागं मीमांमा पूरियष्यति'इति सर्वेगवदातम् । तस्यादाहरणं भाष्यं कर्मोति । कर्षे कारगामपूर्वं ध-म्पीधम्पीविति यावत् । कार्ये कारणत्वेषचारात् । एतदु ।पा-दनाय प्रच्छति । कथं पुनरिति । निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिरभिसम्बन्धो जन्म तस्य कथं कर्मनिमिः त्रतेत्वर्थः । अत्र प्रयाणयनुमानमाह । भेदवत्त्वात् । १७।१५ विचित्रत्वाद् इत्यर्थः । पृच्छति कः पुनिरिति । भेदमाह । सुग-निरिति । प्रमाणग्रुक्त्वा तस्येतिकर्त्तव्यताभूतं तर्कमवतारयति । सो ८यं भेद इति । यद्येकं निभित्तं स्याद्वेचित्र्यं न भवेत् । न श्वभिन्नात् कारणात् कार्यवीचेत्र्यग्रुपपयते, तस्याकस्पिकत्वप्र-सङ्गात् । अन उक्तभनेकामिति । नन्वनेकं यागादिब्रह्महत्यादि-क्रिवारूपं कारणमस्तु कृतमपृर्वेरित्यत उक्तम्। अवस्थितं, यागादिका तु क्रिया आधुतरिवनाशिनी न चिरभाविने स्वर्गीय करुपत इति । अवास्थतं चेद् यागाद्याहितमपूर्वे धम्मी ऽस्तीति सद्व सुखिना भाव्यम -एवमधम्भी Sस्तीति सर्वर्देव दुःखिना भाव्यमिति सुखद्ःखयाः कादाचित्कत्वं व्याहन्यत । न ह्यवस्थि-नात कारणादनवस्थितं कार्यभित्यत उक्तम् । अनित्यं, नह्यवः वस्थानं नित्यतां बूगः । किन्तु तावदनेन स्थातव्यं यावदन्त्रमु-खदुःखविद्यानं जनयति अथ नश्यति इति । ननु भिन्नानि स-रत्वपूर्वाणि तथा Siप सर्वाणि सर्वात्मसमनेतानि-यथा Sनयनी स्वावयवेष-तथा च सर्वसाधारण्यात्रोक्तवौचित्र्योत्पाद इत्यत उन क्तम् । एकद्रव्यम् । एकद्रव्यं चदस्तु सर्वसाधारणे पृथिव्या-दी यत्र कुत्र चित् , तथा ऽपि वैचित्रपानुपपाचिरित्यत उक्तम् । प्रत्यात्मनियतम् । अथ पृथिच्याद्येन कारणं जन्मवैचित्र्यं कः स्मान भवतीत्याशयनान् प्रच्छति । किं कारणं १ कस्मात्कार्-

णादित्यर्थः । उत्तरम् । पृथिव्यादीनाभिति । मा भूत् , पृथि-ब्यादिगतं कि चिद्धविष्यतीत्यत आह। पृथिव्यादिगतस्येति । भाष्योक्तप्रमेयत्वे तर्कस्य हेतुमाह । उपलब्धिविषयत्वादिति।

तकीनन्तरं निर्णय उद्घिष्टस्तर्कदेतुकत्वात् । तस्य स्वरूप-माइ । निर्णयस्तत्त्वज्ञानिमाति । (१८ । ३) यद्येवमिन्द्रि-यापातजन्मवत्यक्षज्ञानमपि तत्त्वज्ञानमिति निर्णयः स्यादित्यत आह । प्रमाणानामिति । अनेन पञ्चावयवाक्यप्रुपलक्षयति । तत्र सतर्काणां प्रमाणानां समवायात् । परमार्थतस्तु तर्कपूर्वक-स्तन्त्रानिश्चयो विनिर्णय इति पत्यक्षादीनामपि तर्कसहायानां निर्णयफलस्वमिति । स्यादेतत् । धूमादिगोचरेण तत्त्वनिर्णयेन बह्नचादावनुभीयमाने प्रमाणमेव निर्णयो न फल्लीमत्यादायत्रान् पृच्छाति । कदा पुनरिति । विदिताभिषायस्योत्तरं यदेति । संकलस्य तर्कानेर्णयब्युत्पादनस्य प्रयोजनमाह । ताबेताविति । परीक्षको ८त्र लोकबाब्देनीच्यते । तदितरस्य तकोसम्भवात् । बुद्धेति । परीक्ष्य निर्णयं कृत्वेखर्थः । शेपं निगद्व्याख्यातम् ।

निर्णयानन्तरं वादव्याख्यानार्थं भाष्यं वादःखारिवति । तदनुभाष्योपपत्तिमाह ! बाद (१८ । १२) इति । नाना प्रतः क्तारो यस्मिन् स तथा । एकस्यापि शास्त्रकर्तुः पूर्वपक्षोत्तरपक्ष-साधनद्पणमतिपादको वचनसमुहो वादः स्यादिति नानाप-वक्तुक इत्युक्तम । सिद्धान्तभेदानुविधानेन द्वाविष स्वसिद्धा-न्तानुरूपं साधनं दृषणं चाहतुरिति । प्रत्यधिकरणेत्यादि भा-ष्यमनुभाष्य व्याच्छे । प्रत्याधिकरणमस्य साधनम् । (१८। १९)) अधिक्रियत इत्याधिकरणम् – साध्यं तदधिकृत्य साधनपट्टतेः प्रत्याधिकरणं साधनं यास्मिन्वादे स तथाकः । त-स्पैवार्थ निष्कर्ष्टुं पृच्छति । किमुक्तं भवति । निष्कर्षति । उभाभ्यां-वादिमतिवादिभ्यां स्वस्वसाध्ये साधनं वक्तव्य-म् । तथा च नानापवक्तकत्वेन तुल्यत्वे ऽपि बादस्य वितण्डा- याः प्रत्यिषकरणमाधनत्वेन भेदः सिद्धो भनति । वितण्डायाः मितपक्षस्थापनाद्द्यीनत्वेन प्रत्याधिकरणसाधनत्वाभावात् । तथा ऽपि जलपाद्भेदो वादस्य अस्ति हि जलगस्य प्रत्यिधिकरणसाध्यवस्वं च नानापन्वतृकत्वं चेत्यत आह । अन्यत्रास्मिन् सिधिकरणं निर्णय हाति । वादे हि तावद्वूते यावद्व्यतरास्मिन् पक्षे निर्णयोन जातः । तन्त्वबुभुत्सेःवीदिनांवीदे ऽधिकारात् । जलपे तु पुरुषशक्तिपरीक्षालक्षणे ऽपितभादिना अपि पराजयोपपत्तेनव्यं तन्त्वनिर्णयः । तस्माद्व्यतरानिर्णयावसानत्वेन जल्याक्रेदो वादस्यति सिद्धम् । यथा चैनत्त्रथा चोपरिष्ठात्प्रतिपाद्ययत्व इसाह । एतचिति । तस्य स्वरूपं पुन्छिति । सोऽयिमिनित्ये इसाह । एतचिति । चोदयित । नसु चिति । वाक्यसमुक्ष क्रानं चेति प्रतिषिद्धंमतदित्यर्थः । परिहरति । निति । साध्यनेपालम्भग्रहणस्य शब्दियपत्वादितरोध इत्यर्थः ।

युगपदेव जलपवितण्डे व्याचिष्ठे तिहिकोषाविति । विशिछेयते भिद्येते इति विशेषाँ । तस्माद्वादादिशेषाँ भिन्नौ । भाष्यमनुभाष्य पृच्छिति । कः पुनिविशेषां यद्यागादिशिष्ठे वादाजनलपवितण्डं इत्यर्थः । उत्तरम् । अङ्गाधिकयमङ्गद्दानिश्च (१९।
१) यथामंख्यम् । तदेव दर्शयति । छलेति । तत्किमिदानीं संश्यादिभिरिवान्यन्तैवेष्ठप्यं वादेन जलपवितण्डयोनैंत्याह ।
एतावता विशेषण कथामार्गभेद इति । एतावानेव विशेषां
न सर्वथा, कथान्वेन संशय।दिष्याहत्तेन सामान्यविशेषण त्रयाणामप्यभेदादित्यर्थः । अपरमपि भेदंहतुमाह । विषयभेदाचर्चात । तदिभजते । शिष्यादीति । शिष्यमाणो—ऽत्यन्तविपर्यस्तः दुर्शीनावलेपदुर्विद्य्य इति यावत् । न त्वेत्रंभूतः शिष्यादिर्शिपर्यस्तो ऽप्यनवलिप्तत्वादिति भावः ।

क्रमपाप्तानां हेत्वाभासानां स्वरूपमाह । अन्यतमिति । (१९ । ६) पश्चमु चतुर्पु वा छिङ्गक्षेष्वन्यतमछिङ्गपर्म्भेनेकं द्वयं त्रयं वा अनुविद्धाना अहेतवो हेतुनद्वभासन्त इति हेत्वा-भासा जकाः । निम्नहस्थानेभ्य इति भाष्यमनतारियतुमाह । ले च निम्नहस्थानिमित । १९।० अन्तारयति । निम्नह-स्थानेति । अन्तार्थ्य दृष्यितुमेकदेशिमतेन व्याच्छे । यस्मात् किलैते इति । किल्कान्दो ऽयम्बन्दो । तदेकदेशिन्याख्यानं दृष्यति । नोभयधाप्यसंबन्धात । किये ये निम्नहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिश्यन्ते ते सर्वे नादे चोद्यन्ते । अथ ये ये नादे चोद्यन्ते ते सर्वे पृथगुद्दिश्यन्ते । उभयथा ऽप्यनैकान्तिकत्नात् नाविना-भावलक्षणः संबन्ध इत्पर्थः । तदेतद्विभजते न बादे चोदनी-यत्व(१)मिति । कुन उभयथाऽप्यविनाभावाभाव इत्यत आह । यदि तावदिति । तस्मान्नाविनाभूतो हेतुर्वादे चोदनीयत्वं वा पृथगुपदेशो वा भाष्यकारेणोक्त इत्युपसंहरति । तस्मादिति । वादे देशनीयत्वादित्युपलक्षणं पृथगुपदेशादित्यपि द्रष्ट्व्यम् ।

तदेतदेकदेशिमतं दृषित्वा स्वमतेन भाष्यं व्याचष्टे।
एतदेव तु न्याय्यमिति । (१९१८) निग्रहस्थानेभ्यो
हेत्वाभासानां पृथगुपदेशे प्रयोजनं यद्भाष्याक्षरेभ्यः साक्षात्प्रतीयते सामान्योपदेशेन विशेष उपदिष्टे विशेषोपदेशः प्रयोजनाधिक्यं मूच्यति । यथा ब्राह्मणान् भोजय कठं चेतिकठभोजने
विशेषोऽवगम्यते तदिहापि निग्रहस्थानोपदेशेनैव हेत्वाभासेषु
छङ्येषु तेषां विशेषाभिधानं प्रयोजनाधिक्यं सूच्यति । एतावानेव सूत्रकृतो व्यापारो यत्सूत्रणं नाम । तत्र निग्रहस्थानविशेषाणां हेत्वाभासानां स्वरूपं वादस्य च तत्त्वनिर्णयावसानत्वमालोच्य वादे देशनीया भविष्यन्ति निग्रहस्थानत्वेन हेत्वाभासा नामतिभादय इति प्रयोजनं वर्णयांचकार भाष्यकारः ।

⁽१) देशनीयत्विमिति कुश्चि त्वाउः।

स्यादेतत्—वादे भवन्तु देशनीया हेत्वाणासा मा मृबस्यपितभा-दयः किमेबमपीत्यत आह । विद्याप्रस्थान भेदज्ञापनार्थ-त्वात् । वादजलपवितण्डाः विद्याः परंपरया निःश्रेयसोपयो-गात् तासां प्रस्थानं न्यापारः नस्य भेदस्तज्ज्ञापनार्थ-त्वात् । अत एव जलपवितण्डयोस्त्वित्याह । चोदयति । स्थय कस्मादिति । यदि वादे हेत्वाभामाः प्रयुज्येरन् ततो निग्रहस्थानत्वेन चोद्यस्त्र तु तेषामस्ति प्रयोगो ऽपमाणत्वात् प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भत्वाच वादस्य, तम्माश्रिग्रहस्थानमात्रत्वं हेत्वाभासानां, तथा चाप्रथगुपदेशो निग्रहस्थानोपदेशेनैव लब्ध-त्वादित्यर्थः । परिहरति । प्रमाणामामान्यादिति(१९१२०) न खलु हेत्वाभासान् तद्बुद्ध्या प्रयुज्ञाते वादिप्रतिवादिनो, अपि तु हेतुबुद्ध्या । तथा चास्ति तेषां वादे प्रयोग इति वादे निग्रहस्था-नत्वेन हेत्वाभासाश्रोद्यन्तां नाप्रतिभादीनीत्यर्थवान पृथगुपदेशः ।

तदेतदिकल्पाक्षिपति चादं कानि चिदिति। समाध्यते । न लक्ष्मणपरतन्त्रत्वाद् अर्थतथा नावस्यति स्रमः । लक्ष्मणपरतन्त्रत्वाद् अर्थतथा नावस्यति स्रमः । लक्ष्मणदेता लक्षणं समानासमानजातीयव्यादृतं रूपं वादस्य च निग्रदृस्थानानां च । तद्धीनां द्वि तेषां तथाभावो व्यवस्था कानि चिदेव निग्रदृस्थानानि वादे न तु सर्वाणीति सामान्यतो अभिधाय तदेव लक्षणपरतन्त्रत्वमनिनेत विश्लेषे योजयति । वादस्यति । उक्तमाक्षिपति । प्रमाणप्रतिरूप-कत्त्वादिति । निश्चितौ दि वादं कुरुतो निश्चयश्च प्रमाणफल मिति कुतो अभाणस्यावकाशः । उत्तरं भ्रान्तिरिति । निश्चयः सर्वः प्रमाणस्लो अभाणम्लस्यापि तस्य दर्शनात् । अन्यथा विषय्पयादपद्विपसङ्गात् । वादिनोश्चाभ्रान्तत्वे वस्तुनो विरुद्धमर्भद्वयसमालिङ्गितत्वमकदा स्यादिति भावः । पृच्छति । कः पुनः श्चिष्यति । उपास्योपासकयोः परस्परोपालस्थनं

न संभवतीत्यर्थः । उत्तरं । विवक्षितार्थप्रतिपादकत्वमेव स्वलीकार इति । देत्वाभासानां च पृथक्करणं न वादे तावन्मा-ष्रावधारणार्थमपि तु यस्मिन्ननुद्धावितेऽपि निष्रहस्थाने तत्त्वप्रति-पत्तिव्याद्यातो भवति तस्य सर्वस्य संग्रहार्थम् । एवं न्यूनाधिका-पसिद्धान्ता अपि संगृहीता भवन्ति । तत्र पृच्छति । न्यूना-धिकेति । उत्तरं प्रमाणेति । जल्पवितण्डयोस्त्विति भाष्यमनु भाष्योपपादयति । जल्पवितण्डयोस्त्विति । (२०११४) साइंकारो हि विजिगीषुरप्रतिभादिभिरपि निग्रहस्थानैस्तिरस्कृतोः गिळताइंकारस्तत्ववुभुत्सुतां नीतः पश्चाद्वादेन व्युत्पाद्यत इत्यर्थः।

छलजातिनिमहस्थानानां पृथगुपदेशमयोजनपरं भाष्यमनुभाषते । छलेति । उपलक्ष्मणार्थ इति भाष्यावयवार्थ न्याचष्टे ।
परिज्ञानार्थमेव केवलम् । परिज्ञानस्य च फलमुक्तम् स्ववाः
क्ये परिवर्ज्ञनपमयोगः परवाक्ये चोद्भावनिमिते । चोदः
पति । छलजातिनिम्रहस्थानानीति । अत्र हि वाक्ये परिवर्ज्ञनमुक्ता पुनः स्वयं प्रयोगो न युक्तः । कस्पात् व्याघातात् ।
एतद्भिभजते । स्ववाक्य इति । परिहर्रात । न व्याघाताः कुतः
प्रद्रनापाकरणार्थत्वात् । (२११३) एतद्भिभजते । स्वयं च
सुक्तरः प्रयोग इति अनेन भाष्येण किमुक्तं भवति । परेणभतिवादिना जातौ प्रयुक्तायां यदि प्राक्षिकान्-सभ्यात् व्रवीः
ति जातिरनेन भतित्रादिनाः प्रयुक्तिति ते प्राक्षिकाः एतं
पर्यमुयुक्तीरनः हे वादिन् कथं-केन प्रकारेण जातिः चतुर्विश्वसां
जातिषु कतमा जातिः । सो ऽयं प्राक्षितकानां प्रशः तदपाकरः
णार्थं स्वयं सुकरः प्रयोग इत्यर्थः । प्रकृतसुपसंहरति । (२१।८)
तस्मादेत इति ।

सूत्रकारेण शास्त्रस्यात्पन्तिकदुःखोपरमरूपनिःश्रेयसाधिगमः

मयोजनमुक्तम् । भाष्यकारस्तु नास्त्येव तत् मेक्षावतां मयोजनं यत्रान्वीक्षिकी न निषितं भवतीत्याह । सेयमान्वीक्षिकीति। तदेतद्भाष्यं व्याचष्टे । सेयमान्बीक्षिकी न्यायविद्या। (२१।१०) यद्यपीतरा विद्याः मामाणिकमेवार्थमभिनिविशनते तथा ऽष्येतद्विद्याप्रतिपाद्यमेव प्रमाणाद्यपजीव्य स्त्रे स्त्रे व्युत्पाद्ये sर्थतत्त्वे प्रवर्तन्ते न तु प्रमाणाद्यपि च्युत्पाद्यन्ति । यथा प्रत्यक्षाद्यप्रजीव्य प्रवर्तमानमनुमानं न प्रत्यक्षादिविषयमपि तदा-नीमेव गोचरयति । तदनेन विद्योपकरणग्रहणेन व्यापार आन्वी-क्षिक्या दर्शितः । संप्रति विद्यानां यानि कम्पीणि प्रतिपाद्यानि मापाग्निहोत्रकृष्यादीनि तत्राष्यान्वीक्षित्रयुपाय इत्याह । उपायः सर्वकम्मणां विद्याच्युत्पाद्यानाम् (२३।३) नतु हालिकमृग-यादिकम्प्रेणामित, न हि विद्यापदेभ्यो यावन्मात्रावगतिः तावन्मात्रेण प्रक्षावतां परितापः मा भृदादित्यो वै यूप इस्रादिभ्य आदित्यादीनां युपादिता, तस्मातः संशयपरीक्षाप्रमाणविनिवेश-द्वारेण तदर्थतस्वमवधार्थ्य तत्र त्रयी विनिवेशनीया । एवं दण्ड-नीतिवार्त्तयोरप्यवगन्तव्यम् । यस्पादान्वीक्षिकीपरिशोधितप्रमा-णप्रकाशितं सामादि इतरा विद्याः कुर्वन्ति । विषयमिति शेषः । अपि च द्रव्यगुणकर्मणामभिमतानभिमतापायतापरिज्ञाः पनेन यथास्वं सर्वा बिद्याः प्रेक्षावतः प्रवर्त्तयन्ति निवर्त्तयन्ति च । तत्र किमविशेषेण साध्यसाधनेतिकर्तव्यतासु पवर्त्तयन्ति आहो स्वित् साधनेतिकर्त्तव्यतामात्रे । तत्र यदि साध्यांशो ऽपि प्रवर्त्तनागीचरः तदा इयेनादिमाध्यायाः हिंसाया विहितत्वेन नानर्थत्वम् । अथ साध्यांशं रागतः प्राप्तमनूच साधनेतिकर्त्तव्यते एव विधीयेते ततः इयेनादिसाध्याया हिंसाया अविहितत्वेन न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति प्रतिषेधादनर्थत्वम् । तदिह साध्यां-

शेऽपवर्त्तनपान्त्रीक्षिकीगम्यम् । एवपनुष्ठानगताः प्रयोजकत्वापन्यांजकत्वादयः आन्त्रीक्षिकीगम्या, एवं वार्तादिष्त्रपि, तदेवपान्त्रीक्षिकीपाश्रयन्ते सर्वा विद्या इत्याह । आश्रयः सर्वेश्वम्मीर्णां सर्वोसां विद्यानां प्ररूपप्रवर्त्तना धम्मीस्तेषापाश्रयः । वार्तिन्ककारस्तु धम्मद्वारेण विद्यानामेवाश्रय इतिच्याचष्टे । सर्वविद्यान्यान्यस्तर्वादाश्रयः (२३।१८) सर्वोसां विद्यानापियस्रुपकरोति, विद्यया प्रवर्त्तनायां कर्त्तच्याय। मियं सहकारितया उपकरोतीत्यर्थः।

स्यादेतद्व्युत्पाद्याश्वंत्यमाणादयः सर्वविद्योपयोगिनो न तह्यात्यन्तिकी दुःखनिष्टत्तिरान्वीक्षित्रयाः फलं निःश्रेयसपदाद-वगम्येत व्युत्पाद्यस्त्रभावालोचनया हि तद्गम्येत, स च विद्यान्त-साधारण इति विद्यान्तराधिगम्येन निःश्रेयसेन संकरप्रसङ्ग इ-त्यत आह । तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च पः धाविद्यं वेदितव्यम् । (२१।२०) विद्यान्तराणि तावद्यत्त-त्वज्ञानं कुर्वन्ति इति तत्त्वभावालोचनया हि तत्तद्विद्यासा-ध्ये एव निःश्रेयसभेदे उपयुज्यन्ते नान्यत्र, इह तु प्रमाणादि पद्यपि साधारणं तथाप्यात्माद्यसाधारणात्मादिक्षपभेयसम्भि-व्याहृतं सदिभम्न एव निःश्रेयसे अवतिष्ठत इति । विश्रद्धेनार्जन्ने होमसाधनस्य द्व्यस्य प्राप्तिः स्वागतम् । आदिग्रहणेन क्रमप्राप्ताङ्गग्रामसाकत्यं गृह्यते । क्रमार्जारादिभिर्नुप्यातोऽनुप-हतत्वम् । आदिग्रहणादिशुद्धोऽभिसंधिरिति । श्राप्तिरोहितम् ।

बादादीनां निग्रहस्थानान्तानामुदेशः पराभिभवीपायत्वाः
न्मदमानादिहेतुत्वेन निःश्रेयसपरिपन्थीति मन्वानक्वोदयति ।
मदमानादीति । परिहरति । न सूत्राधीपरिज्ञानात् ।
नायं सूत्रार्थः सर्वेपां तत्त्वज्ञानं माक्षान्निःश्रेयसोपयोगि, कि
न्त्वात्मादितत्त्वज्ञानं, तादितरेपां पारंपर्थेण, नत्र जल्पादीनां परा-

हंकारप्रशमनमवान्तरच्यापार इति न निःश्रेयसपरिपान्थिता किं त्वानुकूल्यमिखर्थः । यदमानादिहेतुत्वं च हेतुरसिद्ध इसाह ! यच्चेदमिति । उपसंहरति । तस्मास्त्र निमिक्तं चादादि-परिज्ञानं रागादीनामिति । (२२।२१) इतिः सूत्रसमाप्तौ ॥१॥

तदेवं मथमसूत्रेण शास्त्रस्याभिधेयमयोजनसंबन्धात् दर्शयः प्ता पदार्थाः प्रमाणादय उदिष्टाः, तेषां च लक्षणमुक्त्वा तत्वरीक्षा बर्सीयेष्यते अपरीक्ष्य तत्त्वनिर्णयायोगात् । न चानिर्णी-तप्रयोजनमम्बन्धानां लक्षणपरीक्षयोरवकाशः । प्रयोजनसंबन्धनिर्णयः परीक्षां विनेति तत्परीक्षार्थे द्वितीयं सूत्रम् । तत्र पयोजनाभिधानस्य द्वैविध्यातः संदायः । द्विविधं हि श्योजनाभिषानं ग्रन्थकृतां दृष्टं समीचीनमसमीचीनं च । यथा बातिकादिमयोजनाभिधानप आयुर्वेदादिमयोजनाभिधानं च। तस्पादभिधानसामान्यादुभयथादर्शनाच्च संशयः। तत्रोतसूत्रेण प्रयोजनानभिसंबन्धपतिपादनपरं पूर्वपक्षभाष्यं तच्च खल्द्व खे निःश्रेयसमित्यादि । तद्विभजते । न तत्त्वपरिज्ञानात् । (१३ । २२) कुतः उभयथा दोषात् । तद्व्यन्तविमोक्षछ-क्षणोऽपवर्गो निःश्रेयसं तचेत्तस्वज्ञानानन्तरं संप्रदायोच्छेदो वा-तपुत्रीयं वा शास्त्रं स्यात् तस्मान्न तत्त्वज्ञानानन्तरं निःश्रेयसम् । तथा सति भगाणादितस्वज्ञानाञ्चःश्रेयसाधिगम इति विध्या । न चान्यन्निःश्रेयसमित्याभिसंधिः पूर्वपक्षवादिन इति ।

अत्रदं सिद्धान्तमृत्रमुपतिष्ठते दुःग्वजनमेति । तस्य तात्पर्यमिषि-धायावतारयति । न प्रयोजनानभिसंबन्धः । कुतः । निःश्रेयसस्य परापरभावात् । चनस्रो हि प्रातिपत्तयः प्रमेये आत्मादौ, प्र-थमा तावदागमाद् यामाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया तु श्रुतस्य परीक्षा न्यायेनैवावस्थापनं यामाद्वर्मननमिति । सा चान्वीक्षि-

क्यामायतते । आन्वीक्षिकी च संश्वादितस्वज्ञापनं प्रमाणतस्व-क्रापनायोपादत्ते । प्रमाणतत्त्वक्षापनं च हेयोपादेयभेदव्यवस्यि-तप्रमेयतःचपरिज्ञापनाय । तत्राप्याचन्तवर्जितदशवर्गज्ञापनेनाच-न्तयोरेवात्मापवर्गयोरुपादेययोस्तत्त्वज्ञानस्योपकरोति । न चा-यमान्त्रीक्षिकीविद्यावधृतपषेयतत्त्रवोऽपि परितुष्यति पूर्ववद्वात्मा-दिगतविषर्ययवासनानुष्टचेः। नो खलु दिङ्मृढः सहस्रेणाप्यनुपा-नैर्विपर्ययसंस्कारमपनयति । तत्त्वसाक्षात्कारस्तु विपर्ययमा-क्षात्कारं निवर्त्तयति नज्जनिता च वासना विषय्ययवासनामिति लोकसिद्धम् । तस्मादात्मादिसाक्षात्कारवतीं चतुर्थी प्रमामशेष-तद्वांचरत्रामनाविषय्यास्त्रामनीमर्थयमानेनादरनौरन्तर्याभ्यां ध्या-नचिन्तादिशब्दवाच्या तृतीया प्रतीतिः साक्षादकारफला दी-र्घकालम्पासनीया । अथ परिनिन्पन्नध्यानोपायः साक्षात्कारव-तीं प्रतिपद्य चतुर्थी प्रतीनि निर्मुक्तसकलक्केशजालोऽप्रवर्तमानो धम्मीधम्मेमायनेषु निरुद्धानागतधम्मीधम्मेपबन्धीत्वादी भूते-न्द्रियविजयी प्रज्ञाज्योतिजीवनेत मुक्त इत्युच्यते । न चैत्रपत्रस्यो बीतरागोऽपि सहसैव देहादिभिविंयुज्यते । पागुपात्तस्य धर्मा-धम्मेषचयस्य भुज्यमानस्य वा भुक्तस्य वा श्रीयमाणत्वान्न च ष्रायश्चित्तेनेवात्मज्ञानेनादत्तफलान्येव कम्भीणि श्लीयन्ते इति यु-क्तम् । 'नामुक्तं क्षीयते कर्मे'ति स्मृतेः अन्त्यसुखद्ःखसंविज्ञान-विरोधस्य कर्मणामवधारणात् । औत्सार्गकस्य क चित् माय-श्चित्तादौ विशेषवचनेनापवादात् । 'क्षीयन्ते चास्य कम्मीणी'ति श्रुतेः योगर्द्धिवज्ञाद्युगपदुत्पादितानेकविधदेहोपभोगेनाष्युपपत्तेः । 'ताबदेबास्य चिरं यावच विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति वा मुक्तोप-भुज्यमानफलकर्ममभक्षयावधित्वपद्शेकम् । योगर्धिवशाचायम-नियत्रविषाकफञान्यपि दीर्घकालफञान्यपि कम्मीणि पिण्ही-

कृत्य भूतोन्द्रयविजयितया युगपदेव भुक्ते । अचिन्त्यो हि सपा-घिषभाव इत्युक्तम् । न चाचिन्त्यपभावत्वाद्विनैवोपभोगं कर्म्मा-शयान् मक्षयिष्यतीति युक्तम्। दृष्टानुसारेण कथं चिदुपपत्तौ अत्पन्तादृष्ट्रकल्पनाया अयोगात् । तस्पादृत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारस्य दोषाभावात् प्रवृत्युपरमे योऽनागतापूर्वानुत्पादस्तदपरं निःश्रेयसं तच तत्त्वसाक्षात्कागनन्तरं भवति, ईदशश्च मुनिस्तत्वज्ञानवात् शास्त्रपणेतेति न वातपुत्रीयं शास्त्रं, परं तु निःश्रेयसं समाधिय-प्रभवसंपदा युगपदुपभोगेनोपात्तकम्भीश्रयस्य क्षयात् सर्वदुःखो-परम इन्युपपत्नं निःश्रेयसद्वैविध्यमिति भावः। तदेनदर्शयति । य-त्तावदिति।तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्त्वज्ञानम्। संहर्षः सुखम्। आयासो दुःखम्। तत्रानागताभ्यां तावत् प्रहरयभावात् अनुत्पाः दादेव ग्रुच्यते विद्यमानकारणे अपि सुखदुःखे असक्तोऽद्विपंश्च भु-ञ्जानो न सुखं दुःखनयाऽनुमन्यते न हाम्ति संभवो न तत्र तृष्यति तच तस्य सुखं न द्वेष्टि तच तस्य दुःखिपिति । स्यादेतत् । भवत्वेत-दपरं निःश्रेयसं पक्कते तुकिमायातमित्यत आह । अयं झाम्ब्रा-र्धः । अर्थक्षाब्दो निमित्ते, अपरं निःश्रेयसं कास्त्रनिमित्तीमति । अधापरानिःश्रेयसोत्पादसमय एव पर्निःश्रेयसम्पि कस्मान्न भव-तीत्यत आह । परं तु(१) निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात् क्रमेण भवति । (२३।१३) नो खलु उत्पन्नतत्वसाक्षात्कारः स-मुच्छित्रसवासनविषटपीमज्ञानः तत्कार्ययदोषतत्कार्ययवदत्तीनां निष्टत्यै प्रयतते कारणानिष्टत्यैवाषयञ्जलब्धत्वात् कार्यानिष्टत्तेः। न हि कफोद्धवज्वरमश्रमनाय कफानिष्टत्तौ सत्यां प्रयत्नान्तरमा-तिष्ठतं तत एव तत्सिद्धेः। परं तु निःश्रेयसं च तावद्भ-वति यावदुपभोगादुपात्तकम्मीशयभचयो न श्रीयते तस्मा-

⁽१) परं चेति मु॰ वा• पु॰ पाठः ।

त्तस्वसाक्षात्काराधानमयत्रात्परस्तदुपभागमयत्रक्ष्वास्थेयस्तथा च न तुरुयकाल उत्पादः परापरयोर्निःश्रेयसयोः। तदिदमुक्तं क्रमेणेति। तदेवपर्थगतिं परिशोध्य सूत्रमवतारयति।

क्रमेति (२३ । १४) । यद्यप्यपरस्मिक्षि निःश्रेयसे
पिथ्याज्ञानदांषपद्वनीनामि समुच्छेदक्रमो ऽस्ति तथा ऽपि जन्मदुःखोच्छेदक्रमो नास्ति । पूर्वोपात्तकम्मीशयपचयस्य तादवस्थ्यात् । तस्माज्जन्मदुःखोच्छेदक्रमसमिष्याहृतो पिथ्याज्ञानाचुच्छेदक्रमः परस्यैन निःश्रेयसस्य शास्त्रप्रयोजनस्य, तत्पतिपादनमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्रथोक्तम् । इदं चानान्तरप्रयोजनं प्रधानमयोजनमग्रे बक्ष्यति ।

अत के चिद् योगिवभागिमच्छिति । कारणोच्छेदात् कार्योच्छेदो ऽभिमतेः । न चासौ दुःखादीनां मिथ्याज्ञानान्तानाम-दिशिते कार्यकारणभावे सिद्ध्यित । तस्माद् दुःखजन्मप्रवृतिदोष-मिथ्याज्ञानानामित्येको योगः । अत्र किल समासादेषामितरे-तस्योगो ऽवगम्यते । स च योग्यतया कार्यकारणभावः । कार्यण कारणं युक्तं कारणेन च कार्यमिति । अतः सिद्धे कारणभावे उत्तरोतरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इस्रनेन योगेन कारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छेदक्रमप्रतिपादनेनापवर्गः मित्राद्यते । अतः चोत्तरतं पाठापेक्षया कारणस्य तदनन्तर्स्वं च कार्यस्याच्यविद्वादिपाठापेक्षया । मिथ्याज्ञाने कारणे तत्कार्यो दोषाः । एवं शेषेष्वपि योज्यम् ।

तमेतं स्त्राविभागमम्ब्यमाणो वार्तिककृदाह । इदंस्त्रम् । दुःखजनमपटितदोषिध्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदन-न्तराभावादपवर्गः ॥ २ ॥

एकवचनेन भेदं व्यावर्तयति । न हि समुच्छेदक्रममिति-पादनेनापवर्गपरतयैकवाकयत्वे संभवति वाक्यभेदो न्याय्यः । एकनिष्टस्या अन्यनिष्टस्यैव कार्य्यकारणभाव अआक्षिप्त इति ना-सौ सूत्रकारेण दर्शनीयो, न ह्यथीक्षिप्तं सूत्रकारा दर्शयन्ति । तदिदं सूत्रग्रहणपयोजनम् । तथा हि——

"स्वल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवाद्विश्वतोष्ठ्यस् । अस्तोभमनवयं च सूत्रं स्त्रविदो विदु" रिति । अस्तोभमनधिकम्--अर्थलभ्यमदर्शने त्वधिकं भवेदिति । तत्सूचनाचु सूत्रं स्यात् । तथा ह्यादुः---

"लघूनि मुचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभृतानि मुत्राण्याहुर्मनीषिण" इति ।

इतरेतस्योगेनापि कार्यकारणभावः मूचनीय एव, वर-मेकनिष्टच्या अन्यनिष्टच्यैव मूच्यताम् एकवाक्यतानुरोधायेति । पर्मतात्पर्यमाह । एतत्सम्बन्धेनैव । (२३ । १८) शास्त्रम्य निःश्रेयसाधिगमलक्षणेन प्रयोजनेन यः सम्बन्धः पूर्वमाक्षित्र-स्तत्सयाधानेनार्थवदेतत् मूत्रम् । सम्बन्धपदेन विषयवाचिना विषयिसम्बन्धिनं(१) लक्षयति ।

तदेवं मुत्रतात्पर्यं व्याख्यायावयवव्याख्यानपवतास्यति । पदार्थस्तिवति । यद्यपि सामभेदादौ इलशकटादौ च जिथ्या-झानपनेकपकारं भवति तथा ऽपि न तत्संसारहेतुरपि त्वात्मा-दिद्वादशविध्यपमेयविशेषविपयामिति सुत्रस्थं पिथ्याङ्गानं विशे-ष्टुमाइ । तन्त्रात्मेति । (२३ । १८) तदेतेन आत्माद्यपव-गेपर्यन्त इत्यादि भाष्यपवतारितम् । तदेतदाक्षिपति । को

^{*} भावाद् हात पु॰ पा॰। (१) समाधानामिति १ पु॰ पाठः।

मृश्चिष्ठाव्यथः (१) । म खलु यथा कुण्डे बद्रं पटे शौक्ल्यमेनं प्रमेषे मिथ्याज्ञानं वर्तते, नतस्य ज्ञातृसमवेतत्वादिसर्थः । उत्त-रम् विष्धार्थः (२) । यात्रदुक्तं भनति प्रमेषतिषयं मिथ्या- ज्ञानमिति तात्रदुक्तं भवति प्रमेषे वर्तत्वति । विषयत्वं चाग्रे नि-वेद्यिष्यते । अनेकप्रकारमित्युक्तम् । तदाह तत्र्यायं भेदः । तत्रातमिन तावत् प्रथाने प्रमेषे नास्तीति । कथं पुनरेत- विष्थाज्ञानमित्यत् आह । आत्मा तावदिति ।

अत्र शक्कते। तस्यानुपपित्तः। कुतः सदसतोः सारूप्याभावादिति चत्। सर्वत्र हि रजतोदकादिश्रमे शुक्तिः
रजतयोवी मरुपरीचिकासिल्लियांची सारूप्यमेव निमित्तं प्रतीयः। न हि जातु रूपं रसादिषु हिस्तनं वा मशकादिष्वारोपयनित। असदशे ऽपि श्वेते पीतश्रमो पशुरे च तिक्तश्रमः पीतः
शङ्खास्तिकां गुड इति च दृश्यत हिने चत्। न। तत्रापि सारूप्यसम्भवाद। तथा हि। बहिर्निर्गच्छदत्यच्छनयनरिवसंपृक्तः
पित्तपीतिमानमाश्रयरितं शङ्खं च दोषाच्छादितिसितिमानमनुभवन्यीतगुणस्य च तदसम्बन्धमननुभवन्तसम्बन्धाग्रहेण पीतचिरिवस्यादिमामानाधिकरण्येन सारूप्याच् शङ्खः पीत इति विपर्यस्यति। एवं त्विगिन्द्रियोपनीतं गुडमननुभूयमानमाधुर्ध्यः
मनुभवन् रसनाग्रवर्तिनश्च पित्तस्य तिक्तत्वमनुभवन् तदाश्रयं
च तिक्त(३)मननुभवन् असम्बन्धाग्रहसारूप्याचिक्तनिम्बसामानाधिकरण्येन तिक्तो गुड इति विपर्यस्यित ।
अतिशीघ्रतया चैष क्रमो न लक्ष्यते। न च ब्रूमो यत्र

⁽१) बृत्वर्थ इति मु॰ वा॰ पु॰ पाठः।

⁽२) विषयशब्दार्थ इति मु० वा० पु० पाउः।

⁽३) पित्तमिति पु॰ पा॰।

सारूप्यं तत्र विश्वम इति येनातिमसक्तिश्रोधेत । अपि तु यत्र श्वमस्तत्रावदयं कथं चित् सारूप्यमिति । एवं द्विचन्द्रदिङ्मोहा-छातचक्रादिष्विप कथं चित् सारूप्यमृहनीयम् । न च सदस-तोरत्यन्तविछक्षणयोः सारूप्यमस्ति तत् कथमात्मिन नास्तिता-ऽऽरोष इसक्षेपः ।

समाधते। न प्रमाणगम्यतोषपत्तेः। आक्षेषं विभजजते। न हि सदसती (२४।३) इति। समाधानं विभजते। तच नैबिमिति। यदि सदसतोः समानत्वं नास्ति, तहिं भेदस्तथा च कस्य कुत्रारोष इसत आह। कियागुणोति।
सो ऽयमसद्धमीन्। कियागुणरहितत्वादीन्। सत्यातमिनि
समारोष्यासत्त्रया विषय्वस्यति नास्त्यातमिति। नन्वातमानं सर्वतोऽभ्यहिंततमं प्रयंस्तत्रासौ सिनहाति स्नेहात्तदुपकाराय घटते—एवं तत्परिपन्थिनं देष्टि, द्वेषाच तदपकाराय घटते, ततः कम्मीशयमातनोति, ततो जन्म, ततश्च दुःखिमिति,
एवमात्मनस्ताहशस्य मा भूतत्वज्ञानम्, अस्तु नास्तितासमारोष एव तावद् यतो न प्रवर्तत। यथा ऽऽहः—

"मुखी भवेयं दुःखी वा मा भूविमिति तृष्यतः । यैवाहमिति धीः सैव सहजं तत्त्वदर्शनम्" ।

अत्रोच्यते । यद्यपि रागादिनिष्टतिहेतुँ नैशतम्यदर्शनं, तथा ऽपि नास्ति कर्म्, नास्ति कर्म्फलिमिति दृष्टेः पर्मं निः दानम् । एवं प्रेसभावाभावज्ञानस्य च । तथा च दुःखहेतोई-यवर्गस्याभावाक तद्धानायानेन घाटितच्यम् । न वा घटमानो हेयं हातुमहिति । सो ऽयं दृश्चिकभिया प्रलायमान आश्चीवि-प्रमुखे निपतितः । सेयमास्तिक्यायात्मास्तितोषासनीया । अभ्यहिता (४)चात्मनोऽत्यन्तदुःखनिष्टचाबुपयुज्यते । अय-मेव चास्योपकारो यदात्यान्तकदुःखशमनम् । सुखाधाने त्वस्य तदनुषाङ्गदुःखाधानादपकारप्रसङ्गात् । न हि जातु कश्चिचेतनः सुखमाप्स्यामीति मधुविषसंपृक्तमन्नमुपभुक्ते । तस्मान्नेरात्म्यदृष्टिः प्रयत्नेनोच्छेत्तव्या मेक्षावतेति सिद्धम् ।

अपरमिष मिथ्यादर्शनं संसारहेतुमाह । एवमनात्मनीति। (२४। ७) किं पुनिरिति। उत्तरम् । अहंकारेति।
विशेषमाह । इच्छादीति । पुनः पृच्छति । कथं पुनिरिति ।
उत्तरम् । शारीरेति । उपसंहरति। एवमिति । सामान्यधममी
ऽहंकारास्पद्दवं विशेषधम्मे इच्छाद्याधारता, तां खल्वयं शरीरादिष्वारोष्य तत एवाहमिति शरीरादिष्वात्मभावमारोपयति ।

एतं मिद्धं कृत्वा विषय्पैयं सर्वम्रक्तम् । संमति संदिहानो विषय्पैयस्तक्ष्पं पृच्छति । कः पुनर्यं विषय्पैयः ।(२४।१७) परीक्षकाणां विमतिषत्तेः संश्चयः । के तित्तु स्वाकारं वश्चत्ववि-षयं ज्ञानं विषय्पैय इत्याचक्षते । अन्ये ऽसद्विषयं ज्ञानम् । अन्ये त्वानिर्वचनीयज्ञानम् । अपरे त्वग्रहणमेव । अन्यथाख्यातिरिति दृद्धाः । उत्तरम् । अत्रास्मिस्तादिति प्रत्ययः । (२४।१७)

इदमत्राक्तम् । न तावत स्वाकारं रजतादि बाह्यतथा ऽऽलम्बन्ते विश्रमाः । तथा हि ज्ञानाकारत्वं रजतादेरनुभवा-द्यवस्थाप्यते अनुमानाद्वा ? अनुभवो ऽपि रजतमस्ययो वा बा-धक्तमस्ययो वा स्यात ? । न तावद्रजतमत्ययः । स हीदमनहंकारा-स्पदं रजतमाद्र्यति न चान्तर, महीमति हि तदा स्यात्-म-तिपत्तुः मत्ययाद्व्यतिरेकात् । श्रान्तं ज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतया ऽऽलम्बते तथा च नाऽहंकारास्पदमस्य विषयो ज्ञानाकारो

⁽१) अभ्यर्दितत्वाश्व इति पु० पा०।

ऽपि, ज्ञानाकारता युनरस्य बाधकज्ञानप्रवेदनीयेति चेत्। इन्त १ चक्षुची निमील्य वैज्ञानिकपक्षपातं परित्यज्या-कोचयतु भवान किं पुरोवर्तिद्रव्याकारतामात्रं मतिषेधति रज-तस्याही स्वित् ज्ञानाकारतामध्यस्योपर्दश्रयति वाधकप्रसयः ?। तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकपत्ययस्य ब्रुवाणः इलाः घनीयमज्ञो देवानांप्रियः । पुरोवर्त्तित्वनिषेधादर्थाज् ज्ञानाकार-तासिद्धिरिति चेत् । न, क(त्वस्या)तात्रिवेधो वणिम्बीध्यादाबुपल-ब्धस्य रजतस्य व्यवस्थापने हेतुः। आन्तरत्वं त्वनुपलब्धचरं कुतस्त्यम् । न चानुमानमत्र प्रभवतीति चतुर्थे निवेद्यिष्यते ।

सन्तु तर्हि वाधकप्रत्ययानुरोधाद् असत्प्रकाशनशीला एव मिथ्याप्रत्ययाः। तथा हि बाधकं विज्ञानं नेदं रजतिमति रजतज्ञानगोचरस्यासन्त्वं गृह्णाति । न चासनो विषय-भावो नापपद्यते, न हि विषयत्वं नाम कारणत्वं येनामिति न स्यात , किन्तु स्वकारणाधीनः सामध्यीतिश्रयः, स तादृशे ज्ञानस्य येन सन्तमिवासन्तमपि गोचरयति । न च विषयमा-मर्ध्वमत्रोपयुज्यते ज्ञानस्य सामर्थ्यमात्रादेव तद्भावसिद्धेः। अर त एवासत्पकाञ्चनसामध्येपेत मिथ्याज्ञानानामविद्यात्वमनिर्व-चनीयत्वं के चिदास्थिषत ।

अत्रेदमाळोचनीयं —िकिमेतन्निध्याज्ञानमसत् सदात्मना पृक्षातीत्यसाद्विषयमुपेयते आहो स्वित् सदेव सदन्तरात्मना सदन्तरात्मना ऽसत्वादसद्विषयमुच्यते । ग्रहाति सतश्च तावत्पूर्वः कलाः रजतात्मना चेदसदालम्बेत न सतीं शुक्तिकां, कस्मात् युनरयं शुक्ती रजताथीं मचर्तते न पुना रजताभावे, कस्माचेदं पुरोवर्ति द्रव्यमङ्गल्या निर्दिश्य

^{*} त्वस्या इति पुस्तकान्तरे नास्ति।

तस्य रजतत्वं निषेषति नेदं रजनियति, यदि तत्र न प्रसिक्षनं रजनत्वं पूर्वविद्वानेन । अथ शुक्तिरेव रजनारमना ऽसतीति त-दाकारतया नामालस्वमानं मिथ्याज्ञानमसदालम्बनमुख्यते ? तत्रानुद्वया वर्तामहे, न खलु अन्यथाख्यातिवादिनो ऽपि सद-न्तरं सदन्तरात्मना सदभ्युपगच्छन्ति, तथा सत्यन्ययेत्येव न स्यात् । यथा ऽऽहुः अन्यथाख्यातिवादिनः—

"तस्माद्यदन्यथा सन्तमन्यथा प्रतिपद्यते । तन्निरालम्बनज्ञानमसदालम्बनं च तत्" इति ।

न च रजतात्मना पुरीवार्तिनो द्रव्यस्यानिर्वचनीयता, मिथ्याज्ञानसमये सत्त्वेन वाधकसमये चासस्त्रेन निर्वचनीय-त्वात्। न चैयमभूतस्यासतः प्रथा नोपपद्यते। तस्य सदसद्भ्या-मुपारुयेत्वात्।

यः पुनरद्वैतनादिनां प्रपञ्चो वैनाशिकानां वा सामान्याः दिनों विहः किं त्वलीकं तिद्वपं च ज्ञानं मिण्याज्ञानमित्यिषे न संभवति । तस्य सर्वोपाख्यारहितस्य केन चित् सारूप्याः भावात् तत्कारणकत्वाच भ्रान्तेः । कारणाभावे कार्याभाव-स्य सुलभत्यान् । तस्मात् प्रपञ्चश्च सामान्यादि च वस्तुसती नासमीचीनज्ञानगोचरौ, तद्धाधश्चोपरिष्टादपाकरिष्यते । तस्मान्द्यानिर्वचनीयख्यातिरपि ।

स्यादेतत् । अन्यदन्यथा प्रकाशत इति संविद्धिरुद्धं, न ताव-त् सद्भावमात्रेणालम्बनत्वम् । तन्मात्रस्य सर्वप्रत्ययसाधारण्येन सर्वे ऽथीः सर्वप्रत्ययविषया इति सर्वसर्वज्ञतापत्तेः । न च कार-णत्वेनालम्बनत्वम्। इपादिविज्ञानानां इपादिवचक्षुराद्यपि कार-णमिति चक्षुराद्यालम्बनत्वपसङ्गात् । अतीतानागतविषयत्वं च विज्ञानस्य न स्याद् अतीतानागतयोरसत्वेनाकारणत्वात् । त- स्पात् प्रतिभासमानपालम्बनम् , तथाच रजतपातिभासः श्रक्तिका-कालम्बनामिति दुर्घटम् । अपि च चक्षुरीदानां समीचीनज्ञानोपः जननसामर्थ्यामित कथमेभ्योमिध्याज्ञानं भिततुमहिति, न हि इया-माकवीजं परिकम्भेसहस्रेणापि कलमाङ्कुराय कल्पते । दोषस-हाया छोचनादयो मिध्यामत्ययमाद्धत इतिचेत्। न। दोषा हि कारणानां सामर्थ्यं निघ्नान्ति न पुनः काट्यान्तरजननसामर्थ्य-माद्धति। न खलु भृष्टकुटजर्वाजं न्यग्रोधधानायै कल्पते। किन्तु न करोति कुटजबीजं कुटजधानाम् । अपि च स्वगोचरव्यभिः चारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्घः । तस्मात्सर्वमेव विज्ञानं समिचीनमास्थेयम । तथा हि । रजतिमदिमिति द्वे ज्ञाने समृत्यः नुभवक्षे, तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणं दोपवञात् तहतश्च-क्तिकात्त्रसामान्यविशेषस्याग्रहणात्, तावन्मात्रं च गृहीतं सद्दशः तया संस्कारोद्धोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति, सा च मृहीतम्र-इणस्त्रभावा अपि दोषात् गृहीततांश्वममापेण ग्रहणमात्रमवातिष्ठते । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च गिथः स्व-रूपतश्च विषयतश्च भेदाग्रहणात् सान्नीहितरजतविषयाविज्ञानसारू-ष्पेण इदं रजतिमति भिन्ने अपि ग्रहणस्मरणे अभेद्व्यवहारं सा-मानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः। क चित् पुनर्प्रहणे एव मियो ऽगृहीतभेदे । यथा पीतः शङ्ख इति । अत्र बहिर्निर्गचछ-न्नयनराईमवार्तिनः पितद्रव्यस्य काचस्येवातिस्वच्छस्य पीतत्वं (च) मृह्यते पित्तं तु न मृह्यते, शङ्को ऽपि दोषनशाद् गुणरहितः स्वरूपवात्रेण युवते । तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गोग्रहात्सारूप्यात् पीताचिराचिल्यपत्ययाचिशेषेणाभेदव्यवहारः सामानाधिकर्ण्य-व्यपदेश्रथ । भेदाग्रहमसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनाच नेदं रजत-मिति विवेकपत्ययस्य वाधकत्वमध्युपपद्यते । तद्रुपत्ती च भ्रान्तित्वमपि छोकपसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्यथार्थाः सर्वे ऽपि भ्रमाः प्रत्ययत्वात् पटपत्ययवदिति प्राप्तम् ।

एवं माप्ते ऽभिधीयते । अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतिमद-मिति झाने सति पुरोवर्तिद्रव्यपद्यात्तः सामानाधिकरण्यव्यपदे-श्रश्रेति सर्वजनीनप् । तत् किं ग्रहणस्मरणयोस्तद्गे।चरयोश्र मे-दाग्रहाद्भवत्वाहो स्विद्भेदग्रहात् । न तावचेतनो ऽज्ञानात् प्रव-र्तते अपि तु ज्ञानात् । पुरोवर्तिवस्तुग्रहणं रजतज्ञानादगृहीत-भेदं स्वरूपतो विषयतो वा रजतार्थिनं पुरोवर्तिद्रव्ये प्रवर्तयतीति चेत् ? इन्त भोः ? किमेतावता पुरोवर्त्तिवस्तुगोचरं ज्ञानं रजतगो-चरं भवति आहो स्वित्तन्मात्रगोचरमेव। यदि रजतगोचरं र पुरो-वर्ति रजततया रहत् कथं नान्यथाख्यातिः। अथ तन्मात्रगी-चरं ? को भेदाग्रहस्योपयोगः । न हि द्रक्षमात्रदर्शनं निश्चयेन भिंशपार्थिनं प्रवर्त्तेयति । न हि तत्र शिंशपाज्ञानमस्ति । अस्ति रजतविक्कानपगृहीतभेदमिदमितिक्कानेनेति चेत् । ननु रजतविज्ञानं पुरोविनद्रव्ये न वर्चते पुरोविचिज्ञानं च न रजत इति तत्र पुरोवर्त्तिद्रव्यमात्रार्थी पुरोवर्त्तिन पवर्तेत न रजताथी एतं रजतार्थी यत्र कन्चन प्रवर्तेत न नियमेन पुरोवर्त्तिद्रव्ये, न हि तेन तत्र रजतत्वपवगतिमिति । अथेदं रजतिमिति द्वे झाने भे-दाग्रहादिदं रजतिमस्रेकज्ञानसद्दशे तदुचितं व्यवहारं पवर्त्तपतः। यद्येवं, तद्रजतिमयं शुक्तिरिति भेदावभासिविज्ञानव्यवहारमपि कस्मान पवर्त्तयतः । यथैव हि भेदाग्रहादभेदज्ञानसाद्ययमेत्रमः भेदाग्रहाज्ञित्रविज्ञानसाहस्यमपि । सोऽयग्रुभयतो भेदाभेद-ग्रहसाद्भवात् प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्वां युगपदाक्रुष्यमाणः प्रतिपत्ता कष्टां दशामावेशितः मज्ञाशालिभिरतिन्यारुपया ।

स्यादेतत् । विषय्वयद्मानोत्पादे ऽपि शुक्तिरजतयोर्भेदाः

ग्रहे ऽस्य व्यापार आस्थेयः । अन्यथा गृहीतभेदानामपि विपटर्ययोत्पाद्वसङ्गाद । तथा च शव्यं तत्रापि बक्तम्-यथा भेदाग्रहाद्विपट्ययशानोत्पाद एवमभेदाग्रहात् कस्मान्न समीचीनज्ञानोत्पाद इति, तत्र यस्तव परिहारस्सोऽस्माकं व्यवहारव्यपदेशयोभीविष्यति । यथा ऽऽहुः अख्यातिवादिनः—

"येषामपि विपरीतरूयातिस्तेषामप्यज्ञानवासनानिबन्धनो भ्रम" इति ।

मैवम् । ज्ञानदेत्नामज्ञातकपकार्यसम्बन्धानां चक्षुरादीनां द-र्शनाचितनव्यवहार।णां त्वबुद्धिपूर्वकाणाममतीतेः । बुद्धिपूर्वकत्वे तुविवेकाग्रह उपयुज्यते न व्यवहारव्यपदेशयोरिति युक्तमुत्पद्रया-मः । यद्यविवेकाग्रहो ऽपि तत्परिपन्थी विद्यते इति कृतो ऽन्य-तरनिबन्धनो व्यवहारः । तस्मात् समारोप एव भेदाग्रह इति । तत् सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिविज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषः यं रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवत्तेकत्वात् । यद्यद्थिनं नियमेन यत्र प्रवर्त्तेयति तद्विज्ञानं तद्विषयं यथोभयसिद्धं सपीचीनरजत-क्कानं तथा चैतद् (न तथा चैत)तस्यात् तथा । यश्चोक्तमनव-भासमाना शुक्तिका नालम्बनमिति। तत्र किं शुक्तिकात्वस्य रजतिमिति ज्ञानं मत्यनालम्बनत्वं साध्यते ? आहो स्विद् द्रव्य-मात्रस्य सितभास्वरस्य पुरोवर्तिनः । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सि-द्धसाधनमुत्तरस्मित्रवभासमानत्वमासिद्धम्-इदमिति पुरोवर्तिः नो द्रव्यस्याङ्गल्या निर्देशात । दृष्टं च दुष्टानामपि कारणानामौः स्मर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोत्पादकत्वम्। तद्यया वे त्रवीजानां दात्राग्निद्ग्यानां कद्लीमकाण्डजनकत्वं भस्मकद्रः ष्टस्य चौदर्यस्य तेजसो बहुतरान्यानपाचकत्वम् । नेदं रजः तमिति च मत्यक्षवाधकपत्ययाद्यह्नतविषयं मत्ययत्वेन विभ्र-

माणां यथार्थत्वानुषानं नोदेतुपईति । यथा च प्रमाणाभासः व्यानिचारेऽपि प्रमाणे आश्वासस्तथा प्रमाणतो ऽर्थपतिपत्ताः वित्यत्रोपदार्शितम् । दिङ्गात्रपत्र दर्शितं प्रपत्रास्तस्वसमीश्वायाः मस्पाभिः कृत इत्युपरम्यते ।

तदेवमात्मानि मिध्याज्ञानं च्याख्याय श्वरीरादिक्षेकादश्च-सु मिथ्याज्ञानं माष्य एव दार्शितं, तत्तु स्पष्टत्वाक्रोपपादितमस्मा-भिरित्याश्यवानाइ। शेषमिति। (२४।१७) तत्र श-रीरादिषु मनःपर्यन्तेषु यथायोगं मिध्याज्ञानं दुःखे सुखः मित्यादिना अपितहातव्यमित्यन्तेन भाष्येणोक्तम् । प्रवत्या-दिषु शृङ्गग्राहिकयोक्तम् —प्रयुक्तावित्यादिना रोचयदित्यन्ते-न भाष्येण । एवं निध्याज्ञानस्य स्वक्षं दर्शायित्वा निध्याज्ञा-नदोषपद्याचिजनमदुःखानां कार्य्यकारणभावो दोषादीनां स्त्र-इपं चोक्तम्-एतस्मादिसादिना ताप इत्यन्तेन भाष्येण। संपति विध्याद्वानायुच्छेदादपवर्ग इति वक्ष्यति, तचायुक्तं सत्य-पि तद्च्छंदे संसारतादवस्थ्यात् । न ह्यान्योच्छंदे ऽन्यस्योच्छेर दः। तथा च नापवर्ग इति वक्ष्यमाणमर्थमुपपादि येतुमुक्तं भा-प्यक्रता तहमे मिथ्याक्रानादय इति । तद्वार्तिककारो च्या-चष्टे। तइमे दुःखादय इति। (२४।१८) भाष्यकारो-क्तक्रमाद्विपरीतक्रवाभिधानं वार्तिककृत, एवं खूत्रकारोक्तक्रपा-द्विपरीतक्रमाभिधानं भाष्यकृतो दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपूर्वक-त्वेन मिथ्याझानस्य दुःखादिपूर्वकत्वेनानादित्वं दर्शयितुम्। पृच्छति। कः पुनरिति। यद्येत एव संसारस्तर्हि सूत्रकारः प्रमेवसुत्रे कस्माद् दुःखादिभ्यः पृथक् पेत्यभावं संसारापर-नायानप्रवादत्ते । तस्मादेभ्यो ऽन्य एत संसार इति भावः । उ-चरम्। दुःखादीनामिति । नैशं खरूपमपि तु कार्यकार-

णभाव इत्यर्थः । क्रमन्यतिक्रमे तात्पर्यमाइ । स चानादि-रिति । अत्र हेतुपाइ । पूर्वापरेति । दुःखजन्मपरुत्तिदोषाः विषयत्वेन तावन्मिथ्याज्ञानस्य कारणमेवमसति जन्मनि मिध्याज्ञानस्यानुत्वत्तेरविषयोऽपि जन्म मिध्याज्ञानस्य कारण-म् । एवं विना महर्त्ति जन्माभावाज् जन्मद्वारेण महत्तेरपि मि-ध्याज्ञानकारणस्वम् । महतिद्वारेण च दोषाणाम् । तथा मि-ध्याज्ञानाद् दोषेभ्यः प्रवृत्तिः प्रवृत्तेर्जन्म जन्मनो दुःखम् । य-द्यपि प्रवृत्तिरेव साक्षाद् दुःखहेतुस्तथा ऽप्यनायतनस्य तस्या-नुत्पत्तेरन्तरा जन्म करोति । अथ सैव दुःखमिति । त्वाच नान्योन्याश्रयत्वं चक्रकं वा, बीजाङ्करसंतानयोरिव। संपति बीजापाय इव तज्जन्याङ्करप्रवाहनिव्यक्तिर्मिथ्याज्ञानापाये तज्जन्यप्रष्टात्तेजन्मदुःखामिध्याज्ञानादिषवाहानिष्टात्तः कारणानि-हत्तेरिति कथनपरं भाष्यमनुभाष्याक्षिपति । यदा तु तत्त्व-ज्ञानादिति (२४।२३) । अपायोऽपि तत्त्वज्ञानान्मिण्याज्ञानस्य स्वरूपतो वा विषयतो वा फलतो वा स्यात । न तावत स्वरू-पतः । तस्याञ्चतर्वनाशिनः संस्काराद्वा ज्ञानान्तराद्वा अपायस्य तस्वज्ञानसाधारण्येन तस्यापि बाध्यत्वमसङ्गात् । नापि विषयतः। न हि शुक्तिकाङ्गानं रजतज्ञानस्य रजतविषयतामपहर्तुमुत्सहते, जातं हि तद्रजतं विषयीकृत्य । यथाऽऽहुः ।

'गृहीत्वाऽर्थ गताक्षीराः कस्तानाच्छेत्तुप्रहेति' इति ।

नापि फलमपहरति । उपदर्शितो हि तेनार्थः प्रवर्तितक्ष्य तत्र पुरुषः तदिद्युक्तम् । कथमपाय इति । (२४ । २४) उत्तरं समानविषय इति । (२४ । २४) यस्मिन्नेव हि पुरो-वर्तिनि द्रव्ये पूर्वेण रजतत्वमासाञ्चितं तत्रैवोत्तरं तद्विरुद्धशक्ति-कात्वं धर्मममुपनयति । तथा च पूर्वज्ञानस्य मिध्यात्वमादर्शय-

२स्०१म०]पूर्वापरज्ञानयोबीध्यबाधकभावप्रयोजकम्। ९३

त्तज्जनितां प्रद्वतिं विघटयत् फलप्रस्यापहरतीति भावः । ननु
न समानविषयतामात्रेण विरोधः मा भूदेकास्पिन्नात्मनि निसत्वविश्वत्वज्ञानयोविरोध इत्यत अह । यस्मादिति । (२४।२३)तन्बपिथ्यात्वकथनेन पियो विरुद्धधर्ममसञ्जनं सूचयति। नित्यत्वविश्वत्वज्ञानयोस्तु सपानविषययोरप्यविरुद्धधर्मीपस्थापकाया तप्रवज्ञानत्वादित्यर्थः । कस्मादिरोध इसत आह । वस्तुन इति ।
(२५ । १) परस्पराभावधर्मिणोरेकत्र समवाये नेदं स्वाभाविकं नानात्वं क चिद्यपीत्यद्वैत्पसङ्ग इति भावः । उपसंहरति ।
तस्मादिति ।

अत्र देशयति । कथं पुनिरिति । (२५ । ३) प्रथमपुत्पमं मिध्याझानमनुपजातिवरोधि तेनापहृतिविषयं पश्चात्तनं तन्त्रझानमुदेतुमेव नोत्सहते प्रागेव तु मिध्याझानं बाधितुमिति भावः । उत्तरं मिध्याझानस्येति । (२५ । ४) तत्र हि प्रथममुपजातेनानुपजातिवरोधिना झानेनोत्तरं बाध्यते यत्र पूर्वापेक्षमुप्तसमुपजायते । तत् खळु पूर्वविरोधे न जायते अजातं सत्
कथं पूर्व बाधेत यथा पत्यक्षादिविरुद्धमनुमानम् । इह तु द्वे अपि
झाने दोषोपहतानुपहतेन्द्रियार्थसिकिर्क्षमनुमानम् । इह तु द्वे अपि
झाने दोषोपहतानुपहतेन्द्रियार्थसिकिर्क्षमनुमानम् । इह तु द्वे अपि
झाने दोषोपहतानुपहतेन्द्रियार्थसिकिर्क्षमनुमानम् । इह तु द्वे अपि
झाने दोषोपहतानुपहतेन्द्रियार्थसिक्षिक्षंजन्मनी परस्परानपेक्षे । तत्र
पूर्वमनुपजातिवरोधित्वात् किं बाधतामनागतस्याप्राप्तत्वेन बाधितुमशक्यत्वात् स्वकारणबळादासाद्यमानजनेश्चोत्पत्तिविरोधस्याशक्यत्वात् । तदेवमुत्पन्नमुत्तरमुपजातिवरोधितया पूर्ववाधात्मकं सन्नानुपमृद्य पूर्वमुत्पन्नं भवतीति पूर्व बाधते । तत्तु न
पूर्वेण नाप्यन्येन केन चिदिति भवत्यर्थसहायम् । अथीसहायं
च मिध्याझानम् । तदनेन बाध्यत्वाबाध्यत्वे मिध्याझानतस्वझाः
नयोक्ष्यळक्षयते । तादिद्मन्यरेप्युक्तम्—

"पूर्वात्परबळीयस्त्वं तत्र नाम मतीयताम्।

अन्योन्यानिरपेक्षाणां यत्र जन्म धिर्धा भवेत्" इति । तथा चानुपजात्तविरोधित्वपत्र बाध्यत्वे हेतुरूपजातविरो-धित्वं च बाधकत्व इति ।

यदुपळक्षणार्थ ससद्दायत्वाभिषानं तिज्जिह्नासुः पृच्छिति ।
करमात् । (२५ । ६) उत्तरम् । तथात्वेनेति । अनेनाबाध्यत्वं तस्वज्ञानस्योक्तमिति । न केवलमबाध्यत्वं दृढमूलत्वमि तस्वज्ञानस्येखाद् । प्रमाणान्तरानुग्रहाच । अन्तरक्षव्दो विशेषवचनः । आत्मादितस्वज्ञानं द्वि फलं भमाणाविशेपैरागमानुमानमसक्षेरनुगृह्यते तस्माद् दृढमूलत्वात्तद्वि तस्वज्ञानं
भिध्याङ्कानं निवर्त्तयतीत्यर्थः । तदेव विभजते । आगमोति ।
एतदेव स्फोरयति । यदा हाति । आगमजेन द्वि ज्ञानेन प्रमेयं
गृहीत्वा ज्ञास्त्रीयेण च न्यायविज्ञानेनानुमानापरनाम्त्रा व्यवस्थाप्य भावयतो यदात्ममनःसंनिकषीद्योगजधम्भसहायादुत्यद्यते
तस्वविषयसाक्षात्कारः प्रत्यक्षफलं तत्र त्रयाणामि प्रमाणानां
प्रतिसंत्रानमस्तीति दृढमूलत्वात् तेन । मिथ्याज्ञानं वाध्यते ।

विभावयतीति व्याचिष्टे। समाहित इति (२५।९) समाहितस्वेन धारणां दर्शयति । अनन्यमना इति प्रसाहारं, चिन्तयतीति चेतसो तत्त्वविषयबुद्धिधाराम् । विषच्यमानस्वम्—ध्यानस्य, तत्त्वविषयबुद्धिधाराम् । विषच्यमानस्वम्—ध्यानस्य, तत्त्वज्ञानस्य रफुटतरारम्भावस्था । ध्यानज्ञानतभावनासंस्कारो ध्यानभावना तस्या विवेको पिष्ध्याज्ञानवासनायाः । पूर्वे हि पिष्याज्ञानवासना तत्त्वज्ञानवासनाया बळवत्यासीद्धाभ्यासवज्ञात् तुल्यबळा ऽभवद्धेयमेव बळीयसी तत्त्वज्ञानवासनासंभिन्ना पिष्याज्ञानवासनया सहानुवर्त्तते, सम्मति तु तत्त्वज्ञानवासनया असन्तवळीयस्याऽस्याः समूळकाषं काषितत्वात् पिष्याज्ञान-वासनाया भवति विविका तत्त्वज्ञानवासना तस्यामित्यर्थः ।

नम्बनेन क्रमेण निवर्त्ततां भिष्टपाज्ञानं, निष्टतं तु साक्षात्काः रसमयेऽपि कस्मात् पुनः स्ववासनावशास जायते, न खलु मिध्याज्ञानवासना अनादिकालप्रवृत्ता आदिमता तरभ्ज्ञानेन तदासनया शक्या निवर्तियत्वियत आह । निवन्ते चेनि ।(२५।१४) ताबदेव पुंसां बुद्धयो ऽस्थिराः भ्राम्यन्ति स्वोचितं संस्कारजान तमातन्वते च न यावद्भूतगर्थ साक्षात् कुर्वान्त । अथ सा-क्षातुकृते तत्र स्थिरपदा भवन्ति क्षिण्यन्ति च स्थासनान्धिथ्या-प्रत्ययान् । भूतार्थपक्षपानो हि बुद्धेः स्वभावः । यदाहुर्बोह्या अपि —

"निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विषट्येपैः। न बाधाऽयञ्जवने ऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः इति । नस्माद् भिथ्याज्ञानस्य न पुनरुत्पाद इति ।

उक्तेपवार्थे स्मृतिदाढ्यीय पृच्छति । कः पुनरिति । (२५।१५) उक्तं स्वारियतुमुत्तरं सहिति मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिः सवासनस्य ततोऽपि किमित्यत आह । मिथ्याज्ञानेति । अत्र पृच्छति । ये तावदिति । उत्तरं तेषामपीति । वैराग्यस्वकृपं पृच्छति । किं पुन-रिति। रागाभावो वैराम्यं, न च तस्मादेव रागादीनाम-भाव इति भावः । उत्तरम् । भोगानभिष्वङ्गलच्चणमित्युः क्तम् । विषयदोषपरिभावनापरिपाकात् खलु विषयपरित्यागे-च्छा भवति, तया विराधिगुणेन विषयतृष्णा तत्परिपान्थिनि वि-द्वेषश्च तदधिकरणाश्चेष्यदियो निवर्तन्ते । असक्तिर्विषयपरित्या-गेच्छा वशितया च स्वयमुवनतेषु विषयेषु माध्यस्थ्यदर्शनम् । दोषाभावे किं भवतीयत आह । दोषाभावे इति । पृच्छति । का पुनरियमिति । यदि हि जन्मनः प्रष्टतिः कारणं स्यात ततो जन्मनिष्टस्यै तिमृश्तिरध्येत । न पुनरसौ क्षणिका स-

ती आमुष्पिकाय जन्मने करूपते अतः किमर्थ निवर्धत इति भावः । विदिताभिषाय उत्तरमाह । धम्मीधम्मी।(२५।२४) कस्मात् पुनरुपचार इत्यत आह । जन्मसाधनत्वात् । एतः द्विभजते । नास्मिन्निति । उपचारप्रयोजनं दशैयित्वा निमित्त-माइ । धम्मीधम्मयोस्त्वति । (२६ । २)वर्त्तमानानागत-योरविशेषेण दोषापायात्रिवृत्तिरुक्तेति भ्रान्त्या देशयति । यौ तावद्नागताविति । परिहरति । नानागतयोरिति । (२६।६)अनागताभिषायेणैतदित्यर्थः। यद्येतं, वर्तमानयोः कुतः प्रक्षय इत्यत आह । वर्समानयोरिति । अस्तु प्रवृत्तरभावस्ततः किमित्यत आह । प्रवृत्त्यभाव इति । उक्तं विवेकमिहापि योजयति । अञ्चापीनि । वर्तपानानिवृत्तिहेतुं पृच्छति । अथे-ति । उत्तरं संस्कारेति । श्रुति'स्तावदेवास्य विरं यावन्न वि-मोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्ये' इति । किं जन्माऽभावे सिद्ध्यतीत्यत आह जन्माभाव इति । अत्रैव टद्धसंप्रतिपत्तिमाह । एतच तदाहरिति । (२६ । १६) तदेतचेति योजना । प्राणनस्य कालभेदावच्छेद आयुः।

स्यादेतत्--महाप्रलये ऽपि मिथ्याज्ञानादिना दुःखान्तेना-स्ति वियोग इति तत्रापि मुक्तिपसङ्ग इत्यत् आह । स्रो ऽयं मिध्याज्ञानादिनेति । (२६ १७) सर्वत इति । तृतीयार्थे तिसः सर्वेणिति । न च पछवावस्थायां सर्वेण वियोगः कम्मी-विद्यावासनयोरविनाशात । मुक्तौ तु तयोरपि विनाशः । कम्पे-वासना सर्वकार्याणाग्रुत्पादिका उवस्थापिका च, तिम्नहत्ती शरीरादिवत्त्तत्त्वज्ञानसंस्कारस्यापि परुष इत्यशेषविशेषगुणवि-मुक्तो मुक्त इत्युच्यत इति सिद्धप् ।

स्यादेतत् । तस्वज्ञानान् मिध्याज्ञानाभाव इत्युक्तम् । किं

पुनस्तप्यज्ञामित्यत चक्तं भाष्यकृता । तप्यज्ञानं त्यिति । (२६ १९)। तदनुभाष्य सर्वेषां ज्ञानानां भाष्योक्तानामनुग-तमेकं स्वरूपमाह । स्वरूपतस्तिमति ।

चोदयति कस्मादिति। (२६।२०)नो खरूवयं पेक्षावतां समाचारो यद् दुःखभिया मुखपरित्याग इति, अपि तु मुखं दुःखाद्विभिद्योपाददते दुःखं च बर्ज्जवन्ति । न हि सृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते भिञ्जकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्तइति। उत्तरम् । विवेकहानस्यति । यद्यपि प्रसदुःस्वे भिन्ने तथा-प्यानिसत्बक्रतकत्ववत् परस्परानुषक्ते इति न खलु सुखस्य केवलस्योपादानं दुःखस्य वा केवलस्य परिवर्ज्जनं शक्यामि-त्यर्थः । कः पुनरयमनुषङ्गो यतो विवेकहानमभक्यिमस्यत आह । अनुषद्भो ऽविनाभावः । तत्स्वरूपमाह । यत्रैकं सुसं वा दुः सं वा तन्नेतरत् सुसं वा दुः सं वा। तदनेनानि-सत्वक्रतकत्वयोरिव सुखदुःखयोरविनाभावो दार्जीतो न चावि-नाभावो विना सम्बन्धादिति तत्सिद्धये सम्बन्धविकल्पानाइ। समाननिमित्तता वा अनुषङ्गो ऽविनाभावः। वाशब्दश्व वक्ष्यमाणसंबन्धान्तरापेक्षया । अत्र च श्वरीराद्यपेक्षया समान-निमित्तता न तु धर्माधरमीपेक्षया । तथोरसाधारण्यादिति मन्तच्यम् । तयोरविनाभावसिद्ध्यर्थे सम्बन्धान्तरमाह । समा-नाधारता वा। अपरं सम्बन्धान्तरमाह । समानोपलभ्यता वा। (२७।५) पनोगांचरत्वमुभयोस्ततश्च सिद्धो ऽविनाभा-बापरनामा ऽनुषङ्ग इति । यत्रीकं तत्रीतरदिति था । यत्र यस्मिन्निमित्ते सतीति वा यत्राधार इति वा। यत्रोपळाञ्धिसा-धने सतीति व्याख्येयम् । इति सूत्रसमाप्तिं सूचयति ॥ २ ॥ इति प्रथमद्वितीयस्त्राभ्यामभिषेयसम्बन्धभयोजनमकर्णम् ॥१॥

तदेषं ममाणादिपदार्थतत्वज्ञानस्य निःश्रेयससम्बन्ध उक्तः परीक्षितक्य । तत्रैतत् स्यात् । स्वपदेभ्यः प्रमाणादयः पदार्था-स्तर्वतो ज्ञाता यथायथं मिथ्याज्ञाननिष्टत्तिक्रमेणापवर्गे उपयो-स्यन्ते कृतमुपरितनेन प्रबन्धेनेत्यत उक्तं भाष्यकृता त्रिविधा चास्येति । न नामधेयमात्रात् प्रमाणादीनां तत्व-ज्ञानं भवत्यपि तु कक्षणपरीक्षाभ्यामित्यस्ति प्रबन्धस्यो-त्रारस्योपयोग इति भाष्यार्थः ।

तदेतद्वाष्यमनुभाष्य पृच्छति । प्रवृत्तेरित । (१७।७) पदि पुरुषकल्पनामात्रात तैविध्यमथानन्यमेव कस्मान्न भवति सर्वत्र तस्य सुङ्भत्वादिति भावः । उत्तर्य अर्थस्य तथान्भावात् । अर्थस्य प्रयोजनस्य साक्षाच्छास्त्रकार्यस्य तम्बद्धानलक्षणस्य । तथेव त्रिविधयेव शास्त्रपटस्या भावात् । तथा हि । लक्षणं नाम व्यतिरेकिहेतुवचनम् । तिद्ध समानासम्मानजातीयभ्यो विभिद्य लक्ष्यं व्यवस्थापयित । न चास्य धर्मिमदर्शनमन्तरेण पक्षधम्मता सिद्ध्यतीति तदुपदर्शनाय नामध्यमात्रेण धर्मिमणासुदेशः । यद्यपि च प्रतिलक्षणसुदिष्टा एव धर्मिमणस्तथाऽपि शास्त्राभिसम्बन्धपरादिष वाक्यात् समिधिम्मन्त इत्युदेशो अप्यक्तः । न चापरीक्षितो हेतुव्यतिरेकी चत्रुष्यो भवतीति परीक्षा अपवत्य कर्त्तव्या। तस्मान्तत्वज्ञानस्यार्थस्य तथाभावात्रैविध्यमिति । तदेव विभन्नते । नामी पदार्था इति । (२९।८) किं त्विति । अर्थ स्तत्वज्ञानं तथाभूतं येनार्थन हेतुना शास्त्रस्य महत्ति ।। अर्थ स्तत्वज्ञानं तथाभूतं येनार्थन हेतुना शास्त्रस्य महत्तिक्षेषा भवति ।

उद्देशस्य इपमतिपादनपरं भाष्यमनुभाष्याक्षिपति। नामधेये-नेति। परिदृरति। मात्रग्रहणसामध्यदिति। यद्यपि प्रमा-णादिशब्दा अपि कारकशब्दा एव, तथा ऽप्युद्देशसमये तद्थीनां

३स्०२प्र०]विभागपरस्पापि लक्षणप्रतिपादकस्वम् । ९९

सदिप कारकत्वमिवासितम्, अपि तु मातिपादिकार्यमात्रम् । प्राणादिस्त्रे तु छक्षणपरे कारकस्वं विवक्षितम् । अन्यसा छणश्वायांगादित्यदेषः । अत्र यद्यपि सूत्रकारेण संवायममाणप्रमेयेषु परीक्षा साक्षात्कृता न प्रयोजनादिषु, तथा ऽपि तत्करणादेव प्रयोजनादिपरीक्षा ऽपि सूचिता सूत्रकारेणेति त्रिविधेत्युक्तम् । अत एव भाष्यकारः सर्वत्रैव परीक्षामावर्तयति ।

स्यादेतत् । विभागपरमेतत् सुत्रमिति वश्यति न च विभागो न्यूनाभिकसंख्थाव्यवच्छेदार्थ एकं किं चिदुपसंग्राहकमन्तरेण, न च ममाणत्वादन्यचदुपसंग्राहकं, न चेदमलक्षितसुपसंग्रह्णाति, न चेतत् सुत्रमस्य लक्षणपरं विभागपरस्वादिति शक्कुानिराकरणपरं भाष्यं तत्र्योद्दिष्टस्येति । तस्यार्थः। यद्यपि
विभागपरमेतत् सुत्रं तथा ऽपि ममाणपदसमभिव्याहतं सत्
सामध्यीत् ममाणत्वमीप लक्षयतीति । तथा हि । प्रमीयते ऽनेनेत्यस्य वाक्यस्यार्थे ममाणपदमयोगः। ममा च स्मृतेरन्यो ऽर्थाव्यभिचारी स्वतन्त्रः परिच्छोदः । तस्माद्विभागपरादिप सूत्रात्
मतीयमानं ममाणसामान्यलक्षणमपेक्षितं असंग्रहीतिमिति ममाणत्वोपगृहीतानां मत्यक्षादीनां युक्तो विभागः । तथा च विभागपरत्वेन साक्षात् सामान्यलक्षणानाभिधानााद्विभक्तस्य लक्षणमुच्यत इत्युक्तम् । तचेदं विशेषलक्षणमिन्द्रियार्थेत्यादि ।

सदेतद्भाष्यं व्याचष्टे । (२७१५) उद्दिष्टस्येति । लक्षणालक्ष-णमात्रविवक्षया लक्षितस्यालक्षितस्येत्युक्तम् । तच्छले सामा-न्यतः, प्रमाणेषु प्रमेयेषु विशेषत इति गमायितव्यम् ।

अत्र भाष्यमधोदिष्टस्य विभागवचनिर्वते । तस्यार्थः उद्यते ऽनेतेति वचनं सूत्रं विभागस्य । अधेति त्रिवि-

[#] अपेक्षितं प्रहीतु मिति पु॰ पा॰।

घपरिच्युत्पादनामन्तरं विभक्तानां प्रतिपादनम्—विभाग-घचनम् । न च विवेकः स्वरूपत उपयुष्ट्यत इत्यत आह । अथोदिष्टिविभागद्वारेणेति । नाच विभागमात्रं विवासितमपि तु तद्वारेण न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदस्तच्वज्ञानाङ्गित्यर्थः । अञ्चाख्याने हेतुमाह । सुत्रोति ।

चोदयति । उद्दिष्टविभागानर्थक्यम् । (२०।२०) विवि-धा चास्य शास्त्रस्य परितिरित्यस्यानर्थक्यम् । अनर्थमर्थत्रिपर्धये कायति कीर्तयतीयनथेकं तस्य भावस्तत्वम् । कस्मात् । व्याघा-तात् । व्यावातमेव स्कोरयति । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्ये-ति । परिहरति । नो दिष्टति । परस्परं विभक्ताः नामधेयमात्रे-णोद्दियन्ते इत्युद्देशे अन्तर्भावात् । तेनायमर्थो भवति सामान्येनो-दिष्टस्य विभागवचनं विशेषणोदेश इति । विभागमयोजनं पृच्छति। किं पुनरिति । उत्तरम् । नियमः । तद्विभनते । यदीति । युनक्चोदयति । लक्षण इति । प्रमाणलक्षणकर्णपटत्तो यच-रवार्येव लक्षयति तत एवाधिगम्यते न न्यूनाधिकानि प्रमाणानी-स्यर्थः । परिदृरति । लक्षणस्येति । (२८।७) आक्षपं विभन्नः ते। स्यादेषेति। परिहारं विभनते। न लक्षणस्येति। अन्यपरमपि वाक्यं तदेवार्थछभ्यं स्वीकरोति यत्तेनापेक्षितम्। तदेव चापेक्षितं येन विना तदर्थो नोषपद्यते न च पत्यक्षादीनां समानासमानजातीयस्य व्यवच्छेदे पञ्चमाद्यभाव उपयुज्यते छः क्षणकरणपरसस्य क चिदकरणं न तद्भावे प्रमाणं सतो ऽप्यः सुपयोगेनाकरणोपपत्तेः। तदेतदाह्। अन्यासम्भवस्येति। (२८।११) विभागोदेशस्य पुनरनन्यपरत्वादन्याभावनिश्चयो यवतीत्युपसंहरति । तस्मादिति ।

चक्षस्यअक्षस्येति भाष्यमनुभाष्य तात्पर्यमाह । अयं

च सुचाविवक्षायामिति। (२८।१५) अक्षमक्षं मति वर्ततः इति विग्रह्माव्ययीभाव कृते सर्वोन्द्रियावरोश्रो भवति । ननु य-दीह्यो विग्रहः कस्मात् पुनर्भाष्यकारेणाऽक्षस्याक्षस्येति विश्-श्वत इत्यत आह । (३०१९) अन्यथा तु वस्तुनिर्देश इति । अर्थेपात्रमनेन मातिपाद्यते न पुनः समास इत्यर्थः। अथ कस्माद समास एव तेन विग्रहण न मतिपाद्यत इत्यत आह । समास हि अक्षस्येति षष्ठी न अयेते।ते। यदि सुत्रगतस्य प्रत्य-क्षपदस्याञ्ययीभावः समासो अन्यत्र पुनरस्य कः समास इति पूच्छति। कः पुनरिति। उत्तरं प्रादिसमास इति। तथा हि। माप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवाल्लङ्गनाप्रतिषेघादाभिषेयालिङ्गो-पादानात् प्रत्यक्षा ऽर्थः प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षं ज्ञानामित्यभिषय-छिङ्गता सिद्धा भवति । क चित् पाठः समासं हि प्रत्यक्षस्यति षष्ठी न अ्यत इति । मुत्रविवक्षया ऽन्ययीभाव इत्युक्तम् । तत्र शक्कते । कस्मात्युनः सूत्रविश्ववयेत्युच्यते यावता सर्वत्रैव कस्मा-द्व्ययीभावा न भवतीति । तत्रेदमुपतिष्ठते । समासे हि अ व्ययीभावसमासे हि सर्वत्र प्रत्यक्षस्योति षष्ठी न श्रुयतेति । च्युत्पत्तिनिमित्तमात्रं चेदं प्रत्यक्षशब्दस्य न प्रवृत्तिनिमित्तम्।त-स्माञ्चेन्द्रियगतैर्गुणसामान्यादिभिन्यभिचारः । प्रदात्तेहेतुस्त्न-र्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वम् । तन्निवित्तः खल्वयं प्रत्यक्षश्रह्य-स्तत्र तत्र छौकिकपरीक्षकैः प्रयुच्यते । प्रयूरशब्दो प्रयूरत्वसा-मान्यनिबन्धनः कास्र चिदेव पतित्रव्यक्तिषु वर्तमानो पद्यां रौतीत्यन्वारूयायते । तदिदं मसक्षग्रादिष्टमपि सत् प्रमाण-तदाभाससंकीर्णमिति तद्विनेकाय लक्षणग्रुपयुज्यते । यदि त्रहेश-पदं तद्विवेचयेत् कृतं तदिं छक्षणभयत्नेन ।

विप्रहवाक्यगता च ब्रुलिभीष्यकृता ब्याख्याता ।

चृत्तिस्तु सम्निकवीं ज्ञानं वा। वृत्तिरिति हि व्यापारः। स तु व्यापार उच्यते यः कारकैः फले जनियतव्ये चरमभावी धर्मभेदः फलोत्पादानुकूलो ऽपेक्ष्यते यथा पटे जनियतन्ये तन्तुभिइचरमभाविनः संयोगभेदाः स्त्रगे जनवितन्ये षागेना-पूर्वमात्मधर्मः, तथेहापि इन्द्रियादिना प्रमाणेन प्रमायां फले पष्टचेन तदृत्पादनानुकूलः सन्निकर्षो ज्ञानं वा चरमभावी धम्मभेदो ऽपेक्ष्यत इति भवति व्यापारः स एव हित्तिरत्या-रूपायते। व्यवस्थां दर्शयति यदा सन्निकर्षो व्यापार इन्द्रि-यादेः प्रमाणस्य तदा ज्ञानमालोचनं वा सविकल्पकं वा साक्षास्कारिकानं प्रमितिः फलम् । उभयस्यापीन्द्रियव्यापा-गत् सिकक्षीपरामिधानद्भियतेः। न चान्तरालिकेन निर्वि-कल्पकेनिन्द्रयव्यापारविच्छेद इति प्रत्यक्षव्याख्यानावसरे निवे-द्यिष्यते। यदा ज्ञानपालोचनं वा विकल्पो वा व्यापार इन्द्रियादीनां तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलं तत्रो-पादेयमिदं सिळलमिति बुद्धिरनागतापादानिविशिष्टं सिळलमा-छम्बमाना न साक्षात्कारवती सिछिलमात्रसाक्षात्कारस्त स्पात । न च तन्मात्रमस्य फलपपि त्पादेयता, सा च परोक्षा अनाग-तत्वात् । तस्मादुपादीयते ऽनेनेत्युपादानम् उपादानं चासौ बुद्धिश्वेत्युपादानबुद्धिः तत्र तोय।लोचन(१)मथ तोयविकल्पो ऽथ च तज्जातीये दृष्ट्चरपिपासोपशमनहेतुभावस्य स्मृतिबीजसंस्का-रोद्बोधः अथ तस्य स्मरणम् अथ लिङ्गपरामर्षः तङ्जातीयं चेदमिति। तदिदं लिङ्गपरामपेविज्ञानं साक्षात्कारवत्लिङ्गे विनक्ष्यद्वस्थव्याप्तिस्परणसङ्कारि दृक्यमानस्य सलिलस्य पिपा-सोपशमनहेतुततया अनुमानमुखेनोपादानबुद्धिरुच्यते । अनुमान

⁽१) तत्रोपालोचनमिति २।३ पु० पाठः।

य सक्वयं (१)तथामावं तहुपादित्सुः समीहमानस्तदुपादते । न च व्याप्तिस्मृतिविच्छिक्तमालोचनं वा निकल्पो वा न छिक्न-परामर्षक्रानहेतुरिति वाच्यम् । तदुद्धोधितसंस्कारद्वारेण व्याप्ति-स्मरणे परामर्षे च तस्य तदानीयसतो ऽपि कारणत्वात् । न च खळु कृषिकम्पे सस्याधिगमसपये समस्ति । न च यागादिकं स्वर्गाद्युत्पत्तिसमये। न च त्रिहत्कषायपानं विरेकसमये । आन्त-राळिककार्य्परंपरया तु तत्तत्कार्य्यसाधनत्वं मर्वत्र समानम् ।

स्यादेतत् । का पुनरियं विवासीवश्चमनशक्तिस्तीयस्य या ऽनुमानगोचरः। न तावन्मीमांसकवद्तीन्द्रिया शक्तिरस्माभि-रभ्युपेषते । किं तु कारणानां स्वरूपं वा सहकारिसाकल्यं वा, तत्र स्वक्षं हेत्नां प्रसम्भेव सहकारिणां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां साकरंग कार्यसमुत्पादन्यञ्जनीयं न तु तत्तोयक्रपमात्रदर्शनाः च्छक्यानुमानं, तत्किमपरमविशष्यते यदनुमानस्य गोचर इति । अत्रोच्यते। न वयमतीन्द्रियं सामध्यमातिष्ठामहे नापि सहकारि-साकरवानुमानं किन्तु स्वरूपस्य कार्य्यसंबन्धिताम् । न चेयं स्वरूपमेव इहस्थस्येव नारिकेलद्वीपादागतस्यापि (२)वन्हिद्र्यनपा-त्राद् दाहकत्वाव(३)गमपसङ्गात्। तस्पात् कार्योपहितं स्वरूपम-नुमेयम् । इदमेव चास्य कार्ट्योपधानं यत्कार्ट्योत्पादातपूर्वमबद्धयं भावः आनन्तर्ये त्वनिषमः। न च तज्जातीयस्य दृष्ट्चरस्य तथाभावदर्शने ऽपि दश्यमानस्य तोयस्य तद्दृहष्टं भवति येन तत्र स्वर्येत । न खलूज्जियन्यामुपलब्धस्य सौधस्य पाटलियुत्रे स्मर्न्त्यभ्रान्ताः । उपादानेन द्दानं व्याख्यातम् । न चोपेक्षा sनुपादानतया हानपक्षे निःक्षिप्ता । अहानतयोपादानपक्षानिः-

⁽१) अनुमिमानः स्वरूपं इति पु॰ पा०।

⁽२) बहिर्दर्शन इति पु॰ पा॰। (३) ब्राह्कन्वा० इति पु॰ पा॰।

क्षेपमसङ्गात् । उपादानमयद्यापसमहैतुतया नोपादानमिति चेत् ? किमियं हानमयद्यपि पस्ते यतो हानं स्यात् । तस्माद् या नो-भयमयद्यपसमस्तेतुः सोपेक्षाबुद्धिस्तृतीया लोकप्रसिद्धिति सिद्धम् ।

प्रत्यक्षपदच्युत्पात्तं दर्शयित्वा उनुमानादिपदेष्यपि च्युत्पात्तं दर्भयति एवमनुमानादिष्वपि इति । तत्रेदमनुमानव्युत्पति-परं भाष्यं मितेन लिङ्गेन लिङ्गिनो ऽर्थस्य पश्चान्मान-मनुमानामिति । मितिम्मीनं तथा च लिङ्गदर्शनोद्योधितसं-स्कारजा स्मृतिर्विभिन्ना तस्याः मितेरन्यत्वेन लोकसिद्धत्वात् । मितेनेत्यज्ञानसंदद्दविपर्यासा लिङ्गविषया निरस्ता भवन्ति । त्तथा ऽपि मितेनार्थस्य ज्ञानं शब्दे ऽप्यस्तीयत उक्तं लिङ्गेनेति। अपक्षधर्मतां निवर्त्तयति लिङ्गिन इति । धार्मिणः प्रत्यक्षगो-चरत्वात् कृतमनुषानेनेत्यत उक्तमर्थस्येति । अर्थ्यते साध्यते इत्यर्थः न हि धम्मीं स्वरूपेणाध्येते किं तु जिज्ञासितधम्मीव-शिष्ट इत्यर्थः । पश्चादित्यनुत्रब्दस्य व्याख्या । तदेतद्भाष्यमनु-भाष्य आक्षिपति मिलेति (२८।२०) कस्मादयुक्तम् इत्यत आह । फलाभावादिति । एतद्विभजते । एतस्मिन्निति । अनुमानज्ञानस्य फलावस्थायामेवार्थो मितइति मेयं नावशिष्यते यत्रेतत सिद्धं सःप्रपाणं भवेदित्यर्थः । तत्र फलविशेषपक्षपा-स्थाय यत इत्यध्याहृत्य समाधत्ते नेष दोष इति । (२८/२२) अनध्याहारेणाप्यदोप इति समाधानान्तरमाह । भवतु बेति । (२८।२३) पूर्वोक्तदोषं स्मारयति । ननु चेति । परिहरति । न दोष इति । अथ कस्माद्धानादिविषयं प्रमाणमुच्यते न स्वगोचरं पतीत्यत आह । सर्व च प्रमाणामिति । (२९।१) यद्यपि विद्विविज्ञानस्यातुमानस्य सतो हेयत्वादिकं विषयस्तत्रैव तस्य पानाण्यात् । अन्यथा प्रमाणफलयोभिं स्विषयत्वेन विभतिः

प्रस्था प्रमाणफळभावायोगात्। न हि पनस्तिषयेण परशुना खिदरे द्वैधीभावो भवति। तथा अपि फलान्तरानपेक्षश्चत्पचां विश्वाने यत्मकाञ्चते स तस्य विषयः तत्र तु न ममाणं फलान्तराजनकत्वात्, अपि तु फलमंबेत्यर्थः। विषयान्तरंप्रीत तत्ममाणमित्याह। विषयान्तरमिति। देशयति। यदीति। (२९।३) भावसाधनश्चेत् प्रमाणशब्दः फलमस्यार्थां न तु फलं स्वविषये करणन्तज्ज्ञानस्य तज्जनकेनैव कृतत्वात्। न च स्वविषयोदन्यदस्य विषयान्तरं सम्भवति अतिप्रक्षादिति भावः। परिहरति। उक्तं फलमिति। यद्यपि यत्र फलं सो अस्योन्तर्पतिको विषयस्तथा अपि यत्रानेन प्रमाणेन सता हानादिखु-द्वयो जनयितव्याः सो अपि व्यापारेण विषय इति भावः। फलत्व एव हेतुमाह। ज्ञातहिता। (२९। ५। परोक्षार्थावगान्हितया हेयादिखुद्वयः प्रत्यक्षफलं न भवन्ति भवन्ति स्वनुमान्तस्येति।

नियमवादिनां मतमुपन्यस्य दूषयति । के चित् त्वि-ति (२९ । ६) अनियमं रोचयमान आह । उभयं त्विति ।

अनुमानशब्दवत् फलेन निर्वचनीयत्वमुपमानशब्दस्येति मन्वान आक्षिपति । सामीप्येति । समाधते । नास्ति व्या-घात इति (२९ । ९२) नेयमुपमानशब्दस्य फलेन नि-रुक्तिरपि तु ममाणेन निरुक्तिरिति न व्याघात इत्यर्थः ।

शब्दिविषया प्रतिपत्तिः शाब्दं प्रमाणम् । यत् खलु चैत्र गां बधानेति वाक्यमिद्दिष्टियनुसंधानात्मकं स्मार्ते ज्ञानमुपजाः यते तत्पदार्थस्मरणसहकारि विशिष्टार्थविषयं विज्ञानं पस्ते त-च्छाब्दं प्रमाणम् । प्रमाणमुक्ता फलमस्याह । फलं सदेव । यदा क्षेत्रद प्रमाणं तदा चाक्यार्थविज्ञानं फलं यदा ऽनुमान- बद् वाक्यार्थविज्ञानं ममाणं तदा हानोपादानादिबुद्धयः फ-छिवसर्थः।

अत्र प्रत्यक्षादीनां क्रमोदेशप्रयोजनं प्रत्येकदेशियतमुप्रय-स्यति । के चित्त्विति । (२९ । १७) प्रत्यक्षप्रा हि प-पाणान्तरजन्याः प्रामितय इति प्रत्यक्षस्य प्राधान्यम् । यद्यपि कि चिद्रनुपानपनुपानपुर्वेकपपि तथा ऽपि प्रायेण प्रत्यक्षपूर्वे-कम्, उपमानं तु प्रत्यक्षपूर्वेकपपि शब्दपूर्वेकपेवेत्यस्यानुपाना-द्पक्षः । स्परणसहकारिता ऽनुपानसादृष्ठयमुप्पानस्यास्ती-ति अनुपानानन्तरमुदेशः । अल्पन्नानाधीनं च बहुन्नानित्य-लपविषयप्रत्यक्षाद्यदेशेभ्यः परो बहुविषयश्चदोदेश इति ।

तदेतदेकदेशिमतमेकदेश्यन्तरमतेन दृषयति । तद्यायुक्त-मित्यपर इति । (२९ । २२) अक्किष्टो हि मधमं महावि-षयमेव दुरवधारणत्वाकिरूपयति । अल्पविषयं तु क्रिष्टो ऽपि शक्तो निरूपियतुम्। अतो महाविषयत्वं माथम्य एव हेतुर्न घरमत्व इत्यर्थः।

अनन्तरमतं दृषयति । एताचीति । (२९ । १६) । एता-वता क्रममात्रं भवेश तु तद्विशेषनियम इत्यर्थः ।

संप्रति विवर्षपूर्व स्वाभिषतं क्रममीनयमहेतुमवधारयक्षेत्र पूर्वेकदेशिमतपपाकरोति । तस्मादन्य इति । (३०।१) वि-मर्पनिमत्तां विप्रतिपत्तिमाह । प्रत्यक्षं पूर्वे प्राधानयादित्ये-कः महाविषयत्वाच्चादौ घान्दोपदेश इत्यपरः । तत्र महाविषयत्वपत्तेकान्तिकं सन्नागमस्यैव पूर्वेपदेशं गमयतीत्या- ह । उभयमिति । प्रच्छति । कथमिति । उत्तरं प्रत्यक्षे-णापीति । महाविषयत्वस्रभणसाधम्यदर्शननिभित्तं सन्देह्मा- ह । तस्रेति । अभिषतेन हेतुना क्रमाविश्वेषनियममवतार्यति ।

प्रत्यक्षस्यतिति । यद्यपि प्रमितेः प्रबक्षपरत्वेन प्रत्यक्षस्य प्राथान्यं तथा Sपि शास्त्रे व्युत्पाद्यत्वेनानुवानस्यापि तदस्तीति साधारणतया न इतिरिति भावः।

स्यादेतद् व्यवस्थितविषयं भत्यक्षं नानुमानविषये भवर्त-ते न चानुगानमग्रहीतसम्बन्धमुदेति । न च सम्बन्धग्रहः सम्बन न्धिग्रहणयन्तरेण । न चातुमानविषये सामान्यद्वे सम्बन्धि-नि पत्यक्षं पवर्त्तते । अनुमानान्तरेण ग्रहणे अनवस्था, तस्मात् कारणाभावाकानुमानमस्ति । एतेन शब्दोपमाने अपि परास्ते तयोरपि सम्बन्धवेदनाधीनजन्मत्वात्। तस्मान्नापत्यक्षं प्रया-णिवति विभागवचनपनुपपद्मपिति बङ्कामपनेतुं विपर्वपूर्वकं विचारयति स्म भाष्यकारः किं पुनः प्रमाणानीति । तदेत-द्धाष्यमनुभाष्याच्याख्याने हेतुमाह किं पुनरेतानीति।(१०।७)

सा चेयं प्रमितिः प्रत्यचपरेति भाष्यं तद्तुभाष्य हेतुमाह । सेयमिति । अक्षाङ्गाभावप्रतिपादनाय प्रतीतिस्व-इपं क्रमं चाह । यथा ऽयामिति । आहित उत्पादितः । प्रस्पयो निश्रयो यस्य संसर्गोपधानं वर्षि पति स तथा । सन्दि-ग्वेन हि निश्चयाय प्रवर्त्तितव्यमेवानिश्चितस्तु विनिश्चयाय प्रमा-णान्तरे प्रवर्तमानस्तद्भयर्हिततरं मन्यते । भूमाङ्गत्वेनोति । (३० १२) अङ्गत्वं व्यापकत्वम् । व्याप्यं पुनव्याप्तिकियायां क-म्मेत्वेन मधानव । तदनेन धूमव्यापकत्वोपधानेन धूमाह्रम्यमा-नो बहिः परोक्ष इति दर्शितम् । अनुपहितमकाशस्तु प्रत्यक्षे-णाव्यवहितवहिस्वक्षपकाश्चः स हि साक्षात्कार इति । ताव-दयं प्रवाता साकाङ्क्षी यावदुवधानव्यवहितं स्वरूपमुपलभते। उपधानानपेक्षस्तु मयक्षेणाव्यवहितं साक्षाद् बहिं विषयीकु-स निराकाङ्को भवति ।

धूमाकुरवेन धूमविशेषणत्वेनेति के चित्। ततु अपक्षः प्रकान-तातुपयोगितवा ऽयुक्तमिति । उपसंहरति । अप्तः प्रधान-मिति । (३२ । ६) । सो ऽयं गुणप्रधानभावो भेदाश्रयो व्यवस्थायां नास्ति व्यवस्थितानां प्रयोक्षपकत्वात् । तस्माद् व्यवस्थायां गुणप्रधानभावो न चिन्त्यतहति। इति सूत्रसमाप्तौ।।३।

(इतिमयाणविभागमकरणम्)

इति न्यापत्रिसुत्रीतात्पर्यटीका समाप्ता ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषलक्षणानामर्थाक्षिप्तसामान्यलक्षणवि-भागोद्देशहेतुस्वेन तदनन्तराभिधानिमत्याह । अध विभक्ता-नामि।ति। (३२।७) तन्त्र—तेषु मध्ये। प्राथम्यात् प्रत्यः क्षत्रक्षणम् । इन्द्रियार्थसान्निकषीत्पन्नामित्यादि सु-ब्रम् । अस्य ताल्पर्यमाह । सूत्रार्थः सूत्रपयोजनम् । समा-नासमानजानीयविशेषकत्वम् । समानजातीयमनुषाः नादि असमानजातीयम् मत्यक्षाभासमयेवादि तेभ्यो वि-**द्यापकत्वं विशेषस्तदस्य सूत्रस्य प्रयोजनम् ।** यः खलु कुतः श्चिद् व्यामोहादु समानासमानजातीयव्यावृत्तं तद्वं न शः क्रोति ग्रहीतुं सो उनेन लक्षणेन बोध्यते एवंलक्षणकं प्रत्यक्ष-मिति । तस्मात्सामान्यतः सिद्धविविक्तपत्यक्षमात्रानुवादंन लक्षणविधानपरिषदं सूत्रम् । इतस्त्ववगतलक्षणस्तेनैव विविच्य प्रत्यक्षतत्त्रं युद्धातीति समानासमानजातीयव्यवः च्छेदः सुत्रार्थ उक्त इति । अत्र च यत इत्यध्याहृत्य यत्तदो-र्जित्याभिसम्बन्धात् तत्प्रत्यक्षमिति प्रपाणवाचि प्रत्यक्षपदं योन जनीयम् । एवं च ज्ञानपामाण्यमते ऽपि यत्ति द्विशेष्यज्ञानं प्रत्य-क्षफडं लिङ्गपरामर्थी वा तदपीन्द्रियार्थसाञ्चकपीत्पन्नत्वाद्यपेत-

[#] यच्च इति २ । ३ पु. पाउः ।

त्वेन भवति प्रमाणविश्वेषणमिति नाव्यापकत्वं लक्षणस्येति ।

सुत्रपदार्थ पृच्छति । अधोति (३०।२१)उत्तरम् । इन्द्रिन येति । सन्निकर्षग्रहणलभ्यं प्रकारभेदं परिसंच्छे। सन्निकर्षः पुनरिति । (३१।१) पुनः शब्देन संयोगसमवायपदोपादा-नाद् व्यवाञ्चनात्ते । संयोगपदोपादाने हि न समवायो लभ्यते समबायपदोपादाने वा न संयोगः। सन्निकपपदोपादाने त्वर भिमतलाभः । अर्धग्रहणेनार्ध्यमानतया । इयस्त्रहृपयोग्यता दः र्शिता। न चासावण्वाकाशादीनामस्तीति सत्यपि संयोगादौ नासावर्थसिक्षकर्ष इति तद्व्युदासः। उत्पन्नग्रहणेन च सन्नि-कर्षस्योत्पादकत्वं सूचितं ततः सग्रप्यर्थस्वक्षपयोग्यत्वे संयु-क्तमंयोगादेरनुत्पादकस्य सिक्नकर्षस्य व्युदासः । अन्यथा कु. ड्यादिसंयुक्तेनेन्द्रियेण कुड्यादिव्यवहितस्य तत्संयुक्तस्य पर टादेस्तत्समवेतस्य च रूपादेरपि ग्रहणप्रसङ्गः। न चैतावता त्रिविध एव सन्निकर्षः संयोगः संयुक्तसमवायः समवायश्रेति सांप्रतम् । स्वतन्त्रव्याघातादनुभवव्याघाताच । ये हि गुणकः म्मीश्रयं सामान्यातिरिक्तं सादृश्यमधीन्तरं रोचयन्ते तेषां कथं क्षपादिभेदानामन्यान्यस्य साद्ययं मत्यक्षं भवेद् न हि तदिन्द्रि-येण संयुक्तम् । नापीन्द्रियसंयुक्तसभ्वेतम् । नापीन्द्रियसमेवतम् । तस्माचतुर्थः संयुक्तसमनेतस्मनायो ऽभ्युपगन्तन्यः स्वतन्त्रच्याधात इति । अनुभवच्याघातश्च । अनुभूयन्ते हि रू. पत्वगन्धत्वादयः सामान्यविश्वेषा अनुगतास्तासु व्यक्तिषु प-रस्परव्यावृत्तिमतीषु, एते नानुभूषेरत् असति सन्निकर्षान्तरे । यदि तु वैयास्याद् मूयान्नानुभूयन्त एवेति तदा प्रतिवक्तव्यं कुः तस्त्यो ऽयमनन्तासु रूपगन्यादिव्यक्तिषु रूपमिति वा गन्ध इति वा व्यपदेशभेदः । चाक्षुषत्वाद्यपाधिनिबन्धन इति चेदु

नाननुमंहिते।पाधेरुपहिनप्रस्यपायोगात् । न स्वस्तननुसंहितददण्डश्रेत्रं दण्डीति व्यपदिश्वति । न चेन्द्रियाण्यतीन्द्रियाणीन्द्रियदर्शनविषयभावमनुभवन्ति । तस्माद्स्तीन्द्रियेण रूपत्वादिसामान्यानुभवो यिश्वनधनाः कासु चिदेव व्यक्तिषु के चिदेव
व्यपदेशभेदा इति सिद्धं सिश्वकर्षान्तरम् । विशेषणभावेन च
संयुक्तविशेषणं समवेतिविशेषणं च संगृहीतम् ।

यस्येन्द्रियेण याद्दशः सिक्षकर्षः ताद्दशं तत्र दर्शयति ।
तत्र चक्षुरिति (३१ । ३) । शब्दस्याकाशगुणकत्वं कणशब्कुल्यवाच्छक्षस्य नभोभागस्य श्रोत्रत्वम् आद्यस्यैव शब्दस्य
संयोगविभागयोनिजत्वं संतानेन श्रोत्रे समुत्यादः समवाय इत्यादि द्वितीये निषुणतरमुपपाद्यिष्यते ।

अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिजातिमन्तौ च विथः संबद्धावनुभूयेते नान्यथा तन्तुषु पट इति ग्रुक्ठः पट इति पटः स्पन्दत इति च पटो द्रव्यिमिति च बुद्धिव्यपदेशौ स्पाताम् । ग्रुक्तः पट इत्यादिसामानाधिकरण्यञ्चानं न हि संबन्धञ्चानिमिति चतः कि पुनिरदं सामानाधिकरण्यम् । तादात्म्यमिति चेद न । दितीयबुद्धिव्यपदेशयोः पौनस्वत्यात् । अपौनस्वत्यं चाभिमन्यन्ते मतिपचारः येनान्यतरदुपलभ्यान्यद्बुभुत्सन्ते । न चैकं व-स्तु द्यात्मकमिति युक्तं भेदाधिष्ठानस्य तक्षान्तरीयकस्य दित्व-स्यकात्मिति युक्तं भेदाधिष्ठानस्य तक्षान्तरीयकस्य दित्व-स्यकात्मिति वरोधेनासभवात् । तस्माद्धिक एव वस्तुनी संबद्धे सामानाधिकरण्येन प्रतीयेते । असंवन्धे गौरक्ष्य इतिवचदनुपप्-चेः । संबन्धे ऽपि कुण्डे द्धीतिवद्वैपधिकरण्यमसङ्ग इति चेद् न । शब्दविचभेदेन संबन्धभेदे ऽपि सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यवस्थापनात् न हि जातु दिधशब्दः कुण्डे वर्तते कुण्डश-व्यो वा दाधि । वर्तन्ते तु सुराभेमधुरशुक्तादिशब्दाः स्वाभिधेयं

निमित्तीकृत्य पटादिष्येर्वं पटादिशन्दा अपि जात्यादि निमित्ती-कृत्य द्रव्ये प्रवर्त्तनदृति सामानाधिकरण्यं तेन सामाना-धिकरण्ये ऽपि प्रद्वाचिनिमित्तानां नैकात्म्यं परस्परं नापि द्रव्येण, किं तु तैस्तैरन्वितमेकं द्रव्यं प्रतीयते । शब्दा-नां तु तत्रैकस्मिन्पवृत्तेस्वद्वाच्यानामैकात्म्यभ्रमः । अयुत-सिद्या तु कुण्डे दधीतिवस स्फुटतरी विवेकपकाशः। तदेवम-स्ति संबद्धानुभवो न चासौ सम्बन्धानुभवं विनेति संबन्धो ऽनु-भूयते स चायुतसिद्धादिसंपच्या समवायो न चास्यान्यः स-मवायो ऽनवस्थानात् । न चेन्द्रियेणास्य संयोगो ऽद्रव्यत्वात् । न चासंबद्धस्य ग्रहणप् इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वसमर्थनात् । त-स्माद्विशेषणाविशेष्यभावः परिशिष्यते । नन्वयं विशेषणविशेष्य-भावे। ऽन्यव सम्बन्धान्तरपूर्विको दृष्टः, तिकापत्र सम्बन्धान्तरं कल्प्यतां तथा चानवस्थेत्युक्तं।न चेन्द्रियासंम्बद्धस्य ग्रहणं तस्मा-द्विना सम्बन्धान्तरं विशेषणविशेष्यभाव एषितव्य इति सिद्धम् । एवमभावे ऽपि यदिन्द्रिय असंयुक्तं वा यदिन्द्रिय संबद्धं वा यथा भूतळे घटो नास्तीति वा नास्त्यकारे अनुदात्तस्वर इति वा त-स्य संयुक्तस्य वा विशेषणभावेन समवेतस्य विशेषणभावेन चे-न्द्रियत्रत्यासत्या ग्रहणम्। न च भृतलादिऋपमेव घटाभावो नार्थान्तरमिति सांवतम् । सत्यपि घटादौ भूतलस्य भावात् । न च कैबल्यं तस्य धर्मो घटभावविरोधी घटाभावादन्यः। न च रश्ये घटादी भूतलोपलम्भः कैवल्यमभावन्यवहारहेतु-रिति युक्तम् । एवं हि घटसंस्ष्ट्रभूतलग्रहो अपि कैवरयमिति घटाभावन्यवहारं भवत्तेयेत् । न हाद्द्यो घटस्तदानीं दृश्यमानः । इश्ये अनुपलभ्यमाने इति तु विशेषणे किमपराद्धमुपलभ्या-

^{*} इन्द्रियसमवे तं वा इति २ पु० पा० ।

भावेन, : तदपाकरणायोपस्रम्भाभावोः ऽभ्युपेयते । दिवासदपि तत्त्वमभ्युपेयम् । तच मत्यक्षमिन्द्रियव्यापारे सति तत्पत्ययात् । न च प्रतियोगिस्मरणव्यवहित इन्द्रियार्थसंनिः कर्षो नालमभावधियमुपननियतुषिति साम्यतमित्यम्रे दर्शयि-ध्यामः सविकल्पकस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धौ-यथा शब्दस्मरणपूर्व्य-यहीतिपण्डानुसन्धानादयो नेन्द्रियव्यापारं व्यवद्धतीति। न च शब्दस्परणादीनाम् अनुयोगिता भूतलविकलपकं पत्यक्कत्वात् स्वाङ्गमन्यवधायकमिति न्यायाद् घटस्य तु मतियोगितेति सांप-तम् । कस्य पुनः मतियोगी घटः । तदभावस्येति चेद् भवतु घ-टाभावानुभवस्य तु घटरमरणं हेत्रिति न प्रतियोगि, किं तु अनुपा-ग्येव। नतु खरूपमात्रदृष्टं वेश्पाद्यर्थं स्परन्नेव बहिनिर्गतश्रीत्रो यदा पृच्छयते केन चिद्रयस्य! तव ग्रहे तदा किमासीन्मैत्र इति स चै-त्रः प्रतियोगिस्मरणविरहात्पूर्वमपातिपत्रमैत्राभावो अपि तत्पद्यन-जनितमैत्रस्पृतिः क्षणं ध्यात्वा तदभावमवगम्याइ मित्र नासी-न्मैत्र इति तदियमसतीन्द्रियार्थसानिकर्षे ऽभावबुद्धिर्भवन्ती प्रत्य-क्षाद्यतिरिक्तमभावारुषं प्रमाणं व्यवस्थापयतीति । नैतत् । सं-युक्ताविशेषणतालक्षणेन मनःसनिकर्षेण स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावं मैत्रस्य गृहीत्वा तेन लिङ्गेन तदभावस्य तदानीयनुपानात् । तथा हि। तद्गृहं तदा मैत्राभावनज् ज्ञानाईस्य मैत्रस्याज्ञाने गृहस्य क्रायमानत्वात् । यद्यस्य क्रानाईस्याज्ञाने क्रायते तत्तत्भाववत् । यथा घटाभाववद्भृतछं तथा च गेइं तस्मात्तथा। न च यत्कदा-चिदानुपानिकं तेनेन्द्रियगम्येन न भवितव्यम् । प्रमाणसंध्रतव्य-बस्थापनात् । तत्सिद्धं विशेषणभावादभावस्येन्द्रियममेयतेति ।

संयोगसमनायपदपरिहारेण संनिकर्षपदोपादानस्य प्रयो-जनमाह सो ऽयं सक्तिकर्षश्चाच्द (३१।२२) इति ।

४स्०३प्र०] प्रत्यक्षकारणान्तरानाभिवानेकारणम् । ११३

(अनुपलब्धिममाणखण्डनम् ।)

तदनेन पवन्धेनेद्रियस्यार्थेन सिन्निकर्षायदुत्पयते ज्ञानं तत्यसक्षमिति भाष्यं व्याख्यातम्। सम्मति न तर्हि इति चोद्यभाष्यं
व्याचष्ठे यदीन्द्रियार्थेति । पत्यक्ष (ज्ञान) कारणाभिधानमद्दतस्तदेकदेशं वदन्नकुशलः सूत्रकारः स्यादित्यर्थः। कारणान्तराणि
दक्षयिति। तद्यथेति। (३२।१) विषयसंयोगि चक्षुरालोकश्च ततस्यं क्षपमात्मीयेन हि रूपेणालोकचक्षुपीद्रव्यं दश्यत इति स्थितिः।
महत्वं वा ऽनेकद्रव्यवत्वं वा अनेकद्रव्या अवयवास्तद्वत्वमवयितनो महत एव, न द्याणुकस्य,तस्माद्व्योन्यनिरपेक्षत्वं महत्वानेकद्रव्यवत्त्वयोगिति विकल्प एव न्याय्य इति। सत्यप्येवंलक्षणकत्वे
चक्षुरवयित्वस्तैजसस्य न चाक्षुपत्वमित्यत उक्तम्। उपलब्धिःफलः संस्कार इति। (३२।३) धम्माधम्मीनिमित्त उद्भवसमाख्यातः संस्कार उपलब्धिफलो, न चासौ चक्षुपि, तस्यादृष्टवघेनानुद्भूतरूपस्पर्शत्वादित्यर्थः।

परिहरति न वक्तव्यानीति। (३२।६) पत्यक्षल-क्षणप्रदृत्तो हि सूत्रकारस्तदेव ब्रूयात् यदस्यासाधारणं, न तु सदिष साधारणमस्य कारणं, न हि तत्तस्य लक्षणपतिव्या-सेरित्यर्थः। तदनेन नेदिसत्यादिभाष्यं व्याख्यातम्।

असाधारणं कारणं चेत्यत्यक्षलक्षणायोषादेयं हन्तान्यदृष्य-स्यासाधारणमस्ति कारणामिति तद्युपादेवामिति देशयति । इन्द्रियमनःसंयोगस्तहीति । (३२ । ९) तद्नेन मनस्र-स्तर्हीत्यस्य भाष्यस्यार्थे उक्तो वेदितव्यः ।

परिहरति । न अनेनैव इन्द्रियार्थसिन्नकर्षेणैव । तस्ये-न्द्रियमनःसन्निकर्पस्योक्तत्त्वात् । एतदुक्तिसाध्यं यत्तत्त्रेनैव कृतं तत्साध्यं त्विन्द्रियमनःसानिकर्षो न शक्रोति साध-यितुष । न च सुख्जाने पानसे अस्तीन्द्रियमनःसानि-कर्ष इन्द्रियाथसिनिकर्षस्तु सर्वव्यापकः। बक्ष्यति हि मनस इ-न्द्रियत्वं सुखादेश्वार्थत्वं सिद्धमेवेति । संप्रति व्यापकत्वपभ्युपे-त्य परीहारान्तरमाह इन्द्रियार्थेति । यद्यपीनिद्रयमनःसानिकर्षे ऽपीन्द्रियमस्ति प्रत्यक्षज्ञानस्य विशेषकमिन्द्रियेण व्यपदेशाद् इ-न्द्रियार्थसंनिकर्षे तूभयमपि विशेषकम् उभाभ्यां प्रत्यक्षज्ञानस्य व्यपदेशादित्ययमस्येन्द्रियमनःसान्निकर्षाद्विशेष इति ।

चोदयित यदा त्विति।(३२।२१)त शब्दः पुत्रेपक्षं व्यावर्तयिति।
युक्जानस्य हि योगिनो यदात्ममनःसंयोगादात्मिनि बुद्धयो भवन्ति
ताः खल्वात्मना व्यपदिश्यन्ते आत्मबुद्धय इति । मनसा च व्य-पदिश्यन्ते मनोबुद्धय इति । तस्मादुभाभ्यां व्यपदेशादुभयोविंशे-पक्तविमितीन्द्रियार्थसंनिकपेत्रदात्ममनःसंनिकपों वक्तव्य इत्यर्थः।

परिहरति। यचेति। चो ऽवधारणे। यदेवासाधारणं तद्यपेदशभाग्भवति कारणत्वेन तेन व्यपदिश्यत इत्यर्थः। परिहरति क्ष
एतदुक्तं भवति। यथा चक्षुषा इन्द्रियेण ज्ञानं व्यपदिश्यते
चाक्षुषिति तथा मनमा ऽपीन्द्रियेण व्यपदिश्यते ज्ञानं मानसमिति । एवं यथा रूपेणार्थेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपज्ञानमिति
तथा आत्मना ऽप्यर्थेन व्यपदिश्यते आत्मज्ञानमिति । तत्र
चासाधारणत्वमेव तयोः । यत्र त्विन्द्रियान्तरमेवामाधारणं
लिङ्गादि वा तत्रात्मा नार्थो ऽपि तु प्रमातव । तथा रूपादिज्ञाने ऽनुमादिज्ञाने वा न तत्र ज्ञानं मानसमिति वा आत्मज्ञानमिति वा व्यपदेशः । स कस्य हेतोः । तयोः साधारण्यात् ।
आत्ममनःसन्निकर्षस्विन्द्रयार्थसन्निकर्षेण संग्रहीतो न त्विन्द्र-

भ पांरहरतीति २ पु० नास्ति ।

यार्थसिक्षकर्षस्यैष संग्राहको ऽन्यापकत्वादिति ।

एकदेशिनः परीहारमुपन्यस्वति । इन्द्रियमनः संयोगस्य वा ऽग्रहणं भेदे ऽभेदात् । (३२।२४) यदा हि नगरयोषितः कुतुइलात् प्रणिहित्पनसो विकासितनिःस्पन्दयनोत्पलाः सौध्या-लागवाक्षकैरवनिपति सबलवाहनमतिचिरप्रोषितपराष्ट्रतं गोपुरेण निविद्यमानमालोकयन्ति तदा खल्वासामेकंनैवेन्द्रियमनःसंयोगेन क्रमवदनेकेन्द्रियार्थसिककर्षसहकारिणा भिन्नक्रमवन्ति हास्तिः क।इत्रीयादिमसभ्रज्ञानानि जायन्ते । तदिमाह यस्मादिति। देशयति । यदीति । (३३।२) यदा हि मन्दं गच्छति गवि द्रतः संयुक्तसमत्रायेनेन्द्रियार्थसित्रकर्षेण शुक्को गौरित्यज्ञासीद् अथ प्रत्यासीदन गच्छतीत्यपि विजानाति तेनैव संयुक्तस्पवा-येन सन्निकर्षेण तेन परयक्षज्ञानस्य शुक्र इति च गच्छतीति च भेदे ऽपीन्द्रियार्थसित्रकर्षी न भिद्यते । तस्मादिन्द्रियार्थसित्रिकः र्षेण तुरुपत्वादिन्द्रियमनः संयोगोपि तत्र वक्तव्य इत्यर्थः । परि-इरित । न वक्तव्यः । कुतः । उक्तोत्तरत्वादिति । तिह-भजते । उक्तेति । ननु भवत्युक्तमुत्तरं भेदे ऽभेदादित्यस्याक्षेपः समाधातव्य इत्यत ओह अनभ्युपगमाच । एकदेशिमतमस्मा-भिर्माभ्युपेयते तस्मात्र समाधेयमित्यर्थः ।

तिकिपिदानीं भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यते इति समानत्वान्नोक्त इति भाष्यमनुष्पन्नपेव ? नेत्याइ । इन्द्रियमनःसंयोगस्य चाग्रहणं समानत्वात् । पृच्छिति केनेति । उत्तरमात्ममन इति । पुनः पृच्छिति । किं पुनः समानत्वम् । उत्तरं व्यपदेशाभाव इत्युक्तम् । तेन भाष्यस्यायमर्थः प्रक्षिज्ञानस्य रूपज्ञानस्य रूपज्ञानिपिति वा चक्षुविज्ञानिमिति वा व्यपदेशेन भिद्यमानस्यात्ममनःसंयोग इवा- यमिन्द्रियमनःसंयोगो न भिद्यते। एतं हि स भिद्येत यदि स्वसम्बन्धिवाचकेन व्यपदेशेन स्वपन्यतो व्यावर्श्य तेन विशेष-णेन विशिष्टं विशेष्यं ज्ञानमप्यन्यतो व्यावत्तयेत् , न त्वास्त इन्द्रिः यमनःसन्निकर्षाधाराभ्यामिन्द्रियमनोभ्यां प्रत्येकमस्य व्यपदेशो यथेन्द्रियार्थसिक्नकषीयाराभ्यामिन्द्रियार्थाभ्यां व्यपदेशो रूपहा-निमिति चक्षुर्द्धानिमिति वा । तस्माद्यपदेशाभाव आत्ममनःसिन्निः र्षेण साम्यमिन्द्रियमनःसंनिकर्षस्य तस्मात्समानत्वात्रोक्त इति ।

प्रकारान्तरं समानन्वे दर्शयति । अतीन्द्रियाधारता बेति। (३३।८) लक्षणं हि मसिद्धं भवति यथा घूपो वहेः। न चातीन्द्रयद्वयाधारसन्निकर्षस्तथा प्रसिद्धा यथेन्द्रियार्थसन्नि-कर्षो ८र्थस्य सम्बन्धिन एकस्य प्रसिद्धत्वाद् इन्द्रियमनसोस्तु द्वयोरतीन्द्रियत्वात् । आत्मा त् यद्यपि युज्जानस्य श्ररीराद्यति-रिक्तः प्रत्यक्षः तथाष्यस्भदादीनां न तथेत्यतीन्द्रिय उक्तः। तद-नेनातीन्द्रियाधारत्वं स्वरूपेणोक्त्वा(१) तदेव विषयावृत्तित्व-मनोष्टत्तित्वाभ्यामतीन्द्रियाधारत्वं सामान्यमाह विषयावृत्तिः स्वं वेति। उपसंहरति तस्मादिति । समानन्वादिति भाष्योक्तो हेतुः चरितार्थस्वादिति स्वोक्तः।

आक्षिपति । इन्द्रियार्थसन्निकषौत्पन्नमित्ययुक्तमि-ति (३३ । १५) सान्तरग्रहणादिति हेतं विभनते । विभन् कृष्टेति । ननु नार्था विषक्तष्टश्चक्षपस्तत्र प्राप्तेरित्यत आह । न च चक्षच इति। कस्मादित्यत आह भूतविदेशचस्येति। बाह्यो भूतविशेष आलोकस्तस्य प्रसाद इन्द्रियाच्यवधाय-कत्वं कुड्यादिभ्यो विद्योषः यः खलु काचाभ्रपटलादिषु स्वच्छेपु समस्ति । स्यादेतत् । अस्ति कृष्णसारलक्षणो भूत-

⁽१) नोक्तामिति प्रपार ।

विशेषः प्रसन्नान्धस्यापि अतस्तस्यापि क्ष्पोपलिब्धः स्यादित्यत आह । तन्तृष्णापूर्वकोति । क्ष्पोपभोगतृष्णा हि तत्साधनं कृष्ण-सारमपि विषयीकरोति । एतदुक्तं भवति । भूतविशेषः कम्पी-पेक्षो क्षं च चक्षाणश्रक्षतित्युच्यते । कम्पीक्षयात् तु प्रसन्ना-न्धस्य न रूपं चष्टइति न चक्षुः । अस्तु गोलकमेव चक्षुः किमे-तावतापीत्यत आह न चेति । (३३ । २३) विच्छित्रं गोलक-मर्थादनुभूयतद्दत्यर्थः । तदेवं वस्तुनः सान्तरस्य ग्रहणमपाष्यका-रित्वे हेतुहक्तम् ।

के चितृ तु सान्तरम् इति ग्रहणिवशेषणं हेतं कुर्व्वनित तन्मतम्रुपन्यस्यति । अपरे तिवति । (३४।१) साध्यविपर्यया-दस्य व्यतिरेकं दर्भयति । न हि प्राप्यकारि विवित (३४।४) पक्षधर्मतामाह दछं त्विति । यचोक्तमपाप्यकारित्वे साधनं पृथुतरग्रहणादिति तद्विभजते। पृथुतरेति । द्वचाश्रयो हि संयो-गो ऽल्पमेव संयोगिनमनुरुध्यते न महान्तम् । न जातु रथादि-संयोगा नभो व्यक्तुवते **मा भूत्सर्वत्र स्थादीनां तत्संयोगादीनां** चोपछब्धिः तेन यावन्मात्रं राष्ट्रवनादेगों छक्तेन व्याप्तं तावन्मा-त्रस्य ग्रहणपसङ्गः । हेत्वन्तरं चाह दिगिति । अस्यापि व्यति-रेकमुखेन गमकत्वं दर्शयति । यदि प्राप्यकारीति । (३४।४) अपरमपि हेतुमाह सन्निक्रष्टेति । यद्यपि गतिक्षणानां मसेकं स्वाश्रयस्य देशान्तरविभागसंयोगोपजननं प्रति चिरक्षिप्रतायाः मविशेषः स्वाश्रयप्रत्यासत्तौ चाडविशेषस्तथा ऽष्या चापादान-विभागाद आ च पापणीयदेशपाप्तेरन्तरालवर्ती यावान् गतिक्ष-णप्रचयः पूर्वापरीभूतो गतिरिह विवक्षितस्तस्य सान्तरत्वं मन्दर्वं विलम्बः । नैरन्तर्यं पाटवं क्षिपता । तामिमां गतिम-भिन्दद् नैरन्तर्य्वेण कुर्वद्षि सन्निक्वष्ट्रपाशु पाष्नोति न विपक्त-

ष्टेन तुल्यकालं किन्तु विप्रकृष्टं चिरेणेति । यथोक्तं दियागेन--''सान्तरग्रहणं न स्वात् प्राप्तौ ज्ञाने ऽधिकस्य च ।

बहिर्वर्तित्वादिन्द्रियस्योपपश्चं सान्तरग्रहणमिति चेद् अत उक्तम् । "अधिष्ठानाद्वहिनीक्षं" किं त्वधिष्ठानदेश एवेन्द्रियम् । कुतः "तिचिकित्सादियोगतः" ।

"संखपि च बहिर्भावे न बाक्तिर्विषयेक्षणे। यदि च स्यात्तदा पश्येदप्युन्मील्य निमीलनाद्॥"

यदि च स्यादुन्मीस्य निमीलितयनो ऽपि रूपं पश्येत् जन्मीलनादस्ति बहिरिन्द्रियमिति ।

तद्वार्तिककारः सान्त्रग्रहणादिति हेतुं विकल्प्य द्वयति यत्तावदिति (३४।९) सान्तरता खल्ववाप्तिसाहचर्यादवाप्ति लक्षयति । हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थेनाक्षिप्तत्वाद्भेदेन । तदुक्तं प्रतिज्ञार्थात्र भिचातहति । (३४।१६) हेतुपतिज्ञापदवाच्य-त्वेन भेदमुपचर्याक्षेप्याक्षेपकभावो द्रष्टव्यः । तस्य व्यवधाः चकत्वादिति । (३४।२०) रूपवतो ऽपसादस्वभावस्य कुडचा-देश्त्यर्थः । यत्तु प्रसादस्वभावं तेजः तन्न गृह्यते किंतु तस्य रूपमात्रं विस्फारिताक्षेण दृश्यते । तदाश्रयं च द्रव्यं साधिय-ष्यते । न च तद् गुणो द्रव्यस्यान्तरम् । मा भूद्रन्धादिभिरन्तरं च द्रव्यस्य मा च भूतां निरन्तरे द्रव्ये स्वगुणाभ्यामन्तरितत्वात्। न चापातजन्मालोचनं वा विकल्पो वा द्रव्यानुषानं प्रतीक्षते येन इपज्ञानानुमितं द्रव्यमिन्द्रियार्थयोर्द्रव्ययोरन्तरं स्यात् । अपि च रूपमात्रमगृह्यमाणे द्रव्ये स्त्रतन्त्रं मन्त्रादिवद्गृह्यमाणं कथम-न्तरा स्वाश्रयमनुमापयेत् । आकाशादीनामाश्रयःणामग्रहणात् । तस्माद्विविक्तावयवतेजोऽवयविद्रव्याप्रत्यक्षत्वसमारोपमात्रेण दू-षणं, वश्यमाणं त्वन्यथासिद्धत्वदूषणं परमाधिकं द्रष्ट्रच्यम्।

अधाभावो उन्तरकाब्दवाच्य इति (३४।२१)नास्माकं मृतद्रव्याभावादन्यदाकाशमस्तीति भावः। द्ययति। स स्वतन्त्रअक्षुर्विषयो न भवति। इन्द्रियं चार्थं चान्तरा ऽभावो ग्राह्यस्तेन सहार्थस्य ग्रहणं सान्तरग्रहणं न चेन्द्रियार्थयोर्भध्ये कस्य
चित्संयुक्तस्य वा समवेतस्य वा ग्रहणमस्ति यक्तन्त्रो ऽयमभावो
यृद्यते इति भावः। स्यादेतन्या भृदान्तरास्त्रिकं संयुक्तं समवेतं
वा विशेष्यं गृह्यमाणमेव तु क्यादि विशेष्यमिति तक्तन्त्रो ऽयमभावस्तद्विशेषणत्वेन निक्षयिष्यते तत्रश्च सान्तरग्रहणम्रपपत्स्यत इयत आह तंन सहोपलब्धाविति (३४।२२) मतीयते हि
त्वगादिभिरपीन्द्रियैः पाष्यकारिभिरौष्ण्याभावविशेषणं शिशिरतरं पाथो न चेन्द्रियाणामत्रापाष्यकारिता। तस्माद्नैकान्तिकम्। अन्त्रयाभ्युपगमेनैतदुक्तम्। अन्त्रयाभावे तु विरुद्धमिति
भावः। न च तेत्रसं क्ष्पमन्तरं येन सान्तरग्रहणं स्यादित्याह
न चान्या गनिरिति। यथा चैतक्तथोपपादितमथस्तात्।

ये तु सान्तर इति ग्रहणिमिति हेतुमाहुस्तान्मित दृषणमाह येरपीति। (३४।२३) अन्यथासिद्धत्वे हेतुमाह द्वारीरेति। (३५।२) शरीराविच्छंन्नाः खल्वात्मानः शरीरमेवात्मानमिमन्य-माना अर्थाननुभवन्ति। तत्र य एव शरीरासम्बद्ध इत्यनुभूयते तमेव सान्तर इति मन्यते। इन्द्रिसम्बन्धो भवतु मा वा भृच् शरी-रसम्बन्धेन तस्य स्पर्शादौ न सान्तरत्वाभिमान इत्यर्थः। हेत्वन्तरं दृषयति यदपीति। सन्बन्धमात्रेणोति। मात्रग्रहणं सम्बन्ध-चतुष्टयव्याप्त्यर्थं तद्यथेन्द्रियेणार्थस्य सम्बन्ध इन्द्रियावयवैर्थस्या-र्थावयवैरिन्द्रियस्येन्द्रियावयवैर्थावयवानां, न चैतिन्वर्यतो विना पृथ्वग्रतां भवतीति पृथ्वग्रता स्वचिता। यथा वर्त्तिदेशे पिण्डित-मपि तेजः प्रसर्पत्मासादोदरं व्याप्नोति। तत्कस्य हेतोः। पृथ्वग्रत्वादिति । स्वभावतः प्रसरदिप न स्वपरिमाणानुविधा-यिनं पत्ययमाधत्ते किं तु विषयभेदानुविधायिनम् । विषयिनि-रूपणाधीननिरूपणा हि पत्यया नेन्द्रियनिरूपणाधीननिरूप-णाः । तदिदमुक्तं विषयभेदानुविधायी प्रत्थय इति ।

अपरमिष हेतुं दूचयित। यत्पुनिरित । (३५।१०) देहमर्थं चान्तराविस्थितस्य पृथिव्यादेः संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं भूयस्त्वं चापक्षमाणस्येति । खगानां चोपर्युपरि संचरतां दूरान्तिकभावो बहुलतमालोकावयवभागानां संयुक्तसंयोगाल्पन्त्वभूयस्त्वाभ्यामवगन्तव्यः । स च ताहगालोकावयवी प्रत्यक्षो ऽन्यथा न रूपमात्रेण तदनुमानं काक्यमित्युक्तम् । न च खगानामुपर्युपरि संचरतां दूरान्तिकमत्ययः स्थान्न च पतिति पतित्रिणीह प्राप्तो नहेति भवेत्तस्मादन्यथासिद्धिरेव सहान्तरेण प्रहणादितिवदत्रापि दूपणमिति द्रष्ट्व्यम् ।

अपरमिप हेतुं दूषेयति । यत्पुनरिति । (३५।१६) युगपद्धहणमिसद्धं तदिभमानस्त्वन्यथामिद्धः अचिन्त्यो हि तेजसी
लाघवातिशयेन वेगातिशयो यदुदयगिरिशिखरमारोहत्येव मार्तण्डमण्डले भवनोदरेष्वालोक इत्यभिमानो लोकिकानाम् । ताहशं
चाक्षुपमिप तेज इति क्रमेणापि गच्छद् युगपत्तत्र तत्र प्राप्तमिति
लक्ष्यते । न चैकस्मादेव कर्म्मणो युगपद्द्रान्तिकसंयोगा भवन्तीति युक्तम् । तद्धि स्वकार्ये जनियत्वये स्वाश्रयमत्यासित्तमपक्षते । अन्यथा मथुगस्थस्य देवदत्तस्य कर्म्म पाटलिपुत्रेण
देवदत्तं योजयेत् । वेगाल्यंसंस्कारजमिष कर्म न सहसा
शरमन्तरालदेशेन च लक्ष्येण च योजयति । तस्मान्निध्यैव
यौगपद्याभिमान इति । चोदयति कथं पुनिरिति । (३५।१९)
अस्ति हि शाखावन्द्रमसोर्प्रहणे यौगपद्याभिमानः न चायमसिति
बाधके मिथ्येति वक्तं शक्यः सो ऽयमवाधितो बोधयत्यपाप्य-

कारितां चक्षुप इसर्थः । परिहरति । इदामिति । इन्द्रियं यद्यगत्वा-ऽनागतमर्थं युद्धीयात् किपस्य कुड्यकटाचावरणमपकुर्यात् । येन तदादृतं न युद्धीयात् । गतौ तु स्पर्शवता प्रसादरहितन सैवास्य प्रतिबद्धित न प्राप्नोति त्रिषयमप्राप्तं च न गृह्णातीति। प्रयोग-स्तु चक्षुःश्रोत्रे प्राप्य स्वावेज्ञेयं कार्य्यं कुरुतः जनकत्त्वे सति त-दमाप्तावजनकत्वात् । यज्जनकं सद् यदमाप्तौ यत्र जनयति तत् तत्प्राप्तावेव तज्जनयति यथा कुम्भजनको मुदापप्राप्तावकुर्वेत् कुम्भं तत्प्राप्तादेव करोति तथा चैतत्तस्मात्तथेति । युक्त्यन्तरमा-इ। दूरान्तिकानुविधानामिति । (३५।२३)द्रे नोपलभ्यते अन्तिके चोपलभ्यते अमाप्तेरविशेषेण द्रेऽप्युपलम्मः स्यादनु-पलम्भे वा अन्तिके ऽपि न(१)स्यात्। पाप्तौ तु दूरं गच्छत् प्र-क्षीणं सत् प्राप्तमर्थं न गृह्णाति अते जसं तैजसमप्याभिभृतं न गृ-ह्वाति यथोरकाप्रकाशं मध्यन्दिने, अनिभमूतं तु मार्तण्डमण्डळं गृह्णात्येवेति। चादयति। विषयीभावादिति। (३६।१) योग्यो हि ताहदा इन्द्रियक्षणः स्वकारणाद्यजातः परिणतो वाऽर्थक्षणश्च ययोरपाप्तयोरेव ग्रहणग्राद्यभावः, व्यवहिताविपक्चछौ च न तौ ताह्यौ तिस्कमप्रतीयमानप्राप्तिकरपनयेत्यर्थः । परिद्व-रति। तच्च नैविमिति।(३६।५) निषेत्स्येते हि क्षणभङ्गपरिणा-मी भावानां, तेन स्थमभाजां भावानां स्वकायीग्यता वा महत्वा-दिविषयीभावः सहकारिसाकरुपं वा ज्ञानोपजननं माते परि-शिष्यते । तत्र स्वरूपयोग्यतामात्रं चेदास्थीयते तदा यदेवाव्य-वहितं सन्निहितं सदजनयद्विज्ञानं विषक्र्ष्टपपि व्यवहितमपि तदेवति तथैव तेन ज्ञानं जनयितव्यम् । अस्ति हि तस्य तदाऽपि स्त्रह्मयोग्य-तेति, सहकारिसाकल्यं तु पाप्तिरेव, तस्मान्न संवन्धमन्तरेण वि-

⁽१) स इति मुद्रितपु० पा०।

पथीमाव इति सुक्तम ।

सन्दिग्धः पृच्छति । अथ प्राप्यकारितव इति । (३६।९) अयमभिसंधिः । कुलालादौ प्राप्यकारिणि दृष्टं यथा विप्रकृष्टो व्यवहितश्च नकरोतीति, अपाप्य कारिणि चायस्कान्तादौ दृष्टं यथा विषकुष्टो व्यवाहितश्र छोहं माणिमाकर्षति, तस्मात्तत्र प्रमाणं वक्तव्यमिति । उत्तरम् । इन्द्रियत्वसंव प्रमाणम् । तदेव पञ्चाव-यवोपपन्नपाइ। प्राप्यकारीति। (३८।६) यदि तु कश्चित् दृष्टान्तस्य साध्यविकल्लसमुद्भावयेत् त्वगाद्गीनाममाप्यकारित्वा-दिति, तं प्रत्याह। अध न किं चिदि।ति । पृच्छति । अधीति । योग्यतयेव हि कारणानि स्वकार्यं कुर्रान्ति, प्राप्तिस्तु स्वरूपयो-ग्यताप्रयुक्तां व्याप्तिम्रुपजीवति न त्वस्याः स्वाभाविकं व्यापक-त्वमिति भावः । उत्तरं सोऽपीति । सहकारिसाकरयं तावन प्राप्तेरतिरिच्यत इन्युक्तम् । केवलं स्वरूपयोग्यता वक्तव्या । सा च व्यस्तानामप्यस्तीति यत्र तत्र व्यवस्थितेभ्योऽपि कार्यात्पा-दप्रसङ्गः । अयस्कान्तमणरपि चक्षुप इव वृत्तिभेद एषितच्यः । अन्यथा बगवधानविशकर्षयोरिष लाहाकर्षणप्रसङ्गात् । न च व्यवधानविषकप्रभावसाहतो लोहमाकपीत व्यवधानविषकप्र योस्तु तदशावाभावेन न भवतीति सांप्रतम् । पाप्तरेव तत्र तत्र कार्र्योत्पादं प्रति उपयोगस्यावेदितत्वात् । योग्यतामात्रस्य चोन पाघरपाक्रतत्वात् । यथा च द्रव्यातिरिक्तस्तद्धर्माः प्राप्तिस्तथा निवेदयिष्यते । तस्मात्सवमवदातम् । उपसंहरति । तस्मादिः ति । यद्वि कृष्णसारानुत्रहोपघाताभ्यां दर्शनादर्शनादिति, त-बोच्यते । तद्धिष्टानानुग्रहोपघाताभ्यां तस्यानुग्रहोपघातौ । य-था कुष्पाण्डलतासेचनच्छेदनाभ्यां तत्पलस्यानुग्रहायेघातावत एव हि निर्मताऽप्याच्छित्रमुला चक्षुःसंततिः कार्याय

न च्छित्रमुलेति सिद्धम्।

पृच्छिति अथ ज्ञानिति । (३६।२२) प्रत्यक्षसमाज्ञातलः स्पानुत्रादेन लक्षणे विधीयमाने ज्ञायत एतेतज् ज्ञानिमिति, छोके साक्षात्कारिज्ञानहेतोः प्रत्यक्षत्वादिति भावः । उत्तरं सुखादिच्युदासार्थम्(१) । तदेव हि लक्षणवाक्यमुच्यते यस्य लक्ष्यानपेक्षोऽतिच्याप्त्यच्याप्तिच्युदासो लक्षणपदेभ्य एव प्रतीयते । लस्पानुरोधेन तु लक्षणच्यवस्थापने इन्योन्याश्रयस्त्रममतिर्वेति भावः।

मुखादीनां विज्ञानाभिन्नहेतुज्ञत्वेन विज्ञानत्वादशक्यं व्या-वर्तनिमिति चेद्।न। अभिन्नहेतुजस्त्रासिद्धेः। न खलु यैत्र चन्दनस्पर्शज्ञानस्योत्पत्तौ सामग्री सैव सुखस्यापीति, अस्ति हि शीतार्त्तस्यापि चन्दने।न्द्रयसंयोगाच् शीतस्पर्शज्ञानियति तद्वदे-वास्य सुखमिप भवेत् । अवान्तरसामग्रीभेदेपीन्द्रियार्थमनस्कार-जत्वाज् ज्ञानजातीयत्वमिति चेद् । न । किं चित्कारणभेदेऽ-पि कार्य्यभेदस्यानाकास्मिकत्वोपपत्तेः । तद्र्थत्वाच्च कारणभे-दानुसरणप्रयासस्य । न चोपादानाभेदादभेद इति युक्तम्। भिन्नानामपि ज्ञानानामेकसमनन्तरमत्ययोपादानत्वस्य भवाद्धि-रभ्युपगतत्वात् । अपि चोपादानाभेदश्च कुतश्चित्कारणभेदात् कार्यभेदश्चेति को 'विरोधः । अत एवास्माकमभेदेऽप्युपादान-स्य पिठरस्यौद्य्यापरारुयस्य च बह्निसंयोगस्य पुर्वरूपादिपध्वं-सानां कारणानां भेदाद् भिन्नजातीया जायन्ते गन्धक्रपरसस्प-र्जा इति सिद्धान्तः । तस्माद्र्थप्रवणेभ्यो ज्ञानेभ्यस्तद्रप्रवणतया भिन्नजातीयाः सुलादयो यथास्वपनुकूळवेदनीयत्वादिभिर्छक्ष-णैरन्योन्यमपि भेद्वन्तस्तीत्रसंत्रेगितया प्रापित्सानपेक्षपानसप्र-त्यक्षवेदनीया इति रमणीयम् ।

⁽१) ब्यवच्छेद।र्थमिति मु. पु. पाठः ।

स्यादेतत् । असत्यवीन्द्रियाधसिकर्षे ज्ञानमात्रादेव सुख-दुःखयोः स्वप्नान्तिके दर्शनात यत्रापीन्द्रियार्थसान्निकर्षस्तवा-पि ज्ञानमस्तीति तदेव सुखदुःखयोः कारणं क्रप्तसामध्यादिन्द्रि-यार्थसाञ्चकर्षस्य तु ज्ञानमात्रोपयोगादन्यथासिद्धौ भावाभावा-विति । तदयुक्तम् । स्वमान्तिकं सुखदुःखोत्पादस्यासिद्धेः त-ष्क्रानस्यार्थेक्कानस्येव विष्टवात्वात् । यथा हि तत्र कामिनीस्मृति-विषयीस एवम्रुपलड्यचरतज्जन्ममुखस्मरणविषय्यीसः । सुखदुः-स्वबुद्ध्युत्वाद एव चाऽत्र धर्माधरमींवयोगो न तु सुखदुःस्वो-त्पादे । न चासतीिन्द्रयार्थसित्रकर्षे ज्ञानमन्यन्मनोरथादि वा ताहवां सुखोभदं विधत्तं याहवां विषयोपभागजन्मा । सर्तान्द्रिया-र्थसिक्तकर्षे ज्ञानमात्रमेव तस्य हेत्ः ज्ञानहतुस्तु सान्निकर्ष इत्यु-क्तिमिति चेद् । न । विषयासिन्नधाने विषयसमृतिमतः तादृशस्य मुखभेदस्यानुत्पादादित्युक्तभेत् । विषयसाक्षात्कारस्तदुत्पादहे-तुर्न विषयक्षानमात्रामिति चेद् । इन्तेश्वरस्याप्यास्ति तत्रभव-तो यागर्द्धिसंपन्नानां च महाधियां समस्तवस्तुसाक्षात्कार इति तेषामपि सुखद्ःखोत्पादपचयः प्रसङ्येत असत्यां प्रातेपक्षधार-णायाम् । तस्मादिान्द्रयार्थमित्रकर्षोऽपि सुखदुःखोत्पाद्हेतुरेषि-तन्यः । स च सयप्यर्थसाक्षात्कारे नाहित सिद्धानापिति न तेषां मुखद्ः खोत्पादः । अपि च चरमभावि कारणं गृहीस्वा पूर्वभा-विनामकारणत्वापादने तन्त्वादीनामपि पटादीन् प्रत्यकारणत्व-प्रसङ्गः संयोगभेदादेव तादृशपटोत्पत्तेः तन्त्वादिनां च संयोग-भेद एवोपयोगात् । तत्सहितस्य तु तत्कारणत्वे सन्निकर्षस्याप्या-कोचनसाहितस्येति समानम् । यथाऽऽहुः पदार्थेतिदः--

'सगाद्याभिवतविषयसान्त्रिध्ये सतीष्टोपळब्धीन्द्रियार्थसान्न-कर्षश्रम्भेव्यवेक्षादात्ममनसीः संयोगात यदनुग्रहाभिष्यङ्गनः

४स्० ३म०] अर्थानां नामधेयतादारम्योपपादनम् । १२५

यनादिपसादजनकमुत्पद्यते तत्मुखमिति ।

तस्मात्सुष्ठुक्तं सुलादिनिवृष्यर्थं ज्ञानप्रहण'मिति ।

इह द्वयी मसक्षजातिरविकल्पिका सविकाल्पिकां चेति । तत्रोभयी इन्द्रियार्थसानिकर्षीत्पन्नं ज्ञानमञ्चाभिचारीति लक्षणन संग्रहीताऽपि स्वश्रव्देनोपात्ता । तत्र विपतिपत्तेः । तत्राविक-लिकायाः पदमन्यपदेश्यमिति सनिकलिकायाश्र न्यवसाया-त्मकामिति । तत्र व्यपेदशो विशेषणमुपळक्षणं वा नामजात्या-दि, तत्कम्म व्यवदेश्यं विशेष्यमिति यात्रत् । तद्यथा डित्थोऽ-यं गौरयं शुक्रोऽयं कमण्डलुमानयं गच्छत्ययमिति, सर्वे हि स-विकल्पकं विशेषणाविशेष्यभावेन वस्तुषु प्रवर्त्तते। अविद्यमानं व्यपदेश्यं यस्मिस्तदव्यपदेश्यं जात्यादिस्वरूपावमाहि, न तु जा त्यादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावावगाहीति यावद । तत्र नाः मर।हतमाविकल्पकं नास्तीति ये विमातिपद्यन्ते तन्मतमपाचिकीषु-रुपन्यस्यति भाष्यकारः यावदर्थं वै नामधेयशब्दाः । सर्वे डर्थाः सर्वेथा सर्वेदा सर्वेत्र नामधयान्विताः। नास्ति सो डर्थो यः कदा चित् क चित् कथं चिद् नामधेयेन वियुज्यते । तदने-न नामधेयतादात्म्यमर्थानां प्रतिजानीते । अत्र हेतुमाह तैरधे-संप्रत्यय इति । अर्थी हि पतीयमाना नामधैयरुपेतास्तःसामाना-धिकर्ण्येनावगम्यन्ते गौरित्यर्थोऽइत इत्यर्थ इति । न चोपायत-या सामानाधिकरण्यं घटते न हि चक्षुरादिसामानाधिकरण्यं रू-पाद्यनुभवति । नापि ज्ञायमान उपाय उपयसामानाधिकरण्यम-नुभवति न हि भवति धूमोऽयं विह्निरिति, किं तु धूमोऽयं धूम-वत्वाद्विद्वानिति । अपि चाश्चद्दापायेऽनुमेपादौ न शब्द्भेभेदे-नाथिगमो भवेदस्ति तु । तस्मात्तैनीमधेयैः सह समानाधिकर-णस्यार्थस्य प्रत्ययो यत इति, तस्मान्नामधेयात्मानोऽथीः । ष

ब्जादिषु च शब्दापकर्षे अर्थमत्ययापकर्षात् तदुःकर्षे त्वर्थम-त्ययोत्कर्षात् प्रत्ययस्य च प्रत्येतव्योत्कर्षाभीनोत्कर्षत्वान्नाम-धेयोत्कर्षेणार्थोत्कर्षोऽर्थस्य तादात्म्यं कथयति । तदिदं समःप्रयो-जनं संप्रत्यच इति समधिकः प्रत्यय इत्यर्थः । अस्त्यर्थसंप्रत्य-यो नामधेयसामानाधिकरण्येन, न त्वेतावता नामधेयात्मता सि-ध्यति,अस्ति हि पुरोवर्तिसामानाधिकरण्येन रजतपत्ययो न चैता-वता शक्ती रजतात्मिका भवतीत्यत आह । अर्थसंप्रत्ययाच व्यवहारः । ततश्राविसंवादात् मपाणं सन्नामधेयतादात्मयं साः धयत्यर्थानामित्यर्थः । तदेवं सामान्यतोऽर्थानां नामधेयतादात्म्यं च्युत्राच प्रकृते योजयति । तत्रंदमिन्द्रियाथसिन्निकषीदुत्प-न्नं विषयज्ञानं * रूपमिति वा रस इति वा एवं रूपाय-र्थसामानाधिकरण्येन भवति । भवतः किमेतावताऽपीत्यत आह रूपरसञ्बदाश्च विषयनामध्यम् । किमतावतापीत्यत आह तेन व्यपदिइयते ज्ञानम् । उक्तमपि व्यपदेशं स्वाख्यान-माइ। रूपामिति जानीते रस इति जानीत इति। तथावार्थी-नां नामधेयात्मकत्वात्तद्वोचरमालोचनपपि नामधेयगोचरपित्यर्थः वन्नामधेयेन व्यवदिव्यमानं शाब्दं प्रस्वयत इति। न शब्दममाणकतया शाब्दमपि तु शब्दे जातं शाब्दं शब्दश्चास्य विषयत्वेन जनकोऽर्थतादात्म्यात् । तथा च नाविकस्य शब्दर-हितमस्तीति तात्पर्यार्थः । तथा चाहुः-

'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाहते । अनुभिद्धभिव ज्ञानं सर्वे शब्देन गम्यते'। बालमूकादीनामि विज्ञानं शब्दानुव्याधवदेवानादिशब्द-भावनावशाद । यदवोचत —

^{*} अर्थहानमिति साच्चे पाठः।

४स्० ३प्र०] अर्थानां नामधेयतादारम्यसण्डनम् । १२७

'आद्यः करणविन्यासः माणस्योध्वं समीरणम् ।
स्थानानामभिघातश्च न विना शब्दभावना' मिति ।
तदस्य निराकरणं लक्षणगतेनाले।चनक्कानावरोधार्थेना
स्थपदेद्वयपदेन स्चितमिति । परीक्षापविणि वचनाईमिप सुः
भाषितस्वितया तद्विलम्बमसहमानो भाष्यकारो लक्षणात्रसर एबाह । अत एवाह अन्यपदेद्यमितीति । तेन स्चितेऽप्यथे अन्यपदेद्वयपदं योजयित । यदिदमनुपयुक्ते द्वान्दार्थसंबनेधे अर्थज्ञानं तल्ल नामधेयेन क्ष्ट्यपदिद्वयते ।

अवमभिसंधिः । सामानाधिकर्ण्येन शब्दात्मकत्वं रूपादी-नामीभधीयमानं शब्दब्रह्मात्मत्वं वोच्यते श्रूयमाणगौरिस्यादिप-दभेदात्मत्वं वा । न तावदाद्यः कल्पः । न खल्वस्मदादिसम-स्तद्र्शनपथातिष्टत्तेन शब्दब्रह्मणा रूपादीनापस्ति सामानाधिकः रण्यप्रतीतिलैं।िककानां, श्रुयमाणशब्दसामानाधिकरण्येन तादात्म्यमसाधनेऽतुषयुक्तशब्दसम्बन्धस्य बालमूकादे द्वपादिः इनिषु नास्ति श्रुयमाणशब्दगन्धोऽपि शागेव तु तत्सामानाधिः करण्यम्। न च तेषापपि पाग्भवीयशब्दभावनानुगयेन तत्सामा-नाधिकरण्यमिति सांत्रतम् । न खल्ज रूपाद्यात्मनः शब्दस्य रूपा-दिवैशयेनावैशयं संभवति । युगपद्वैशयावैशयरूपविरुद्धधर्मपयो-गेन भेदपसङ्गात् । वैशद्ये तु व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नोऽपि शब्दैव्यव-हरेत । नतु सम्बन्धग्रहणमपेक्षेत । न च तादारम्यादन्यद्वाचकत्वं शब्दानां यत्र संबन्धग्रहापेक्षा भवेत् । न च तादातम्येऽपि क-ल्पितभेदानां वाच्यवाचकभावः।तथा सति न सामानाधिकरण्यं स्यात् । न ह्यस्ति संभवो भेदकल्पना च सामानाधिकरण्यप्रथा-चेति । तस्मादच्युत्पन्नानामस्ति शब्दगहितं रूपादिषु निर्विकल्प-

नामधेयशब्देनेति भाष्ये पाउः ।

कं प्रत्यक्षमिति । न केवलपन्युत्पकानां न्युत्पक्षानापप्यस्तीत्या-ह । गृहीतेऽपि च शब्दार्थसंबन्ध इति अर्द्धोक्त एव सामा-नाधिकरण्यानेरासाय संबन्धग्रहणस्वरूपमाह । अस्याधिस्य सा-स्नादिमदूर्यायं गक्ताराद्योकारो नामधेयमिति । इतिकरणो ज्ञानपरामर्षमधानः । तथा च यो डित्थो नानादेशकालाबस्थाः संस्ष्टः पिण्डभेदः सोऽयपिति सिन्निहितदेशकाल इत्यर्थः। न त्वयं पिण्डो डित्थशब्द इति प्रत्ययः। औत्सर्गिकं हि शब्दानाम-र्थपरत्वं क चित्युनरित्यादिभिः शब्दैस्तद्योद्यते । यत्रापि संबन् न्धप्रतिपादनयभेदेन डित्थ इति तत्रापि शब्दो वाच्यपरो न स्व-परः । यथा गौर्वाहीक इति लक्ष्यमाणग्रुणये।गपरः। न च तन्मा-त्रेण वाहीकस्य गोत्वं संभवति तस्माद्भित्रयोरेव शब्दार्थयोः सं-बन्धप्रहात्तनम् छत्वाच शब्दव्यवहारस्य(१) न शब्दप्रस्मरमपि क्कानं सामानाधिकरण्यपात्मनोऽर्थस्यावगमयति। यतु शब्दानु-पायेऽपि ज्ञाने शब्दः पूर्वे संभवति तद्युहीतसंकेतस्य मधमिनिद्र-यार्थसिक्षकषीदालोचनेन शब्दसंसर्गरहितेनाळोचितेऽर्थमात्रे तः स्यार्थस्य शब्दभेदेन संबन्धाच् शब्दविषयः संस्कारः प्रबोध्यते स प्रबुद्धः शब्दस्पृति जनयति । तेन व्युत्पन्नस्य निर्विकल्पका-त् पराञ्चः मत्ययाः शब्दानुपाया अपि शब्दपुरस्सरा जायन्ते । यथाऽऽहुः---

'यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् । पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारियतुं क्षमः'।

तस्माद् व्युत्पन्नस्यापि नामधेयस्मरणाय पूर्वमेषितव्यो वि-नैव नामधेयमर्थमस्यः । तदिद्युक्तं गृहीते ऽपि च दाब्दाः र्थसंबन्धे अस्यार्थस्यायं दाब्दो नामधेयमिति । यदा

⁽१) शब्दार्थव्यवहारस्तेति २ पु० पा०।

तु सो उर्वी मृद्यते नामधेयरहितो नामधेयस्परणात पूर्वभवि-कस्पकेन लदा पूर्वस्माद्य्युत्पकात्रस्यायामध्यानासः विश्विः प्यतकति । यतो न विशिष्यते तस्मात् नदर्थञ्चानं लाहगे-य अवति । ननु परमतिषादनादिकक्षणव्यवहाराय स्वरूपेण ज्ञाने व्यपदेष्ट्रच्ये यदर्थव्यपदेशेन व्यपादिश्यते तद्वगच्छामः अ-र्थव्यपदेशाकारमिति, कयं चार्थाकारं भवति यद्यर्थव्यपदेश-योन्नीभेदस्तस्मात्पुनरपि तादात्म्यं प्रसक्तिमियत आह । तस्य त्विति । अर्थाकारमेत्र तु ज्ञानमर्थव्यपदेशेन व्यपदिश्यते अभ्यथा ऽशक्यत्वादिसर्थः । प्रतीयमानं परेण । उपसंहरति । तस्मा-दिति । तदेवमर्थज्ञानकाले न समाख्यादाब्दो व्याप्रिय-ते प्रतीयमानत्या। व्यवहारकाले परमत्यायनकाळे तु व्याः प्रियते कारणतया । तदनेन गोपालाविपालादीनां संज्ञानिवे-शनं तासु तासु न्यक्तिषु व्यवहारोत्कर्षहेतुः नार्थोत्कर्षहेतुरित्य-पि सुचितं भवति । तस्पादविकरपपत्यक्षावरोधार्थेनाच्यपदेश्य-पदेनास्यैवाविकरपकस्य शब्दानुव्याधरहितता स्वचितेत्याशयवा-जुपसंहरति । तस्मादिति ।

तदेतद्वाष्यं वार्तिककारः तात्पर्यतो व्याच्छे । तच्चेन्द्रियार्थेति । (३७१)विषयभेदानुविधायिज्ञानमिति शब्दात्मतामपाकरोति । चाक्षुषं हि रूपज्ञानं रूपएव नियतं न शब्दे
पवर्तते । एवं श्रीत्रमपि शब्दएव नियतं न रूपादौ पवर्तते । यदि
पुनरिदं शब्दात्मकं रूपादि भवेच् श्रोत्रजं ज्ञानं शब्दग्राहीति
रूपादाक्षि प्रवर्तत । अपवर्त्तमानं च विधुरयति रूपादीनां
शब्दात्मताम् । अपि च श्रूयमाणशब्दात्मक्ते रूपादीनां तेषामिप श्रवणग्राह्यत्वमित्यन्धोऽपि रूपं गृह्वीयात् । अस्ति हि तस्य
श्रोत्रं च शब्द्वानं च । एवं विधरो ऽपि शब्दं गृह्वीयात् । अन्

स्ति हि तस्य लोचनं च रूपझानं च । अग्रन्दो उभाव इति च विविधितिविपरीतापित्तः शब्दाभावस्यार्थस्य शब्दत्वादशब्दत्वे वा स एवार्थः शब्दाद्भिन्नः मसज्येत । एवमभावो ऽप्यर्थ इति श-ब्दः स्यात् । तथा च नाभावः शब्दस्य सन्वात् तथा चार्यातुः विधायि झानं न भवेत् । अस्ति च, तस्मान शब्दात्मानो ऽथी इति । तदुरपत्तिकालहित माथम्येन शब्दानुव्याधं व्याव-र्त्तयति ।

एकदेशिव्याख्यानमाइ। अपरेतियति। (३७१२) इन्द्रिया-र्थसिकक्षेण हि लिङ्गेन यदिन्द्रियगतिङ्गानं तद्दिष प्रसक्षलक्षणी-पेतिमिति प्रत्यक्षं प्रसज्यते इति तिक्षराकरणायाव्यपदेश्यपदम्। अपदेशो हेतुवचनं तदेव तदाभासेभ्यो विशिष्टं व्यपदेशः। तस्य कार्य्यं हेतुप्रत्यायनद्वारा अनुमयङ्गानं व्यपदेश्यं, न व्यप-देश्यमव्यपदेश्यमिलङ्गोद्धविमत्यनुमानं व्यावर्तितमित्यर्थः।

तदेकदेशिमतं दृषयति । तच नैविमिति । (३७ । ३) निनिद्रयगितिज्ञानमपीन्द्रियार्थसिकिकपीदुत्पन्निमत्यत आह । न
ह्यानुमेयस्येति (३७ । ४) । नैतिदिन्द्रियार्थसिकिकपीदुप्जायते
किं तु तज्ज्ञानाद । अतं प्रातीते ऽपि घूमादी लिक्ने तत्स्मरणमात्रादेवानुमेयज्ञानं भवति । न च सिक्कपेपदस्य ग्रुख्यत्वे
सम्भवति ज्ञानलक्षणा युक्तेति भावः । उपसंहरति अत (३७ ।
२) इति । इमं च वार्त्तिकग्रन्थमबुध्यमाना इन्द्रिपगतिज्ञाननिहृन्यर्थमिन्द्रियविषये विति पदं सूत्रे ऽध्याहरन्तीति ।

क्रमशाह्मस्यान्यभिचारिषदस्य तात्पर्ध्यं ब्रुवाणो भाष्यस्याः पि तात्पर्ध्यमाह । ग्रीष्टमं मरीचय इतीति (३७ । ५) य-धपि सामान्यस्रक्षणेनैव न्यभिचारिणो निरस्ताः त्रत्ययास्तद-पेक्षं च विशेषस्रक्षणम् । अन्यथा ऽनुमानादिषदेष्वप्यन्यभिचाः

रिषद्युपादेयं स्यात् । तथा ऽपि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । द्वयी हि मयाणानां गतिः। कि चित्सत्तामात्रेण ममासाधनं व-या मत्यक्षम । न हि बश्चरादीनां ग्रहणं प्रमायामुप्युष्टयते अपि तु सरीव । अनुमानादीनि तु स्वज्ञानेन प्रमासाधनानि, न ख-स्वयहीतं लिक्कं वा शब्दो वा ऽऽगमसहितं साद्ययं वा यथावि-वयमाद्धाति प्रमाम् । तत्रानुमानस्य प्रमापजननात् प्रामेवार्धाः व्यभिचारग्रहणवपेक्ष्यते नान्यथा ततः ममा सिध्यतीति । श्र-ब्दादौ तु पद्मपि प्रमोपजननं प्रति नार्थोब्यभिचारग्रहापेक्षा तथा Sपि शक्यपातिरोहितार्थमन्त्रमध्यपतितस्य द्रामित्येवामतीयमाना-र्थस्यापि 'स्ववेवजर्भरी तुर्फरीत्' इत्येवमादेर्भन्त्रस्याप्तमणेत्कत्वा सामान्यतो ऽथीन्यभिचारित्वं ग्रहीतुष । औत्मर्गिकं हि शब्दा-नामर्थपरत्वमत एव निगमनिक्तक्वाकरणसहायास्ततो ऽर्थम-वधारयन्ति । एवं यथा मुहस्तथा मुहूपणीति आप्तवाक्यश्रवणा-देव मुद्रसादद्यज्ञानस्यानुपजानितफलस्यापि शक्यं तदर्थाच्यभि-चारित्वं निश्चेतुम् । प्रसक्षस्य तु मनाणस्यात्यन्तपरीक्षस्योपल-म्भ एव प्रमोपजननात् माग् दुर्लभः प्रागेव तु तस्य अर्थाव्य-भिचारिस्वम् । यद्यपि च संवेदनप्रामाण्यपक्षे ऽपि तस्संवेदनं म-नसा सुलभं तथा ऽपि न तन्यात्रं प्रमाणयपि त्वसाधारणेन्द्रिः यार्थसिकक्षसहायमिति तत्सहायस्य तस्य परोक्षत्वमेव, तेन प-त्यक्षस्य प्रमाणस्य फलाव्यभिचारेणैवाव्यभिचारहानं न स्वरू पत इत्यतः प्रमाणान्तरेभ्यो व्याव्यस्यसाधारणं पत्यक्षस्य इप-मादर्शियतुमन्यभिचारिपदोपादानम् ।

अथ वा प्रत्यक्षाव्याभिचार एवानुमानाद्यव्याभिचारे कार-णम् । न हास्ति संभवो ऽव्याभिचरितपत्यक्षमृहीतपक्षधम्मेताकं तर्कसहायप्रयक्षमृहीताविनाभावं वा ऽनुमानं व्याभिचरतीति । यन्तु वाधितविषयं सत्मतिपक्षितं चानुमानं तद्दिष यद्यपि मसमं व्याप्तिग्रहणदोषेण न खण्डतं तथा ऽपि खण्डनोत्तरकालं सो ऽपि मतीयते । तथा च व्याप्तिग्राहि मत्यक्षं तन्नापि व्यमिचर-तीति । एवमाममो ऽपि साक्षात् क चित्पारम्पर्थेण मसक्षपूर्वक-स्तद्यभिचारेणैव व्यभिचरति । आगमव्यभिचारेण चोपमान-व्यभिचारो व्याख्यातः । तदेवं मत्यक्षाव्यभिचारेण ममाणाना-मव्यभिचारो ऽस्तीति मत्यक्षस्यैव विशेषणमव्यभिचारिपदं चकार नेतरेषां ममाणानां, न ह्यस्ति संभवस्तन्मूलं मत्यक्षमव्य-भिचारि तानि च व्यभिचारीणीति । सो ऽपं विशेषः ममाणा-नतरेभ्यः मत्यक्षस्य । यथा ऽऽह मीमांसावार्तिककारः ।

'प्रत्यक्षाव्यभिचारेण स्वलक्षणबलेन च ।
प्रसिद्धाव्यभिचारित्वाकानुमानं परीक्ष्यत' इति ।
तस्मात्वुष्ठूकं ग्रीष्मे भरीचय इति भाष्यं तत्र्यतिषेधार्थमिदमुच्यते अव्यभिचारीति ।

पृच्छति किमिद्मिति। उत्तरं यदतस्मिक्षिति! (३०)६) एतचोपपादितं द्वितीयसूत्रे। पुनः पृच्छति । किं पुनरन्नेति।

एकदेशियतेनोत्तरम् एके ताबदिति । तदेतद् दृषयति । तस्य नैविमिति । पृच्छति । कस्मात् । उत्तरम् । अर्थस्येति । तदेव स्फोरयति । यत्तदिति । अत्र च न निर्विकल्पकं भ्रान्तं किं तु सविकल्पकमित्याह । तांस्तु, मरीचीनिति (३०१४)। इन्द्रियेणालोच्य मरीचीन् उचावचमुचलतो निर्विकल्पकेन गृही-त्वा प्रवच्यत्ते । प्रयादिवादोषाद्विपर्येति सविकल्पको ऽस्य मत्ययो भ्रान्तो जायते, तस्पादिज्ञानस्य व्यभिचारो नार्थस्येति । यथा ऽऽहुर्निक्तकाराः --

'नैष स्थाणोरपराघो यदेनमन्धो न पश्चति बुरुषापराधः

स भवति'।

अवयिभचारिपदेनैव संशयक्षानमपि परास्तम् । नो स्तु संशयक्षानं विकल्प्यमानवस्तुगोचरं तद्वपं वस्तु प्रापयति । अवा-प्रचोपदर्शितं कथं संवादक्षपंत्रादकं च कथपव्यभिचारि । तस्मादव्यभिचारिपदेनैव संशयक्षाने निरस्ते सिवकल्पकप्रत्यक्षान्वरोधार्थमुपादीयमानं व्यवसायात्मकपदं संशयक्षानप्रत्यक्षता-ऽपाकरणमन्वाचिनोति । तद्यथा—प्धानाहर्तुपरण्यं गच्छ का-कप्रप्यानेष्यसीति शाकानयनपन्वाचीयते, न तु तदेवास्य प्रेष-यितुर्विधित्सितं तथेहापीति । व्यवसायात्मकपदं साक्षात्सविकल्प-कस्य वाचकं तथा हि व्यवसायो विनिश्चयो विकल्प इत्यन्थी-नतरं स एवात्मा कृषं यस्य तत्सविकल्पकं प्रत्यक्षम् । तदेतद्द-तिस्फुटत्वाच् शिष्टेर्यगेम्यत एवति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यापव्या-ख्यातमपि अस्माभिः—

चिक्रोचनगुरूत्रीतमागीतुगमनोन्मुखैः । यथामानं यथावस्तु व्यारूपातमिदमीदशम् ॥

स्यादेतत्—न व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षं भिवतुम्हिति अभिलापसंसर्गयोग्यमित्रमासं हि तत् । न चेन्द्रियार्थाभ्यां स्वव्यननम विज्ञानमर्थावमासं शक्यमित्रलापेन योजियतुम् । न हार्थे
शब्दाः सन्ति तदात्मानो ना तथा सत्यव्युत्पन्नस्यापि व्युत्पन्नवद्यवहारः स्यादित्युक्तम् । न चाभिलापो ऽर्थासंस्पन्नी संवेदनन्यम्मोऽर्थेषु तिन्योजनात्, तस्मादर्थादुपजायमानं ज्ञानमर्थमेवादर्श्वयेन्नाभिलापम् । न हि क्षाज्ञायमानं मत्यक्षं रससाहितमेतदादर्शयति । तस्मादिभिलापसंसर्गानपेक्षमभिलापसंसर्गिणमादर्शयद्विक्रस्पविज्ञानं विक्रस्पवासनोत्थापितमनियतार्थमाहि मानस-

[#] श्रायमानिमिति २ पु०पा०।

मात्मीयमुत्वेक्षास्त्रक्षणं व्यापारं तिरस्कृत्यानुभवनभवतया-अभिमन्यन्ते प्रतिपत्तारः । तत्सिद्धमेतद् यदर्थसामध्येलब्यजन्म न तच्छब्दकरुपनानुगतं यथा निर्विकरुपकमधैसाम्ध्र्यछब्यजनमा-नक्च विवादाध्यासिता विकल्पा इति प्रसङ्गसाधनविरुद्धव्यासी-पलब्धिः । शब्दकल्पनानुगतत्वस्य हि प्रतिषेध्यस्य विरुद्धं तद-नजुगतत्वं तेनार्थसामध्येजत्वं च्याप्तं तस्योपलाब्यस्तदननुगतः ह्वप्रप्रधापयन्ती तदसुगतत्वं विरुणद्धीति । अथैषां प्रत्ययानां मत्यक्षपिलापानुगतत्वमशक्यापद्वतम् । इन्त भोः नार्थसाम-ध्वजत्विमिति प्रसङ्गविषय्येयः । तथा हि यद्भिछापकरपनातु-गतं न तद्येसामध्येजं यथेइनरमधानादिनिकल्पनिह्नानं तथा .चैते विवादाध्यासिता विकल्पा इति व्यापकाविरुद्धोपलावेधः । निषेध्यमध्यसामध्येजस्यं तद्भिलापकरपनाननुगतस्येन च्याप्तं त-द्विरुद्धं च तदनुगतत्विमिति । न च संदिग्धव्यतिरेकिता अर्थ-सामर्थ्येन हि तदुत्पद्यमानं अर्थक्षपम्तुकुर्याद् न श्रव्हक्षपम्। न हार्थे शब्दाः सन्ति तदात्माना वेत्युक्तम् । असंबद्धमानुका-रे तु विज्ञानस्य सर्वरूपानुकारेण सर्वसर्वज्ञतापतिरिति । संकेत-वशाच्छब्दानामर्थसंबन्धेनार्थोपलब्धौ तत्स्मरणात् तत्संस्रष्टवेद-निमिति चेव्। यत्र तर्हि ते क्रतसंकेताः तदेव स्मारयेदेतान्, तंत्रेव च ते कृतसंकेता यदनुगतं सामान्यं, न च तद्दृष्टं, किं तु स्वळक्षणं दर्शनगोचरः तदेव हि परमार्थसतः विज्ञानस्य कार-ं णं, न तु सामान्यं, सर्वसामध्येरहितं हि तद् अलीकत्वात्। तस्माद्यद् दृष्टं न तेन शब्दानां संबन्धो येन तु संबन्धो न त-दुदृष्टम् । अपि च दृष्टस्य शब्दवाच्यत्वे दर्शनादिव ब्रह्मिरुष्ण इति बाक्यादिपि प्रतीयेत । तथा च शब्दादिप तस्मिन्प्रतीते शी-तापनोदनमसङ्गः । सामान्यानिष्यौ क्रिङ्गशब्दौ वस्तुभूतसापान्य-

वस स्वलक्षणं ताहशं च तद्दर्शनस्य कारणमिति ! निर्विकल्पके-न मथमाक्षसिक्षपातजन्मना जातिमद्रस्तुवेदनास्त्रनेपलब्धचस्त-म्बन्धस्य शब्दस्य स्मरणं, तथा च तच्छब्दाभिषेयजातिविशिष्ट-द्रव्यावगाहीन्द्रियार्थसिकक्षजन्मविकल्पप्रत्ययो गौरयपिसेवमा-कारो जायत इति चेद् । यथाऽऽहुर्निकक्तकाराः—

'निर्विकल्पकवोधेन झात्मकस्यापि वस्तुनो ग्रहणम् । तथा । 'ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैं जीत्यादिभिर्यया ॥ बुद्धा ऽवसीयते सापि मत्यक्षत्वेन संमतेति' ।

तम्र । विण्डविवेकेन जात्यादेरविकरपकेनाग्रहणात् । न हि जातिजातिमन्तौ क्रियाक्रियाबन्तौ गुणगुणिनौ तत्समबायो वा विवेकेन चकासति । न च विवेकेनामतिभासमानाः शक्या मि-थो योजियतुं क्षीरोदकवदतद्देदिना । तस्मादेकमविभागं स्वल-क्षणमनादिविकरपवासनासमारोपितजात्यादिभेदं विकरूपत इति युक्तमुत्पवयामः । अपि च परमार्थसद्रस्तुत्रयवे-दने ऽपि कुतो विशेषणविशेष्यभावः न हाक्कुल्यावेकविज्ञानविषयौ मिथो विशेषणविशेष्यभावमापद्येते । विशेषणं खळूवकारकम् उपकार्य्य च विशेष्यं, नान्यथा तयोस्तद्भावः । न चैकविज्ञान-समारूढयोज्ञीव्यज्ञापकभावः कार्य्यकारणभावो वा सम्भवी स-मानकाळयोस्तयोरुभयोरिप पौर्वापर्यानियमात् । अपि च वस्तु-निवेशे जात्यादीनामुपाधीनामेकस्य वस्तुनः सन्त्रं च द्रव्यत्वं च पार्थिवत्वं च दक्षत्वं च शिश्वपात्वं चोपाधय इति दूरादेकोपाधि-विशिष्टस्य ग्रहे सर्वोपाधिविशिष्टग्रहमसङ्गः तथा ह्याधाराधेयमा-व उपकारगर्भी भवति । पतनधम्मेणो हि बदरस्य उत्तरस्य कु-ण्डमधरं मत्यासन्नमपतनधम्भेकं बदरं विद्धदाधारः तद्वदिहा-पि द्रव्येण जात्यादीनामुपकत्तव्यं, न च शक्त्यन्तरैरुपकरोति श-

क्तथन्तरोषकारे अपि शक्त्यन्तरकरणनायामनवस्थापातात्। तस्मान्तरसभाव एव स्वकारणाधीनजन्मा द्रव्यस्य स ताहशो येन बहूनामुपाधीनामुपकरोतीति वाच्यम्। तथा च सक्तोपकारसमथें तास्मिन् द्रव्ये गृह्यमाणे द्रव्यत्वाद्युपकारसमर्थोऽपि स एवास्य
स्वभाव इति तत्स्वभाषावाच्छिनाः सन्वविकरपकेन परमार्थसदूद्रव्यावगाहिना सर्वएव द्रव्यत्वपार्थिवत्वहस्त्वाक्षेत्रपात्वादयो
विषयीकृता इति विकरणान्तराणामानर्थक्यम्। (१) घदाष्ट्र—-

'यस्यापि नानोपाधेर्धाग्रीहिकाऽर्थस्य भेदिनः। नानोपाध्युपकाराङ्गशक्तयभिन्नात्मनो ग्रहे। सर्वात्मनोपकार्य्यस्य को भेदः स्यादनिश्चितः। एकोपकारके ग्राह्मे नोपकारास्ततोऽपरे। इष्टे तास्मन्नदृष्टेऽपि तद्वहे सकलग्रह' इति।

अस्माकं तु अनादिविकल्पवासनोपादाना विकल्पा यस
गृह्वान्ते यच्चाध्यवस्यन्ति तयोरुभयोरप्यन्यनिष्ठित्तिक्ष्पतया अवस्तुत्वान्न मनागपि परमार्थसद्वस्तु गाहते पारंपर्येण तु बस्तुप्रतिबन्धाद्यत्र प्रवर्त्तयन्तः प्रापयन्तश्च न विसंवादयन्ति लोकमतो
बस्तुस्वभावाविनिवेशाद्विकल्पानां न पौनरुक्त्यमस्ति । अपि चालोचिते वस्तुनीन्द्रियेण तदनन्तरोत्पन्नशब्दस्मरणव्यवहितव्यापार्मिन्द्रियमर्थश्च न स्विकल्पिकामपि धियम्रुपजनायितुपर्दतः।
यथाऽऽह—

'अर्थीपयोगेऽपि पुनः स्मार्ची शब्दानुयोजनम् । अक्षधीय्यद्मपक्षेत सोऽर्थी व्यबद्दितो भवेत'।

न च यदेवालोचनमजीजनदिन्द्रियं तदेव स्मरणसहकारि विकल्पनत्ययमात्ते । न च स्मृतिब्र्यवधायिका स्त्राङ्गमब्यवधाय-किमिति न्यायात्—मतो

⁽१) यथाहेति पु० पा०।

४स्० ३मः] सचिकरुपस्य मत्यक्षत्रवसमर्थनम् । १३७

'यः मागजनको बुद्धेरुपयोगाविश्वेषतः ।

स पश्चाद्वीति'। नो खल्बतीतं भवति गोचरोऽश्चस्येति। न चागोचरे सहस्रणाष्युपायरेतत्प्रवर्तियतुमईतीति। न च स्यृतिर-तीतिविषयाऽनतुभूतपूर्वं वर्तमानं गोचरियतुमईति। तद्गोचरत्वेः चान्धानामिप इपसाक्षात्कारमसङ्गो यथाऽऽह—

⁶तेन स्यादश्चापायेऽपि नेत्रधीरिति'।

तदेवं नामजातिगुणकम्पेकल्पना च प्रत्यक्षत्वेन परास्ता । द्रव्यकल्पनाऽपि दण्डीति ।

'विशेषणं विशेष्यं च संबन्धं लौकिकीं स्थितिय । गृहीत्वा सङ्कल्ययैतत्तथा प्रत्येति नान्यथा'।

न चैतावन्तं व्यापारकछापं विचारकानिर्वर्तनीयामिन्द्रियज्ञानं सहते तस्य सन्तिहितविषयबछेनोत्पत्तेरविचारकत्वाद् इति । जातिगुणक्रियावतां चैतन्न संभवत्येव रूपाविचेकसंबन्धयोर-प्रतिभासनेन घटनायोगात् श्लीरोदकवदतद्वेदिनेत्युक्तम् । तस्मा-म सविकल्पकं प्रत्यक्षमिति ।

अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तमर्थसामर्थ्यज्ञत्वाभिक्रापसंसर्गयोग्यमतिभासत्वयोविंगोध इति । तत्र झूपः । स्याद्विरोधो यदि
स्वलक्षणमेनार्थो न त्वेतदास्त । उपपादिष्व्यति हि परमार्थसण्जात्यादिमन्तमर्थं स्थेमभाजमभिक्रापसंसर्गयोग्यमतिभासं चेति न विनमर्थसामर्थ्यजं चाभिल्रापसंसर्गयोग्यमतिभासं चेति न विराधः । तथा च मसङ्गसाधनस्य संदिग्धव्यतिरेकिता । न ध
द्रव्याद्यभिन्नं जाखादि भिन्नं कर्वपन्तो विकल्पा नार्थसामर्थ्यजन्मान इति सांमतम् । द्रव्यादिष हि भेदः साधायिष्यते तेषाम् । यथा च भेदेऽपि तेषां तद्वाचकानां सामानाधिकरण्यं तथोपपादितमधस्तात् । न च भिन्नेन शब्देन हित्थोऽयमित्यभेदक-

१३८ न्यायवार्सिकतात्पर्यदीका। [१अ० १आ०

एपनादर्थस्य विकल्पानामनर्थजस्यिति युक्तम् । उक्तमेतत् अन्यपदेश्यपद्ध्याख्यानावसरे यथा न शब्दाभेदेनार्थो विकल्पेरुपद्श्येते, किन्तु तटस्य एव शब्दः स्ववाच्यतपा संसर्गेण संज्ञिनप्रुपळक्षपति। न च शब्दार्थपोरेकेन्द्रियप्राह्मता, किं तु प्रथममालोचितोऽर्थः
सामान्याविशेषवान् सङ्केतसमयवर्तिनीमात्मनोऽवस्थां स्मारयन्
तत्काळभाविनं शब्दमपि स्मारयत्यवर्ज्जनीयत्या, न त्विन्द्रिययजविकल्पोत्पादं पत्युपयोगः काश्चिच्छब्दस्मरणस्य । अन्यया
बालमूकादीनां निन्द्रयजः स्याद्विकल्पः शाब्दस्मरणाभावात् ।
संकेतसमयवर्श्वस्थास्मरणं तृपयुज्यते । वस्तुनस्तदानीन्तनेदानीन्तनावस्थाभेदवत एकस्येन्द्रियजेन विकल्पेनाऽऽकलनात् ।
शब्दस्तु संपातायातो न निवेशपत्यात्मानामिन्द्रियजे विकल्पे ।
यथाऽऽह ।

'देवदत्तादिशब्देन हृदयस्थेन यः स्मृतः । चश्चपाऽपि स एवायं पिण्डः संप्रति हृदयते'। अनेन हि पिण्डस्य पूर्वापरावस्थावर्तिनीमेकनामिन्द्रिय-जविकस्पगोचरत्वेन दर्शयति, न तु शब्दिनिवेशनमपि। तथाऽह-

'संज्ञा हि समयमाणाऽपि मत्यक्षत्वं न वाधते। संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा'। नार्थेन्द्रियच्यापारं व्यवधत्त इत्यर्थः।

न च प्रागवस्थास्मरणसापेक्षतया नेन्द्रियार्थसामिकर्षः का-रणं विकल्पस्येति सांप्रतम् । यतो —

'न किं चिदेकमेकस्मात् सामग्व्याः सर्वसम्भवः'। इति भवन्तोऽध्याहुः । अन्यथाऽऽलोकमनस्कारसोपक्षमधे-न्द्रियं निर्विकल्पकमपि न जनयेत् । यत्तु मथमं नाजीजनत्तत् स्मरणसहकारिविरहात् । न हि नाजीजनत्कुश्लस्यं बीजमङ्कर- रिपति ससमविद्यादिसहकारिग्राममप्यस्याजनकं अविति । न च जनकत्वाजनकत्वछक्षणो विरुद्धधर्मसंसर्गी भेदहेतुरित्धु-पपादायिष्यते सणभक्षभक्षे ।

स्यादेतत् । अतीतावस्था नेन्द्रियगोचरस्तस्य वर्तमा-नार्थे नियमात्। न च वर्तमानोऽर्थः स्मरणगोचरः रणस्यानुभवजनितसंस्कारोद्धोधजन्मनः पूर्वानुभवगोचरं पति-नियमात्तस्माद्भित्रविषयतया नेन्द्रियसङ्कारिता न हि रूपविषयाः सहस्रमपि नयनवदीपादयः शब्दविष-यस्य श्रवसः सहकारितामापद्यन्त इति । तार्के भवतां यत्र गन्धबुद्धानन्तरं चाञ्चषरूपविज्ञानं तत्र गन्धज्ञानं न समनन्तर-प्रत्ययः । तत्रापि हि चक्षूक्षपविषयं न गन्धाविषयस्य ज्ञानस्य स-इकारि भवितुमहिति भिन्नविषयत्वादेव । अथान्वयव्यतिरेकनि-बन्धनः कार्य्यकारणभावो न समानविषयत्वमनुविधीयत इत्यु-च्येत तदस्माकमपि समानम् । नन्वतीतावस्थाविशिष्टत्वमस्य नेन्द्रियसिक्छष्टिमिति कथं प्रत्यक्षम् । तर्दिक यदिन्द्रियसंबद्धं तत् मत्यक्षं तथा सःयाकाश्वपरमाण्यादयोऽपि तत्संयुक्ता इति तेऽपि प्रत्यक्षाः प्रसङ्येरन् । तस्पाद् यदेनेन्द्रियजस्य ज्ञानस्य गोचर-स्तत्परयक्षं न त्विन्द्रियसंबद्धम् । नन्बसंबद्धं इन्द्रियं कथं तत्र क्कानं जनयति । तद्वा क्कानं कथं प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षं चेत् कथमिन्द्रिः यार्थसिककपींत्पन्नामिति लक्षणं पत्यक्षं व्याप्रोति अस्यैव प्रत्य-क्षस्य लक्षणेनाव्यापनाव ! मा भूदर्थस्य पूर्वकालवात्तिंतेन्द्रिय-गोचरः । तथाऽपि स्मरणसहकारिणा संस्कारसहकारिणा वे-न्द्रियेण यरुजानितं ज्ञानं तेन ताद्विषयीक्रियत एव । न च यत्स्म-रणसहकारिणेन्द्रियार्थस्तिकवेषणोपजानेतं तदिन्द्रियाधस्तिकवें-णोत्पद्धं न भवति । तथा च नाव्यापकपस्य स्थापप् । ननु पूर

र्वापरावस्थाविषयं परामर्षज्ञानं कथमेकं, विषयभेदात् पारोध्या-पारोक्ष्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाच । तथा हि तदिति परोक्षमि-दमिति साक्षात्कारः। न च विरुद्धधर्मर्भसंसर्गेऽप्येकत्वम्। त्रै-लोक्यसैयक्यमसङ्गात् । विषयभेदश्च पूर्वदेशकालपरदेशकालसम्बर न्थयोरेकस्य विरोधात, यथा होकास्पन् पद्मरागमणौ यहामाणे तदभावो व्यवस्किद्यते । यदि पुनर्ने व्यवस्थियेत तदा भावो न परिच्छिद्येत तस्य स्वाभावच्यवच्छेद्रपत्वात् । तद्भावाविना-भाविनश्च पुष्परागादय इति तेऽपि सर्वे व्यवच्छिन्ना भवन्ति। यदि पुनर्न व्यवचिछयेरन् स एव पुष्परागाद्यात्मेति तदाविनाः भावी पद्मरागाभाव इति स एव तदैव पद्मरागाभावः पद्मराग-श्च स्यादिति दुर्घटमापद्येत । एवं तस्यैव पूर्वदेशकालसम्बन्धे **गृह्यमाणे तद्**भावच्यवच्छेदक्रमेण परदेशकाळसंबन्धो च्यव।च्छिः कः पूर्वदेशकालसंबन्धाभावाव्याभिचारी । तथा च न परदेश-काळसंबन्धस्वभावः । तथाऽपि यद्यसौ तद्देशकालसंबन्धादन्यः स्वभावो भवेत् । तथा सति स एव भवेत्र भवेचेति दुर्घटमापद्ये-त । तस्मातपूर्वदेशकाळसंबन्धादन्योऽपरदेशकाळसंबन्ध इति सि-द्धो विषयभेद इति ।

अत्रोच्यते । यदि पारोक्ष्यापारोक्ष्यधम्मीभेदातपूर्वापराः वस्थापरामर्षक्षानं भिद्येत, इन्त भोस्तदित्यपि विकल्पो भिद्येत । सो ऽपि हि परोक्षक्रवापरोक्षक्रच विकल्पो ऽविकल्पक्ष्यः अर्थे पर्रोक्षो विकल्पक्ष्यः, स्वात्मानि त्वविकल्पः अपरोक्षक्ष्य तस्माद्विषयभेदादविरोध इति चेत् १ निन्वहापि तदेवैकं विज्ञानं तस्यैचैकस्य वस्तुनः पूर्वदेशकालसम्बन्धे परोक्षमपरोक्षं चापरदेशकालस-म्बन्ध इति को विरोधः । यो ऽपि कालदेशसंबन्धभेदेन विषयभेद उक्तः सो ऽप्ययुक्तः, यतो युक्तं यत्पबरागस्वरूपग्रहे

तदभावो व्यवाञ्चिद्यत इति स्वाभावव्यवच्छेदात्मकत्वेन भावानां तदव्यवच्छेदे स्वरूपाग्रहणमसङ्गात् । कस्मात्युनः पुष्परागादयो व्यवच्छिद्यन्ते । पद्मरागाभावादिनाभावादिति चेत् । अय तद-भावाविनाभावज्ञानं कुतस्त्यं ? तयोः कदा चिदिष तादात्म्ये-नानुपलम्भादितिचेत् ? यत्र तर्हि तादात्म्यमुपलभ्यते न तत्र तदभावाविनाभावः, तथा च पूर्वीपरदेशकालसंबद्धस्तादात्म्ये-नानुभूयमान इन्द्रियजेन विकल्पेन पद्मरागो न भिन्नो भावितुम-ईति । तस्मात्पूर्वापरदेशकाली तत्संबन्धी वा कामं भिद्येवाताम् परस्पराभावाविनाभावात्। तयोरेकदा ऽपि तादात्म्येनाप-तिभासनात् । न तु तदाछिङ्गितस्त्रभावः पद्मरागमणिस्तस्य ता-भ्यामन्यत्वात । न चान्यभेदो ऽन्यभेदमापादयति अतिप्रसङ्गात् । न चेन्द्रियार्थसाचिकप्रभावे ऽपि पूर्वीपरावस्थापरामपीत्मनो वि-करपस्य भावादनिन्द्रियजत्विमिति साम्धतम् । तथा सत्यविकरूपः कमिप कामातुरस्य कामिनीं भावयतस्तद्विषयमिन्द्रियार्थसिक्षकः र्षं विना ऽपि दृष्टमिति नीलाद्यतुभवात्मानो ऽप्यविकल्पका अ-निन्द्रियजाः पसज्येरन् । यदि तु नीलाद्यनुभवानां कामिन्यनु-भवात कथं चिद्विशेषं ब्रूयात तदा ऽस्वाकवण्यनिन्द्रियजेभ्यो वि-करुपेभ्य जत्त्रेक्षाच्यापारेभ्यो ऽस्तीन्द्रियजानां दर्शनच्यापाराणां भे-दः । न च विकरपगतो दर्शनव्यापारो ऽनुभूयमानः सति सम्भवे निर्विकल्पकोपाधिरिति युक्तम् । सर्वो एव हीन्द्रियजा दृक्तयो विकल्पिका अविकल्पिका वा धारावाहिन्यो ऽहमहामुकया परस्परानपेक्षा एकमर्थमत्रगाहमाना उदयन्ते व्ययन्ते च, न त्वमूवामन्योन्यमनुगन्तुताबीक्षामहे । तस्मादिन्द्रियार्थसिन्निकर्षस्र-ब्धजन्मानो विकल्पा दर्शनव्यापारा नान्य इति युक्तमुहाइया-मः । न च शब्दपत्यक्षयोर्वस्तुगोचरत्वे सत्यपि पत्ययाभेदः काः

रणभेदेन पारोक्ष्यापारोक्ष्यभेदोयपत्तेः। न च बह्रिसंयोगजन्मा श्री-तापनोदो बह्निज्ञानाद्भवितुमईति । न नैकंनोपाधिना सस्वेन वि शिष्टे तस्मिन् गृहीते जपाध्यन्तरावि।शिष्टे तद्भहमसङ्गः स्वभावी हि द्रव्यस्योपाधिभिविशिष्यते न तुराधयो वा तैर्विशिष्टत्वं वा तस्य स्वभावः । न च यत्स्वभावसम्बन्धि स स्वभावः, तथा सत्यसं-बन्धित्वमेत्र स्यात, न हि तदेव तेन संबध्यते । अपि च रूपाविज्ञानं विषयग्रहणधर्मे नानापरमाणुनिषयं न परमाणुस्वभावः । तत्स्व-भावत्वे वा तेषां सर्वान्यत्यविशेषात् सर्वेरेव ते परमाणवो वि-दिताः स्यः । न चासंबद्धा एव स्वज्ञानेन इत्परमाणवो विष-यास्तस्येति वाच्यम् । असम्बद्धस्य विषयत्वे ऽतिषसङ्गात् । स्वभाव एवार्थज्ञानयोः सम्बन्धो यद्थी विषयो ज्ञानं च विषयीति चेदु । हन्तोपाध्यपाधिमतोरपि स्वभाव एव संबन्धो ऽस्तु तथा ऽपि विज्ञानार्थवस्र स्वद्भपाभेदः । क्षणभङ्गपरिणामनिराकरणे तु स्वभावातिरिक्तं सम्बन्धमुपपादियष्यामः । तस्मान्नैकोपाष्ट्य-न्वितग्रहे सकलोपाध्यान्वितप्रत्ययमसङ्गः । यञ्चैकविद्यानगोचर-पोर्न विशेषणविशेष्यभाव इति । तत्र ब्रूगः । भिश्नज्ञानगोचरत्वेषि नासौ सम्भवति । न हि विशेषणज्ञानं विशेष्णाविषयं विशेष्य-मवच्छेतुमईतीति । एवं विशेष्यज्ञानमपि विशेषणाविषयकं न स्वविषयभविक्वन्द्यात् । तयोः परस्परवात्तानिभिन्नत्वात् । ताभ्यां वासना ततो मानसपत्ययो विशेषणाविशेष्याकार उत्पद्यते न त्व-स्ति बास्तवो विशेषणविशेष्यभाव इति चेद् । अस्तु ताबद बास्त-वावास्तवचिन्ता, करिष्यते हीयमुपरिष्टात । यस्त भवतायस्य मानसत्वे प्रयासः स वरमिन्द्रियजत्व एव भवतु, तथा सति दर्श-नव्यापारत्वमस्य साक्षात्समर्थितं भवाते । इतस्या हि निर्विक-रपकोपधानं करुप्येत । नन्वविचारकिपिन्द्रियञ्चानं कथं वि-

बोवणिविशेष्यादि सकलं समाकलयेत्। इन्त भोः किं मानसमिप ज्ञानमाकलियितुमईति । संकलयिते, मनसस्ततकारणस्य सर्वविषयत्वादिति चेत्। यदि पूर्वकं विज्ञानं मनः
कथं तस्य सर्वविषयता?। अस्माकन्तु सर्वविषयमिप अचेतनतया न विचारकं, तस्मादात्मैव सकळज्ञानतज्जनितवासनाधारः
स्मर्ती च मितिसंधाता च । यदाह-

'आत्मन्येव स्थितं ज्ञानं स हि बोद्धा ऽवगम्यते । स्मरणे चास्य सामर्थ्यं संघानादौ च विद्यते'॥

स खारिवन्द्रियार्थसिन्निकषीदालोच्य जातिमन्तं संमुग्यम-र्थमुद्बुद्धसंस्कारसमुपजातपूर्वापण्डानुसमृतिसहायः प्रामेव च-स्नुषा विकल्पयति गौरयमिति । यथा ऽऽह ।

'करणं चेन्द्रियं बुद्धेः कर्ता चात्मा स चेतनः। स च स्मृतिसमर्थत्वात् सर्वार्थान् कल्पयिष्यति'।

तेनैकिविज्ञानवेद्यते यद्यपि ज्ञाप्यज्ञापकभाव उपकारयोपिकारकभावा नास्ति तथा ऽपि तदर्थाकोचनानुगतस्मरणणोर्विशोषणविशेष्यभावावगाहि विज्ञानं प्रत्युत्पादकस्वमेवोपकारकत्वमस्ति । अथौं हि रूपक्षपिभावेन स्थितावपि नापातजन्मना ज्ञानेन तथा गृहीतावपि तु स्वक्षपात्रेण, न हि यावदास्ति तावद्वहीतव्यं, तेन तदेकदेत्रग्रहणे ऽपि नाममाणता । सविकल्पकं तुक्तसामग्रीजन्म जात्यादि रूपतया द्रव्यं च रूपितया कल्पवेत् ।
पश्चाज्ञायमानमपीन्द्रियार्थसिनिक्षपमभवतया प्रत्यक्षं भवत्येव । अक्रक्स्यापि क्रमवत्सह्काारिभेदसमवधानवशात्क्रमेण कार्यकरणग्रुपपाद्यिष्यते । तात्सद्धमेतद्विवादाध्यासिता विकल्पाः
स्वगोचरे पत्यक्षाः अन्यभिचारित्वे सत्तीन्द्रयार्थसिनिक्षपज्ञान्त्वात् । यो य एवम्भृतः स सर्वः पत्यक्षो यथा,ऽऽलोचनं,तथा चैतत्तन-

स्मात्तयेति । तस्मात्साविकल्पकगत्यक्षावरोधार्थे व्यवसायात्मक-पद्मिति सिद्धम् ।

तदस्य सविकल्पकप्रस्थावरोषार्थस्यान्वाचीयमानो व्यव-च्छेदः तद्यवच्छेचपतिपादनार्थं भाष्यपनुभाष्यान्वाचीयमानमेव व्यवसायात्मकपदस्यार्थमाह । दृराचञ्चलेति । (३७ । १६) न चैतन्मन्तव्यमिति भाष्यं व्याचिक्यासुद्देशयति । न सं-द्यायस्योति । नतु सतीद्रियार्थसिक्षकर्षे पुरोवर्त्तिनि द्रव्ये धूम इति वा रेणुरिति वा ज्ञानमुत्पद्यमानं कथमानिन्द्रियजः मित्यत आह । न हीति । कस्मान्मानस इत्यत आह ।संद्याति-रिति । संपूर्वी हि शीङ् भावपत्ययान्तो विशेषापेक्षे विमर्षे वर्त्तते, स चैकाधिकरणे स्पर्यमाणी मिथो धर्मावारोपयम्बन्यतरम्बावधारयति । तथा चाधिकरणमात्रस-मर्पणमिन्द्रियव्यापारो, मनसा तु स्मरणसहकारिणैव पुरुषः संशेते । अत एव विस्फारिताक्षः सौदामिनीसंपातात्सकुदालोच्य कं चित्सामान्यवन्तं धर्मिणं सगन्धकारे संदिग्धे, तस्मान्मानस एवेष संज्ञयो न त्विन्द्रियज इसर्थः । तदेतत् परिहरन् न चैतिदि-सादिभाष्यं व्याचष्टे । तच नैवम् । (३७।१९) कस्मात् । संज्ञायस्येति । उभयं तिवाति । तु शब्दो मनोमात्रनिमित्तत्वं व्यविक्रिनति । तदनेन चक्षुषा हि इत्यादि भाष्यं व्याख्या-तम् । पद्यन् समानधम्मीणं धर्मिणं नावधारयति—विशे-षतः संदिग्धे तस्मिनित्यर्थः । इन्द्रियेणां पलब्धं संनिकृष्टं सिक्कर्षपूर्वकत्वादुपलब्धेः मनसोपलभते जानीते चक्षुःसहा-येनेत्यर्थः । अत्र भाष्यं — यच तदिनिद्रयानवधारणपूर्वकं मनसाऽनवधारणं ति इशेषापेक्षं विमर्षमात्रं संश्वायो न पूर्वमिति । अनवधारणशब्दोऽयं संशयहानवाचकः

स्त्रश्चयकारणेन्द्रियार्थसिकिकर्षे प्रयुक्त ज्वारेण । उपरतेन्द्रियध्या-पारस्य हि संशयक्षानदर्श्वनात् सत्यपीन्द्रिय(१) व्यापारे संश्चयो नेन्द्रियज इति देशिकोऽभिमन्यते । तदनयोः संश्चयक्षानयोर्भध्ये यस्त दिन्द्रियानवधारणपूर्वकिमिन्द्रियार्थसिकिकर्षपूर्वकं मनसा-ऽनवधारणं संशयक्षानिसर्थः । न पूर्वे यदुपरतेन्द्रियव्यापारस्य संशयक्षानं दृष्टान्तत्या हृदि व्यवस्थितं शक्कितुरित्यर्थः । तदेत-द्राष्ट्यं व्याचष्टे । तत्र यदिन्द्रियार्थेति । (१७ । २१) इन्द्रि-यार्थसिकिकर्षधासावनवधारणं चेति कम्मधारयः, तत्पुर्वकं मनसाऽनवधारणं संशयक्षानिस्यर्थः । ननु स्मरणव्यवहित-व्यापारमस्य कारणं नेन्द्रियमित्यत् आह् । तस्य हीति । खपपादिमेतदधस्तात् यथा स्मरणं नेन्द्रियव्यापारं व्यवधन्त इति । पूर्वे त्विति । दृष्टान्तत्या पूर्वत्वम् ।

स्यादेतत । मन एवेन्द्रियानपेक्षं बाह्ये मवर्तत इत्यभ्युपेयमनयथा घटमहं जानामिति ज्ञानमानिमित्तं स्यात् । न ताबदिन्द्रियजमान्तरे ज्ञाने चक्करादीनाममृद्धतेः । नाष्यनुमानादिष्वन्तर्भविति लिङ्गाद्यभावात । तस्मान्मानसमेवेदम् । यदि च घटादौ
बाह्ये न मनः प्रवर्तते कथं घटमिति भवेज्जानामीत्येव स्यात् ।
न चार्थनिक्पणमन्तरेण ज्ञानक्पनिक्ष्पणं, तस्माद्धाह्याभ्यन्तरः
विषयं मनः,तथा च सर्व एव संश्चयो मानस इत्याशङ्काह भाष्यकारः सर्वत्र प्रत्यक्षविषय इति । यद्यप्यमीद्दशोऽनुव्यवसायो मानसस्तथाऽप्यन्वविषय इति । यद्यप्यमीद्दशोऽनुव्यवसायो मानसस्तथाऽप्यन्वविषय इति । यद्यप्यमीद्दशोऽनुव्यवसायो मानसस्तथाऽप्यन्वविषय इति । यद्यप्यमीद्दशोऽनुव्यवसायो मानसस्तथाऽप्यन्वविषय इति । यद्यप्यमीद्दशोऽनुव्यवसायो च संश्चयक्षानोत्पाद्यभादीनामभावात्तरपूर्व व्यवसायोत्यशे च संश्चयक्षानोत्पादेऽपीन्द्रियार्थसन्निक्षांऽपेक्षणीय इस्यर्थः । तदिदं तस्य द्दीत्यादिना वार्तिकेन व्याख्यातम् ।

⁽१) इन्द्रियार्थ-इति का० पु० पा०।

अव्यापकरवेन लक्षणाक्षेपपरं भाष्यमारमादिष्टिवरधादि, तमाचष्टे । इन्द्रियार्थेति ।(३८ । १) देश्वयति । कथं पुन-रिति । परिहरति । इन्तियेति । मा मृदिन्दियस्त्रे पाठः, विद बाह्येन्द्रियलक्षणमान्तरं च मन इत्यत आह । प्रथक् चेति । (३८।६) न च सुखादी प्रमाणान्तरमस्ति, तस्मारपारिश्चे-ष्यास्सिद्धं मत्यस्त्वामित्याह । प्रत्यक्षाञ्चति । नतु नैते प्रमेयाः, स्वसम्बेदनसिद्धस्वात , तत्किमत्र प्रमेयार्थेन प्रमाणनेत्यत आह । भ च लेषामिशत । नमूक्तं स्वसंवेदनतया न प्रमाकर्म्भाव एवा-मित्यत आह । न चान्यां गतिरिति । संबेदनत्वेन हि तेषां स्वसं-बेदनता न चैते संवेदनमित्युक्तमधस्तादिति भावः। आक्षेपमु-षसंहरति । तस्मादिति । भाष्ये चात्मादिषु सुखादिष्विति नित्यानित्याभिषायं वर्गद्वयमात्मसुखदुःखत्वादयो नित्या अनि-त्याश्च सुखदुःखादव इति । तदिद्युक्तं दिवामेन ।

'न सुखादिशमेर्य वा मनो वाऽस्तीनिद्रयानतरम्।' न च तत्सम्भवति । प्राणादिसूत्रेण विभागपरेण निषेधा-दिति भावः।

समाधिभाष्यमिन्द्रियस्य बै सत इति । तद्याचिख्या-सुर्युढाभिशायः पृच्छति । कश्चैत्रिमिति । (३८ । ११) आक्षे-प्तुरुत्तरमिन्द्रियार्थेति । समाधाता आह । नैष दोष इति । आक्षेप्तरनुशयवीजपुद्धाट्य दृषयति । यसु सूत्र इति । नेदं विभागपरं घ्राणादिस्त्रमपि तु लक्षणपरं, तत्र चेन्द्रियमपि मनो न कक्षितं वैधम्यीदित्यर्थः । वैधम्यमाइ। वैधम्यमिति । तत्र ममाणयति । सर्वे विषयं त्विति । वैश्वर्मान्तरं दृषयति । भौति-केति । कार्यस्य दि विश्लेषी भौतिकस्वाभौतिकस्वे, भृतकार्य भौतिकं यद्भूतकाटर्यं न भवति तद्भौतिकं न भवति । भूतकाटर्यः

त्वप्रतिषेश्रय तद्वयकार्यस्वं गयपति । विश्वेषनिषेषस्य शेषाभ्यतुः श्राबहेतुत्वात्। इतरथा त्वकार्यमेवोच्येत न त्वभौतिकम् । तस्मा-इकार्यस्य पनसोऽभौतिकत्वं कार्यभम्मे विरुद्धमिसर्थः । अपि च वैश्वम्यीन्मनोवत् श्रोत्रमपि न वक्तव्यमित्याह । श्रोत्रे चेति । शक्कते। स्वार्थ इति । भूतानि हि प्राप्तादीनि श्रोत्रान्तानि मनस्तु न भूतिविति वैधम्यविवर्धः । निराकरोति । तम नेति । (३८ । २५) दर्शयिष्यति हि वार्तिककारो यथा स्वार्थिको न कश्च-दपि प्रत्यय इत्यर्थः । आक्षेपहेतुमनुभावते । यत्पुनरिति । (३९ । २) दुषयति। तम्नास्तीति । तदनेन साति चोन्द्रिया-र्थसिकिकर्षे इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । यश्चापरं वैधर्म्य घ्राणादिभ्यो पनस उक्तं भाष्यकारेण सार्सिहाबलोकितेन दूष-यति । सगुणानामिति । घ्राणादीनि यथा स्वस्वगुणेन गन्धादि-ना बाह्यं गन्धादि बोधयन्ति नैवं स्वगुणेन शब्देन श्रोत्रं बाह्यं शब्दं बोधवति, तन्मनोवत् श्रोत्रमपि घ्राणादिस्त्रते न पठितव्यमित्यर्थः । भाष्योक्तेषु मध्येऽभिमतं वैधर्म्यमुपसंहरति । तस्मादिति । भूतत्वाभूतत्वछक्षणं वैधम्यं न भौतिकत्वाभौतिकत्वग्रहणेन शक्यियवधारणाभिषायः । नतु युगपज्ञानातुत्पचेश्चीनका-रणं मनोऽस्तीत्यवगम्यते न पुनरस्येन्द्रियत्वपपि, तद्भावानवन गमे च नोन्द्रियार्थसानिकर्षजं सुलादिहानं शक्यं वक्तुमित्यत आह । तन्त्रान्तरेति । (३९ । ७) तन्त्र्यते च्युत्पाद्यते अनेन तत्त्विमिति तन्त्रं शास्त्रम् । तदनेन मनसञ्चरपादि भाष्यं व्या-ख्यातम्, तद्दृषितं दिमागेन ।

'आनिषेषादुपात्तं चेदन्येन्द्रियरुतं द्वथा ।'

तद्द्वितृष्ठपुरन्यस्यति । न कोषेति । तद्द्षयति। न तः न्ययुक्तीति । (३९ । ११) सर्वस्य तन्त्रान्तरे छोके च सिः

द्धत्वाद्वक्तव्यतायां स्वयतयि नास्ति । वचनिल्कः हि यत-इानं न चाननुमते निषेधपात्रं शक्यं कर्त्तुपभावस्य भावनिरूपणाः धीननिरूपणत्वादिति भावः । सिद्धमर्थम्रुपसंहरति । तस्मा-दिति । प्रकृतम्रुपसंहरति । सदिति ।

तदेवं लक्षणपदानि व्याख्याय विमृषति। समस्तमिति । (३९ । १७) अभिमतमाह । समस्तामित्वाह । भाष्यकारः । हेतुमाइ। यस्मादिति। इन्द्रियार्थसिक्तक्षेत्वकं ज्ञानमञ्याभिचा-रीति हि प्रत्यक्षलक्षणमनवयवेन समानासमानजातीयव्यावृत्तं शक्यपेव लक्षयितुम् । नो खरुवयमसावश्व इति ज्ञानमिन्द्रियजं शब्दजं संभवति । ताद्धे द्रव्यगोचरं वा भवेद वाच्यत्वगोचरं वा बाच्यत्वविशिष्टद्रव्यगोचरं वा । तत्र द्रव्यमैन्द्रियकमेव न शाब्द-मित्यशक्यं तज्ज्ञानं व्यवच्छेत्तुपनभिषतं च । वाच्यत्वमोचरं तु म्नानं शाब्दमेन, अन्यथा सश्चतशब्दोड्ण्यारण्यकोऽइनमेनेन्द्रि-यसिक्षकपीद्द्वशब्दवाच्य इति ग्रह्मीयात् । वाच्यत्वविशिष्टद्रव्य-ज्ञानमपि शाब्दमेव वाहिविशिष्टभूमज्ञानमिवानुमानिकमन्यथा त-द्प्यैन्द्रियकमिति न तिश्वकरणाय यता(१)न्तरमास्थेयम्। अय न वाच्यत्वं नाम भीमांसकानामित्र किञ्चिदतीन्द्रियमपि तु संकेतमात्रमेतस्मादिदं ऋत्येतव्यमिति । तथाऽपि तव्यार्थः शाब्द एव । अथायमप्येन्द्रियक एव, तत्र गुरूपदिष्टा गाथा प-ठितच्या--

'शब्दजत्वेन शाब्दं चेत् प्रत्यसं चासजत्वतः ।
स्पष्टग्रहणरूपत्व। युक्तमैन्द्रियकं हि तत् ।'
तस्मान्नोभयजं आनं यद्वारणायाच्यपदेश्यपदं कैश्चिदुक्तः
मिति । व्यवसायात्मकपदेन तु सविकल्पकेऽवरुद्धे निर्विकल्प-

⁽१) माना—पु॰ वा० ।

कस्यात्रत्यक्षता मा स्वाक्षीदिति तद्वरोधार्थेनाव्यपदेकपदेन निर्विकराकेपि शब्दसम्भेदनिराकरणकपयन्याचितामिति सा≇दे÷ त्युक्तंपवपव्यपदेश्यपदेन निर्विकल्पकेऽत्रक्दे सविल्पकस्पे-न्द्रियजस्यापत्यक्षत्वं या स्थाक्षीदिति तद्वरोधार्थेन व्यव-यात्मकपदेन संज्ञयज्ञानप्रयक्षत्वानिराकरणमन्वाचितमिति सं-शयेत्युक्त । अन्वयं दर्शयित्या व्यतिरेक्तपाइ । यदीति। खपसंहरति । तस्मादिति । हेयास्त्रिशत् कोटीर्गणयति । लन्नेति । (४० । ८) द्विपद्परिग्रहेण दश, इन्द्रियार्थः सानिकर्षोत्पन्नपदं धुतं कृत्वा ज्ञानाद्येकैकपदमंबन्धेन चतस्तः कोटयो इतनं च धुवं कृत्वा अन्यपदेश्याद्येकैकपदसंबन्धेन एव(१)पन्यपदेश्यमिति धुवं कुत्वाऽन्यभिचादर्शधे-कैकपदसम्बन्धेन दे कोटी अन्यभिचारिपदं भूवं कृत्वा न्यव-सायात्मक नंबन्धेन कोटिरेका । ज्ञिपदपरिम्रहेणापि दशैव, इन्द्रियार्थसिनकप्रेत्वं ज्ञानामिति भूतं कुत्वाऽव्यवदेश्याद्येकैकप-दसंबन्धेन तिस्रः कोटयो ज्ञानमन्यपदेश्यमिति भुतं कुत्वाऽन्यभि-चार्ट्यादिपदसंबन्धेन दे कोटी अन्यभिचार्ट्यन्वदेशपदयोस्त व्यवसायात्मकपदसंबन्धे कोटिरेका इन्द्रियार्थसाचिक्काव्यपदेश्य-पदभौव्ये चाव्यभिचार्याद्यकैकपदसंबन्धे कोटिद्वयम् अव्यभिचा-रिव्यवसायात्मकपदयोस्तु धुवयोरिन्द्रियार्थसिककर्वोत्पन्नपदेन ज्ञानपदेन च प्रत्येकं संबन्धे कोटिद्वयमिति त्रिपदपरिग्रहेण दश कोटयः । चतुष्पद्वरिष्ठाक्षेण पश्च । इन्द्रियार्थसिक्रकर्रियमं इनिमन्यपदेश्यमिति धुत्रं क्रत्वा व्यभिचाय्यांचेकैकपदसंबन्धे द्वे कोटी अवयपदेइपपदं त्यक्त्वा परकोटिः ज्ञानपदं त्यक्त्वा चापरा इन्द्रियार्थसन्निकर्शोत्पन्नपदं त्यवत्वा तु पञ्चमी। पृच्छति।

⁽१) तिस्रः कोटयो ज्ञान-का० मु० पु० पा०।.

द्धत्वादवक्तव्यतायां स्वमतमपि नास्ति । वचनिछिङ्गं हि मत-क्षानं न चाननुषते निषेधवात्रं शक्यं कर्त्तुवभावस्य भावनिरूपणाः धीननिरूपणत्वादिति भावः। सिद्धमर्थप्रुपसंहरति। तस्मा-दिति । मकतग्रुपसंहरति । सदिति ।

तदेवं लक्षणपदानि व्याख्याय विश्वति। समस्तिमिति। (३९ । १७) अभिमतमाह । समस्तामित्वाह । भाष्यकारः । हेतुपाइ । यस्मादिति । इन्द्रियार्थसिक्तकर्षोत्पन्नं ज्ञानमञ्याभिचा-रीति हि प्रत्यक्षलक्षणमनवयवेन समानासमानजातीयव्यावृत्तं शक्यमेव लक्षयितुम् । नो खल्ययमसावश्व इति ज्ञानमिन्द्रियनं शब्दजं संभवति । ताद्धे द्रव्यगोचरं वा भवेद् वाच्यत्वगोचरं वा वाच्यत्वविशिष्टद्रव्यगोचरं वा । तत्र द्रव्यमैन्द्रियकमेव न शाब्द-मित्यशक्यं तज्ज्ञानं व्यवच्छेत्तुमनभिमतं च । वाच्यत्वगोचरं तु क्रानं शाब्दमेन, अन्यथा सश्चतश्चवोऽप्यारण्यकोऽइनमेनेन्द्रि-यसिक्षकर्वादश्वशब्दवाच्य इति युद्धायातः। वाच्यत्वविशिष्टद्रवय-ज्ञानमपि भाब्दमेव वाहि विशिष्टभूमज्ञानमिवानुमानिकमन्यथा त-्रद्प्यैन्द्रियकमिति न तन्निकरणाय यता(१)न्तरमास्थेयम् । अय न वाच्यत्वं नाम भीमांसकानामित्र किञ्चिदतीन्द्रियमपि तु संकेतमात्रमेतस्मादिदं भत्येतन्यमिति । तथाऽपि तन्यार्थः शाब्द एव । अथायमप्येन्द्रियक एत्र, तत्र गुरूपदिष्टा गाथा प-वितच्या-

'शब्दजत्वेन शाब्दं चेत् प्रत्यक्षं चाक्षजत्वतः । स्पष्टग्रहणरूपत्व। युक्तमैन्द्रियकं हि तत्।' तस्मान्नोभयजं ज्ञानं यद्वारणायाव्यपदेवयपदं कैश्चिदुक्तः मिति । न्यवसायात्मकपदेन तु संविकस्पकेऽवरुद्धे निर्विकल्प-

⁽१) माना-पु॰ वा॰।

कस्यायत्यक्षता मा स्याक्षीदिति तद्वरमेथार्थेनावयपदेकपपदेन निर्विकराकीय शब्दसम्भेदनिराकरणस्यमन्त्राचितमिति शाब्दे-त्युक्तंपवपव्यपदेश्यपदेन निर्विकल्पकेऽत्ररुद्धे सविल्पकस्ये न्द्रियजस्यापत्यक्षत्वं मा स्त्राक्षीदिति तद्वरोधार्थेन व्यव-संश्यक्षानप्रयक्षत्वनिराकरणमन्वाचितमिति सं-यात्मकपदेन शयेत्युक्त रू । अन्वयं दर्शयित्वा व्यतिरेक्तपाइ । यदीति। उपसंहरति । तस्मादिति । हेयास्त्रिशत् कोटोर्गणयति । सन्नेति । (४० । ८) द्विपदपरिग्रहेण द्वा, इन्द्रियार्थः सामिकर्षीत्पन्नपदं धुत्रं कृत्वा ज्ञानाग्रेकैकपद्मंबन्धेन चतस्रः कोटयो इ।नं च धुवं क्रत्वा अन्यपदेश्याधेकैकपदसंबन्धेन एव(१)पन्यपदेश्यमिति धुत्रं कुत्वाऽन्यभिचार्याद्ये-कैकपदसम्बन्धेन द्वे कोटी अन्यभिचारिपदं भुवं कृत्वा न्पव-सायात्मकमंबन्धेन कोटिरेका । श्रिपदपरिग्रहेणापि दशैव, इन्द्रियार्थसिनिक पॅरिएकं ज्ञानमिति भूतं कुत्वाऽव्यपदेश्याधेकैकप-दसंबन्धेन तिस्रः कोटयो ज्ञानपन्यपदेश्यमिति धुरं कुत्वाडन्यभि-चार्र्वादिपदसंबन्धेन द्वे कांटी अन्यभिचार्यक्षपदेश्यपदयोस्तु च्यवसायात्मकपदसंबन्धे कोटिरेका इन्द्रियार्थसानिकर्वाच्यपदेवय-पदधौर्वये चार्व्यभिचार्व्याचेकैकपदसंबन्धे कोटिद्वयम् अन्यभिचा-रिव्यवसायात्मकपदयोस्तु ध्रुवयोशिन्द्रपार्थसिक्नक्षेत्पन्नपदेन म्रानपदेन च पत्येकं संचन्धे कोटिद्वयिति त्रिपदपरिग्रहेंण दश कोटयः । चतुष्पद्चरिश्रद्वेण पश्च । इन्द्रियार्थसित्रकप्रत्यमं इनिमन्यपदेश्यामिति धुत्रं क्रत्वा व्यभिचाय्यांचे कैकपदसंबन्धे द्वे कोटी अव्यपदेइयपदं त्यवत्वा परकोटिः ज्ञानपदं त्यवत्वा चापरा इन्द्रियार्थसिकिकप्रोत्पन्नपदं त्यवत्वा तु पञ्चमी। पृच्छति।

⁽१) तिसः कोटयो शान-का० मु० पु॰ पा०।

कस्मात् (४० । १०) पश्चपदपरित्रहेणैकत्रिश्चमपकोटिपरि-ग्रहेणेतराः कोटयो व्यवज्ञिधन्ते, न सत्र तद्यत्रकेददाचका कविचदस्ति शब्द इसर्थः । उत्तरम् विद्योवेति । विभेषविधान-प्रस्तावे शेषनिषेघोषन्यासो दृष्टान्तळाभाय, एकदेशाभ्युपगमे एक विश्वतकोटिषु एक विश्वतमा कोटिरेकदेश इत्यर्थः । शेष-विधानं वेति । वाश्वन्द इवार्थः ।

तदेवं प्रत्यक्षछञ्चणं समध्ये बासुबन्धवं तावत्पत्यक्षछञ्चणं विकल्पयितुम्रुपन्यस्यति । अपरे पुनरिति । (४० । १६) कक्षणं व्याचष्टे । ततोऽधीदिति । यत्तदोक्षित्याभिसम्बन्धाद् यस्यार्थस्य यदिश्वानं व्यपदिश्यते यदि तत एव तन्न-वित नार्थान्तराद्यपदेशासम्बन्धिनस्तत्प्रत्यक्षम् । अत एव व्यपदेशासम्बन्धिनोऽर्थान्तरात श्रुक्तिरूपाज्ञायमानं रज-तेन व्यपदिश्यमानं शुक्तिहानं न प्रत्यक्षं, व्यपदेशकादनुत्वत्तेः व्यपदेशकरजतस्य तत्राभावातः । एतस्य प्रत्यक्षाभासस्य व्याहः तिः सुमिसद्धेति तामुपेक्ष्यानुमानव्याद्यात्तिमाइ। एतेनेति । कु-तः ? न हि तत एव व्यपदेशकादेव बहेः ताद्विज्ञानमनुषानं भवति । किं तु यत्र विद्वरास्ति तत्र ततक्च यत्र तु दृष्ट्यात्र एव बहेरपरमादुपरतो धूमस्तत्रान्यतक्च तद्भवति स्पर्ध्वमाणाद्धूमा-मादसति तव्यपदेशके वही। ततोऽधी दिश्यत्रार्थविशेषणं तते इ-ति, तत्संगतक्ष्वेवकारोऽयोगव्यवच्छेदे वर्चते थथा चैत्रो धतु-द्धेर एवेति । तेन यत्रैव तदयोगः तदमबसमित्यर्थः । तदेतस्र णं द्वयति । अत्राधिमहणमनर्थकं,न हि ज्ञानव्यपदेश आत्यना बा इन्द्रियेण बा सम्भवति। शक्कते। अवधारणार्ध इति। (४०) २०) अयोगव्यवच्छेदेनैतद्वधारणं विशेषणसङ्गतस्वैवकारी-Sयोगं व्यवाच्छिन ति । असति चार्थपदे कस्येदं विश्वपणामिति

विश्वणासङ्गतो नैवकारोऽयोमं न्यविष्ठन्यादिति भावः । निराकरोति । तकेति (४०। २४)। इत इति सर्वनाम्नः सिषिदितविश्वेष्पापेसत्वात् । अन्ययाऽभिधानापर्यवसानात् यस्य तद्धापदिइयत इति न्यपदेशसम्बन्धी विशेष्णः भाष्यस एवेति सिद्धात्येव विशेषणत्वम् । अभ्युपेत्व त्ववधारणमात्रेऽप्य-दोष इति मन्यमानेनावभन्त इत्युदाद्द्रमम् । अन्यव्यवच्छेदे तदर्थे दि तदेवान्यद्धावच्छित्यते यदिरोधि न पुनरन्यमात्रं, यधाऽऽहुः ।

'नियमस्तद्विरोधाच कल्प्यते नाविरोधिनः ।' इति ।

स्यादेतत् । तत इत्युच्यमाने यतस्ततः स्यासया चा-नुमानाचिप किङ्गद्वानादेस्तत उपजायत इति प्रत्यक्षं प्रसुच्येतेति तिभव्रत्यर्थमर्थादिति वक्तव्यं, न हि तदर्थ। ज्ञायते, अपि तु प्र-त्यक्षमेवेत्यत आह । एतेनेति । (४० । २५) यस्य तद्यपदि-इयत इत्येतदपेश्य ततः अब्दसामध्येनानुमानादिव्युदासो-5पि प्रत्युक्तः। यच ततःश्रब्दस्य व्यावस्यीनतरमुक्तं तदिषि दृष-पति । घत्युनरेतदिति । यदि हि यस्य व्यपदिश्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षं ततो घट इत्यपि ज्ञानं प्रत्यक्षं प्रसच्येत, तद्वि हि घटस्य व्यवदिश्यते, न तु'ततो घटाद्भवति, तस्य विचारासहत्या पर-मार्थसन्वाभावेन मंद्रतिसवो विज्ञानं पति कारणत्वाभावात् , तेन तिवारणार्थं तत इत्युक्तं, तदेतस सुध्यामहे कथमपश्चिप्त-भिति। (४१।१) शक्कुते। चदीति। रूपादिपरमाणव एव निरन्तरोत्पादाः परमार्थसन्तो भिन्नाः स्वानिज्ञानस्य।विकल्पस्य जनकाः, तेषां तु नानात्वं स्वेन रूपेण संदृष्ट्यती निर्विकस्पक-पृष्ठभाविनी घट इति सविकल्पिका बुद्धिस्तानेव दपादीनेकी-दकाहरणादि कियाकारिणो अधिदन इव दर्शयन्ती संद्वितिरत्यु-च्यते । निराकरोति । न हि क्यादिभ्य इति । (४१ । ३)

अनुश्रयबीजमुद्धाटयति । अथापीति । निराकरोति । मनी-मोदकोति । भवन्तु व्यतिरिक्ताः किमतावताऽपीत्यत आह । सर्व चेति । यत्संवृतित्वेन भवतामभिमतं ज्ञानं यश्चाविकल्पकं तत्सर्वे विषयाद्भवतीति । तस्मान्तत्तोग्रहणं संद्वतिनिदृश्यर्थमनर्थ-कम् । मा भृत्संद्वतिनिद्यस्यर्थे मिध्याज्ञाननिद्यस्य भविष्यतीति देशपति । ननु च मिध्याज्ञानमतस्मादपि भवति । यथा पुरावार्तेद्रव्यामिदमिति व्यपादिश्यते रजतमिति च, न तु श्रक्तिरिति, तेन यद्यपि सामान्यक्षेण तस्य व्यपदि-इयते ज्ञानं ततश्च तद्भवति, तथाऽपि येन विशेषक्ष्पेण तस्य व्यपदिश्वते न ततस्तद्भवतीत्यतस्मादपीत्युक्तम् । तस्मा-स्तत एव यञ्जवति तत्मिमितिः, न त्वेवं मिथ्याञ्चानं, ताद्धि तत-इचाततक्च भवतीत्वर्थः । परिहरति । न द्यातस्मादारोपिता-द्वाद्रजतात्तत्रासतस्तिनिध्याज्ञानं भवति किंतु न भवति, भवति तु यस्य सामान्यरूपस्य व्यपदिश्यत इदिपति तत एव । सपारोपितं तु रजतपस्य विषयो दृश्यमानाकार-तया, तदिद्युक्तमत्रस्मिस्तद्भवतीति । एवं लक्ष्यपद्मात्रा-वशेषाञ्चक्षणाभाव इत्याह । ततोग्रहणिमति । तथा चाति-व्याप्तिरित्याइ। तथा चेति। अभ्युपेत्य द्वणान्तरमाइ। यद्यप्येतदिति । यतो भवति ज्ञानं स प्राह्योऽर्थः कारणं, ग्रा-इकंच ज्ञानं कार्य्यं, तयोरयुगपद्भावात् वर्त्तमानाभं ज्ञानम-तीते मिथ्येति न पत्यक्षं स्यात् । तत्समानकालयोस्तु कार्य-कारणाभावाभावात् ततोऽर्थादिति नास्तीति भावः। शङ्कते। नाद्योश्पादाबिति । क्षणिकत्व। द्वावानां कारणस्य नाद्याः का-र्घास्योत्पाद इसेकः कालः, तथाऽपि कारणस्य ग्राह्मना भिन्न-काळस्वापि, स्वतदशहानजनममेव हि तस्य तज्हानं प्रति ग्राह्य-

४स्० ३म०] तन्त्रान्तरीयमत्यचास्यं वेखण्डमम् । १५३

त्वं नान्यत् । यथाऽऽह

'भिष्मकालं कथं प्राह्ममिति चेक् ग्राह्मतां निदुः'। हेतुत्वमेव तद्युक्तं(१) ज्ञानाकारार्पणमम् ।' इति । 🦓

न चैत्वता मिथ्यात्वमधीहितस्य नीलाकारस्य ज्ञानवर्विनो य-र्तपानत्वादिति भावः। निराकरोति । तच नेति । पूर्वीपरकास्त्र-कलाविरह(२)लक्षणा क्षणिकता न कविद्धि । विद्युज्ज्बाला-देरप्याश्चिनाशिनो द्वित्रादिक्षणात्रस्थानादित्यर्थः । पूर्वोक्त-श्चानुयोगस्तद्वस्थ एवेत्याह । विनष्टश्चेति । अनुहंकारा-स्पद(मशातादिइपं) विज्ञानाद्धित्रं नीलाद्यनुभूयते न तु विज्ञानात्मकम् । तथा च यदि विच्छेदग्रहो मिध्या तथा सति ज्ञानमेतस्मिन विध्येति कथं मत्यक्षम् , सम्यग्रज्ञानभेदस्य तथाभावात्। न चार्थाहिताकारवेदनम्धेवेदनम्, भाक्तत्व प्रसङ्गात् । न च गौणमुख्यलक्षणा गिरां गतयो शक्या नियोजियतुम्, भिन्नपस्थानत्वात् । तस्याभिराकारं ज्ञानमधमात्मनो भिन्नं गोचरयतीति वाच्यम्। स चेत्कारणं विनष्टस्य प्रत्यक्षतेति स्यात्तथा च वर्तमानाभमवत्त्रमानं गोचर-यतीति मिथ्यात्वममत्यक्षत्वं च स्यादिति भावः । यौगपद्येऽपि नास्युदाहरणं सर्वस्य क्षणिकपक्षनिक्षेपादिति देशयति । तुल्य-मिति चेत्। निराकरोति। तचेति।

संपति दिग्नागस्य लक्षणग्रुपन्यस्यति । अपर इति । (४९।१९) दृषियतुं कल्पनास्त्रक्षं पृच्छति । अथ केयः मिति । लक्षणवादिन उत्तरम् नामेति । यद्दच्छाशब्देषु हि नाम्ना विशिष्टोऽथं उच्यते डित्थेति । जातिशब्देषु जात्या

⁽१) हेतुत्वमेव युक्तिज्ञः-पाठः।

⁽२) विकल-का० पु० पा०।

गौरयिमिति । गुणशब्देषु गुणेन शुक्त इति । क्रियाशब्देषु क्रियम पासक इति । द्रव्यशब्देषु द्रव्येण (क्षानस्यं) दण्ही क्षिणाति । सेयं कल्पना यत्र ज्ञाने नास्त्यर्थता स्वरूपतां वा तत्कल्पनयाऽपोदं तत्मत्यक्षं, तिद्दमाइ यत् किल न नाम्नाऽभिधीयते अर्थतः स्वरूपतश्च न जात्यादिभिवर्य-पदिद्यते । अव्यभिचाराय विषयकारणत्वमाइ । विषयस्य-स्वपानुविधायीति । प्रमाणत्वमाइ, परिच्छेदकं व्यवस्था-पक्षम् । ज्ञानतामस्य दर्शयति । आत्मसंवेद्यं स्वसंवेदनादेव तस्य कल्पनारहितत्वमपि । यथाऽऽइ,

'मत्यक्षङ्करुपनापोढं मसक्षेणैव सिध्यति ।' इति ।

तरमस्यक्षमिति । तदेतह्यस्यहसणपदतस्सम्रदायन्यापारितक्षणेन द्षयति । त इदमिति । अध नेति । विकस्ययोनयो हि शन्दास्तद्रोचरमिनिनिश्चन्ते यद्विकस्या गृण्हान्ति
यश्चाध्यतस्यन्ति तदुभयमप्यन्यन्याद्यक्तिक्ष्यम्बस्तु, तस्माक्षाविकस्यकं ज्ञानं तद्राचरं वा परमार्थसद्रोचरयन्ति विकस्याः
शन्दाश्चन्ययमिसिधिः । अपि चास्य वाच्यत्ने भवदभ्युपगतशमाण्यागविरोध इत्याह । अनित्यादीति । (४२।९)
शङ्कते । अधेति । स्वमसाधारणं क्षं न्याद्यमिति यावत् ।
निराकरोति । सर्वेऽधी इति । न हि यथा सम्यग्जानमधिकृत्य भत्यक्षादिलक्षणं कृतं कीर्तिना तथा दिग्नागेन, येनाधिकारात् ज्ञाने न्यवतिष्ठेत कस्यनापोद्धमिति भाषः । ननु यदि
स्वक्षतो नाभिधीयते, नाभिधेषं तर्हि वस्तु मसञ्येत । तथा
चावास्ततः स्यात् शान्दो न्यवहार इत्यत आह । सर्वस्य चित्ति ।
सामान्यविशेषतद्भेददाद वस्तुत्रयं, तत्र तद्वद्दस्त्वधिकृत्योक्तं
क्रावाकाराविति । सामान्येनैत्राकारेणाभिधीयते सामा-

न्यान्वितविश्वर्थः । ज्ञास्यका हाति । मनुष्यत्वजातिमानित्यर्थः । विशेषमाकारमभिषेत्य स्वरूपतो न व्यपदेश्यमित्युक्तं, न तु सर्व-थेति भावः । प्रकृते योजयति । एवमिति । आशक्का पूर्वोक्तः मतिषसङ्कं स्मारयति । यदिदं चेति(१) । अथाश्वकणीदिश्व-ब्दबद्ब्युत्पन्नः करुपनापोदशब्दः प्रत्यक्षस्वरूपस्य बाचक इति शक्कते। अथेति। (४३।१) निराकरोति। एवमपीति। भवतु कल्पनापोढशब्दो ऽच्युत्पन्नो मा वा भृत , अवास्यं तु प्रत्यक्षवीचितव्यम् । अन्यया विकल्पस्य मत्यक्षत्वमसङ्गात् 🕴 तथा च व्याचात इत्यर्थः । जीमिनियत्यक्षस्रक्षणं द्षयति । सत्सं प्रयोग इति । (४३ । ६) यथाश्चतस्यातिव्याप्तिः,संश्रब्दे-नापि प्रयोगस्य समीचीनता प्रतिपाद्यते, सा च मिथ्याप्रत्यये-ऽपि तुरुषा । व्यत्ययेऽपि बुद्ध्या बोध्यस्योपस्थापनात् तदिति बोध्यं पराम्रशति । अस्ति च मिध्याक्वानेऽपि बोध्येन संबन्ध इन्द्रियाणां, बोध्यं हि पुरोवार्त्तं द्रव्यस् । अथ यथा बोध्यं ताह-शा नाहित सम्बन्ध शन्द्रयाणां, रजतत्वस्य प्रकारस्यासिक्षाः नात् ? इन्ताव्यापकत्वं लक्षणदोषः । प्रत्यभिक्षायां तत्तापकारस्य इन्द्रियेणासंबन्धात्। अपि च प्राभाकरे दर्शने अनुमानादिश्वा-नमात्मनि प्रत्यक्षं न भवेत् , नहि तत् सत्सम्प्रयोगजम् । तस्मा-देतदपि परिभावनीयं मुरिभिरिति । वार्षगण्यस्यापि लक्षणम-युक्तपिरवाइ । श्रोत्रादिवृत्तिरिति । पश्चानां खरिबन्द्रियाः णामर्थाकारेण परिणवानामालोचनमात्रं दृत्तिरिष्यते, सा च सं-श्ववादिव्यापकत्यादलक्षणिवति । तत्सिद्धिमिन्द्रियार्थसिशकर्थी-स्पन्नमिरयेतदेव लक्षणमिति ॥

प्रत्यक्षलक्षणं समाप्तम् ॥

⁽१) यदि बेतीति मु॰ वाव पु॰ पाठः।

प्रसक्षक्षणानन्तरमनुवानलक्षणपर मुत्रं पठति । अथ तत्पूर्वेकं त्रिविधमनुमानमिति । (४३ । १५)

अत्रानुमानमिति सिद्धवत् प्रमाणविशेषरूपसध्यामुनाद एव नाप्रत्यक्षं ममाणभित्यवामाण्यमनुमानस्य सुदृरं प्रतिक्षिपति । दृष्ट्रवामाण्यात्रामाण्यविज्ञानव्यक्तिसाधमर्थेण हि कासां विद्यक्ती-नां प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा विद्यीत । दृष्टमाधर्म्यं चानुमानमेवे-ति कथं तेनैव तस्याप्रामाण्यम् । अपि चानुमानमप्रभाणमिति बाक्यमयोगोऽइं विमतिपन्नं संदिग्धं वा पुरुषं मत्यर्थवान् , न च परपुरुषवर्तिनो देइधम्मी अपि संदेहाज्ञानविषट्यीसा गौर-स्बादिवत् प्रत्यक्षा वीक्ष्यन्ते, न च तद्वचनात् प्रतीयन्ते, वचनः स्यापि भरयक्षादन्यस्याश्रामाण्योपगमात् । पुरुषविदेशपमनाधिक्रत्य तु दचनमनर्थकं प्रयुक्तानो नायं लोकिको न परीक्षक इत्युन्म-त्तवदनवधेयवचनः स्यात् , परिशिष्टं तु परीक्षापर्वणि निवद-विष्यते । तस्मादकामेनापि प्रमाणमनुमानग्रुपेतन्यमिति । छ-क्षणं विषत्ते । अथेरयानन्तर्ये (४३ । १७) । उक्तं प्रत्यक्ष-मनुमानस्य- हेतुरिदानीमनुमानं हेतुमद् च्युत्पाद्यत इत्यर्थः। छक्षणसूत्रतात्पर्यमाइ। अनुमानेति । तदेव स्फुटयति । अने-नेति । समानजातीयानि प्रमाणतया प्रमक्षादीनि असमा-नजातीयानि चानुमानाभासादीनि यथा क्षणिकस्वादिषु सा-ध्येषु सत्यादीनि । स्यादेतत्, अतिव्यापकमेतत् तत्युर्वकत्वं, त्रदिति हि प्रत्यक्षं परामृषत्यानन्तर्य्यात् । तथा च प्रत्यक्ष-पूर्वकत्वमनुमानस्येवागमस्यतिसंशयविष्टर्यासानामध्यस्तीति ता-न्यष्यतुषानं प्रसच्येरन् । अनुमानादिपूर्वकं चानुषानं न प्रत्य-क्षपूर्वकमिति नानुमानं स्यादनुषानस्रक्षणेनाच्यापनात् , तस्माः द्व्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामस्रक्षणमेतदित्यतः आह । तत्पूर्वकामिन ति । तत्पूर्वकिवित्याद्वस्या विग्रहत्रयपदर्शनम् । तत्र प्रथमे विग्रहे तानीत्यनन्तरं सूत्रमुळ्ळ्या विभागसूत्रगताः प्रत्यक्षाद्वाः संबन् नथनीया योग्यत्वात् । यथाऽऽहुः ।

'यस्य येनाभिसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः ।' इति । 🛸

तदनेन छक्षणस्याव्याप्तिः परिहृता । तदिदमाह । यदा लानीति । नन्येवं मयक्षपूर्वकिषिति भाष्यविरोध इत्यत आही पारम्वर्धेणेति । पारंवर्धेण हि प्रत्यक्षपूर्वकत्त्रमुक्तं भाष्य-कृता, तस्मात्र विरोध इति । अतिन्याप्तिनिरासाय द्वितीयं विग्रहं विष्ठणोति । यदाऽपीति । ते इति हि विग्रहे अनन्तर-सूत्रगतमेव प्रसक्षपदं संबध्यते । तथा च द्वे प्रत्यक्षे पूर्वे यस्य मस्यक्षस्य लिङ्गपरामर्पज्ञानस्य मस्यक्षफलस्य तदिदं तस्यूर्वकं प्रत्यक्षम् । (४४।१) तत्तु स्वविषये प्रत्यक्षप्रव्यनुपेषार्थप्रत्ययं कुर्वदनुमानम् । तदिदं तदित्युच्यते । अत्रापि त्रत्यक्षप्रकृष-मुपलक्षणार्थम् । अनुमाने इत्याद्यपि द्रष्ट्रव्यम् । स्यादेतत् । संबन्धग्रहणसप्रये पदतद्र्थगोचरं प्रत्यक्षं प्रथममथ तद्र्थविषये द्वितीये मत्यक्षे संति या तत्पद्विषया स्मृतिहत्पद्यते साऽपि मस्यक्षद्वयपूर्वा । एवं किङ्गाञ्जिङ्गि(१)संबन्धस्मृतिरपि मस्यक्ष-द्वयपूर्वेति तदवस्थैवातिन्याप्ति।रित्याशयवान्युच्छति । कल्परे के 🗱 इति । उत्तरं लिङ्गेति । सर्वसंदेहे व्विद्युपतिष्ठते । 👨 📭 ख्यानतो विशेष(२)प्रतिपत्तिनी हि सन्देहादलक्षणिति भावः। म च द्वितीयलिङ्गदर्शनं व्याप्तिस्परणसमये विनश्यदवस्थाप्यः

⁽१) लिङ्गलिङ्गि-पाठान्तरम्।

^{*} इदं मु० था० पु० नास्ति । ते ब्रे-इति तत्र पाटः ।

⁽२) व्याख्यानतोऽर्घविशेष-पाठः ।

स्ति, व्याप्तिसंस्कारोद्घोषसमयजन्मना स्वजानितेन संस्कारेणास्य व्याप्तिस्परणसमये विनाज्ञात् । विनदयदवस्थस्य द्वितीयलिङ्ग-द्शेनस्य व्याप्तिस्मरणेन सह यौगपछेऽपि तयोः प्रस्पर-वार्त्तानिभिन्नतया मिथो घटनायोगात् । त चात्मा ते घटविष्य-तीति युक्तम् । द्वस्या खल्वयं घटयेतः न स्वरूपतः, तस्यादु-भाभ्यामुत्पन्नं परापर्वज्ञानमिन्द्रियार्थसिन्नकर्वजं तृतीयं प्रत्यक्षमे षितव्यम् । बुञ्चत्साऽप्यनुमानज्ञानोत्पत्तौ कारणमिति दर्शवितुं बुसुरसावत इत्युक्तम् । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनमाचं प्रन्य-क्षमित्यत्र संबन्धपदेनानुपानाई सम्बन्धं विवक्षत् परोक्तान संबन्धविकल्पाननुपानानक्रभुतान्यतिक्षिपति । प्रत्यक्षामिति च तस्य मपाणपाइ। तथा हि केचिद्विनाभावं तादात्म्यतः दुत्पत्तिनिबन्धनमनुमानाङ्गमाहुः िद्विधि हार्थः प्रत्यक्षश्च परीन क्षश्च । तत्र यो बुद्धी साक्षादान्मीयं रूपं निवेशयति स प्रत्यक्षः। स हि स्वनिषयाया बुद्धेः जनक इति तपन्तरेण बुद्धिरात्मानमनासादयन्ती तस्य सत्तां निश्चाययतीति युक्तम् । परोक्षस्तु बुद्धै। साक्षात्स्वरूपोपधानसामध्यराहितोऽयुक्तप्रतिप-सिरेव। न चान्यदर्शनेऽन्यकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात्। नान्तरीयकतया स्वन्योऽप्यन्यं गमधेत् । स हि प्रतिबद्धस्वभावो पवाबिधः सिद्धस्तथात्रिधसन्त्रिधानं सूचयति । स च प्रति-बन्धो न दर्शनमात्रादवसेयस्तथा सति स इयामो मैत्रतनयत्वात् परिंद्द्रयमानपैत्रतनयस्तोपवदित्यप्यनुपानं स्पातः। इहापि हि स्तो दर्श्वनादर्शने । तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धन एव प्रति-बन्धः । यदाह

'कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। भाविनाभावनियमोऽदर्शनाम न दर्शनात् ॥'

तथा च लिङ्गविकरणं विना न लिङ्गिविकरणः, न लिङ्गवि-करपो लिङ्गानुभवं विना, न लिङ्गानुभवो लिङ्गं विना, म च लिङ्गं विना लिङ्किनमिति लिङ्की स्वलक्षणामितिभास्यपि पारंपरयेण तस्य-तिबन्धात्तत्राविसंवादकोऽनुमानविकल्प इति । कार्यकारणभा-वश्चेदमस्पिन्तति भवति सत्स्वपि तदन्येष्वस्पिनसति न भवशे-बबाकारो नान्वयवयातिरेकाभ्यामतिरिच्यते । तौ च मत्यक्षपृष्ठः भाविना विकल्पेनावमीयेते । तथा हि मत्यमी धूम इति प्रस्प-क्षमेव विकल्पानुगतव्यापारमध्यवस्यति । असति चाम्रौ न धूम इत्यपि मससमेव । न हाप्रिधूमानुपलम्भावन्यावतस्तद्भिक्तवस्तूः पलम्भात । नाष्यनयोव्यंतिरेकोऽन्यस्तद्वितिकाद्वस्तुनः । एवं ताः दात्म्यमपि विषय्येये वाधकप्रमाणोपवस्या निश्चेत्रध्यम् । यथा सन्वस्य क्षणिकतया सह तादात्म्यं विषक्षे ऽक्षणिके क्रपाक्रमयो-व्यापिकयोरनुपलम्भासिश्चीयते तस्मात्तादातम्यतदुत्पत्तिभ्वामेव मतिबन्धो नान्यत इति । अत्रोच्यते । सत्यं यर्हिकचित् इन चिद् लिङ्गि दृष्टं तस्य यत्र मतिबन्धः तद्विदस्तस्य तद्गमकं तत्रेत्यनुजानीमः । स एव तु प्रतिबन्धो न तावत्तदुत्पस्या सम्भवति । का पुनिरियं तदुत्पत्तिर्भूमस्य, कि बन्धनन्तरं भावः, स ताहकोऽस्ति रासभस्यापि इति तत्मतिबद्धोऽपि धूमः स्यात् । अथ तदनन्तरमेव भावः, न च रासभानन्तरं भवस्रिष तदनन्तरमेव भवति, तस्पिन्सत्यप्यसत्यम्नौ तदभावाद, अस-स्यपि तस्मिन्सस्यार्द्रेन्धनवति वहाँ तद्भात्रात् । अथ यद्यपि घूमस्य विद्वभावाभावानुविधानं तत्र तत्रोपल्डक्यं तथाऽपि देशान्तरादिषु तद्भावोऽस्य कुतस्त्यः । तथाहि भूयो भूयो रासभे रष्टे धूमो रष्टस्तदभावे चारष्टो न च स सन्कार्यः, तज्जातीयस्पैव धूमस्य रासमं विना सति वही भावादेवं सत्य-

प्यानौ विज्ञानेन जनितो धूमः कचिदेशादौ तज्जातीय एव रासभवद्वम्बाभावेऽपि पिशाचादेव भविष्यतीत्यवदयं भाव्यं नियामकमप्रयताम् । न च सति भावपात्रं नियामकं तस्य रासभादिष्वविशेषात् । तदनन्तरमेवेति चावधारणस्य (च) शङ्कापनयनपन्तरेणासम्भवात् । अवधारणेन तु शङ्का-पनयने परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । स्पादेतत् । यो यो धूमो दृष्टः स सर्वस्तावदार्द्धेन्धनसहितवन्ह्यनन्तरपेव न पिशाचानन्तरं, स च कादाचित्कतया निमित्तपपेक्षमाणी यदनन्तरमेत्र गम्यते तदे-षाप्रतीतव्यभिचारं निमित्तं करोति, न तु प्रतीतव्यभिचारं रासभादि। नापि सर्वेथाऽनुपलब्धपूर्विपशाचादि। यदि न तामि-मित्तं कस्माद्विनाऽपि विद्वे कचित्र्धूषो नोपलभ्यते । अथासौ सर्वथा विद्वसिद्धितः ? तथा सत्यार्द्धेन्यनवत् कथं विद्वरिप न कारणम् । कारणं चेत् कथं तमन्तरेण धूमभावशङ्का । अकारणस्य हि कार्यस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्वादनपेक्षत्वाञ्च कादा-चित्कत्वम् । नाष्यनेककारणत्वमकारणत्वमसङ्गादेव । बह्वय-नन्तरमेव भाव इति हि धूमस्य बहिकार्य्यत्वम् । सः चेद्यम-बह्नेरप्यनन्तरं, नैवकारार्थः स्यादिति, न च बह्नेः कार्य्यम्। एवमन्यस्यापि न कार्य्यम् न ह्यन्यानन्तरमेव भवति, बह्नेरप्यन-न्तरं भावात् , ततश्राहेतुको धूमः स्यात् । तथा च कादा-चित्कत्वच्याइतिः । ससम् । तत्कार्य्यत्वासिद्धौ स्यादेवं, तदेव तु तदनन्तरमेव भाव इत्येवंक्यं नास्ति। यद्यपि च विना विह नोपलब्धो घूषो यद्यपि च पिशाचाद्यनन्तरं नोपलभ्यते तेषा-मनुपलक्षे:, तथाऽपि पिशाचकार्य एव धूमस्तत्र तु (तत्र) बिक्षः कुतिश्चित्स्वहेतोरुपनिपतितो रासभ इव न तु घूपस्य जनकत्वेन, तदभावेडपि तज्जातीय एव कारणभेदजनमा (फदा

बित्) कादा चित्को धूमः स्यादि सिनि श्रवं ये अव्यादि से व्यादि से व्याद से व्याद

'नित्यं सस्वपसन्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः । 'इति ।

अस्तु तिई विद्यसम्बन्धः स्वाभाविकतया अन्यानपेक्षो-ऽव्यभिचारी गमकत्वाङ्गम्, स च यो वा स वा भवतु, कृतं कार्य-कारणभावावधारणाप्रयासेन। यथा चैतत्त्रयाऽग्रे द्वीयिष्यामः। अपि च कार्यात् कारणमनुमीयमानं ततः पूर्वकाळमेवानुभीयेत, न तु वर्तपानकाळम्, न हि हेतुसत्ता कार्य्यकाला कार्योत्पा-दाङ्गमपि तु तत्पूर्वकाला। न हि नदीपूरभेदः स्वसत्तासमयवर्ति वर्ष गमयत्यपि तु तत्पूर्वकालम्। तत्कालं तु न तस्य करणम्, अत एव साधक(वाधक)ममाणाभावेन तत्कालवर्तिनि वर्षे सन्दि-हाना न तद्यिनः मवर्तन्ते। एवं धूमाद्यमिस्तत्पूर्वकाल ए-वानुमीयेत न तु वर्षमानकालः, तथा च सति च तद्यिनस्त-श्र निःश्रक्कं प्रवर्षन्त्र। अपि च स्मादन्यद्वं रससमानकालः

मनुमिमतेऽनुमातारः, न चानयोरस्ति कार्यकारणमावः तादा-रम्यं वा । यद्युच्येत तत्यूर्वेभ्यो इत्यसगन्धस्पद्यक्षिणेभ्यो र-सक्षणो जायते स स्वकारणं पूर्वरूपक्षणमनुमापयन् यादशा तेन जनितस्तादशमेवानुमापयति, स चानुमापकरसक्षणसमानकालकः पञ्चणान्तरजनक एव स्वकारणमिति तादृशमेव गमयति, तथा च कार्यसमानकालरूपानुमानसिद्धिः । एतेन घूमानुमानं च्याख्यातम् । ययाऽऽह,

> 'एकसामञ्चयधीनस्य इपादेरसतो गतिः । हेतुधम्मीनुपानेन घुपेन्धनविकारवत्।' इति ।

अत्रोच्यते । योऽयं गमकरससमानकाको रूपसणः स कि तज्जनकस्य इपसणस्य स्वभाव उत तत्स्वभावावच्छेदकोऽस्व-भावभूतः । न तावत्स्वभावः, एकस्मिन्नभिन्ने जन्यजनकभावा-नुपपत्तेः, तस्य भेदाश्रयत्वात् । तदस्वभावभृतः कयं तद-नुपाननिवेशी। तदवच्छेदकस्वादिति चेत्, नन्वेतावताऽप्य-स्य कारणभाव इति कथं कार्य्यहेतोर्गम्येतं । विशिष्टेन कारण-स्वभावेनास्वभावोऽप्यसावाक्षिप्यते विशेषणतयेति चेत्। न-म्बाक्षिप्यते इाप्यत इसनर्थान्तरं, स किं कारणानुमितेः शाग-(प्य) तुमितिसमये पश्चाद्वा । न तावत् माक्, न हि सत्तामा-त्रेण कारणं तद्रभयत्यतिमसङ्गात्। किं तु स्वज्ञानेन । न च कार्यमस्य गमकमकारणत्वादित्युक्तम् । अत एवानुमितिसम-येडप्यममकं, स्वज्ञानेन गमकत्वादुभयोश्च ज्ञानयोः सहभवतोः सच्येतरविषाणवत कार्यकारणभावाभावात् । तथा च रसा-त्कार्यात्तत्कारणं इपमनुमातव्यं ततझानुमिताद्रूपात् कारणा-चत्कार्य्ये रससमानकाळं रूपमनुमातव्यं, तथा च कारणात् का-र्थानुमानं तादास्म्यतदुस्पत्तिभ्यामन्यदिति नाभ्यामेव प्रतिव-

न्यसिद्धिः । छोकिकानां चैतद्रसाद्र्पानुपानम् । न चैते पिशिः तयस्रुषः क्षणानामन्योन्यभेदमध्यवस्यन्ति । न चानध्यवस्यन्तः मष्टचळ्योत्यादनसामध्यं रसदेतुं रूपमनुमातुमुत्सहन्ते । न स स्वलक्षणानुरोधेन छक्ष्यस्यान्यथाकरणं युक्तं परीक्ष्यकारिणास्, अतिपातितछोकमयीदानां तेषां तत्त्वानुष्यसेः । यथाऽऽद्दुः

'सिद्धानुगममात्रं च कर्तु युक्तं परीक्षकैः। म सर्वछोकसिद्धस्य छक्षणेन निवचेनम्।' इति।

अपि चाद्यतनस्य सवितुरुद्यस्य ह्यस्तनेन सवितुरुद्येन भन्दोदयस्य च समानकालस्य समुद्रवृद्धा मध्यनक्षत्रहरूमा चाष्ट्रभास्तमयोदयस्य न कार्य्यकारणभावस्तादात्म्यं वा, अ-थ च इष्टो गम्यगमकभावः । अपि च तादात्म्ये कथं गम्यगमः कभावः, न हि तदेव कर्म्भ कर्तृ चेति युक्तम्, तस्य भेदाश्रयः स्वात् । यद्यपि च हक्षत्विश्वितात्वे परमार्थतो न भिन्ने, तथाऽपि भेदान्तरमतिक्षेपामतिक्षेपाभ्यां कल्पितभेदकयोर्गम्यगमकभाव इति चेस्र । वास्तवमेव ब्रुक्षत्विश्चापात्वयोर्भेद्रप्रपपाद्वायिष्यामः । अपि च काल्पनिकमपि क्यं विचार्ययाणं न यथा भिक्रमेवमः भिज्ञपि न भवति, बस्तुनोऽपि तुच्छत्वप्रसङ्गात् , काल्पनिक-स्याबास्तवस्थेन तश्वानुपपत्तेः । तस्मात्कल्पनाद्धवयोक्षे वस्तुवा-हारम्यम् । नापि परस्परं, तथा सति द्रव्यपार्थिबद्वसञ्जित्रपादि-विकरपानां शब्दानां च पर्यायत्वप्रसङ्गात । स्यादेतत् । कः स्पना भेदविरहिणां भेदमुख्यितन्त्यपि परस्परमेषामभेदमवना-हते सामानाधिकरण्याकारत्वात् , अमेदानुष्ठेखे तदनुषपचेः । तथा व तादात्म्यं सिद्धविति । तद्युक्तम् । यथा हि सामानाविकरः ण्यं न मावानामभेदसाषकम्। जात्यादिशब्दा हि जास्यादीन् नि-मित्तीकृत्य द्रव्ये वर्तन्ते । तत्राधिकरणमेकिमिति सामानाधिक-

रण्यमञ्जूवते । न पुनर्जात्यादीन्यपि मिथो मिश्रयन्ति । सन्द्र• समानविषयाणां विकल्पानामपीयमेव गतिः । तस्माद्यत्र ग-क्यगमकभावो न तत्र तादात्क्यं यत्र तादात्क्यं न तत्र गम्य-ममकभाव इति सिद्धम् । यत्तु विदित्तिश्चित्राणव्यवहारमविदित-वृक्षच्यवहारमुचायां शिशपायां वृक्षशब्दः प्रयुक्तः, तस्मादुचत्व-मेव इस्तशब्दमद्वतिनिमित्तिमित्यमानं मृढं प्रति शिश्वपात्वे-न वृक्षव्यवद्वारमात्रं साध्यते वामनायामपि विंशपायां वृक्ष इ-ति च्यवहर्त्तव्यं शिश्रपामात्रानुबन्धित्वाद्वश्चत्वस्येति । तत्रापि चेद्यवहारः साध्यः शिंशपाया भिन्न इति न तादात्म्वम् । व्यवहारयोग्यता चेत् सा शिश्वपाया अभिनेति न गम्यगमकमा-दः । व्यावृत्तिभेदे चोक्तम् । तस्मात्तादात्म्यतदृत्पत्तिभ्यां प्रति-बन्ध इति मनोरथमालम् ।

यच वैशेषिकैः चतुष्पकारः सम्बन्ध उच्यते 'अस्येदं का-टर्व कारणं सम्बन्ध्येकाथसमवािय विरोधि चेति छैक्किस्। इति, अत्रापि सम्बन्धिपदेनैव सर्वोपसङ्करात् क्षेषाभिधानं व्य-र्थम् । न च सम्बन्धिपदोपात्तस्वातिमसाक्तिः श्लेषपदैर्निबार्ध्यते, तया सति शेषपदान्येत्र सन्तु, कृतं सम्बन्धिपदेन, तेभ्य एव सन् म्बन्धिभेदानामधिगतेः। न चैवं चातुर्विष्ट्यं सम्बन्बस्यानुमानाः हुस्य । तचेव्यते । तथा च सम्बन्धिपदस्य सर्वमात्रारोधे(१)5ति-व्याप्तिः। अपि च भूतं वर्षमभूतस्य वाध्वभ्रसंयोगस्य कथं विशे-थि, ताद्धि तदनुकूलमेव । एवमभूतमपि वर्ष भूतस्य वाटबभ्रासंः षोगस्याप्रतिक्छम्। एवं भूतो नकुलजयो न भूतस्य सर्पप-राजयस्य विरोधी नाष्यभूतोऽसावभृतस्य विरोधी, येवां पुन-विरोधः तेषामन्यतमदन्यतमस्य न लिक्कमिपि तु प्रतिक्षेपकमेव।

⁽१) सम्बन्धमात्रावरोध इति २ पु० पाठः।

एतेनैव

'मात्रानिमित्तसंयोगिषिरोधिसहचारिभिः । स्वस्वामिवध्यघाताद्यैः साङ्ख्यानां सप्तथानुमा ।'

इत्यपि पराक्रतं वेदितन्यम् । तस्माद्यो वा स बाऽस्तु स-म्बन्धः, केवलं यस्यासौ स्वाभाविको नियतः स एव गवको गम्यक्षेतरः सम्बन्धीति युज्यते । तथा हि धूमादीनां बन्हादिः सम्बन्धः स्वाभाविकः । न तु वन्ह्यादीनां घूमादिभिः । ते हि विनाऽपि धूमादिभिरुपछभ्यन्ते, यदा त्वोंद्रेन्धनादिसम्बन्धमनु-भवन्ति तदा धूमादिभिः सह सम्बध्यन्ते । तस्माद्वन्ह्यादीनामा-र्द्रेन्थनाचुपाधिकृतः सम्बन्धो न स्वाभाविकः, ततो न नियतः। स्वाभाविकस्तु धूपादीनां बन्बादिभिः सम्बन्ध उपाधेरनुपलभ्य-मानत्वात् कविद्यभिचारस्यादर्शनादनुपस्रभ्यमानस्यापि क-स्पनानुपपत्तेः, अतो नियतः सम्बन्धोऽनुपानाङ्गम्। न चाहः इयमानोऽपि दर्शनानईतया साधकवाधकशमाणाभावेन सन्दि-श्रमान उपाधिः स्वाभाविकत्वं प्रतिब्धातीति साम्प्रतम् , अवश्यै शक्र्या भवितव्यं नियामकाभावादिति द्त्रावकाशा खरिवयं कौकिकममाणमर्थाद्।तिक्रमेण शक्कापिशाची ळब्बमसरा न कविकास्तीति नायं कवित्यवर्त्तेत, सर्वत्रैव कस्यवित्कयाश्च-दनर्थस्य शङ्कास्पदत्वातः । अनर्थशङ्कायात्रच मेक्षावतां निद्द-श्यक्रत्वात् । अन्ततः स्लिग्धाश्रपानोपयोगेष्वपि मरणादिदर्श्व-श्रनात् । तस्मात्मामाणिकछोकयात्रामनुपाछयता यथादर्शनं शक्कतीयम् , न त्वद्दंष्टपूर्वपपि, विशेषस्मृत्यपेक्षो हि संशयो नास्मृते भवति । न च स्युतिरननुभूतचरे भवितुपहिति । तस्मा-दुपार्चि प्रयत्नेनान्विष्यन्तोऽनुपलभपाना नास्तीत्यवगम्य स्वा-भाविकत्वं सम्बन्धस्य निश्चिनुपः । स्यादेतत् , अन्यस्यान्येन

सहाकारणेन चेत्स्वाभाविकः सम्बन्धो भवेत् सर्वे सर्वेज स्वभावतः सम्बध्येत, तथा च सर्वे सर्वस्वाह्रम्येत । अथान्यस्य चेद् अन्यत् कार्य्य, कस्मात्सर्वे सर्वस्य न भवति, अन्यत्वा-विशेषात् । ततत्रच स एवातिषसङ्गः । यद्युच्येत न मावस्व-भावाः पर्ध्यतुयोज्याः, तस्मादन्यत्वाविश्चेषेऽपि किश्चिदेव कारणं कार्यं च किञ्चिदिति । नन्वेष स्वभावानायनुयोगो भिक्षानाः मकार्यकारणभूतानामिष स्वभावमतिषम्धे तुरुष एव । तस्मात् यत्किञ्चिदेतत् । केन पुनः प्रमाणेन स्वाभाविकः सम्बन्धो गृह्य-ते। प्रसस्मन्बन्धिषु प्रत्यक्षेण । यदाह । लिङ्गलिङ्गिसम्बर न्धदर्शनमार्थिमिति । (४४ । १) यदा तावत्मथमं बह्रिष्मयोः सहार्द्रेन्धनयोः सम्बन्धं पश्यति तदा द्वयोरिव कि स्वाभाविकः स-म्बन्धः औपाधिको वा,अथ धूमस्यौपाधिको वन्हेस्तु स्वाभाविकः, बह्रेवींपाधिको धूमस्य स्वाभाविक इति न शक्यं निद्धीराधि-तुम् । तत्र वहरनार्देन्धनस्य विना धूपमयोग्रोककादौ दर्शनाद् आर्द्रेन्घनोपाधिरस्य धूमेन सम्बन्धो न तु स्वाभाविक इति निश्चीयते । धूमविशेषस्य तु विना विद्यानुपळम्भात् उपाधिभेदस्य चाद्दरयमानस्य कल्पनायां प्रमाणाभावाद् विशेषस्मृत्यपेक्षस्य च संभावस्यानुपलन्धपूर्वे अनुत्पादाष् उत्पादे चाऽतिमसङ्गात् मेला-वस्त्रवृत्युच्छेदात् स्वाभाविकः सम्बन्धोऽवधार्यते । तदिद्य-वधारणं न मानसम् , अनपेक्षस्य मनसो बाह्ये मष्टचावन्धविध-राधमावमसङ्गात् । भूयोदर्शनसापेक्षस्य च प्रष्टतौ प्रमाणान्त-रापातात् । न हि मनो निमित्तमित्येव मानसं पत्यक्षं भवति । तथा सति न किञ्चिद्यानसं, प्रत्ययमात्रस्य मनोनिमित्रस्वात् । तश्रदसाधारणकारणापेक्षया च तत्प्रमाणव्यपदेशे त्वत्रापि भूयोद्श्वनमसाधारणमिति प्रयाणान्तरं जातम् । तस्माद्मिजा-

तमाणिभेदतस्ववद्भुयोद्र्शनजित्तसंस्कास्सहितमिन्द्रियमेव धूमा-दीनां वन्ह्यादिभिः स्वाभाविकसम्बन्धप्राहीति युक्तमुत्प्रयामः । एवं मानान्तरविदितसम्बन्धिषु मानान्तराण्येव यथास्वं भुयोद्रशेन्सहायानि स्वाभाविकसम्बन्धप्रहणं प्रमाणान्युकेतव्यानि । स्व-भावतश्च प्रतिबद्धा हेतवः स्वसाध्येन यदि साध्यमन्तरेण भवे-युः, स्वभावादेव प्रच्यवेरिकाति तर्कसहाया निरस्तसाध्यव्यतिरे-कष्टित्तसन्देहा यत्र दृष्टास्तत्र स्वासाध्यमुपस्थापयन्त्येव । न च ध्यामादिषु मैत्रतन्यादीनां स्वभाविकप्रतिबन्धसम्भवः. अन्नपानपरिणतिभेदस्योपाधेः द्यामताया मैत्रतन्यसम्बन्धं प्रति विद्य-मानत्वेन मैत्रतन्यत्वस्थागमकत्वात् । एतेन प्रकान्यस्य दृक्षस्या-प्रविश्वानि फलानि, एतद्दक्षप्रभवत्वात् , प्रतितफलबदिखाद्यो-प्योपाधिकसम्बन्धा व्याख्याताः । तस्मात्सवमवदातम् ।

नन्वन्तिममत्यक्षमतीताभ्यां मत्यक्षाभ्यां कथमनुमृद्धत इन्स्यत आह । स्मृत्या चिति । (४४ । ५) चो हेत्वर्थे । यद्यपि स्वरूपतो लिङ्गदर्शने अतीते तथाऽपि तज्जानिता स्मृतिरनुमृद्धाति यस्पादतस्ताभ्यामनुमृद्धते । अनुमृहश्च करणमेव । सम्बन्धस्मृतिसहकारिणेन्द्रियेण स्वसाध्याविनाभृतिलङ्गिविज्ञानं यदुपनन्यते तत्परामवे इत्याख्यायते। तथाभूतिलङ्गगोचर एव चतुर्थो वाक्यावयव उपनय इत्याख्यायते। अत्र पृच्छति । कः पुनिरिति ।(४४।६) अनुपानशन्दस्यार्थो न तावदनुमितिः, न खलु लिङ्गपरामर्थो अनुपानशन्दस्यार्थो न तावदनुमितिः, न खलु लिङ्गपरामर्थो उनुमितिः, प्रसक्षफल्यत्वात्, तस्यादनुमीयते अनेनेति करणा-याँ वक्तन्यः, स च लिङ्गविषयः क्रिया च लिङ्गविषयेति विष्यवैषम्यास्न क्रियाकरणभाव इति भावः । उत्तरम् । अनुमी-यत इति । तेनैवाभिमायेण पृच्छति । किं पुनिरिति। उत्तरम् । अग्रीति । प्रष्टा स्वाभिमायमुद्धादयति । कथं पुनरम्यविषयः

मिति। एकदेशिन उत्तरम्। नानियमादिति। इक्षोदेशेन प्रवितः परशुः कत्री न तद्वयवोद्देशेन, तस्माद्वक्षविषयः परशुर्ने तदवयवविषयः, द्वैभीभावश्चावयनेषु न हुसे, तस्य ततो विनाशादिति भावः। क्र चित्युनर्घक्षिषयमिति। औष्ण्या-पेक्षो बहिसंयोगः करणं तण्डुळेषु, रूपादिपराष्ट्रतिरूपः पाकः तेष्वेष, तर्बुलेन पिठरं लक्षयति । न फेबलं समानविषयत्वा-नियमः, कर्तुः करणं भिक्तमित्यपि नियमो नास्तीत्यनियमाभिः थानमसङ्गेनाइ । क्रचित्युनरिति । स्थितिः स्वावयवेषु समवा-यो वा प्रदेशिवशेषे संयोगी वा । एवमनियमं दृष्टान्त उक्त्वा दार्ष्टीन्तिके योजयति । एवमन्यविषयस्यति । भूमविषयस्य प्रमाणस्याप्रिविषया क्रिया प्रमितिः । यदाऽग्रिविषयमेव जानं प्रमाणं तत्राह । कचित्पुनरिति । आक्षिपति । किं पुनरिति । अत्र हेतुमाइ। प्रमितत्वात्। उत्तरम्। प्रमीयते हेयस्वेनेति । अनियमवादिन एकदेशिनो मतं निमयवादी द्षयति । सञ्जेति । हेतुवाह । प्रमाणफलचोरिति । यद्यन्यविषयं करणमन्यविषया क्रिया भनेत् ततक्छेदने खदिरं माप्ते पनसादाविप च्छिदा स्या-दिसतिमस् स्यात् । यद्यपि हसोदेशेन कत्री परशः प्रवृक्त-स्तथाऽप्ययं द्वश्वमिव तदवयवानिष पाप्त इति तद्विषयो भवति. तेन तदवयबद्वेधीभावग्रुखेन इक्षविषयामपि द्वैधीभावाक्रियां जन नवतीति न वैयधिकरण्यं करणफलयोः। एवं यद्यपि लिङ्कवि-षयं प्रत्यक्षफलतया लिङ्गज्ञानं, तद्तुबद्धस्य तस्य मानसमस्य-क्षगोचरत्वात् , छिङ्गनिक्षणमन्तरेण तदनिक्षणात्, न तु छि-क्रह्मानं लिक्निनं विना न निष्टप्यते, तस्मात्मतिप्रयनुवान्धितया विषयो न लिङ्गद्वानस्य लिङ्गी, किं तु लिङ्गपेव, तथाऽपि सि-क्रिविषयमतिपत्तिजनकत्वाल्छिद्रशानं भवति क्रिक्विषयम्।

न चातित्रसङ्गः,स्वाभाविकसम्बन्धशास्त्रिकारिय सिक्किनिः। तस्माद् द्विविधो विषयभावः प्रतिपश्यतुचन्धितया प्रतिपाचनः या च. तत्र पूर्वः फलस्य उत्तरस्तु त्रमाणस्येति तद्विवेकः । तः स्मासुष्टूकं प्रमाणफलकोर्विषयभेदानभ्युपगमादिति । स्थितौ तु भेदः कर्त्तुः करणस्येति दर्शयिष्यते । तानि ते इति विग्रहद्वयं परस्परापेक्षग्रुवपाच तानि तदितिः विम्रहृदं परस्परापेक्षमुपपादयति । यदा पुनरिति । (४४ । २०) लिङ्गालिङ्गिसम्बन्धदर्शनं च अनन्तरिक्कदर्श-नं च तत्स्यृतिश्चेति विग्रहः। अत्रापि सर्वसन्देहोश्वदमुपति-ष्ठते, व्याख्यानतो विशेषपातिपात्तर्ने हि सन्देहादक्षमणिति भा-बः। ननु यदि प्रमाणफलयोरेकविषयत्वं तर्हि परामधेज्ञानवि-षयीकृत एवार्थी विषयीकर्त्तव्यो नान्यः, स च प्रत्यक्षप्रमाणवि षय एवेति कृतमनुमानेनेत्याशयवान्यृच्छति । किं पुन्नरिति । (४५।१) तैर्विशिष्ट्रेन लिङ्गपरामर्पेणत्यर्थः । द्रोषोऽर्थः मत्यक्षपित्। छिङ्गादन्यो छिङ्गी । तद्विषयत्वं च छिङ्गपरापर्यः स्योक्तमिति पृच्छति।अनुमानमित्यत्र किं कारकम् । अनु-मीयतेऽनेनेति करणकारकमेव युक्तं, तस्यैव छिद्गदर्शनदृयस्मृ-तिपूर्वकस्वात् , न स्वजुमितिरजुमानं, प्रमाणव्यापारस्वेनातान्निमि-त्तत्वात् करणकारकादन्यत्वाद् अतत्वूर्वककत्वास्रति भावः। उत्तरम्। भावः करणं वा । नेन्कं न भावः कारकिष्यत आ-इ। यदेति। न द्रव्यादीनामेव करणत्वम् , अपि तु व्यापारस्या-पि । अन्यथा कर्पनामधेयेषुद्धिदादिश्रब्देषु न करणविभक्तिः श्रूषेत उद्भिदा यजेन दर्शवीर्णमासाभ्यां यजेतेयादि । सम्भः वति तस्यापि सिद्धस्य फलभावनायां निमित्तत्वम् । एवं विक्ष-

^{*} अतत्पूर्वत्वप्रदति २ पु॰ पा॰।

प्रमायाः सिद्धायाः सम्पन्ति शनादिनुद्धिनिषित्तपानः । एन-स्विश्च करवे तत्पूर्वकमित्वत्र यदा हानादिसम्बन्धावधारणसम्बे मयमं ज्ञानं बहित्वस्य लिङ्गस्य दर्शनम् , अथानुमानिकं द्वितीयम्, अथ सम्बन्धस्य स्मृतिरिति त्रथमेकीकृत्य परापर्धन्यं, तत्पूर्वको हि तथा चायमनुभीयमानो विहिरिति छिङ्गपरामर्पः । तस्माद् दाइपाककारित्वाद्पादेयो बहिरिति ज्ञानमनुमानस्य फलं, तत-श्च तरपूर्वकरवमिप सिद्धं भवतीति भावः । करणकारकपक्षे पुलमाइ। घदा करणिमति। अत्र निम्हाति। लिङ्गति। तत्पूर्वकत्वानुभितिनिपित्तत्वसमानधर्मदर्शनात्संशयः । अत्राचाः र्यदेशीयमतमाह । एके ताबदिति । सत्स्वपीतरेषु स्मृतेरभावाः दन्रामितेरनुत्पादेन स्मृतिरेवानुमानम् , इतरे तदनग्राहका इसर्थः। मतान्तरमाइ । अपार इति । सत्स्वपीतरेषु छि-क्रपरामर्ष विनाऽनुमितेरनुत्पादा। छिक्रपरामर्षे एवानुमानमितरै-रन्गृहीत इत्यर्थः । स्वमनमाह । चर्म त्विति । अन्वयव्यति-रेकाभ्यामशक्यो गुणमधानभावो विवेक्तं, तयोः सर्वत्र तस्य-त्यादिति भावः। तत्किमिदानीं नास्ति गुणमधानभाव इत्यत आ-ह। प्रधानीति । नान्वयव्यतिरेकावत्र प्रभवता न तु न न्यायान्तर्-मिति भावः। पृच्छति। कः पुनरत्रेति । उत्तरमाह। आनन्त-र्धित । नेहास्ति तिरोहितं किश्चित् ।

अतिच्याप्ति चोदयति। यदीति । (४५ । १९) नन् भवत भरयक्षद्वयपूर्वकः संस्कारोऽनुमानं, तेनापि शेषोऽनुमास्यत इत्यत-आइ।स्मृतिहेतुः। (४५।१९) नानुषितिहेतुरित्यर्थः । परिहरति । मैप दोष इति । विशिष्टकानं विकानं, विशेषश्च स्मृतेरन्यत्वं, न हीिद्रियार्थसिककपेरियमं हानं स्मृतिः, तस्याः संस्कारमात्र-मभवनयाऽन्यस्मादनुत्पत्तः । तेन च झानेन स्वकारणं विशेषि-

सम्, प्रत्यक्षस्त्रे वत् इत्यध्याद्वारात् । तस्मादिहापि स्वकारणः विशेषकं स्मृतेरन्यदिव्वानमधिकृतम् । न च संस्कारः प्रत्यक्षपुः वाँऽपि तादशक्कानकारणामिति न तस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । निः र्णयेऽनुप्रजनितफले प्रसङ्गं निवारयति । निर्णय इति । विभाः गस्त्राक्षिप्तप्रमाणसामान्यलक्षणपूर्वकं विशेषप्रमाणलक्षणं तद्येः झं प्रवर्तमानं नानुप्रजनितफलेऽप्रमाणे निर्णयमात्रे प्रवित्तिपः हति, जनितफलस्तु निर्णयः प्रमाणमेवेति भावः । स्विषयः परिच्छेदकत्वात् फलं, परिच्छेद एव परिच्छेदकः, स्वार्थि-कः प्रत्ययः ।

क दबं २ पु॰ मास्ति।

भवत्यन्वयन्यतिरेकी । अन्वयिनं लक्षमति । अन्वयीति । विप-क्षहीन इति। विषक्षाभावेन ततो व्यतिरेकाभावं दर्शयति । स-द्भ्यामभावो निरूप्यते नैकेन सतेत्युक्तं, तेन हेतायतो विष-क्षानिकृतिः स एव नास्तीति कृतो निवर्तताम्, पक्षादन्य-स्य सर्वस्यैव सपक्षत्वात् । न निवर्तते चेदम्तु हेतोस्तत्र हत्ति-र्निष्टतिनिषेधरूपत्वाद्वतंति चेत्। न । यस्याभावाधिकरणत्वमपि न भवति निरुपारुपस्य तस्य भावाधिकरणत्वशङ्केति सुभाषिः तम् । न खलु ग्रुमूर्वोस्तोय।भ्यवहारेऽसमर्थस्य शब्कुलीभक्षणं शक्कते चेतनः । तत्किमिदानीं भावाभावौ न परस्पराभावात्मानौ यदेकनिषेधे नान्यविधिः स्यात् । सत्यम् । यत्रैकतर एतयोर्बि-विध्वते (व्यतिरेको निषिध्यते) विधीयते वा तत्र तदितर-त्रिधिर्निषेधो वाऽवद्यं भवेत् । न त्विह परमार्थतः कस्यचिन्नि-षेषः । नतु चात्र निरुपारुयो हेतोव्यतिरेको निषिध्यते । ननु निरुपारुया निषयाधिकरणामिति वचः स्वचरितविरुद्धं, न चैतत्तरवतो निरुपारुये हेतोर्च्यतिरेकं व्यासेधामो नाष्यन्त्रयं विद्रध्मः। नो खलु अयं सक्लप्रतिपस्याजनं कविद्रप्युपयु-क्वते । उपयोगे वा निरुपाख्यो न भवेत् । कस्तर्हि न निरु-पाछ्ये हेतोर्ट्यतिरेक इत्यस्य वचनस्यार्थः । अथ निरूपाछ्ये हेतोर्व्यतिरेक इत्यस्य भवञ्चाषितस्य कोऽर्थः, अहृदयवाचां खल्ब-हृदया एव प्रतिवाची भवन्ति। यक्षानुक्ष्यो बिछिरिति हि कौकिकानामाभाणकः । न चात्यन्तादृष्टपूर्वाणां कल्पनाजालः गोचरत्विमिति चोपपादितमन्यथाख्यातिनिक्पणावसरे । कल्पि-तगोचरक्व व्यतिरेकोऽपि काल्पनिक इति नानुमानाङ्गं भवति । स्वाभाविकस्पसम्पन्नं हि प्रमाणं तत्त्वज्ञानस्प्रमलाय कल्पते न कल्पितरूपसम्पदा, तस्याः सर्वत्र सुलभत्वादिति । तस्य विषयत्वं चानुमानस्योपपादियण्यते । तस्मादनुपास्ये विपक्षे हैतोर्ग्यतिरेकनिटती वा व्यतिरेके वा सहृदयानां मूकतैवोचिता । न
चैतावता हेतोरगमकत्वं, न हि व्यतिरेकोऽस्तीसेव गमको भवति,
मा भृदसाधारणस्यापि गमकत्वं, किं तु स्वसाध्येन सह स्वाभाविकसम्बन्धशास्त्रितया, सा चान्वयव्यतिरेकाम्यामिवान्वयमाक्रेणाप्युपाधिरहितेन शक्या झातुमिति कृतमत्र व्यतिरेकेण ।
विकसमम्भवे तु तत्रापि हेतुहत्तिशङ्कानिराकरणाय व्यतिरेकग्रहणमुपासनीयमिति सर्वमवदातम् ।

उदाहरणमाइ। यथेति। (४६।६) स्वमते त्वभिधेयो विशेषः प्रमेयत्वात् सामान्यवत्, परमाण्याकाञ्चादयः कस्य-चित्रश्यक्षाः प्रवेयत्वाद् घटवदित्यादयो द्रष्टव्याः । विश्वस्यैव सदसत्मभेदभिन्नस्य यथास्वं पक्षसपक्षयोरन्तभीवेन विपक्षा-भावादिति । व्यतिरेकिणं लक्षयति । व्यतिरेकीति । तिपैपं व्यतिरेकिणं हेत्वत्रयवलक्षणव्याख्यानात्रसरे वार्तिकक्रहर्शयिष्य-तीति नहोपपादितम्। तदेवं त्रिविधमित्यविच्छच व्युत्पाच सम्मति पूर्ववदित्यादिना एकवाक्यतया व्याच्छे। अथ चा ञ्चिविधमिति। (४६।९) तिस्रव्विप विधासु साध्यवच-नस्य पूर्वेष्ठपपादनात् पूर्वे साध्यं तद्यस्यास्त्यधिकरणतया तत्यु-र्षवत् । तथाऽप्यनित्याः परमाणवो गन्धवत्वाद् घटवादित्यपि हेतुः स्यादस्ति साध्यं तस्यापि, पार्थिवानामप्यणूनामनिसन्वेन सिषाधियिषितत्वादित्यत आह । व्याप्त्येति । (४६ । १०) अस्ति गन्धवस्वस्यः साध्यं न तु व्याप्तया, पृथिवीमात्रवृत्तित्या चतुर्षु परमाणुषु तद्यभावात् । साध्यस्योपयुक्तस्वात् ततोऽन्य-स्तज्जातीयः शेवः साध्यसामान्येन समान इति यावत् , तदि-दमाइ। साध्यतज्जालीय इति। पदानि विभज्यार्थमाइ।

पूर्वेबझामेति । सामान्यतोऽदृष्ट्रिपिति नजमन्तर्भाव्य व्याष्ट्रेत्र सामान्यतक्षेति। तथा च बाधितनिष्यं मकरणसमं बातु-यानं स्यादित्यत आह । चदाबदादिति । बार्तिकस्थचशब्देनाः सत्मातिपञ्चत्वपि सुचितम् । तेन सुत्रस्थेनावाधितत्वमसमिति-पक्षत्वमपि इपद्वयं समुचितिमत्युक्तं भवति । नन्वेवं त्रिवियो-Sपि हेतुः पञ्चलक्षणः रैयादित्यत आह । एवमिति । एतद्काः भवति, अवाधितविषयमसत्मतिपक्षं पूर्ववदिति ध्रुवं कृत्वा शेष्ट-दित्येका विधा, सामान्यतोदृष्टमिति द्वितीया, शेषवस्मामान्यतो-रष्ट्रामिति तृतीया, तदेवं त्रितियमनुमानम् । तत्र चतुर्छक्षणं द्वयम् । एकं पञ्चलक्षणिति । तदेवं स्वमतेन सूत्रं च्याख्याय भाष्यकृत्मतेन व्याचष्टे । अथ वेति । (४६ । १५) आक्षेप्तुं स्वरूपतो व्याचछे। तत्रोति । पुर्ने कारणं कार्यात्, तद् यस्यास्ति विषयतया परामर्षज्ञानस्यानुमानस्य तत्पूर्ववदित्यर्थः । विकल्पा-क्षिपति। यदि ताबदिति । सर्वत्रानुमानमसङ्गादिति भावः । अतिमसङ्गभिया कल्यान्तरमातिष्ठते । अथ पुनरिति । द्वर यति। एतद्पीति। द्षणान्तरं समुचिनोति। कारणद्दीनाचे-ति । नासिद्धाश्रयो हेतुर्गवक इति भावः । परिहरति । नोति । द्वयमपि नाभ्युवेयत इत्यर्थः । किं तर्ह्यभ्युवेयत इत्यत आह । कार्ध स्विति । एनं प्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति । एवमिति । पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् , इयोशिते । पूर्वशब्देन कारणा-भिषायिना प्रतिसम्बन्धितया कार्यमप्युविष्ठमतो द्वयोरप्युविध-प्रयो: कारणस्योवयोगादनुमानभावेनेति योजना । उदाहरण-माह । उदाहरणिमिति । यदापि कारणमात्रं व्यभिक्रिति कार्योत्पादं तथाऽपि यादशं न व्यभिचरति तत्र नियुणेन प्रति-प्रमा भवितव्यम् । अन्वया भूगमात्रमपि बद्धिमत्तां व्यभित्रसी-

ति न भूगविश्लेषो गणको भवेत्। रसाद्र्यानुमाने तु वैनाविका-नामापादितं कारणात् कार्यानुमानमस्माभिः। अपि चान्तव-तन्तुसंयोगानन्तरं यत्र पटो जायते तत्रापि शक्यं कारणास्का-र्यानुपानम् । यदा खरवयमन्यत एवे।द्बुद्धसंस्कारो व्याप्तिस्मृति-बान् अविचले बितरेषु तन्तुषु अन्त्यतन्ताबुत्पमां क्रियामिन्द्रिय-सिनिकर्षात् प्रथममेत्र परामुशति तथा चेयमिति, तदैव क्रियाती विभाग इत्येकः कालः,अथ यदा विभागात् पूर्वसंयोगनाक्षः स्तदा परामर्पाद्वदयम्भाविषटाविशिष्टेषं क्रियेखनुमानोत्पाद इत्ये-कः कालः । अथान्त्यस्य तन्तोः तन्तुसंयोगोऽथ पटोत्पादो-८थ तत्र रूपायुरपादः, अय मत्यक्षदर्भनिव्यनुभानोत्पादस्य पर् 🕟 स्ताचतुर्थे क्षणे प्रत्यक्षम् । यदि तु क्रियोत्पादानन्तरमालोचन-विष्यते तथाऽपि तृतीये क्षणे प्रत्यक्षस्योत्पाद इति नानवसः रमनुमानम् । अपि च वाधिरो मुरजमुखमभिहत्य स्वपाणिकाः भिघातादेव शब्दकारणात् तत्कार्यं शब्दं निःशङ्कमनुमिमीते। प्तमन्यान्यपि कारणात्कार्यानुमानान्यूहनीयानि । शेषवदुदा-इरणपाइ। नद्या इति। (४७। १२) चोदपति। ऋथं पुनरि-ति । परिइति । नेति । अनुपीयते ६नेने सनुमानं नदीपूरः । ननु दृष्टिरनुभीयमाना पूरविशेषात्रातीता शक्याऽनुमातुम्, अनुमान-समये तदस्ययस्याशक्यनिश्रयस्वात् । नापि च वर्तमाना, तदः स्ययस्यापि तदानीं सम्भवात् । एवं भविष्यन्त्यपि साधकवाध-कप्रमाणाभावेन सन्दिग्वैव । तस्माक्रकाल्यस्याशक्यनिश्रयत्वादः नुपवज्ञवनुमानमियत आहै। भविष्यतीति । कारणस्य का-य्यात् पूर्वकालता शक्या निश्चतुं कार्येण छिङ्गन, तेन नातीत-स्वादि सन्देहः श्वतिमावहति । यः कश्चिदिति योग्याभिमायम, स च कार्यस्य पुरस्तात्रतो निश्चयव्याप्त इसर्थः । सामान्यतो-

दृष्टोदाहरणं भाष्यकारीयं दुरवबोवं श्रेषवदुदाहरणान्तर्गतं च, अत्रापि कार्पेण सवितुद्शान्तरपाप्तया तत्कारणस्य श्रुज्वायाः अनुपानात् । न चैतावताऽनुमानस्य त्रैबिध्यं भवति, उदाहर-णमात्रस्यानन्त्येनानन्त्यप्रसङ्गात् । तस्पाद्धाष्यकारच्याख्यानम्-रोचयमानो वार्तिककारोऽन्यथा च्याख्यायोदाहरणान्तरमाह । सामान्यताहष्टं नामिति । (४७ । १९) साध्यधपीविनाभा-विना विशेषणेन साध्यधर्मेण विशिष्टयमाणो धर्मी ग-म्यते गमकत्वेन, हेत्विशिष्टो हि धर्मी गमकः, जिह्नासितधम्मे-विशिष्टश्च गम्यः । यथाऽऽहुः,

'स एव चोभयात्माऽयं गम्यो गमक इष्यते । असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन वोधकः।' इति ।

अविनाभावित्वं स्वभावमतिबद्धत्वं सर्वेषामेव हेत्नां सामान्यं,
तत्र धर्मधर्मिणारभेदविवक्षया हेत्रेव सामान्यग्रकः। सामान्येनाविनाभाविना हेत्ना लक्षितं दृष्टं धर्मिक्पमनुमानं सामान्यतोदृष्टुमनुमानम्। तृतीयापास्तिसः। तदेतत्पूर्ववच्छेषवतोरिप प्रापकं
तत्पदसिश्वधानात् गोवलीवर्दन्यायेन ते परिस्रज्यान्यत्र निविधाते। तदिदमुक्तमकार्धकारणभूतेनेति। जदाहरणमाह। यथा
बलाकयेति। भाष्यकारीयमुदाहरणमुपन्यस्याक्षिपति। अपरे
पुनिरिति। तदिति (४८।१) गतिमानिति परामृशति।
अपरे
पुनिरिति। तदिति (४८।१) गतिमानिति परामृशति।
अपलब्धिलक्षणभाप्तत्वादिति। कर्मणो हि महत्त्वकपिनशेषैकार्धसम्बाय जपलब्धिलक्षणमाप्तिः मत्यक्षोपलब्धियोग्यता। समाधत्ते नैविमितिकः। देशान्तरमाप्तिमानादित्यः,
द्रव्यत्वे सति क्षयद्यद्भित्ययाविषयत्वे च सति माङ्गुखोपलभ्यत्वे च तदाभिमुखदेशसम्बन्धादनुत्पक्षपादिवहारस्य पारिद्यस्य

नैवेदिमाति सु॰ वा॰ पु॰ पाठः।

तत्प्रत्ययविषयत्वात् , मण्यादिश्वत् । तत्प्रत्ययविषयत्वादित्युच्य-माने पुरःस्थितेन स्थाणुना व्यभिचारः, सोऽपि हि पत्य-भिद्याविषयो भवति तत्रैव स्थितस्ति बिष्टप्यर्थे परिष्टत्येत्युक्तम् । तथाऽपि गुणादिभिव्यभिचारः, तिमृहत्त्वर्थे द्रव्यत्वे सतीत्यु-क्तम् । तथाऽपि पदीपादिभिव्यभिचारस्ताभिवस्यर्थे क्षयवीद्धभः त्ययाविषयत्वे सतीति विशेषणम् । तथाऽपि पृष्ठतोऽवस्थित-या स्युणया व्यभिचारस्ति ब्रहत्त्यर्थे पाङ्गुलोपलभ्यते सतीति विशेषणम् । उपलभ्यता चोपलब्धिकम्पैता । सा चेहातीता वि-बिसता, अन्यथा पूर्वापरजलाधिवेलावगाहिना तुहिनशैलेन व्य-भिचारः । यद्यप्ययमपि परावृत्य तत्प्रत्ययवतोऽतिपतितोपलः ब्धिकम्पेभावस्तथाऽपि तदा नरान्तरस्योपळभ्यः, मार्तण्डम-ण्डलं त्वस्ताचळचूडावलम्बि न पाच्यां कस्यचिद्पलम्भगोचर इति वैषम्यम् । तथाऽपि यदि द्रष्टैत्र(१) पुरोवस्थितस्य पश्चिमाभिमुः खस्य प्रासादस्य स्वयमुपनिपत्य पृष्ठतो भवति तदोक्तलक्षणस्य हेतोरस्ति व्यभिचारः, तिश्वहत्त्यर्थमनुत्पन्नपादाविहारस्येति वि-शेवणम् । तदभिमुखदेशसम्बन्धादिति स्वब्छोपे पश्चभी । स्वा-भिग्नुखदेशमुद्दिशानुत्पन्नः पादनिहारो यस्य स तथोक्तः। त-मुद्दिश्य खल्वयं पद्भ्यां सञ्चरमाणः प्रासादस्य पृष्ठतो भव-तीति भावः । देशान्तरमाप्तौ साथनान्तरमाह । देशान्तरेति । (४८ । ६) सत्यविनाश इति च द्रष्टव्यम् ।

ये त्विमामनुमानपरम्पराममृष्यमाणा दिशः प्रत्यक्षतामिच्छ-नित विभितिपन्नं चानुमानेन बोधयन्ति, तन्मतमुपन्यस्य दृषयति। लच्च नेति । अरूपमात्ममुखाद्यपि प्रत्यक्षमिति शङ्कमानेन बाह्य-करणेत्युक्तम्। पृच्छति। कथं तहीति। उत्तरम्, दिग्देशोति।

⁽१) हच्छेबोते २ पुरुपार ।

अन्ययासिद्धत्तया अक्नुस्या निर्देशस्य दिक्रमस्यक्षत्वेत न स्वाभानिकः सम्बन्ध इत्रर्थः । स्वादेतत् । अपत्यक्षायां दिशि दिग्देश्वन् सम्बन्धि इत्रेथतदेव कृत इत्यत्त आह । आदित्ये नेति । (४९।२) तिद्वभानते । प्राचीत्ययम्मिति । तत्युनिरदं प्रत्यक्षमा चोदयादा पास्तमयादेशादेशान्तरं सञ्चरणं वार्तण्डलस्य, अनाकि कित्रू-रुपते सतीत्यादिदण्डकानुमानानामिन्द्रियच्यापारानन्तर्मुपत्राः समानत्वात्, तत्र मा भूत्रकाकाश्चिमादयः मत्यक्षास्तथाऽपि परितो निष्यतद्विविशदययुक्षजाल्यध्यवितिनो हेलिमण्डलस्य त एव मयुक्षभागभेदाः देशान्तर इति तेषां प्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षेण स्ववित्तमण्डलेन संयोगविभागाः प्रत्यक्षा भविष्यन्तीति युक्तम् । इदं त्वितस्फुटतयानभिधाय शिष्यच्युत्पादनायाञ्चण्णं मार्गान्तरं दर्शितमिति मन्तव्यम् । तदेवं रूपेण स्पर्शनुमानं शिशपात्वेन श्वतेन दक्षत्वानुमानमित्यादि सामान्यतोद्देष्टन सङ्ग्रहीतं वे-दितव्यम् ।

स्वमतेन व्याख्यान्तर्गाइ। अथ वा त्रिविधमिति।
तिद्वभजते। प्रसिद्धमिति। पर्सैकदेशे सदिष सिद्धं, पक्षव्यापकं
तु प्रकर्षण सिद्धिमस्येः। यद्यप्यविनाभावः पश्चमु चतुर्षु वा
रूपेषु सिद्धम्यस्य इत्यविनाभावेनैन सर्वाणि लिङ्गरूपाणि
सङ्ग्रह्मन्ते, तथापीइ प्रसिद्धसच्छव्दाभ्यांद्वयोः सङ्ग्रहे गोवलीवर्दन्यायेन तत्परित्यज्य विषक्षव्यतिरेकासत्प्रतिपक्षत्वावाधितिविषयत्वानि सङ्ग्रह्माति। अत्रापि यथासम्भवं चतुर्णी पञ्चानां वा
रूपाणां लिङ्गसम्बन्धः। तदनेन प्रवन्धेनानुमानवादिनां स्वरूपसञ्चयापललिनपतिपत्तयो निराक्तताः। अत्र तत्पूर्वकिमिति स्वपसञ्चयापललिनपतिपत्तयो निराक्तताः। अत्र तत्पूर्वकिमिति स्वरूपविपतिपत्तिरनुमानमितिसमाख्यानिवचनसाम्य्योत्फललिमः
तिपत्तिः त्रिविधमिति न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदेन सङ्ख्यावि-

मतिपत्तिभिराकृता ।

सम्प्रयानतर्गणिकभेदानामानन्त्यादनुमानस्याशक्यस्थलः मिति यदि कश्चिदनुष्टयेतु तिवाराकरणाय त्रैविध्यमनुमानस्योच्य-त इति त्रिविधपदस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथ वेति । त्रिविधत्वेन यतो नियतमतः शक्यलक्षणित्यर्थः। अनिसः शब्दः कृतक-त्वादिति सपक्षे सदेव । अनित्यः शब्दोऽस्मदादिषयवनान्त-रीयकत्वादिति सपक्षे सदसत्। तदिदमन्वयच्यतिरेकि द्विवि-धम् । एवमन्वय्यपि द्वेषा तत्र सपक्षे सदेव, यथा परमाण्यादयः कस्यचित्पत्यक्षाः प्रमेयत्वाद् घटवदिति । तथाः सपक्षे सदस-घथा तत्रैव साध्ये सत्वाद् घटादिवदिति। कालभेदः त्रैकाल्यम्। प्रतिपन्नोऽपतिपन्नः सन्दिग्धो विषय्पेस्तश्चेति पुरुषभेदः ।

पुर्व सिद्धवतपूर्ववदित्यनुच तस्योदाहरणमुक्तम्, सम्मति मदनपूर्वकं तद्यीभासनिराकरणेन तान्विकमस्यार्थमाह । पूर्व-षादित्युक्तामिति । भाष्यव्याद्यात इत्यर्थः । पूर्ववदित्यस्यः च्याख्यानं शेषवदित्यत्रापि योजयति सामान्यतो दृष्टे चातिदि-शति। एवं शेषवदादिष्विति।

अथ वा पूर्ववदिति भाष्यम्। तस्यार्थः, पूर्वेण तुल्यं वर्त्तत इति पूर्वेवत् । क्रियातुरयतायां च वतिरिति क्रियातुरयता दर्शिता । यथेशी । पूर्वमन्यतरदर्शनेन सहान्यतरदर्शनं दृष्टान्त-धर्मिणि यथा । प्रत्यक्षभृतयोरिति प्रमाणपात्रोपछक्षणम्। एवं साध्यधरिंगणि अन्यतरधर्मदर्शनेन साधनधर्मदर्शन नेनान्यतरस्य साध्यथर्मस्यातुमानमनुगितिदर्शनमिति भवतिः कियातुल्यता । तदेतद्भाष्यपनुभाष्य व्याचष्टे । अथ बेतिः। अत्र दिग्नागेन धूमादग्निकपथर्मान्तरानुमानं अग्निदेशयोः सम्बन्धान नुमानं च द्विरेवाऽप्रिविशिष्टदेशानुमानं समर्थितम् । तथा चाह,

'केचिद्धमीन्तरं मेयं लिङ्गस्याच्यभिचारतः । सम्बन्धं केचिदिच्छन्ति सिद्धत्वाद्धम्मेधर्मिणोः(१)॥ लिङ्गं धर्मे पासिद्धं चेत्किमन्यत्तेन मीयते । अथ धर्मिणि तस्यैव किमर्थं नातुमेयता॥ सम्बन्धेऽपि द्वयं नास्ति षष्ठी श्रूयेत तद्वति । अवाच्योऽनुगृहीतत्वात्र चासौ लिङ्गसङ्गतः ॥

न हि सम्बन्धधर्मतया लिङ्गं प्रभीयते, अपि तु देशसङ्ग-तमित्यर्थः ।

लिङ्गस्याव्यभिचारस्तु धर्मेणान्यत्र दृइयते । तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिनणं गमयिष्यति ॥' इति ।

तत्र दियागद्षितान् कल्पान् अन्यांश्व विकल्पान् दियागः समिथितं च कल्पमुपन्यस्य दृषयति । च्रान्ये पुनिरिति । धर्मः धर्मिभावानु पप्तारिति । (५० । ३) धर्मेण हि धर्मी प्रतिपच्योऽन्यथाऽतिमसक्तेरिति भावः । देशस्य च खक्षेणेः त्यर्थः । शङ्कते । अधापीदिमिति । निराकरोति । तच नैविमिति । यः कश्चिद्वा देशोऽग्निपान् साध्यो धूपवान्वा देशभेदः, तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे निराकरणमाह । अत्र द्धमिन्वादिति । यः कश्चित्दश्चिम्कल्पे निराकरणमाह । अत्र द्धमिन्वादिति । यः कश्चित्दश्चिम्कल्पे निराकरणमाह । अत्र द्धमिन्वादिति । यः कश्चित्दश्चिम्वया देशः साध्यते न तस्यावश्यं धूपो धर्मे इत्यर्थः । न चत्तत्साध्यं सिद्धत्वादित्याह । न चाग्नेरिति । दिवीपकल्पमाशङ्कः ते। अधिमिति । निराकरोति । न स्थामिति । न स्थामेवंवादी दिः प्रागो धूपाधारं देशविशेषं पश्चिति । न सस्य मते पर्वतो नाम कः श्चिदवयवी यदाधारो धूप उपलभ्येत किं तु परमाणवः परमप्रक्षा अतीन्द्वयाः पर्वतः , एवं धूपोऽपि ताद्दश्च एत्र । यथा वन्

⁽१) सिद्धत्वाहिङ्गलिङ्गनोः - पाठः।

क्ष्यति, सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति । येषामपि देशभेदोऽवयवी दर्भनाई: तेषापपि वियद्विनीं घूमलेख।मञ्जलिहसुपलभ्यानुप-लब्धदेशानां नानुपानसम्भव इति भावः । शृङ्कते । अविना-भावेनेति। तदेव विभजयते। अथापीति। निराकरोति। त-स्रोति । विकल्पयति । अग्निधूमयोरिति । कार्यकारणभावपालः म्बते । आस्त्विति । दृषयति । तन्नोति । धूमेन हि विह्नरस्ती-त्यन्मीयते, न च कार्यसत्ता निमित्तकारणसत्त्वा व्याप्ता । न हि यदा यत्र वा पटस्तदा तत्र वा कुत्रिन्दः। नाप्यसमवायिका-रणसत्त्रया, न हि यदा यदा संयोगस्तदा तदा कर्म, तस्मात्समवा-यिकारणाविनाभावः कार्यस्य वक्तव्यः, तत्रेदं दृषणम् , अतद्वास्त-त्वादिति। एकार्थसम्बायमविनाभावं दृषयति, नैकेति। एकार्थे समवाय इति हि द्वेथा, एकस्यार्थस्य समवाय एकत्रार्थे समत्रा-य इति, तत्र प्रथमकलां दृष्यति । ताभ्यामिति । यदि हि व-न्हिधूपाभ्यावेकोऽर्थः किचदारभ्येत ततोऽसौ तयोः समवे-यात्, न स्वेतदस्तीत्यर्थः । द्वितीयं करुपं दृषयति । न च तावि-ति । तत्किमसम्बद्धानेन विद्वयूगी, तथा च मतीतिविरोध इत्यत आह । सम्बन्धमात्रमिति । संयोग इत्वर्थः । तदेव तब्रीवधार्धः तामित्यत आह । तद्वीति । पृच्छति । कथमिति । उत्तरम्, यदि तावदिति । कुरुते पयोगम् । अस्ति सम्बन्धोऽप्रिधृम-योर्घूमादिति। द्वयति। तम्राप्रतीतत्वात्। (५१।१) तद्वेना-नैकान्तिकत्वं दर्शयति। सम्बन्धान्तरमाशङ्कते। स्ट्रपर्रपर्शेव दिति:। न हि बौद्धसिद्धान्ते द्रव्यं नाम किश्चिद्दस्ति यत्र कपस्पर्शीसम-वेतौ, कि त्वेकसामग्रचथीनतया नियतसाहचथीं, तथा विह्यूमाव-पि भविष्यत इत्यर्थः। दूषयति। नोभयोरिति। उभयसाह सर्यन निराक्तरणेन यत्र घुनस्तत्राग्निरित्यपि पराक्ततम्, तस्यापि साहच-

दीनां गुणत्वमिति । नन्तमनुपस्टब्यचरेण साध्यधम्बेण न सन्देहविषयत्वमनुपलम्धचरश्चात्मेति कथं तद्विशिष्टा इच्छा-दयो न्यायविषया इति शङ्काग्रुररीकृत्य प्रयोगं सूचयति । परतन्त्रा इति । मा तंत्र सैत्सीदात्मा, पारतन्त्र्यमात्रं तु सिद्ध-मिखर्थः । तेन सामान्यतोदृष्ट्य पारतन्त्र्यमात्रविषयता । न च पारतक्रयमिच्छादीनामनुमेयात्मवादिनां कदाचिद्प्यस्मदादिय-त्यक्षगोचरः, परस्य तदाश्रयस्य निखपरोक्षत्वादिति । तदेवं सा-मान्यतोद्दष्टमुदाहृत्य परिशेषोदाहरणं पारमार्थिकं प्रक्रमपूर्वकमा-द्रश्चेयति । पारतन्त्रयेति । इच्छादीनां हि बाधकैरपनीते द्रव्या-ष्टकगुणत्वे गुणत्वमेव व्यतिरेकी हेतुरात्मपारतन्त्रये प्रमाणम् । यद्यपि चायं स्वरूपेणात्मा न प्रसिद्धस्तथाऽपि द्रव्याष्ट्रकव्यति-रेकादिशब्दैरदूरविषकर्षेण परामृष्टः शक्रोति विशेष्टुं धर्मिणि च न्यायप्रतः यङ्गं संभवमापादियतुमिति निरवद्यम् । अत्र भाष्यं विभागवचनादेव त्रिविधमिति सिद्ध इति । तस्यार्थः,त्रि-विधिमिति विभागवचनादेव त्रिविधे पूर्ववदादौ सिद्धे किमर्थ पूर्ववदाद्युपादानं सुत्रेणोति । तत्र समाधानम् , त्रिविधवचनं त्रिविधस्य पूर्ववदादेवीचनग्राक्तिः। महत्तस्त्रिविधस्य महा-विषयस्यातीतानागतवर्तमानविषयस्य लघीयसा स्त्रेण तत्पूर्वकिमित्येतावतैत्रोपदेशे परं वाक्यलाघवं मन्यमान-स्यान्यस्मिन्वाक्यलाघवेऽनादरः सुत्रकारस्येति शिष्यान् च्युत्विपादिययोः । अत्र निद्र्शनम् । तथा चायमस्य समा-चारः इत्थं भूतेन वाक्य विकल्पेन वैचित्र्येण प्रवृत्त इति योजना । एवं ताबल्लक्षणभेदादनुवानं भिन्नं प्रत्यक्षादार्शितम्, भाष्यकारस्तु विषयभेदादापे भेदमाह । साहिषयं च प्रत्यसं सदसदिषयं चानुमानम् । चो विषयभेदं समुचिनोति ।

सदिति वर्षपानम् । असदित्यतीतानागते । त्रत्यसं हि स्त्रीकिकं वर्चमानविषयमेव । अनुमानं तु त्रैकाल्यविषयम् । यद्यपि प्रत्यक्ष-मृप्यतीतानागृतयोः सम्माति निषेध्ययोनिषे वर्तमानमसद्भिषयं, तथाऽपि न निषध्ययोः मवर्तत इत्येतावतैव सद्विषयमुक्तम् । अनुवानं तु तयोरिप पवर्त्तत इत्येतावता असद्विषयग्रुक्तम् । तदे-तदाक्षिपति । सिव्हिषयं चेति । (५२ । १३) न ह्यानुपलन्ध-सामान्य इति। सामान्यत उपलब्धो विशेषतक्त्वानिणीतो धर्मी न्यायप्रदत्तावधिक्रियते न त्वनुपलब्धसामान्य इत्यर्थः । न चासतः स्वतन्त्रस्य सामान्यदर्शनमस्तीति । द्वितीयं करपपाशक्रुते । अथेति । एतद्द्ववितुं धर्मत्रैविध्यमाह । धरमा इति । तद्विभजते । तत्रेति । पृच्छति । कथं पुन-रिति । यदि हि स्वतन्त्रः समवायो न तर्हि कस्याचिद्विशेषणम् , तथा च न विशेषणतया गृहोतेति भावः। उत्तरम्, समवा-धान्तराभावात्। न विशेषणत्वं स्वातन्त्रयेण निराक्तरभः, किं तु इत्तिमस्येत्यर्थः । कस्मान्युनरस्य न समवायान्तरमभ्युपे-यत इत्यत आह । अथेति। पृच्छति। किमिद्मिति । अनव-स्थापसङ्गो हि नाम तकीं नैष प्रमाणमन्तरेण निर्णयाय पर्याप्त इत्यर्थः। उत्तरम् , न सन्देहः कि त्वस्त्येव न्यायः।तपाह । पश्चेति । अयं पश्चपदार्थद्वात्तिशब्दो बहुत्रीहिणा परमाणौ वर्तते षष्ठीसमासेन च समनाये । न च कथि चन्न व्हाभेदमात्रमनुमा-नाङ्गम्, मा भूद्रोशब्दसाम्येन वागादीनामपि विवाणित्वमित्यप-रितोषान्न्यायान्तरपाइ। अनाश्चितः समवाय इति। (५३।१) इह्बुद्धिनिषित्तत्वं कारणत्वम् । संयोगेनानैकान्तो दिसत उक्तं व्यापकत्वे सतीति । सत्युपल्लिशकारणान्तरः सद्भावे सर्वत्रोपळभ्यता व्यापकत्वम् । तचेहमत्ययकारणत्व-

मास्मनि च समवाये चाविरुक्षणिति । न्यायेतिकर्वन्यतां तर्भ पृच्छति । यदि पुनरिति । उत्तरम् , कार्यमिति । उक्तमनकः स्थाप्रसङ्गमवतार्थितुमनाधारत्वप्रसङ्ग उक्तः । स्यादेवत् । भवः सु इतेः प्रागनाश्रितं कार्यं, पश्चात्समवेष्यति, तुरीसंयुक्तेश्य इव तन्तुभ्य उत्पद्य पटः पदचातुर्ध्यत्यत आह । समवाघश्चेति । अनवस्थापसङ्गः पूर्वोक्तः इत्यर्थः । शङ्कते । प्राप्तित्वादिति । मपाणवस्वात प्राप्तसमवायस्य वृत्तिर्घ शक्या अनवस्थाभिया परित्यक्तु।मित्यर्थः । विमर्षपूर्वकं शङ्कां निराकरोति। किमि-ति । संयोगे प्राप्तित्वस्य न ब्रन्या स्वाभाविकः सम्बन्धः । कार्य-स्वस्योपार्धः तत्त्रयोजकस्य विद्यमानत्वादिखर्थः । अथ माप्तिधः म्मीऽपि कस्माञ्च भवतीयत आह। यदि पुनरियामिति । न-न्वियमनवस्था कस्माद्वीजाङ्करादिष्विवेहापि नाभ्युपेयत इत्यत आह । न चैतामनवस्थामिति । अनिदंत्रथमेष्वनादित्वाच्छ-क्या प्रतिपाद्यितुमनवस्था प्रमाणन, न त्विदंपथमेष्वादिमस्वेन तस्याञ्चयनिश्रयत्यात् । तदिद्युक्तं प्रमाणाभावादिति । श्वास्त्रविरोधक्व समवायान्तराभ्युपगम इत्याह । समवाघक्वे॰ ति । तत्वमेकत्वं समवायस्य भावेन सत्तया व्याख्यातामिति शास्त्रमाह, तदनेकत्वमुपपादयता बाध्येतेत्यर्थः । चोदयति । सम्बन्धिनिवृत्ताविति । तथा च विनश्यति विनवे च तिस्मन यो दृश्यतं स ततोऽन्य जत्पन्न इति सिद्धं समवायस्य नानात्वमिति । परिहरति । न नास्तीति । ख्यातिरुपछान्धः । सस्पात् , अकृतकत्वात् । अकृतकत्व-मेव क्रत इसत आह अक्रमक इति । कार्य स्वोपादानेनाक-तकसम्बन्धवदाधारवश्वादिति व्यतिरेकी हेतुः। व्यतिरेकाव्य-भिचारमाह । यद्ययमिति । उत्पद्यमानः खल्त्रयं समदायः सह

कार्येण न कार्यस्य, न हि सहोश्वनी खपस्पन्नी मिश्र सम्बध्येते, एकार्थसपवाययुत्तयोः, सोऽपि सपवाये नाहित, सञ्चयसौ न कार्यमाधारवत् करोति । तस्मात्सहोत्पादे ,कार्भः मनाधारं स्यादिति । शङ्कते । अधिति । कार्यात पूर्वमुश्यकः समवायः पश्चाद्रत्पद्यमानं कार्यमुपादानाधारकं करिष्यति, कार्य-इंद्वबळादित्यर्थः । निराकरोति । तथाऽपीति । त्रिभ्यो हि कारणेश्यः कार्ये भावक्षं जायते । कार्यकारणसम्बायस्य च कार्यकारणे समवायिकारणे वक्तव्ये, कार्यात्माग्नातस्य च सम-वायस्य न कार्य्यं कारणम् । न च निमित्तकारणमात्रादस्य ज-न्मेति सांत्रतम्, भावोत्पादस्य सर्वत्र कारणत्रयपूर्वकत्वनिवमात्। तस्मात्समवायस्य समवाय्यसमवायिकारणाभावान्न कार्योत्मागु-स्पाद इति सुष्ठुक्तम्, तथाऽपि कस्येति वाच्यामिति। शं-इते । अर्थति । दूषपति । कार्येति । न च पटतुरीसंयोग-बत्समवायस्य पश्चात्कार्यकारणसमवाय इति युक्तम्, संयो-गजस्य संयोगस्य कारणत्रयसम्भवादस्य तु सपवायान्तन रमन्तरेण कारणत्रवायोगात्, अन्यथाऽनत्रस्थापसङ्गादिति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति । तत्रच न ज्ञायते किमभिनेत्यासद्विषयमित्युक्तमित्याक्षेप इति । समाधते । तत्र प्रतिबिध्यमानेति । अतीतानागते सम्मति भतिबिध्य-माने तद्विषयमनुमानमसद्विषयमुक्तम्। तिम्रिषेधस्तु भवतु प्रत्यक्ष-गोचरस्तथाऽपि सिद्धो विषयभेद इसर्थः। अत्र चैत्र धर्मत्री-विध्यक्रमः । द्वेषा तावद् विधीयमानः प्रतिषिध्यमानस्य । विधी-यमानइच द्वेषा परतन्त्रः स्वतन्त्रइचेति । स्वतन्त्रस्य धर्मत्वं बि-क्षेषणत्वमात्रविवक्षया द्रष्टव्यम् । ननु विधीयमानोऽप्यसन् म-स्यक्षक्य कविद्यया व्याभियमाणे कुलाले जायमानो घटः । वि-

स्फारिताक्षो हि तदा घटो भवतीति मत्येति। न चासौ तदा सन्, सतो भवनं प्रत्यकर्तृत्वात्, गगनवदिति शक्कते। भवती-ति। निराकरोति। न जायमानेति। जायमानस्यार्थस्य विधिविषयस्य सत्त्याऽसत्त्या वाऽनभ्युपगमात्। निषेध-विषयत्या तु तस्यासत्त्वमभ्युपेयत एव। कस्तर्हि भवतिशब्द-स्यार्थ इत्यत आह। भवतीति। घटो जायत इति तु लौकि-कः प्रयोगो घटशब्दं घटार्थेषु तद्वयवेषूपचर्य तेषां च सि-द्वत्या कर्तृत्वादुपपादनीय इति। उपसंहरति। एकं तायदिति।

स्वलक्षणं समाधाय परेषामनुमानलक्षणं द्रवितुमुपन्य-स्यति। अपरे त्यिति। (५४।१) तस्यार्थमाह। अस्यार्थ इति। दुषयति। अत्रेति। यथासम्भवं समासं विकल्प्य दुषयति। नान्तरीयकार्थ इति चेति। सस्वं विधिविषयज्ञानगम्यत्वं, न तु सामान्यम् । सत्वादिभिरानित्यत्वनान्तरीयककृतकत्वधर्मैरनि-सत्वानुपानं स्थात् । न च शक्यं, तेषामाकाशादिषु नित्येषु व्य-भिचार।दित्यर्थः । तथाऽप्यसमर्थः समास इति । पूर्वे-मर्थातिरेकमात्रं द्षणमुक्तं, सम्मति स्वर्धातिरेकेण हेतुना विश्ले-षणसमासानुपपितिरित्यपौनरुत्त्यम् । विशेषणं विशेष्येण बहु-लिनित्यव विशेषणपदीपादानमात्रे विशेष्यपदीपादानमात्रेण बा-न्यतरस्यार्थात्माप्तरुभयपदीपादानस्यतत्मयोजनं यत्रोभयोः प्र-त्येकं व्यभिचारः समुदाये त्वव्यामिचारस्तत्र समासो यथा स्यादिति, स चात्र नास्तीति समासानुपपित्तरित्वर्थः । साम-ध्वी प्रयोजनाभिसम्बन्धः । चोद्यति । एकपदेति । परिहरति । अञ्चापीति । प्रधानं व्यक्तिर्विशेष्यस्वात् , अङ्गं जातिर्विशेषण-त्वात् । पृथिवीत्युक्ते भवति संशयः ।कि पृथिवीत्वं सामान्यम-स्य विवक्षितं यथा पशुना यजेतेति किं वा तदिशेष्यं द्रव्यं य- या प्रइं समाष्टीति, अत्रदमुपीतष्ठते द्रव्यमिति । तद्धि पृथिवी-त्वात् सामान्यविशेषात् पृथिशी व्यवचिछनत्ति, एवं द्रव्यमित्युः क्ते द्रवयत्त्रसामान्यं व्यक्तिवेति विमर्षे पृथिवीत्येतदुपतिष्ठते । न द्रव्यत्वसामान्यं किं तु पृथिवी । न च द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोः सामानाधिकरण्यमस्ति, न हि भवति पृथिवीत्वं द्रव्यत्विमिति, त-स्मात्सामानाधिकरण्यसम्भवात् प्रधानकव्यक्तिलाभः । इह त्व-र्थी नान्तरीयकत्वं व्यभिचरति, नान्तरीयकत्वं नार्थे, न शास्ति सम्भवो नान्तरीयकश्च स्यात्र चार्थ इति । नान्तरीयकशब्दवाः च्यस्यानभिषेयत्वासम्भवात् । वस्तुवचनत्वेऽप्यर्थश्चब्दस्य छ-ध्यासम्भवाद् अविषयं लक्षणं, न हि दियागमते किञ्चिद्धित वस्तु यक्षान्तरीयकं सद्धेतुभवति । यथाऽऽह 'सर्वोयमनुमाना-नुमेयभावो बुद्ध्यारुढेन धर्मधर्मिभावेन न बहिः सदसन्वमपे-क्षते'इति । अव्यापकं च, न हि वस्त्वेत्र नान्तरीयकपसतोऽपि नान्तरीयकत्वादिति भावः। द्रषणान्तरमाद्द्र। सक्षिद् इति चेति (५५।५) नान्तरीयकदर्शनमित्युच्यमाने शब्दसाम-ध्यदिव लभ्यते नान्तरीयकत्वविशिष्टार्थदर्शनम् । सति सम्भदे शब्दार्थपरिसागाभावात, अतिहाविध(१) छिङ्गद्रशनिसिद्धेः कि मंपरमविश्वाच्येत यदवबोधाय तद्विद इत्युपादीयत इसर्थः । एत-देव व्यतिरेकग्रुखंन निरूपयति । न हीति । एतञ्जक्षणद्वणं छक्षणान्तरेष्यतिदिश्वति । एतेनेति । पृच्छति । क इति । न ह्यस्मिन छक्षणे ताद्वेद इखस्ति, येन तद्तिरिच्यते इति भावः। उत्तरम्, यथति । तेषामुदाहरणं दृषयति । उदाहरणमिति । तदनेन दिङ्नागस्य लक्षणं द्षिवत्वाऽन्येषां लक्षणं द्षितम्,स-म्मति दिव्रामस्य स्वकीयलक्षणप्रवश्चार्यं वाक्यम् "अनुपेयेथ त-

⁽१) खिरूप-पाठः।

त्तुरुये"इत्याद्युवन्यस्य दृषयति । अपरे त्विति । (५५ । ११) अनन्तरलक्षणकारमवेश्यापर इत्युक्तम् । देशवति । अ-नुमेच इति । न हि योऽनुमेये संश्वासंश्व स शक्यः सिम्निति बक्तुमित्यर्थः । समाधत्ते । नाप्रसङ्घ इति । यद्येवं स्याद्यो वि-पक्षे द्वेषा स विपक्षाद्यतिरिति हेतुरेव स्याञ्च सब्यभिचार इ-त्यर्थः । पुनश्चाद्यति । न कर्त्तव्य इति । कृतः । अवधार-णाक्तिवृत्तः । अनुषेषे सञ्जाव एवेत्यवधारणेनानुषेषे सञ्जाव-स्य नियतत्वात् कुतः पक्षैकदेशवृत्तेः प्रसङ्ग इति भावः । एत-शिराकर्त्तं यथासम्भवं विकल्पयति । अनुमेष इति । (५६ । १८) तत्र पूर्वकरूपस्य ताल्पर्यं विकल्पयति। किं पुनरनेनेति । असम्भवोऽत्यन्तासम्भवो निराक्रियेति, यथा नीलं सरो-जं भवसेव, नात्यन्तं न भवतीति । न तु नीलमेव सरोजं ना-नीलिमिति, नापि सरोजपेव नीलं नान्यादिति । अथ सम्भव इति । अन्वयपरी न व्यतिरेकपर इत्यर्थः । एतद्विकल्पद्वयं दृषः यति । उभयथाऽपीति । द्षणान्तरं चाह । न चैकदेश-कृत्तिरिति । न सत्यन्तायोगन्यवच्छेदेनायोगो व्यवच्छित्रो भवति, नापि सम्भवमात्रविधानेनासम्भवो व्यवच्छिको भव-ति । ततश्चायोगाव्यवच्छेदादेकदेशवृत्तिरनुमानाभासो न व्यव-च्छिन इत्यर्थः । स्यादेतत्, विशेष्यसङ्गतोऽयमेवकारोऽनुमेय एव सम्भव इति, यथा पार्थ एव धनुर्घर इति । न चायमन्ययोगन्यः बच्छेदो विनैवकारं लभ्यते, तस्माञ्च व्यर्थपत्रधारणवित्यत आ-इ। उत्तरपदबाधा च। न हास्ति सम्भवोऽनुमेष एवास्ति तजुल्ये चेति, तस्मातजुल्य इत्यस्य बाधा । चकारो नैकदेशहर चिन्निराकृत इति द्षणं समुचिनोति । अनुमेय एव सद्भावपक्षं यथासम्भवं द्वियत्वा अनुमेये सद्भाव प्वेति द्वितीयं पक्षं द्-

पयितुमुपन्यस्यति । अथोक्तरामिति (५५ । २३) तस्य ॥-योजनं दर्भवति । तस्य व्याप्तिरर्थः । सङ्गावः एवेति विक्र विश्वेषणसङ्गतमबधारणमयोगं व्यवचिछन्दत् व्याप्तिं दर्श्वयति, तः या च व्याप्तिरस्यार्थं इत्यर्थः । दृषयति । तथाऽप्यनुमेयमः थचारितं सम्भवस्य व्याप्त्या न धम्भीः सद्भावः । हेतुमाह । यत एककारकरणं ततोऽन्यन्नावधारणमिति । मा वधाः रि सञ्चावोऽवधार्थ्यतां चानुमेये, किमेतावताऽपीत्यत आह । सम्भवव्याप्त्या चेति। (५५।२५) अनुमेयं खरवत्रधाः रितं सद्धेतुसम्भवं परित्यज्य नान्यत्र वर्तते, ततश्चामुमेयं हेतुस-मभवव्याप्त्याऽवधारितं भवति, हेतुसमभवस्त्वनवधारितः सर्वे-त्रैव तत्तुरुपे च विपक्षे च प्रस्तः, स च कश्चित्तत्तुरुपविपक्षी न्यामाति, कश्चित्तदेकदेशवात्तः, तदस्य हेतुसम्भवस्य विपक्षेऽि मतिषेषाय युक्तमसति नास्तीति, तजुल्ये तु मसक्तममतिषिद्ध-मनुमतमेवेति तत्तुल्ये सद्भाव इति व्यर्थमिसर्थः । स्यादेतत् । तु-रुपे हेतुसद्भावसिद्धाविप तत्तुरुपे व्याप्या हेतोः सद्भावो भ-वस्वित्येतदर्थं तत्तुरुये सञ्चाव इति वचनिष्टयत आह । त सुरुषे चेति (५६ । ५) यदि पुनर्व्याप्तिर्विवस्यते, कृतकत्वे साध्ये प्रयक्तानन्तरीयकत्वं न हेतुः स्यात् , न ह्ययं सपक्षच्यापक इति भावः । देश्वयति । अथ तत्तुल्य इति । द्वयितुं विकल्पयः ति । किं पुनरत्रेति । पूर्वस्य विरोधाद्वाधनम्, उत्तरस्य पौ-नरुत्वादिति । पूर्वपदेन सह विरोधे निदर्शनमाह । न हि भा-बत्तीति । अनुपेयसद्भाव इत्यनेनानुपेये हत्तौ हेतोर्छन्यायां तचुल्य एव सद्भाव इति समुचीयमानावधारणं विपन्नमात्राह्न-त्ति व्यवाच्छिनति, न तु अनुषेयातु ,

'नरं च नारायणमेव चादौ स्वतः सुतौ दौ जनयां बभूब'

- इति यथेति चेदतः आह । तथेहापीति । समुचीयमानावधा-रणे हि तसुरुवेन यथाऽन्ययोगच्यवच्छेदेनैवकारः सम्बद्धते त-था अनुवेवेनापि सम्बद्धेत, तथा चानुवेवैकदेशवृत्तिरपि हेतुः स्पात्। न खळु नरं च नारायणमेवेति निपातो नारायणेन सहान्ययोगव्यवच्छंदेन मम्बच्यते नरेण चायोगव्यवच्छेदेने-ति भावः । अथावधारणस्यावैचित्रयेण सम्बन्धमिच्छताऽनुमेषे यथा अयोगव्यवच्छेदस्तथा तत्तुत्ये अयोगव्यवच्छेदेन सम्ब-न्ध उच्येतेति शङ्कते । अथ तत्तुल्य इति । निराकरोति । तस्तुरुव इति । एतदेव स्फोरयति । य इति । ते तव दर्शने । न च यस्यानुषेये सद्भाव एवेत्यनुद्य तस्य तत्तुच्य एव सन्वमिति विधातुं शक्यम् । न हान्द्यमानं शक्वं विशेष्टुम्, तथा सति तद्विशेषणाय प्रयत्नान्तरास्थाने सति वाक्यभेदममङ्गात् । यथा यस्योभयं हावरार्तिमाच्छेंदैन्द्रं पश्चशरावमोदनं निर्वपेदिति, अत्र हि यद्यपि स्वक्रपेणात्तरशक्य-मतिपत्तित्वेन इत्रिषा विशेषणं मृष्यते, तथापि न शक्यं इविरु भयत्वेन चिशेष्टुं विना प्रयत्नान्तरादिति वाक्यभेदभिया प्र-तीयमानपण्युभयत्वमविवक्षितपेवमत्राप्यनुमेय इसविवक्षितम् ।

अथ तद्विक्षयैव वाक्यभेदमुपेत्य पश्चाद्वाक्यैकवाक्यतयाऽभिमतार्थसिद्धिरास्थीयते । न च निरोधाद्वाक्ययोरेकवाक्यताविरहः,
तज्जल्य एवेत्यन्ययोगन्यवच्छेदस्य विपक्षमास्रविषयत्वेनाप्युपपतो विरोधासिद्धेः । तस्मादन्यापोहार्थत्वेन पदानां विरोधो वक्तन्यः । तथा हि अनुमेषे सद्भाव इत्पन्नानुषेय एव नाननुषेये
सद्भाव एव नासद्भाव इति पदार्थः । तथा च तज्जल्यविपक्षयोहेतिरिभावो दर्शितः । एवं तज्जल्यसद्भाव इत्यत्रापि तज्जल्य एव

नातत्तुल्ये सद्भाव एव नासद्भाव इति पदार्थः । तथा चानुमेये-

Sसद्भाव इत्युक्त अवति । मः भाजुमेयतातु स्ववदार्थयोः परस्वरक परीहारवतोः समुख्यसम्भवः । इयोर्षि विषक्षमात्रम्याद्यविष् रत्वात (परस्पर)समुखयसद्भाव इति चेत् ा न क दक्षो गीह रित्यनयोर्षि इस्त्यादिनिद्वतिमात्रपरत्वेनाभिकार्थयोः सामान नाधिकरण्यप्रसङ्गात् । तस्माद्विरोधात् सञ्जनीयमानावधारणं न युक्तिमिति । न च समुत्रीयमानावधारणं दिवामो मेने, यदेवमूचे चेशेषिकछक्षणद्षणावसरे, 'यदि इपमेव बाक्षुइं ततो न द्रव्यं चाक्षुषं स्यात्, तथाः च महद्नेकद्रव्यसम् बाबाद्भुपाचोपलब्धिरिति द्रव्यवाञ्चष्रुपत्वाभिधानं व्याहत्येत'इन ति, अत्र हि रूपवहूरुपसहितं रूपमेव चाक्षुवं न गन्धरसादीति शक्यं समुक्षीयमानावधारणम्, तस्मात् समुक्षीयमानावधारणाः भिधानं कीर्तेः स्वातन्त्रयेण, तचायुक्तमिति(१) कुतं विस्तरेण । असति नाहिततेति द्षपति । असतीतिः। (५६ । १३) क-स्मात्, यदसत् तत्तुच्छं स्वयमेव नास्ति, तन्न सदिति शक्यं व्यवदर्तुमसदिति (वा)। भवतु वा तथापि, कस्मात्तस्मिन हेतोः न व्याद्यतिभवतीत्यत आह । न ह्यसदिति । यथा चैतत्तथा-Sन्वियहेत्पपादनावसरे Sस्माभिरुक्तम् । स्वरूपेण दूविक्वा एतद्रतमत्रधारणं द्वयिष्यन्नम् विकल्पयति । किमचधार्थ-त इति। प्रथमं करूपं दृष्यति । यदि तावदिति । तत्तुस्य पुत्र सन्त्रान इसनेन गम्यते इत्यर्थः । द्वितीयं कर्वं द्वयति । अश्व युनरिति । गौर्यं विषाणित्वादित्ययं हेतुर्विपक्ष एव नास्ति, बलसपक्षव्यापकस्वात्, न तु नास्त्येव, विपन्नैकदेशे महिषाद्दी दृष्तेः, अती विषक्ष एव नास्ति इत्ययमपि हेतुः स्यात् । तदे-बमवयवार्थं दूषित्त्रा सम्रदायार्थं दूषितुमुपन्यस्यति । चद्रप्ये-

⁽१) तश्चोपयुक्तमिति २ पु॰ पा॰।

कञ्चिपद्रपर्श्वदासेमेति। तत्रैकपदपर्श्वदासेम अवश्यकाः, द्विप-पदपर्युदासे १पि त्रव इति पद्कम् । तरपर्युदासेन सप्तिकापरित्र-हः। यथाऽनुमेमे सद्धान इत्युष्यमानै वस्य तत्तुरुवे नास्तिता विपक्षे च द्वाचिः सोपि हेतुः स्यात्। यथा नित्यः शब्दः कृतत्दादिति । तजुरयेत्युच्यमाने विपश्चत्तरपश्चर्यस्य च हेतु-त्वं स्यात । यथा निताः शब्दः चाक्षुपत्वात् सामान्यवदिति । नास्तिताऽसतीत्युच्यमाने योऽपक्षधर्मस्तत्तुच्ये नास्ति स हेतुः स्यात्। यथा(१) नित्यः शब्दोऽसम्बात् । अनुमये तत्तुल्ये चेत्यु-च्यमाने अनियः शन्दः प्रमेयत्वादिति विपश्चरात्तिहेतुः स्यात् । अतुमेयेऽस्ति असति च नास्तीत्युच्यमाने नित्यः शब्दो जाति-मस्वे सति श्रावणत्वादित्ययं तत्तुल्यहीनो(२)ऽपि हेतुः स्यात् । तत्तुरुयेऽस्ति असति च नास्तीत्येतावत्युच्यमानेऽनित्याः परमा-णवः कृतकत्वादित्ययमपक्षधर्मी हेतुः स्थात् । तदेतत्सर्वे माभू-दिति समुदायोपादानमयोजनम् । तदेतद्दृषयति । एतदपीति । सपसब्याप्न्यव्याप्तिभ्यां द्विष्पयुक्तस्यान्वविनो द्वित्वम् । सम्भ-ति साङ्गयीयमनुपानलक्षणं द्षयति । एतेनेति । (५७ । १) सम्बन्धोऽविनाभावः साधनस्य साध्येन, तस्मात् प्रत्यक्षात् हदतरम्माणावधारितात् । तथाऽपि यत्राविनाभृते किन्ने भवत एकस्मिन् धर्मिण विरुद्धान्यमिचारिणी तयोरपि हेतुत्वं प्रसज्ये-तेत्यत उक्तम्, एकस्मादिति । दोषस्यानुमेयस्य सिन्धिः । अनुपपमत्वपात्रसाम्येबोक्तपेतेव (न) प्रत्युक्तपिति अनुप-पर्ति पृष्छिति । कथमिति । यथासम्भवमनुपपत्तिमाइ। न ही-ति । यदि मत्यक्षशब्दो ज्ञानवचनः ज्ञानं चैकत्वेन विश्वि-

⁽१) तथापि-इति पाठः।

⁽२) तसुद्यवृत्तिहीन इति २ पु० पा०।

व्यवे तदैवदृद्वणम् । अय सम्बन्धविवेष्यमेषस्मादिति, भत्य-सक्रव्यस्तु क्रेये, न तु क्राने, तदेतपुपन्यस्य वृषग्रति । अधार्षि सम्बन्धादिति । श्रञ्जते । अर्थति । सम्बन्धस्य मसभवोत्ता पूर्व, न त्वनुधितकाळ इत्यर्थः । द्वयति । सथाप्यनुपळण्यः सम्बन्धस्य पूर्वमनुमानकाळे चानुपखब्धालिङ्गस्यानुमानं प्र-सञ्चेतिति । स्यादेतत् । सम्बंध्यत इति ब्युश्यश्या सम्बन न्धो लिङ्गं, तेनाविनाभूतादेतोः बस्यक्षादमुपेयसिद्धिरिति, तथा च गृहीताविनामावाञ्चित्रात्सम्वति मस्त्रादित्युपपद्मामित्वत आह । न चान्या गतिरिति । अत्रापि व्याख्याने एकस्मादिति व्यर्थम् । तथाहि, अन्ययव्यतिरेक्षमात्रसम्पत्तिरविनाभाव उन च्यते सर्वरूपसम्पत्तिर्वा । तत्र मथमे करुपे माभूद्विरुद्धान्पभि-चारी, वाधितविषयस्त हेतुः स्यात् । द्वितीये तु करवे न सर्व-कपसम्पन्नो हेतुर्विरुद्धाव्यभिचारी भवतीत्येकस्मादित्यतिदि-च्यते । तस्मात्मुष्टूकं न चान्या गतिरस्तीति । अध्याप-कस्वं छक्षणदोषमाइ । रूपेण चेति । न ताबदनयोस्तादात्म्यं, भिक्षेन्द्रियग्राह्यत्वाद्भिक्रबुद्धिबोध्यत्वाच । न चातदास्पनोस्तयोः सम्बन्धः कश्चिदुपलभ्यते । न च मतिक्षणंपरिणामवादे कुण्ड-बदरादीनामपि कश्चिदस्ति सम्बन्ध इत्यपि द्रष्टव्यम् । शङ्कते । अर्थात । निराकरोति । सोपीति । न हि साङ्क्यानां वौद्धाः नां वा राद्धान्तेऽस्ति सम्बन्धः समबायो नाम, नापि तदाश्रयो द्रव्यमतः स्वदर्शनव्याधात इत्यर्थः । यशुच्यते पाषानिकत्वाद्र-पादीनां प्रधानमेकमाश्रयः, तथा च यत्र इपं तत्र स्पर्ध इत्यतं आह। यत्र रूपमिति। कुतः, न काचिदिति। न हि मचानपाचारः कार्याणायपि तु मचानात्मकत्वमेषामिष्यते, तथा च यत्र तत्रेतनुषपत्तिः, न च तादारम्यमित्युक्तम् , न च भेदा-

भेदावेकत्र सम्भवतो विरोधादिति भाषः। शङ्कते । परस्प-रेति । यथा सासिन्द्रकाङ्गानि भिन्नान्यनौत्तराधर्यव्यवस्थिताः न्यपि परस्पराश्रयतयाः न पतन्ति, एवं ऋपस्पर्शावीय परस्परा-श्रवात्रित्यर्थः । निराकरोति । परस्पराधार भावेष्यन्यत्रासः न्दिकाङ्गादी नासी रूपस्पर्शायोः। कुतः, न रूपं स्पर्शेः न 🔏 स्पर्चा इति । परस्परसंयोगवतिबध्यगुरुत्वान्धासन्दिका-क्रानि न पतन्त्यवास्थितानि परस्पराधारत्वेनोपदिश्यन्ते । ६प-स्पर्भादीनां तु स्थितिर्न परस्परहेतुकाऽपि तु भागापवर्गलक्ष-णपुरुषार्थहेतुकेति भावः । एतेन साङ्घणानां सप्तविधः स-म्बन्धः बत्युक्तः । शेषं सुबोधम् ॥ ५ ॥

विभागमुत्रेऽतुपानानन्तरमुपमानस्योदेशाद्यथोदेशं च लक्ष-णादतुषानलक्षणानन्तरप्रुपपानलक्षणपाइ । अधोपमानमिति भाष्यम् । सूत्रं पठति ।

प्रसिक्साधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥६॥

अत्राप्ति यत इत्यध्याहार्षम् । सिद्धिः साधनम् । तदेतद्भाः-ध्यकारेण ध्याख्यातम् । प्रज्ञानेन प्रसिद्धन गवा साधम्यीत् सामान्याद्वयस्य । साध्रम्यं च सामान्यमाभेद्रधता न सामा-न्यातिरिक्तं साद्दवं नामार्थान्तरमस्तीत्युक्तं भवतीति । साधर्म्यं चामसिद्धं न साध्यसाधनाबालिमित साधर्म्यमसिद्धिर्पि द्रष्ट-व्या । सा च यथा गौस्तया गत्रय इत्याप्तराक्यात् । तादिद्युक्तं यथा गौरिति । साध्यसाधनपद्व्याख्यानं प्रज्ञापनीयस्य ग्रद्यशब्द्रवाच्यतया प्रत्यक्षद्वयमानगीत्। द्वयस्य ग्रव्यत्वसाः षान्यविश्वेष्यतः विण्डस्य प्रज्ञापनमुपमानम् । विण्डस्य हि गवयशब्दवाच्यतां पुरुषोऽतिदेशवाक्यस्मरणसहकारिणः मत्यः क्षाद्भवयमुताहोत्साद्धवात् शजानन् तेन श्रज्ञाप्यतः इति ममाणव्याः

पारः अज्ञापसमुक्तिपिति । अत्र वार्तिककीरः वयमं ताहते सम-सारवर्षवाह । सुत्रार्थः पूर्ववत् । (५७ । १८) सपानाः समानजासीयव्यवच्छेदः इत्यर्थः । साध्यसाधनामित्युच्यमाने प्रत्यक्षादिसाधने सुखादिसाधने व्यटे व्यसकः, अत े उक्तं प्रसिद्धमाधर्म्यदिति । यद्यपि प्रसिद्धसाधर्म्यसुपमानिकः ह्युच्यमाने भ्यमाणविशेषाभिषाय्युयमानपदसामानाधिकरण्यात् कारकत्वलाभस्तथापि तदाभासानिराकरणाय साध्यसाघन-बदोषादानम् । तेनोषमानाभासमपाक्वतं भवति । अवयवार्श्व विमजते । प्रासिद्धिति । वार्तिककारेण बहुत्रीहिद्दयसम्भ-को दार्शितः, न तु तृतीयासमासो भाष्यकारीयो निरस्तः। भाष्यकारेण हि संज्ञितया ग्वयप्रतिपत्तिः फलं साध्यसाधन-पद्वाच्यमुक्ता आक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारत्वात् । प्रयोजकव्यापा-रस्य प्रद्वापनस्य पश्चात्रिकृष्याभिधानं कृतम्, समारूयास-म्बन्धप्रतिपत्तिरूपमानार्थ इति । एतदेव साध्यसाधनप-ढार्थतया वार्तिककारो व्याच्छे । समाख्यासम्बन्धप्रतिष-क्तिरूपमानार्थः फ्लप् । साध्यपदेन समाख्यासम्बन्ध उच्यते, तस्य साधनं सिद्धिः प्रतिपत्तिरिति । ननु प्रतिपद्यतामयं गी-साद्दययुक्तं गवयं, समाख्यानम्बन्धप्रतिपत्तिस्तु कुतस्त्या, न हि यो सत्सद्दां यं प्रतिपद्यते स तस्य समारुवामप्यवगच्छ-तीत्यात्रयवान पृच्छति । किसुक्तं भवाति । उत्तरम् , आग-मेति । आगमानुभवाहितात्संस्कारात् स्पृतिः। एतदुक्तं भवति । न केवलं सारूप्यज्ञानं समाख्यासम्बन्धमातेपत्तिहेतुरपि त्वाम-मार्थस्पृत्यपेक्षिपिति । नन्वसत्यागमानुभवे कुतः स्मृतिरित्यत आह । यदा ह्यनेनति । (५८ । १) प्रसिद्धसाधम्योदित्यत्र मसिद्धिरुभवी श्रुतिमयी मत्यक्षमयी च । श्रुतिमधी यथा गौरेनं

गवय इति । मत्यसमयी व यया गोसारक्याविश्विष्ठोऽयमीहन्नः विण्ड इति । तत्र त्रत्यक्षमधी श्रीसिद्धिशामगाहितस्मुखपेक्षा समा-ख्यासम्बन्धपतिपत्तिहेतुः। यद्यपि यथा गौरेवं गवय इस्रेत-स्माद्वि गोसद्यस्य गवयश्रन्दः समाख्येति श्रव्यमवयन्तुम्, न खुल प्रत्यक्ष पृत्र संज्ञाकर्ष, समानासमानजातीयव्यविष्ठित्रे हि तक्रवति । तच यदि मानान्तरेणापि तथाऽवगम्यते कस्तव सं-हाकर्ष निवारयेत् । गोसाहरुयेन चोपळक्षितः पिण्डो य इति च सर्वनाम्ना परामृष्टः शक्यो घटादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यो महिषादिभ्यश्र समानजातीयेभ्यो व्यविष्ठकोऽवगन्तुं गवयस्त-थापि यावदयमसौ गवय इति साक्षात्प्रतीते सम्बन्धिन संहां न निवेशयति ताबदयं परिष्ठुतमतिः ममाता कश्चित् खलु द्र-क्ष्यापि ताद्यां पिण्डं यत्र गवयसंज्ञां प्रतिपत्स्य इति प्रयोत्सुक एवोदीक्षेत्। न चासौ वात्रयमात्रसहायोऽनयक्षीकृतगोलद्यः गवयिष्टोऽयमसौ गवयारूय इति प्रतिपत्तुमईति । न च वाक्यं विना प्रत्यसमामात् । तस्यादागमपन्यक्षाभ्यामन्यदेवेदमागम-स्मृतिमहितं साद्ययहानग्रुपमानारूयं प्रमाणमास्थेयम् । ननु च-दोदी चपेन क्रमेलकं निन्दतोक्तं धिकरमपतिदीर्घनकग्रीवं लम्बी-ष्टं कठोरतीक्ष्णकण्टकाशिनं कुत्सितात्रयवसन्निवेशमपसदं पशु-नामिति, तदुपश्चत्य दाक्षिणात्य उत्तरापयं गतस्ताद्दशं वस्तुप-ळभ्य नुनमसी करभ इत्यवैति, तत्कतमदेतेषु भमाणम्। न ताव-दुपमानं साधम्यीभावात्, नापि पञ्चमं भमाणमुपगम्यते । यद्य-च्येत निन्दापुरं वाक्यं करभस्य तादृश्चत्वे न प्रमाणं, न सन्य-पराच्छब्दादन्यस्यावगम इति । तत्र तहिं ताहक्ते पर्यवस्यति बाक्यं तत्र का गतिः । अथ तत्रापि ताहक् कर्भ आगमाव-गतः प्रसक्षेण पत्यभिक्षायते कर्षश्रव्दवाच्यता च तस्य तत्पूर्व तारकरंगवरत्वेऽप्यागमस्य वयोगमात्रादवगवाऽसुवानात् । यो हि वन मयुज्यते शब्दोऽसति दृश्यन्तरे सः तस्य वाचको सथा मीश्वन्दो गोत्वे, प्रयुक्तश्रायं ताहाशि करभग्नन्दः तस्मात्तरिष ण्डस्य बाचक इति । यदिदं मागेव मयोगानुमिते वाचकत्वमस्य प्रवासमये केवलं स्मर्यत इति, समानभेदुपमानवाक्वेपि । तत्रान वि वाक्याद्वगतसाधमर्थवान्पिण्डः प्रत्यक्षेण प्रत्यभिद्वायते, प्र-योगानुभितं च गवयशब्दवाच्यत्वं स्मर्थते इति न फलान्तरमवः शिष्यते यत्रोपमानं प्रमाणान्तरामिति । अत्रीष्यते । न ताबदा-काशादिशब्दवदेष गवयश्रब्दः साक्षात्पिण्डस्य वाचकः, कि त गवयत्वं निमित्तीकृत्य पिण्डे वर्तते इति परमार्थः। न च यथा गौरेवं गवय इति बाक्याद्वरयस्वपवगतं, न श्वनवगतसम्बन्धं गवयपदमेतदवबोधयति(१) । ततस्तदवगमात्सम्बन्धवेदने परस्प-राश्रयप्रमाः । न च गांसार्द्यमोपलक्ष्यते । न खल्बनुपल-ब्धचरेण गवयत्वेन गोसाहश्यं सम्बद्धं हुष्टं, न चाह्यसम्बन्ध-मुपलक्षकम् । न हि पुरुषेणादृष्टमम्बन्धो दण्डः पुरुषमुपलक्ष-वितुमईति । तस्पास्सम्बन्धिनो गवयत्वस्य सर्वयाऽनुपलब्धेः क्रतो बाक्याद्वानुमानाद्वा बाच्यवाचकसम्बन्धावगमः । कुतस्त-राश्च सम्बन्धस्मृतिः । गवयत्वसामान्यविशेषवृति च विण्डे प्र-त्यक्षे युक्तः सम्बन्धावगमः, सम्बन्धिनो गवयत्वस्य प्रत्यक्ष-त्वात् वाक्यार्थस्य स्मर्थभाणत्वात् । तथापि किं गवयत्वजाति-मान् विण्डो बाच्यः (न चाद्यश्रगोसाद्यवानिति(२)) कुतो विनिगमनेति चेत्, बाक्यार्थस्मरणसहकारिगवयत्वजातिमतः विण्डस्य गोसादृक्यद्श्वनमेव तर्कसहायं गवयत्वाभिभाने प्रमा-

⁽१) गवयपद्मवधारवति इति पाठः।

⁽२) उत गोसादृश्यवानिति २ पु॰ पाः।

णं, तर्कक्षा को साहक्ष्यविशिष्टायिषाने करकना नी स्वत्रसङ्गा तया हि साहद्यांबाशिप्रापण्डामियानं नापतीतं साहद्यं पिण्हं विश्विनष्टीति तत्मतिवृत्तव्यम् । न च श्रव्दादन्यतस्तद्वगम इति शब्दस्य क्रम बाचकत्वं करपनीयम् । न चाविशिष्टं साहस्यं पिण्डाविदोस श्व मन्यपदमवस्थापयितुमहेति, यस्यकस्यचिक् येनकेनचित् साह्यवादिति तदपि गवा विशेषणीयम् । न चान्यतो गोत्वस्यापि प्रतीतिरिति तदपि गवयपदेनाभिधा-तब्यमिति कृत्वनागौरवम्, गवयत्वजातिमित्वण्डाभिधाने तु छ।घविभिति तद्नुजानाति। साधम्येग्रहणं च धर्ममात्रोप-लक्षणिति करभसंद्वाप्रतिपत्तिरप्युपमानफलमेवेति नाव्याप्तिः। नापि पञ्चमनमाणाभ्युपगमः । अत एव बहुन्युदाहरणाः न्युक्ताप्याइ स्म भगवान् भाष्यकारः, एवमन्योऽप्यूपमा-नस्य लोके विषयो बुसुत्सितव्य इति । तस्मात्सर्वे चतु-रस्म् । तदीहरामुपमानफलमाविद्वानः साहश्यक्वानं साहश्यवि-शिष्ट्यानं वोपमानफलमिति भ्रान्तो भदन्तो दिग्नाग आक्षि-प्रति। प्रत्यक्षेति। पृच्छति। कथामिति। (५८।४) उत्तरं यदा ताबिति । उपलक्षणं चैतत् , उभौ पत्यक्षेण प्रयती-ति । यदापि गनयमेकं मत्यक्षण पश्यति स्मरति च गां, तदापि गोसाद्ययं गवयस्य प्रत्यक्षमेव । गोस्थमप्रत्यक्षमप्रसक्षत्वाह्रोहिति चत्। इन्त भीः किम्भिमतं साहदयमायुष्मतां यदप्रत्यक्षायां गवि न प्रत्यक्षम् । सामान्यबाहुत्यं जात्यन्तर्वार्ते जात्यन्तरस्य, यथाऽऽहः-

ें 'सामान्यान्येव भुयांसि गुणावयवकर्पणाम् । भिन्नष्रधानमामान्यव्यक्तं सादृश्यपुरुयते ॥'

इति चेत्। तत्किमिदानीं कर्णत्वादिसामान्यं गोगवयगतक-णीदिन्यक्तिभेदेन भिन्नामित्यपि वन्तुमध्यवासितोऽसि । तस्माद्य- या कालाह्यां गवि गोस्वमीक्षितवतः स्वस्तिमत्यां प्रस्यक्रियाय-यानं तहित्यवगर्वं भवति तथेडापीति न फछातिरेकः। तस्यास साद्दयमतीतिफलसुपमानं भत्यसाद्वास्याद्वा व्यतिरिच्यत इति सुक्तम् । भदन्तश्रान्तिमुद्घाटयति । गवेति । गवयसत्तां सा-हत्रयविशिष्टामित्यर्थः । अर्थतत्वग्रुक्तं स्मारयति । गवयोति । उपसंहरति । तस्मादिति । प्रयोगस्तु पत्यक्षादिभ्यः प्रमाणकः न्तरमुपयानं तज्जन्यप्रयाविलक्षणप्रयाजनकत्वात् । यदि न ते-भ्यो विलक्षणमभविष्यद् न तद्विलक्षणां ममामकरिष्यत् । यथा तान्येव । न चैतत्तथा । तस्मात्तथेति ॥ ६ ॥

अथ भावद इति भाष्यम् । उपमानानन्तरं शब्दोदेशादु-पमानलक्षणानन्तरं शब्दस्य लक्षणिमस्यर्थः। लक्षणसूत्रं पठति । आसोपदेशः शब्दः॥ ७॥

अत्र(१) शब्द इति लक्ष्यपदम् । आप्तोपदेश इति लक्षणम् । उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशो वाक्यज्ञानं तदर्थज्ञानं वाभिधीयते, तत्र वाक्यज्ञानमाग्यपक्षे तदर्थज्ञानं फलम्, पदार्थस्मृत्यादयस्त्वा-न्तरालिका इतिकर्तव्यता । तदर्थज्ञानमामाण्यपक्षे तु हानादिचुः यद्यपि चार्यं नियोज्यप्रयोजने प्रहत्तिनिहत्ती विद्धदाह्मा(प्रार्थना)-ध्येषणाभ्यामितिरिच्यते । ते हि नियोक्तृपयोजने प्रवृत्तिनिवृत्ती विद्धतः, तथापि भूतार्थपरोपानिषदादिशब्दाव्यापकत्वात् परप्र-योजनवद्वचनपात्रविवक्षयोपदेशपदं व्यारुपेयम् । यद्यपि सद्बे सौम्येदमग्र आसीदित्यादि वचनं कचिन्न पर्वतयति कुतश्चिद्वा न निवर्तयति पुरुषं तथापि पुरुषश्रेयोऽभिधत्त इत्युपदेश इत्यु-च्यते । तथाप्यतिव्याप्तिश्रेत्यवन्दनादिवाक्यानाम्प्येवं स्रक्षणत्वाः

⁽१) अन्येत्रेति १-२ पु॰ पा०।

दत उक्तमाप्तेति । आप्तानामुष्यार्थम्ळेड्छानामुपदेशः शब्दो न त्वनाप्तानां मायाये।इनिर्मितानां बुद्धभादीनां प्रमाणविरुद्ध-क्षणिकसर्वधर्मनैसस्यवादिनामिति । तदेवाइ वार्तिककारः। न शब्दमात्रमिति संत्रार्थः। (५८।१६) स्त्रस्याप्तलः क्षणपरं भाष्यम् । आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा । सुदृदेन मयाणेनावधारिताः साक्षात्कृता धर्माः पदार्था हिताहिनपाप्ति-परिहारार्था येन स तथोक्तः । तथापि तस्वं विद्वानकारुणिक-तया अलसतया वाऽनुपदिशन् मत्सारितया वा विरीतम्रुपदि-श्वन् आप्तः स्वादित्यत आह । यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्याप-यिषया प्रयुक्तः। यथादृष्टस्येति। मत्सरितया विपरीतोपदेशो निवारितः । चिख्यापायिषयेयसकुपाभ्यास(१)कारिते निरा-कृते इति । प्रयुक्त उत्पादितपयत इत्यलसत्वम् । तथापि स्था-नकरणपाटवाभावेन वर्णनिष्पादनासामध्यें इनाप्तः प्रसङ्गेतेत्यत आह । उपदेष्टा । स्थानकरणपाटववानित्यर्थः । आप्त इति मकुतिमत्ययसमुदायात् मकुति निष्कुष्य तदर्थमाह । साचा-स्करणामिति । अनेन चोक्तस्वरूपसम्पदुपलक्षिता । प्रत्यया-र्थपाइ । तयेति । अप्तिलक्षणस्य व्यापकत्वपाइ । ऋषीति । दर्भनाइषिः करतलामलकफलवत् साक्षात्कृतत्रैकाल्यद्वीत्रिममे-यमात्रः । आराद्यातः पातकेभ्य इसार्यो मध्यलोकः । म्लेच्छाः प्रसिद्धाः । म्लेच्छा अपि हि प्रतिपथ(२)मबस्थिताः पान्थाना-मपहृतसर्वस्वा मार्गारूवाने हेतुदर्शनशुन्या भवन्त्याप्ता इति । त-इनेनाम् दोषक्षयं विदुरिति परेषामाप्तछक्षणमञ्यापकमुक्तं भव-ति । तदेतज्ञाच्यमाक्षेप्तुमनुभाषते। आसः खल्विति । (५८ ।

⁽१) अक्रवालसोते पु॰ पा॰।

⁽२) परिपन्थ-पाठः।

१६।) आक्षिपति । खर्गेति । आक्षेत्रा भाष्यमाक्षिप्य सूत्रं समाधत्ते । आसः । माप्तो युक्त इति यावत् । अपीरुषेपो वैन दिक उपदेशः स्वर्गापुर्वदेवताविषयः स्वतः प्रामाण्ये सिद्धे निर् होंबतया युक्त उपपन्नः, लैं।किकश्चार्यम्लेच्छानां प्रमाणान्तरमृत्रो युक्तः, मानान्तराभावे तु अनाप्तोऽयुक्त इत्यर्थः । समाधते । म क्रम इति । पौरुषेयत्वं वेदानां द्वितीयाध्याय उपपादयिष्यते । तस्मा त्पुरुषस्यैवाप्तापदेश इति साधु च्याख्यानं भाष्यकारीयमिति भावः। पृच्छति । कः पुनरिति । अस्ति स्वर्गादीनामप्रत्यक्षत्वे न्यायः, योगिमत्यक्षं न स्वर्गादिविषयः मत्यक्षत्वादस्मदादिमत्यक्षवदिति भावः । उत्तरम् । झूमो न्यायम् । तमाइ । सामान्यविदेशष-घरवात् कस्याचित् प्रत्यक्षा इति । अत्र यावति पक्षे यो हेतुः सिद्धस्तस्य तन्यात्रं पक्षीकार्यम् । योगजे च पत्यक्षे सिद्धे तत्साधकादेव प्रमाणात्तस्य स्वर्गादिविषयत्वपपि सिद्धमिति ध-भिंग्राहकप्रपाणविरुद्धं भीमांसकानामनुपानं नोदेतुमप्युत्सहते मा-गेव तद्वाधितुम्, असिद्धे तु योगजे मत्यक्ष आश्रयासिद्धो हेतुरा-भासः, अस्पाकं तु सम्यञ्चो बहवइच न्याया इति भावः । अ-नित्यस्वं हेतुमाक्षिपति । असिकस्मिति । (५९१४) परिह-रति । नेति । नित्ये चाऽपूर्व इति । अत्र त्रयः करपाः, किः-मेकमपूर्व सर्वपुरुषसाधारणमाहो असाधारणं, यदा त्वसाधारणं तदापि किं प्रतिपुरुविकैकपसाधारणपाही प्रतिपुरुवपनेकपिति । तत्र मथमं कल्पं दृषयति। यदि साधारणेति। न हि कदा-चिद्प्ययमपूर्व पद्यति (५९ । १९) लौकिकः पुरुषो यो-गिनस्त्वनभिन्यक्तमपि पश्यन्तीति भावः । द्वितीयं कर्षं द्वय-ति। एतेन प्रतिपुरुषमिति। (५९। २५) उश्कर्षः (६०। २) अधिक्यमवयवीपचय इति यावत् । शक्कते । व्यञ्जकति ।

एकमि व्यक्षकभेदादुक्कर्षविश्वकर्षवदृदृष्टं, यथा महति दर्पणे म-इन्युखं तदेव कनीनिकायाम्पिति भावः । वश्यमाणाभिषायेण निराकरोति । न हाकामिति । बाङ्कता स्वाभिशायमुद्धाटयति । ननु चेति । स्वाभिषायेण निराकरोति । न दृष्ट इति बूम इति । शाङ्किता पृच्छति । किं पुनस्तत् यदि न दृष्टं, तद्यदि भेदेन न दृष्टं दृष्टिनास्ति किम्युनस्तद्यद्भंदेन भेददर्शनामेव भास-ते । ममाधाता स्वाभिषायमाह । मिथ्वाबत्यय इति । न भे-दद्शीनमपजानीमहे, किन्तु पार्यार्थिकं भेदं, न च कल्पितोऽपूर्व-भेदः पारमार्थिकाय कार्यायालमिति भावः। उत्कर्षायकर्षहेतु-हवं कर्षण इति शेषः । तृतीयं करपमातिष्ठते । प्रतिपुरुषमने-कामिति । द्षयति । अनिवृत्त इति । अथोत्तरकालमिति । अक्ववेधक्रियया तावदपूर्वे स्वकाल एवाभिन्यक्तं फलदाना-भिमुखीकृतपाभिष्यञ्जकसमानकालस्वादाभिष्यक्तेः इक्नेनात्। तथापि फलं तावन दत्ते यावत् क्रिया न निवर्तते, निष्टतायां तु फलं दत्त इत्यर्थः । दूषयति । असतीति । त-स्बलु पूर्व सदपि फलं नाकार्थीचर्यभाविन्याः क्रियायास्तज्जः न्याया वाभिन्यक्तेरनुत्यादादुत्यनायां तु क्रियायामाभिन्यक्तौ वा कस्माञ्च करोति । न हि क्रियाविनाशस्य कश्चिद्पयोगः, तस्मा-दकामेनापि त्वयाऽसत्या एव क्रियाया व्यञ्जकत्वमनुग्राहकत्वं चाङ्गीकर्तव्यं, तचैतदुभयमपि चित्रमित्यर्थः । अपि च साऽसती चेत्क्रियाऽभिष्यनक्ति तथा सत्यसत्तायाः सर्वत्र सुलभत्त्रास्र किंचिदपूर्व नाभिन्यक्तिमित कियाविलोपः प्रयत्निविलोप इत्यर्थः ।

अत्र शब्दं प्रपाणान्तरमसहपानो दिग्नागस्तल्लक्षणं विक-स्त्याश्चिपति। आसोपदेश इति । अन्यस्मादन्यस्य निश्चयो न ताबदमम्बन्धादातिषसङ्गात्। न च शब्दोऽर्थात्मा, नाऽप्यभेकार्यः विनाप्यर्थे पुरुषविवक्षामात्रादेव तदुत्पादात् । तस्मात्र सासाः च्छब्दाद्धीनवचयः। विवक्षाकार्यतया तु विवक्षां गमयेत्। सा चार्थाभिषायपूर्वा, अभिषायक्च किक्निमनोमात्रयोनिर्परस्तु मनाणमुखः, तत्र यः प्रमाणनिश्चितमर्थे विवस्ति, यथाविवस-मुचारयति, स आप्तः, तस्य वचनात् कार्यात्कारणं त्रिवक्षातु-भीवते, तस्याश्च कारणमर्थज्ञानं, ततश्चार्थः, तज्ज्ञानस्यार्थेकार्थ-त्वादिति प्रमाणगतिः । तत्राप्तापदेश इत्यत्रोपदेश इत्यत्रोपदेश-क्रियया उपदेष्टार उपस्थापितास्ते च मायेण विसंवादका दृष्टा इत्याप्तग्रहणेन तेषामित्रसंत्रादित्वं ततश्चोपदेशादर्थनिश्चयोः भव-त्वित्येतदर्थं यद्यच्यते इत्याह । यद्यासानामिति । उपदेष्ट्रणा-मित्यर्थः । इमं कर्षं दृषयति । तदनुमानातः । अविसंवादि-त्वमुपदेष्टुरानुपानिकं तादृशस्य वचनपर्थनिश्चये अनुपानमेव । तथा हि । यद्यात्रिर्देषसत्वीयं बचनं तत्सर्वमर्थवत् , यथा बुद्ध-स्य क्षणिकनैरात्म्यादिविषय उपदेशः, तथा चार्यं विवादाध्याः सित उपदेश इति । यथोक्तं भदनतेन,

'आप्तवाक्याविसंवादसामान्यादनुमानता ।' इति ।

दितीयं कल्पमातिष्ठते । अथार्थस्य तथाआवः । अत्र हि उपदिश्यत इति व्युत्पस्योपदेशोऽथं उच्यत इति आप्त उपदेशोः यस्मात्स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति । यस्माच्छव्दादवगम्यार्थं प्र-वर्तमानः पाप्तोति तपेवार्थं स आप्तोपदेशः शब्दः प्रमाणम् । एवं शब्देन योऽथों दार्शेतस्तस्याप्तया तथाता दर्शिता । तदिदमुक्त-पर्थस्य तथाभाव इति । द्षयति । सोऽपीति । तदेव स्फुटय-ति। यदा द्वीति । (६१ । १) आप्तया हि तथात्वं विनिध्धिन्वन् अर्थस्य नामतिपञ्चया तथा निश्चेतुम्हति, प्रतिपत्तिश्च प्रायेण प्र-

इह प्रमेयं हेयोपादेयभावेनावास्थतं मुमुक्षणा प्रतिपित्सितं. तच्च परीक्षितस्वप्रमाणाविशेषाधीनप्रातिपत्ति । स्रक्षणं चास्य प्र-माणाविशेषः । न चावान्तरमाणसामान्यमत्वक्षादिलक्षणमन्तरे-णात्म।दिम्रमाणावतारः कर्त्वे शक्यः। तस्य मत्यक्षादिसामान्य-विशेषत्वादतः प्रत्यक्षादिस्रक्षणानन्तरं तदववारः। अपरीक्षितं च न तत्तरवनिर्णयाय पर्याप्तिमिति परीक्षा विधायिष्यते । तत्परि-करश्र संशयादय इति युक्तं तेषां पश्चाल्लक्षणम् । तदिइ ममय-लक्षणाय तद्विभागोदेशसूत्रमवतार्यातुं भाष्यकारः पृच्छति स्म । किं पुनरनेन प्रमाखनेति । जायभिपायमेकवचनं, प्रकृते पन मेये यथायथं प्रमाणानामुपयोगात् , तदेतद्भाष्यमनूच वार्तिककार अक्षिपति । किं पुनिरिति । ममेपनान्तरीयकस्वं ममाणानां सावर्थ्वम् । समाधत्ते । न नेति । प्रत्यक्षादिलक्षणसावर्ध्यात् भमेयमात्रं सिद्धम्, विशिष्टं तु भमेयमद्यापि न ध्यतीति तदर्थे प्रक्रनः । स च विशेषो यथावदिति न दर्शित इति। अधमेव च सूत्रार्थ इति। येषां तन्त-ज्ञानात(१) ख्वज्ञानाभ्यामपवर्गसंसारी भवतस्त(२) **ए**त न न्यूना नाधिका इसर्थः । प्रथमसूत्रव्यवस्थामतिदिश्वति । अर ञ्चापीति । उक्तमर्थमनाकलयञ्चाक्षिपति । उभयेति । दिगा-दीनामिति । (६२।२) द्रव्येषु दिक्कालपरमाणुनामनभिषा-नात् । वृक्षास्तिष्ठतीति । इतिश्रन्द आद्यर्थे । तेन वृक्षं पश्यति बुक्षेण चन्द्रपसं पश्यतीत्यादयो बेदितच्याः । सपाधत्ते । न सु-त्रार्थापरिज्ञानादिति । न प्रयेयपदं प्रमेयमात्रे वर्त्तते, किं तु यत्तत्ततो ज्ञायमानमपूर्वमसाधनं तस्मिन्, तच्चात्माद्येव नान्यदि-

⁽१) ज्ञानाज्ञानाभ्यामिति १ गुणाभ्यामिति २ पु० पा०।

⁽२) तत्र ताबन्त एव १ त एव २ पु० पा०।

ति युक्तोऽन्ययोगंन्यवच्छेदः इस्यर्थः । अयोगन्यवन्छेदेऽपि अ दोष इत्याइ । प्रमेचमेबेति । नन्बस्मिन्पक्षे न कदाचिदपि प्र-माणता स्वादित्यस्ति दोष इत्यत आह । कि मुक्तं भवतीति । नास्य पुरुषपात्रं पति प्रमेयस्वं विधीयते अपि तु मोक्षमा-णशिष्यं प्रति विधीयते । अनृत्यत (६३।३) इति प्रमा-णान्तरमूलकत्वेन विधानदार्ख्य दर्शयति । उपसंहरति । तस्मा-दिति । कौशलमात्रमात्मनः ख्यापितुमभ्युपेत्य समाधानान्तः रमाह । उपेत्योति । प्रशत्तिसंस्कारकत्वमस्ति दिक्कालयोः, पाङ्ग्रुखोऽन्नानि ग्रुञ्जीत, पाचीनपत्रणे वैश्वदेवेन यजेत, पौर्ण-मास्यां वौर्णमास्या यजेत, अमात्रास्यायाममानास्यया यजेतेति श्रवणात् । कौशल्यात्रमिदं न तु समाधानमित्याह । न पुनरि-दमिति । विद्वितविधानादिति । प्रमाणविधानसामध्येन विहितमित्यर्थः । न केवछं प्रमाणविधानाक्षिप्तपि स्वाद्यसूत्रगत-प्रमेयपदादिष लब्धिमित्याह । आद्येन चेति । एतिस्पन्नर्थे सूत्र-कारस्यानुमतिमाह । एनं चार्थामिति । भाष्यम् , सर्वस्य सु-खदःखसाधनस्य द्रष्टा सर्वस्य सुखदुःखस्य भोक्ता यतः भुखदुःखसाधनं सर्वे सर्वे च सुखदुःखं जानाति अतः सर्वज्ञः । न चापाप्तान्येतानि जानातीयत आह । सर्वानुभावी । अन्-भवः माप्तिः । तदेतद्वैराम्योत्पादायोक्तम् । एवम्रुक्तरत्रापि बोद्धव्यम् । आत्मन्ययं विशेषो यदनेन रूपेण हेयः केवलेन चौपादेयः, शरीरादीनि तु हेयान्येव, अपवर्ग उपादेय एवेति। अविद्यमानं पूर्व शरीरं यस्य तदपूर्व शरीरं तिश्ववेधति । नास्येदिमिति । प्रवेयतत्त्वपविदुष आत्मनः अविद्यमानग्रुत्तरं शरीरं यस्य तद्तु-सरं तदिव निषिद्धं, चेत्यनुकर्षणात् । ननु यथा पूर्वेषां श्वरीरा-णावनादितेत्येवमुत्तरेषामप्यनन्तता, तथा च मोक्षमाणानां प्रदः

चयः तद्यानि शास्त्राणि चानर्यकानि प्रसञ्येराष्ट्रस्त आह । उत्तरेषामिति । प्रमेयतन्त्रावगमादित्यर्थः । नतु सुखंऽप्युदेष्टव्ये दुःखमात्रोदेशः किं सुखं पत्याचष्टे, तथा चानुमत्रविरोध इत्यत आह । नेदमिति । तदेतद्वाष्यं वार्तिककार आक्षेपसमाधानान्यां व्याचष्टे । सुखं पुनरिति । न चान्यत आक्षेपसमाधानान्यां व्याचष्टे । सुखं पुनरिति । न चान्यत आक्षेपसमाधानान्यां व्याचष्टे । सुखं पुनरिति । न चान्यत आक्षेपसमाधानान्यां व्याचष्टे । सिर्विद्यत इत्यस्य व्याख्यानम्, अनिभरतिसंज्ञेति । वपेक्षाबुद्धिः । निर्विष्णस्य वैराग्यामित्यस्य व्याख्या, तां चोपासीनस्य तयेव विरोधिगुणेन तृष्णा विच्छिद्यते । सुखानिभधानेन दुःखपक्षनिक्षेपं सूचयति, तथा च सुखं(१)ऽस्य वैराग्यं भवतीति तात्पर्यार्थः ॥ ९ ॥

अपवर्गस्यात्मार्थत्वेन प्रमेयेष्वात्मनः प्राधान्यात्मथममात्मछक्षणसूत्रमिच्छेत्यादि, तद्वतारार्थं भाष्यम्, तद्भात्मेति ।
अहमिति ज्ञानं गौराद्याकारं शरीरावभासनं न शक्यं घटादिज्ञानवद् द्रागात्मिन प्रमाणियतुभिस्यिभपायः, परदेहवत्यात्माभिप्रायं वा तत्। अत्र वार्तिककारः सूत्रतात्पर्यमाह । समानेति ।
समानजातीयं शरीरादि, असमानजातीयं प्रमाणसंश्रयादि । ससेवास्मिन् प्रयोजने प्रयोजनान्तरमन्वाचिनोति । आगमस्येति ।
तत्रक्वास्रोक्तत्वानुमानसिद्धमि प्रामाण्यं शब्दस्यानेन तद्रथसंवादकेनानुमानेन दृदतरं भवतीसर्थः । प्रयोजनान्तरं चान्वाचिनोति । प्रमाणसंष्ठवस्योति । द्रावि वाशब्दौ चार्थेऽन्वाचये
दृष्ट्यौ । तद्नेन वार्तिकेनानुमानाच प्रतिपत्तच्य इति
भाष्यं व्याख्यातम् । इच्छाया आत्मिळिङ्गत्वकथनपरं भाष्यम् ,
यङ्जाति।यस्येति । यङ्जाति।यस्येति व्याप्तिस्मृतिकथनम् ।

⁽१) सुखस्येति १ पु० पा०।

तज्ञातीयं पश्यित्रिति पश्यमीपनयः । तस्माद्यं सुर्खहेतुरित्यनुः मायादातुमिन्छाते, सेयमिन्छहेद्दशी न्याप्तिग्रहणतत्स्मरणपश्चममेताग्रहणानुमानेन्छादीनामेककर्तृकत्यं स्चयति भेदे प्रतिसन्धानाभावेन तद्नुपपत्तः । तदिद्युक्तमेकस्येति । यश्चासावेकोन्
ऽनुभविता च स्मर्चा चानुमाता चेषिता च स आत्मा । न च
श्वरीरमेवं भवितुमहिति, तस्य बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकभेदेनान्यत्वात् । नेन्द्रियम्, इन्द्रियान्तरगृहीत इन्द्रियान्तरेणाप्रतिसन्धानपसङ्गात्(१) । यमहमद्राक्षं तं स्पृशामीति । नापि मनस्तस्य
करणत्वेनेवानुमानात् । वक्ष्यति होतत्सर्व ब्रातुर्क्वानसाधनोपपत्तरित्यत्र सुत्रे ।

स्यादेतत्। असत्यप्यात्मानि ज्ञातिर सत्यपि च बुद्ध्यादीनां भेदे तत्सन्तानाभेदेन मितसन्धानव्यवस्थोपपत्स्यत इत्यत आह । नियतिष्यथे इति । नियतिष्य इति बुद्धिभेदस्य मितसन्धान्नमपाकरोति । मात्रप्रहणेन च सन्तानं सन्तानिव्यतिरिक्तमपाकरोति । तद्भ्युपगमे वा स एवात्मेति । सिद्धं नः समीहितम् । तदेतद्भाष्यमनुभाष्य वार्तिककारस्तात्पर्यमस्याह । यज्ञातीन्यस्येति । तत्र विचारमारभने । तत्रेति । पूर्वपक्षमाह । कथन्यदि । तत्र विचारमारभने । तत्रेति । पूर्वपक्षमाह । कथन्यदि । तत्र विचारमारभने । तत्रेति । नन्वेकविषयाणां स्यत्यादीनां नानाकर्तृकत्रे को विरोध इसत आह । न हिति । नानानिषयत्व उदाहरणमाह । न हि स्वपेति । नानानिषयत्व उदाहरणमाह । न हि स्वपेति । नानानिषयत्व उदाहरणमाह । न हि स्वपेति । नानानिषयत्व उदाहरणमाह । न हि भवित देवदक्त इति । तदे-तिकेळ प्रतिसन्धानं कर्तृभेदादेवदक्तयद्वदत्तादेव्यितिरेकब्रुनैकन्वित्व प्रतिसन्धानं कर्तृभेदादेवदक्तयद्वदत्तादेव्यितिरेकब्रुनैकन्व

⁽१) अप्रतिसंघानादिति २ पु॰ पा॰।

कर्नकरवं साथयतीस्युक्तं तदेतदनुपपनं, भिन्नकर्नकाद्यतिरेकस्यो-पाधिसम्भवेन स्वाभाविकप्रतिबन्धज्ञानवैकस्वात्। अस्ति हि देवदत्तयद्वदत्तविज्ञानानां थिमकर्तृकत्वमकार्य्यकारणभावश्व, तत्र किमकार्यकारणभावात् प्रतिसन्धानस्य व्यतिरेक उत्त भि-श्रकतृंकत्वादिति सन्दिग्धव्यतिरेकत्वादसाधनाङ्गं प्रतिसन्धान-पित्याश्यवांश्रोदयति । कार्य्यकारणभावादिति । तदिद्मु-क्तम्। तदिदं प्रतिसन्धानमन्यथा भवदिति। (६५।१०) गुहाभिषायः परिहरति । नानात्वस्येति । चोदक अकारवेंति । गृहाभिमाय एव परिहारबाद्याह । तद्युक्तिमि-अनैकान्तिकत्वं सन्दिग्धव्यतिरेकिता । चोदक आह । तुरुवं भवतोऽपीति । सिद्धान्ती गृहाभिषाय एवाह । अभ्यु-पगमादिति। चोदक आह । नासाधनादिति । असिखा-र्थताऽन्यथासिद्धार्थता। हेतोः हेतुवचनस्येत्यर्थः । सम्प्रति स-माधाता स्वाभिनायमाविष्करोति । न हेत्वधीपरिज्ञानात् । तदेतद्विभजते । न भवतेति । कः पुनरसौ हेतुविशेष इत्यत आह् । विकोषितं चैतत्प्रतिसन्धानं (६६ । २) । तत्कथय-ति, स्मृत्या सह पूर्वापरप्रत्यययोरकविषयत्वेन प्रतिस-न्धानं यज्जातीयं सुखहेतुचन्दनवनितादि सुखहेतुं प्रतीतं स्परापि तज्जातीयमिमं मत्येमीति प्रतिसन्धानम् । तदनेन शालिबीजाङ्करस्य परम्परया ज्ञालिबीजान्तरजननलक्षणात्प्रतिसन्धानात्कार्यकार-णभाविनयताद्यविष्ठिनति। नन्वियं पूर्वापरप्रत्ययपतिसंहतिः स्मृ-तिरपि कार्यकारणभावादेवोपपत्स्यते कृतमेकेन कर्वेत्यत आ-ह । सा च स्मृतिभेवस्पक्षेऽनुपपन्ना । पृच्छति । कस्मात् । उत्तरम् । अन्येन निवित्तेनानुभृतस्य अन्येन निवित्तेना-स्मरणात्। न हि भवति येनैव चक्कुषा घटपद्राक्षं तेनैव त्व-

गिन्द्रियेण तं स्पृद्धापीति । निमित्तभेदे वतिसन्धानाभावसुकता विषयभेदेऽप्याह । न ह्यान्येन स्वभावेन घटत्वादिनातुभूतस्याः न्येन वृक्षत्वादिना स्परणं, न हि भवति यमहं घटपदाक्षं सोऽबं वृक्ष इति । कर्तृभेदे मतिसन्धानाभावमाइ । न ह्यान्येन देवदत्ते-नानुभृतमन्यो यहदत्तः समरति । न हि भवति योऽइं देवन दत्तोऽद्राक्षं सोऽहं यज्ञदतः स्मरामीति । न चेदं संसपि भेदे कार्यकारणभावास्मतिसन्धानं भवितुमहिति, न हि यत्र स्फुट-तरः कार्यकारणभावः तन्तुपटयोर्घटकपालयोवी दृश्यते तत्र प्रतिसन्धानं भवति, ये तन्तवः स एव पट इति वा यो घटक्षणः स एव कपालक्षण इति वा । वस्तुतः कार्यकारणभूतानामयु-हीतभेदानां प्रतिसन्धानहेतुभावः सभागेषु क्षणेषु तथा दर्शना-दिति चेत्रम् । आमलकफलस्यैकस्यापनये तत्रैव स्थाने आ-मलकान्तरावस्थापने भवति प्रतिसन्धानं, न च तयोरामलकयोः रस्ति कार्यकारणभावः । पूर्वापरप्रत्यययोः स्मृत्या सहैकिबि-षयत्वं कर्त्तरि कार्य्यकारणभावनिषम्धनं कर्मणीति चेत् ! हन्त नैरात्म्यसाक्षात्कारसात्वीभावेऽप्यास्त विज्ञानानां कार्यकारणः भाव इति तन्त्रिवन्धनं प्रतिसन्धानं पूर्ववदेव प्रसञ्चेत, सैव चात्मदृष्टिर्दोषाणां निदानं परममिति व्यर्थो नैरात्म्यसाक्षा-स्कारसात्मीभावपयासः । अथासदि प्रतिसम्धानं कार्यवज्ञाः द्वाहरति तथागतो नट इव रामत्वमात्मनः, यदि तत्कार्यका-रणभावनिबन्धनं कथमसत्कार्य्यं कथमाहार्य्यम् । अथ कार्य- . कारणभावोऽप्यवस्तुसन् कल्पनामात्रनिबन्धनः, स तर्हि ताद-शः शालिबीजस्योत्पादं वास्तवं न नियन्त्रपष्टीते । न जात कः लिपतविद्यायो माणवको दहनपाकयोरुपयुज्यते। न च प्रत्य-यानां भेदाग्रहात् पतिसन्धानमिति साम्मतम् । प्रदत्तिविज्ञानानां

रूपादिविषयाणां भेदेन पृथाजैनरपि मतीयमानस्यात् । आखय-विज्ञानस्य च प्रविचित्रानातिरिक्तस्यानुपलब्धेः । अहिंगिति च सन्बद्धेः श्रणिकत्वानिराकृतावसति वाधके स्थिरवस्तुविषयत्वा-तः । तस्मात् समृवा सह पूर्वापरप्रवयययोरेकविषयत्वलक्षण-स्य प्रतिसन्धानस्यानेककर्तृकत्वाद् व्यतिरेको निरुपाधिरेक-कर्तृकतां साधयति, स चैकः कत्ती शरीरेन्द्रियबुद्धिभ्यो भिन्न आत्पेति सिद्धम् । तदनेनाश्येनोक्तम् । अस्ति च स्मृतिरुक्तरूपा । तस्माद्यस्मिन्पचे स्मृतिः सम्भवाति तत्र प्रतिसन्धानं न्याय्यामिति । स च कर्त्रेकत्वपक्ष इति भावः । आशयमविद्वान् पुनः परः प्रत्यवितिष्ठते । भवानिति । पर एवैकग्रन्थेनाह । कथिमिति । कथं न सम्भवतीत्यर्थः । स्यादे-तत्। योगिचित्तेमपि सर्वे इस्य चेतस आसम्बनमत्यय इति तस्यापि योगिचित्तेन प्रतिसन्धानं स्वादित्यत आह । घतकाये-ति । एतदुक्तं भवति । उपादानोपादेवभावेनावास्थितः चित्त-प्रवाहः सन्तानः, न च योगिचित्तमुपादानं सर्वज्ञस्य चेतसः, आलम्बनपत्ययो हि तदिति । कायग्रहणं च एकसन्तानोपल-क्षणपरं, तेन जन्मान्तरेऽपि स्मृतिरूपयत्रीते । तिमममस्मद्भि-मायानभिक्षं परवन्यथापि बोधायेतुं विभवाप इति सिद्धान्त्यन्य-था स्मृत्यनुपपत्तिमाह । नास्थिरत्वात् बुद्धीनाम् । न ह्यजातानन्वयध्वस्तयोरस्ति कश्चितु विशेष इति पूर्वोत्पन्नोऽनुभवः . काञ्चन वासनामाधाय प्रध्वंसते यया कालान्तरे स्मृतिराधीयते इत्यभ्युपगनतब्यम् , न चास्थिरा बुद्धिः शक्या वास्यितुम् इत्यात्पा स्थिरोऽभ्यूपेय इत्यर्थः । युक्तन्तरमाह । असम्बन्धाच्चेति । न च बुद्धीनामसमानकालानामस्ति सम्बन्ध इत्पर्धः । पुनः परः भत्यवातेष्ठते । दास्तिति । नास्पाकं क्षणिकवस्तुवादिनाविस्ति तथाऽप्यसमानकालतया सम्बन्धरहितमशक्यं वासयित्रिकृति शहणकवाक्यविवरणव्याजेनापाकरोति । अधापीति । पूर्विचर्तं महित्रिविद्यानं पत्तत् पाद्विधम्, पश्च रूपादिद्यानान्यविकल्पकानि पष्ठं च विकल्पविद्यानं, तेन सह जातः समानकालः चेतनाविक्षेषस्त वाक्ष्यविद्यानान्यविकल्पकानि श्रेष्ठं च विकल्पविद्यानं, तेन सह जातः समानकालः चेतनाविक्षेषस्तदालयविद्यानित्युच्यते । अहङ्कारास्पदं स्मृतिशक्तिः, सा च न शक्तात्तज्ञानादितिरिच्यते, तेन कथिश्चल्रेदाविवश्चया शक्तिविशिष्टिमित्युच्यते । सिद्धान्तवाद्याह । अश्चाक्तिमिति । उपपादियिष्यते हि भावानां सर्वजनभतीतिसिद्धा स्थिरता क्षण्यान्तिराकरणेन, तथा च स्थिरस्य सम्बद्धस्य च वस्त्रान्दिम्गमदादिना वास्यत्वं दृष्टिमिति नास्थिरेऽसम्बद्धे च भवितुपर्हतीत्यर्थः ।

स्यादेनत् । अस्थिरयोरपि ज्ञानयोः समानकालतयाऽस्ति
सम्बन्ध इति कस्मादन्यतरचित्तवासितमन्यतराचितं स्मृतिं नाधत्त इत्यत आह । यश्चासाविति । (६६ । १६) वक्ष्यमाणापेक्षोऽपिज्ञब्दः । नेनु वर्त्तपाने चेतासे मा कार्षोदुपकारम्,
अनागते तु करिष्यतीत्यत आह । नापीति । पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । वत्तमानं तावदिति । मक्रतम्रपसंहरति ।
तस्मादिति । इतोऽप्यसत्यात्मिनि विज्ञानमात्रात्कार्यकारणभावात्स्मृतिनेत्विद्यत इत्याह । इत्रइचेति । कस्मात् । भावस्य
भवित्रपेक्षत्वात् । भाव उत्पत्तिमान् धर्मः, भविता धमित्रपेक्षत्वात् । भाव उत्पत्तिमान् धर्मः, भविता धनितेऽप्यवयवावयविनोरभेदोपचारात्त्रण्डुलानामित्युक्तम् । गतिः (६७। १२) परिस्पन्दो देवदत्ते कर्त्तरीति । सिद्धानती क्षणिकतावादिनमुत्थाप्याक्षणिकत्वाभिमायेण दूषयति । अ-

माधारैवेति । पूर्वपक्षी क्षणिकत्वाभित्रायेणाह । कार्य्यति । सिद्धान्तवाद्यञ्चाणकत्वाभिमायेण परिहरति । तच्च मेति । समानकाळयोराधाराधेयभावो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः । स्थि-रमेव हि कुण्डं स्थिरस्येव बदरस्य गुरुत्वेन पततो गुरुत्वं पति-षध्नद्धःपतनं निवारयदाधारो भवति । यद्युच्येत न स्मृति-भीवः, किं तु भवित्री उत्पत्तिरस्या भावः, न तु भवितुर्भवि-त्रन्तरापेक्षा युक्ता, अनवस्थापातादिति शङ्कते । अथापीदामि-ति । निराकरोति । तच्च नंति । विरोधादिति विवृणोति । यदीति । कस्माद्याहतमित्यत आह । स्वरूपं चेति । चो हे-त्वर्थे । स्वरूपमुत्पत्तेरुच्यमानं स्वतन्त्रं वाधते यतस्तस्माद्विरोध इसर्थः । अनभ्युपगमादिति विष्टणोति । न हि भवन्त इति । विरोधादिति स्फोरयति । व्यातिरिक्तां चति । त-न्त्रम् शास्त्रम् । शङ्कते । अधेति । तथा च न विरोधो नाष्य-भ्युपगम इत्यर्थः । निराकरोति । किं केति । अभिधानस्वरूप-माइ। उत्पत्तिरिति । अपि चोत्पत्तेर्भावत्वेऽपि न स्मृतिन्ने भावः, भावत्वस्य कार्यमात्रानुबन्धित्वात् स्मृतेद्व कार्यत्वात् । न चानवस्था, नित्ये व्यवस्थानात्, तथा च समृतेभीवस्य भ-विताऽ इत्मैव नित्यः परिशिष्यत इत्याशयवानाह । यदा चो-रपिचिति। प्रकृतसुपसंहरति। तस्मादिति। तत् सिद्धमे-तत् स्मृतिः पूर्वीपरपत्ययाभ्यामेककर्तृका, जभाभ्यां सहैकविषः यस्वेन प्रतिसन्धीयपानत्वात् । या पुनर्नाभ्यामककर्तृका सा न तथा प्रतिसन्धीयते, यथा देवदत्तस्य स्मृतिर्यज्ञद्त्रप्रत्ययाभ्यां, न त्वियं न तथा, तस्मात्तथेति । तदेवं व्यतिरेकिसमर्थनं क्र-त्वाऽन्वयव्यतिरेकिणभत्रार्थे प्रमाणयति । अथ वेति । (६८ । २) अनेकग्रहणमनेकनिमित्तपतिवेषश्रद्धानिरासार्थ, येन प्रागतु-

भृता रूपादयस्तेनैव(१) गन्ध उपलभ्यत इति सलु मर्थति स्मृत्या सह प्रतिसन्धानं तस्मात् । भरतमताभ्यासेनाभिनये ये कृतसङ्केतास्तेषाम् । यश्चोक्तं परैः,

नर्वकीञ्चलताक्षेपो न होकः परमार्धिकः । परमाणुसमूहत्वादेकत्वं तस्य कल्पितम् ।'

इति तत्राह। भूचेपस्य एकत्वात्। न भूः परमाणुसमू-होऽपि त्ववयविद्रव्यमेकं, तद्गतं च रेचितकमपि क्रियैकैव । भवतु बा परमाणुतमूह एव भूक्षेपस्तथाऽपि समूहस्य समूहिभ्योऽनन्यत्वात् परमाणव एव, तेषां च प्रत्येकमेकता अनेकभरतमतनिपुणप्रति-पत्तृसाधारणता च, आस्ति च तेषामपि स्वगोचराविकल्पोत्पा-दनपरम्परया मयेतिप्रतिसन्धानहेतुभाव इति यत्किञ्चिदेकत्वं तस्य कल्पितमिति । तदेवं मतिसन्धानद्वारेणेच्छादीनामात्म-लिङ्गस्वग्रुक्त्वा सम्प्रति गुणतया लिङ्गतां वार्तिककृदाह I अथ वेति । (६८।८) गुणत्वेनेच्छादीनां पारतन्त्रयं रूपा-दिवत्साधनीयं. तचानित्यत्वेनैव सामान्यविशेषसमवायेभ्यो च्यावर्तकेन सिद्धं, 'न ह्यनियो भावो द्रव्यात्स्वतन्त्रो भवति । तस्पाद्गुणत्वसाधकादेव हेतोः पारतन्त्र्यासिद्धेः कृतं गुणत्वेन पारतन्त्र्यसाधकेनेति हृदि निघाय वार्तिककारस्तद्पि पूर्वग्रुक्तः मिति सिद्धेन पारतन्त्रयेण गुणत्वमपि साधयति । न चैतदानि-त्यस्य पारतन्त्रयं द्रव्येण सिद्ध्यति, द्रव्यकर्म्मणोरप्यनित्ययोः षारतन्त्रयात् । तस्मादनित्यत्वसिद्धेन द्रव्यपारतन्त्र्येण द्रव्य-कर्मभ्यां विवेचयति । न द्रव्यं कर्म्म वेच्छादयः, व्यापक-द्रव्यसम्बायात् शब्दवदित्यादि। यद्यप्यनित्यत्वेन द्रव्यसम-

⁽१) येन मया कपादयोऽनुभूतास्तेनैव मया-इति लिखितपुस्त-के पाठः।

वायमात्रं सिद्ध्यति, तथाऽपि द्रव्यकल्पनमात्रेणैनोपपत्ती तद्वर् यवकल्पनायां प्रमाणाभानेन तद् द्रव्यमनवयमं तावित्सद्धम् । अनवयवद्रव्यं द्वेषा व्यापकमण् च । न तावदण्, तत्र तत्रेच्छार् दीनामुपळ्वधेः । कचिद्व्यतरकम्मणा कचित्स्वभावतस्तत्संयो-गोपपत्ती तद्वतिकल्पनायां प्रमाणाभावाद् सिद्ध्यस्य व्यापकत्वं, तदेतदादिग्रहणव्याख्यानम् । तदनया वक्रोक्त्या नित्यत्वं पर-प्रमहत्वं चाऽऽत्मनो दिशितिमिति । एतच सामान्यतोदृष्टुमनुमानं स्वयता सर्वं वर्णितमिसाह । सामान्यत इति । यत्पुर्वं दृद्धि स्थितिमच्छादीनां पारतन्त्रये साध्येऽनित्यत्वहेतुकानुमानं, तदुद्धा-टयति, कार्यत्वमपि हेतुं सम्भाचिनोति । एतेनेति । नन्वस्तु द्रव्य-पारतन्त्रयं, तथाऽपि शरीरपारतन्त्र्यमस्तु, कृतमनुपळ्व्यचरेणा-स्मनेत्यत आह । अयावदिति । सर्वपुरुषसाधारण्यप्रसङ्काच न पृथिव्यादिगुणाः, तदुत्पत्तौ करणत्वेन कल्पनाच नाकर्त्तुर्भनसः, तस्मादष्टद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यान्तरं, तत्रेच्छादयः, स चात्मेति सि-द्रिमसाह । तत्रप्रतिचेधादिति ॥ १० ॥

आत्मानं स्थापित्वाऽऽत्मनो दुःखिनदानानामिन्द्रियादीनां सर्वेषां साक्षात्पारम्पर्येण शरीरमाश्चित्य तिश्वदानत्विमिति तदे-वास्य दुःखमूलकारणित्यनन्तरं शरीरं स्थापितं सूत्रं चेष्टे सादि । तदवताराय भाष्ये, तस्येति । तस्येखात्मानं परामृशाति । भोगः मुखदुःखमित्रत्, तदिशिष्ठानं शरीरम् । तदनेन सर्वस्यास्यानथसम्भारस्य परमं निदानं शरीरमतस्तदेवेन्द्रियादि भ्याः पूर्वं स्थापित्युक्तम् । अत्र चेष्ठाश्चयत्वेनिद्रयाश्चयत्वेनाः धिश्चयत्वेन च मत्येकं समानआतीयेभ्य आत्मेन्द्रियादिभ्योऽसमानआतीयेभ्यः प्रमाणसंश्चयादिभ्यः शरीरं व्यवच्छिद्यते । कथं चेष्ठाश्चय इति भाष्यं, तस्यार्थं व्याचष्टे । का पुनरिति । (६८।

१७) चेष्टा व्यापारः, स चातिव्यापकतया अव्यापकतया च न क्रमणं, हसादिषु भावात् अभावाच पाषाणमध्यवर्तिमण्ड्कादिश-रीर इति भावः । अवोत्तरभाष्यम् . ईप्सितमित्यादि । त-द्याचष्टे। हिलाहितेति। प्रयुक्तस्य उत्पादितमयत्रस्य। न व्यापान रमात्रं चेष्टाऽभिषता, अपि तु विशिष्टो व्यापारः, स च न वृक्षा-दिष्वस्तीति नातिच्यापकता । यद्यपि च दारुयन्त्रादिष्वीदशो व्यापारोऽस्ति, तथावि मुर्नान्तरापयोगे सतीति विशेषणात्र व्य-भिचारः, तेषां शरीरेण मुर्तेन प्रयोगात् । श्ररीरस्य तु मूर्त्तीन्त-रामयुक्तस्य ईटशच्यापाराश्रयत्वम्। पाषाणमध्यवर्तिनश्च मण्डूक-देहस्य तद्यापारायोगेऽपि तद्योग्यत्वात् , पाटिते पाषाणे ताहशस्य तद्यापारस्य दर्शनादिति भावः । कथामिन्द्रियाश्रय इति भा-ध्यं च्याच्छे । कथमिति । संयोगितया दिवन्द्रियाश्रयत्वे घटा-दीनामपि श्वरीरत्वपसङ्गस्तेषामपीन्द्रियसंयोगित्वादिति भावः । यस्येत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे । द्वारीरेति । एतेनेति । (६९ । ३) तदवृत्तित्वेनानुपपन्याऽथीनामप्यन्यादश च्यारुषेयः । यद्यविजनधादयो विषया न स्वरूपेण श्ररीरमाश्र-यन्ते, तथाऽपि यत्तेषां(१) सुखासुपलम्भहेतुत्वं कार्य्ये प्रयोः जनं तदर्थपाश्रयत इसर्थः । तदनेन चस्मिनित्यादिभाष्यं व्या-ख्यातम् । चोदयति । कथं प्रनरिति । परिहरति । सामान्येति । विद्यार्थेण बुश्वाक्षतत्वादिना(२)। प्रकरणापन्नं निमन्त्रितम्(३)। सामध्ये पकरणादीत्यादिपद(४)सङ्गृहीतमपरमपि सामध्येशब्दा-र्धवाह । सामध्ये चेति । अपरमप्याह । प्रमाणेति । अत्र प्रथमे पक्षे चेष्टाश्चन्दो व्यापारविश्वेषे स्पन्दादिबनमुख्यार्थः, तदेत-

⁽१) यदेषां-पाठः । (२) बुभुत्सितत्वादिना-पाठः ।

⁽३) नियन्त्रितम्—पाउः। (४) बादिप्रहणेति पु॰ पा॰।

स्रोकस्तावदित्यादिना तथा चायं चेष्टा शब्द इत्यन्तेन दर्शितम् । प्रमाणासम्भवो वेति द्वितीयं पक्षं विद्यणोति । सामान्याबाच्यपीति । अपिरभ्युपगवे, प्रमाणासम्भवो-उनुपपत्तिः, सातु न कियामात्रेत्यनेन दर्शिता। एवं चेष्टापद् व्याख्यानेन घटादिषु न शरीरत्वप्रसङ्गः। एवं माष्यानुसारेण स्वमतेन प्रत्येकं चेष्टाश्रयत्वादि शरीरलक्षणं वर्णयित्वा समस्तर मेवेदं शरीरलक्षणमिति ये वर्णयन्ति तन्मतमपाकरोति । यैर-पीति । यद्याद्यपदं सक्षणं चेष्टाश्रय इति, तदा घटेन व्यभिचारः, तदर्थं द्वितीयपदोपादानम् । इन्द्रियाश्रय इति इन्द्रियसंयोगी-त्यर्थः, तथापि तेनैव व्यभिचारः, घटादीनामपि प्राप्यकारित्वे-नेन्द्रियाणामिन्द्रियमंयोगित्वादत आह । अर्थाश्रय इति । एव-मपि व्यभिचारस्तद्वस्थ एव, घटादीनामपि रूपाद्यर्थसम्बाये-नार्थाश्रयत्वात् । अथ समवायाभिषायेणाश्रयत्वं, तथाऽपि न स-मवाय इन्द्रियाणां शरीरे । घ्राणस्य पार्थिवत्वेन समवायो न विरुद्ध इति चेन्न । तस्य कारीरावयवसमवायित्वेन कारीरासमः वायात्, यदि नासिकाग्रमेत्र घाणम्। अथ तदाधारमतीन्द्रियं, तथाऽपि न तत्समवेतं कारीरं, पत्यक्षापत्यक्षवृत्तेवीयुवनस्पतिसं-योगवदमत्यक्षत्वप्रसङ्गादेहस्य । अपि च यदा चेष्टेन्द्रियार्थस्य समवायेन शरीरत्वं, इन्त भो इन्द्रियसमवायिकारणेषु परमाणुषु सगस्तमेतदस्तीति तेपामपि शरीरत्वशसङ्ग इत्याह । समस्तेति । स्यादेतत् । भवन्मतेऽपि चक्षुरादिभिरिन्द्रियैर्व्यभिचारः, तेषा-मपि यथोक्तव्यापाराधारत्वादत आह । यथा त्विति । मूर्तीः नतराप्रयोगे सतीति विशेषितं, चक्षुरादयस्तून्मीळनानमूर्जेन शरी-रेण प्रयुज्यन्त इति न पसङ्गः । श्रोत्रं तु चेष्टाधार एव न भव-ति, तदेतदुक्तलक्षणं शरीरं भावयां विविधत इति सिद्धम् ॥११॥

इन्द्रियस्योपनायकत्वंनार्यादिभ्यो त्रिशेषादिन्द्रियाणामर्यादिभयः पूर्व लक्षणं, न च विशेषलक्षणमकृते सामान्यलक्षणं शक्यपिति भाष्यकारः प्रथमिन्द्रियाणां सामान्यलक्षणं निर्वेदोपयुक्रमाइ । भोगसाधनानीति । अनेन यच्छरीरसंयुक्तं सत्कारक(१)दोषच्यतिरिक्तं साक्षात्यतीतिसाधनं तदिन्द्रियमिति सामान्यलक्षणं सूचितम् । साक्षात्यतीतिसाधनमिन्द्रियमिति वक्तच्ये
भोगसाधनाभिधानं निर्वेदोपयोगीति । पारम्यय्येण च भोगसाधनत्वं घ्राणादीनां, साक्षान्मनस एव तत्साधनत्वात् , सुखदुःख्रसाक्षात्कारस्य भोगत्वात् ।

घाण-भ्यः(२) (स. १२)॥ अत्रे न्द्रियाणीति लक्ष्यनिर्देशः,
घाणादीनित्यर्थः। तेषां पञ्चानां पञ्चेव लक्षणानीति कथ्यति।
लक्ष्मणसूत्राणीति। (६९। २४) अपाततः सूत्रं विचारर्यमाणानि च सूत्राणीत्यर्थः। समानजातीयं घाणादे रसनादि
पतिनियतिषयत्वात्, असमानजातीयं तु पनआदि सर्वविषयभिति। जिघतीत्यादिभाष्यनिराक्तरणीयशङ्कामाह। उद्देशित।
(७०।१) प्रमाणायुद्देशेन साम्यादित्यर्थः। लक्षणं हि विधेयं, लक्ष्यं चोद्देश्यं, ज्ञातं चोद्दिश्यतेऽज्ञातं च विधीयत इति,
न चैकस्य युगपज्ज्ञानाज्ञाने सम्भवतः, नापि लक्ष्यलक्षणत्वे इति
भावः। परिहरति। नेदं तथा यथोदेश इत्यर्थः। कस्मात् करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्ष्मणत्वं यतो घ्राणादीनाम्।
एतदुक्तं भवति। इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात्सर्वदा स्वस्वविषयोपलबिश्वरूणल्वेनैवानुमातन्यानि, तस्मात्स्वस्वविषयोपलान्धिसाधन-

⁽१) संस्कारकदोषेति । १।२ पु० पाठः।

⁽२) व्राणरसनचक्षुस्त्वक्ष्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति सूत्रा-कारः । टीकायामाद्यन्ताक्षरलेखद्वौत्या तथैव स्थापितम् । एवमग्रेऽपि

त्वमेव समानासमानजातीयव्यवच्छेदकतया लक्षणं, तदेकार्थ-समवायि तु घाणत्वादि लक्ष्यम् । अत्र च घाणादिशब्दाः पङ्कजा-दिपद्वद्वयवार्थं निषित्तीकुस कचित्सामान्यविशेषे वर्तन्ते, अव-यवार्थस्य प्रतीयमानस्यासति बाधके परित्यागायोगात् । अध्य-कर्णादौ दक्षविश्वेषवाचके वाजिकर्णायोगेन बाधकेनावयवार्थप-रिखागात् । अवयवार्थयांगेऽपि गन्धाचुपलब्धिसाधने सन्निक-र्षादौ प्राणादिशब्दापयोगात् अवयवार्थान्वितं द्येव प्राणादिशब्दपरितिमित्तं, तथा च घाण।दिपदमेव घाणत्वादिपरं लक्ष्यनिर्देशः, तचेन्द्रियाणीत्यनेन तदेव स्ववयवार्थपरं लक्षणानिर्देशो घाणेत्यादि । न च सन्निकर्षेण गन्धोपलाब्धिसाधनेन व्यभिचारः, इन्द्रियसामान्यलक्षणयुक्तस्य गन्धोपल्राध्यसाधनत्वं न सन्निकर्षस्यास्ति । तदनेन जिघ्रतीः त्यादि स्वविषयग्रहणलक्ष्मणानि इत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम्। निर्वचनग्रहणेन पदमद्दत्तिनिषित्तपात्रग्रुच्यते, तेन त्वक्पदमपि सङ्गृहीतं भवति । तस्यापि त्वक्स्थाने इन्द्रिये स्पर्शीपछाडेश-साधने एवोपचार इति । भूतेभ्य इति सूत्रावयवताःवर्यपरं भाष्यं भूतेभ्य इति नानाप्रकृतीनामियादि, तदार्तिककारो व्याच-ष्ट्रे। भूतेभ्य इति । पृथिच्यादीति। पृच्छति । कः पुनरिति । उत्तरम्।भूतगुणविदेषप्रहणसाधनत्वं, घाणेनैत्र पृथिव्या यो गुणविशेषो गन्त्रः स गृत्तते न रसनादिना। एवं रसनेनैवापां यो माधुर्य गुणाविशेषः स यहाते, एवं चहुषैव शुक्तभास्वरं इवं तेजसः, एवं त्वचैवानुष्णाञ्चीतस्पर्शोऽपाकजो श्रवणेनैव शब्दो नभस इति नियमः । अत्र च मयोगः, गन्धोपः छाडियः करणसाध्या, क्रियात्वात्, छिदिक्रियाकरणातिरिक्तक-रणनिष्पाद्या, तदन्वयन्यतिरेकाननुविधाने सति कार्यस्वात् , या किया यत्करणान्वयव्यविरेकाननुविधाने सवि कार्या सा सर्वा

त्रियाकरणातिरिक्तकरणनिष्याचा, यथा पटादिकिया घटा-दिक्रियाकरणदण्डाचितिरिक्त(१)करणानिष्याद्या, तस्पात्तया। तच करणं चक्षुराचितिरक्तं घाणं, तद् द्रव्यं, संयोगाधारत्व(२)त्, तच पार्थिवं, द्रव्यत्वे सति रूपादिषु मध्ये गम्पस्यैव व्यञ्जकत्वात्, पार्थिवान्तरवत् । एवं रसनादिव्विष योज्यम् । तदिदमुक्तं, यज्जातीयमिन्द्रियं पार्थिवं पाथसीयं बा भवति, तस्य पृथिव्याः पाथसो यो गुणाविद्योषो गन्धो वा मधुर एव वा रसभेदस्तेन पृथिवी अब्बाटवादिभ्य आपो वा पृथिच्यादिभ्यो व्यवच्छिचन्ते इतरेतरभूतव्यवच्छेदहेतुः स तेनैबेन्द्रियेण गृह्यते नान्येनेति । न चैवं रसना अपामिब पृथिच्या अपि रसभेदं गृह्णातीति पार्थिवी भवति, तथात्वे तथा गन्धोऽप्युपलभ्येत। तेन तेनैवेन्द्रियेणेति नियमो गुणविशेषम-बधारयति, न त्विन्द्रियमिति । अत्र च कर्णशष्कुळीसंयोगोपा-धिना श्रोतस्य नभसः कथंचिद्धेदं विवक्षित्वा सूतेभ्य इति पश्चम्यर्थो व्याख्यातः । अनेन खल्वाहङ्कारिकाणीन्द्रयाणीति यदाहुः साङ्ख्यास्तात्रिराकृतम् । निराकरणहेतुमाह । ऐकात्म्य इति विछष्टं पदम् । सांख्यानां किल राद्धान्ते कारणात्मकं कार्य्य, तच कारणिमिन्द्रयाणापहङ्कार एक इत्यैकात्म्यमेकका-रणकरवं, तथा चैकात्म्यमेकत्वं घ्राणादीनामित्यानियमः स्यादिति । तदेतद्विभजते । यदि पुनरिति । शङ्कते । एकेति । विभजते । अधेति । एकः पान्य एकोऽभिसंयोगः, एकं चौष्ण्यमि-त्वर्थः । निराकरोति। न क्रम इति। यद्यप्यौष्णयं निमित्तं साधा-रणं, तथाऽपि गन्धाद्युत्पत्तौ पूर्वगन्धादिध्वंसानां भेदादुपपश्चं

⁽१) चक्रदण्डाद्यतिरिक्तवेमादि-पाटः।

⁽२) घटादिवत् इत्यधिकः १ पाठः।

कार्यनानात्विमिति । तदिदमुक्तं ये पूर्वे रूपाद्यः तेषां स्वगतो विशेषः प्रथंस इत्पर्यः । अथ रूपत्वादिसामान्यमेव कस्मात् न स्वगतो विशेष इत्पत्त आह । एवं च कृत्वेति । रूपत्वादिसामान्यानां तादवस्थ्ये न प्रकत्तत्तमादिभेदः, प्रध्वं-सानां तु स्तोकभूयस्त्विनःशेषत्वेनोपपद्यत इति भावः । पुनः शङ्कते । एकं कम्मेति । निराकरोति । निति । समवायिकारणं स्वाश्रयपत्यासात्तं वाऽपेक्षत इति भावः । शङ्कते । यदि तहीति । (७१ । ३) लक्ष्मणहानिस्तथा च लक्ष्यहानिरित्यर्थः । निराकरोति । चरमभाविनिमित्तान्तरं भावरूपामित्यर्थः । संयोग्याभावं त्तरसंयोगजननायापेक्षत एव । उपसंहरति । तस्मारिति ॥ १२ ॥

ः इन्द्रियप्रकृतित्वं तु भूतस्रक्षणं वेदितव्यम् ॥ १३ ॥ क्रमप्राप्तप्रेरुक्षणमवतास्यति भाष्यकारः, इमे त्विति । तुश्रब्देनार्थमात्राद्यविद्यति भाष्यमाः नानां निःश्रेयससाधकत्वं मिथ्याद्वानविषयीकृतानां तु संसार-निमित्तता त इमे इत्यर्थः ।

गन्ध-र्थाः (सु० १४) अत्र चोद्देशक्रमस्मारिता अर्था छक्ष्यतया प्रतिपत्तव्याः, तेषां च छक्षणं तदर्था इति । तदि-त्यनन्तरस्रक्षितानीन्द्रियाणि परामृशति । तेषामिन्द्रियाणामर्था इन्द्रियैर्थ्यमाणत्वमर्थानां स्रक्षणम्। एतावतैव स्रक्षणे पर्यवसि-ते सुहृद्भावेन विभागाभिधानं(१) प्रथिव्यादिगुणा इति । पृ-थिव्यप्तनांसि च गुणाइच धन्मीः सङ्ख्याक्रम्मीद्यः । विभागे-ऽप्येतावताऽवगते गन्धाद्यभिधानं सुहृद्धावेनेन्द्रियविषयानियम- इ।पनार्थम् । पृथिव्यादीनामिति भाष्यं न पष्टीसमासज्ञा-

⁽१) पुनरविभागाभिधानमिति १ पाठः।

पनार्थपवि त्वर्थाभिभातमात्रम् । यथाविनियोगमितिः। यथाक्रमं पृथिव्वादिव्यनिलान्तेषु गन्धादयः स्पर्शान्ताः चतुः क्रि-ब्येकनियमेन विनियुक्ताः शब्दश्चाकाशे एवेत्यर्थः। तदर्था इति लक्षणपदं न्याच्छे । इन्द्रियाणामिति । येन क्रमेण झः णादय इन्द्रियसुत्रे पठिताः, येन चेह गन्धादयस्तदनानिक्रमेणे-त्यर्थः । अत्र वार्तिककारः पृथिव्यादिगुणा इसनानेकलपा-समितिभासनात्संशयं कृत्वा द्वन्द्रसमासमवधारयति । पृथिच्या-दिशुणा इति । षष्ठीसमासेनाभिन्नार्थत्वास्सप्तमीसमासो न द-र्वितः । ननु कण्डेकाल इतिवद्वैयधिकरण्येऽपि बहुत्रीहिर्भविष्यः ति, पृथिव्यादीनां गुणा येभ्यो गन्धादिभ्यस्ते तथा । तथा हि परमाणुगता गन्धादयोऽवयविनि गन्धाद्यारभन्ते नभोगतश्च श-ब्दो नभासि समानजातीयं शब्दिमस्यत आह । न चान्यथेति। (७२ । ४) इापकवशास्त्रचिद्यधिकरणानां बहुत्रीहिर्द्वापककृतं च न सर्वत्र, न च गन्धादीनां पृथिन्यादिगुणहेतुत्वप्रतिपादनं कविन्निर्वेदायोषयुज्यत इति भानः । अन्यसमासः कर्म्भः रयादिः । द्वन्द्वनवर्षारितमाक्षिपति । न द्वन्द्व इति । समाधत्ते । नोभयस्यापीति । पृथिव्यादिग्रहणेनेति । यद्यादिश-ब्देन बाय्वादयो यहारत, तद्यी इति लक्षणमन्यापकं स्यात्, तेषां बाह्या-द्रियार्थत्वाभावादिखर्थः । गुणग्रहणेन सर्व इति आ-श्रितानाश्रिताभिषायं, गुणश्रब्दस्य धर्मवचनत्वात् । विदेशबस्तु रेखोपरेखादिः, न त्वन्त्यः, तस्यातीन्द्रियत्वात् । एतेषां च य-थायोगं मिध्याज्ञानसम्यग्ज्ञानविषयाणां रागवैराग्यहेतुत्वमृहनी-यम् । चोदयति । गन्धेति । परिइरति । न कर्तव्यं (७३ । ३) लघुमुत्रं, गन्धादीनां प्रथमभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः । नियमपाइ। इन्द्रियाचीति । तत्रंति । अनियतेषु मध्ये । पृथिव्यंसज्जां-

सि दी न्द्रियग्राह्याथि देवश्य गुणराद्याः संरूपादिविशेषा-श्लो द्वीन्द्रियग्राह्य इत्यर्थः । तथा सर्वेन्द्रियग्राह्य इत्यर्थः ।

अत्र बौद्धस्थापवित । दर्शनस्पर्धनाभ्याभिति । त-स्य पर्यनुषोगमाह । स इति । स्यसम्बेदनेन मानसेन बा क्षाद्यालम्बनपत्थयो क्षादिनिक्षिष्टो बयाऽनुभूवते, एवं स-पाद्यतिरिक्तघटादिनिक्षिष्टोऽनुभूवत इत्वर्थः । अत्र पर आह । क्षादिभ्यस्त्रथा सिमिनिष्टेभ्य इति । तथेत्याकारं निर्दि-श्वति । सिमिनेक्षो न्यवस्थानम् । रूपादिषरमाणव एव तेनाका-रेणोलाका प्रकादकाहरणिक्षयया न्यवन्त्रिक्षा घटादय इत्यु-ध्यन्ते, अनुरक्षवादिक्या तु रूपादिन्यपदेकाः । यथाह ।

"घट इत्यपि च रूपादय ष्वैकार्थक्रियाकारिणस्तवा व्य-

निराकरोति। नाकारार्थेति। तथार्थस्य यथापदार्थेन नित्याभिसम्बन्धात् यथा घटस्तथा सिकिविष्टा रूपादय इत्यथों गम्यते, तेन
घटाकारेण घटसाद्द्रयंनेत्ययमर्थः, तथा च दूषणिति। दूषणान्तरमाद। रूपादिमान्ने चेति। (७४। १) न ताबद्रपादिसण एको घटः, सणान्तरे तत्मयोगाभावप्रमङ्गात्, तस्वाद्रपादिमात्रमिवविक्षतभेदं(१),तथासत्येतद्दृषणित्यर्थः। शङ्कते। संस्थानभेदादिति। यथासंस्थाना रूपादयोऽर्था अनुभूयन्ते
तथासिकिविष्टभ्यो घटादिप्रत्यया इत्यर्थः। निराकरोति। नैनदिति। अन्यत्वे तदेवावयवीति संज्ञाभेदमान्त्रम्, अनन्यत्वे व्यर्थाभिधानम्। शङ्कते। घटादिप्रत्यया इति। एकानेकविचारासद्दवाद् असन्त एव घटादयोऽनादिविकल्पवासनाजनितविकल्पप्रत्ययप्रतिभाममानाः। शब्दशब्देन विकल्पप्र-

⁽१)अविवक्षितमिति पाठः।

पखसयति शब्दवाससायकादिनि । निराक्शोति । नेष्यु-कामिति । वीजं विध्याप्रस्ययस्य सन्यक्ष्यरविषयोऽधीः, सन स्य क्रिबद्भ्युपगमेऽभिमतार्थद्वानिस्यर्थः । यस्तु भिक्कोक्रकः र्याद्वया क्रुते आदिमान मिथ्याप्रत्ययः सम्यम्झानं निमिन्तिः करोति, अयं पुनरनादिः पूर्वपूर्वमिध्वामस्ययजन्ता मिध्यामस्य-यप्रवादः, कृतम्त्र सम्यग्द्वानेनेति, तं मत्याद् । सिक्ष्याप्रत्ययाः मीत हाति। दपाद्यव्यतिरंके अवयाविन इत्यर्थः। परस्त्वव्यतिरेके प्रमाणमाइ। म नास्तीति। न हि मांसतीयातिरिक्तः कश्चिशूपी नाम, नापि तुणराजतरु(१)व्यतिरिक्ता पङ्किनीम । दूषपि । नायं हेतुरिति। ये घटादिभावमापन्ना भवतां दर्शने इति। कामेऽष्टद्रव्यकोऽणुरकाब्द(२)इति। (७५।३) रूपधातुरक्-पधातुः कामधातुरिति त्रेधातुकं जगत् । तत्र कामधातुःखद्भर-युक्तं, कामे-कामधाती । अष्टद्रव्यकोऽणुः-कप्रस्पन्धस्पन्नी इति चत्वारि द्रव्याभि, पृथिव्यप्तेजोवायुरिति चत्वारि, द्रव्यश्व-ब्दो बस्तुवचनः, तेषामष्टद्रव्यकोऽणुरियागयः ! सोऽयं रूपाद्यः तिरिक्तपृथिववाद्यनभ्युवगमे बाध्येत । अथ वैयास्यादुच्यते । पृथिच्यादीनामिति । ततथ सांद्रतत्वेनाष्ट्रसङ्ख्यासिदेनीग्य-विशेष इति भातः। इत्तरम्। तथाऽषीति । मा भूवन् बस्तुः तः, उथयेऽपि सांद्रता भविष्यन्तीत्वत आह । संहम्यमान स्येति । यो हि यत्तन्त्रः स तद्भावयभ्युपगम्यात्रवराभ्युपगवा, न खलु संयुज्यमानानामभावे संयोगः शक्याभ्युपगम इत्यर्थः । न च संद्वतिः, सा हि पररूपं स्वक्षेण संद्वणोति, संदृत्यमात्राः-यावे च न सङ्घातो न संहत्यमाना इति किमनया सक्षेपाः-

⁽१) तुणराज-इति लिखितपुरुषके पाठः।

⁽२) खुदाब्दः-इति छिक्तित्युस्तके पाठः।

त्रियेतेति भावः। तदेवं सद्यहं सद्बुख्यभावादित्यस्य व्याघातदोषं दर्शयित्वा स्वसामध्यीलोचनेन न विवासितलिङ्गा-भिधाविता कि त्वसम्बद्धार्थता हेतुनचनस्येत्याह । तद्महे इति। (७५। ९) एवं किलात्राभिमतम्। पृथिव्यादयो क-पादिभ्योऽभिन्नाः इपाद्यब्रहे पृथिव्यादिबुद्ध्यभावादिति । तः देतम तदग्रहे तद्बुद्धभागादित्यनेन शक्यं वक्तुं, तदग्रह इत्य-त्र तच्छब्दः प्रधानपरामर्शी पृथिव्यादयश्च धर्मितया प्रधानि-ति त एव परामर्ष्टव्याः, तथा च पृथिव्याद्यग्रहे पृथिव्यादिशु-द्धाभावादिति स्यात् । तथा च मतिज्ञातस्तेषां रूपाद्यभेदो न सिध्येदित्यसम्बद्धम् , अध रूपादयः पक्षीक्रियन्ते, तथापि रू-पाद्यप्रहे इपादिबुद्ध्यभावादिति स्वात्, तथाऽपि न पतिज्ञातार्थ-सिद्धिरित्यसम्बद्धार्थामिसर्थः । एवं शब्दान्तरेणापि प्रतिद्वाप्रयोगे तुरुयः पस्त इसाइ। एवं रूपादिमात्रामिति। (७८।१२)पति-इादोषमार । सर्वत्र चेति । नानात्वैकार्यसम्बन्धनियताया बहुत्वसङ्ख्याया अभेदैकार्थनियतैकत्वसङ्ख्यया सामानाधिकर-ण्यविरोध इत्यर्थः । तदेतदनैकान्तिकमिति चोदयति । नन्धि-ति । विराकरोति । तज्ञानभ्युपगमादिति । समानं धं-म्मेसाधनं (७५ । २३) यमाः पश्च नियमाः पश्च ब्रह्मचा-रिगृहस्यवानमस्ययतीनामविशेषेणैव दश धर्मसाधनं, तेषां धर्म-साधनत्वमेकं चातुराश्रम्यमिति प्रकृतिगता विभक्तिराह । आ-अपनकृतिगता तु निभक्तिः मकुसर्थसमवेतामेव बहुत्वसङ्ख्यापाइ। समानार्थानामपि प्रकृतीनां रूपभेदेन तत्परस्य प्रत्यपस्य साम-ध्येभेदात् । यथाऽप्रोयशब्दयोस्तुल्यार्थत्वेऽपि तोवशब्दात्परा विभक्तिस्तायानीति तोयसमबतामेव बहुत्वसङ्ख्यामाह । आप इति तु न तोयगताम्, अपि तु तत्सम्बद्धगतां, तत्सम्बद्धादच तद्वयवास्तद्वता इपादयो वा वहव इत्येकस्यामपि पाथःकणि-कायां बहुवचनापपित्राप इति। न च सोरस्ताहं क्रम्दतोऽपि लोकस्यानिहत्तेनैविमिति साम्मतम् । लोको हि दृष्टव्यवहारमात्र-प्रयोजनो न विवेचवति, परीक्षकास्तु तद्वुसारिणा विवेचय-रुरक्व । अन्यया हि प्रत्यक्षादिलक्षणपण्यनवैष्ध्वेषसङ्गः । एतेन दाराः वण्णगरीत्यादयो च्याख्याताः। वाड्गुण्ययपि वण्णां गुणानामेकं राजप्रयोजनसाधकत्वं, वैशेषिकामित्यत्रापि विशेषा-णां सपानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वपेकमुच्यत इति गमयित-व्यम् । हेतुदोषपाइ । आसिद्धोऽपीति । (७५ । २५) स्फ-टिकस्य धवलं रूपं, तच नीलद्रव्यानुषङ्गादिभभूतं न मतीयते, स्फाटिकश्च प्रतीयते, न च नीलस्य स्फाटिकक्षणस्योत्पाचिरिति तृतीये निवेदायिष्यते, तस्पादसिद्धो हेतुरिस्यर्थः । दृष्टान्तइच साध्यविकल इत्याह । योऽप्ययमिति । (७६ । ३ ।) उत्पन्नपाकजानां तैले सर्पिष वा पिष्ट्रमांसपिण्डावय-वानां द्रव्यान्तरेण तोयेन संयुक्तानां पाकजोत्पसी सत्याम् । न चासौ सहसत्युक्तं कालविशेषानुग्रहे स-तीति । स च संयोगभेद एव तोवमांसयोर्न त्ववयवी, विजातीययोरनारम्भकत्वात् । नापि यूचजातीयं तोयसंयो-गि द्रव्यं शीरजातीयमिवेति युक्तम् । तोयविरहे काठिन्ये ऽपि क्षीरबुद्धिव्यपदेशयोस्तादत्रस्थात् , इह तु काठिन्ये न यू-षबुद्धिच्यवदेशाविति सम्बन्धभेद एव तोयमांसवीर्युष इति न्या-य्यम् । स चानुभवसिद्धः संयोगिव्यतिरिक्तः । एवं बहुत्ब-सङ्ख्यापि सङ्ख्येयातिरिक्ताऽनुभवासिद्धैवेति । एवं तत्र तत्र च्यारूपेयम् । अनाचान्तेष्यनारब्धावयविष्विति द्रष्ट्रच्यम् । न च परकीयसाधनदोषे। ज्ञावनमात्रात्स्वपक्षासिद्धिशित सिद्धा-

नितनं साधनं पृच्छति । अथ रूपादिभयोऽधान्तरे द्रव्ये कि प्रमाणमिति । यतीयं परी इतादिभ्योऽधीन्तरं द्रव्यं पत्यक्षेण विद्वानिष स्वासिद्धान्ताभ्यामाहितन्यायोहायस्मारी न तथा न्य-वहरति, अतोऽनेनानुमानेन स व्यवहाय्यते । अस्ति हि सर्वेषा-मेव लौकिकपरीक्षकाणां ब्राह्मणस्य कमण्डल्लारितवचन्दमस्य इपाइय इति व्यपदेशः । तत्र च परो रूपाणुपलम्भवभ्युपगच्छ-ति, चन्दनीपलम्भमपि, अन्यथा तद्वुद्ध्यभावादित्येतावन्माक्रे वक्तव्ये कथमाह तदग्रह इति, तेनाधिमच्छामी रूपादित्रहेऽस्य चन्दनबुद्धिरभिषतेति, न चासौ मनोभात्रयोनिः स्वात्तीति स्था-य्यम् , जपपादितमेतस्याः सविकारिपकाया इन्द्रियजन्यत्वं व्यन वसायात्मकपदव्याख्यानावसरे । द्रव्यवाधकप्रमाणानि च परी-क्षाप्वीण निराकरिष्यन्ते । तस्यास्मिद्धमुपलभ्यत्वं चन्दनस्य(१) सोऽयं चन्दनो विवादगी चरेभ्यो रूपादिभ्यो भिषाः स्वयञ्चन समस्तैरुपलभ्ये(२)व्यपदिश्यमानत्वात् । मधान-मपि सांख्यैवर्धपदिववते प्रधानस्य द्भपादय इति, तिसह-स्पर्धमुपलभ्यस्येति । मधानं तु काल्पनिकं नोपलभ्यते, त-थाऽपि इपादीनां मुलकारणं मधानमिस्रस्ति साङ्ख्यानां व्यप-देशोऽत उक्तमुपलभ्येरिति । तथाऽपि रूपादीनां परस्पर-भिन्नानामन्योन्यं व्यवदृश्यव्यवदेशकथाव उपपत्स्यत इश्युक्तं समस्तैरिति । अतः समस्तेभ्यो व्यपदेशकेभ्यक्वन्दनं थिसं भवति । उपलभ्यस्योपलभ्यनेति वक्तव्ये प्रत्यक्षस्य प्रत्य-क्षेणेति वचनं रूपावगमसमयेऽनुमेयेभ्यो रसादिभ्य(३) एका-

⁽१) चन्दनस्य ध्यपदेइयस्य-पाठः।

⁽२) मुपळभ्यस्य च-पाठः।

⁽३)क्याविभ्य इति १।२ पुरु पारु।

न्ततो व्यवदेशं व्यावर्त्तवितुं न त्वस्यामुमान उपयोग इति । अस्मानैकान्तिकत्वग्रुद्धाच्य निराकरोति । सेनावनादि मि-रिति । सङ्ख्याया असरवगासङ्कृष निराकशोति । नदमन्य-मिति चोदिति । विधीयमानं प्रतिविध्यमानामिति (७७ । १) यथासञ्जयम् । निवेधस्य विध्यधीननिद्धपणतया निवेध्य-पेकत्वपद्माकार्य्यं तच्च सङ्ख्यंत्यर्थः । ननु सन्त्वपी प्रत्यपास्ते तु द्रव्यमात्रनिबन्धना भविष्यान्ति, कृतं सङ्ख्ययेश्यत आह। वि. शिष्ठा चर्चाति । न द्रव्याति रिक्तनिमित्तप्रत्या रूपा नेनेत्यर्थः । त्रथोगान्तरमाह । तत्प्रत्ययाचिषयनिभित्तप्रत्ययव्यतिरेके-णाति । घटपत्ययस्य विषयः निमित्तं च घटः तःप्रश्ययव्यः तिरे-केषोत। नक्षि शिष्ठसङ्ख्यादिप्रत्ययस्य निमित्तान्तराकाङ्कि-रवात् तत्किपर्धवत उक्तमुत्पत्ता विति । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति-वत्। घटादिविषवनिमित्तव्यातिरंकभाज इत्यत्रीपि प्रत्ययः प्रहणं कर्तव्यम् । चोदयाति । महत्पुरिपनं ति । न सङ्ख्यायागुणस्य परिमाणपुष्पयागमम्भव इत्यर्थः । परिहरति । नैष दोष इति । स्थानशब्देन तिष्ठंतीति व्युत्पत्त्या सङ्ख्योच्यते, सा येषामस्ति ते गजवाजिपदातिममृतयः स्थानिनः मत्येकं महान्तः, तत्र ते कचिच्छतमेव कचित्पुनस्त्रज्ञातीयस्थान्यक्रान्तरसाम्बद्धाने सत्यु-पचिताः सइस्रं भवन्ति । तेन बहुत्वमङ्ख्योपचयोपकरणात्तदे-कार्थसम्वेतमहस्वोपचासन्महती सेनेत्युच्यते । न चैतावता यत्र शतं गजादयो यत्र च सहस्रं तयोः सेनयोपेहस्ताविशेषः, उप-चयापचयोपकरणत्वेन विशेषितत्वात् । एवं पुष्पितवनादयो द्रष्ट्रच्याः । प्रत्ययभेदाबुद्रव्यादिभ्यः सङ्ख्याया भेदमुक्ता व्य-पदेशभेदादप्याह। अत एवति। स्थाणुश्रब्देनापीति। (७८ । ७) मूर्त्तानां समानदेशत्वाभाषात्र पर्वसु लादिरवच

स्थाणुइच समदेती । न चावस्थितसयोगभ्यस्तरुनिकाषेक्षेभयः स्थाणोरुत्पत्तिरिति युक्तम् । यस्य द्रव्यस्य यावःसंयोगमचयो-ऽसमवायिकारणं स तावानुत्पन्नपात्र एव तज्जनकः, तस्य च क्षेपायोगात् , तस्पात्पर्वणां संस्थानविश्वेष एव स्थाणुरिति गमयि-तव्यम् । अथावस्थितसंयोगानां द्रव्यनाशापेक्षाणां जनकत्वं, ततः संयोगप्रचयपदेन स्थाणुत्वसामान्यविशेषवद् द्रव्यप्रुपसः क्षणीयम् । तच्च खादिरतरोर्भिश्वामिति । प्रतिमाया महारजतम-च्या अवयविन्याः शरीरं संस्थानमेव । एवं शिलापुत्रकस्यावः यविनः मंस्थानमेव शरीरम् । शङ्कते । गुणसमुदायेति । अः तादात्म्येनाग्रह्मं व्यक्तिरेकेणाग्रह्मं, पृथवशब्दोऽप्यतादात्म्यं बूते । द्वयति । अग्रहणस्येति । सतामपि वस्तुनामनुपलम्भो यथा मूलकीलकादीनां(१) प्रमाणाभावेन, शशविषाणादीनां चा-नुपलम्भो ग्राह्याभावेन, तस्पाद्यातिरेकाग्रहणपात्रं हेतुरनैकान्त-इति । शङ्कते । ग्राह्याभावादिति चेत्। ग्राह्याभावे सत्य-ग्रहणमिति हेतुः, न त्वग्रहणमात्रमित्यर्थः । दूषयति । प्रति-ज्ञार्थनित । प्रतिज्ञार्थस्यासिद्धत्वेन तद्विशिष्टो हेतुरसिद्ध इस-र्थः । शङ्कते । ग्रहणेति । ग्रहणां प्रमाणम् । निराकरोति । न ममाणाभावमात्राह्यतिरेकप्रतिषेधः । यस्त योग्यव्रमाः णाभावादिति विशेषहेतुः, तं प्रत्याह । यश्च तदग्रह इति । असिद्धता हेतुदोषः । दर्शनस्पर्श्वनाभ्यामेकार्थमतिसन्धानमेव क्ष्पादिन्यतिरिक्तग्रहणमतो गुणसमुदायन्यतिरेकेणाग्रहणामित्य-सिद्धो हेतुरिति। एकत्रान्यत्वे प्रवाणानासुपपत्तेः, एकत्रा-नन्यत्वे श्रमाणानामनुपपत्तं रिति । शक्तम्यसंहरति । तस्मा-दिति ॥ १४ ॥

⁽१) मुलककीलकोदकादीनामिति लिखितपुस्तके पाउः।

कात्मादीमां मुद्धिहेत्मां सक्तणानम्तरं हेतुपती जुदिए रिक्षणीयेत्याह वार्तिककारः, अथ मुद्धेरमसरप्रासायकः हति। लक्षणं तावत्वकृतत्वादपदेष्ट्रच्यमेनः, तदपदेशद्वारेणान्यकः दपि विश्वित्यचनीयम् , अत् प्रशेक्तं, स्वश्रमिति । अस्यज्ञ्यः साक्ष्यपतिनराकरणम् । यथोक्तं भाष्यकारेण, अचेत्रमस्यः करणस्य बुद्धेरिति । इवकारेण नेदं प्रस्याख्यानपरम्, अपि तु स्वक्षणपराद्यपर्थः प्रतीयमानोऽपेक्षित्तयः नोपेक्षणीय इत्युक्तं भवति ।

ः बुद्धि∹रम् (सृ. १५) ॥ मुत्रतात्पर्थ्यमाह । एतेरिति। प्रच्छति । कथमिति । समानासमानजातीयव्यवच्छेदकं हि कक्षणमध्यभिचारितया, पर्यायकदाश्च सङ्केतमात्राधीनमदः त्तयः क नाप न सम्भवन्ति, तस्पान्तिते कक्षणिति भावः। खत्तरम्, व्यवच्छेदेति। (७९। १) नतु व्यमिचारसम्भवेन च्यबच्छेदकपयुक्तमत आहा एतैश्चिति । सङ्केशा हि देशा, सार्व-जनीनो यथा गौरिति गोजातीयस्य बाचकः । पादेशिकश्च यथा मैत्र इति पुरुषभेदस्य । तत्र सार्वजनीनः शक्रोति व्यवच्छेद-बुद्धि भाववितं, तद्विश्सर्वेवोक्तमेतैश्चेति । उपपत्तिसाम-स्वादिति भाष्यावयतं न्याचष्टे । पट्यायेति । अचेतनस्ये-त्यादि भाष्यम् , तद्याचष्टे । य आहुर्बुदेशित । बुद्धिः किन्न त्रैगुण्यविकारः, त्रेगुण्यं चाचेतनामित्यचेतनं केत्रलिमिन्द्रयप-णालिकयाऽथीकारेण परिणमते, चितिवाक्तिश्वापरिणामिनी निः त्यचैतन्यस्वभावा, तस्याः सन्त्रिधानाद्यस्कान्तमणिकल्पा बुद्धि-स्तरमतिबिम्बोद्धादितया चैतन्यक्षपतामापन्नेत्रार्थाकारपरिणताऽर्थ चेतयते, तेन योऽसी नीळाकारः परिणामो बुद्धः, स ज्ञानळ-क्षणा द्वाचिरित्युच्यते । आत्ममतिबिम्बस्य तु बुद्धिसङ्कान्तस्य यो बुद्याकारतीलसम्बन्धः स आस्पनी व्यापार इबोपलब्धि-रात्मको हतिरित्यारूपायते, तादिदं, बुद्धितन्वं जडमक्कतितथा इन्दुमण्डलभिव स्वयममकाशं चैतन्यमार्त्तण्डमञ्ज्ञायापन्या प्रकाशते प्रकाशयति चार्थानिति, तिभाकरणाय प्रदर्शयोप-क्यासः, नात्मवत्तेरुपळक्षेरन्याऽस्ति बुद्धिः, नापि बुद्धिवाति-श्रीनमन्यदिति । अयगिमसन्धः, न तावद्बुद्धेरात्मञ्जावाप-तिरिन्दाविव पार्त्तण्डमण्डलतेजःसङ्कान्तिः पारमार्थिकी, चि-तेरपरिणामितया सङ्क्रमायोगात् । तस्माद् भ्रान्तिः, सा च न तावद्बुद्धेः, तस्या अचैतन्यात् । नाष्यात्मनः, तस्याद्यात्तिकन्यात् , तथात्वे वा परिणामापत्तेः । तस्मात्क्रपणधनमिवात्मचैतन्यं न स्वपरोपकारीति बुद्धेः स्वाभाविकं चैतन्यमास्थेयं, तथा चोभय-चैतन्ये द्वणमुक्तम् , प्रत्ययञ्च वस्थया यदेककर्वकत्वानुमानं लंब स्वादित्वर्थः । अथ द्वयोश्वतनयोरेका भेदाग्रही वा, तेनैककर्तृकत्वाभियान इत्यत आह । बुद्धिवृत्य-विशिष्टायामिति। बुद्धिर्ज्ञानसाधनामिति। बुद्धतेऽनेनेति च्युत्वस्वा मन उच्यते । गन्धादिविषयतया सुखद्ःखविषयतवा चेयं बुद्धिर्भाव्यमाना निर्वेदाय करत इति ॥ १५ ॥

भाष्यकारः क्रममाप्तं मनोलक्षणसूत्रमवतारयन्तुतसूत्रभन्याः न्यपि लक्षणान्याद्द । स्मृतीत्यादि । सुस्वादिपत्यक्षामित्यादि-शब्देन विषयतयेन्छादयः सङ्गृहीताः । इच्छाद्य इत्यादि-शब्देन कार्यतया सुखादयः सङ्गृहीताः ।

युग-क्रम् (सू० १६) ॥ अनिन्द्रियनिमित्ताः अबाह्येन्द्रियनिमित्ता इत्वर्थः । स्मृतीत्वादिभाष्यस्य वार्तिककारस्तारपर्यमाह । स्मृतीति । अनिन्द्रियेसादि भाष्यं व्याच्छे । यस्मादिति । इन्द्रियगतह्यादिव्यादृश्यर्थः

युक्तमिन्द्रियसंयोगीति । तथाऽप्याकाशादीनां मनस्त्रं मा भूदत उक्तं सङ्कारीति । तथाऽप्वाकोकस्य माभूदतः वकं निमित्तान्तरमिति । तथाऽप्यात्मनो साभूदतः वक्तमव्यापीति । (८०।१) आक्षिप भाष्यं समानः षचे। कथं पुनरिति । (८०। १) चक्षुरादिभ्योऽनुत्पनीः सत्यां कियाश्यात् । अत्र च य आत्मनो विशेषगुणास्ते सर्दे इन्द्रियजन्मानो यथा गन्यादिवत्ययाः, तथा च विवादाध्या-सिताः स्मृत्यादयः, तस्मात्तेपीन्द्रयजन्त्रानः। एवं च संस्कारान दिषु न करणस्वयसङ्ग इति । सीतं हेतुमाक्षिप्य समाधने । अधायुगपदिति । सम्बन्धभेदादिति । (८१ । ९) यदा-तस्यैव मनःसंयुक्तस्येन्द्रियस्य क्रमेण नीळादयोऽधीः सम्बन् ध्यन्ते तदा तत्क्रमात् क्रम इसर्थः । बुभुत्साक्रमं ग्रहीत्वा सि-दान्तेऽपि मनःपरित्यागो मा भूदत उक्तं सत्यां बुभुत्साया-मयुगपद्ग्रहण इति । न हि कि बित्करणं सम्बद्धमपि सदिति । यद्येवं स्याद् धारावाहिकज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात्, द्विती-यादिश्वानेष्वपि सैव सामग्रीति सकृदेव यावत्कर्त्तव्यकरणा-स्मवर्थस्य क्षेपायोगात् , क्षेपयोगे ना पश्चादिष न जनयेत् अविशेषात्। न च कर्तुरप्ययं क्रमकारिताधर्मः, स हानेकक-रणाधिष्ठानेन युगपसानाकार्याणि करोति, युगपन्माणनको गच्छति पठति वहति चाचाय्येस्य कमण्डलुमिति, तस्मात्सर्वम-बदातम् । तदिदमपि पनः स्मृत्यादिसाधनतया भाव्यमानं नि-वेंदाय कल्पत इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

क्रमप्राप्ता त्विति भाष्यं। प्रद्वातिलक्षणप्वतार्षितुम्। भनसोऽपि प्रदृत्तिर्दर्शनीया, न चापतिपादिते पनासि शक्या द-श्रीयतुपिति पनसोऽनन्तरस्वं पष्टचेरियर्थः। प्रमृत्यः (सृ १७)। आरम्भः वर्धतः, सा द्विविषाः
प्रामञ्जाः क्रियाहेतुश्च । तत्र या द्वानोत्पादद्वारेण पुण्यपापहेतुः
सा वाक्ष्मवितः । वागिति च प्रापकहेतुपलक्षणम्, तेन मनसाः
इष्टदंवताचनुविन्तनं चश्चरादिभिः साध्यसाधुदर्जनादि साचितं
यवति । क्रियाहेतुर्द्यी, कार्यानिषिका मनोनिषिक्ता चेति । तदेतन्
दार्षिककारो विभजते । दारीरेणोति । (८२ । १) ननु प्रवृत्तेर्जन्महेतुत्वद्वक्तं दितीयस्त्रे, न चेपं क्षणिका सती आमुध्यकं
जन्म साधियतुम्हेति, तस्माद् द्वितीयस्त्रव्याद्यात इति चोदयति ।
क्षाणिकस्यादिति । परिदर्शत । नेति ॥ १७॥

प्रयोज्यव्यापारपूर्वकत्वेन 'प्रयोजकव्यापारनिरूपणात् म-द्वरयनन्तरं दोषछक्षणम् ।

प्रवन्धाः (ख १८)॥ रागद्वेषौ हि मोहमभवौ पुरुषं भवर्तमानं मवर्तथतः, तथोर्धमः प्रवक्तनाः, सा च मोहमार्थसमः वादाः, ताबद्धयं रागादिवशः स्पन्दते याबदस्यः मोहो वर्तते इति । प्रत्यात्मवेदनीया इति चोन्नभाष्यम्, तस्यार्थः, छक्षणं स्वश्वमानं, न च पत्थात्मवेदनीयेषु स्पुटतरेषु तस्यार्थः, स्वरूपतः । परिहारभाष्यम्, कम्मे छक्षणा इति । तस्यार्थः, स्वरूपतः स्पुटत्वेऽपि न निर्वेदाविषयत्या स्पुटता, तया चेह प्रयोग्णवं, मवर्षनात्वेन चेते निर्वेदाविषयाः, सा च महस्या कार्यण कक्ष्यत इति कम्मे छक्षणा इत्युक्तम् । यतः कम्मेणा प्रत्या पवर्त्तकरागादियुक्ताः प्रकृषा छक्ष्यन्तेऽतो रागादीनाः प्रवर्त्तनावन्तमपि छक्षितं अवति । खहु नोक्तं भवति । स्वरूपतां रागादीनामुक्तं भवति । खहु नोक्तं भवति । स्वरूपतां रागादीनामुक्तं भवति, न तु प्रवर्तनावस्वमपि तेषः।पित्पर्थः । तदेतत्सर्वं वार्त्तिककारः प्रभप्वकं व्याम्रहे ।

का प्रवरिति । अवद्योऽस्वतस्त्रः । स्वरः पुनारियं प्रवर्तः ना प्रवर्षकानां दोषाणां व्यापारः कथं गर्यते, दोषाः हि गम्यन्ते, न तु तेषां प्रवश्चित्रेतुत्वपपीत्यर्थः । उत्तरम् , प्रत्याः स्माधिति । स्वपरात्मनोर्यथासङ्ख्यं पत्यक्षानुपानाभ्याम् । मोहैकाः विसमवायो हि रागादीनां मानसप्रत्यक्षवेदनीय इत्यर्थः ॥ १८॥

उद्देशक्रममाप्तं मेत्यभावं लक्षयति ।

पुन-वः (सु १९)॥ सत्त्वनिकायः प्राणिनिका-यः। नन्त्रात्मनो नोत्पत्तिः सम्भवति, नित्यत्वादित्यतः आह् भाष्यकारः, जत्पन्नस्येति सम्बद्धस्य । तदेतद्वार्तिकारों व्याचष्टे। पूर्वेति । पुनर्प्रहणिमिति । पुनरित्यभ्यासमाह्, तथा चानादिता स्वचिता भवति । तदेतद्वार्तिकजातं द्वितीय-स्वत्रे कृतव्याख्यानम् । पूर्वोभ्यस्तसूत्रे चायमर्थ उपवादयिष्य-ते । आजरञ्जरीभाव(१)(८३।९) इसागमभाषयाऽस्या-र्थस्वागिमकत्वं सूचयति । कियामिति । जपसर्यणक्यसर्पणं चेत्यर्थः ॥ १९॥

यद्यपि दारीरेन्द्रियबुद्धिसुखदुःखभोगातिरिक्तं गीणसुख्य-मिन्नं फळं नास्ति, ते च यथायोगं पूर्वं छान्नितास्तेन च रूपे-ण निर्वेदोपयोगिनस्तयाऽपि महत्तिदोषजनित्त्वेनापि रूपेणा-मी निर्वेदोपयोगिन इति तेन रूपेण छन्द्र्यन्ते ।

प्रमृ—लम् (स् २०) ॥ अत्र च महत्तिजनित इति ब-क्तन्ये दोषग्रहणं न केवलं महत्तिं मति दोषाणां हेतुभावोऽिष तु बहित्तकार्ये सुखदुःखे अपि मतीति दर्शनार्थम् । दोषसालिलाव-सिक्तायां खलु आत्मभूमी धर्माधर्मवीजे सुखदुःखे जनवतः,

⁽१) जातवंजवीभाव तुः पुः पाठः।

नान्यथा। न चास्ति सम्भवो न तत्र हृष्यति तच तस्य सुलं, न च तद् द्वेष्टि तच तस्य दुःक्षिति सुत्रेऽर्धग्रहणं गौणग्रुख्यफला-बरोधार्थम्। भाष्ये च निष्ठा समाप्तिः, सा च मलयेऽप्यस्तीन् त्यत उक्तम्, पर्यवसानाभिति । अवसानमात्रमस्ति न पुत्रः परितः, पुनर्यो सर्गहानोपादानमोमितादित्वर्थः । सुबोर्ध वार्तिकम् ॥ २१॥

बाध-खम् (स्. २१)॥ अत्र च बाधनेति बाधनावि-वयां बुद्धिं छसयित, तेन बाधना च तद्तुपङ्गिणश्च बारीरा-द्वां गोणगुरूपभावेन छासेता भनान्ते । सेव हि बाधनाबुद्धि-र्वुःखे गुरूपा बारीरादौ गोणीति । अळमेभिरिति मत्ययो निर्वेदः। बिक्तत्या योगिनः स्वयग्रुपनतेषु विषयेषु औदासीन्य-ग्रुपेसाबुद्धिवेराग्यम् । छक्षणदाब्द हित बार्तिकम् । अनु-पङ्गश्च सम्बन्धः, स च बाधनायां विषयविषयिभावः । शरी-रादिष्कः । केचिद्धिरक्तंमन्या मन्यन्ते न दुःखं नामास्ति स्वरू-पत हित, तानिराचिकीष्ठराह । स्वरूपतस्तु दुखमिति । (८४। २) विकल्पो विशेषः । अभावफळत्वप्रसङ्गादि-ति । यद्यपुपाचदुरितक्षयहेतवोऽपि धम्भीः सन्ति, तथाऽप्य-धिकोत्कषेशाछित्वादिफळानां दर्शपौर्णमासादीनां सहस्रमं-बत्सरपर्यन्तानां विधायकेभ्यो वचनेभ्यो भावफळ एव धम्भीं गम्यते, भावस्यैवोक्कषंशाछित्वादिति ॥ २१ ॥

क्रमप्राप्तमप्रवर्गलक्षणप्रवतारयति भाष्यकारः, घत्र त्यिति । सद-गेः (सू २२)॥ तदित्यनन्तरं गाँणमुख्यभेद-भिन्नं दुःखंपराम्भतीत्याद भाष्यकारः, तेन दुःखेनेति। मुख्य-भेव दुःखायिति भ्रमो माभुदत आह । जन्मनेति । अनेन नाय-माना दुःखशब्देन सर्वे भरीरादय उच्यन्ते इत्युक्तं भवति । आभविति पुनः संसारभगभावनाह्। अभ्यं च जसोति असक्तदभवश्चतेः । वे त ब्रह्मेन नामस्वप्रवश्चासमा परिणमक इत्याहुस्तान् पत्याइ । अजरामिति । सर्वात्मना परिणाम एकः देशेन वा, पूर्वस्मिन् करुपे सर्वात्मना ब्रह्मणोऽन्यथात्वादिनाः ज्ञमसङ्गः । एकदेशपरिणामे तु सावयत्वेन घटादिवदानित्यः त्वयसङ्ग इति सुक्तमजरमिति । वैनाशिकाः माहुः पदीपस्येद निर्वाणं मोक्षः तस्य चेतस इति, तान प्रत्याह, आमृत्युपद-मिति । एतदुपपादयिष्यते वार्तिककारः । तदेतद्भाष्यं वार्तिः ककारी व्याचेष्ट । तेनेति । आत्यन्तिकग्रहणं महामळवा-वस्थानिवस्यर्थम् । अत्र भाष्यम् , नित्यं सुखमातमन इत्या-दि । तस्यार्थः, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मति सामानाधिकरण्यश्चतेः ब्रह्मस्वभावं सुखं, तथा च ब्रह्मणो नित्यत्वात् तद्वि निस-मित्यर्थः । आत्मन इति पष्ठी राहोः श्विर इतिवन्मनतव्या । तदेतन्त्राष्यं व्याचष्टे । आस्यन्तिकीति । तेषाभिस्यादि भा-ष्यं व्याच्छे । तस्रेति । अत्रातुमानग्रुपन्यस्यातिमसङ्गेन निरा-करोति । नेति । अथात्मनि दुःखपेकं नित्यं नेच्छति, तत्राह, अनैकान्तिकता वा। (८५।२) नित्यस्याभिव्यक्ति-रित्यादिभाष्यं न्याचष्टे । नित्यामिति । अयमभिसन्धिः, सुखं ताबदात्मनो गुणो नात्मा, उपपादितो हि गुणगुणिनोर्भेदः, एवं विश्वानमध्यात्मगुणः, न शुद्रयह्ययवतीभ्यो ज्ञानव्यक्तिभ्यो-ऽनुद्यव्ययप्रमी भवितुमईस्यभित्र आत्मा । न चात्मैव ज्ञानस्वभावः तत्त्रद्विषयोपधानेनोदयव्ययधर्मेव भविष्यतीति साम्प्रतम्, घटपहं जानामीति मानस्यां बुद्धौ त्रयाणामपि ज्ञानज्ञेयज्ञातृणां भेदेनानु-व्यवसायात् । विषयतज्ज्ञानभेदेऽपि चज्ञातुरेकत्वेन प्रतिसन्धीय-मानत्वात्, न चैतदसति बाधके भेदज्ञानं भ्रान्तिमिति युक्तम्,

म चागन्तकज्ञानातिरिक्ते स्वाभाविकमात्मान चैतन्यमसुभूवते, व चारमैव तस्वभावः, शुचुप्तत्वानुपपत्तेः, अचेतयभेवः हि शु-पुप्त इत्युच्यते, न च तदा विषयश्चन्यं स्वनिष्ठमात्मचैतन्य-मिति युक्तं, तद्दवस्थाभेदस्य सुप्तोत्थितेन स्वमान्तिकस्येव स्पर-णपसङ्गात् , सुखं च न ज्ञानजातीयमिस्युपपादितं प्रक्षसमूत्रे, न च कि। खिदपि स्वयंपकाशियाते चतुर्थे निवेदियण्यते, तदेवं व्यवस्थिते द्वणं भाष्यवार्तिकोक्तं द्रष्ट्व्यम् । यथाऽयमाहमम-नःसंयोग इति । संसारावस्थायां तावदयमात्ममनःसंयोगो धर्मनिमित्रमपेक्षमाणः सुखद्गानमकार्वात् , यदि तु मुत्ववस्था-यां तदनपेक्ष एव सुखद्वानं करोति, इन्त क्यादिहानेषु इन्द्रि-षान्तराण्यपि नापेक्षतेति भावः । शक्कते । योगजेति । न वयं विषयमात्रापेक्षां ब्रुवो येन रूपादिष्त्रपि ज्ञानमुस्पादयेदपि तु संसारावस्थायां यत्युखज्ञानाय।नेनापेक्षितं तदपेक्ष्यते, धर्मदच त-दा तेनावेक्षित इति मुक्त्यवस्थायामवि धर्ममेवावेक्षते, एतावान विशेषो यदयं योगज इति, तथा च न रूपादिज्ञानपसङ्ग इति । शक्ते । निरयोऽसाविति । निराकरोति । योगेति । ननु स्वन्मते यथा सुखसंवेदनं जिहासिवमेवमस्मनमतेषि सुखसंवदनहा-नाय घटिष्यत इत्यत आह । न चायं सुखामिति । अस्मन्मते हि दूःखहानायैव तदनुषक्तं सुखं जिहासितं, नित्वं तु सुखं सर्वदुःखविनिर्मुक्तं सम दुःखहानाय जिहासितं मवतीत्वर्थः । म केवलमानुकूल्यात्प्रतिबन्धकत्वं नास्ति श्ररीरादीनां प्रक्रयवस्थायामपि करपनीयतेत्याह । नित्यं द्वारीरादीति । (८६ । ४) सिद्धान्तिनो वचनमनुभाष्य देशयति(१) । प्रमा-णाभावादित्युक्तं तच्च नेति । शास्रेण हि मोक्षसाधने

⁽१) चोदयतीति पुस्तकत्रये पाठः ।

छोकः पवर्त्तनीयः, अपवर्त्तमानइच पवर्त्तनीयः, इष्टार्थाः च पव-र्चते तत्साघने, सुखं चेष्ठिमिति सुखात्मको मोक्ष इत्यर्थः । सेयं छोकप्रवृत्तिरनैकः न्तिकःवेन संश्ववहेतुरिति परिहरति । न प्रवृ-सीति । स्यादेतत्, ग्रुख्यासम्भवेन गौणमाश्रीयते, सुखशब्द-इच सुले मुख्यो भाकास्तु दुःलनिष्टती, तस्मानित्यानन्द एव मोक्ष इत्यत आह । यदि पुनरिति । सश्चक्षाणकः सङ्ख्याः नप्रदत्तो योगी । धर्माधर्मी तावदात्मनि परमार्थिकी, न स्वविद्या-कल्पितौ, तौ च बीतरागेणासक्तेन सता शक्यौ भोगेन क्षेतुम्, स हि सक्तस्तेषु तेषु विषयेषु उपात्तप्रुपात्तं भुझानस्त्यक्तं त्यक्तं चोपाददानः संसारात्र मुच्यते, तस्मादयं रामो बन्धनमिति समाज्ञातस्तन्त्रिवन्धना च पद्यत्तिः परिदर्त्तव्या, अन्यथा तु निन स्यसुखावधारणजनितेयं तृष्णापिशाची लब्यपसरा विषयसुखे-ष्त्रिप प्रत्यासचेषु पुरुषं प्रवर्तयन्ती मोक्षयस्य सुदूरं प्रतिक्षिपे-दिति मनागपि गसरोऽस्या च दातव्यः, तस्माञ्चित्यानन्द्रपतिः पादकश्चितरायन्तिके दृःखिवयोगे भाक्तीति युक्तमिति भावः । चोदयति । घटापीति । रागवद् द्वेषस्यापि प्रसरो न दातव्यः, तस्य च न्वया प्रसरो दत्त इति तुल्यो दोप इति । परिहरति । नावतिकूलस्वात् । यथा नित्यसुखोषादानं मोक्षप्रतिकृलया सक्त्या प्रतिक्र्ळं, नैयमात्यन्तिकदुःखंडानं द्वेपःतुपक्तं, द्वेपः क्रां-धो मन्युरित्यनयन्तिरम्, ज्वलनात्मको हि स भवति, नैवं वैरा-ग्यपलंपत्ययो हि स इत्यप्रतिक्त्लं दुःखहानि भित्पर्थः । तदनेन नित्यं सुखमातमनो व्यज्यतं मोक्ष इत्यादि तस्मिन् प-हीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिक्लां भवतीत्येश्मनां भाष्यजातं व्याख्यातं बोद्धव्यम् । धद्यविभत्यादेर्भाष्यस्याय-मर्थः, एवं वैराज्येण मोक्षमाणस्य प्रवृत्ती सत्यां प्रमुक्तस्य य-

दि नितं सुखं भवति, कामं भवतु मा भृदुभयोरिष पक्षयोवीतरागमञ्जी न मोक्षाधिगमो विकलाते न सन्दिम्यो भवतीत्यर्थः । वैनाशिकानां मोक्षमुपन्यस्पति । चित्तं मुच्यत इति ।
(८७। ३) संसारी हि मुच्यते, रागादयस्तद्धेतवः, न चात्मनि नित्ये रागादयः संसारं कर्ज्युत्सहन्ते, नित्यस्पाविकार्यःत्वेन तादवस्थ्यादुपनेयाज्यनेयाभावात् । यथाऽऽहुः,

"वर्षातपाभ्यां ।किं व्योस्तइचर्षण्यास्त तयोः फलम् । चर्मोपमक्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यक्चेदसत्फलः ।"

चित्तं तु कार्य्य रागादिवशात्तंसारी, तद्वियोगाच मुच्यते इति युक्तामित्यर्थः । देवमगुष्यादिजातिर्गतिस्तत्रोत्पत्तिः । तदे-तद्रूपयति । नायज्ञत इति । क्षणिकत्वाचित्तस्य जन्म वि-नाशमयोजनमेव, जन्मानन्तरमेव विनाश इति क्षणस्याभेद्यस्वे-नोपनेयापनेवाभावात् स्वरसभिक्तत्वाच वैवर्थ्यक्तित्वर्थः । बाङ्क-ते । सन्ततंरिति । अनादिः खळु कार्यकारणप्रवाहरूपा बुः द्धीनां सन्ततिः, स चात्ममाक्षात्कारोनमुख्तिनमनासन्ह्येशजाळ-स्य निवर्धते, निवृत्तिदयेयमेव तस्या यत्तत्सन्तानवर्त्तिनदयेत-सोडनागतस्यानुत्पाद इति भावः । निराकरोति । न तस्या-श्राक्यत्वात् । उत्पन्नस्पातुत्पादो न शक्यः, नापि सन्ताननि-द्वतिः शक्या कर्नुमन्त्यक्षणानुष्यत्तेः । सः ह्यन्त्यक्षणः किञ्चिः दारभते न वा, आरम्भे नात्त्य इति न कार्यकारणपवाहनिष्ट-त्तिः, भवाहश्च सन्तान इति न मन्ताननिवृत्तिः। अनार्मभे तस्यासामध्येनासन्त्रात्ततः पूर्वे सर्व एव क्षणा असन्तः स्युरि-ति कस्योच्छेर इति भावः । शक्कते । अनागतानुत्पाद इति । तथा सत्यनागभानुत्पादलक्षणार्थक्रियाकारित्वादन्त्यक्षणोपपः श्चिरिति भावः । निराकरंशति । अनामते ति । प्रामपावस्या-

नादित्यादिति भावः । पृञ्जति । तिहि कस्येति । निसस्पानुष-कार्यस्तादुवनवावनेवाभाव इति भावः । उत्तरम् । य इति । यथा चाक्षणिकस्यैनोवकार्यत्वं तथा क्षणभङ्गाङ्क उपपादविष्यश्च इति सिद्धम् ॥ २२ ॥

।। इति ममेयलक्षणमकरणम् ॥

संशयलक्षणावतारपरं भाष्यम, स्थानवत एतहीति। तस्यार्थः, स्थानं क्रमः, तद्वतः एतर्हि इदानीमिति । कवित्पाः ढः स्थानवत एव तर्हाति, तर्हि तदानीमुद्देशसपये क्रमवतः संभयस्य प्रवेषानन्तरम्रहिष्टस्य प्रवेषलक्षणानन्तरं स्थानं क्रवो लक्षणस्येसर्थः । तदेनद्वार्तिककारो व्याचष्टे । प्रमेघेति । एत-देव स्फ्रुटयति । येति । स्थानं क्रमग्रहणेन व्याख्यातं, मत्वर्थश्च प्राप्तिग्रहणेन ।

समा-घः (सू.२३) ॥ अत्र च त्रिमर्षः संशय इति संश-यसामान्यलक्षणम् । तत्र च संशय इति छक्ष्यनिर्देशो विमर्ष इति लक्षणपदम् । एकस्मिन् धार्मीणे विरोधिनानार्थावमर्थे वि-मर्षः किस्विदिति ज्ञानम् । तदनेनासमानजातीयेभ्यः ममाणा-दिभ्यः समानजातीयेभ्यश्च विषय्येगादिभ्यः संश्रयो निवर्चितो भवाति । समाने बादीनि तु त्रीणि विशेषलक्षणानि । तेषु बि-मर्षः संदाय इत्यनुवर्त्तनीयम्। अत्र विशिष्टोऽवमर्षः, बि-शिष्टः संशयो लक्ष्यपदं, समानधर्मापपत्तरनेकश्रमापप-सो विवित्रति पत्तोरित त्रीणि प्रत्येकं शेषैः पदैरुपेतानि अक्षणा-नीति । तदेतदाइ वार्तिककारः । तत्र समानेति । त्रिविध-एवेति ये पश्चविधमाचक्षते ते निराक्रताः। तदमवधारणं **ज्ञानं संदाय इति सं**शयसामान्यलक्षणपरं भाष्यं व्याच्छे । तत्र विषयस्बरूपेति । प्रत्ययोऽनवधारणात्मकश्चेति ।

आक्षेपपरिहारी मथपसूत्र एव व्याख्याती । प्रत्ययशब्दस्य नि-इचयवचनस्वमभ्युपेत्य च्याख्यानं प्रतीयते इति, परमार्थतस्तु प्र-त्ययशब्दो ज्ञानपरयायः, ज्ञानत्त्रं तु सामान्यं संशयादिष्यप्य-स्तीति न विरोध इति । समानधर्मोपयसोरिति व्याचछे । स-मानेति। (८८। ४) विकल्पाक्षिपति। कि पुनरिति। करमादिति । मा कार्षीद् द्रव्ये संशयं गुण एव कस्मान क-रोतीति प्रकार्थः । समायते । न साधारणेति । यादशं सङ्ख्या-परिमाणप्रचयभेदयोनि परिमाणं स्थाणुपुरुषयोस्ताहश्रमस्यापि पुरावर्त्तिनो द्रव्यस्य परिमाणं, तस्मात्सहश्विमाणधर्मस्य ध-र्मिण उपपत्ति।रित्यर्थः, महत्त्वदीर्घत्वसामान्यवद्धर्मयोगस्तु सन्न-वि न संज्ञयकारणम्, असाद्यवे तद्योगेऽवि संज्ञवाभावादि-ति भावः । स्यादेतत् । उपपात्तः सत्ता, न च सहशो धर्मः स-त्तामात्रेण संवाये हेतुः, अपि तृपलब्धः, न चोपलब्धेर्वाचकम-त्रास्ति पद्मित्यत आह । तस्योपपत्तिरध्यवसाय इति । यद्यव्यवसुपपत्तिशब्दः सत्तावचनस्तत्पस्वन, तथाऽपि पदा-न्तरसमभिन्याहाराद्वगम्यते सत्तामात्राभिधानेऽपि तद्पछिष्य-विविक्षितेति । विषयविषयिणोरभेदविवक्षया सामानाधिकरण्यमु-पपत्तिरुपल्डियरिति । पुळाति । कस्मादिति । अस्मदायत्ते हि शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामह इत्यर्थः। उत्तरम्। अनुक्तमपीति। विद्यापायेक्ष इति विशेषस्यापेक्षोच्यते. अवेक्षाशब्दश्र यद्यपीच्छायां वर्तते, तथापीह जिघुक्षायां, वात्रय-सामध्यति । न च सा संज्ञायस्य हेतुः, तस्याः संज्ञाये सति भावात् । तस्माद्विशेषापेक्षया जिष्टक्षालक्षणयेह विशेषयोः पुरी-वर्तिनोस्तु साद्द्रयात्स्मरणे सत्यग्रहणं लक्षणीयं, यथा मङ्गादा-•दस्तीरं स्वसम्बद्धेषव लक्षयाति, न तु तीरमात्रम्, एनं बुभूत्म-

या स्मर्थपाणपेवायृह्यवाणं सम्बद्धम् ,न त्वयृह्यमाणपात्रम् । अने-नैवाभिषायेण वक्ष्यति भाष्यकारः, विशेषस्पृत्यपंक्ष इति। तस्माद्विशेषग्रहणमतिषेधात सामान्यज्ञानमभ्यनुज्ञातं भवतीति भावः । परिहारान्तरमाह । अथ वृति । स्यादेतत् । उपप-चित्राब्दः सत्तावचनक्रचोपल्राब्धवचनश्च, तथा च विनिगमनायां को हेतुरित्यत आह । यः पुनरिति । (८९ । १) नन्त्रभा-वः प्रमाणालम्बन उक्तस्तत्कयं न विरोध इत्यत उक्तं स्वतः न्त्रमिति । अथ वा मत्तावाचकोऽप्ययमुपपत्तिशब्दः स्वाभिः धेयविषयामुपल्लिंग लक्षयतीत्याह । विषयशाब्देनति । न चेयमकौकिकी लक्षणेत्याह । लौकिकमिति । यथा धूमी न सत्तामात्रेण हेत्रस्तथोक्तं प्रामिति ।

एकदेशिनामुपसङ्ख्यानमुपन्यस्यति । अव्यवच्छेदेति । ते हि मन्यन्ते व्यवच्छेदहेतुर्गि धर्मः समानो भवति, यथा क्र-तकत्वं साध्यधामीं ण शब्दे दृष्टान्तधामीं ण च घटादौ समानमि-ति, न चासौ नित्यत्वसंशयहेतुरि त्वनित्यत्वस्यायोगं साध्य-धर्मिणि व्यवस्थिनति, तस्मादव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्य-मित्यर्थः । तदेतद् वक्तव्यं द्वयति । न समानेति । समानो हि धर्मः प्रतिसम्बन्धिनमपेक्षते केनेति, संशयपदेन च स्विन-षयोपस्थापकेन परस्परविरोधिनावुपास्थती, तेन ताभ्यां समान इति गम्यते। तेन विबच्चिततज्जातीयवृत्तित्वे साति अन्यः जातीयवृत्तिरेत्र गम्यते, न चैत्रं कृतकत्त्रं, तस्मान्न वक्तव्यम-व्यवच्छेदहेतोरिति । समानशब्दार्थः सादृश्यं तत्र नास्तीत्पर्थः ।

अत्रैवोपलब्धीत्यादिपदद्वयं शङ्कापूर्वकं योजयति । सोऽयं साधारण इति । उपलब्ध्यनुलब्धी न व्यवतिष्ठते इति । श्चिरःपाण्यादीनामुपलब्धिर्वक्रकोटरादेरनुपलब्धिः पुरुषस्य वा-

धकं ममाणं, तदिरुद्धवक्रकोटरादेरुपल्लिशः शिरःपाण्यादेरतुः पल्लिशः पुरुषस्य बाधकं ममाणं, तद्धि पुरुष एवायिविति वा इदं-तया व्यवतिष्ठते, इदंतानिषेधेन वा नायं पुरुष इत्यनिदंतया व्यव् बतिष्ठते, तदभावोऽव्यवस्था । तदनेन साधकवाधकपमाणाभाः बो दर्शितः । विदेशपाकाङ्कायां चेति विशेषस्मृतिदेशिता ।

विगर्षपूर्वकं समस्तामस्यवधारयति । किमिदमिति । (९०।१) तत्रैकपदपरिग्रहे दोषमाह । यदि समानेति चिद्<mark>रोषः क्षिरःपाण्यादिः, विशिष्यते ह्यनेन पुरुषः स्थाणोरि</mark>-ति। अनुपलक्षसामान्यस्यापि कचिद्रपलक्ष्यनुपल-ब्ध्यव्यवस्थास्ती।ति । यथा सप्तमे रसे दशमे द्रव्ये, न हि तत्र साधकं बाधकं वाऽस्ति प्रमाणम्, न च संशपः । विशोषापेक्ष इत्येतावतीति । तद्यथा हस्तिनं दृष्टा तत्सम्बन्धिनौ स्थुगाह-स्तिपकौ स्परति, न च तत्र सन्दिग्धे । द्विपद्परिग्रहे(१) दोपमाइ। एवं समानेति। नौदोलाद्याख्ढो हि गच्छन् विद्र आरोइपरिणाइबद्वस्तुदर्शने सत्विप च साधकवाधकपपाणाभावे विशेषस्मृत्यभावाञ्चग इति वा नाग इति वा न मन्दिग्ये । एचसुप-लब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्ष इति च पदद्वये-भिषीयमानेऽन्यतःसमर्यमाणाद्विशेषात्सद्दश्पम्यति धार्मिण्यसुष-लभ्यमाने संशयः स्यात्,अस्ति हि तदा विशेषस्मृतिः साध्कवाधक-प्रमाणाभावश्च, न खरवनुपलभ्यमाने समानधर्मे धरिर्माणे तद्गता वक्रकोटरादयो वा शिरःपाण्यादयो वा शक्यग्रहा इति । चदा-ऽयं द्रव्टेति । यदा खल्वयं द्रष्टा मतिपरुरङ्करोद्धेरपुलाकिताभि-र्मन्दमलयमारुतान्द्रोलनललितलास्यशालिनीभिः शाखाभिर्मधुम-दम्दितमध्यमालागुञ्जित(२)बल्लकीबाद्यमनोहराभिर्यत्तपुंस्कोकिल-कुलविपञ्च्यमानपञ्चगागिरारब्धसङ्गीतकं सहकारतरुमालोक्या-

⁽१) पक्रांद्वपदपरिश्रहे—पाठः। (२) मधुपमालासिश्चित—पाठः।

थ विदूरवर्ती कुञ्जरसद्याधर्मवन्तमनुभवति, तदाऽस्यास्ति समार नधर्मोपलब्धिरस्ति च करितहरूपविशेषस्मृतिर्भे तु साधकवाध-क्रममाणाभाव इति न संशेते । कतिपयव्यक्तयाश्रयस्यं सहकारः स्वादि विशेषस्यालपविषयत्वम् , आरोहपरिणाहादेसत् बहुव्यापि-त्वं महाविषयत्वं, नानार्थावमर्घणं(९९।१)च विरुद्धार्थावमर्पणम्। तदनेन स्थाणुपुरुषयोशित्यादि भाष्यं व्याख्यातम्। पद्यक्तिः त्युपपत्तिविरणम्।विद्योषं बुभुत्समान इति विशेषापेक्ष इत्यस्य विवरणम् । किंस्चिद्ति विवर्षविवरणम्।स्यादेतत् ।संशयोत्तर-काला बुभुत्सेति कथं बुभुत्समानः संशेत इत्यत के भाष्य-कृता समानमनयोशित । विशेषापेक्षाशब्देनेच्छावाचिना-Sगृह्यमाणविशेषस्मरणं छक्षितमिति भावः । सेयं साधकवाधक-ममाणानुपपत्ती सत्यां समानधमीपलव्यिनिवयद्वस्था विशेषः स्मृत्या सह।विनदयद्वस्थयैकस्मिन् क्षणे सती संशयज्ञानस्य हेतुरिति सिद्धम् । द्विपद्यारिग्रहमनेकथमर्थिपत्तेर्धिमतिपत्तेरि-त्यत्रापि योजयति । एतेनेति । (९१ । ३) द्वे दित्वे नैकीर कृत्याद्यानन्तरयोरिति द्रष्टव्यम्(१) । अनेकथर्मोपपचेरित्रत्र भा-ष्यकृतो व्याख्यां ग्रहीतुमेकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य द्वपति । अनेकंति। शब्दो हि संयोगजः, संयोगजत्वं हि कार्य्ये द्रव्ये गुणे च रूपादो शरीरादिकियायां चास्तीति द्रव्यगुणकर्षणां समानम्, तस्मादनेकस्य धर्मश्चारितार्थः । एवं शब्दगतोऽनेको-Sपि धर्मः समानतयेव द्रव्यत्वादिसन्देहहेतुः, त्रिषु संयोगज्ञत्वं साधारणं, सन्वादिना निर्विभक्तस्य निर्गुणत्वं गुणकर्पणोः, एवं क्षणिकत्वं द्रव्यगुणकर्मणामिति समानधर्मीपपत्या गतार्थ-

⁽१) एकस्येवानन्तरत्वात्कथमनन्तरयारिति द्विवचनित्यतो वार्तिकाद्ययं प्रकटीकरोति - द्वे अनन्तरे द्वित्वेनैकी हत्य आद्यपक्षाद-नन्तरपश्चद्रवं अनन्तरयोशित द्रष्टव्यम्।

मित्यर्थः । पृच्छति । अथेति । भाष्यकृष्टाख्ययोत्तरम् । अ-साधारण इति । पुनः पृच्छति । ऋथमिति । समासपदशब्दै-न तरेकदेशोऽनेकशब्दो लक्ष्यते, समासगतेनानेकशब्देनेत्यर्थः। उत्तरम् । समानंति । एतदुक्तं, भवति, यतोऽनेकस्मात्समाना-समानजातीयादेष खाश्रयं व्यावर्चयति, अतोऽनेकापादानकः व्याद्वतिहेत्त्वाल्लक्षणयाऽनेक इत्युच्यते। तदनेन समानजा-तीयमसमानजातीयं चानेकमिति भाष्यं तस्याद्विशेष इत्यन ध्याहृत्य व्याख्यातम् । अध्याहृतविशेषपद्विवरणं विद्ेषाचको धर्म इति । सम्बन्यसामान्यविवक्षया पष्टी तस्यानेकस्येति । लक्षणाबीजान्तरमाह । तस्य चानेकस्येति । निवर्त्यनिवर्त्तकः सम्बन्धेनानेकशब्देन धर्मो छक्ष्यते इत्यर्थः । तदनेन विनैवाध्या-हारं समानजातीयमसमानजातीयं चानकं तस्य धम्भौ निवर्त्तकतयेति व्याख्यातम् । न त्वत्र समासभ्रान्तिः कर्त्तव्या, दर्शिषष्यति हि बहुब्रीहिमिहैव वार्त्तिककारः । तदनेन छक्षणावीः जद्वयोपन्यासेनासाधारणो धर्म इति ग्रहणकवावर्य व्याख्या-तम् । प्रकारान्तरेणानेकधमेपदं व्याचष्टे । एकानेकेति । एकं चानेकं च तदुभयमनेकं, तदेतस्यानेकस्य मत्ययहेतुर्धमें Sनेक-धर्मः, भेदाभेदपत्ययहेतुरित्यर्थः । विभागजत्वं विभागजानां श-ब्दानामन्योन्यस्याभेदपत्यपहेतुः, तदितरेभ्यो भेदपत्ययहेतुरिति, तदिदमाइ । यतो विभागजन्यत्वादेष प्रत्ययो भवतीदं वि-भागजं शब्दजातमे अभ्, इदं च ततो ऽन्यद्ने कं भिनं, तत्र य प्रैकप्रस्थयहेतुर्द्धमेरिभेदमस्ययहेतुः स एवानंकप्रस्ययहेतुः क्रमीं Sनेकधर्मी भेदपत्ययहेतुर्विशेषः । जात्याभिषायं चैकवच-नम् । सदादिहि धर्मी द्रव्यगुणकर्मणावभेदप्रत्ययहेतुः सामान्या-दिभ्यः शब्दं निर्विभजति । तदिदमाइ । यतः सदादरेष प्रस्यन

बो भवतीदमेकं यतश्च विभागजत्वादेष शबयो भवतीदमनेक-मिति, तस्मात्सिद्धमेकं चानेकामिति तत्पत्ययहेतुकप्रचारेणानेक इति । तदिदश्चकाष्यं व्याख्यातम् । अत्रोदाहरणमाह । प्रधेति । दृष्यादिकोटित्रयविशेषे संश्यपदर्शनार्थमुक्तं सामा-न्यविद्योषसम्बायेभ्य इति । सदानिसं द्रव्यवस्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकपणामित्रशेषः, तेनानेन सदा-दिना निर्विभक्तस्य पृथक्कृतस्येत्यर्थः ।

स्यादेतत् । यद्येन सहचारितं दृष्टं तत्ववचिद्युदृश्यमानं तत् स्मार्यत्तद्विरुद्धेनापि सम्बन्धादानिश्चाययःसंश्वयहेतुभवति, यथा समानो धर्म्यः, असाधारणस्तु धर्मो विभागजत्वं नर्ते शन्दाद वनाचित्पृथिव्यादी वा उत्क्षेपणादी गन्धादी वा दृष्ट इति कथं स्मारयेत्, अस्मारयन् बा कथं संशयं जनयेत्। तस्मात्कोऽयं भनेदियतो धर्मादिति जिज्ञासामात्रमुत्पादयेत्, न त्वयं वायं वेति संशयमित्यत आह । न हीति । कस्मान दृष्टमित्यत आंह। सर्वेत्रासम्भवात्। (९२।१) न हि द्रव्यादे-विभागतो जन्म सम्भवति, तदन्त्रयव्यतिरेकानन्तविधानादिस्य-र्थः । नन्वत प्रवोक्तं न संभयहेत्रारियत आह । विभागजन त्वं संशय करोति सर्वतो व्याष्ट्रसंति । अयमर्थः। यद्यपि विभागजत्वं न द्रव्यादौ कचिद्दष्टं, तथाऽपि तद्व्य-तिरेकः प्रसेकं द्रव्यादौ दृष्ट इति विभागजत्वेन सदाद्यविशेष-वान् शब्दो द्रव्यकपेश्यां व्यावर्तमानः ।के गुणः, गुणकर्मश्या वा व्यावतिमानः कि द्रव्यं, गुणद्रव्याभ्यां व्यावतिमानः किं कर्मेति व्यतिरेकमुखेन तत्तत् स्पारयन् असाधारणो धर्मी भवति संशयकारणमिति । देशयति । ननु चेति । अयमभि-सन्त्रिः। वंशे पाठ्यमाने वंत्रद्खयोः क्रिया, ततस्त्योर्भियो

विभागः, ततो वंशदलावरुद्धनभाभागविभागः, सोऽयं विभागजो विभागो न वंशदलकर्म्पजः, अवयविकया हि तदवरुद्धनमी-भागविभागजनिका द्रव्यारम्भकसंयोगापतिद्रन्द्रिविभागजनक-त्वेन व्याप्ता विकसत्कमलकुद्गले दृष्टा । न हि तत्र मुकुलिता-द्विकासि कमलमन्यत् , आकुञ्चितपसारिताङ्गुलिकरतलक्तेचन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । वंशदलक्षियाऽपि चेत्तादशी, नृनमन-याऽपि दृव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वान्द्विभागजनिकया भवितव्यं, तथा च द्रव्यं कार्यमिष न नद्येत् , तस्मान्नानया वंशदलाका-शविभागो जनयितव्यः। न चान्यदस्य कारणं सम्भवति, तस्पाद्वंशद्छित्रयाजनितो दछयोर्बिभागः कार्ट्येकार्थसम्बेतः तद्वरुद्धाकाशवदेशविभागस्यासमदायिकारणमेषितव्यः, एवं च गुणः शब्दो विभागजत्वादु विभागजविभागवदिति विभाग-जत्वं गुणत्विनश्चयहेतुरिति सिद्धं भवति । परिहरति । अन-भ्युपगतविभागजविभागस्य एतद्विभागजल्बमेषं संशय-कारणं भवति । अनभ्युपगमबीजं च कुतः पुनरेतदेवमवगतं पदुमपत्रावयवक्रिया न विभागद्वयजनिकेति । विभागद्वयक्रम-करुपनायां प्रमाणाभावादिति चेद् इन्त वंश्वदळयोरपि तुरुपम् । ननुक्तं द्रव्यारम्भकसंयोगापातिद्वन्द्विभागजनकं स्यात् कर्म ततश्च द्रव्यनाशो न स्यादिति ! अथ विष्टयेयः कस्मान भवती-ति, वंशदलद्वयक्रियेव विभागद्वयज्ञानिका, पद्वपपत्रावयवक्रिया त्ववयवविभागजानिका तदवयवाकाश्चित्रागस्त्ववयवविभागः जन्मा, यदि च पद्मपत्रावयविक्रया उभयजनिका भवेद् वंश-दलक्रियेव द्रव्यारम्भकसंयोगपतिद्वन्द्विनं विभागं जनयेदिति । न चान्यत्त्र विभागविषयवौगपद्यानिश्चयः क्रमममाणाभावश्च तुरुषः, तस्मात्यद्मपत्रावयवाक्रियाया विभागद्वयजनकत्वसन्देहाद-

शक्यनिश्रयो व्याप्यव्यापकभावः । क्रियावैलक्षण्यास् स्परेतुः वैलक्षण्यजन्मनः कार्यस्य विभागस्य वैलक्षण्यं स्यात् । यदेको द्रव्यारम्भकसंयोगपतिद्वन्द्वी. अपतिद्वन्द्वी चेतरः. चैतद्वेळक्षण्यं क्रियाया अभ्युपमन्तन्यं, यदेका विभागमेकं जन-यति, अन्या तु विभागद्वयामिति । तस्मादेतदुदाहरणबळेन न विभागजविभागसिद्धिः । यस्त्वङ्गुछिकपीनन्तरमङ्गुछितस्त्रिभागो इस्ततरुविभागः श्वरीरतरुविभागश्च दृश्यते तत्राङ्गालतरुविभागः मङ्गरपाश्रया किया करोतु, हस्ततकविभागनतु न शक्ता जनयि-तुम् , तस्याः स्वाश्रयासमवायात् , स्वाश्रयसमवेतकार्थ्यजनने च क्रियायाः सामर्थ्यावधारणात् , तस्माद्धस्तादितस्त्रिभागः क्रियान तोऽसम्भवश्रङ्खालितरुविभागवेव कार्य्येकार्थसम्बायलक्षणप्रत्या-सस्या निमित्तीकरोतीति विभागजविभागसिद्धि मसाइ। यः पुनिसिति,। अस्तु वा विभागजो विभागः, तथाऽपि विभागजत्वमीद्द्यमसाध।रणमेत्रेत्याह । अस्तु वेति । अस्तु तस्याभ्युपगतविभागजाविभागस्यापि विभागजत्वमसाधारणं वि-शिष्टम्, तदेव दर्शयति । विभागजेति । पाट्यमाने हि वंशे शब्दोरपत्तौ वंशदलयोतिभागो निमित्तकारणं, वंशदलावरुद्धा-काशविभागस्त्वस्यासमत्रायिकारणं, न तु भेटर्याकाशसंयोगवद् वंशदलाकाशसंयोगोऽसमवायिकारणं भवित्तमहीते । तथा हि प्रयोगः, योऽयं वंशद्लविभागानिमित्तः शब्दः स निमित्तसमा-नजातीयासमवायिकारणजन्यः, तदमाधारणनिमित्तजन्यश्रब्द-त्वात्, यो यः शब्दो यदसाधारणनिमित्तजन्मा स सर्वस्तजाती-यासमवायिकारणजन्यः, यथा भेरीदण्डसंयोगानिमित्तः वाब्दो भेटयीकाशसंयोगातमवायिकारणकः, तथा चार्य, तस्माचया। तदेवं वंशदलविभागलब्धजन्मना वंशदलाकाशिवभागेनासम्या-

विकारणेन जनितः शब्दः । तदेवं विभागजविधागासम्बायि-कारणकःवं अब्दस्य । तद्पि यद्यप्यक्रुल्याकाशविभागजहस्ता-काश्वविभागासमवायिकारणे कायाकाशविभागेऽस्ति, तथाऽपि कारणमात्रविभागजविभागासमवायिकारणकत्वादिति हेतुर्भोष्य-कारेण विभागजस्वादित्यनेन सूचितः। न चाक्रुत्याकाशः विभागपूर्वकः कावाकाशविभाग एवं, स हि कारणाकारण। विभागपूर्वको न तु कारणमात्रविभागपूर्वकः, तदिद्युक्तं विभागजविभागासमवायिकारणकः शब्दो नान्यः पदार्थ इति । ननु सहचरितो दृष्टः स्मारयन् विशेषसंश्रयदेतु-र्भवति, न तु यो व्याष्ट्रतः, तेनासाहच्य्यादिति शङ्कामपनेतुं भाष्यकारीयमुत्तरभाइ। तुल्यजातीयेष्टिवति। यद्यपि व्यति-रेकप्रुखेनासाधारणः शाक्तः स्मार्गितुं, तथाऽपि भाष्योक्तम-च्युक्तं, यत्खलु सदादिरूपसम्पश्चं विशेषवत्तत्समानजातीये-भ्योऽसमानजातीयेभ्यश्च व्याष्ट्रतं, यथा पृथिनीद्रव्यम् अना-दिभ्यश्च द्रव्यान्तरेभ्यो गुणकर्मभ्यश्च विजातीयेभ्यो गन्धवस्त्रेन व्यावृत्तं द्रव्यजातीयमेवं इपत्वेन रूपं गुणः उत्क्षेपणत्वेनोत्क्षे-पणं कर्म, सथाविधः शब्दः सदादिरूपसम्पन्नो विभाजत्वेन समानासमानजातीयेभ्यो विशिष्यते, तस्माद्धवति द्रव्यं गुणः कर्म वेति संशय इति । पूर्वव्याख्यानतोऽनेकशब्देनासाधार-णा धर्मी छक्ष्यत इत्युक्तं, सम्मति समानशब्दपर्वाळोचनया-उप्यनेकशन्दोऽसाधारणे वर्त्तते छक्षणयैवेत्याह । समानधर्मस्य संशयकारणत्वेनोपयोगाहित । समानं हि प्रतिवोगितवा-ऽसमानं बुद्धौ सिक्षापयति, तत्र द्वयस्यापि समानशब्देन श्रुत्यर्थाभ्यामुपात्तस्य समानवर्षस्यासमानस्य च समानस्य संश्व-यकारणत्वेनोपयोगादिति योजना । पृच्छति । कस्मादिति ।

अस्मदायते अन्द्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामह इति भावः। उत्तरम् । नैविमिति । असाघारणो हि धर्मो व्यतिरेकष्ठस्वेन संशयहेतुः, स चानेकस्माद्व्याहस्या सिध्यति, सा च लाक्ष-णिकानेकपदाधीना नासमानपदाल्लभ्यत इति प्रयोजनवल्लाक्षरं णिकपदोपादानम् । लक्षणैव चेयमनेकस्माद्व्यादृत्तोऽनेकधर्म इति विग्रहेण निर्वर्णत इति । अभ्युश्वयमात्रमाह । लाघशं चेति । अमाधारणस्य संशयकारणत्वे व्याद्यतिः प्रयोजिकेति मन्वानश्चोदयति । यद्यनेकेति। परिहरति । नेष दोष इति । व्यभिचाराव्यभिचारी हि संशयनिर्णययोः प्रयोजकी नान्वयव्यतिरेकपात्रमित्यर्थः । चोदयति । यदि तहीति । (९३।१) सपक्षासपक्षसाधारण्यं हि हेतोर्व्यभिचारः, स चेत्संबायस्य कारणं, इन्त समानधर्मीपपिचरेव सर्वत्र संबाय-कारणिविति कृतमनेकग्रहणेनेत्यर्थः । परिहरति । सत्यमिति । सत्यं सपक्षासपक्षसाधारण्यं हि हेतोर्व्यभिचारः, स च संज्ञयस्य मयोजकः, तथाऽप्येकस्यान्वयः साधारणोऽपरस्य व्यतिरेक इत्येतावतोभयोपादानमित्यर्थः ।

एवमनेकधर्मीपपत्तेरिति स्वमतेन व्याख्याय च्याख्यानं दूषिवतुमुपन्यस्यति । नञ्ज इति । नित्यः वाब्दः श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्येकः पञ्चरूपोपपन्नोऽव्यभिचारी हेतुः, अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्यपरः पश्चरूपोपपन्नोऽव्य-भिचारी हेतुरिति । तद्दूपयति । तद्युक्तमिति । न ॥व्य-भिचारिणौ पञ्चह्रपोपपन्नावित्यर्थः। न चार्य प्रतिवादिनः प्रयो-मोऽपि युक्तः। विरुद्धशब्दस्यार्थो विरुद्धार्थः खरूपमनयोर्षि-रुषं (९४ । ३) परस्पराभाववदित्यर्थः । विद्योषाद्दीनादुष-जात इति । (९४। ६) संशवस्य दि विशेषादर्शनं जनकं, विशेषदर्शनं च निवर्तकिमिति, स चेत् त्वन्मते निवर्तकादुत्पद्ये-ताऽव्यभिचारिहेतुजनिवाद्विशेषदर्शनामास्य निवर्ततः स्यादित्य-र्थः। न च यदा निवर्तकमस्यास्ति, तदा जनकमपीत्याह। न दि विशेषदर्शने सतीति।

स्यादेतत् । प्रत्यक्षमेव स एवायं गकार इत्याकारं प्रत्य-भिज्ञासमाज्ञातं शब्दस्य स्थेमानमाकलयेत् ।

'तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चामाश्चयिष्यति।'

इति नित्यत्वं परिच्छेत्स्यतीयत् आह । नायमर्थः प्रत्यक्षस्य विषयः । तदेव हि पत्यक्षं संशयस्य निवर्तकं यदनन्ययासिद्धं, यथौष्ण्यप्राहि वहेः । इदं तु साद्द्रयेनापि सम्भवात्स्वयं सन्दिग्धं सन्न संश्योच्छेदायाङामिसर्थः । मा भूत्वत्यक्षस्य
विषयो भवति त्वागमस्य, नो खलु क्षणिकः शब्दोऽर्थपत्यायने
समर्थः, तस्यान्वयव्यतिरेककालानवस्थायिनोऽश्वयसम्यत्वेनार्थपतिपत्ते(१)रनुपपत्तेः । तस्माद्यद्यपि साक्षान्तित्योऽयमित्यागमो नाभिभ्रत्ते, तथाऽपि विदितसङ्गतेर्थपत्ययं कुर्वन्नात्मनो
नित्यतामाक्षिपन्नित्यताविषयो भवति, यथा ऽऽदुः "नित्यस्तु
स्याद्शनस्य परार्थत्वा"दिखत् आह । नागमविषयः । यद्यपि
वर्णव्यक्तयः क्षणिकाः, तथाऽपि स्वस्वसामान्यविशेषगत्वाद्यप्
दिता गवादिव्यक्तय इत्र गोत्वाद्यप्थानाः शक्यसङ्केता इति न
नित्यतामाक्षिपत्यागम इसर्थः । भवतु किं नो बाध्यतः
इति । न खलु चन्द्रमसः परभागे इरिणसद्भावसन्देदः शक्यः
कदाचिद्प्युच्छेनुमस्मदादीनामित्यर्थः । कथं न बाध्यतः

⁽१) अर्थप्रतिपत्तेशितं पु॰ नास्ति।

इति । सन्दिग्यनित्यानित्यभावे शब्दे कृतकत्वं दृष्टमिति नानि-त्यत्वेन स्वभावतः प्रतिबद्धं, तथा च न बुद्ध्यादीनामनिसत्वं साधियतुपईतीत्यर्थः । सर्विमिति । कृतकत्वप्रयत्ननान्तरीय-कत्ववत्यवभेदभेदित्वादीत्यर्थः । सर्वे चानुमानमिति । यदि च पञ्चरूपोऽपि हेतुः संशयकारणं सर्वेमनुमानमेवामिति सर्वपप्रमाणं स्वादित्यर्थः । वैनाशिकः पाहुः । नित्यासम्भ-वादिति। न बाधापरिज्ञानादिति। बाधविषयापरिज्ञाना-दित्यर्थः । स्वदेशे परोत्पत्तिवातिबन्धकत्वं सप्रतिघत्वं, (९५ । ३) (१) सौत्रान्तिकमते हि रूपं समतिचमिष्यते मूर्त च । नित्य एवेति अनित्य एवेति वाऽभिछापो नोपपद्यते, स्थाणुरे-वेति वा पुरुष एवेति वाऽभिलापः। चोदयति। नैवं भविषय-तीति । मा भूदभिलाप इत्यर्थः । परिहरति । व्याहतमिति । स एवैकग्रन्थेनाह । ननु चेति । तदेवं पश्चरूपोपपन्नयोईस्वो-रेकत्र समावेशाभाव उक्तः । यदि पुनरसत्पतिपक्षत्वद्भपरहि-तयोरेकत्र सम्भवोऽङ्गीकियते, तथा च संशयहेत्त्विमिशा-येण शङ्कते। अथ कृतकत्वेति। निराकरोति। तथाऽपीति। मत्येकं सत्मतिपक्षत्वं मिलितयोस्त्वसाधारणत्वं, तादृशोऽन्यत्रा-दर्शनादित्यर्थः । तत्किमिदानीं सत्यतिपक्षतया कृतकत्वमसा-धनमेव शब्दानिसत्वे, तथा च बहु व्याहतं स्यादित्याशयत्रान् पृच्छति। यदा पुनरेवम्भूताविति। उत्तरम्। नदा नयो-रिति । ननु कृतकत्वस्य साध्यत्वात् श्रावणत्वस्य च सिद्धः त्वात् प्रथमभाविना नित्यानुमानेन सिद्धाङ्गकेनापहृतविषयं चर-मभाविसाध्याङ्गकपनिखानुमानमेव बाध्यतामित्यत आह ।

⁽१) सप्रतिबन्धम् पा० पु० पा०।

यत्नश्च कियमाण इति । सिद्धमिष श्रावणत्वमनुनासिक-त्वाद्यनित्यधर्मसाधारणतया सब्यभिचारं सिक्षत्यत्वस्य साधनं न भवितुमईतीति । कृतकत्वस्य तु पाश्चरूप्यं नित्यस्य च प्रमाणवाधनमुष्पादयिष्यत इत्यर्थः ।

विप्रतिपत्तेरित्यस्य व्याख्यानम् , विष्रतिपत्तेरिति । (९६ । ३) यद्यपि विरुद्धा मतिपत्तिर्ज्ञानं विमातिपात्तिः, तथाsपि तस्या वादिवतिवादिगताया अत्यन्तपरोक्षत्वात्संशयकार-णत्वानुष्वत्तेः स्वकार्यं प्रवादं लक्षयभीत्वर्थः । अत्र भाष्यकार उपलब्ध्यव्यवस्थाया अनुपलब्ध्यव्यवस्थायाश्च पृथक् संज्ञयका-रणत्वं यत्वा समानधम्मीपपत्ते रित्यनेन गतार्थनां परिहरकाह स्म, पूर्वः समानोऽनेकश्चेत्यादि । तदुपन्यस्य वार्तिककारो द्षयति । तत्रेति । नो खलु समानानेकधम्मीपलन्धौ सत्यां सत्यां च विशेषस्मृतौ साधकवाधकप्रमाणसञ्जावे संशयो भव-तीत्युक्तं, तस्मात्रोपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थे पृथक् संशयकारणे इति। विशेषपपि द्षयति। समान इति। नतु यदि नास्ति भेदः, त्तरिकिमिदानीं सर्वेषां ज्ञातुस्थत्वाविशेषेण त्रयाणामपि संशयका-रणानां समानानेक(१)विषतिपचीनामभेदस्तथा च पृथगुपा-दानवैयर्ध्यमियत आह । समानानानेकधर्मयोरिति । पुनः श्चोदयति । समानधर्मः सर्व एवायमिति । अवपिन सन्धिः, असाधारणो श्रदृष्ट्यूर्वः कचिद्रिय न संशयं कर्त्तुग्रुत्स-इते, यत्पुनरसाधारणवन्त्रं संशयहेतुत्वेनोपवर्णितं भाष्यकृता, तत्समानमेव, न त्वसाधारणम् , यथाऽऽद्रः,

⁽१) समानानेकधर्मति पार्।

''अन्योऽसाधारणो धम्मस्तद्वनाऽन्वा च दृश्यते । सर्वसाधारणी सा चेदिष्ठा संजयकारणम् । ततः साधारणस्यैव सिद्धा संश्रयहेतुता ॥" यच वार्तिककारेण सर्वेच्याह्रस्याऽसाधारणस्य संवायकार-णस्वमुक्तं, तत्रापि तदभावस्य साधारणस्य संशागहेतुत्वं, किमान यातमसाधारणस्य । यथाऽऽहः,

'सर्वतोऽस्य निष्टक्तवादभावात्संदायो यदि । अनन्यवृत्तिकपस्य ततोऽसाधारणस्य किम् ।" इति ।

विमतियत्तिरपि विरुद्धहेतुद्भयसप्तत्था एकस्मिन संशयकार-णम् । विरुद्धहेतुद्रयसमानेशश्वासाधारण एव, स च साधारणे निविश्वत इति सुक्तं सर्व एवायं समानधर्म एवाभिधीयत इति । परिहरति । न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति । न वयं सर्वत्र साधा-रणमपजानीमहे, अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारवक्तृगतस्वभेद्यात्र-माद्रियमाणाः कारणभेदेन त्रिविधं संशयमाचक्ष्मह इत्यर्थः । वार्तिककारो भाष्यकारमतमुपन्यस्य द्वयति। अपरे पुनिरिति साधकवाधकवमाणाभावरहितं श्रयमपि न संशयकारणग्रुकाः मित्यर्थः । अपि चैतयोः पृथक् संशयकारणत्वेऽतिमसङ्गाशिश्व-यपुर्व न प्रवर्त्तेत लोकः, तथा च लोकविरोध इति दर्शवति । उपल-इध्यनुपलइध्योद्धे विध्याचेति।(९७।५)न चास्य क्वचिदा-द्यासो निःशङ्कता। न चानभ्यासद्यापन्ने उपलब्ध्यनुपलब्ध्य-च्यवस्थायाः संशय इति बाच्यम् । अनभ्यासदशापने हि दूराः द्वन्हिज्ञाने उपलब्ध्वव्यवस्थाया अपि न नागो नगो वेति संज्ञयः, किं तु किंशुककुषुपनिचयो वा उपर्युधो वेति, अत्र समानधर्मी-पपत्तिरेव कारणमितरसहिता, एवमयोग्यानुपल्लिधमात्रादपि न संशयो निना समानभमीदिदर्शनिपत्युक्तम् । निकल्प्य दृषः

णान्तरपाइ । येषां खेति । सामग्रीभेदेन त्रैविध्यं संश्वयस्य, सामग्रीनिवेशिकारणभेदेन तु न पश्चविधोऽपि स्वनेकविध इत्यर्थः ।

समानानेक धर्मी पपत्ते रित्यत्र पष्ठी तत्पुरुषं मत्वा ऽऽक्षिपति । समानधर्म ग्रहणादिति । बहुत्रीहिं मन्ता समाधते । अयं परिहार इति । (९८ । १४) अथेति । कथासौ विशेषश्चेति किं। विशेषः, अनुपल्लच्यपूर्वे विशेषो यस्य इत्यर्थः । उपल्लच्यपूर्वे विशेषाः सुस्मूर्षिताः (९९ । ९) तज्जातीयव्यक्तयन्तरसंशये त्वन्यगतास्ते सामान्यद्वारेणोपन्त्रक्षा प्वति । सामान्यप्रत्यक्षादिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षश्चिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षश्चिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षश्चिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षि । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षिति । सामान्य-स्वासौ प्रयक्षिति । सामान्य-स्वसौ प्रयक्षिति । सामान्य-स्वसौ प्रयक्षिति । सामान्य-स्वासौ ।

बौद्धाभिमतं संशयलक्षणमुप्यस्यति । अन्ये तिवाति । (१०० । ७) गृद्धाभिषायो दृषयति । तैरपीति । अविदिताः भिषायः शङ्कते । धर्मी चेदिति । दृषणवादी स्वाभिषायमु-द्धाटयति । यदि तावादिति । वौद्धानां हि राद्धान्ते न द्धपा-द्धिम्मीश्रयः कश्चिद्दित धर्मी, ततश्च सिद्धान्तव्याकोपैः । य-दि त्वाह, भवतु राद्धान्तव्याकोपो न हि शास्त्राश्रयो बाद इति, तत्रापि दोषान्तरमाह । धर्मधर्मिमणोश्चेति । अधाप्यस्महि-देशित । समानानेकधर्मपद्वद्वहुत्रीहिरित्पर्थः । सामान्यशब्दो हि भवितरि दृष्टो यथा ।

"सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः समृतः" ॥

इति भावः । व्यर्थे चाभिधानमिति । सामान्यविशेषतः द्वदभ्युवगमेऽवि तद्वतोऽश्रवणात् साधर्म्यस्य सामान्यस्य विशे- षा इति गम्येत, न च सामान्यस्य विश्वेषा इति विरुद्धार्थमाभि-षानं स्यादित्यर्थः । वैश्वेषिकछक्षणे हि विशेषामत्यक्षादित्यनेन साधकवाधकप्रमाणाभावो दर्शितः, इह त्वसौ वक्तव्यः, तस्मान् नन्यूनं वौद्धछक्षणामित्याह । उपलब्धित्यादि । यदि च साध-मर्यदर्शनादित्यनेनान्वयमात्रव्यभिचारोऽभिमतो बौद्धेन ततोऽनेन् कथमदर्शनादिति (१०१।२) वक्तव्यमिति ।

तदेवं सामान्यलक्षणमेकं त्रीाण च विशेषलक्षणानीति स्थिर तम् । तदेतानि चत्वारि छक्षणानि पुञ्जीकृत्य विचारयति । स-मानेति । यदि तावत्संशयसामान्यळक्षणे स्थिते त्रीणि विश्वेष-कक्षणानि, ततः संशयत्वेनोपगृहीतानां त्रयाणां परस्परव्यव-च्छेदकमात्रं लक्षणं वक्तव्यं, ततः समानानेकधर्मोपपत्रोर्वेषति-पश्चेरियेतावन्यात्रं वक्तव्यं, कृतमत्र श्वेषेण, तन्मात्रादेव परस्प-रव्यवच्छेद्सिद्धेः । तस्यात्परस्परव्यवच्छेदमनपेक्ष्य संशयद्धार-पक्षथनपरमेतत्सुत्रं, तथा चान्यान्यपि संशयकारणानि सन्ती-ति तान्यवि वक्तव्यानि, यदा खल्वयमात्मनः श्रमादौ संशेते किमहं चन्दनवनितादिसन्निधाने रज्ये विरज्ये वैति सोऽयगस्या त्मनः सन्निकर्षजन्मा संज्ञयः आन्तरस्य श्रमादे विषयस्येति । स-मावत्ते । अस्तु तावदिति । यदापि तावन्मात्रेण समानवाती-यव्यत्रक्केदासिद्धिः, तथाऽपि विजातीपव्यावर्तनाब सामान्यकः क्षणमनुवर्त्तनीयं, तथा च प्रतिपत्तिगौरवं स्वादिति सङ्घावनाय बोषापेक्षा युक्ता । आत्मनः सन्निकषीदयस्त्वत्यन्तसाधाणा विन जावीयच्यत्रकेदायापि नालमिति नोपात्ता इति भावः । एवं सं-वायकारणावधारणादधीत्संभयभेदावधारणमित्युक्तं, कारणविश्वेषेण संशयस्यरूपमेबोच्यत इत्याह । स्वरूपमिद्वाो विमतिपन्नोऽपि पुरुषः सन्दिग्धन्नतपाद्य पन्नेति

मन्त्रानश्चोदयति । संदायबदिति । वित्रतिपद्मो न शिष्यः, किं तु जल्पवितण्डाभ्यां शिष्यतां नीत्वा मन्दिग्ध एव प्रतिपाद्यत इत्यभिषायेण परिहरति । सम्यमिति ॥ २३ ॥

उद्देशक्रमनाप्तस्य प्रयोजनस्य लक्षणम्।

यम-नम् (सु. २४) ॥ अत्रार्धशब्दो गौणमुरूयपयोः जनावरोधार्थः । तत्र मुरूवं सुखदुःखनाप्तिपरिहारी, गीणं तु तत्साधनम् । अत्र भाष्यं, यमर्थमिसादि । अत्राधिकृत्यं त्यस्य व्याख्यानं व्यवसाय निश्चित्रत्यर्थः। समाधनी च मुखद्ःखनाप्तिपरिहारावर्थः, न च सुखदुःखनाप्तिपरिहारी स्व-रूपेण प्रवृत्तिनिवृत्तिगोचराविति तदुपायमवृत्त्येव चेतनभवृत्ति-गोचराविति दश्यति । तदाप्तिहानोपादमनुतिष्ठतीति । प्रवृत्तिहेतुश्वादिति । यद्यपि सुखदुःखाप्तिहाने तदुपायाश्चा-सन्ति, तथाऽवि सामान्येन ज्ञायमानानीच्छाग्रुपहारमुखेन प्रष्ट-त्तिहेतवः । नतु सुत्रेऽधिकृत्येत्यस्ति भाष्ये व्यवसायेति, तत्कुतो न विरोध इत्यत आह । व्यवसायोऽर्थस्याधिकार इत्यादि । तदेतदार्तिककारो व्याच्छे। यमधमधिकृत्येति व्यवसायेति।(१०१।२३) पृत्वति । कस्येति । सुल-दुःखमानिपरिहारयोव्येवसायस्तत्रैव प्रवर्त्तयेत् , न चानयोः पष्ट-सियोग्यता, न चान्यनिश्वयोऽन्यत्र पतर्त्तयति, अतिप्रसङ्गादि-ति भावः। उत्तरम् । सुस्वदुःस्वसाधनानामिति । ततथ प्रतीतिप्रवृत्तयोः सम्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । सर्वच्यापितामस्य द्वी-यति । अनेन प्रयोजनेनेति । (१०२ । २) नितण्डाया अपि प्रयोजनमुक्तं प्रथमसूत्रे । चोद्यमानस्य प्रवर्त्यमानस्ये-रवर्थः । शङ्कते । यदीति । लोक्यतेऽनेनेति लोकः प्रमाणं, तदान्वतस्तद्वपन्नः, न च प्रमाणमीदश्यनत्रस्थापसङ्गादिति

भावः। निराकरोति । अतिदोषोऽश्रमितिः। यथाः च भ्रमाणस्य प्रमाणापपञ्चना न चाऽनवस्था तथा द्वितीये निवेदायि-ध्यते । न च प्रसिद्धतरतया न प्रयोजनं लक्षणीयमिति युक्तं, कथपस्य प्रयुक्ती साधनत्वं क्व च प्रयोजवति कथं च व्यापक-मिति सर्वस्य परीक्षकत्रेदनियत्वात् । अधान्य इति । अ-मामाणिको लौकिक इति, यथा वटे वटे वैश्रवण इति । निः राकरोति । तन्न बुद्ध्यामह इति । प्रयोजनस्य प्रामाणिकत्वा-दित्यर्थः । यद्प्युक्तं न्यायस्याङ्गं प्रयोजनं न भवति, त-स्मान्न वक्तव्यमिति । तन्न युक्तं या खलु निष्प्रयोजनेति । न अनुः प्रयोजनं न्यायस्याङ्गित्यपि तु ग्रुख्यं प्रयोजनमेत्र हि तन स्याद् यहते पुरुषादन्यार्थमिति, प्रयोजनवांस्तु न्याया निष्पयोजनां तद्गतां चिन्तामक्षीकरोति फलवत्साकिथाव-फलं तदङ्गमिति न्यायात् । तस्मादनङ्गमि मयोजनं परीक्षाया मूळं, स्वर्ग इव सेतिकर्त्रव्यताकस्य यागाधनुष्ठानस्येति सिद्धम् ।

क्रममाप्तं दृष्टान्तं लक्षयति ।

लौकि-न्तः (सु. २५)॥ दृष्टान्त इति लक्ष्यनिर्देशः, शेषं लक्षणम् । साध्यसाधम्यात्तद्रभेभातित्वेनाध्यते तथा सा-ध्यवैधम्बीदतद्वभभावित्वेनाध्यते यः सोऽर्थस्तास्यन्, तथा च नातिव्याप्तिः । उदाहरणसूत्राचेदशित्रोषपतिलम्भः । लोक-सामान्यं कि तदित्यत आह । नैसर्गिकामिति । श्वास्त्रपरिशी-छनलब्बजन्मा बुद्धातिश्रयो वैनायिकः, तद्रहिता लौकिकाः मतिपाद्या इति यावत्। तद्विपरीतास्तदुभयसम्पन्नाश्च परी-च्चकाः, प्रतिपादका इति यावत् । कथाबहुत्वाच बहुवचनम् । तदनेन वादिप्रतिवादिनौ दिशतौ, तथोर्बुन्द्रिसाम्पं व्याच्छे। यथा यमधीमति । छक्षणप्रयोजनमाह । दञ्चनति विरोधेनं-

ति। दृष्टान्तस्य विरोधोः विरुद्धतं साध्यविकल्लादि । प्रतिः पक्षा इति प्रतिपक्षसाधनानि । समाधिरभृतदोषारोपस्य प्रतिषेपः । लक्षितश्च दृष्टान्त उदाहरणलक्षणाय कल्पते घटत इति भाष्यम् । अत्र वार्तिककारो लौकिकपरीक्षकस्व-क्ष्मिविवक्षितिमिति पन्त्रान आह । बुद्धिसाम्पेति । अवि-बक्षामयोजनमन्त्रयन्यतिरेकाभ्यामाह । एवं चेति । परेषां दृष्टान्तलक्षणाक्षेपग्रुपन्यस्य दृष्यति । सोऽधं दृष्टान्त इति । (१०३।१) दृष्टान्तस्य प्रयोजनमाह, दृष्टान्तः सारूप्य-च्युत्पन्त्रपर्थः । यथाऽऽक्षेप्त्रोक्तं तत्तद्धरमन्त्र दृष्यति । असिद्धसाधनार्थो वेति । न खल्वसिद्धः साध्येन साधनस्या-विनाभावो दृष्टान्तेन साध्यत इत्रथः ॥ २५ ॥

न्यायपूर्वोङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥ ४ ॥

अत्र भाष्यकारः सिद्धान्तसामान्यलक्षणस्त्रमपितिलैव तात्पर्यं न्याच्छे, अथ सिद्धान्त इत्यादिना । तन्नेद-मित्थम्भृतमिति वार्तिककारो न्याच्छे । इदमिति सा-मान्यत इति । भाष्ये तु संस्थितिरित्धंभावन्यवस्थेति । सामान्योपक्रमस्याभ्युपगमस्य प्रमाणतो निशेषपर्यन्तता परि-समाप्तिः संस्थितिरित्यर्थः । अत्रैवार्थे सूत्रमित्याद् वार्तिककारः। स्मस्यार्थस्येति ।

तन्त्रा-न्तः (स्. २६)॥ सूत्रार्थमासिपति । किं पुत्र रिति । लक्षणार्थं चेति । सामान्यलक्षणार्थं, न खलु सामान्य-लक्षणमन्तरंण शक्यो विभाग इत्युक्तम् । समाधत्ते । नानार्षमि-ति (१०४ । ६) लक्ष्मणार्थत्वं सामान्यलक्षणार्थत्वम् । त-न्यन्ते च्युत्पाद्यन्ते प्रमेयाण्यनेनेति तन्त्रं प्रयाणं, तदेवाधिकर-णमाश्रयो शापकत्वेन येषामर्थानां ते तथोक्ताः । अशास्त्रितो- ऽयामाणिक इत्यर्थः । आभिमानिकं च प्रामाणिकत्वं, तेन सि-द्धान्तभेदिनावर्थानां सर्वेषां न प्रामाणिकत्वपसङ्गः ।

तदेतं भाष्यकारेण व्याख्याय सामान्यलक्षणं पिष्ठतमेवं व्याख्यानपूर्वकमेव विभागसूत्रं पठति । तन्त्रार्थसंस्थिति-रिति । तन्त्रग्रहणेन च सर्वतन्त्रमतितन्त्रयोहपादानं, तयोरपि तन्त्रत्वात् , तदिदमुक्तं तन्त्रभेदास्विति । अनवधारिता-थेपरिग्रह इति । साक्षाच्छास्त्रे नोपाचो यथा मनस इन्द्रिय-भाव इति ॥ २७ ॥

सर्व-न्तः (सू. २८)॥ यद्यपि द्राणादिषु भौतिक-त्वाभौतिकत्वादौ विमतिपत्तयस्तथाऽपि इन्द्रियत्वे नास्ति विमतिपत्तिपिति। तदेतद्वातिककारो व्याचष्टे। सर्वेषामिति। अत्र चोदयति। न दृष्टान्तादिति। परिहरति। भिद्यत इति। न चैवं सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्तस्य सर्वेरेव निश्चितत्वादिति। अनुमानागमयोरिति। (१०५।१) सम्बन्धग्रहणाश्च-यावनुमानागमौ, यत्र च सम्बन्धग्रहः स दृष्टान्त इत्पर्थः॥२८॥

समा-न्तः (सू. २९) ॥ समानशब्द एकपर्यायः, नैयायिकानां हि सपानं तन्त्रं न्यायशास्त्रं, परतन्त्रं च साङ्ख्या-दिशास्त्रम् । चेतना आत्पानो निरितशया अपरिणामिनो न कने चिद्धमेणोपजनापायधर्मेण युज्यन्ते, प्राकृतेषु च तत्कारणेषु म- इदहङ्कारपश्चतन्मात्रभूतसूक्ष्मेषु विशेषोऽतिशय इत्यर्थः । तदेत-त्सूत्रं वार्तिककृद्धाचष्टे । सामान्येति । योगानामेत्र सांख्यानामेवेति नियमः ॥

यत्-न्तः (सू. ३०) ॥ यस्यार्थस्य साध्यस्य वा हेतो-र्वा, सिद्धाविति विषयसप्तमी, न तु निमित्तसप्तभी, द्वयोक्कीनयो- किंगिकनैमिकिकत्वायोगात्। तेन यस्तिक्षये द्वायमाने तद्रमुक् द्विणोऽर्थास्तद्दत्वभावेन द्वायन्ते सोथेः साक्षाद्विक्रियमाणस्त-द्वुविक्रणां चाधारः, तदाश्रयत्वात्तिसद्धः, स पक्षां वा भवतु हेतुर्वा तेन क्षेणाधिकरणसिद्धान्तः। पक्षस्तावद्विवादाध्यासि-तमुपल्लविधनत्करणमुन्पत्तिमत्त्वाद् वस्तादिवद्गित। अत्र हि पृथि-च्यादिगतेनोत्पत्तिमत्त्वनोपलाविधमत्पूर्वकत्वं तद्गतं साध्यमानं स्वसिद्धान्तर्गतानुपद्भित्तवेद्वत्वाद्युपेतमेव सिध्यति, नान्यये-होपलाविधमत्पूर्वकत्विसद्धिति। भाष्ये हेतुपतिसन्धानं सिद्ध्यद् अनुपङ्गयर्थान्तरान्वितं सिद्ध्यतीत्युद्वाहृतं, तदेतत्सर्वावरोधार्थ-वार्त्तिकहृदाह। चाक्यार्थेति। हेतुरीह्वाः पक्षश्च वाक्यार्थ इत्पर्थः। पूर्वोऽर्थोयः साक्षाद्विकृतः तस्य सिद्धावन्तर्गत इति भाष्यार्थः॥ ३०॥

अथाभ्युषगमसिद्धान्तलक्षणसूत्रम् ।

अप-न्तः (सृ. ३१)॥ तद्वातिककारो व्याचिष्ठे। अन् पराक्षितोऽस्त्रित इति। स्त्रितस्य प्रायेण परीक्षासम्बन्धान्त् । मनसो हिन्द्रियत्वेनास्त्रितस्यापि इन्द्रियत्वाभ्युपगमः प्रमाणाधिकरणो यतः तस्पादयमभ्युपगमसिद्धान्तः। सृत्रं चर्चं योजनीयम् , असृत्रिताभ्युपगमाद्धेतोर्यतस्तद्विशेषपरीक्षणं क्रिःयतं तस्पाद्विशेषपरीक्षणाज्ञायतेऽस्त्रितमध्यभ्युपगतं सृत्रकारंण । सोऽयमस्याभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्तः। एवं स्वमवेन सृत्रं व्याख्याय भाष्यकारव्याख्यानं दृषयति । शास्त्रानभ्युपगम इति । प्रमाणानशीन इत्यर्थः । प्रमाणतन्त्राभ्युपगमसंस्थितिरिति सिद्धान्तसामान्यस्थः सृत्रं, न च प्रमाणानशीन।भ्युपगमसंस्थितिरिति सिद्धान्तसामान्यस्थः, न च प्रमाणानशीन।भ्युपगमस्तदन्वेतीति नायमीदृशोऽभ्यु-

प्रमासिद्धान्तो भवितुपहतीति हृदि निधायायुक्तनाऽपि दर्शिता। अझं मत्यसदाचारत्वात् प्रामाणिकं च पुरुषं मत्यशक्यस्वादिति बुद्धिमतोऽनक्कानस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । सर्व एकायं पक्ष इति । (१०६६) सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रसिद्धान्तौ तावत्साक्षादभ्युपगम्यमानौ स्वमुखेनैन पक्षतयाऽभिधीयेते, अधिकरणाभ्युपगमी तु साक्षाद-नभ्युपगम्यमानावष्यथोदभ्युपगन्तव्यावित्यर्थोपस्या पक्षावित्य-र्थः। ननु यञ्चपपश्रपाणतयाऽभ्युपगमः सिद्धान्तस्तर्हि सिद्धान्त-भोदिनामधीनां प्रामाणिकत्वेन विरुद्धधर्मसमाछिक्किता भावाः मसञ्चरित्रस्यत आह तत्प्रत्ययात् । तस्य ममाणोपपन्नत्वस्य प्रत्ययादभिमानादित्यर्थः । पक्ष इति । पचि व्यक्तिकरण इसस्माद्वयुत्पनं कर्मतया व्यवयमानतया उपादानं स्वार्थस्य पक्ष इति पद्मुपादीयतेऽनेनेति व्युत्पस्या । क्रियासाधन इति । प्रधानक्रियासाधने। क्रियाविद्येषयुक्त इति । अवान्तरव्या-पारयुक्ते । तेन १६ प्रधानिकयायां कारकाणां वैचित्र्यं भवतीति । चआसी न्यायस्याभ्युपमम इति । यात्रदभ्युपगतं न्यायस्य साधनं न्याय इति ताबद्भ्युपगतं भवति प्रमेयसाधनं प्रमाणमिति, न च धर्मिण्यनभ्युपगते तदाश्रयोऽभ्युपगतो भवति, तस्माद्य-यथाऽपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तानपद्वत इत्यर्थः । अथ सङ्ख्रहः पच्च-श्चाब्देनेति । (१०७। ६) । यथा दण्डिशब्देन दण्डसम्बन्धोप-हितसीमानः समानासमानजातीयाः सर्वे संग्रह्यन्ते तथा पक्षश-ब्देनापीत्यर्थः । अयं तु कल्पः सर्वतन्त्रसिद्धान्ताच्यापकत्वकथने-नैवार्थादपाकृत इति न पृथग् निराकृतः । पक्षशब्दो हि व्याख्य-माज्ञत्वोषाधिनिबन्धनपृष्टत्तिः, न च व्यज्यमानत्त्रमस्ति निसर्ग-व्यक्ते सर्वतन्त्रसिद्धाः इति भावः । वाक्यार्थप्रतिपत्ता-विति। पीना देवदत्ती दिवा न शुक्के इत्यस्य दिवा भाजन्तिष-

घोऽर्थः तस्मात्तद्विपरीतरात्रिभोजनविधिरर्थापति होंकसिद्धा, सा च न यथा प्रमाणान्तरफळं, तथा द्वितीये निवेद्यिष्यते। तदनेन प्रवन्धेन भदन्तदिग्नागोदितानि दूषणानि निराक्त-तानि॥ ३१॥

प्रति-वाः (स्त. ३२) ॥ वार्त्तिककारः सूत्रतात्पर्यमाइ। अवयवानामिति । नन्यवयवसामान्यलक्षणमन्तरेणाज्ञक्यो विभागोदंशः तद्विशेषलक्षणं च । न चेदं सामान्यलक्षणं, विभा-परत्वादित्यत आह । सुत्रम् । विभागपरमध्येतदर्थादवयवसा-न्यलक्षणं सूचयतीति सूत्रम् । अन्यपरादपि वाक्यातः प्रतीय-मानोऽथींऽपेक्षितः स्वीक्रियते एवेति शाब्दाः। तत्रावयवपदा-देव सामान्यलक्षणमनगम्यते । अवयवत्वेनैकवाक्यता दर्शि-ता, सा च पदानां परस्परापेक्षितसम्बन्धयाग्यार्थाप्रत्याय-ने न भवति, तस्मात्त्रथाविषार्थमस्यायनमेव मतिहादीनामवयव-सामान्यलक्षणं सिद्धमिति सुत्रमित्यनेन दर्शितं वार्त्तिकक्रतेति । विभागोद्देशतात्पर्यमाह । विभागेति । ज्यवयग्रहणसुपस्रक्ष-णार्थम्, ब्रवयवमित्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र भाष्यं, तत्राप्रतीयमा-न इति । सामान्येनावषृते धार्मिण विशेषणाग्निमस्वादिना सन्दिग्धे अग्निमस्वादितस्वावधारणं प्रत्ययः, तस्यार्थः प्रयोजनं हानोपाः दानोपेक्षाबुद्धयः, तस्य प्रवर्तिका उत्पादिका जिह्नासा । प्रस-यसाधनानुसरणद्वारेण पत्यासात्तः संशयतस्वक्षानयोविषयमता, न तु स्त्रह्वगता, संशयानन्तरया जिज्ञानया संशयस्य व्यवधाः नात्। दाक्यं प्रमेयं तस्मिन् प्रासिः शक्तता प्रमाणानां प्रमातुश्च, सा च स्वरूपमहकारिभ्यां देशा । तापिमां भाष्यकारोऽतया बाचोभद्धा दर्शयति । प्रमातः प्रमाणकतिते । प्रतिशादि-बदिति वैश्वर्यदृष्ट्यान्तः । प्रतिपञ्चापवर्णनामिति । यदि भ्रम्हो नित्यः स्याक् स्यास्कृतेक इति अनित्यत्यस्य नि-स्यत्वं प्रतिपक्षः तस्मिन् इत्वधाववर्णनं न चायमक्रुतक इति तद्यवर्णनमतिषेथे सति तश्वद्वानाभ्यनुद्वानार्थम् । तश्वं द्वायते-Sनेनेति तस्वद्यानं ममाणं, तदभ्यनुद्यानार्थे संशयव्युदासस्तर्का-परनामा । ब्युदस्यते हानेन प्रमाणाभ्यनुद्वानद्वारेण प्रमाणेतिक-र्वेण्यताभूतेन संशय इति । तदेतद्धाष्यजातं पदनपूर्वेकं वार्त्तिकः कृद्याचष्टे । कथं पुनरिति । न पुनर्जिद्रासादयः परप्रतिपादकाः श्चब्दाद्वगताः सन्तः। अथ माभूवन् परप्रतिपादकाः स्वप्रतिपादका एव बस्माञ्च भवन्तीत्यत आह । निश्चितत्वाचेति । (१०८) ५) साधनादेव गम्यते पाष्यते प्राप्तं च हायते इत्यर्थः। इत-क्यप्राप्तिश्च पाष्यते ज्ञायते इत्यर्थः । तत्कि सर्वथैवानकं जिज्ञा-सादय इत्यत उक्तं भाष्यकृता, प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था इति, तदेतद्भाष्यं न्याचष्टे । प्रकरणे स्विति । प्रकरणं क्याप्रवृत्तिः, तदुःथापका जिज्ञासादयोऽनयवा अङ्गीमन्यर्थः। ते च जिज्ञासादय इत्पन्नाः प्रकरणस्योत्थापकाः स्वरूपेण, न षुनः स्वज्ञानेन, येन स्वज्ञब्दमातिपाद्याः सन्तः प्रकर्णेऽव्यङ्गं भवेयुः, यथा प्रतिहादयः स्वज्ञानेन स्त्रार्थोन् प्रतिपादयन्तः, तस्मात्सर्वथैव जिज्ञासादिवाचकपदत्रयोगोऽनर्थक इति भावः। अत एवाइ परप्रतिपादकस्वादिति । तुशब्दो जिज्ञासादि-भ्यो व्यवज्ञिनति । त्र्यवयवमपीत्यपिना स्ववयवमतिषेधं सः मुचिनोति । उपनयनिगमनयोरित्यत्र मतिक्षावा अपीति द्रष्टवय् ॥ ३२ ॥

स्वाध्य-ज्ञा (स्तू. ३३) ॥ परिग्रहातेऽनेनेति परिग्रहः, स च वज्ञनं चेति परिग्रहवचनम् । उदाहरणमनित्यः शब्द इति । तदाक्षिप्य वार्तिककारः सपावचे । सिद्धत्वादिति । अग्निमानेत्र नातद्वान् , नास्याग्निनदानीमयोगः । स च पर्वतेऽग्निम-ति साध्यमाने विशेषणविशेष्ययोः परस्परसम्बन्धलक्षणो निय-मोऽर्थात सिध्यति, न तु साक्षादयोगव्यवच्छेद एव साध्यः, लिक्रस्यान्यापोद्दविषयत्वानभ्युपगमात् । तस्य निहेंश हति । (१०९ । १६) निर्दिश्यते इनेनेति हि प्रतिज्ञात्रात्रयमुच्यते । अत्रान्ययोगव्यवच्छंदं वाक्यार्थं पन्वानो भदन्तः प्रतिज्ञालक्षण-मतिन्याध्यन्याप्रिभ्यामासिवति । उभयोति । उभयोरवधार-णयोः प्राप्तौ संज्ञयेन किमिद्रमवधार्यते कि वेदमिति प्रसक्ता-विवर्थः । प्रतिज्ञावधूनेति । यत एवकारो न ततो इन्यत्रावधा-रणमिति हि बाब्दा इति भावः । व्यतिरेकित्वादिति । व्य-भिचारित्वादित्पर्थः । समायत्ते । सर्वस्मिष्वाक्य इति। (११०१६) संसर्गी वावयार्थ इत्युत्सर्गः, किचित्युनरन्ययोगव्य-वच्छेदोऽपीति । मामान्यश्रुतौ नियम इति । यथेन्द्रियार्थस-शिकवींत्पश्चामित्युक्ते ज्ञानं सुखादि च सामान्येन प्राप्तं, तत्र ज्ञा-नग्रहणं न विधायकं माप्तत्वादतः सुखादिच्यवच्छेदफछं विज्ञाय-ते. यदि त्वस्मद्यनमातिक्रम्य सर्वत्रावधारणं करोति ततोऽस्य लोकविरोध इत्याह । सर्वत्र चेति । तत्कि लोके न कचिदव-धारणिस्यत्राह । यत्र चेति । चोदयति । ननु चेति । सिद्ध-प्रतिक्षेपः साध्यक्षब्दस्यार्थ इत्यभिषायः । परिहरति । न सूत्रा-र्थेति । सन्दंदे व्यदमुपतिष्ठते, व्याख्यानतोऽर्थमतिपत्ति शिल वः । चोदकः स्वाभिभायमुद्धाटयति । अथ पुनरिति । अर-साध्यानिर्देशः सिद्धनिर्देशः तस्य निवृत्तिः साध्यक्षव्दादवगः म्यते, न तु प्रज्ञापनीयोऽर्थ इत्यर्थः । परिहरति । असाध्यं चेति । भवंदेतयदि सिद्धमात्रमसाध्यं स्यादपि त्वनुपपद्यमानं साधनं सिद्धिर्यस्य तद्वत्यसाध्यं, तथा चासिद्धस्य चाश्चपत्वादे- र्निहत्तिरित्यर्थः । पुनश्चोदयति । अथ पुनरिति । (११११२) न कृतकत्वादि साध्यं, नाष्यनुषयद्यमानसाधनं, नापि कृतक-त्वादि पराक्रुत्वेनोपात्तं येनापज्ञापनीयं स्वादित्यर्थः । परिहरति । नैष दोष इति । प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विश्विष्टस्य परिग्र-हवचनमिति स्त्रार्थः, न पुनर्धर्ममात्रपाग्निहवचनमिति । अभ्युप-गम्य व्यवच्छेदं शब्दार्थमेतदुक्तं, परमार्थतस्त्वानियमः, क्राचित्संसर्गः कचितु व्यवच्छेद इत्याह । यश्चदिमिति । इतांऽपि नासिद्धयाहैं-तुद्दष्टान्तयोः प्रमङ्ग इत्याह । साध्यनिर्देश इति च प्रांतज्ञा-यामिति । प्रमाणतन्त्रः खल्बभ्युपगमसिद्धान्तः, न च चान क्षुवत्वादिषु प्रमाणमूलता, तद्भिमानोऽपि वाधकादपाकृत इ-ति । ननु यदि सर्वतन्त्रासिद्धान्तातिरिक्तानां सिद्धान्तान्तरा-णां साध्यत्वं, तर्हि साध्येनैव चरितार्थत्वादपार्थकं पृथगमिधा-ममेतेषामत उक्तमवस्थायामिति । विमत्यवस्थायाम् । सर्वतन्त्रे तु विमतिरशक्येत्युक्तम् । परिहारान्तरमाह । जिज्ञासादीति । (११२।७) विभागसूत्रेण प्रकरणोत्थानहेतवो बाक्यावयवतया निराकार्यतवा जिज्ञासादयो बुद्धिस्थीकृतास्तेन यत्र जिज्ञासा-दयः स साध्यः, न च चाक्षुपत्वादिषु प्रमाणवाधितेषु सन्त्येत इत्यर्थः । परिहारान्तरमाह । अईत्यर्थे इति । अपरमपि परिहा-रमाह । कम्मेकरणयोतित । एवं तावद्व्युत्पस्यादिपदर्था-लोचनया साध्यशब्दस्य न हेत्रहृष्टान्तयोः मसङ्ग इत्युक्तं, सम्भ-ति लोक एवातिस्फुटास्तिस्रो विधा अर्थानां, कृतमत्र सुस्मानु-सरेणेनेत्याह । साध्याऽसिद्धसिद्धभेदादिति । अन्यतरा-सिद्धयोईतुर्छान्तयोः प्रसङ्गो पाश्विति कर्मतया त उपादी-धन्त इत्युक्तम् । उभयपक्षेति । पश्चश्चरो वर्गवचनः, सम्मति-वक्रमुभयोर्वेर्गयोरिसर्थः। परिहारान्तरमाह । अथ बेति । अव-

यवानामेतत्वकरणं, तेषां च प्रधानेकार्थपरवायनेनैकवाक्यकाः मापन्नानामवयवभावः, यत्रत्यायनोद्देशेन च ते प्रवर्तन्ते तत्प्रधाः नं, धम्भी च सिवाधियिषिनधर्मविशिष्टस्तथा, न च साक्षात्तत्त्र-त्यायनाय ते विभवन्तीति तदर्थे साधने व्यापियन्ते, तेन सि-वाधिवितधर्मविशिष्टां धर्म्भी तेषां प्रधानं विषयः, प्रधानं च प्रथमं बुद्धी विपरिवर्त्तते इति साध्यश्चदेन स एवोच्यते न तु हेत्रह-ष्टान्नावमधाने इत्यर्थः । तदेवमद्ष्टमस्मञ्जक्षणिति यदस्मञ्जक्ष-णमनेन दोषेण भङ्का भदन्तेनान्यथा सक्षणं प्रणीतं तदेव दृष्ट्-मित्याह । न चेद्यांमात । (११३१३) नतु यत्र साध्यपदम-स्ति, भवतु तत्रेष्टग्रहणमनर्थकं, न त्वस्मिंस्तद्स्तीति कथमिष्टग्रह-णमनर्थकामित्यत आह । कम्मेग्रइणाचेति । म.भूत्साध्यपदमस्ति त पश्चपदं, तद्वि हि पठ्यमानं व्यव्यमानं साध्यमेवाह, तच्च कर्म चेप्सितमिति । प्राप्तुमिष्टामित्यर्थः। चोदयति । अधाष्य-निष्टिति । नन्वनिष्टः पक्ष इति विपतिषिद्धमित्वत उक्तम् । अर र्थतः किलंति । वस्तुव्यवस्थापनाय प्रवत्तस्य ताद्दशं नेष्ट्-मित्यर्थः । बौद्धपश्चमुपन्यस्यकेव मध्ये तद्धिमतं किञ्चि-किराकरोति । अश्रावण इति । कृतव्याख्यानमेतत्त्रथम-सुत्रे । कारणतो विकारादित्येवमादेः न व्यङ्गं व्यञ्जकं कारणमन्तिवचे । नो खलु महति मदीपे घटो महानल्पे बाऽलप इति, महति तु कारणे महान् शब्द इति । त-स्मात्कारणतो विकारात् कार्यः शब्दो यथा महाद्भिः स्युक्त-विण्डैरारब्योऽवयवी महानिति । तदनेन प्रत्ययभेदभेदित्वं हेतु-रुपलक्षितो भवति । आदिशब्देन सतः शब्दस्याभिव्यक्ती दो-षादित्येवमादयो प्राह्याः । दोषध दर्भेध्मादिबद्रपयुक्तानामृचां निरिष्टिकत्वेन पुनरनुपयोगः, कार्य्यत्वे पुनरन्यत्वेन न निरिष्टि⊀

कत्वामित्यर्थः । यद्यप्यागमोऽपि शब्दानित्यत्वेऽस्ति, यथा 'सो-मं राजानमस्जत ततस्त्रयो वेदा अस्डवन्त' इति. तथाऽपि 'नासदासीन सदासीदाम्नाय एव खरवयमग्र आसीत्'हाते नित्य-त्वेऽप्यागमद्रीनाद्रनिश्रयाद्तुपानस्यैवात्र पापाण्यं, तथा चातु+ मानविरोध इति । प्रसिद्धिविरोधं तु न बुद्ध्यामहे प्रमाण-विरोधान्नेदेन । अबोधमाह कोऽयं प्रसिद्धिवरोध इति । एकग्रन्थेनाइ(११४।१) प्रसिक्तिः प्रश्यक्षादीनामिति । अचन्द्रः श्रशीति यदि चन्द्रे शशिब्दवाच्यत्वं निषिद्ध्यते, तदा छोकव्य-वहारावगतान्वयव्यतिरेकपभवानुमानविरोधः । अथ विकल्प-क्रानगीचरत्वनिषेषः, ततो भवतां स्वसंवेदनपत्यक्षविरोधो-Sस्माकं तु मानसमत्यक्षविरोध इति सर्वथा न ममाणादन्या मसिद्धिरिति । तदेवं बौद्धपक्षग्रुपन्यस्य तदुक्तान्युदाहरणानि द्-षयित्वा बौद्धपश्चमुपसंहरति । पतदर्थेति । तदेतद्द्वपति । एतच्चेति । वस्तु हि यादशं स्वकारणादुत्पश्चं तादशमेव तत्, न तस्यान्ययाभाव इति न तत्र दोषो निविधते, तद्विषयाणि पदान्यपि मत्येकमदुष्टान्येव, या पुनः पौरुषयी दृष्टमन्यत्रार्थ-मन्यत्र समारोध्य आन्त्या वा पर्विपलम्भाय वा मतिहादि-रूपेण बाक्यक्रिया सा स्ववचनविरोधादिशालिनी दुष्टा तद्द्वा-रेण पुरुषो निमृह्यते नार्थो न पदानीति स्वार्थीपवादः स्ववच-नविरोधः कर्तृदोषो भ्रमी वा विषद्धम्भो वा क्रियायाग्रुपचर्यते । न च क्रियायाः भ्रमो वा विश्लम्भो बा, तयोरभिप्रायभेदतया पुरुषधर्मत्वात, क्रियायास्तु बाधनात् पुरुषाभिनायावगति-रिति क्रियाद्वारेणेत्युक्तम् । चोदयति । प्रतिश्वाया इति । तदेतद्विषसङ्गेन द्वयति । नैतशुक्तं हेरवादीति । न पुन-र्द्षणानि न्यूनतावयवान्तरदोषाक्षेपभावोद्भावना-

नीति । (११५।१) त्रैद्ध्यसम्बो हेतुः पूर्णः, स त्रिषु रूपेवन-न्यतमेन इपेण रहितो न्यूनोऽसिद्धो वा विरुद्धोऽनैकान्तिको भवतीति सोऽयं न्यूननादोषो हेतोः । अवयवदोषश्च प्रतिज्ञादोषः स्ववचनविरोधादिः हेतुदोषोऽसिद्धत्वादिरेवग्रुदाहरणदोषः सा-ध्यविकछत्वादिः, उत्तरदोषां जातिः शाष्ट्यप्राप्तिसयादिः तस्या-क्षेप उपादानं स्वीकार इति यावत् । भावोऽपतिभादिः स हि बादिनो वा प्रतिवादिनो वाऽभित्रायः, तस्योद्भावनानि द्वणा-नीति। न हि सम्भवे सत्युपचार इति। प्रतिज्ञागता हि दोषा यदि तहतत्वेनोद्धान्यमाना न बादिनो निग्रहमापादयेषुः, ततस्तत्र निष्पयोजनःवनासम्भवात् पक्ष : एव उपचर्यस्त्, पारयन्ति तु प्रतिज्ञागतानि द्वणानि नित्रहीतुं वादिनः मिति । सोऽपं प्रतिहागतानां दोषाणां प्रतिहायां सम्भव इति। कस्मात् पुनर्भश्चस्था इत्यंत्र न युज्यत इत्यत उक्तं, लौकिकप्रयुक्तवाक्यार्थान्वारूयानं नानादिलोंकप्रयोगो नियोज्यः पर्य्वतुयोज्यो बेत्मर्थः। स्यादेतत्। इष्ट्रप्र-इणप्रनक्षराद्धदप्रविभायव्याप्तं यथा स्यादित्येवमर्थ, यथा परार्थाश्रश्चराद्य इति । अत्र हि परार्थेवात्रमक्षरास्टं न साध्यमपि त्वात्मपराधर्षं, तच नोचारयति. पाभृदनन्वयो हेतुः सङ्घातत्वादिति, तस्पात्तदवरोधाये-ष्ट्रग्रहणमित्याह । अत्रष्ट्रग्रहणेनेति । परिहरति । अय-मध्यर्थः साधनादेव गम्यते । अयमभिसन्धः वचनलिङ्गा हि वक्तरभिनाया भवन्ति, यत्परं च वचनं स वचनार्थः, ता-त्पर्य चास्य कविद्वाच्ये कविल्लक्ष्य इति सर्व एवासौ वचना-र्थः । यस्त नैवंविधः कथमसौ वचनार्थः कथमसौ बाद्यभिपाय-व्याप्त इसवगन्तव्यं । न च कविद्यि पक्षः प्रतिह्रापदवाच्यस्त-

स्य वाक्यार्थत्वेन छक्ष्यत्वादेवेति । अनिष्ठनिष्टुनिरिष्टेति । तस्साधनपनिष्यपाणपपि तदानीपिष्टुमेत्र, अन्यथा तत्र प्रयक्षान्तुत्पत्तेरिच्छापूर्वेकत्वात्तर्यति । अथ संदायो विचारणेति । तस्य संदायो विचारणेति । तस्य संदायविषय इष्यपाणो जिज्ञास्यमानश्च साध्य एत भवति न साधनादिरित्यर्थः । स्थानान्तरीयं च भदन्तस्य छक्षणं,

"साध्यत्वेनेप्सितः पक्षो विरुद्धार्थानिराकृतः ।" इति ।

तत् द्वयति। एनेनेति। (११६ । ७) अत्रापि हि साध्यपदादर्खे वृथाक्षरचतुष्ट्यमिति। तथा पक्षो यः साधियतु-मिष्ट इत्यत्रापि च वसुबन्धुलक्षणे विरुद्धार्थानिराक्तत्रहणं न क-र्श्वच्यम् । एतदुक्तं भवति । न केवलपस्माकमेताद्विरुद्धार्थानिरा-कुतपदमनर्थकं मतिभाति, समानतीर्थानामपि तथा विभाति य-तस्तैक्षीपात्रामिति। अत एवं वक्तव्यं पक्षो यः साधियतुमिष्ट इति,(१९७। ५) यद्यवत्रापि प्रयोज्यपयोजकव्यापारयोः साध-विद्वमिति समानं, तथाऽपि तुमुना य एव साधयिता वादी स एवं चितत्युक्तं भवति । न पुनर्वादिनो नियोक्ता साधियता बादी बैषितेति । एषितृत्वं च वादिनो धुनं कृत्वैतदुच्यते । यदा पुनरे-षितृत्वमपि मयोजके सञ्चार्यते तदा स्वयंग्रहणेनाप्यमतीकार इसभिपायः। तत्त्वभाक्तयोश्चेति। (११७।६) सिद्धः साध्यस्य प्रयोजकः कर्ता, स हि सिध्यन्तं साध्यं साधयति बादी, तस्मिनियं साधना समवेता । यस्तु तस्यापि मयोजक-स्तृतीयस्थानपतितो न तस्मिन् साधना समवैतीति यः कार-यति स करोत्यंवेति कथिश्वदस्य भक्त्या कर्तृत्वं, तचायुक्तं सति

मुख्ये कर्त्तरीत्यभित्रायः । आञ्चस्यं मुख्यत्वम् । पूर्वभित्रायः स्थितमर्थमुद्धाटयति । तुमुनश्चेति । अत्रोक्तं भाष्यकारीयाः भ्युपगपतिद्धान्तनिराकरणावसरे । अत्रमाणकमर्थमिति ।

यस्तावच्छास्त्राविरुद्धांऽर्थः प्रमाणसिद्धः, स शास्त्रीय एव शाः स्वाभ्युपेतप्रमाणसिद्धत्वात् , तं च्युत्पाद्यन् न शास्त्रं बाधते । यस्तु प्रमाणिकृतवैशेपिकतन्त्रः शब्दनित्यत्वं साधयति, सोऽन-वधेयवचनः न हेन्वभिधानं यावत्परिषत्मतिवादिभ्यां नीयते, अपि तु प्रतिश्लोचारणानन्तरमेव निगृद्धते । यस्तु वैशेषिकतन्त्रा-ध्ययनमात्राद्वेशेषिकत्वमात्मनो दर्शयित्वा शब्दनित्यतां प्रति-जानीते नासौ प्रमाणीकृतवैशेपिकतन्त्र इति न स निगृद्धते । यश्चाप्रमाणकोऽभ्युपगम इति । अभ्युपगम्यत इत्यभ्युपग-मः । तद्भिधानं प्रतिश्लोति चक्तव्यमिति । (११८ । १) साध्यप्रदणात्तद्वहणस्य लाघवादिस्रर्थः । यस्तु तत्र भवताः नैयायिकनिति । प्रकृतसुपसंहरति । तस्माद्येनिति ॥ ३३ ॥

अवान्तरसङ्गति पदर्शयन् प्रतिज्ञावचनस्य साधनाङ्गत्वपि दर्शयति । हेतोरचसरप्राप्तस्याति । प्रतिज्ञानन्तरं हेतुबचनस्या-वसरः । तथा हि परप्रत्यायनाय वचनमुद्यारयन्ति प्रेक्षावन्तः, तदेव च परं बोधियतव्या यहुश्रुत्सन्ते, तथा सत्यनेनापेक्षिता-भित्रानात् परो बोधितो भवति, नो खट्याम्रान् पृष्टः कोविदा-रानावक्षाणः प्रष्टुरवधेयवचनो भवति, अनवधेयवचनश्र कथं प्रतिपादको नाप, यथा च माउर समिष्णसाहरंति गुहुणा प्रेषित एषोऽह्माहरामीत्यनुत्का तद्धं यदायं ग्रहं प्रविक्षति तदाऽस्म कुष्पति गुहः, आः शिष्यापसद छान्दम्बच्चर माउर मामवधीर-यसीति ज्वयाणः । एवमनित्यं शब्दं बुभुत्समानायानित्यः शब्द् इत्यनुत्का यदेव किञ्चिद्वयते कृतकत्वादिति वा यत्कृतकं तद-नियमिति वा कृतकथ शब्द इति वा तत्सर्वमस्यानपेक्षितमापा-ततोऽसम्बद्धाभिथानं, तथा चानवहितो न बोद्धुमईति । य-रकृतकं तत्सर्वमन्तित्यं, यथा घटः, कृतकथ शब्द इति वचनम-

र्थसामध्येनैवापेक्षितशब्दानियत्वानियायकिवयचानवत्रेति चेत्र, परस्पराश्रयत्वमसङ्गात् । अत्रत्राने सत्यतोऽर्थनिश्चयस्तस्मा-वाषधानिति, न च परिषत्वतिवादिनौ नपाणीकृतवादिनौ यदेतद्वचनमनुसन्धाय प्रयतिष्येते, तथा च सति न हेत्वाद्यपेक्षे-तां, तद्वचनादेव तदर्थनिश्रयात् । अनिसः शब्द इति स्वपेक्षित उक्ते कुत इत्यपेक्षायां कृतकत्वादिति हेतुरुपतिष्ठते । सोऽयं पञ्चावयवपयोगे च तल्लक्षणे च पतिज्ञानन्तरकाळ एवावसरो हेतोः, तदेवं हेतोः स्वरसमाप्तस्य सामान्यलक्षणापदेशद्वारेण तद्धि-शेषळक्षणसूत्रम् ।

खदा-तुः (सू. ३४) ॥ श्रत्यर्थाभ्याग्नुभयलक्षणमूचना-त्सुचम्। अत्र च हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः, स च विभागोदेशे षाक्यावयव इति वचनकृषः, तस्य सामान्यलक्षणं - साध्यमा-**धनमिति ।** साध्यतेऽनेनेति व्युत्पस्या यद्यपि पाराध्यीपस्रं क्रतकत्वादिकमर्थमाह, तथाऽपि तस्य वचनात्मकहेतुसामाना-धिकरण्यानुपपत्तेविषयि कृतकस्वादित्यादिकं वचनमुपलक्षयः ति । यदि च वचनं हेतुरित्युच्येत, तत्माध्येन समिभव्याहृतं प्र-तिज्ञा स्यात् । अथ वचनमित्येतावदुच्येत, तदातिव्याप्तिः स्यात् । डक्वारे तुन कवित्यसङ्गः, उपनयादिष साधनं न परा-इतया गम्यते, किं तु प्रातिपदिकार्थप्रधानतया स्वनिष्ठमिति न तत्रापि प्रसङ्गः । इत्वाभासाश्च न साधनामिति साधनपदेनैव निराक्रताः । न्यायवाक्यावयवस्त्रेन च नान्यशब्दे प्रसङ्गः । तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं सिद्धं सामान्यलक्षण-स्य । इदं चाऽऽर्थम्, श्रीतं तु विशेषलक्षणम् । हेतुरिति यद्यपि सामान्यपदं, तथाऽपि त्रकरणादन्वयव्यतिरेकिहेतुपरं द्रष्टव्यम् । तेन हेत्रिति लक्ष्यनिर्देशः परिशिष्टं तु लक्षणम्, तदेनद्भाष्यक्र-

माषष्टे । उदाहरणेनेति । साधर्म्यपद्याख्यानं सामान्या-दिति। साध्यसाधनपदन्याख्यानं साध्यस्य धर्मस्येति। साध्य-स्योति धर्मिमात्रं बुद्धिमी भूदत उक्तं धर्मस्येति । धर्मसहितस्य धर्मि-ण इत्यर्थः । तदेव स्फ्रटयति । साध्ये प्रतिसन्धायेति । उदाहर रणे साधम्यीत्साध्यस्येत्वनेनान्वयपक्षधर्मत्वे अन्वयव्यतिरेकप-क्षधमत्वानि च दार्शतानि । साध्यसाधनमिसत्र च साध्यप्रहः णेनाबाधितविषयत्वासत्मतिपक्षत्वे स्वविते । तद्विपरीतस्य साध-नानईत्वादिति, तदेतद्वार्तिककारो व्याच्छे । उदाहरणेनेति । यो धर्मो धुगादिः साध्ये भवति स तथाभूत एवोदाहरणेऽपी-ति। उदाहियत इत्युदाहरणं दृष्टान्त्यभी तस्मिन्। न पुनः स एव, कुतः, अन्यधर्मस्येति । यदि तर्हि नान्यस्य धर्मोऽन्यत्र वर्तते, कथं तर्हि समानता सा हि तत्त्वान्यत्वविशोधिनीत्यत आह। किं तु तत्तुल्यः स एवोच्यते । यथा तानेव शालीन् भुञ्ज्बहे तानेव तित्तिरीनिति। तदनेन साम्राप्त्यादिति भाष्यं व्याख्या-तम्। उदाहरणग्रहणप्रयोजनमाह् । चदि पुनरिति। साध्रम्यमात्रं हि विरुद्धे चासाधारणे सन्वभिचारे चास्ति, तेषामि वचनं हेतुः स्वात् , तेवामिव यथास्वं साधारणत्वादित्यानिष्टमित्यर्थः । ननु तथाऽपि सन्यभिचारेऽप्युदाहरणसाधम्मर्विपिति कथं नि-वर्त्तत इत्यत आह । उदाहरणेति । विशिष्टविधानस्य शेषनि-षेघोऽर्धसिद्ध इत्यर्थः । पक्षान्तरमाह । अवधारणेन चेति । (११९ । १) साधम्यादित्यतो विशेषेण सर्वसाधम्यमाप्तातु-दाहरणसाधम्यमिषि माप्तमेवेति विधानानर्थकये परिसङ्ख्यायकं सदवधारणार्थमेव भवति, अतदवद्योतनाय चैवकार इत्यर्थः । साधर्म्यमेवत्यत्र साध्यपदं योजनीयं, तेन साध्यैकदेशासिद्धिः मपाकरिष्यति । पृच्छति । कस्य पुनरिति । उत्तरम् कस्याः

न्यस्येति । अत्रैन हेतुद्वमाह । प्रकृतत्वात् प्रत्यासस्य ।
साध्यं खल्नत्र प्रकृतं प्रधानं, तदुहेशेनावयनानां प्रवृत्तेः, साध्यसाधनमिति च पदेन सिन्धापितमिति तदेव । द्वितीयमन्धारणं स्फुटिकरोति । अत्रापि चेति । साध्ये प्रतिसन्धायेति
भाष्यार्थमाह । साध्योदाहरणाभ्यामिति । द्वाचिति ।
सपक्षे व्यापकाव्यापकावित्वर्थः। अनैकान्तिकस्य चति । माधारणस्य वा असाधारणस्य वेत्यर्थः। एवं भाव्यमानेनेति । (१९०। २) परिभाव्यमानेन । नात्तिप्रसक्तस्येति ।
परिसङ्ख्यायकं हेत्वाभासलक्षणं न विधायकिषत्यर्थः।

प्तित्वल हेतुलक्षणं भदन्तो द्षयांवभून, "साधनं यदि साधम्य न वाक्यांदाः"— न सार्थः पञ्चावयक्वाक्यस्यावयकः । "न पञ्चवी"—

यदि साधनसाधर्म्ययोरत्यन्ताभेदो यदि वा सामान्यवि-देवभावेन कथिश्चिद्धेद उभयथाऽपि न पश्चमी, साधनसा-मानाधिकरण्येन प्रथमापसङ्गात् । अत्यन्ताभेदे चैकतरपदाप-योगात् ।

''वाक्यं चेत्-''

ततः पञ्चम्युपपद्यते । साधनं हि वाक्यरूपं साधम्यीदर्था-दुत्थितं यतः ।

"तद्विशेष्यं स्यात्"-

न हि वाक्यमेवार्थादुत्थितम् , अपि तु विवक्षाद्यपीति । न विशेष्यं कुतः,

साधनत्वादसंभवः।"
अर्थसमुत्यानामपि ज्ञानविवश्चादीनाममसङ्गो ऽसाधन-

स्वादिति ।

"न तत्रापि द्विषा दोषात्—"

साक्षाद्वा साधनं पारम्पर्येण वा, यदि पारम्पर्येण, वेकत्-ज्ञानं तर्हि साक्षात्साधम्पेसमुत्यं पारम्पर्येण च श्रोतुः साध्य-विज्ञानसाधनं देतुः स्यात् । अथ साक्षात्साधनं, तर्हि श्रोत्-ज्ञानं पारम्पर्येण साधम्पेसमुत्यं साक्षात्माधनं हेतुः स्यात् ।

"प्रकृते त्वन्यसंभवः।"

यदि तु पञ्चानयवनाक्यस्य मकुतत्वाज्ज्ञानादिव्यवच्छेदः, तथाऽष्यन्यसम्भवः, उपनयस्यापि साधमर्यममुस्थत्वात् ।

"स्वलक्षणेन बाधा चेश्व विकल्पादिसम्भवात् । तस्पात् षष्ठचस्तु तत्रापि विशेषणमनर्थकप् ।"

साधर्म्यस्य हेतुरित्येतावन्मात्रं वक्तव्यमिति । तदेतदियागद्षणमुपन्यस्यति । उदाहरणसाधर्मांच्चेति । यद्यर्थात्मकं साधर्म्यमेत्र साधनमुच्यते तदैतदृदृषणमित्यर्थः । यदि पुनर्थात्मकस्य साधर्म्यस्यार्थात्मकमेत्र साधनं सामान्यमुच्यते,
तन्नाह । अथ पुनरिति । तदिदमुक्तं भदन्तेन । ''न पञ्चमी ।'' अन्ये त्वेतदन्यथा व्याचक्षत इत्याह । अन्ये त्विति ।
विशेषातिरिक्तं न सामान्यं नाम किञ्चिदस्ति, तस्य कल्पनामान्नत्वात् भेदस्य च वस्त्वधिष्ठनित्वादित्यभिषायः । दोषान्तरमाह । साध्यसाधनेति । यदा हि साध्यसाधनं नामोदाहरणसाधर्म्यदितिरिक्तं नास्ति, किं तु शब्दमात्रमबिश्चित्ते, तदोदाहरणसाधर्ममनेनाभिधेयत्वेन विशेषणीयं, तथा च साध्यनिहेशः प्रतिद्वेत्यनेन विशेषः । अनेन ह्यवयतः शब्दात्मकः प्रतिइति क्रस्यते, हेत्वादिसमुदायापेक्षया चावयत्रो भवति, न चाभिधानाभिन्यात्मकः समुदायो दृष्ठ इति, तस्मात्समुदायामावा-

क्षोभयेषामवयवस्वं, तदिदमुक्तं ''न वाक्यांश'' इति । तदेतरूळ-क्षणं व्याचक्षाणैरस्माभिः परिहृतियति न परिहारान्तरं प्रयो-जयतीत्याह । तत्र त्यिति । उक्तं यथा हेतुपदसिमधी साध-नषदं हेतुपदे मबर्सते, न चोपनये प्रसङ्गः, तस्य प्रातिपदिका-र्थमात्रपधानत्वेन हेतुभावाप्रकाशकत्वात् । अत्र चोदयति । सा-धर्म्यस्येति । साधर्म्यस्य लिङ्गस्य कृतकत्वादित्यादिहेतुपद-बाच्यस्य व्यभिचार्यव्यभिचारित्वयोगादुदाहरणविशेषणयोगो न पुनः साध्यसाधनपदवाच्यस्य कृतकत्वादित्यादेईतुवचनस्ये-त्यर्थः । तदुक्तं भदन्तेन, "तत्रापि विशेषणमनर्थकं", वचनेऽपी-त्यर्थः । तदेतद्दृषयति । चचस इति । वचनमपि दर्शनभेदेनो-भयथाऽपि भवति, यथा मीमांसकानां नित्यं वचनं, वैशेषि-काणामनित्यमिति, केषाश्चिदमूर्तः शब्दः केषाश्चिन्मूर्त इति, चथाऽऽहुः, ''वायुरापद्यते शब्दनाम्''इति। तथा पातिस्विक्रमपि भेदं सर्वेषामेव शब्दानामितिकारो द्रीयतीत्याह । दृष्टश्चेति । (२२१ । ६) स्वच्रितविरोधमाह । स्वर्धामति । अनभ्यु-पगतेति । अनभ्युपगतांऽर्थान्तरं विषक्षो यस्य इतोरनित्यक्ते साध्ये कृतकत्वादेः स तथोक्तः । यदभ्युपगतं भदन्तेन, "त-स्मात् पष्टचस्तु"इति, तद्दूषयति । यदपीति । विवच्चातः काः रक्षभाष्ट्रप्रयोगादिति । कारकत्वेन सम्बन्धित्वसुपलक्षितं, क्रियाकारकगर्भत्वासम्बन्धित्वस्य, न तु पञ्चभी वा षष्ठी बा कारकविभक्तिरिति ।

अत्र भाष्यकारंण शुद्धं हेतुनचनमुदाहृतम् । उत्प-स्तिधम्बक्तत्वादिति । तस्य चोदाहरणसाधम्पर्समुत्थत्वक्षा-पनायो दाहरणपपि दार्शितमुत्पत्तिधमकर्मनित्यं हु-ष्टमिति । तत्र भाष्यकारंण शुद्धं हेतुनचनमुदाहृतम्, तः

त्मतिज्ञापदेन पूर्यादेवा वार्तिककार आह । उदाहरण-मिति (१२९।१) अत्र पृच्छति। किं पुनरिति। सतो वि-नाशो वाडनित्यत्वं तद्योगो वा, तचोभयमयुक्तं, न हि सदसतोः कश्चिद्दस्ति सम्बन्धोऽसमानकालत्वात्, तत्रश्चानित्यः शब्द इति सामानाधिकरण्यं न स्यादिति । अपि च शब्दस्य भूत्वा यदः भवनं न तदेव पिठरस्य, न चाभवनत्वं नामास्ति सामान्यं येन दृष्टान्तो न साध्यविकलः स्यात् । न च सामान्यातिरिक्तं सा-दृष्यं वस्त्वन्तरं दृष्टामिष्टं वा, तस्मान्मुषाशेषमिनत्यत्वं साध्यिमिति भावः । गृद्धिय ७त्तरम् यस्यानित्यत्वमस्ति तद्नित्यम्। स्वाभिमावेण पृच्छति । अथिति । उत्तरवाद्यभिमायप्रदुघाटय-ति । उभयान्तेति । अपरान्तेति वक्तव्ये एभयान्तप्रहणेन पू-वीन्तनिवेशनं हेतोरुत्पत्तिमन्वस्यात्यन्तिकी प्रत्यासत्तिमाविना-भावोपयोगिनीं दर्शयितुमिति । अवच्छेदकत्वं चोपळक्षणत्वं, न विशेषणत्वं, तञ्चापरन्तस्य भिन्नकालस्याऽसम्बद्धस्यापि वि-रोधितया बुद्धिस्थस्य सम्भवति । तथा च यैवापरान्तावाच्छिन्न-स्य सत्ता पिठरस्य सैत्रापरान्तााविच्छन्नस्य शब्दस्यापि । एवं स-त्तासमवायोऽपि तद्विषयोः पिठरशब्दयोः सपानः । विरोधिभा-बः पश्चाद्भावश्वाभावमात्रात् प्रध्वंसस्य विशेषः। पृच्छति । अधोत्पत्ताति । न ताबदुत्पन्नस्योत्पत्तिर्धर्मः, तदाऽप्युत्पद्यत इति मत्ययमसङ्गात् । नाष्यगुत्वसस्य, असतो धर्मित्वायोगादिति भावः । गृढिधिय उत्तरम्, उत्पत्तिरिति । उक्ताभिषायवान् पृच्छति। का पुनरिति । उत्तरम्, असब्धिशेषणस्य सतो-त्यन्तमभावभावप्रातिषेषः । असदिति मागभावमाह । विशे-षणत्वं च प्रागभावस्य उपलक्षणत्वं, तच भिन्नकालस्यापि बुद्धिस्थतामात्रेणोक्तं, तेनासद्विशेषणस्य सत इत्येतावतैव पूर्वा- न्तपरिक्थित्रस्य सत्तासम्बन्धः सत्ता वा तद्दिशेषणोत्पत्तिर्दिशिता । यथेद्दशस्तस्य गगनवन्नात्यन्तं सम्भवः गगनकुसुमबद्वा नात्यन्तामाव इति स्वरूपस्रक्तसुत्पत्तिसुपल्रस्यितुम्। उपलक्षणोपलस्वयोध्याभेदविवस्या सामानाधिकरण्यम् । न चैवं लब्बोत्पतिनि वस्तुन्युत्पद्यत इति पसङ्गः, लभ्यमानोत्पत्तिनि तद्वयवेषु
तदुत्पादनानुकूलव्यापारावेशलब्धपुर्वापरीभावेषु तत्थयोगस्य
कोके दर्शनात् । तस्मात् पूर्वान्ताविद्यन्त्रवस्य तत्सम्बन्धेन
वा तस्पैव वस्तुनोऽपरान्ताविद्यन्त्रा सत्ता तत्सम्बन्धे वा द्वाप्यवा तस्पैव वस्तुनोऽपरान्ताविद्यन्त्रा सत्ता तत्सम्बन्धे वा द्वाप्यवा तस्पैव वस्तुनोऽपरान्ताविद्यन्त्रा सत्ता तत्सम्बन्धे वा द्वाप्यवा तस्पैव वस्तुनोऽपरान्ताविद्यन्त्रा सत्ता तत्सम्बन्धे वा द्वाप्यवाव्यस्याधस्याच्यान्त्रविद्य इत्यस्य वाक्यस्याधस्यान्त्रत्वा भावित्विद्यस्य
वाव्यस्याधस्यान्त्रतिषेच इत्यस्य वाक्यस्याधस्यान्त्रतिषेत्र, तत्कुतो न विरोध
इत्यत आह् । वाक्यार्थेति । य प्रार्थो भाष्यकारेणोत्पत्तिशकरार्थतयाऽभ्यनुद्वातो ऽङ्गीकृतः, स प्वास्माभिरपि नात्यन्तमभावभावप्रतिषेच उत्पत्तिरपि त्वसाद्दिशेषणस्य सतः सत्ता वा
तत्सम्बन्धे वेत्युक्तामित्यर्थः । ३४॥

मुत्रान्तरमन्तारयति । किमेताबदिति ।

तथा-त् (स. ३५)॥ अत्र यदि वैधम्पीदित्युच्यते ततः सकलकेसरादिमत्पदार्थपक्षीकरणेनाश्वतः यदा निवाणित्वेन साध्यते, तस्पास्ति पक्षवैधम्पीमिति हेतुः स्यादित्यत आह । खदाहरणेन वैधम्पीदिति । विपक्षेणेत्यर्थः। तथाऽपि यदा शरीरमात्रं पक्षीकृत्य सात्मकत्वं साध्यते प्राणादिमश्वेन, तदा-ऽस्ति तस्योदाहरणेन वैधम्पीमिति सोऽपि हेतुः स्यादित्यत आह । एवेति । न चैतावता सपक्षसस्त्रमसङ्गः, सपक्षस्याभावात्, अवधारणस्य च व्याप्त्या पक्षसन्त्रेनोपपत्तेरिति । तथा-ऽपि अन्वयव्यतिरेकिणो हेतोरनैकान्तिकस्य च विपक्षकदेशव्या-

पिनः सङ्ग्रहः स्यात्, यथा अनित्यः शब्दः, उत्पत्तिधर्यकत्वाद्, अनित्यो मूर्चत्वादित्यत आह । वैधर्म्यमेवोदाहरणेनेति । विवशोदाहरणेनेत्यर्थः । भाष्यकारीवश्चदाहरणं निगदेनोपन्य-स्यति । अनित्यः शब्द इति। नित्यमनुत्पत्तिधर्मकं दृष्ट-पिति योजना। तदेतद्द्वयति । एतश्चेति । माभुत्वयोगमात्रभेदाद् भेद उदाहरणभेदाद् भेदो भाविष्यतीत्यत आह । उदाहरण-मात्रभेदाचेति । तदेनद्भाष्यकारीयग्रुदाहरणं द्वायित्वा स्व-कीयमुदाइरणमाइ। उदाहरणं त्विति। (१२३। ३) पाणाः दिना च स्वकारणं पयवानुपळक्षयति । यदुभगपक्षसम्प्रति-पमं निरात्मकं तत्सर्वमप्राणादिमद् दृष्टमिति त्रिपर्ययेण योजना । पाणादिकारणेच्छारहितं यदित्यर्थः । तस्मास्नेद्दान-ति नेच्छादिसमवायिकारणरहितं, यश्रासौ इच्छादिसमवायि-कारणं पृथिव्यादिविलक्षणो द्रव्याणां नतमः स आत्मेत्युच्यत इत्यर्थः । अन्वयिव्यतिरोक्षिणस्तद्यातिरेकस्य च तन्त्रान्तरसिद्धेन नाम्ना तन्त्रान्तरसिद्धान्ततां दर्शयति । सोऽयमबीत इति । वि-विधेन मकारेण इतः प्राप्तो बीतः, पक्षव्यापकत्वे सति सपक्षव्या-प्त्याऽन्याप्त्या च, तस्मादन्योऽबीत इति । गृढाभिसन्धिः पुच्छति । कथं पुनरिति। गृहाभितन्येक्तरम् , अथ योऽभ्वनुङ्गात इति। यथा वीतस्यार्थपरिच्छेदकःवं तयैवावीतस्येत्यर्थः । मृष्टा स्वा-भिषायम्बद्घाटयति । बीतोऽन्वयादिति । गृहीताविनाभावो हि हेतुः साध्येन तस्य परिच्छेदकः, स च दृष्टान्तवर्मिणि हेतु-साध्यधर्मयोर्दर्शने सत्यविनाभावो दृष्टो भवति, न च सात्म-कत्वं कवित् दृष्टं, तत्क्षयं तेनाविनाभावदर्शनं भाणादिमस्वस्य, दर्भने च नावीतः, किंतु वीत एवेसर्थः । उत्तरवादी महारं पुच्छति। अथ प्रमेयत्विति। महा आह् । ज्याभिचारा-

रादिति । उत्तरवादाह । न तद्यंनवप इति । स एरैकप्रन्थेना-इ।यदि चेति। तदेवग्रुचरवादिना स्वाभिनाय उद्घाटिते (१) पृच्छति । कथम् अन्यभिचारित्वं व्यतिरेकिण इति । अन्य-भिचारमाइ । याबदिति । अत्रापि यावित्ररात्मकं तत्सर्वम् : भाषाणादिमद् दृष्टिमिति व्यत्यासेन योजना । साध्यविपर्ययस्य व्याप्यत्वाद् व्यावकानिष्टती च व्याप्यं निवर्त्तते, यथा वृक्षत्वानि-इची शिशपात्वमारादुपलभ्यमानादेकशिलामपादचलपदेशादि-स्यर्थः। यदि पुनरेवपुच्यते निवर्त्तामप्राणादियस्वं जीवच्छरीराः त् , माणादिमस्वस्य ममाणत उपलब्धेः, मा निवर्त्तिष्ट नैराहम्यं, तस्माद्यभिचाराददेतुत्विमसाशङ्कते । अथ पुनरिति । निरा-करोति । न युक्तांमति । किं जीवच्छरीरे साध्ये नैरात्म्यनि-अयाद् व्यभिचार उत तत्सन्देशत्। यदि निश्रयात्, कृतं व्यभिचारेण, बाधितविषयत्वेनैव हेतोरपाकरणात् । सन्देशव, तथा सत्यन्वियनोऽध्यहेतुत्वेन सर्वानुमानोच्छे-दमसङ्ग इस्पर्थः । शङ्कते । सर्वात्मकत्वप्रसङ्ग इति चेत्। (११४। ३) निगुकरोति। न विकल्पानुपपत्तेः। शक्कावाक्यं विभजने । घदीति । न ताबदयमात्मा नाम ममाणेन क्रचिदुपलब्धः, पस्य मतिषेषो नैरात्म्यम्बगम्येत, तपदुलम्भे मा कृतपनया कुम्रवृत्या । तस्पात् कल्पायस्वाऽऽत्मानमप्रापाणिकं तःप्रतिषेषस्य घटादापाणादिमस्त्रेन व्याप्ति गृहीस्ता जीवच्छ -रीरे व्यापकस्यात्राणादिमस्त्रस्य निवस्या नैरात्म्यस्य व्याप्यस्य निवृत्तेरास्याऽवगन्तच्यः । एवं च सति कल्पनाकोषस्यापरिमे-बस्कादु यद्यदेव कल्प्यते तत्तदभावस्य घटादौ सुक्रभःवाद् अमा-षादिमस्त्रेन व्यामर्जीवच्छरीरेऽभाषादिमस्त्रस्य व्यापकस्य नि-

⁽१) स्वाममायमुद्धाटतः -पाठः ।

वृत्तेरात्मसञ्जाववत् सकलकार्रंपनिकाडित्थादिमस्वमसङ्ग इस्यर्थः । निराकरणवावयं विभजते, तथ नैवं, कस्माद् विकल्पानु-पपत्तेः ! विकल्पयति । किमिति । अयपर्थः । प्राणादयो ही-· च्छान्वयव्यतिरेकानुविधायिभावाभावतया इच्छादिकार्याः, अक्षणिकत्वं च व्यवस्थितं कार्यं समवायिकारणापेक्षपितीच्छा-दीनां समवायिकारणेन भाव्यमिति कार्यत्वाद् घटादिवच्छरीरे-न्द्रियादीनां च समवायिकारणत्वनिषेषे सृति यदिन्छादीनां सम-वायिकारणं परिधिष्यते तद् द्रव्यमात्मेति क्षेत्रह इति जीव इति चा-ख्यायते,तदस्य विशेषतोऽनवगतस्यापीच्छादिसमवायिकारणतया . सामान्यक्षवेणावधारितस्य शक्यः माणादिरहितेषु घटादिष्वभा-वः प्रतिपत्तुम्, निरात्मकशब्देनापि चायमेवार्थ उच्यते, तेन प्राणादिलक्षणकार्याभावेन घटादी नैरात्म्यलक्षणकारणाभाव-स्य व्याप्तिरवधारिता, सोऽयं जीवच्छरीरे कार्यस्य अभावो व्यापको निवर्तवानः स्वव्याप्यं तत्कारणाभावमादाय निवर्तत इति सिद्धं जीवच्छरीरे माणकारणं स चात्मेति । यदि च डि-त्थादयोऽपि तथा तदाऽऽत्मनी नामान्तराणि नार्थान्तराणि । नामानि च लोकतन्त्राणि । अवधारितं कार्यं प्राणाद्युवलक्षि-तिषच्छादि यस्य सोऽवधारितकार्यः स एव स्वभावो यस्य तथोक्तः । एतदुक्तं भवति, सामान्यतस्तावदिच्छादीनां कार्य-रवेनान्वयव्यतिरोकिणा हेतुना समत्रायिकारणवस्वमनुमितम्, उभयसिद्ध घटादाविच्छादिकारणभावः । येऽपि हि नैरा-त्म्वबादिनो बुद्धिं वा भूतपरिणामभेदं वा इच्छादिकारणमाच-क्षते, तेऽपि घटादौ न तदातिष्ठनते । तस्मादुभयसिद्धनैरात्म्या घटादयः, तेषु चेच्छादिकार्याभावेन नैरात्म्यं व्याप्तं, सोऽयं जीवच्छरीरे कार्याभावो व्यावर्तमानः कारणामावं व्यावर्तयति ।

म च कार्येणैव कारणमनुमीयतां जीवच्छरीरे कि व्यतिरेकिणा, क्रिजुमार्गेण सिच्छान्तं को नु बन्नेण साधयेत्।'

इति वाच्यम् । कारणमात्रस्य ततः सिद्धेरित्युक्तम् । परिशेषाद्विशेषसिद्धिरिति चेत् , स एव व्यतिरेकीत्युक्तम् । यदि हि पृथिन्यादिसम्वायिकारणा इच्छ।दयो भवेषुः, घटादिष्विष असङ्येरन् । तस्पाद् घटादिष्तिच्छादिकार्यनिष्ठस्या द्रव्याष्ट्रकाति-रिक्तकारणनिवृत्तिव्याप्ता दृष्टेतीच्छादयः शरीरे दृश्यमाना व्यापि । कां स्वनिद्याचे निवर्त्तपन्तो व्याप्यद्रव्याष्ट्रकातिरिक्तकारणाभाव-निवृत्तिमुखेन नवमं द्रव्यं साधयन्ति। न चैषां बुद्धिरेव समवायि-कारणं, द्रव्यस्यैव सपवायिकारणस्वानियमाद् बुद्धेश्चाद्रव्यस्वात् । यथा च भूतानां परिणतिभेदों न कारणं तथा तृतीय उपपाद-विष्यते । व्यतिरेकमुखेनापि माणादेः सात्मकत्वेनान्वयसिद्धी न केवलच्यातिरेकीति चेत्, न स्वाभाविकं साध्येन प्रतिबन्य-मन्वयव्यतिरेकिाण व्यासेधामः, किंतु सपक्षाभावेन विधिम्र-.खेनास्य प्रतिबन्धं निराकुर्मः । एतावतैव चान्वायेनो भिद्यते । . न च पक्ष एव सपक्षः, जिज्ञासितविशेषस्य ज्ञातिशेषादन्यत्वा-्त । शरीरादिषु च सत्सु नैरात्म्यनिषेत्र एवात्मसद्भावः, अस-श्निषेघस्य सद्भावलक्षणस्वात् । सपक्षाभावस्तु नैरात्म्येन।प्यव्यप-देश्य इति कथं नैरात्म्यनिषेषेन व्यपदिश्यतामसतोऽधिकरण-स्वायोगादित्युक्तम् । एतेन परैर्यदुक्तम् ।

> 'सपक्षाव्यतिरेकी चेद्धनेद्धेतुरतोऽन्वयी। नान्वयव्यतिरेकी चेदनैरात्म्यं न सात्मकम्। ते

तुद्देन निराक्तभ् । एतज्यस्माभिरन्यायहेतुसमर्थनेन स्फुटीकृतम् । तस्मात्सर्वमयदातम् । विपक्षव्यतिरेकमात्रेण व्य-तिरेकिणो गमकत्वं मन्या चोद्यति । यदि नहीति । परिहर्ति । हेटवर्धापरिज्ञानादिति । न वैश्वर्यमात्रेण गमकत्वम् , अपि त्वव्यभिचारिणा, स चात्राव्यभिचारी नास्तीत्यर्थः । नतु मा भूद् गन्धवत्वं हेतुव्यंतिरेकव्यभिचारात् , अनित्यादिवनित्यादः प्तस्य व्यभिचारात्, यस्य पक्ष एव केवळं न तु सपक्षविपक्षी, न सस्य व्यतिरेकव्यभिचारोऽस्तीति स कस्मान हेत्रसित चोद-यति । यः पुनरिति । परिहरति । सत्यमिति । व्यतिरेक्षभः मीं ऽब्यभिचारी नासति ब्यतिरेके सम्भवति, असती ऽधिकर-णत्वायोगादित्युक्तत्वादिति । प्रत्युदाहरणान्तरं दर्भयति । एते-नेति । एतेन विपक्षाभावात् ततो व्याष्ट्रस्यभावेनेत्यर्थः । चोदः यति । यः पक्षेकदेश हति । यदि हि पसैकदेशहितरि विपक्षाभावाद् न व्यतिरेकी हेतुः, तर्हि यस्य पक्षेकदेशहत्तरिष सतो विपक्षनिवित्तिरस्ति स हेतुः मसज्येत, अस्ति खरवस्योदाह-रणतेषम्प्रमेति व्यतिरेकिहेत् छक्षणमित्यभिषायः । परिहरति । अयमपि न हेतुः। (१२५।२) कस्मात्, सूत्रार्थेनापो-दितत्वात् । तं सूत्रपाठपूर्वकं दर्शयीत । सूत्रार्थ इति । अत्र च येन पक्षेकदेशवृत्तेव्यतिरेक्याभासस्य निराकरणं तदवधारणं मथमं दर्शितम् उदाहरणेनैत वैधम्धी, नानुदाहरणेन पक्षेणापि, अस्य तु पक्षणापि व्यतिरेक्वपि न हेतुः, न पुनर्वेधर्म्यमेवेति सुत्रार्थः । तथा सति सन्यभिचारपात्रस्य निवृत्तिः स्याद् न त पक्षेकदंशहत्ते रिस्पर्थः ।

सम्पति हेतुलक्षणग्रुपन्यस्य द्वयति । हेतुर्विपक्षाद्वशेष इत्यन्ये । एत्याच्ये । अन्ये त्विति । साधम्यमात्रनिरा-करण इति । यस्य कस्यचित्साधम्यस्य निराकरणे विपक्षमाः धम्यनिराकरणे तावदिष्टसङ्कृदः । यदा तु सपक्षादिसाधम्य-निराकरणं, तदाऽ क्रिष्टस्य विरुद्धत्वादेः सङ्कृदः । उपस्था

चैतत् । इष्टानिष्टसङ्ग्रह इति इष्टपरित्याग इत्विप द्रष्टव्यम् । स चानेकभेद इति । सपक्षाद्वि विपक्षाद्वित्रेषः, पक्षाद्पि विश्वेषे सति विपक्षादिशेषः. विपसमात्राद्विशेष इति प्रकाराः । अत्र पूर्वयोः प्रकारयोर्षधा-क्रममसाधारणस्वासिद्धस्य च हेतुत्वमसङ्ग इति तान्निवृत्त्यर्थ विपक्षादेवेस्यवधार्यते । द्वितीयमनधारणमनतारायितमाह । अवधारणे चेति । विपक्षादेवेत्यनेनावधारणेन विशेषोऽवधाः रितः, न विपक्षः, स चायं विशेषे चाविशेषे च मस्त इति विप-क्षेकदेशव सेरपि पक्षसपक्षसाधारणस्य हेतुत्वमसङ्ग इति तक्षिष्ट-क्यर्थ हितीयमवधारणं विशेष एवेति । उपसंहरति। तदेविमिति । तदेतद्व्यापकत्वेन द्षयति । सत्यमेक इति । अत्र चोदयति । विपक्षैकदेशवृत्तिप्रतिषेपादिति (१२६ । १) विशेष एवेत्यवधारणे विपक्षेकदेशवृत्तिः गौरियं विषाणित्वादिति हेतुत्वेन मतिपिद्धः, तस्मादेतस्मित्रवः घारणे सत्येव विषक्षादेवेत्यवधारणीयं, तथा च विषक्षादेव यो विशेष एव स हेतुः सपचात्तु यो विशेष एव स न हेतु-रित्युक्तं भवति । तथा चाश्वोऽयं विषाणित्वादिति सपक्षाद्विशेष एवेति हेतुत्वेन प्रतिषिद्धो भवति । यस्तु सपक्षैः कदेशवृत्तिः पवनानन्तरीयकत्वादिः स सपक्षाद्विशेष एव न मदति, अपि तु सामान्यमपीति तस्य हेतुत्वमवधारितमिति हेत्रेवासावित्यर्थः। परिहरति। चर्चविमिति। यदि सपक्षादपि यो विश्वेषः सपक्षेकदेशवाचिः पयत्रानन्तरीयकत्वादिर्देतुः, एवं सति विषक्षादेवेत्यवधारणं बाधितं भवति । शक्कते । अथिति । न विषक्षादेवेत्येतन्मात्रमवधार्यते, येन सपक्षेकदेशवातिः मयवानः न्तरीयकत्वादिनं हेतुः स्याद्यि तु यो विशेष एव स हेतुरिति

माप्ते विपक्षादेवेति नियम्यते, तेन साधारणस्य विशेषस्य विपक्षवृत्तेर्हेतुत्वं प्रतिषिद्धं भवति । यथाऽक्वोऽयं विषाणित्वाः दिति । यः पुनार्वेशंषश्चाविशेषश्च सपक्षे हेतुः, तस्य हेतुत्वेऽपि न विपक्षादेवेति बाधितं भवति । यद्यपि चैवं सति सपक्षेकदेशः ष्टते हेंत्र्यं न श्रुतं, तथाऽपि विपक्षादेवेत्यनेन।वधारणेन।निषि-द्धमनुमतमेव । तेन चाश्रुतेनार्थेनार्थवती अवधारणे इत्यर्थः । निराकरोति । एवं चेति । यथा ततुरुपैकदेशव्यतेरविहितमपि हेतुत्वमिनवेधादनुपतमेवं पक्षकदेशहत्तेरपीति सोऽपि हेतुः स्या-दित्यर्थः । पुनः मत्यवतिष्ठते । नैष दोष इति । पक्षधर्मत्वे सति विशेष एवेति नियमे कुतः पक्षैकदेशहत्तेः प्राप्तिः, अपक्ष-धर्मत्वात्तरपेत्वर्थः । परिहरति । यो धर्मः एत्त्रस्येत्यनेनेति । पर आह । न कर्तेव्य इति । द्वयितुमवधारणं विकल्पयति । कि पुनरिति। मथमकर्षं गृह्णाति। अस्तु तावदिति। एतः मिप द्वियतुं विकल्पयति । किं पुनरस्येति । सामर्थ्यं नयोज-नामिसम्बन्धः । सम्बन्धज्ञापनपक्षेऽज्ञापननिवृत्तिः प्रयोजनम् । असम्भवनिवृत्तिपक्षे त्रसन्तायोगव्यावृत्तिः फलम् । यथा नीसं सरोजं भवरपेवेति । विकरूप्य दुषयति । उभयथाऽपीति । युक्तयन्तरमाहः। न चेति । (१२७।१) अत्यन्तायोगो निषिद्धां भवति, न स्वयोग इत्यर्थः । शक्कते । अधेति । विशे-षणसङ्गतो हो बकारो ऽयोगं व्यव। च्छिनत्ति यथा चैत्रो धनुद्धर एवे-ति, हेत्विशेषणं चेदं पक्षधर्म एवेति। तस्मात्सिद्धं पक्षेकदेशहत्ते-निराकरणित्यर्थः । निराकरोति । सत्यामिति । श्रेषपनुमान-सुत्रे व्याख्यातप्रायमिति नेह व्याख्यातम् । हेतुर्विपक्षादिकोषः इति च सौत्रान्तिकपक्षामिति (१२०।१०)। यटा स्व-निस्यत्वहेती छक्ष्ये छक्षणं विचार्यत इति विषक्षशब्दार्थी वाच्यः । नतु निस्यो विषक्ष इस्यत आह । न सासनीति । न हि निरुपाख्यमाख्यायत इस्यर्थः । न चास्यापादानस्वं नाष्य- धिकरणस्वं, येन पश्चमी वा सप्तमी वा मसज्येतेस्याह । न चान्सनीति । न चासतो विपक्षाद्याद्यमावेन विशेषोऽपीस्याह । विपक्षास्यम्भवे सत्तीति । पक्षस्यैवति । अत्र चैवकारा- स्त्रयः पदान्तरानपेक्षत्वं सूचयन्ति । पक्षस्यैव भर्म इति हेतुलक्षणे असाधारण एव हेतुः स्यात् । समान एव सिद्ध इति हेतुलक्षणे अक्षत्रभाष अवित्यः शब्दः मयेयत्वादिस्यपि हेतुः स्यात् । विपक्ष एव नास्तीत्युच्यमाने अनित्यः शब्दः मयेयत्वादिस्यपि हेतुः स्यात् । तथा च पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्ध इत्यत्र सन्यभिचारो हेतुः स्यात् । पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्ध इत्यत्र सन्यभिचारो हेतुः स्यात् । पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्ध इत्यत्र सन्यभिचारो हेतुः स्यात् । समाने च सिद्धो विपक्षे च ना-स्तीत्युच्यमानेऽनाधारणो हेतुः स्यात् । समाने च सिद्धो विपक्षे च नास्तीत्युच्यमानेऽनाधारणो हेतुः स्यात् । समाने च सिद्धो विपक्षे च नास्तीत्युच्यमाने अनित्यः परमाणुः कृतकत्वादिति हेतुः स्यादिति त्रयः । सम्यमभिमनं पक्षमाह । पच्चस्येति । शेषं सुवोधम् । अत्र दिक्नागेन

"सपक्षे समसन् देशा पक्षधमः पुनिक्षधा । प्रत्येकपसपक्षे च सदसद्दिविधत्वतः ॥" इति नव पक्षधमीन् हेतुतदाभासान् दर्शियत्वा "तत्र यः सन् सजातीये देशा चासंस्तदत्यये । स हेतुर्विपरीतोऽस्मादिकद्धोऽन्यत्वनिश्वतः ॥"

इति हेतुनदामासविवेको दार्जितः । तस्यार्थः । यः पक्षप्रमः स सपन्ने सम्मन् देवाइति त्रिविषः, स पुनरसपन्ने सदसद्दिषिः धत्वेतः प्रत्येकं त्रिधा भवतीति, पन्नधर्मः सपन्ने सन् विपन्ने सः द्रसद्दिविषत्वतास्त्रधा, पन्नधर्मः सपन्नेऽसन् विपन्ने सदसद्दिः विषत्वतास्त्रिधा, पन्नधर्मः सपन्नेऽसन् विपन्ने सदसद्दिः स्त्रिधेति । अत्रोदाहरणं,

''प्रमेयक्रतकानित्यकृतश्रावणयवजाः। अनित्ययवजास्पर्धा नित्यत्वादिषु ते नव ॥''

नित्यत्वादिषु साध्येषु प्रमेयत्वादयो नवहेतुतदाभासाः । तेषां यथासंख्यं नित्यत्वादीनि साध्यान्युदाहरन्ति

> ''नित्यानित्यपयत्नोत्थमध्यमत्रिकशास्त्रताः । अयत्नानित्यनित्याश्च ममेयत्वादिसाधनाः ॥"

तदेतेषु हेतुतदाभासेषु हेतुर्निर्द्धारितो येन तदुवन्यस्य वा-तिंककारो व्याचष्टे। तञ्ज य इति । (१२९ । ११) तदे-तद्दृवयति । यथाश्रुनीति । "तत्र यः सन् सजातीये द्वेषा चाऽसंस्तदत्यये" इत्येतावन्मात्राम्न स्रभ्यत इत्यर्थः । चोदयति । नतु चोक्तमिति । उक्तं दिङ्नागेन ।

"साध्यधनमें यतो हेतुस्तदाभासश्च भूयसा।" इति तदेतत्परिहरति। उक्तमेतदिति। न पुनः पक्षधमे एवे-त्यर्थः। अवधारणमबुद्धा शङ्कते। अधापीति । अवधारणा-र्थाळाभेनोत्तरमाह। सत्यमधीदिति। ननु पक्षधमेत्विनष्ट्रत्यैव पक्षाव्यापकत्वं गम्यते, न हाव्यापको भवत्यपक्षधमेनिष्टात्तिमानि-त्यत आह् । अपक्षधमेनिष्टात्तिमाञ्चत्वं चेति। अत्यन्त-निष्टत्तिनिषेधेन ष्टतिमात्रं स्याद् नैकान्तिकी ष्टत्तिरिहर्थः। चो-दयति। न प्राप्त इति। (१३०। १) परिहरति। नावधार-णस्यति। हेतुहेत्वाभासावेव पक्षधमी नान्य इतिनिषयद्वा-पनार्थमवधारणिष्ठं भवद्धिरित्यर्थः। शङ्कते। अधोभयेति। निराकरोति। तथाऽपि सन् सजात्वीय इति। तदेतत्पूर्वमेव व्याख्यातमायम्। सेधा चेति सर्वभा व वक्तव्यमिति।

सन् सजातीय इत्यस्योपादाने इतुपादाने चेत्मर्थः । सन् सजातीन य इति नोपादातव्यमिति:शदुक्तं, तत्र श्रुक्तते । अथ मन्येतेति। निराकरोति । अवधारणेति । यद्यवधारणं युज्येत तदा अ-बचारणार्थो युक्त आरम्भस्तदेव स्वयुक्तमित्वर्थः । आचे पद इति । (१३१ । ३) पक्षस्य धर्म इत्यस्मिन पद इत्यर्थः । अन्यपते इति । अन्ये पदे ययोः पश्चर्यत्वविषश्चासन्वयोस्ते तथोको । तत्र द्वैविध्यं निराक्रियत इति । सन् सजातीय इति सर्वधेति । सजातीये द्वेषा चेति पदोपादानेऽतुपादाने चेत्पर्थः। सजातीय एव इंधेत्येने नेवेति। इतुतद्याभासयोरीत्मिकि प-क्षधर्मत्वे स्थित इति भावः । शङ्कते । अध मा भूदिति । स-जातीय एव द्वेषेति नावधारणमित्यर्थः । निराकरोति । तथा-Sपीति । सन् सजातीये द्वेधेति मध्यमपदे इसर्थः । तदेवं सन जातीये एव द्वेषेत्यवधारणं दावतं, सम्पति द्वितीयमवधारणं इक्टरे । अथ पुनरिति । निराकरोति । सथाऽपीति । तथापि पश्चैकदेशवातिरपि हेतुः मसक्तः, यदि च तदत्यय एवेति नाब-घार्येत, ततोऽनैकान्तिकोऽपि हेतुः स्यादिति दोषः। दिमाग-स्यैव मदेवान्तरहेतुलक्षणम् , प्राद्याधर्मः पक्षधर्मः । तदंशेन त-स्यैव पक्षस्यांशेन साध्यधर्मसामान्येन व्यासी हेतुरिति, तदेव तदेतुकक्षणमुपन्यस्यास्मिन् पूर्वोक्तं दोषमतिदिशति । एतेनेति । अतिदेशमेव स्फुटयति । अध्यापकादिशिति । यथाश्रुतस्रक्षणे पक्षाव्यापकस्य हेतुत्वं तदंशेन व्याप्त इत्यस्य विवरणाळोचनेन सपसस्यं विपक्षाच व्यावृत्तिरित्यर्थः, तथा च पूर्वोक्तदोष-प्रसङ्ग इत्वर्थः । सिंहाबकोकितन्यायेन द्वयति । असंस्तद-त्यय इतीति ।

अन्येषां हेतुकक्षणं द्वायतुमुपन्यस्यति । ताइति । तदे-

तज्ञाचष्टे । तादकोति । किलकारोऽरुचौ । पसपर्व इति च हेतोर-भिषानं, तेन चिरुक्षणपाविभागास्मा हेतुरिवर्थः। द्षयति । यत्तावदिति । श्रावणत्वाचपीति । (१३२ । ३) तदुक्ता-साधारण इसर्थः । यस्तु ताहशा विना न भवतीति विपक्षे सत्तापातिषेथात् सपक्षे सन्वं गम्यते विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यतुज्ञाः बिषयस्वादिति मन्येत, तं प्रत्याह । भवतु तावदिति । एक-देशाभ्य नुज्ञानेऽपि विशेषानिषेधस्योपपत्तेर्ने समस्तशेषाभ्यनुज्ञाने प्रमाणभस्तीत्यभिभायः । चोदयाति । ननृषद्दीनग्रहणाः दिति। परिहरति। न तस्त्रभ्यतः इति। न हि चाक्षुपत्वः मिति । बौद्धानां रूपस्वादिजातेनित्याया अभावाद् न चाक्षुष-त्वमनित्यत्वेन विना भवतीत्यर्थः । यस्तु मन्येतः विशेषनिषेषस्य शेषमात्राभ्यनुद्राहेतुत्वेनागृह्यवाणविशेषत्वात् पससत्ताभ्यनुद्रानं, तथा चोपदर्शनपदेन पक्षे हेतोः सत्तोपदर्शनं भनतीति, तं प्रत्याह । खपेस्य बेति । सुबोधम् । तदेवं लक्षणं द्षयिन्ता तदुद।हरणं द्षयति । यन्विद्मिति । एतस्मिन् हेतुलक्षण इत्यर्थः । प्रयक्तानन्तरीयकत्वं प्रयक्तकारणकत्वं तस्साक्षात् पारम्पर्येण वा, तत्र मथपे करवे द्वणपाइ । प्रयक्षानन्तरीयकत्वस्यति। द्वितीयकरपपाँशक्का द्वयति । अथेति । प्रयत्नप्रहणमपार्धकमि-स्वर्थः । भावपस्ययवाच्यं विकल्प्य द्वयति । यच्चेदामिति । (१३३।३) एषमप्युपलब्बेरेवेति । न हि बौद्धराद्धान्ते किश्चिदुपस्रभ्यमानं नित्यमास्ति, येनीपस्रव्धिविशेष्येत इत्यर्थः । प्रयक्तानन्तरमन्यथा चेति । यद्यदुपलब्धिकर्म तत्सर्वे पयबादेव पुरुषव्यापारादेवोपलभ्यते नान्ययेत्वर्थः । शङ्कते । अथेति । अस्माकं नैयायिकानामिति भावः । उत्तरेम्, स्वपैवेति । अस्पदर्भनं चेदास्थाय त्वया बौद्धेनोच्यते, ततः प्रय-

बग्रहणेनाप्यनैकान्तिकत्वं तद्वस्यमेवेत्पर्यः । अध्यापकं चेति । न हि दनदहनाभिघातमस्फ्रटेटुणुदछविभागजन्या टात्कारीने उस्मदादिमयत्रसाध्य इत्यर्थः । शक्कते । अर्थाते । वर्णात्मकः मिरंपर्थः । निराकरोति । तत्रापीति । पारम्पर्येणापि मथम एव वर्णः मयम्भनन्तरीयकः, न द्वितीयाद्यः, अतिपार-म्पर्याश्रयणे स्वतिपसङ्गः, प्रायेण तस्य तत्र तत्र मुलभस्वा-दिति । अध च इति । विशेषः मयत्रानन्तरीयकत्वं धार्मिविशेन षणं, मयद्रानन्तरीयकत्वं सामान्यं च हेतुरित्यर्थः । निराकरोः ति । तथाऽप्यन्य इति । न हि भवतामस्माक्रमिव विशेषाति-रिक्तमस्ति वस्तु, सामान्यं सद् यो हेतुः स्वात्। न च कल्प-नारोपितं हेतुः सम्यग्ज्ञानस्य भवितुमहिति, न चात्यन्तासतः क-रुपनाऽपि सम्भवतीति भावः । तदेवसुदाहरणं द्रषयित्वा प्रसंः क्रेन परेषामुदाहरणविचारं द्वयति। यदप्युक्तिमिति। यत् खळु सर्वसामध्येरहितं तदाश्रितानाश्रितभावाभावपर्ववस्र भवः तीबर्थः। नित्यं तु क्रिश्चिद्भवतीति। तस्य पर्भयोगः सम्भवत्येव, न त्वस्याप्यमयनानन्तरीयकत्वं, त्वमत्ययाभिधेवं हि जन्म, तत् प्रयमेन प्रयम्भादन्येन वा विशेषणीयम् , यस्य तु जन्मैव नास्ति तस्य ताद्वेशेषणं द्रोत्सारितमित्यर्थः । एलेनाभाव इति । (१३४।४) नैयायिकाभिषतोऽप्यभावो ब्याख्यातः, तस्या-पि हि भागसतः स्मकारणे न समवाय इति जन्म नास्तीति न तद्विशेषणयोग इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति । तदेवामिति ॥३५॥

हेतावुक्ते नाज्याप्तोऽसी साध्यधर्मेण हेतुभावे ज्यवतिष्ठते, न च ज्याप्तिपदर्शनद्भदाहरणमन्तरेणेति हेतुलक्षणानन्तरं क्रय-माश्रद्वाहरणलक्षणमाह ।

साध्य-रणम् (स. ३६) ॥

सुत्रामित्युदाहरणसामान्वस्रभगमंष्यनेन सुनितमिति दः र्शितम् । अस्य तात्पर्यमाह । अस्योति । दृष्टान्तोऽर्यरूपो नोदा-इरणस्य बचनात्मकस्य स्वक्रपतो छक्षणं सम्भवति, तस्मात् स्वाभिधायकवचनोपलक्षकत्वेन लक्षणत्वं सामानाधिरकण्यं च भजत इत्यमिसन्धिनोक्तमदाहरणोपलक्षणमिति। अनेन च समानजातीयेभ्यः प्रतिज्ञादिभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्च प्रमाणादि-भ्य अदाहरणं व्यवच्छित्रं भवति । साध्येन साधर्म्यमित्याः दि भाष्यम्, तस्यार्थः, साध्येन-धार्येणा शब्देन, साधम्येम् दृष्टान्तस्य स्थाल्यादेः कृतकत्वं देतुः । तचानित्यत्वेन साध्ये शब्दे दृष्टान्ते च स्थाल्यादौ समानं, तस्मात् कारणात् प्रयोज-कात् तद्धर्मभावी तस्यैव साध्यस्य शब्दस्य धर्मी धर्मान्तरं येन विशिष्टः बान्दः सिषाधियिषितोऽनित्यत्वेन तदनित्यत्वं तद्धर्मः, स एव भावस्तद्भावः, सोऽस्यास्तीति तद्धमभावी, स्थाल्यादि-रनित्यस्वधर्मवानिति यावत् । तेन ताहश्चा दृष्टान्तेनोपलक्षितं तद्विषयं वचनमुदाहरणमिति । तत्र वार्तिककारः मृत्रपदं व्या-चन्नाण एव फलतो भाष्यं व्याचष्टे । साध्येति । उदाहरणसा-धम्योदित्यस्य व्याख्यानं साध्यसाधम्योदित्वत्रापि योजयति । अञ्चापीति । साध्येन शब्देनैव कृतकत्वं साधम्यं इष्टान्तस्य नासाध्येन विपक्षेणाकाशादिना नित्येन, ततो हि कुतकत्वं व्या-वृत्तमिति । तथा च सन्यभिचारो न्यवन्छिन्नो भवति । साध-र्व्यमेरेति भागातिद्धो व्यविक्रमः । यस्मात्साध्यसाध-म्यात् तद्धर्मभावी भवतीत्येतत्सोऽयं दृष्टान्त उदाहरण-मिति यावद्वानयं न समाप्यते, ताबदर्द्धोक्त एव पृच्छति । किं कुतश्चिदिति । अवधारणद्वयवोगिनः साध्यसाधम्यीदृहृष्टान्तो-Sवश्यमेव तद्धर्मभावी भवतीति मतार्थं तद्धर्मभावीत्येतदिति भा-

वः। उत्तरं न भवत्यपीति । यथा नित्ये ऋब्दे साध्येऽमूर्त-त्वादेः साध्येन शब्देन कर्मणः साधम्यात् कर्म न तद्धर्भभावि भवतीत्यर्थः । साध्येनैवेत्यवघारणेनैवैतदुदाहरणं पत्युक्तमिति शिष्योपष्यायद्यामत्रमेत्रतनयत्वाद्या ऽत्रीपाधिकसम्बन्धा उदा-हार्याः । हेतुळक्षणे तु सामान्यलक्षणापेक्षं विश्वेषलक्षणमिति नातिच्याप्तिः । अत्र साध्यसाधम्येग्रहणेन साधनविकल्यनुदा-इरणं भवतीत्युक्तं भवति, यथा नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात परमाणु-बदिति। तद्धर्मभावीत्यनेन च साध्यविकलं परास्तम् । यथा नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात्कमवदिनि । एतेनोभवविकस्त्रमपि परिहृतं,यथा नि-त्यः शब्दोऽमूर्चत्वात् घटवत् । पश्चम्युपादानेन च साध्यसाधम्प-मयुक्तं तद्धमेभावित्वं यत्र वचने भद्दर्यते तदेवोदाहरणं नान्य-दिति दक्षितं भवति । प्रयोजकत्वं च साध्यसाधम्पेस्य इतौः स्वाथाविकः सम्बन्धो व्याप्यत्वमिति यावत्।तेनापदर्शितान्वय-विषरीतप्रदर्शितान्वयपोरनुदाहरणत्वयुक्तं भवतीति । तद्यथा, अनित्यः शब्द उत्पत्तिमन्दात् पटददिति । यो योऽनित्यः स स उत्पत्तिमान् यथा घट इति । समारूयानिर्वचनसामध्यात् सामाः न्यस्रभणमप्यनेन सुचितामियाश्वयता भाष्यकृता समाख्यानिः रुक्तिः कृता, तां वार्चिककारो दर्शयति । उदाहियतेऽनेनेति । चोदयति । ननु चेति । परिइरति । नैष दोष इति । वचन-स्य विशेषणत्वेनोळक्षणत्वेनेसर्यः। अभिधीयमान इति चाभिषानोपळक्षणपरं नाभिषेयपरम्, असामानाधिकरण्यदोषस्य बाबदबस्थ्यात् । तद्धर्मभावीतिसूत्रावसवव्याख्यानपरं भाष्यं तस्य धर्म इत्यादि । अत्र चात्तरामिति गृहाभिनायं तदेतद्वा-व्यवनुभाव्य न्याचष्टे । तस्य धर्म इति । तस्य धर्मस्तद्धर्म इति हि धर्षस्य सम्बन्धित्वेन पृथम्बचनम् । न च धर्म एव ध-

र्मस्य, नापि धर्मान्तरं धर्मस्य, किन्तु धर्मिण इत्यर्थः । अनेन भाष्यकारीयामनुपपत्तिम्रुक्त्वा वार्तिककारः स्वकीयामप्याद् । धर्मे च साध्य इति । अनेन हेतुदाहरणोपनयलक्षणैर्व्या-धात उक्तः । भाष्यं साध्यसाधर्मादुरपत्तिधर्मकत्वादिति, तद्व्याच्छे । तस्य धर्मिण इति । (१३५ । ३) तद्धमभावीः भवतीति तद्युपपन्नं, न हि क्रनकत्वात् स्थालपादेरनित्यत्वं भ-वति जायते बीजादिवाङ्कर इत्यत उक्तं भवति विद्यते।।१६॥

वैधम्योदाहरणस्य लक्षणम् ।

तिंद्र∸तम् (सृ. ३७)॥

अतुद्दत्तेन पूरियत्वा सन्वाख्यानं सूत्रं पठित । साध्य-वैधम्योदतद्रमंभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति। सात्मक-तया साध्येन जीवच्छरीरेण वैधम्याद् घटादेई शान्तस्य सात्मक-त्वसाधर्म्यविरहादिति यावत्, तस्य साध्यस्य जीवच्छरीरस्य धर्मः माणादियस्वं तद्धमः, स एव भावस्तद्धर्मभावः, सोऽस्याः स्तीति तद्धमभावी, न तद्धमभावी अतद्धमभावी प्राणादिरहितो घटादिरिति यावत्। एनदुक्तं भवति। यत्र घटादौ साध्यध-र्माभावमयुक्तः साधनधर्माभावः स घटादिवैधर्म्यदृष्टान्तः, तद्विषयः शब्द उदाहरणामिति सुत्रस्थध वाशब्दः बेदितव्यः, व्यतिरेकविषयत्त्राद्वैधम्बीदाहरणः समुच्चये स्पेति । अत्र भाष्यकारेणान्बयव्यतिरेकी पूर्वस्त्रोदाहती-ऽत्राप्युदाष्ट्रतः, साधनधर्माभावप्रयुक्तत्वं च मीभावस्योक्तं, तशायुक्तम् । अन्वयव्यतिरेकिणि हेतौ सत्यमि वैषम्पे साधमयोदाहरणमेवोचितं, तत्र तत्पूर्वकत्वाद्वैधम्बेमतीतेः। ऋजुवार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य बक्रेण साधनायोगात्। ज्याष्यज्याः पक्रभावश्च बाह्यो भावयोस्तद्भावयोस्तद्विपरीतो

च्यः, अन्यथा सपक्षेकदेशवर्त्तां न हेतः स्यादिति मन्यमानो वार्ति-ः ककार आह । उदाहरणमबीतहेनाचिति । तचास्पाभिः सुत्रं योजयद्भिरुक्तिपिति । अत्राचार्यदेशीयानामनार्षसूत्रपाठदृषणं नान स्माकं सूत्रपाठं इस्तीति प्रतिषिपादि येषुरा चार्यदेशीयानां पाठम-भिनायं चाह । अन्ये हिवति । अर्थे हि पाठं सामानाधिक-रण्यादृदृष्टान्तस्यार्थरूपस्य शब्दरूपेणोदाहरणेनैक्यं स्वात । यदाः तु दृष्टान्तस्योदाहरणिमति पाठः, तदा नायं दोष इति । दृषणं चाः परेषां यथा न दृष्टान्तस्योदाहरणेन सामानाधिकरण्यम् , एवं भावि -त्वस्याप्यर्थह्रवस्य, स्वविषयवचनोपलक्षणत्वेन तु सामानाधिक-रण्यं दृष्टान्तेऽपि तुल्पम् , तस्पादार्षपेतास्त्विति । आर्षेऽपि पा-डे परोक्तं दृषणमुपन्यस्यति । एतस्मिन्नपीति । उपहासे कि-लकारः, ण्यन्ताद्भवतेस्ताच्छीरुपे णिनिना भावीति व्युत्पन्नः, तथा च तद्धभैकारित्वमर्थः, न च ज्ञापनादन्या क्रिया स-म्भवतीति गमकत्वम् , तच सर्वेषामवयवानामभिन्नामिति साधा-रणत्वाक्ष वक्तव्यमिखर्थः। तदेतदनभ्युपगमेनैव परिहरति । नायमिति । अन्ये तु तद्धर्मभावीत्येतद्विकरूप दृषयन्तीत्याह । अन्यं त्त्रिति । तत्र मथमकल्पे दृषणमाहुः। तद्यदीति । नायं सुत्रार्थः, (१३६ । १) सर्वावयत्रसाधारण्यादिति तस्याम कि-श्चिदेतत् तद्धर्भे भाविषतुं शीलमस्येति । द्वितीयकस्ये द्वणमा-हः। द्विडन्याय इति। सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणपर्यवस सम्भवमात्र इत्यर्थः । तदेतत्वरेषां दुःग्णं दण्डिन्यायमालम्बय परि-हरति । न वक्तव्यमिति । सम्भवव्यभिचाराभ्यां सपर्धं विशे चम्मित्यर्थः । न बहुब्रीहाचिति । अन्यपदार्थविवसर्यवेनिराः श्रीयते, सा च बहुवीहिणैव लभ्यत इति कृतमत्रोनेनेत्यर्थः। सहस्रावेन चेदत एवाह । अधावश्यमिति । प्रयोजना-

न्तरं भाविग्रहणस्यान्वाचिनोति। सन्तिति। अत्र वसुनन्धुना मित्राह्यस्योऽवयवा दुविहिता अक्षपादलक्षणनेत्युक्तं,
तद्दृषयति। तदेनस्मिन्निति। तदेनसुदाहरणलक्षणसुपपाय
परेषां लक्षणं दृष्यितुसुपन्यस्य व्याचिष्ठे। तथा सिन्ध इति। यथा
स्व स्व एव साध्यो विशिष्टमत्ययभेदभोदित्वेनेति। मन्
त्ययः कारणम्। तदेतत्साध्यसाधनवन्त्रं दृष्ठान्तस्य बौद्धराद्धान्तेऽव्यापकं, स्थाल्यादौ दृष्टान्ते कृतकत्त्रानियत्वरूपसाध्यसाधनवश्ववैकल्यात्, प्राग्भावो हि स्थाल्याः कृतकत्वं प्रध्वंसाभावश्चानियता राद्धान्ते बौद्धानां, न चैवसुभयं स्थाल्यामिति, तस्याः
स्वाभावविरोधित्वादिति दृष्यति। अत्र विर्क्षण्यत्ताऽपीति। एतनिति। (१३७।३)अव्यापकत्वेन। तिद्वर्यतेऽहिनस्ननेन
वेति निद्यनम्।

साध्येनानुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तिता।
इति च प्रत्युक्तं, क्रतकत्वानित्यत्वयोः स्थाल्यामसंभवदर्शनाद्वयापकत्वेन । अस्मद्राद्धान्ते यथा तथोः स्थाल्यादौ मम्भवः, तथोक्तं
हेतुलक्षणसूत्र इति । भाष्ये, पण्डितक्तपवेदनीयामिति । प्रशस्तपण्डितवेदनीयमित्यर्थः ॥३७॥

स्वप्रतिषत्तौ व्याप्तिस्मरणानन्तरं तथा चायं न तथेति वा परामविक्रानोत्पादाद् उदाहरणतचनस्य च व्याप्तिपतिपादक-स्वात् परामविक्राने हेतोकपनयस्योदाहरणपूर्वकत्वनियमाद् उदा-हरणानन्तरमुपनयं छक्षयति ।

उदा-यः (सू. ३८)॥

अपेक्षापदं भाष्यकृद्धाचष्टे । उदाहरणतन्त्र इति । उदा-हरणवद्भाः वश्यत इति वशः, वशिन उदाहरणस्य वश्य इत्य-र्थः । एतद्देव कर्षणो भावं निष्कृष्य विद्यणोति । बद्धाः साम-

र्थम्, वर्येन उदाहरणस्य फलेन उपनयेनाभिसम्बन्ध इत्यर्थः। तथात्वातथात्वयोर्विषयं विभजते । साध्यसाधर्म्ययुक्त इति । ननु हेतोरुपसंहार उपनयो न साध्यस्य, तथा चानुपपनाः साध्यस्योपसंहार इत्यत उक्तं साध्यस्य काब्दस्योत्पत्तिध-र्भकत्वामिति । उदाहरणसिद्धव्याप्तिकहेतुमत्तवा साध्यमुपसं । द्वियते, न स्वरूपेणेत्यर्थः । अत्राष्युदाहरणापेच उपसंहार उपनय इति सामान्यलक्षणम् । तथा न तथेति चेति सामान्य-लक्षणापेक्षे विशेषलक्षणे इति बोद्धव्यम् । अत्र केचिदाहुः, हे-तुवचनादेव सोदाहरणात् साध्यसिद्धेरसाधनाङ्गग्रुपनय इति, तिभराकर्तुवाइ वार्तिककारः,तथा न तथेति प्रतिबिम्बनार्थम्। (१३७।९) तदेतत् पदनपूर्वकं विभनते । किं पुनरिति । तदनेन व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतथा परेषामनियतपतिपाचिसाधनत्वातः स्वप्रतिपत्यनुसारेण परो बोधयितवयः, व्याप्तिस्मरणानन्तरोत्पन्न-लिक्रपरामर्षपूर्वकश्च स्वयमनुमेयार्थमस्यय इति तथैव परे बो-ध्यन्ते, तथा च परामर्षज्ञानहेतोरुपनयस्य सिद्धमर्थवस्त्रम् । न च यथा लिङ्गपरामर्पद्वानान्वपव्यतिरेकानुविधानमनुमेपद्वानस्य, तः था द्षिभक्षणाद्यनुविधानपपि, येनातिपसङ्गश्चोद्यतेति । प्रयो-जनान्तरम्रुपनयस्याह । साध्ये वा समभव इति । चोदयति । ननु चेति । यद्यपि साधनतया कृतकत्वमुक्तं, मतिज्ञानन्तरं मतिपत्रा साधनस्यैत्रापेक्षितत्वात्, तथाऽपि तन्नाासिद्धं तत्र साधनत्वेन व्यवतिष्ठत इति स्वसिद्धिपाक्षिपति सामध्यादिति भावः । परिहरति । नोक्त इति । यत्परः श्रव्दः स श्रव्दार्थ इति शाब्दाः । साधनस्वपरश्च क्रतकस्वादिति । सामर्थ्यादा-क्षेपे तुदाहरणमपि न प्रयोक्तव्यम् । अत्रापि साधनत्वसामध्यी दाक्षेपाद् अन्याप्तस्य साधनत्वायोगात्, ताद्विषस्यापि ममेयस्वादेः

श्रुब्दिनित्यत्वादौ सोघनत्वभ्रमेण प्रयोगोऽिमिद्धेऽिष तुरुय इति च्याप्तिपदर्शनार्थोदाहरणप्रयोगवद्धेतोः सिद्धत्वप्रतिपादनाय उ-पनयस्यापि प्रयोग इति रमणीयम् ॥३८॥

निगमनलक्षणावतारपरं भाष्यं, द्विविधस्य पुनरिति । साधम्येण वैधम्येण द्विविधानामपि हेत्दाहरणोपनयानां समानं निगमनलक्षणमित्यर्थः ।

हेत्व-नम् (सृ. ३९)॥

तस्मादितिहेत्वपदेशात्तद्भेतुकमानित्यः शब्द इति प्रतिः क्रायाः पुनर्वचनम् । यद्यपि च सिद्धनिरेशो निगमनं सा-ध्यनिर्देशश्च मतिज्ञा, तथाऽपि यस्यैव मतिज्ञायां साध्यत्वमा-सीतु तस्यैव निगपने सिद्धत्विमस्यवस्थावन्तवेकमाश्रित्य समा-नविषयतया निगमनं प्रतिद्वेत्युपचर्यते, तथा च पुनर्वचनमध्यु-पपसं, तदेतञ्जाष्यकारो व्याचष्टे । साधमर्थोक्त इति । व्युत्पा-दयति । निगम्यन्त इति । साधम्यवैधम्ययोः मतिज्ञातः प्रभु-ति निगमनान्तं मयोगमाह । तञ्जेति । तत्र प्रथमसूत्रवदेव य-थास्वववववेषु प्रमाणानां प्रमं न्यायं स्तोतं सम्भवपाह । अः वयवसमुदाये चेति । आसोपदेशस्येति । सदेव साम्येदः मग्र आसीदित्यादेराप्तोपदेशस्य मत्यक्षानुपानाभ्यां भतिसन्धा-नातु । ननु करमातु प्रतिक्षेत्राशोपदेशो न भवति, कृतमस्या आर गमान्तरविषयत्वेनेत्यत आह । अनुषेश्चेति । अनुमानं हेतुः। स्यादेतत् । द्वितीयं लिङ्गदर्शनं हेतुर्ने च तदनुपानं, तृतीयस्यो पनयत्रिषयस्य लिङ्गदर्शनस्य तथाभावादित्यत आह । उदाह-रण इति । उदाहरणे दृष्टान्तधार्मिण साध्यसाधनयोः प्रति-बन्धं साहइयं सम्यग् हङ्घा लिङ्गस्य प्रतीतेः । एतदुक्तं भवति, यद्यपि त्रयाणामपि क्लिइदर्शनानां सस्मृतीनामनुमानत्वं, तथा- डिप तदेकदेशे मध्यमेडिप लिङ्गारशेने समुदायोपचारादनुमान-व्यवदेश इति । प्रत्यक्षविषयसुदाहरणं । कस्मात् , दृष्टेनोः दाहरणे प्रतिबन्धेनादृष्टस्य साध्यधार्पिण्यनुषेयस्य सिद्धेः। यदि युनर्न मुखं प्रत्यक्षमास्थीयेताव्यवस्थया नाद्दष्टं मिद्ध्येदिति भावः। निगयनप्रयोजनं प्रतिपादयति । सर्वेषामिति । प्रतिज्ञादीना-मुपनयान्तानामेकोऽर्थः स्वभावपतिबद्धं लिङ्गं वा अनुमेपं वा, तस्य प्रतिपात्तः, तस्यां सामध्येपदर्शनं निगमनामिति, तदनेनै-कार्थत्वं दर्शितम् । द्विविधं हि प्रयोजनं तत्रावान्तरं स्वभावम-निबद्धिङ्गपतीतिः, परमं च साध्यपतीतिरिति । सम्पति वि-भागे साकाङ्करवं दर्शयति । इतरेतराभिसम्बन्ध इति । अ-भिसम्बन्धेन फलेनाकाङ्काग्रुपलक्षयति । असत्यामिति । प्र-धानं हि प्रतिज्ञापदं, तदुत्तरकाले हि साधनाकाङ्काणां प्रतिज्ञा-माश्रित्य हेतुपदं पवर्त्तते, न पुनः प्रथममेव हेत्वपेक्षेति हेतुल-क्षणेऽस्माभिः प्रतिपादितिमिति । हेतुपद्विरहे आकाङ्कां दर्शय-ति। असति हेताविति। उदाहरणाभावेऽप्यवेक्षामाह । असत्युदाहरण इति । उपनयाभानेऽप्यपेक्षामाह । उपनयं चान्तरेणति । निगमनाभावेऽप्यवेक्षामाह । निगमनाभावे चेति । अनयवानां पातिस्विकं प्रयोजनमुक्तपपि शिष्यहिततया भाष्यकारः प्रतिपादयति । अधेति । पञ्चावयवप्रतिपादनमः यक्रस्य प्रयोजनं दर्शयति । न चैतस्यामिति । कथं पुनः प्रकः मत इत्यत आह । अव्यवस्थाप्येति । व्यवस्थापिते न जाते-रवसर इत्याह । ठघवस्थिते हीति । अत्र केचिदादुः, निगम-नमसाधनाङ्गं, कथं, शतिज्ञया गतार्थस्वादिति, तन्मतमपाकर्तुं वा-र्तिककारः समयोजनं निगमनं दर्भवति । प्रतिज्ञाविषय-स्यार्थस्येति । चतुर्भिः खल्बनपवैर्हेतोस्नीणि इताणि द्वे वा म-

तिपादिते, न त्ववाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षितस्त्रे । पञ्चस्र बा चतुर्षु वा रूपेषु हेतोरविनाभावः परिसमाप्यते, तस्मादबाधि-तत्वासस्यातेपाक्षतत्वसपद्वयसंमुचनाय निगमनं, तदिद्युक्तं, विः रीतप्रसङ्गप्रतिषेषार्थमिति । बाधेन प्रतिपक्षेण वा साध्यवि-परीतिवसङ्गः स्यादिति सोऽयं प्रातिज्ञाविषयार्थस्य अञ्चेषपमाः णमुलावयवीपपत्तौ सर्वा प्रतिज्ञेयस्यार्थस्य सिद्धतया पुनर्वचनेन निगमनेन प्रतिषिध्यते। न च प्रातिज्ञात्रचनादेव तस्सिद्धिः, तस्य साध्यपरत्वात् । न चान्यपराद्प्याक्षेपात् सिद्धः, हेत्वादिः मयोगवैयथ्येनसङ्गात्, मतिज्ञात एव सर्वाक्षेपसम्भवात्, त-स्पाद् इपद्वयमतिपादनार्थं निगमनं, यथा च त्रैह्प्यातिरिक्तमे-तद्रपट्टयं, तथोपपादितपस्वाभिः प्रथममूत्रे । हेत्सभासेषु च शेषं दर्शयिष्यत इति । एतास्मिन् ख्रञार्थं परस्य पतिज्ञावां नि-गमनं गतार्थे मन्यमानस्यावकाशो नास्ति । यस्तु मन्येत, न हेतोरविनाभावसिद्धिमन्तरेण सिद्धनिर्देशो नियमनं भवति. न च पाश्चरूप्यं तिनाऽतिनाभावसिद्धिः, निगमनात्तु तत्सिद्धौ न सि-द्धनिर्देशो निगमनपि तु तदपि साध्यनिर्दश एवेति, तं प्र-स्युपेत्य तद्दोषनिराचिकीर्षया परेषां वाक्यमुपचिष्यते। परेषां वाक्यं पठति । उपनयानिगमने त्यिति । द्षयति । इदं लाबदिति । यथाश्राति निगमनोपनवयोरभेदं साधयति, अर्थगतं चाविशेषं हेतुमाह, तर्चतदालोकतमसोरैक्ये काकस्य कार्व्यादिवदापतितम् । शङ्कते । अथ हेल्पनयाविति । (१३८ । १) उपलक्षणं चैतत् , प्रतिज्ञानिमयने इसिप द्रष्ट-च्यम् । अर्थाविद्येषादिति । अविशिष्टार्थत्वादित्युस्रेतव्यम् । तथा च सम्बन्ध इति शङ्कित्रभिषायः। अत्रापि दोषमाह । स चिपक्षेति। पुनः शङ्कते। अधैकप्रयोजनकत्वेनितः।

निराकरोति । तथापीति । सिद्धात्येकपयोजनत्वे साध्ये हेती-रिवरोधो हेतुस्तु न पतिज्ञार्थोदितिरिच्यते इत्यर्थः । त्त्रद्वर्णि-मिति । अन्यश्च हेत्वर्थोऽन्यश्चोपनयार्थ इत्येतद्वर्णितिमसर्थः । एतेनोपनयनिगमनपयोजनाभिधानेन ये ज्यवयवं वाक्यमाहु-स्तन्मतमपास्तमित्याद । पक्षधर्मत्वेति । यच परैरुपनपे द्वणं विकल्प्याभ्यधायि, तत्तावदुवन्यस्यति । यद्दपि यथा तथेति । सर्वसामान्ययोगे हि तदेव स्यात्र तु तथेति । अन्धथा दाउद-स्य भूलकत्वादिति। न हि यथा घटः कृतकः तथा शब्दो-Sपि कृतकः, घटशब्दयोरभेदशसङ्गादित्यर्थः । तस्मात्सामान्य-मतिषेथे तिशेषमतिषेथे च कृतकत्त्रसामान्यं परिशिष्यते, तस्य च यथातथाभावयोरभावात्क्रतकत्वादित्येव स्वात्, तथा च न हेतोरतिरेक उपनयस्येसाह । परिद्योषादिति । तदेतस्परेषां दूषणं निराकरोति । तदप्ययुक्तामिति । यथा तथेति वानप-मुपमानैकदेशमुपमानमुपचारात्, उपमानमर्थी यस्य सोऽयमुपमा-नाथे उपनयः, तस्य भावस्तन्त्रं, तस्मात्। तस्रोपमानं न सर्वथा साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्तते । साध्ये शब्दे साधनस्य कृतकत्वस्य स्थालीगतस्य यः सर्वेथायावः स्थाली-त्वाचेकार्थसम्बायः, तमाश्रियं न प्रवर्तते, तथा च शब्दस्थाः ख्योरभेदप्रसङ्गाद्यथा तथेत्येव न स्यात्। तस्मात्स्थालीस्थपका-रान्तरच्युदासेन कृतकत्वसामान्यवात्रसाधारण्येन यथातथेत्युप-मानोपपत्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपि कृतकत्वसामान्यमात्रं शब्दे स्याञ्च तु यथातथाभावः, तथा च न हेतोरतिरेक इत्युक्तमत आह । कृतकत्वसामान्यं त्विति । न हि जातु शावलेयस-निधौ गोत्वसामान्यमात्रं भवत्यपि तु विशेषसहितं, तथा च यथातथाभाव उपपन्न इत्यर्थः । एतेन यत्परैरूपनयस्य दृष्टान्ताः

द्यभिक्ततं वर्णितं, तद्दि परास्तिमित्याइ । गतार्थत्वादिति । अनेनापमानसमानत्ववर्णनेन । एतदेव विभन्नते । यद्प्यु क्तिमिति । व्याप्तिमदर्शनिविषयो दृष्टान्तः, दृष्ट्वयाप्तिकस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहार उपनय इति महान् भेद इत्यर्थः । एतेन निगमनं प्रतिज्ञायाः समानाभिष्येयत्वेऽपि प्रतिज्ञार्थत्वेन प्रत्यु क्तिम् । प्रतिज्ञायाः साध्यपरत्वाद् निगमनस्य विपरीतशङ्कानि-वृत्तिपरत्वादिति । प्रयोजनभेदसामान्यमात्रविवक्षया एतेनेत्यु क्तिम् । अत्र भाष्यकारेणैकस्मिन्नन्वयव्यतिरेकिण्येव वीतावीतवान्वये पञ्चावयवे उदाहृते, तत्र कदानिद् भ्रान्तिः स्यादेकोदाहरणतया द्रे अपि वाक्ये परस्परायक्षे एवेति । तिक्रराकरणायाह । ते एते इति । न पुनरन्वयि व्यतिरेकि पेत्येकं वाक्यिमिन्त्यर्थः ॥ ३९ ॥

अत्र भाष्यं तर्कलक्षणावतारपरम्, अतः अध्वीमिति। उद्देशकमानुसारेण।

अवि-तर्कः (सृ. ४०)

तर्कपृतिक्रमाह । अविज्ञायमानतृ वेऽर्थ इति । यद्यपि संशयस्य पृथादेव जिज्ञासा भवति, तथाऽपि जिज्ञासायाः प्र-रस्तादपि संशयो भवति, स चात्र विवक्षितः, तर्कपृत्तयङ्ग-त्वात्, तर्केण हि प्रसङ्गापरनामा द्वयोः पृश्चयोरेकतरानिषेधेनै-कतरः प्रमाणविषयतयाऽभ्यनुङ्गात्वय इति विषयपत्यासस्या तर्कपृत्ति पृत्यङ्गता संशयस्यति । कारणोपप्रत्यति व्याच्छे । सम्भवत्यास्मिन्कारणं प्रमाणमिति । अत्र च कारणव्या-ख्यानं प्रमाणापिति । उपपत्तिव्याख्यानं सम्भवतीति । अ-नुज्ञाव्याख्यानम् एवमेतस्रतरादिति । पृतदुक्तं भवति । य-स्मिन्वपये प्रमाणं भवतितुमुखतं, तदिपर्ययाशङ्कायां न ताव-

हमवर्त्तते, न यात्रदनिष्ठापच्या विपर्धयाशङ्काऽपनीयते, तद्दपनव-एव च स्वविषये प्रमाणसम्भव शति चोपपत्तिरिति व्याख्या-यते । तया प्रमाणस्योपपत्या इतिकर्तव्यतया प्रमाणस्याभ्यनु-ज्ञातस्य विशोधिते विषये प्रमाणमपत्युहं प्रवर्श्तते । न चोषपत्तिरे-बास्तु निश्चयहेतुः, कृतं प्रमाणेनेति वक्तव्यम् । उपपत्तेः स्व-तन्त्राया आश्रयासिद्धतया स्वतो निश्चयायामात्, तद्वपादितं प्रथमसूत्र इति । उदाहरणमाह । निद्धीनमिति । स्वक्रतस्य कर्मण इत्यादिना पूर्वस्य कारणमित्यन्तेन संवारो दर्शितः, उत्तरेत्यादिनाऽवचर्ग इत्यन्तेनापवर्गः । तेन संसारापवर्गावि-च्छन्तौ बादिवतिबादिनौ प्रति आत्मनित्यत्वविषयं प्रमाणं प्र-वर्त्तमानमनेन तर्केणानुगृह्यत इति ममाणविषयविषयीननु-क्षेत्र प्रमाणविषयाभ्यनुकाऽनिष्ट्रप्रसङ्यविषययस्यैव साक्षामि-वर्त्तनात् । अत एव भाष्ये उपसंहारे यत्र कारणमनु-पपद्ममानं पद्मिति तम्रानुजानातीति। ननु यदि तर्भ एवमेतन्नेतरदिखेवमाकारः, कथं पुनर्यं तत्त्रज्ञानार्थो न तु तस्वज्ञानमेवेति देशयति । कथं पुनरिति । परिहरति । अनव-धारणादिति । पर्यापैनिश्चयादत्यन्तभेद् उक्तः । भाविता-चिचानितात्। अत एव प्रसन्नानिर्मलादिति । प्रमाणस्य सामध्यीदिति तर्कस्य खातन्त्र्यमपाकरोति । स्यादेतत्, यदि न तर्कस्तत्त्वनिश्चयसाधनमपि तु प्रमाणमेव, इन्त भोः किमर्थ तिहैं बादे प्रमाणतर्कसाधनेत्युक्तामित्यत आह । स्रोडमं तर्क इति व्यक्तयभिषायेण । प्रमाणानीति । प्रभाणविषयविषयी-शङ्काविघटितानि प्रमाणानि प्रतिसन्द्धान इसर्थः । वार्त्तिकः कारः सूत्रतात्पर्यमादः। अस्यति ।(१३९ । २) समानजा-तीयात्संश्वादेरसमानज्ञातीयाचेन्छादेव्येवन्छियते । यद्यवि

संवायाजिहासे अप्यविद्यानतत्त्वेऽर्थे वयतेते, तथाऽपि न कारणी-पपसित इति तयोर्व्यवच्छेदः । तस्त्रं क्याचष्टे । यथेति । स-मानासमानजातीयव्यवस्थिनपत्रितं इपं तस्वमित्यर्थः । चोदयति । कुतः पुर्नारति । न हि सामान्यझानविधायकं प-हमबास्तीत्यर्थः । परिहरति । अविज्ञातिति । विशेषनिषेधः शे-षाभ्यनुकाहेतुरित्यर्थः । विमृषति । स्रविज्ञाततत्व इति स-मासोऽयमिति । अवधारयति । षष्टी विग्रहंणेति । युक्त-मुपपन्नं, तृतीयाविग्रहेण स्वतुपपन्नमित्यर्थः । संशयवादाह । विदेशपहेत्वभावादिति । युक्तमिति मतिज्ञामात्रेणोच्यते, न स्वत्र हेतुरभिषीयत इत्यर्थः । युक्तत्वे हेतुमाह । युक्तमर्थग्र-इणसामध्यीदिति । अन्यश्रोदयति । अर्थग्रहणमन्तरेणाः षीति । इयेन हि इनं निरूप्यते, न इन्त्रा, तस्य साधारण्या-दिति सामध्येमित्यर्थः । गुढाभिसान्धः परिहरति । एचमवी-ति । तस्याभिसन्धिभेदग्रुरशिकृत्य चोदयति । मा भूतसा-मास इति । ७त्तरवाद्याह । भवत्येवेति । नाद्याप्यनेन स्वा-भिषायो दर्शित इति मत्वा पुनश्चोदयति । अनुक्तेडपीति । उक्तपरिहारपूर्वे स्वाभिषायमुद्यादयति । अत्रोक्तिमिति । समस्तानभिधानप्रमङ्गाञ्चिति स्वाभिषायोद्याटनम् । ए-तदुक्तं भवति, मामध्येषाप्तस्यानिभाषानेऽतिषसङ्ग इति न सा-मध्यमाश्रित्व सक्षणे संशयो निराकरणीय इति तनिराकरणाः र्धमर्थग्रहणं कर्चव्यिपिति । अत्र चंदियति । अविज्ञानतस्य इति न वक्तव्यमिति। (१४० । २) न हि तस्वे जाते वस्बद्धानार्थिता भनति, तस्माद्रम्यते अविद्धाततस्य इति भाषः । गृदाभिसन्धिरुक्तं परिहारं स्थारयति । अत्र तावदुक्तिमिति । अबिदिताभिमायश्चोदक आह । मा भूदिति । अस्तुदस्तके इ-

त्वेतावदेवेत्पर्थः । उत्तरवादी स्वाभिषायप्रद्वपाटयति । न खु-द्धिधर्मेति । यद्यपि नास्माकं राद्धान्ते शुश्रूषादयो बुद्धिगुणाः, बुद्धितत्त्वस्यैवाभावात्, तथाऽप्यात्मगुणा अपि साङ्क्ष्याभिमायेण बुद्धिगुषा उक्ताः । एतदुक्तं भवति, यद्यूहस्तर्क इत्येनाबदुच्येत, यदि वा तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इत्येतावन्मात्रं, ततो विज्ञातत्त्वेsिष यद्दः पूर्वानुभूतपरिच्छेदात्मा जायते पुनस्तत्त्वज्ञानार्थं मो-ऽपि तर्कः स्यात्, तस्मादाविज्ञाततस्य इति वक्तव्यमित्यर्थः। यद्यपि कारणीपपत्तित इत्येतस्माद्य्ययमर्थी गम्यत एव, तथा-ऽपि कारणोपपत्तरेवंरूपत्वं नाविज्ञाततत्त्वग्रहणमन्तरेण भवति । तथाहि अधिगतपरिच्छेदात्माऽप्युहः कारणस्योपपत्या सम्भ-बेन द्वायते, कारणासम्भवे कार्यस्यासन्वात्, न स्वसावविज्ञा-ततस्व इति ततो व्यवच्छंदः। तथा च मति प्रमाणपपि तकः ह्यादत उक्तं, कारणोपपत्तित इति । उक्ते मति पयोजनानुस-रणं, न त्विह छाघवादरः सुत्रकारस्येति मन्तव्यम् । चोद्रयति । षुष्ट्याभिधानमिति। परिहरति।न विभक्तिव्यत्ययादि-ति । तथाऽन्यत्र कणभुजः सूत्रे । विभतिपन्नः पुच्छति । कः समात् । पष्टिवैक्यन्थेनाइ । यदि व्यत्ययेनेति । परिइरति । न त युक्त इति । सामान्येनाधिगतस्य विदेशेषण ज्ञा-पतार्थम् । नित्यत्वादयो विशेषाः समवाधिनः, वहचादयश्र धृ-पादिसंघोगिन इति । शेषं सुगमम् । देशयति । ऊहः संदाय-निर्भाषाभ्यामिति ।(१४१ । १३) केचित्सिद्धान्तैकद्दे-शिनोऽनुमानं तर्के इत्यासुः। अन्ये त्वनुमानमेव युत्तयपेचां विपर्ययेऽनिष्ट्रमसङ्गापेशं तर्क इति वर्णयन्ति । तत प्रथमचोदकं मत्याह । यन्ताव दिति । आक्षिप्त आक्षिप्तहृदयः, न तु तर्क-प्रत्ययस्वक्षं चेतयत इसर्थः । विद्यापद्र्यानादिति । (१४२ ।

१) विशेषदर्शनाश्रिश्रयः प्रमाणेन भवति, न तर्केण तदनुक्षा-नपात्रत्वातु तर्कस्येखर्थः । चोदकं निराक्तत्य सिद्धान्तैकदेशिनं निराकरोति । एनेनेति । यदि संशयात्मच्युतो निर्णयं चामा-प्रस्तिहिं तस्य स्वक्षं बक्तव्यमिति पुन्छति । किं पुनिस्ति । उत्तरम्, भवेदिति । प्रमाणविषयाभ्यनुकृत्यर्थः । द्वितीयमे-कदेशिनं निराकरोति । यैरपीति । युक्तिई प्रमाणोपपत्तिस्त-ज्जन्मा च प्रत्ययस्तर्कं एव, स चानुमानमिति त्वयोच्यते, अस्मान भिस्तु तर्क इति संज्ञाभेदमात्रमित्यर्थः । शङ्कते । अयेति । निस-करोति । अनुमानमिति । प्रमाणोपपस्यतिरिक्ताया युक्तेरनि-६पणाद युक्तयर्थी वक्तव्यः. न हावेक्षणीयमन्तरेणापेक्षा शक्या निद्धपयितुमिति भातः । नन् यदेव किञ्चित्स्वरिषयाधिगमेनुमा-नवपेक्षते, सैवापेक्षणीया यक्तिरन्त्रमानस्य भविष्यतीत्यत आह । स्वविषयाधिगमे चेति । शङ्कते । अधिति । निराकरोति । एवमिति । यद्युत्पत्ती पत्यक्षाममापेक्षमनुमानं, न वक्तव्यं यु-क्तयपेक्षमिति, सर्वस्यानुमानस्य तथाभावेऽव्यभिचारेण विशेष-णायोगादिति भावः । युनः शङ्कते। अथानुमानस्येति । निरा-करोति । लञ्जापीति । एवमपि तको नार्थान्तरं स्यादनुमानभे-दस्य चेहशस्य प्रमाण एवान्तर्भीव इति भावः । उक्तमर्थे प्रमा-णयति । भवेदिति । भवेदितिमस्ययोऽनशारणमस्ययश्चेत्यर्थः । चोदयति । अनुमानमिति । विपर्ययोऽनिष्टमसङ्गो व्यतिरेकी छिद्रं. तचागृहीतमम्बम्धे छिद्रिनि न मवर्तत इति छिद्रछिष्टि-सम्बन्धस्मृत्यपेक्षरवादमाणादि मन्त्रमङ्गादितिवद् नुमानमेवेत्यर्थः । परिहरति । म लक्केंति । युक्तं व्यतिरेकिणि जीवच्छरीरे धार्मेम-नि प्रामादिपस्त्रस्य साधनधर्मस्य दर्शनाम तु यद्यत्वात्तिमाना-त्माऽभविष्यन्न संसारायवग्गीवुवापत्स्यतावित्यत्रात्माने धार्मिकी

साधनधर्म उत्पात्तरस्ति तद्दर्शनं वा यतः संस्कारोद्धोधे सति छिङ्गछिङ्गिसम्बन्धस्मृतिर्भवेदित्यर्थः । न केवलं पसङ्गमाधनं साध्यधर्मिण्यसिद्धमि त्वन्यमत एव प्रमङ्गदेतुः, न त्वनुमानमः न्यगताद्धर्मत्ववर्तते, तस्मादनुमानादस्य स्फुटो भेद इत्याह । अनुमानं चेति । भौष्यन्याख्यानं, मोऽयमिति ॥ ४०॥

नैताभिर्णयमात्रस्य लक्षणमपि तु परीक्षापयोजनस्य, स च निर्णयो विमर्ज्ञानन्तरोत्पन्नतर्भसहायप्रमाणानिबन्धनस्तर्भविषय एवेति निर्णयभेदलक्षणिति नान्यापकं तल्लक्षणिति दर्भयितुं भाष्यकारो निर्णयलक्षणमवतारयति । एतास्मिस्तर्भविषये-

विमृ-यः (सू. ४१)॥

यत्र पक्षप्रतिपक्षयोः कर्मतया न निर्णयसाधनत्वापित्यनुः पप्त्या साधनोपालम्भौ बादमुत्रगतौ लक्षणीयाविति तावेव तावद्राध्यकृद्धिभजते । स्थापना साधनं, प्रतिषेधः साधन-स्योपालम्भः । लक्षणानिबन्धनं सम्बन्धमाह । तौ साधनोपालम्भाविति । यद्युपालम्भो न प्रतिपक्षाश्चितः, तथा-ऽपि तदुदेशेन पहत्तद्राश्चित इत्युच्यते । मुख्यपदोपादानोल्ल-क्षुतेन लाक्षणिकपदोपादानलभ्यं प्रयोजनमाह । व्यतिषक्ताः विति । अर्थग्रहणसामध्यलभ्यमेकतर्गनिणयावसानत्वमाह । अनुबन्धेन प्रवर्तमानाविति । एतच वार्तिके स्फुटीभविष्य-ति । तमेव साधनोपालम्भयोः परस्परानुवन्धं दर्शयति । तयोरन्यतरस्येति । यस्य साधनस्य वा उपालम्भस्य वाऽव-स्थानं तस्य साधनस्य वा उपालम्भस्य वा पोऽर्थः पक्षः पति-पक्षो वा तस्यावधारणामियर्थः । अत्र पक्षपतिपक्षप्रयोगाद्वादे संश्चेति । स्नान्त्या चोदयति । नेदिमिति । एक इति वादी । प्रतिकातमर्थे हेतुनः स्थापयति । क्षितीयस्य प्रतिवादिनः

प्रतिषिद्धं पतिष्यं वाद्युक्तस्य हेतोर्दूषण्यिति यावत् । उन्हर-ति द्षणाभासीकरोति । द्वितीयेन तु प्रतिवादिना वायुक्त-स्य हेतोः स्थापनाहेतुत्वं प्रतिषिध्यते तस्यैव वादिनः मतिवाद्यक्तद्पणप्रतिषेपहेतुश्च मतिवादिनैवोदिश्रियते । वादिनो वा मतिवादिनो वा हेतुश्रोपालम्मश्च निवर्त्तते, तस्मि बिरते योऽवतिष्ठते एकस्तेनार्थनिर्णयो न द्वाभ्यां, तस्पादयु-क्तं पक्षवित्रक्षाभ्यामिति । न तावत्संशयविषये निर्णये वादि-मतिवादिनौ स्तः, तयोर्निश्चितयोरेव प्रवृत्तेः । अभ्युपेस परिह-रति । उभाभ्यामिति । बादिनः साधनस्य सम्भनः, प्रतिबाः दिन उपालम्भस्यासम्भनः, एवं प्रतिवादिनः साधनस्य सम्भ-बो बादिन उपालम्भस्यासम्भव इति । विसूत्रयेति विमर्शे कृत्वेति । अनुपादेयोऽपि विवर्शः कार्यत्वात्कृतिव्याप्य उक्तः । निमुख्येतिपदोपादानस्य प्रयोजनमाह । सोऽघमिति । अवः चोत्य नियमेन विषयोक्तरयेत्यर्थः। एकधर्मिस्थयोरित्यस्य व्य-तिरेकमाह। यथा कियेति। विरुद्धयोरित्यस्य कालभेदन व्यतिः रेकमाइ। एकधर्मिस्थयोश्चिति। न निर्णयमात्रस्येदं कक्षणमपि त परीक्षाविषयस्येत्याहान चायं निर्णय हति।अधीवधारणं निर्णर इति एतावन्मात्रं लक्षणप्,इन्द्रियार्थसक्तिकप्रीत्पञ्चप्रत्यक्षं भव-तीति योजना। हृदि व्यवस्थितमभ्युपमम्रहुघाटयति । वादे झा-स्त्रे चिति । न हि ज्योतिष्टोषादीनां स्वर्गादिसम्बन्धनिर्णये आगमेन कर्तव्ये विमर्थोऽस्ति, नापि वादजल्पवितण्डामु विभर्षः, निश्चि-तयोरेव बादिनोस्तत्र प्रवृत्तेरित्यर्थः । वार्चिकं, संबन्धोऽर्धक्ष पूर्ववत् । (१४३।३) सम्बन्ध उद्देशकर्षण तकीनन्तर्यलक्षणः अर्थश्च प्रयोजनम्, समानासमानजातीयव्याद्वतिरिखर्यः। शेष भाष्यव्याख्यानेन गतम् । नतु भवतु पश्चशब्दलक्षित्रय सा-

धनस्य निर्णयं प्रति कारणत्वं, प्रतिपक्षशब्दलक्षितस्य तु तत्रूर्-चणस्य न साक्षात्साधकत्वियत आह । पच्चाचेति। हेत्त्वं पार-म्पर्वेणसर्थः । पक्षप्रतिक्षाभ्यामिति । साधनद्वणाभ्यापित्य-र्थः। लक्षणमाचिक्षिप्सार्वेकलपयति । का पुनर्यामति । अत्र पक्ष-प्रतिपक्षाभ्यामेवेति प्रथमः कल्पः, तदा हि यत एवकारकरणं त्ततोऽन्यत्रावधारणमिति निर्णये नियमो भवेत् । निर्णय एवेति द्वितीयः करुपः, तदा हि पक्षवितपक्षाभ्यामित्यत्र नियमः । वि-मुद्रयैवेति तृतीयः, तदाऽपि निर्णये नियमः । तत्र प्रथमं करुपमाक्षिपति । यदि विसृद्धयेति । एतस्मिन्किल करुपे नि-र्णयः पक्षप्रतिपक्षविमर्पातिलङ्घनेनान्यत्र न प्रवर्तत इति प्रय-क्षं प्रमाणं निर्णयफलं न स्यात् । न हि तत्र पक्षप्रतिपक्षीं नापि विमर्ष इति प्रत्यक्षलक्षणं बाध्यते इत्यर्थः । तृतीयकरूपमाक्षिपति । एतेनेति । व्यावातेनेत्वर्थः। द्वितीयकल्पे द्पणमाह । अध पक्षे-ति । तदा निर्णयस्यानियमात् पक्षमतिपक्षौ च तद्भावश्चेति तदुः भयं तदाश्रयः निर्णयः प्रामोति, तथा चाव्यापकं सक्षणित्य-र्थः । प्रथमं कल्पवालम्ब्य समाधत्ते । तर्कविषय इति । न निर्णय-मात्रस्येदं लक्षणमपि तु निर्णयविशेषस्यस्यर्थः । निर्णय इति । निर्णयमात्रमित्यर्थः । अथ निर्णयस्य किमिति । निर्णयमाः मान्यस्येत्पर्थः । एकश्रश्च प्रमाणैति । प्रत्यक्षादिभिः । संहत्य प्रमाणीरिति साधनदृषणसमाधानेरित्यर्थः । पक्षप्रति-पक्षाभ्यामेव वादं निर्णयो न तु विमर्पः, शास्त्र तु निर्णय एव, न तु शास्त्रातिरिक्तं साधनान्तरमाश्रीयत इत्पर्थः । पक्षप्रति-पक्षशब्दाभ्यामिति। (१४४१९) लक्षणायां हि येन लक्ष्यते तद्यच्छंदकत्या तद्दपि बुद्धौ सिचिधीयते, ततश्च तेन निषमी भवति छक्ष्यमाणस्य, यथा गङ्गायां घोष इति गङ्गासस्ब-

न्ध्येव तीरं घोषेणान्बीयते, न स्वकूपारतीरमपीति । चोदयति । अर्थेति । परिहरति । न नेति । अर्थग्रहणे कियमाणे काल्प-निकत्वं प्रतिषिध्यते, न चाकल्पितं विरुद्धधर्मवदित्येकतरनिर्णे यः । नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामित्यादि चोद्यभाष्यं व्याचष्टे । पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति । उभाभ्यामिति परिहारभाष्यं व्या-चष्टे। उभाभ्यामेवेत्याहेति । पृच्छति । एतस्मिन्निति । प्रथमं साधनं, ब्रितीयं द्वणं, तृतीयं समाधानम् । उत्तरं, सर्वत्र । कदाचित्रथमे कदाचिद् द्वितीये कदाचित्तृतीय इत्यर्थः । अव्हपं तु हतीय इत्याह । अथ वेति। उपयत्र कर्षे प्रश्नः, कथमिति । उत्तरम् एकस्तावदिति । निर्णयोऽनुमानमेवेति केचित् । (१४५ । ८) तथा हि तृतीय छिङ्गदर्शन प्रत्यक्षफलं निर्णय-स्तदेव चानुमानमतो निर्णयो नानुमानादतिरिच्यत इत्यर्थः। परिहरति । न लिङ्गलिङ्गानि । यदि निर्णयमात्रमनुमानसुच्येत, न तदा तस्य सर्वस्य छिङ्गछिङ्गिसम्बन्धस्मृत्यपेक्षत्विमिति । यदि त लिङ्गपरामर्शो निर्णयस्तस्य चास्ति लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धापेक्षि-त्त्रमिति तत्राह, प्रमाणफलस्वातः । सामान्यव्याप्तो विशेषः सा-मान्यनिवृत्ती निवर्त्तते शिशपात्विमित्र वृक्षत्विनवृत्ती, न च फले प्रमितिरूपे निर्णये प्रपाकरणत्वं फले नास्तीति नानुपानत्वं त-द्विशेष इसर्थः । इतश्चानुमानान्त्रिर्णयो भिचत इत्याह । निर्णयः स्व विषय एवेति । न हि निर्णयो निर्णयत्वेन पतिपरपनुवन्धिः भूताद्विषय।दन्यत्रानुमानं तु तत्र चःन्यत्र च, यथाऽनुमेयोऽपिरेव हेयत्वादिभिः परिच्छिद्यते अग्निज्ञानेनानुगानेन, यदा तु घूपज्ञाने-नःग्निरनुपीयते तदाऽन्यत्रेति गमयितव्यम् । शेषमतिरोहितम्।।४१॥ इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकः

तारपर्यटीकायां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

नितानतदक्षिणक्लक्ष्णियो गृह्णन्त्वमस्सराः । याचस्पतिमिरामत्र तश्वानि विवुधा इव ॥ १ ॥

उद्देशक्रमपाप्तं वादलक्षणसूत्रमवतार्यितुं भाष्यम्, तिस्त्रः कथा भवन्तीति, तद्युक्तम्, बृहत्कयादीनां तिसृषु कथा-स्वनन्तर्भावाद । न च सामान्यलक्षणाभिधानमन्तरेण विशेष-**छक्षणावतारोऽस्ति, वादादयश्च कथाविशेषा इसत आह** वार्तिककारः, तिस्रः कथा भवन्तीति। (१४६।२) नायं कथानात्रनियमो येन बृहत्कथादीनामकथात्वं स्यात् , अपि तु यद्मानापवक्तुके विचारे क्सति ताहिचारबस्तु, विचारविषया वाक्यसन्दृब्धिः कथेति यावत्, तस्यां कथान यामेष नियमस्तिस एवेति । तथा च नानामववत्काविचारः विषयवाक्यसन्दृब्दिः कथेति सामान्यस्थणम् । पक्षप्रति-पश्चपरिग्रह इति सूत्रावयत्रेन सूचितमित्येतदप्यशेदुक्तं भवती-ति द्रष्ट्रध्यम् । यद्रस्तु विचार्यत इत्यर्थाभिषानमात्रं, न तु विचारवस्त्रित्यस्य विवरणम् । वादादिष्विधकारिणः पुरुषा-नाह । तत्र गुर्वादिभिरिति । वादलक्षणस्याऽऽनन्तर्ये हेत्-माह । तत्र यथो हे शमिति । सूत्रमिति । सामान्यलक्षण-मप्यनेन सुरुपत इत्युक्तं भवति । एकाधिकरणस्थावित्यादिन भाष्यं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे । काचिति । वस्तुधर्माविति विभजते । बस्तुधर्मावितीति । धर्मशब्दो विशेषे । तदन-वसायाद्वस्तुनः सामान्यतोऽनसाय उक्तो भवति । तदिद्वाह । बस्तुनः सामान्येनति । अविरुद्धावष्येवम्, न विचारं प्रयोजयत इत्यर्थः । प्रमाणतर्कसायनीयालम्भपदस्य तात्वर्ष-बाह । अस्पेति । अनेन तस्य विद्योषणामिस्यादिभाष्यं

च्याख्यातम् । यद्यपि वितण्डायामपि पश्चमतिपश्चपरिम्रहो-ऽह्ति, तथाऽपि पतिपक्षसाधनं नाहित, तस्याः साधनहीनत्वात् । यद्यपि च जल्पेऽपि पक्षपितपक्षसाधनमस्ति, तथाऽपि न प्रमाणमुळैरवयवैस्तर्भेण च साधनीपालम्भाविति जल्पवितण्डा-श्यां प्रमाणतकेसाधनोपालम्भग्रहणेन व्यवच्छेरः । यथा चैतन त्तथोप्रीरृष्टादुपपादयिष्यते । आक्षिपति । कथं पुनस्तर्केषोति । (१४७। २) समावते । न ब्रूम इति । तर्कस्येतिकर्त्तव्य-तारूपस्य प्रमाणानुब्राहकतया प्रमाणमूला अनयवास्तर्कमूला अपि भवन्ति, तथा च तर्कस्यापि साधनोपालम्भहेतुभावः सिद्धो भवतीत्वर्थः । विकल्प्याक्षिपति । साधनसुपालम्य-श्चास्मिनित । परं प्रति हि सिद्ध्युपालच्यी विवक्षिते, न च ते मपाणतकाभ्यां, तयोः स्वमतिपत्तिहेतुत्वातः। अवधवा-र्धस्यावयवज्ञार्थस्येत्यर्थः । उभयथाऽभिवतत्वेऽपि करणः साधनपक्षं कुक्षीकृत्य तावत्समाधते । नान्धार्थक्षादिति । अन्यमयोजनत्वादिसर्थः । यदा तु भावसाधनौ तदा पृच्छति । अथैताविति । विप्रतिपन्नस्य प्रदनः, न प्रतिपन्नविषय उपा-खम्भो नापि तस्साधनविषयः, तयोर्वस्तुनोः स्वकारणादृत्प-सयोः सदा तद्रपत्वेन पुरुषधर्भोषासम्भानास्पदत्वादित्या-क्षेपार्थः । समाधते । एवमेलदिति । (१४८ । ६) धर्मी धर्मविशिष्टः पक्षः प्रतिपक्षो वा कर्म, तस्य विषयः तस्य धर्मिणी वास्तवं ताहशत्वमताहश्चत्वं वा, करणस्य तु कर्मेव विषयः। तत्र च कर्मकरणे समर्थे एव नाममर्थे। अन्यविषये त पुरुषस्ते नियुक्षानोऽसमर्थीकरोति । सोऽयं पुरुषस्यापः राषो न कर्षकरणयोः। यथाऽऽकाशे निज्ञातमीसं व्यापा-रयतः प्रुष्ठपस्यादरायो नाकाश्वस्य शब्दे समर्थस्यासेवी नि-

न्नातस्य दारुणि समर्थस्य। तस्मादीपनारिकः साधनस्योन पाछम्भो न ग्रुक्यः, ग्रुक्यस्तु पुरुषस्यैन, वचनद्वारेण त्द्राच्यते पुरुषस्येति बचन उपचर्यते न तु पक्षे, पक्षद्वाः रेणानुद्धावनादिति सिद्धम् । यथाऽयपर्यः स्त्रेत्रवदेभ्यो क्रभ्रते तथा प्रवनपूर्वकं दर्शयति । कथं पुनरिति । यदुक्तं प्रभाण-तकसाधनोपाळम्भग्रहणं वादस्य जल्पवितण्हाभ्यां विशेषणाः र्थिमिति, तत्र मकारं पृच्छति । अधेति । प्रष्टेवाह । मन्धि-दमपीति । उत्तरम् , न समानामिति । नियमभाइ । प्रमान णतर्कसाधनोपालम्म एव वादः। एवकारेण उछकादिन साधनोपालम्भरवं वादस्य व्यविष्ठद्यते, तथा च जरूप-वितण्डाभ्यां व्यवच्छेदः । एतदुक्तं भवति । तर्कानुगृहीतमः माणमुळा अवयवाः परमार्थतो भवन्तु मा भूवन, बादिमतिबान दिनोस्त्वभित्रायो भवति प्रमाणमुला अवयवा इति, एतावतैक प्रवाणतकेवाधनापालम्भता, बादस्य बीत्रागकथार्वन सस्ब निर्णयावसानस्वात् । जरुपबितण्डयोस्त्वमपाणमूळस्वं बिदुषाsपि प्रतिवादिना छळादिभिः प्रत्यवस्थेयमेकान्तपराजयाद्वरं संबायोस्त्वितीच्छता जिगीषुणा। तथा चास्य मास्रे च्युत्वा-इनं नासहबं, यथा चैववाचारस्तथा जल्पलक्षणे बस्यामः। जल्पे निम्नहस्थानविनियोगादिति भाष्यं, तदनुष-पद्मम् । उपालम्भग्रहणादेव वादेऽपि निग्रहस्थामस्य छड्य-स्वादित्यत आह वार्तिककारः, छलजानीति। (१४९।२) अमुस्युपारुमभग्रहण इसर्थः । चोदयति । समस्तेति । यसुपा-क्षम्भग्रहणस्य निष्रहस्थानविधानं मयोजनं, हन्त भो न जरपान द्वादस्य विशेषः, कृतं चोत्तराम्यां पद्दाभ्यामित्यर्थः। परि-इरति। नोत्तरयोरिति। नियमः परिसङ्ख्याः। ब्रह्नवेन

कस्य विद्तुशामार्थिमिति माध्यं व्याख्यातम् । सिद्धान्ता-विरुद्ध इत्यत्र भाष्यव्याख्यामुपन्यस्य दृषयति । सिद्धानना-विरुद्ध इत्यनेन किलोत । भाष्यमते द्षिते पृष्ट्वा स्वयतेन व्याचष्टे । अध किमिदं पदमिति । पृच्छति । कस्मात्यु-नरिति । उत्तरम्, गुर्वादि।भिरिति । न खल्यप्रतिभागुद्धा-बनं तस्वमतिपत्ताबुपयुज्यते । अधिकं तु न यद्यपि तस्वमति-पत्तिं साक्षाद्याद्दन्ति, तथाऽपि तत्त्रयोजनानुसरणे परः मति-पता समाकुलितबुद्धिः न तस्त्रं प्रतिपत्तुनईतीरपधिकस्यापि तस्वमतिपश्चिविधातहेतुःविभिति । तस्वबुभुत्सुरिति । जिगी-पुतां निराकरोति । न हि गुर्वोदिभिर्जिगीपासम्भवः । श्रि-बिधं फलमिति । अन्धिगततस्वात्रबोधः संग्रयानेवृत्तिरध्य-बिसताभ्यनुज्ञानमिति फलानि त्रीणि । प्रतिद्वनिद्वनि त न वादोऽपि तु जरपवितण्डे । चोदयति । प्रमाणनकेति । पार्माः थिकात्तर्कसहितात्वमाणादेकस्मिन्विषये साधनोपालम्भयोः संभवे विरुद्धधर्मालिङ्गितमेकदा वस्तु मसज्यत इत्यर्थः । परिहरति । नैष दोष इति।(१५०।३) बादेऽभिमायो नियम्यते वादिषतिवादिनोः, प्रामाणिकधिया साधनोपालम्भौ ताभ्यां प्रयोक्तव्यौ, नामा-माणिकिथिया जल्पवितण्डयोरिव, न पुनर्वस्तु नियम्यत इति, तथा च बादे बुद्धिपूर्व छलादिषयोगे तद्ज्ञावनपपि सम्भवति, ताबदेव चोद्राव्यं यावसनुद्धातिते तस्वत्रातिपात्तिव्याघातः, य÷ स्मिस्त्वनुद्धावितेऽपि न तस्वमतिपत्तेव्यीघातः, तत् मयुक्तमपि नोद्भावनीयम् । एतच पञ्चमेऽध्यामे निषुणतरमुपपादियव्यते । साधनोक्तं मकारं द्वणे प्यतिदिशति । दृषणमध्येवम् । पू-र्वस्मिन्त्रयोजने स्थिते भाष्यकारः प्रयोजनान्तरमन्वाचिनोति । अवपचे दिवति । न हि पञ्चानवसोपपसं ममाणं तदमुबाहकं

च तर्कपन्तरेण भवतीति पञ्चात्रयवीपपन्नत्वादेव प्रमाणतर्कपः तिलम्भे साधनोपालम्भयोव्येतिषद्वश्वापनायाब्द्यं साधनोपालः म्भग्रहणं तावत्कार्वच्यपन्यथैकः सुस्थानस्थित एव शब्दस्यानि-त्यत्वं मति पञ्चावयवोपपकं वाक्यं मयुक्के, अपरोऽपि नाहशः शब्दनिस्यतां प्रति तादृशमेव बाक्यं प्रयुक्त इति सोऽपि बादः प्रसुखित । साधनोपालम्भविशेषणाय च प्रमाणतकेग्रहणं कर्तन व्यमिति भावः । प्रयोजनान्तरमन्त्राचिनोति । अन्तरेणापि चेति । बादः पञ्चाबयबोपपन्न इत्येकः कल्पः, प्रमाणतर्कसा-धनोपाळम्भ इति द्वितीय इत्यर्थः । प्रयोजनान्तरमन्दाचिनोति । छलजातीति। विनिग्नहो जल्पो मा विज्ञापि बादगतनिः ब्रहस्थानरहितौ मा विज्ञायीत्यर्थः । तद्विज्ञाने कीहशोऽर्थो भव-तीत्वत आह । छलजातिनि ग्रहस्थानेति । बादगतो निग्रहो न जरुपे जरुपगत्रश्च निग्रहो न बाद इति मा विज्ञायि, इध्यते हि बादगतो निग्रहो जल्पे, सोऽयमिष्टोऽर्थो ग्रन्थाधिक्यात् ममाण-तर्कप्रहणाञ्चभ्यत इन्वर्थः ।

तदेवं स्वाभिमतं वादकक्षणं व्याख्याय बास्यबन्धकं लक्षणं द्ववितुग्रुपम्यस्त्रति । अपरे त्विति । स्वपक्षस्य सिद्धिः परपक्षस्य चासिद्धिः, तदर्थं बचनं बाद इत्यर्थः । दुषय-ति। अञ्च चीते। प्रथमं हेतुं विभजते। एताचिति। पूर्वः पक्षोऽयुक्तः, पक्ष उत्तरस्तु युक्त इत्यर्थः । एकस्य वा शब्दस्य धर्मिणोऽनेकनियानित्यविश्वेषणाभिसम्बान्धनः पुरुषाभिसन्धिः भेदादनेकश्रब्दाभिधानं स्वपरशब्दाभिधानपित्यर्थः चिन्त्यते किं तत्स्विकरणामिति । न ताबद्रभूमि-घनादिष्टित स्त्रोचितार्थक्रियास यथेष्ट्रविनियोगयोग्यत्वं

स्वत्वमञ्जीनापादितमनित्यत्वादिना मतिज्ञाते अब्दादी सम्भव-तीत्वर्थः। बोदयति ममोनिमस्ययोत्पासिकारणःवं स्वत्वपकाः रणत्वमस्वक्वमिति । दुषयति । निर्दिष्ट इति । यथेष्टविनियो-गयोग्यमेव ममेतियसयकारणं नान्यत्। न चैतिकात्यत्वादिना प्र-तिज्ञाते शब्देऽस्ति शास्त्रकारस्येत्यर्थः । अपि चौपकारकत्वेन च्याप्तं स्वत्वं, गोघटादिषु तथा दर्शनात् , पक्षात्रिवर्तमानमुपका-रकत्वं स्वत्वमपि स्वच्याप्यं निवर्तयति हक्षत्विमव शिशपात्व-मियाइ। यच यस्येति। द्वितीयं कल्पमाशङ्कते। साधनीयेति । निराकरोति । अहो दाव्दार्थेति । विशेष्वपदादनतिरिक्तार्य विशेषणपदमित्यर्थः । अपि चेदं विशेषणपदं सामान्यतः मस्तं विशेष्यपदं विशेषेऽवस्थापयति न वा, अवस्थापयति चेदु न साघनीयमात्रार्थता स्वज्ञब्दस्य, न चेद्विशेषणं, व्यर्थित्याह । ब्यबच्छेदार्थमिति।(१५१।२) ननु च विशेष्यशब्दो विशेषणयोगाद्विशेषे वर्तमानोऽपि सामान्यशब्द एव, ततश्र शक्रो-ति समानवर्थं बन्तिमिति देशयति । सामान्यज्ञाब्दा अपीति । परिहरति । न ते सामान्यदाव्दा इति । अपि च साधनी-यः पक्ष इति विरुद्धोपदर्शनेनं स्फुटा मतीतिर्भवतीति अयु-क्तपतिवादनार्थे युक्तस्याप्युपन्यास इति । यदि न पक्षेण दवर्ष सम्बध्यते, कस्तर्हि तस्य विषय इति शङ्कते । अथ दृष्णस्ये-ति । उत्तरम् , कस्याचिदिति । उत्तरदोषो जात्युद्धावनम् । आक्षिप्यन्त इत्याक्षेपाः, के ते भावा अविविधाविक्षेपाद्यः, नैते स्वपरपक्षाभ्यां सम्बध्यन्ते, नापि स्थापनयेति । चोदयति । स-त्यमिति । परिहरति । उपचरितेति ।

^{&#}x27;'नर्ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यश्रम्दार्यछङ्गनम् ।"

इति माथा भवतापित्यर्थः। अपि चोपचारश्रेष्ठक्षणं बरमेवं कियतां लक्षणं लाधवायेत्याह । चदि चेति । शक्कते । अथे-ति । निराकरोति । स्वरूपत इति । (१५२ । १) मुख्यत इत्य-र्थः । चोद्यति । स्थापनयापीति । परिहरति । न दोषेति । मतु न द्वणमात्रं सम्बध्यते, असिद्ध्यर्थमिति च द्वणमात्रा-भिधानं, तत्कृतो विशेषभतिलम्भ इत्यत आह। सामान्याभि-धानेपीति । तृतीयं कल्पं दृषिवतुमुपन्यस्यति । स्वपरज्ञब्दा-विति । एतदपि ध्रत्रान्तरेण द्वयति । न युक्तमेतदपीति । ते साधनदृषणैः स्वपरशब्दाः सम्बध्यन्त इति सूत्रे हि निषयेन स्वपक्षे साधनं परपक्षे दृषणग्रुक्तं, तथा चोत्तरपक्षो दृषणीव एवेति उत्तरपक्षवादिनाऽपि दृषणीयम् । एवं पूर्वपक्षोपि साधनीय एवेति उत्तरपक्षवादिनापि साधनीयो न द्व-षीयः स्वादिसर्थः । अपि चायुक्तस्य पूर्वस्य पक्षस्य साधनं युक्तस्य चोत्तरपक्षस्य दृषणभिति विपरीतपसङ्ग इत्याह। स्वपक्षञ्चोत्तरपच्चवादिनः पूर्वपक्षादयुक्तपक्षाद्-न्यो युक्त इत्यर्थः । न पदार्थी नावयवार्थ इत्यर्थः । एतेन स्त्रान्तरनियमाभिषानव्याघातेनेत्यर्थः । व्याख्याता निरा-कार्यत्वेन । पष्ठं कर्वं द्वयितुमुपन्यस्यति। एक एवायमिति । द्षयमि । युक्तमेतत् । एकस्यानेकं विशेषणम् । द्वितीयं हेतु-मुपन्यस्तं व्याख्यातुं स्मारयति । समासेति । न केवछं विशेष ड्यात्पृथक् स्वार्थो विशेषणं नावधार्यते, अपि त्वन्यस्मादपि न भिद्यत इत्याश्चयवानाह । भेदाचेति । (१५३ । २) चोद-यति । असत्यपि भेद इति। केवलं पत्युर्विशेष्यात्सेना न भि-द्यतेऽपि.तु ततोऽन्येभ्योऽपि हास्तिकाइवीयस्यपदातिभ्य इति, एवं पानकमपि न केवलं तदङ्गेश्यो जीरकादिश्योऽपि स्वन्ये-

भ्योऽपि फलप्तलिल।दिभ्य इति । परिहरति । तश्च नेति । उक्तं प्रस्मृत्य शङ्कते । अथ मन्यसे स्वार्थ इति । उक्तस्मारणेन निराकरोति । तस्रति । एतेन कर्मघारयबहुत्रीही अपीत्याह । एतेनेति। अपि च खः पक्षो यस्य साधियतुः स तथोक्तः, तथा च साविवत्विषयं स्वादित्याह । साधिवित्विषयं चेति । ननु मा भूद्यथेष्ठविनियोगयोग्यार्थता स्वशब्दस्य, साधनीयार्थता तु भविष्यति, तथा च समासोपपत्तिरिति चोद्यति । ननुः च-ति । प्रशासमासपक्षोक्तं दोषं स्मार्यति । न सम्भवति । अपि च साक्षात्स्वपक्षस्य भेदे सुत्रान्तर्व्याघातोऽभेदे वा एतस्य व्याघात इत्याह । विरोधाचेति । अपि च वान्यसमासयोः समासी ज्यायान् लाघनादियाह । आस्तां ताबदिति । न ह्ययं समर्थः समास इति। (१५३। ४) सिद्ध्यसिद्ध्यर्थि-त्वयं समासः स्वपक्षपरपक्षयोः भत्येकं न सम्बन्धार्थ इत्य-थीतु कस्यचित्सिद्धिः कस्यचिद्सिद्धिरित्यर्थः । परिहरति । यद्यसामध्यांत्र समासः। सिद्धचसिद्धधर्यमिति। समा-सेऽपि तहीति । स्वपक्षपरपक्षसिद्ध्यासिद्ध्यर्थमिति समासे-S्रीत्यर्थः । एकवचनबहुत्रचनमसङ्गोपि नास्त्यसामध्योदिति चोद्यसमाधानाभ्यां दर्शयति । एकवचनेति । अनिस्यत्वेऽपि समासविधेः समास एव विग्रहाज्ज्यायानिति चोद्यसमाधा-नाभ्यां दर्शयति । आनित्य इति । भवतु गौरवमपि को दोष इत्यत आह । अनुगत्यर्थ चेति । लघुनोपायेनार्थसिद्धौ गुर्ब-भिधानमनर्थकं यथाऽऽहुः।

''अके चेन्मधु विन्देत किमर्थ पर्वतं व्रजेत्। इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान यव्यमाचरेत्।'' इति । अन्ध्यकपयोगश्चानपेक्षितः शिष्यैरिति तेवामश्वासनास

शासं स्यात् , तदिदमुक्तं, शास्त्रश्वनेति । सिद्धासिद्धधर्ष मित्येतदपि दृषयति । सिड्यसिद्ध्वर्धमित्येदपि न युक्त-मिति। (१५५।२) तम तावदिति। तदिति तयोर्भध्य इरपर्थः । अधिकरणबन्धायनामिति । नादिनकपत्यायनामित्य-र्थः । कुतो व्याइतिमस्यत आइ । ये चैते इति । चो यस्माद्र्थे अधिकरणे वर्त्तते पक्षस्येति व्याहतमित्यर्थः । चोदयति । नायमिति । सिद्धिर्ज्ञानं तस्य पक्षा विषयः, आश्रयास्तु माहिनका इत्यर्थः । विकल्प्य द्वयति । न युक्तमेतादिति । न ताबत् इतनं पक्षाविषयं मादिनकाधिकरणं चेति बौद्धराद्धानते सम्भवति, श्रानस्यानाधारत्वात् । विषयिविषयभावस्यातास्य-कत्वात् । तस्पादन्या सिद्धिः, तत्रेदम्रुपतिष्ठते, कि तहीति । सिद्धियोगात्सिद्धः पक्षा भवति, प्रमाणयोगश्च सिद्धिः, सैवार्थस्य तथाता, नस्यास्तु पादिनकानां प्रतीतिभेवति, तस्मान पादिन-कप्रतीतिः पक्षस्य सिद्धिरिति विरोधः । यस्मात्सोऽर्थ-इतथा भवति तस्प्रात्तथाभावाद्धिकरणपत्यायनं भवतीति । द्वितीयं कल्पमाञ्चले । अथासिन्द इति । यावत्पक्षविषयं साधनं न प्रयुज्यते तावद्यद्यधिकरणप्रयायनं ततः साधनप्रयोः गात् प्रागधिकरणप्रत्यायनमस्तीति वाद्वैपर्ध्यम्, साधनद्वणवयोगोऽनर्थकः । द्वणान्तरमाह । पचस्येति । स प्रयोजनमन्तरेणेदानीन्तनानामस्पदादीनां मुख्यार्थशन्दस्या-तिक्रमोऽवाचकपदमयोगेण लभ्यते इत्यर्थः। यथाऽऽहुः, ''अस्म-द्वायसे शब्दमयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे"इति । स्या-देततः । मश्चस्थाः क्रोशन्तीति वक्तव्ये विनाऽपि प्रयोजनं मञ्जाः क्रोशन्तीत्युपचारो दृष्ट इत्यत आह । अपि तु प्रमाणाः सम्भवेनेति । (१५६ । १) प्रमाणासम्भवेनापि स्विति यां-

जना । निनद्वापि विनाऽपि मयोजनं ममाणासम्भवमात्रेणोन पचारो मधाः क्रोबन्तीतिवद्भविष्यतीत्यत आह । लोकप्र-युक्तशब्दार्थवदुपचारोऽपि लौकिको न प्रयोजनाभावेन शक्योऽपवदितुं न लोकः पर्यनुगीज्यो यतः, इदानीं तु न अस्बद्दादिमयोगः प्रयोजनामानेन शक्यः पर्यनुयोक्तुभित्याशः येनाइ। न चेदं लौकिकमिति। अपरे त्विति। न दृषण-विषयत्वमसिद्धियेन न पक्षण सम्बध्येतापि त्वज्ञानं, तच पक्ष-विषयमेवेति न मुख्यार्थस्यङ्गनित्वर्थः । अत्रापि पूर्वोक्तं प्रसङ्ग-माइ। तथदीति । तस्पाराक्षस्येतीच्छता सिद्धासिद्धी झानाः ज्ञाने पक्षधमीवेव।भ्युगगन्तव्ये धतस्तयोः पक्षधर्मत्वादेतञ्च-वति सिद्धः पक्षोऽसिद्धः पक्ष इति । अस्तु तह्यंविषयत आह । एवं सतीति । ह्रष्ट्राधरता ज्ञानस्य विषयता च बौद्ध-राद्धान्ते सम्भवतीति भावः। शङ्कते । अध मा सूदिति। अस्ति खरुराळयज्ञानं यदुपाश्रित्य षडपि मष्टतिज्ञानानि जा-यन्ते । तस्मादालयमत्ययो द्रष्टा तत्स्ये एव सिद्धयसिद्धी न तु पक्षस्य, तद्विषयत्वात्तस्यापीति चेत्, कः पुनरयं विषयाविषयिः मावः । तःकारणत्विमिति चेत् । चक्षुरादीनापपि ज्ञानकारणानां विषयत्वप्रसङ्गः । असाश्चाकार कर्याविषयत्वप्रसङ्गः । ज्ञानम-कादयस्वं विषयत्विमिति चेन्न, ज्ञानेनार्थे प्रकाशाजननात् । तस्म।ज्ञानस्य तदसमनायिनः तदतिषयस्य द्रष्ट्रस्थतैवेति सि-द्धम् । निराकरोति । तथाऽशीति । पुनः शङ्कते । अथ तथा-तथाते इति । प्रमाणयोग इत्यर्थः । निराकरोति । तथाऽपी-ति । तस्यं जिज्ञासुः पृच्छति । को पुनरेतो इति । सुहद्भावे-नोत्तरमाइ । वस्तुधर्माविति । यद्यपि मवाणयोगायोगौ मपे-यस्य प्रमातुश्च साधनासम्बन्धे कर्तृन्वानुववत्तः, तथाऽपि प्रमे-

यस्य पाधान्यात्तेत्रैवाभिधानमत्ययाविति प्रमेषधर्माबुरुयेते व्य-क्स व्यक्ती, न तु प्रमातृधर्माविति । सिद्धासिद्धर्थमित्यर्थे-शब्दानुपपत्तिः । कस्माद्विकल्पानुपपत्तेः । विकल्पमाइ । अर्थशब्दः खल्यिति । इह सुत्रे धननिषिनादिवचनताऽर्थेः शब्दस्य न सम्भवतीति त्रयग्वशिष्यत इति त्रेधा प्रवर्त्तत इत्युक्तम् । साधनं साधनाथासो दूवणं दूवणाथास इति चतु-र्विधं वाक्यम् । प्रथमकरपमपाकरोति । तस्र ताबदिति । लदिति । तेषु मध्य इत्यर्थः । प्रन्थान्तरेण युक्तायुक्तत्वेन विशेषणाचतुर्विधवावयसङ्ग्रहार्थी हुदेशे अर्थशब्दो व्याख्यातः। न च युक्तायुक्तविशेषणे चतुर्विधवान्यमङ्गहो भवति । साधनाः भाससम्बन्धिनः पक्षस्य युक्तत्वाभावाद् द्वणाभाससम्बन्धिनश्च प्रतिपक्षस्यायुक्तत्वाभावादित्यर्थः । अय न साधनादियौ-गोऽपि तु साध्यधर्म एव साधनानपेक्षो युक्तायुक्तत्व-मिति शङ्कते । अथ पुनरिति । निराकरोति । नथाऽपीति । क्कतो ज्याचान इसत आह। न हीति। (१५०।१) यदि ब्रह्मायनं सिद्धिः प्रतीतिः, तथाऽपि सा प्रत्याय्वं न सम्भवति, अथ करणं, तथाऽपि कर्म करणं न सम्भवतीति व्याचात इत्वर्थः । द्वितीयं कल्पमाश्रङ्गच निराक्ररोति । अथ प्रयोजन इति । प्रयोजनं कार्यम् , तम्र कारणाभासाद्धवितुपहैति, न हि बिह्निति गृहीतः खद्योतो दहति पचति बेत्यर्थः। तृतीयं कल्पनाशङ्कय निराकरोति । अथाभिषेय इति । ग्रन्थकारः सूत्रकारः । एवं तित्रति । एवं सति सिद्धिशब्दोऽसिद्धिशब्दश्र वादः स्वात् । नतु धननिमित्तादयोऽप्यर्थशब्दवाच्याः सन्ति, ते कस्मादिह न गृह्यन्त इत्यत आह । अतत्र मुत्रे न चान्योऽ र्थशब्दस्य विषयः सम्भवति, न हि सिद्धिनं वा स्वपरः

पक्षयोः साधनं वा निवृत्तिर्वा सम्भवतीत्पर्धः । अपि च बचन-विशेषणपक्षे स्वशास्त्रव्याचात इत्याह । सिद्ध्वसिद्ध्यर्थे 🔻 षचनं बाद इति बुवाणेनति । नैयायिकहतुद्वणं पूर्वपिदं मुत्रमुत्तरम् । उपसंहरति । तदेवामाति । तन्त्रं वास्त्रम्। लोकं च बाधन्त इति । अवाचकपद्मयोगात् साधनद्वणाभास-बादिनश्च बादित्वेन छोकसिद्धस्यावादित्वापादानात् सिद्ध्यसि-द्धिशब्दयोश्च बादत्वापादनादित्यर्थः । सूत्रं द्षयित्वा द्वात्तं द्वयति। यथा चेति। स्वस्य पक्षस्यति। स्वस्यात्भीय-पक्षस्य । न हि पच्चच्यतिरेकेण पक्षाधारं साध्यं ज्ञानपत्यत् वा सिद्धिशब्दाभिषेयं सम्भवति, श्वानस्य पुरुषाधारतया-नाधारतया वा पक्षाधारत्व।नुपपत्तेः । पक्षस्य तु भवेत्केन-चित्सम्बन्धेन बाह्यताह्योनेअर्थः । ते साधनकूषणैरित्य-त्र (१५८।२) प्रथमुक्ते साधनद्वणे युक्तायुक्तताभ्या ते युक्तायुक्तत्वे । साधनदूषणैशित । न हि कर्म करणं भवतीयर्थः । अपि च युक्तायुक्तार्थाभ्यामभेदे साधनद्षणप-दमनर्थकं, ते इसनेनेत्र युक्तायुक्तत्वावनर्षिणा गतार्थत्वादित्याह। युक्त (युक्त शब्दाभ्यां चेति । अथ न पर्यायताऽपि तु सा-मान्यविशेषभावो युक्तायुक्तत्वे सामान्यं साधनद्वणे च विशेष इति शक्कते । अथ मन्यस इति । निराकरोति । न प्रथमेति । चभयव्यभिचारे विशेषणविशेष्यभावे कामचारादुत्पलैरित्युक्तम्। द्वितीयं कल्पमाशङ्क्षय द्वयति । योग इति चेदिति । न खळु योगो नाम बौद्धानां साध्यसाधनवृत्तिर्द्ध्यद्वणवृत्तिर्दा कश्चिदस्तीत्यर्थः । अपि च सांहतोऽपि योगः साध्यसाधनः हान। धीननिक्षणतया नानिक्षिते साध्ये निक्षितो भवति, निद्वणं च निर्णय इति योगनिद्धपणात्राक् साध्यनिर्णयात्क्रतं

योगनिरूपणेन साध्यनिर्णयार्थेनेति । युक्तायुक्तस्त्रेन करणेना-धिकरणपत्यायनमिति व्याघात इत्याह । साधनेनेति । अब-ति ज्ञायते । तृतीयं कल्पमाशङ्क्य निराकरोति । अथ पदा-र्थस्येति । युक्तायुक्तत्वेनाभिकरणमन्यायनमिति युक्तायुक्तत्वयोः करणत्वं द्शिनं, तत्त्वधात्वातथात्वपक्षे न सम्भवति, कमत्वात, तदिदमुक्तं, ते व्यवच्छेचे परिच्छेचे न तु व्यवच्छेदस्य परिच्छेदस्य साधने इति । अधिकरणप्रसायनामिति दषयति । अधिकरणेति । शास्त्रसम्बन्धः पयोजनेनेति । चोदयति । प्राधिनकप्रत्यायनादिति । कथिबोदकं प्रच्छति । ततप्रत्याः थनादिति। चोदकस्योत्तरम् प्रतिवादी किलेति । सि-द्धान्त्याह । सन्तमप्यर्थे न प्रतिपद्यत इति । (१५९ । १) न खल्वाध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नः समाहितः समग्रसाधनप्रयोगे सति सन्तमर्थे न प्रतिपद्मत इति सम्भवतीत्वर्थः। तथाविधेनावि चेत्प्रतिपत्रा सोऽर्थोऽन्यथा मतिपत्रः, कथमसौ तथा सिकार्य-मिधीयते इत्याह ।, कथं चिति । शङ्कते । अथ जिगीषुतया प्रतिपद्ममानोऽपीति । कामकारोऽनुका । निराकरोति । तथाऽपीति । न प्रतिपद्यते प्रतिपद्यमान इति व्याहतं, न चा-यमनुद्धानिषेधो न प्रतिपद्यत इति, बादे बीतरागकथात्वाज्ञाजिगी-पाया अभावादिति भावः । यच प्राहिनकप्रत्यायनादिति । अन्यदीयेन करणेन न्यः शतिपद्यत इति सुमापितम् । अन्य-विवयस्येति । अन्याश्रिमस्येत्यर्थः। न चायं नियम इति। न बादे प्राध्निकानासुपादानं, दैवागनानां तु न वर्जनिवस्यर्थः । बादस्य जलपतितण्डाभयामभेदमाभिवेत्य चोदयति । यदा तु नाचामिति । आश्रयस्थितवर्धपनभ्युपगच्छन् परिदराते । सन्य-बिति। अभिवायं दर्शयति। न के बिड्येति। द्वयति। म

भवद्भिरेव प्रसिवेधादिति । त्रैविध्यानभ्युपगमादिति द्षय-ति । यद्यपीति । यद्योक्तं हत्तौ पक्षसिद्धिविषयमेतद्पि दृषयि-तुमुपन्यस्यति । यच्चोक्तमिति । दृषयति । न कामतो विना प्रयोजनमिति । विनाऽपि प्रयोजनं प्रमाणसम्भवेनापीति योज-ना । सूत्रोक्तं दृषणं हत्तात्राह । तद्धं वचनं, सिद्धासिद्धार्थि । त्यर्थः । अधिकरणं द्वयति । अधिकरणमिति।(१६०।१) न हि बादे पाहिनकाधारमिति। पाशिका एव ताबद्वादे न सन्ति, अभ्युपेत्य उक्तमिति शङ्कते । प्रत्यायनाधारत्वादिति । मिद्धिः प्रत्यायनं, तदाधाराः प्राविनका इत्यर्थः । निराकरोति । नेति । शक्कते । तस्मिन्निति । दैविमिलिते माविनके सतीत्यर्थः । निरा-करोति । नेति। न हि दैविमिलितं कारणं, मा भूदईभोऽपि धूमस्य कारणमिति भावः । चोदयति । यदि पाञ्चिका न सन्ति तद्वाद इति । तयोर्वादिमतिवादिनोर्वादस्य प्रीक्षकस्य च तयोबीदस्य क चासौ परीक्षा, पाविनकाभावे हि वादतत्परीक्षा-तद्धिकरणानामञ्जानिषद्यर्थः । परिहरति । साधनेति । वीतः रागौ हि वादिपतिवादिनावेव बादस्वरूपज्ञानं तत्वरीक्षां च कर्तु शक्तूनः, तत्किमत्र पादिनकैः, साधनप्रयोगः पक्षविषयः दृषण-प्रयोगः स्थापनाविषय इति वादस्वरूपं, साधनद्वणतदाभासानां परितो झानं परीक्षा, तदर्थं तस्मिन् वादेऽधिकारो वीतरागयोरेव वादिनोस्तदिदं केति निप्रक्रमस्योत्तरामिति । तस्पात्सप्तम्यर्थेऽधि-धिकरणार्थः। पराभिमतः प्राविनक इति यावत्, स नास्ति, वादिपातिवादिनारेव बीनरागयोः कथासमाप्तेरियर्थः। यदपि वृत्ती चोदितं यदि सिष्ट्यासिद्ध्यर्थं वचनं वादस्तदा पाश्निकप-तिवादिनाः प्रियापियत्रचासे रध्यातयात्रादे पसङ्ग इति, तद्य्यः तिनिर्वीजामित्याइ । यद्पीति । न हि नियानियवचनः साक्षात्

पारम्वेंपण वा सिद्धासिद्ध्येता, नापि साधनद्षणयुक्तायु-क्तत्वविशेषणसम्बन्धः, तस्यादेवंत्रादी नीत्तराहः, न ह्युन्य-त्ताय कथिदनुत्मत्त उत्तरमाह । ब्रुवाणो वा सोऽप्युत्मत्तः स्यात् , तदिदमुक्तं, दक्तः स्वहस्त इति । पूर्व सिद्ध्यसिद्ध्यर्थ-मिति अपरं युक्तायुक्तत्वमिति, उभगोरप्यनेन चोद्यनासम्बन् न्धात् । यदि त्ववश्यमुत्तरं वाच्यं, ततो वरमेवं वक्तव्यामित्याहः। यदि त्विति । सेयं सूक्ष्मेक्षिका परेरिह क्रतेति तिन्निर्वन्धेन बान (चिंककृताऽपि कृतेति ॥१॥

उद्देशक्रमानुरोधेन वादलक्षणानन्तरं जल्पं लक्षयति ॥

यधो-रुपः (सु० २) ॥ अत्रापि समानजातीयाभ्यां बाद-वितण्डाभ्यामसमानजातीयभ्यः प्रमाणादिभ्यो व्यवच्छेदः सूत्रा-र्थः । यथोक्तोषपत्रपदार्थं व्याचष्टे । समस्तामिति । चोदयति । यथोक्तोपपन्न इति न युक्तामिति । निम्रहम्थाननियमस्य प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भाभिषायानियमस्य च जल्पेऽभावाद् भावे वा वादजरुपयोरभेद्रवसङ्गाद्वादलक्षणस्य जरुपव्यापकत्वेन व्यभि-चारप्रसङ्गाद् यथोक्तोपपत्र इत्ययुक्तिमित्यर्थः । परिहरति । नैष दोष इति। (१६१।७) उक्तमात्रमिह सम्भवाद् योग्यतासम्भ-बाद् युश्चते, न स्वतुक्तोऽर्थस्रभ्यो नियंपः, न ह्यसौ सुत्रपदश्रवण-मात्रास्प्रतीयते, अपि तु तद्धे प्रतीते तस्यान्यतः सिद्धौ सत्यां नियम्यत इति प्रमाणतकसाधनीपालम्भ इत्येतद्विदि-इयत इति उक्तमात्रोपलक्षणपरम् । तेन प्रमाणतर्कमाधनोपाल-म्भः पश्चावयवापपद्मः सिद्धान्ताविरुद्धः पश्चमतिपश्चपरिग्रद्ध इसे-तस्य वादपदलक्ष्यवर्जे समस्तस्य लक्षणस्यातिदेशः, नियमस्त्वा-र्थो न सम्बध्यत इति सिद्धम्। लक्ष्मणमात्रस्याति । उक्तमा-त्रवह्य, नार्थस्य नापि लक्ष्यपदस्येत्वर्थः । अत्रैत दृष्टान्तमाह ।

घथाऽन्यत्र नैशेषिकतन्त्रे इति । न नियमार्थे पदे इत्युपछ-न प्रपाणतकेसाधनोपालम्भपदलभ्योऽभिवायनियम इत्यपि द्रष्ट्रच्यम् । पक्षान्तरमाह । अध्य चेति । यथा गामिर्युक्तो रथो गोरथ इति युक्तपदछोप इति । न नियमार्थयोरित्येतद-प्युपलक्षणं पूर्ववदेव । इह वादलक्षणं पठना भाष्यकारेण नियमो-Sप्यतिदिष्ट इति मन्त्रानक्चोदयति । भाष्यमिदानीमिति । परि-इरति। न सुन्नेति। जल्पलक्षणानुकूलो यः पाठक्रमः यतोऽर्यः स्वरूपवात्रं प्रतीयते, न स्वार्थोऽर्थ इत्यर्थः । यदुपपन्नम् उक्त-मात्रीपत्यर्थः । तत्र भाष्यकारेण च्छळादीनां निषेधार्थतया सा-धनाङ्गभावमाक्षिष्य परपक्षविघातेन स्वपक्षरक्षणादङ्गभाव इति दर्शितं, तदेतद्वार्तिककार आक्षिपति । छलजातिनियहस्थानै-रिति । तत् कि निग्रहस्थानान्यप्ययुक्तानि, न चैतच्छक्यमित्यत आहा छलं नार्वादति। छळजात्योराक्षिप्तयोः सम्पातायातानि निग्रहस्थानानीत्यभिनायः। भाष्योक्तं समाधिमाशङ्कते। अङ्क-भाव इति । (१६२।१) निराक्तरोति। एनदपीति। न हि सह-स्रेणाप्यन्धैः पाटचरेभ्यो गृहं रक्ष्यत इत्यर्थः। एनमाक्षिप्ते पाइर्वस्यः पृच्छति। किमर्थे नर्हेगित । सिद्धान्तिन उत्तरं साधनेति। बादे सावयद्यपि न माधनविद्यातसमर्थानि तथाऽपि तेषां तस्वमविद्व न प्रिंपिरस्य साधनं विद्वनिष्यामीत्यनया बुद्ध्यः ऽपहृतो च्यामोहितः तस्वाद्वादे भ्रावेणीयादानवेषावित्यर्थः । यत्र स्वंषां तत्त्वं विद्वान प्रवर्तते न स वादः, किं तु जल्पः वितण्डा वेत्याइ । यञ्ज चैतानीति । ननु जलपवितण्डयोः मयोगात् साधनमङ्गं बा स्यादत आह । न पुनरिति । ननु न यदि साधनमङ्गं वा कस्मा-त्त.हें जल्पवितण्डवीरेषां प्रयोग इत्यत आह। साधुसाधनीपा-दाने बेति । साधुमाधनोपादाने वादिना क्रते परेण प्रतिबादिचा जिगीषुणाऽऽकुलितबुद्धिः द्राक् पारमधिकंग्रुचरमप्रतिपद्यमानः छलादीनि मयुङ्क्ते। किमर्थमिसत आह। कदाचिदिति । यथा-कथं चित्प्रयोगेण । तदनेन मकारेण तस्त्रसंरक्षणार्थत्वात् जल्के सदाचारो न च शास्त्रकाराणां छळादिच्युत्पादनमसदृशं, न च घटपटाद्याभित्रानमसङ्गः, वाग्युद्धे तेषाममसङ्गादिति। न बाधिति। नैकेनापरं तदैवापोद्यत इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ॥२॥

उदेशक्रमानुरोधेन जल्पानन्तरं वितण्डालक्षणमाह ।

स-ण्डा (सू०३) ॥ पूर्ववादिपक्षापेक्षया मतिवादिन आत्मीय एव पक्षः प्रतिपक्षः, तस्य स्थापना साधनं यत्त्रया हीनः, तदनेन जल्पाद् व्यवस्छिताति । तदेतदाह भाष्यकारः, स जन्य इति । तयोरेकतरं प्रतिवादी आत्मीयं पक्षं न स्थाप-यतीति । परपक्षप्रतिषेधेनेति । तत्स्थापनाप्रतिषेधेनेत्यर्थः ।

स्यादेतत्। यथा प्रतिवादिनः पक्षो वादिपक्षापेक्षया प्रतिपक्ष एवं बादिपक्षोऽपि प्रतिबादिपक्षापेक्षया प्रतिपक्ष इत्युभयपक्षस्थापना-हीना वितण्डेति स्यादत आह वार्तिककारः। प्रतिपक्षस्थापना-हीन इति। प्रथमपक्षवादिनो हि स्थापनाया अभावे कि वैतण्डिक आहेति न च पक्षः शक्य आहरतुं, तस्मात्मथमपक्षवादिनोऽस्ति स्थापनेति द्वितीय एव पक्षः स्थापनाहीन इति सामध्यीद्कामिति।

चोद्यभाष्यम्-अस्तु तर्हीति । अभावे स्थाप्यः पक्षा नास्ति, न ह्यान्यथा पक्षस्य पक्षत्विमिति भावः । परिहरति। यद्यै खल्ड तदिति। वैतण्डिकोऽपि हि वादी पारिशेष्यान्मत्वक्षः सेत्स्यतीति बुद्धा स्वपक्षमस्थापयन् परपक्ष-स्थापनामाहन्ति, तस्मात्परपच्चप्रतिषेत्रस्थाणं बाक्यमस्य पक्षः परपक्षानिषेषेन पारिशेष्यात् पक्षसिद्धिहेतुत्वादुपचारतः । तस्पाद्दित वैतिण्डिकस्य पक्षो न तु परपक्षप्रतिषेधाद्दन्या स्थापना,

तेनास्य पक्षोऽस्ति, नास्ति तु पक्षस्थापना, तदिद्युक्तं न कश्चि-दर्भे प्रतिज्ञाय स्थापयतीति । पक्षत्वं तु तद्योग्यतामात्रेण, न तु स्थाप्यमानतयेति।

श्रस्तु तर्द्वीति भाष्यार्थमाइ वार्त्तिककारः, अपरे तिवति।
(१६२। ३) तस्मात्मितपक्षद्दीनो वितण्डेति वक्तव्यमिसर्थः। पर्
रिहरति। अयुक्तं चैतिदिति। न तावदस्थाप्यमानस्थापि स्थापनाईतालक्षणा पक्षता न युज्यते, तस्मान्नवैतण्डिको द्षणादन्यत्
किश्चिदभ्युपगच्छतीति अनभ्युपगमात् पन्नोऽस्य नास्तीति वक्तव्यम्, तथा च चतुर्वर्गाभ्युपगमे विरोधोऽनभ्युपगमे वा नायं
छौकिको न परीक्षक इति प्रसङ्ग इति भावः। प्रतिपाद्यतित्रयथार्थावबोधं प्रतिपक्तारं चात्मानिस्यर्थः। यस्तु मन्यते चतुर्वर्गाभ्युपगमेऽपि द्षणमात्रं वितण्डेत्येव वक्तव्यं छायवायेति,
तन्मतमुपन्यस्यातित्रसङ्गापादनेन दृषयति। दृष्णमान्नेति। समाख्यानिर्वचनसामध्यदिव गम्यत इत्यर्थः। उपसंहरति। तस्मादिति। तदनेनार्थतौ यसे खाल्वत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् ॥३॥

उद्देशक्रमानुरोधेन वितण्डानन्तरं हेत्वाभासेषु स्वश्निवतन्ते. ज्वथाक्षिप्तसामान्यस्थानेषां विभागोद्देशपरं सूत्रम् ।

सञ्य-साः (सु० ४) ॥ तद्याख्यानपरं भाष्यं सभाख्यानिरुक्तिवशेन सामान्यळक्षणमतिपादकं वार्तिककारः पठित । हेतु लक्षणाभावादिति । पृच्छिति । किं पुनिर्िति । न द्यान्यस्यान्यस्वपात्रेण साद्यं, मा भूत्सर्वस्य सर्व-साद्यमिति भावः । उत्तरम् । प्रतिक्रोति । प्रयोगगतं सामान्यमुक्ता प्रयोज्यातमाद । अन्यतमिति । अवाधि-तिविषयःवासस्पतिपक्षितन्वे सती अप्यविवक्षित्वा है- दक्षण्यद्रलक्षण्याभिषानं द्रष्ट्यम् । क्षेषमितरोदितम् ।

एतस्यां त्रिवोडश्यां साध्यव्यापकसाध्येकदेशष्ट्रिभिभेनातु षोडश्रीद्वयं विद्योषणिवद्योष्यासिद्धिभेदाचतुःषष्टिः। (१६४ ।३) एवं समधीसमधीवद्योषण भेदाच्चतुःवृष्टिः। तदेतबतुः-पष्टिद्रयमष्टाविकातिकं कातं पूर्वया त्रिपोडक्या सह पट्सप्ततं कातम् । साध्यव्यापकानां धर्मविशेषाणामुदाहरणान्याह । तन्त्रति । विष क्षव्याप्यव्याप्तिक्यां प्रथमद्वितीयौ साधारणौ । तृतीयोऽन्वयव्य-तिरेकी साध्यतज्जातीयव्यापको हेतुरेव। विपक्षव्याप्यव्याप्तिभ्या चतुर्थपत्रवमौ विरुद्धौ हेत्वाभासौ । यत्र विपक्षे न हत्तिस्तं दर्श-यति । ह्यणुक्तचिति । षष्टोऽविद्यमानसपक्षविपक्षोऽसाधारणोः sत एव घटादिबदिति । सप्तमाष्ट्रमावसपक्षव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां साधारणौ । नवमः सपक्षैकदेशतृत्तिरन्वयव्यतिरेकी हेतुरेव । दश-मैकादशी सपक्षव्याप्त्यव्याप्तिभ्यामन्त्रयिनी हेतू। द्वादशस्तु अर विद्यमानविषक्षोऽसाधारणः । त्रयोदशचतुर्दशौ स्वविद्यमानसः पश्ची विषक्षच्याप्तयच्याप्तिभ्यां विरुद्धी । पञ्चदशोऽपि व्यतिरेकी हेतुरेव । षोडशस्तु अविद्यमानविपक्षोऽसाधारणः । यदि वाद्य-करणपत्यक्षे वाञ्चनसे इति साध्येत तदा नानित्यत्वं सपक्षव्या-पकं स्यात् सामान्ये बाह्यकरणपत्यक्षेऽभावात्, अतः साध्यधर्म विशिनष्टि । सामान्यविद्यापबदिति । (१६५।१८) अनित्ये रूपविज्ञाने अमूर्त्तत्वादिति। (१६६१२) रूपविज्ञानस्कन्धाति-रिक्तानां वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्थानामनियतया सपक्षाणां व्या-पक्षममृतर्द्वीमति । तज्जातीयैकदेशवृत्तित्वममूर्तत्वस्य दर्शियतुं-्यत्र न वर्तते तत्पुरस्सरमुदाइरणं रूपादिवदिति । अनित्यः शब्दीऽश्रावणत्वादिति नित्ये शब्दत्वे न वर्तते। अर्थः शब्द इति । शब्दो धम्पी, अर्थ इति साध्यो धर्मः । द्रव्यगुणकर्मणाः मन्यतम इत्यर्थः । यद्यश्रोत्रप्राह्यत्वादित्युच्येत ततः सामान्यादि-

ब्ननर्थेषु विवक्षेष्ववि वर्तेत, अत उक्तमश्रोत्रग्राह्यसामान्यव-त्त्वादिति । अश्रोत्रग्राह्मं च तत् सामान्यवचेति विग्रहः । ननु चाक्षुषत्वं न विषक्षाद्यत्ति, समवायस्यानाश्चितस्य चाक्षुषत्वादत उक्तम् औलूक्यपक्षे इति । (१६७:२) सिखान्तभेद इति । सौत्रान्तिकानामित्यर्थः । असमर्थविशेष्यस्योदाहरणं कृतकत्वे सति प्रमेयत्वादिति । अतमर्थविशेषणस्योदाहरणं प्रमेयत्वे सति कृतकत्वादिति । निर्पेक्षं खलुकृतकत्वमनित्यत्वे साध्ये समर्थं ममेयत्वं त्वन्यापेक्षमसमर्थामत्यर्थः । तदेवं त्रिषोडदया प्रक्र-त्याऽष्ट्रीचत्वारिंशद्भवन्ति हेत्वाभासाः । व्यापकाव्यापकभेदेन तु दिषोडशी यदा विश्वेषणाविशेष्यासिद्ध्या चोभयसम्मतिपन्नयाऽस-मर्थविशेषणविशेष्यतया च उभयसम्मातिपन्नया संदिग्धविशेष-णाविशेष्यतया च उभयसम्मातिपन्नया विक्रियते तदा चतुःष-ष्टित्रयेण द्वानवतं वातं भवति । वाद्यसिद्धपतिवाद्यसिद्धतया उ-भयान्यतरसंदिग्यतया च चतुःषष्टिद्वयंनाष्ट्राविदाकं क्रतमपरम् । तदिदमन्यतरासिद्धा (१६८।३) इत्यनंन वार्तिककृता सूचि-तम्। द्वाभ्यामृना त्रिंशद् द्वात्रिंशादिति कथंचिद्व्युत्वस्या । ते पुनर्वापकार्वापका व्यधिकरणविद्याणविद्याज्यव्यधिः करणसंदिग्धविशेषणविशेष्यव्यधिकरणासमर्थविशेषणविशेष्य-भेदेन चतुःपष्टित्रयेण द्वानवतं शतमपरम् । एवमपसिद्धाश्रय-विशेषणविशेष्या उभयान्यतरपक्षाप्रसिद्धाऽधाविंशकं भातम् । अत्रापि द्वान्त्रिंशकामिति पूर्ववद्यारुपेयम् । अन्यत-रमात्रमत्र विवासितं, न तु वादिमतिवादिभेदः । ते पुनरसि-द्धाश्रयाः पूर्वत्रद्भेन व्यधिकरणविश्रेषणविशेष्यसंदिग्धविशेष-णविश्वेष्यासमर्थविशेषणविशेष्यभेदेन चतुःपष्टित्रये सति द्वानव-सं शतम् । तदेवमनन्तराभ्यां द्वानवतशताभ्यां शतत्रयं चतुर्शी-

तं यचदेवाष्टाचस्वारिशक्यताभ्यां द्वानवतेन सतेन संपिष्टितं द्वात्रिशद्तराष्ट्यती विकारभूता भवति । अष्टाचत्वारिशत् प्रक-त्यः पदचाकिनेदानीया इति । उभयामसिद्धाश्रयविशेष्यग्रदा-इरति, यथाऽग्निमान्देशो धूमवत्त्वात् । उक्तं हि प्राग्यथा न देशोऽश्निमत्त्रया साध्योषि तु घृमविशेष एवेति । अन्यतस्य-सिद्धाश्रयोदाहरणमाह । अस्ति चात्मा इच्छादिगुणत्वा-दिति । आश्रयासिद्धविशेषणादयोऽप्यूहनीयाः । असमर्थाः व्यापकासिद्धविद्योषणानासुदाहरणम्। असमर्थाश्च ते-Sब्यापकाश्च व्यधिकरणतयाऽसिद्धाश्चीति विग्रहः । आनित्यः द्याब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वे सति कृतकत्वादिति। कुतकत्वस्यैव विशेष्यस्य सामध्यीदसमर्थमनित्यत्वे प्रयत्नान-न्तरीयकत्वम् । अव्यापकं च स्तनयित्नुक्षब्दानामव्यापकत्वात्। व्यधिकरणतयाऽसिद्धं च, कोष्ठवायुताल्वादिक्रियाया एव प्रय-क्वानन्तरीयकत्वं न त्वाद्यस्यापि बान्दस्य, प्रागेव तु श्रोत्रसमबा-यिन इति । कृतकृत्वे सति पयत्नानन्तरीयकत्वादिति चाममः र्थाच्यापकासिद्धविशेष्याणामुदाहरणं द्रष्टच्यम् । वैभवेन त्वासि-द्धतावर्जमुदाहरति । अव्यापकासमर्थविदोष्याणासुदाह-रणम् । अनित्यः शब्दः प्रत्ययभेदभेदित्वेनोपलभ्यमाः नत्वात् । उपलभ्यमानत्वं नित्येऽप्यस्तीति व्यभिचारादसम-र्थम् । कारणभेदभेदित्वमेव तु विशेषणं समर्थमन्यभिचारादिति । केवलव्यधिकरणविद्योष्याणामुदाहरणमस्ति प्रधानं भे दादीनां गोघटादीनां सुखदुःखगोहात्म कत्वेनान्वयद्शीनादिति। अन्वयदर्शनं भेदाधिकरणतया न प्रधानाधिकरणमिति व्यधिकर-णिपिति व्यधिकरणं विशेष्यम् । केवळव्यधिकरणाविशेषणा-नासुदारणं रूपरसगन्धस्पर्शदाब्दाश्चन्दनदाब्दादत्यन्तं भि-

श्रार्थाः समुदायसमुदाय्यसङ्गावे सति द्वादीनामर्थानां रू पादिशब्दानां च तेन चन्दनशब्देन व्यपदिश्यमानत्वात्। चन्दः नस्य द्भवाद्य इति समुदायसमुदाय्यसंभवो ह्यादिषु, व्यवदेशश्र क्ष्पादिशब्देष्विति व्यधिकरणं विशेषणिमस्यर्थः। तद्नेन प्रपश्चन द्वात्रिंशदुत्तराऽष्ट्रशती दार्शिता । सम्पति द्वानवतशतयुग्मान्तरं द-र्शियतुपुदाहरणमाह । अन्यथासिद्धोदाहरणं नित्यः शब्दो Sभ्वासात् । सेयं क्रियाऽभ्यावृत्तिर्थेया शब्दानित्यत्वेऽप्यूपप-द्यते तथा द्वितीये दर्शिषष्यते । सिंहोबलोकितन्यायेन व्यधिकर-णविशेष्यं संदिग्धविशेषणमुदाहरति । संदिग्धामसिद्धेति । विशेषणशब्दः तन्त्रेण विशेषणे विशेष्य च कर्मकरणसाधनतया प्रयुक्ते वर्तते । तेन संदिग्धं निशेषणम् अवसिद्धं व्यधिकरणत-या त्रिशेष्यं येवां तेवासुदाहरणामित्रर्थः । यथा संदिश्चमान-धुमादिभावेऽग्निमान् देशो धूमवत्त्वे सति प्रकाशः त्वात् । धूपत्वे तिशेषणं संदिग्धं प्रकाशकत्वं च विशेष्यं व्य-विकरणं, तत्त्वछ बहेर्द्धमीं न देशस्येति । अप्रसिद्धविशेषणसं-दिग्यविशेष्याणामुदाहरणं दर्शयति । विपर्ययेणेति । अप-सिद्धेत्यपि द्रष्ट्रव्यम् । अग्निमान देशः मकाशकत्वे सति धूम-वःवादिति । सम्पति द्वानवतशतयुग्पान्तरं दर्शयितुं भूपिरचनां करोति । एवमिति । ये संदिग्वासिद्धा व्यापकाव्यापकभेदेन द्वात्रिशत एवोभवान्यतरासिद्धा चतुःषष्टिर्भवन्ति । ततः किमित्यत आह । ते चतुःषष्टितामापन्नाः । पूर्वच द्वेदेन व्यथि-करणविशेषणविशेष्यसंदिग्धविशेषणविशेष्यासमर्थविशेषणविशेष व्यभेदेन तावश्रतः पष्टित्रयामित्येकं द्वानवतं श्रतम् , अपरं चाश्रया-सिद्धन्यधिकरणाविशेषणाविशेष्यसांदिग्धासमर्थविशेषणाविशष्यभे-देन द्वानवतं शतं, तदिदं चतुरशीतं शतश्रयं संदिग्धासि-

द्याः श्रित्य। अपरमपि द्वानवतश्वत्युग्नान्तरमन्यथासिद्धमाश्रिन्धाः । एचमन्यथासिद्धभेदो द्वष्ट्रच्यः । अन्यथासिद्धभेदोऽपि हि व्यिष्ठकरणिवश्चेषणिवश्चेष्यसांदिग्धासमर्थावश्चेषणिवश्चेष्यभेदाः
भेदाचतःषष्ट्रित्रयमिति पुनश्च स एनान्यथासिद्ध आश्रयासिद्वव्याधिकरणिवश्चेषणिवश्चेष्यसंदिग्धासमर्थावश्चेषणिवश्चेष्यभेदाः
चतुःषष्ट्रित्रयमिति द्वानवतश्वत्युग्मेन शतत्रयं चतुरश्चितम् । अपसमिप द्वानवतश्वत्युग्माह । एवं विरुद्धविशेषणिवरुद्धिः
श्चारश्चेति । विरुद्धविशेषणिवश्चेष्या अपि हि व्यधिकरणिवश्चेषणिवश्चेष्यसंदिग्धासमर्थावश्चेषणिवश्चेष्या अपि हि व्यधिकरणिवश्चेषणिवश्चेष्यसंदिग्धासमर्थावश्चेषणावश्चेष्यसम्दिग्धासमर्थविश्चेषणिवश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्चेषणिवश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्चेषणिवश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्चेषणिवश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्चेषणिवश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्चेषणिवश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्चेषणिवश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्चेषणावश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्चेषणिवश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्वेषणिवश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्चेषणिवश्चेष्यमिन्दग्धासमर्थविश्चेषणिवश्चेष्यमिनद्वग्वास्थिति च नवश्चिति, तदेवं मक्कित्रगुताष्ट्चस्वारिश्चव्यक्षिपणिवः द्वार्त्रिश्चो क्षेषणिवः द्वार्त्विश्चेष्य सहस्रमेकं द्वार्विश्चेष्य सहस्रमेकं द्वार्विश्चेष्य सहस्रमेकं द्वार्विश्चेष्य सहस्रमेकं द्वार्विश्चेष्य सहस्रमेकं द्वार्विश्वेष्य सहस्रमेकं द्वार्विश्वेष्य सहस्रमेकं द्वार्विश्चेष्य स्वर्वेष्य स्वर्यं स्वर्वेष्य स्वर्वेष्य स्वर्वेष्य स्व

तन्नासस्वरदिति । पञ्चानां चतुर्णां वा रूपाणां सम्पत्ति । रव्यभिचारः, स चैकस्मिन्विषये विरुद्धयोभे संभवति, अन्ततोऽ-सत्पतिपसस्येव रूपस्याभावादिसर्थः । पञ्चानां हेतृनामिति । सपक्षव्याप्तसव्याप्तस्यामन्वयी द्वेषा, व्यतिरेक्येकः, अन्वयव्यतिरेक्यपि सपक्षव्याप्तयव्याप्तिभ्यां द्वेषेति पञ्च हेतवः । पञ्चानां हेतृनां सरूपासरूपप्रतिबन्धात् पञ्च पञ्चका भवन्ति । सरूपोऽन्वयिनोऽन्वयी, व्यतिरेकिणो व्यतिरेकी, अन्वयव्यति । सरूपोऽन्वयव्यतिरेकी । असरूपश्चान्त्रय्यादेव्यतिरेक्यादिः, तेन मित्वन्धः । एतदुक्तं भवति, अन्वय्यादावेकैकस्मिन् सरूपासरूपाः पञ्च हेतवः प्रतिबन्धका इति पञ्चभिः पञ्चकैः पञ्चविक्षतिविक्रिः द्वाव्यभिचारिण इति। चोदयति । स्रक्षणतः एकेति । परिहरति ।

नानर्थकमिति । यत्परो हि शब्दस्तत्रासौ प्रमाणं, सपाना-सपानजातीयव्यवच्छेदकं च छक्षणसूत्रमिति तत्रैव प्रमाणं, न त्वियचायामतत्परत्वात् । न चासावार्थी, सतोऽष्यनुपयोगाद् अछक्ष्यमाणत्वोषपत्तेः प्रमेयान्तरवदिति ॥ ४ ॥

तदेवमथीक्षिप्तसामान्यलक्षणं विभागं दर्शयित्वा विशेषलः क्षणमवतारयति भाष्यकारः, तेषां इत्वाभासानां मध्ये।

स्रने-रः(स्र. ५)॥ अत्र चानैकान्तिकसव्यभिचारशब्दौ
पर्यायौ पुरुषभेदापेक्षया छक्ष्यछक्षणत्वेनावस्थितौ। यस्यानैकानितकपदार्थोऽप्रसिद्धः प्रसिद्धश्च सव्यभिचारपदार्थः, तं प्रत्यनैकान्त इति छक्ष्यनिर्देशः, सव्यभिचार इति छक्षणं, यस्य तु
सव्यभिचारपदार्थोऽप्रसिद्धः प्रसिद्धश्चानैकान्तिकपदार्थस्तं प्रति
सव्यभिचार इति छक्ष्यनिर्देशोऽनैकान्तिक इति छक्षणम्। तत्र
सव्यभिचार इति छक्षणपदं कक्षीक्रत्याह भाष्यकारो व्यभिचार एकस्राव्यवस्थितिः। एतदुक्तं भवति, सव्यभिचारपदं
निर्वचनसामध्योद्धक्षणपदमिति।

अनैकान्तिकपद लक्षणपक्षे भाष्यकारोक्त मनिन्य त्व मेको इन्त इत्यादि, तद्वार्तिककारः पर्युदासाभिम्रोयण व्याच्छे। एक स्मिन्नन्ते नियत ऐकान्तिकइति। (१७०।१) न हेतुरैकान्तिको येन दद-न्यत्वन हेत्वाभाससङ्क्ष्रद्वोदकजातीयत्वेन हेत्वाभासानां विभागसूत्र-विरोधः स्यात्, किं त्वेकस्मिन्नन्ते यो नियतः स ऐकान्तिकः स्ताद्ध पर्ययाद नैकान्तिको ऽनियतो इनित्यत्वे नित्यत्वे चान्वयेन व्यतिरेकेण वोभयपक्षगामीति यावत्। न चैवम्भुता विश्वदादयो हेत्वाभासा इत्यभिमायः। तदेवमनैकान्तिकः सव्यभिचार इति स्थिते प्रच्छति। कः पुनारिति। उत्तरं साध्यतज्ञातीयेति। अवगतमेष व्यभिचार इति, अनैकान्तिकपदवाच्यत्वमस्य कथः मिरयत आह । सर्वोऽयमिति । प्रमेषपदार्थस्य तु सर्वेडवा-पिनो नान्तो व्यतिरेकोऽस्तीत्यत उक्तमन्यत्र प्रमेघादिति ।

अत्र बाँद्धैर्याद्वेकल्प्य दूषणग्रुक्तं तद्पन्यस्थति । अनैकाः न्तिक इति । किं पुनरयमिति।(१७०।८) ऐका-न्तिको(१) हेतुस्ततोऽन्यः सर्वे एव हेत्वाभास इत्यर्थः। द्वितीयं पक्षं द्षपति । अथ प्रसज्यति । तथाऽपि हेतो-रभाबोऽनैकान्तिको न चासौ सब्यभिचारः, भावधर्मी हि व्यभिचाराव्यभिचारौ, नाभावे सर्वोपाख्याविरहिाण युज्येते इत्यर्थः ।

तदेतच्छाक्यदृषणं निराकरोति । नायं पर्युदासपक्ष ःइति । पर्युदासपक्षस्तावदस्माकमभिमत उपपन्नतरश्च, केवलमयं ं मसज्यपतिषेधवरलभारतमादाय सर्वे दुषयतीति तमेवाङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्र्म इत्यादायवतः समाधानम् । न पुनरत्राह्मणादावि वार्तिककारस्य मसज्यमातिषेघोऽभिमतः, किं तु पर्युदास एवेति । अभ्युपेत्य, तु तत्रापि मसज्यमितपेथाभिधानम् । न हि प्रसज्यप्रतिषेधस्तुच्छोऽपि तु कस्य चिद्वस्तुनोऽभावन विशिष्ट किञ्चिदेव वस्तित्ययेः।

अत्र भाष्यं निद्धीनं नित्यः दाब्दोऽस्पर्शत्वादिति। बैधर्म्ये दृष्टान्तमाइ । स्पर्शवानिति । आनित्यः कुरमाः स्पर्श्वान् दृष्ट इति योजना, वैधम्ये व्याप्यव्यापकवैपरीत्याः दिति । वैधम्येव्यभिचारमाइ । दृष्टान्ते स्पर्शवस्वमनित्यत्थं च धर्मी न साध्यसाधनभूती गृद्यते । न हि यदान्त्यं त्तरसर्वे स्पर्शनद् बुद्ध्यादिभिव्यभिचारात् । सायम्येऽप्येष वय-भिचारी वस्यत इतीह नोक्तम् । ननु च मा भृत्रित्यत्वं सा-

⁽१) अनेकान्तिक इति पु॰ पा०।

ध्यम्, अस्यर्नत्वमेवास्तु नित्यत्वस्य साध्यमित्यत आह । स्प-श्रीवांश्चाणुर्नित्यश्चेति । तथाऽपि यदस्पर्भवन्न भवति तिम-त्यमपि न भवतीति वैधम्यं व्याभिचरति, स्पर्शवतोऽध्यणोर्नि-त्यत्वादिसर्थः । साधम्येव्यभिचारपाह । आतमादौ चेति ।

अत्र वार्तिकतारोऽस्पर्शवत्वस्य हेतोः प्रदनपूर्वकं स्वरूपं निष्कर्षति । किं पुनस्तद्स्पर्शत्वं शब्दाद्धिक्रमित्यर्थः । सत्ताः विशेषणो वा समवायः समवायविशेषणा वा सत्ता अन्वयव्यिनिकाश्यामित्यर्थः । वाक्यार्थे च पद्मयोगो ऽस्पर्श इति श्रोन्तिकाश्यामित्यर्थः । वाक्यार्थे इति । अनेकान्तिक इति स्थान्ति । विश्वयद्वदित्याह । वाक्यार्थ इति । अनेकान्तिक इति स्थान्ति । अतिदेशेति । (१७१ । ६) यदि हि क चिन्द्छ।स्त्रपदेशे अनेकान्तिकः कथित (१)स्तदेशातिस्रङ्घनेनात्रातिदिन्द्यमानो विदितस्य इह सन्यभिचारं स्थायत् न त्वस्य शास्त्र-पदेशे क चिद्षि कीर्तनमस्तीत्यर्थः । परिहरति । नेद्मिति । स्रोक्षमिद्धवेनोक्तमायमित्यर्थः । अन्वयनेवोभयान्तसिन्यते। स्रोक्षमिद्धवेनोक्तमायमित्यर्थः । अन्वयनेवोभयान्तसिन्यते। विश्वदिद्यि । व्यास्त्रक्ति । स्राचिद्यवयस्योभयान्तसंनियतता क्विद्यति । स्राच्यति । स्र

एकेषां मतमुपन्यस्यति । अपरे त्विति । दृषयति । तैस्तियाति । नोदाहरणे व्यभिचारास्क्रक्षणव्यभिचारो भवति, अन्यत्वात । नोखलुदाहरणमाद्रियन्ते परीक्षकाः, किं तु स्रक्षण-मित्यर्थः ॥ ५ ॥

सिद्धा बः (सू.६)॥ पृच्छति । कोऽस्य सूत्रस्ये-ति । (१७२१६) न सलु हेतुरचेतनः सिद्धान्तपभ्युपगच्छति । यक्षाभ्युपगच्छिन चेननो नासावन्यतमेन हेतुलक्षणेन युज्यते इ-

⁽१) कव्यतः-पाठः ।

ति न हेत्वाभासः । न च पक्षः सिद्धान्त इति तद्विरोधी न विरुद्धः स्यादिति भावः । उत्तरम् , अभ्युपगतार्धविरोधी विरुद्धः । हेतुद्वारेण पुरुषस्याभ्युपगमो हेतावुपचरितः, अभ्युपगमात्रविवस्या सिद्धान्तश्रवः मयुक्तो न पुनः सिद्धान्त एवे- ह विवसितः, तेन पक्षोऽभ्युपगमित्रवय इति तद्विरोधी हेत्वाभासः सङ्ग्रहीतो भवति । विशेषविरुद्धस्य च न हेत्वाभासतेत्युक्तं भवति । न हि विशेषोऽभ्युपगमस्य विषयः, न खल्वयं मित्रहाप-दगोचरः, किं तु मित्रहार्थस्य सिद्ध्यनुषङ्कीति नाभ्युपगमगोचर इति भावः । ईदृशस्य सूत्रव्याख्यानस्य फलमाह । एवं चेति । इद्धां व्याख्यानमन्तरेणानुक्तस्य विरुद्धस्यर्थः । अभ्युपगनेन चाच्यत इति । स्वरूपेण हेतुत्वेन वेत्यर्थः । तद्नेन तं विद्ध-णद्धीत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् ।

चोदयति । नन्वेचिमिति । यदि हेतुत्ववाधादिहद्धो हेतुः,
सन्यभिचारादयोऽपि विरुद्धाः, तेपामपि हेतुत्वं बाधितम्, अवाधे
वा न हेत्वाभासा इति भावः। परिहरति सत्यमेक एवेति ।
ईदृशा विरुद्धत्वेन तुल्यत्वेऽप्यवान्तरभेदविवक्षया पञ्चत्वम् ।
यथा प्रमाणादीनां प्रमेयत्वेन तुल्यत्वेऽपि प्रमाणप्रमेषादीनामवानत्रभेदविवक्षया षोडशत्वम् । यथा वा तृणाविशेष एवासाधारणतया तृणोल्लपतया व्याख्यायते । एवं विरुद्धविशेष एवासावनैकान्तिकादिविरुद्धानैकान्तिकादिपदवाच्य इत्यर्थः ।

अन्नोदाहरणभाष्यम् । यथा सोऽयं विकार इति । मह-हंकारपश्चतन्मात्रैकादशेन्द्रियभूतस्थपम्हाभृतानि विकारः, तस्य व्यक्तिर्धर्मलक्षणावस्थापरिणामः, तस्मादपाय इति । अत्र हेतु-नित्यत्वप्रतिषेघादिति । तस्य व्याख्यानं न नित्यो विकार उपपद्यत इति । अपतोऽपि विकारोऽस्ति विनादाप्रतिषे- धात, सो ऽयं नित्यत्वपतिषेषादिति हेतुव्यक्तिरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वासिद्धान्तेन विक्ष्यते । एतदेव पश्चपूर्वकं विभनते। कथानिसादिना । विरोधस्य द्याश्रयत्वात् सिद्धान्तेन विक्ष्यत इत्यभिसन्थाय सिद्धान्तं व्याहन्तीत्युक्त-पित्यर्थः ।

तदेतद्भाष्यं व्याचष्टे । उदाहरणिमिति । ननु नित्यत्व-प्रतिषेषादिति हेतुर्विनाश्चपतिषेषेन सिद्धान्तेन विरुध्यत इत्येवं युवाणः शास्त्रविरोषमापाद्यति, तथा च कालात्ययापदिष्टो है-त्वाभामो न विरुद्ध इत्यत आह । एते ते वाक्ये परस्परा-र्थवाधिते इति । दृढतरप्रमाणवाधितो हि हेतुः कालात्ययाप-दिष्टो भवति । यथा ब्राह्मणेन सुरा पेया द्रग्द्रव्यत्वात् क्षीरव-दिति हेतुः,

"गोडी पेष्टी च माध्वी च विज्ञेषा त्रिविधा सुरा। यथैवेका तथा सर्वा न पेया ब्रह्मवादिभिः"॥

इत्यादिभिरागमैरतिच्छेबीधितः कालात्ययापदिष्टतया हैत्वाभामो भवति । प्रकृते वाक्ये परस्पराविरुद्धार्थतया न प्रतिष्ठां
लभेते, न पुनरन्यतरदन्यतरेण शक्यं बाधितुं, द्वयोस्तुल्यबळत्वात्, तस्मान्नायं कालात्ययापदिष्ट इत्यर्थः ।

च्याख्यान्तरमाहः । प्रतिज्ञाहेत्वोर्वा विरोध इति । सोऽयं विकारो व्यक्तरपेशित मितज्ञा नित्यत्वपतिषेषादिति हेतुना विरुध्यते । व्यक्तिमात्रादेपीत न तु विनद्यतीति हि प्रति-ज्ञार्थो ऽपेतो ऽप्यस्ति विनाज्ञपतिषेधादित्यनेन व्याख्यातः । तथा च व्यक्तेरपैतीत्यनेन विकारस्य नित्यत्वं प्रतिज्ञातं वित्य-त्वपतिषेषादिसनेन हेतुना विरुद्धं भवति । स्वसिद्धान्तेनेति । स्वपक्षेणेत्यर्थः । अत्र चार्थे सुगमं भाष्यम् ।

अत्र वार्तिककारश्रोदयति । ननु प्रतिज्ञाविरोध इति । प्रातिज्ञाहेत्वोर्विरोध इत्वर्थः । परिहरति । नैष दोष इति । श्रतिज्ञाश्रितत्वं विरोधस्य विवासत्त्वा निग्रहस्थानेषु प्रति-ज्ञाविरोधस्योपादानम् । हेत्वाश्रितत्वं तु तस्यैव विरोधस्य विव-क्षित्वा हेत्वाभासे Sन्तर्भाव इति । यदा प्रतिज्ञाचा हेतुविरो-ध इति (१७३।४) हेतोरण्यन्यतरामिद्धतया प्रतिज्ञातुल्यत्वा-भिमायम । यदि हेत्रुभयसिद्धो भवति तदा हेतावी प्रतिज्ञाबि-रोधस्विति। उपमंहरति। अतः इति। हेनोर्विरोघोदाहर-णम् विरोधकत्वं विरोधः। शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वं प्रमाण-विनिश्चितं नियत्त्रपतिज्ञां वापते इयर्थः । पसङ्गाद्धेत्वाभासाति-रिक्तस्य प्रतिज्ञापदयोविंगोधस्य निग्रहस्थानस्योदाहरणमाह प्र-तिज्ञाविरोधस्योति । ततीयेऽध्यायं चैष विरोध उपपादिषष्य-ते । हेर्रोरन्यतरासिद्धतया समानवलयोः प्रतिक्वाहेरवोविरोधोदा-हरणं गुणेति । हेत्त्रिरोधोदाहरणं नास्त्येको भाव इति । उत्पत्तिमस्वं ह्यन्यत्रासिद्धमपि शक्यसाधनमिति प्रातिझार्थे व्या-हन्ति । समुहे भावशब्दप्रयोगादिति । उभयसिद्धमेव पर तिज्ञार्थे च्याहन्तीत्येतात्रता भेद इसर्थः ॥ ६ ॥

यस्मा-मः (सु० ७) ॥ शकरणशब्दार्थमाह भाष्यकारः । विमर्षाधिष्ठानाविति । विपर्षः संशयः तस्य विषयौ अन-वसिताबनिर्णीतौ. तादशयोरेव पक्षपतिपक्षशब्दवाच्यत्त्रात्, प्रक्रियते साध्यत्वेनाधिक्रियते इति च्युत्पच्या प्रकरणम् । चिन्ता-पदं व्याचष्टे, तस्य-प्रकरणस्य, चिन्ता विमर्षात्प्रभृति प्र:ग् निर्णयात् समीक्षणमाळीचनं जिन्न सा, सा खलु तत्वा-नुपलब्द्या कृता। नेख्टायं नित्यधर्मान्न-यत्वादिनाभाविनोः S नित्यवर्षान् वाञ्चनित्यत्वाविनागाविन उपल भानस्तत्र संदि-

ग्ये, तच जिज्ञासते, सैव नित्यधर्मानुपल्डियरित्यधर्मानुपल्डियर्व विचित्राभिसंधितया वादिनां निर्णयायापदिश्यमाना मकरणसभी हेत्वाभासः । कृतः, ज मयपक्षसाम्यातः । यथा नित्यत्वपक्षेऽनित्यधर्मानुपल्डियरेवमनित्यत्वपक्षेऽपि नित्यधर्मानुपल्डियरेवमनित्यत्वपक्षेऽपि नित्यधर्मानुपल्डियरेवमनित्यत्वपक्षेऽपि नित्यधर्मानुपल्डियात्रविवक्षयोभयपक्षसमा, मकरणसमा तु यथा मकरणमनिश्चायकमेविषयमपीत्यर्थः । च्युत्पत्ति मात्रं चैतत्—प्रकरणसमपदस्य, महत्तिनियमपीत्यर्थः । च्युत्पत्ति मात्रं चैतत्—प्रकरणसमपदस्य, महत्तिनियमप्रीत्यर्थः । च्युत्पत्ति मत्राप्तं क्ष्यधाऽनेकान्तिकस्यापि मकरणसमत्वप्रसङ्गादिति । प्रज्ञापनं मज्ञापतेऽनेनिति च्युत्पत्या निदर्शनमुक्तम् । अनैकान्तिकत्वशङ्कां सत्प्रतिपक्षस्य च्यवच्छिनति । यत्र समान इति । संशोधन समोऽनिश्चायकत्वादिति । एतदुक्तं भवति । ए हि नित्यधर्मानुपल्डियर्थस्यसिद्धे नित्येऽस्ति येन सच्यभिचारो भवेद्याप्ति नित्यधर्मानुपल्डियर जभयसम्मतेऽनित्येऽस्ति येन सच्यभिचारो भवेद्याप्त त्याप्ति । सत्प्रतिपक्षत्त्येव हेत्वाभासत्विमिति

यस्मात्मकरणचिन्तेत्युक्तं स्त्रकृता । अत्र यस्माद्यं महनपूर्वकं दर्शयित बार्चिककारः कस्मादिति । (१७३ । १४) कारणत्वं तस्त्रानुपल्रब्धेव्यतिरेकेण दर्शयित । यस्मादिति । अत एवेति । तस्त्रानुपल्रब्धेरित्यर्थः । चोद्यति । नन्वयमिति । पक्षपतिपक्षौ हि मकरणं, तौ च साध्यो, ताध्यां च समः साध्यसमः । तथा च साध्यसमाद् हेस्बामासाम पृथम् निर्देशः मकरणसमस्येत्यर्थः । परिहरति । नाविशिष्ठ हति। यद्यपि मकरणसमस्येत्यर्थः । परिहरति । नाविशिष्ठ हति। यद्यपि मकरणसमझब्दो ब्युत्पस्या साध्या-विशिष्ठेन समानार्थः, तथाऽपि महन्तिनिमित्तमस्य सत्मतिपक्ष-त्त्रम् । न च तत्त्वानुपल्जिः स्वयमसिद्धा, सा खुपल्णम्मानोन सुलभेति भावः ।

परमतमनुभाष्यातिशसङ्गापादनेन दृषपति । ये तु संदायहेतुस्वादिति । चोद्यति । समृह इति । (१७४१) यस्मिन्सिति
भवत्येव तत्कारणं, समृहं सति च भवत्येवेति, नेकैकस्मिन्,
तस्माक्षेकैकं कारणिमिति भावः । परिहरति । समृहः कारणामिति । न शकारणानां समृहः कारणं भवितुमहिति, अतिप्रसद्वात् । नच समृहिवैलक्षण्यमन्तरेणाऽऽजानतः समृहस्य वैलक्षण्यं,
तस्मात्समृहिन एवान्योन्यसमवधानवन्तः कारणं, तथा च मत्यसस्योपपन्नं संशयकारणत्वं, न च यस्मिन् सिति भवसेव तत्कारणम्, अपि तु यस्मिन्सत्येव न त्वसतीति श्रणभङ्गभन्ने बक्ष्याम
इति । नन्भयधमीनुपल्णिष्यस्यप्रसाधारणीति सन्यभिचार
एवेत्यत आह । उभयधमीनुपल्ण्याविति । नोभयधमीनुपलिक्षेहतुरपि तु एकधमीनुपल्ण्याः, न चासौ साधारणी, किं
तु सत्प्रतिक्षेत्यथः । उभयविशेषानुपल्ण्याः प्रकरणसमत्वेनाभिधानाद्याक्यत्वात् ।

प्रकरणसमस्प्रोदाहरणान्तरं द्वयति। द्यारान्यत्वं त्विन्ति। परेषां किलोदाहरणं नित्य आत्मा शरीरादन्यत्वाद् आकान्श्वादिति। अत्र शरीरादन्यत्वसुपलभमानो यदा तस्वं नित्यत्वमासनः प्रत्येति, न हि तदा जिज्ञासितुं नियत्वं प्रवन्ति। यदा त तस्वं नित्यत्वं नोपलभने शरीरादन्यत्व-सुपलभमानोऽपि तदा प्रवक्ति। तस्मादन्वयन्यतिरेकाभ्यां तस्वानुपलन्धिरेव प्रकरणचिन्ताप्रवर्तिका न शरीरादन्यत्वं, तस्माक्तेत्त्रकरणसमस्योदाहरणम्, अपि त तस्वानुपलन्धिरेव। इतस्वैतका प्रकरणसमस्योदाहरणम्, अपि त तस्वानुपलन्धिरेव। इतस्वैतका प्रकरणसमस्योदाहरणमित्याह। शरीरादन्यत्वं चानेकान्तिकम्। अपसंहरति। अतो न सूत्रार्थः। न सूत्र- • विषयः। एवमन्यान्यपि सत्प्रतिपक्षोदाहरणान्युहनीयानि।।॥

साध्यानिशः इति लक्षणम्। तदनेन स्वरूपासिद्धैकदेशासिदाश्रवासिद्धान्यथासिद्धानां सङ्गहः, तेषापिसद्धिने साध्याविशिष्ठत्वात्। अत्र चासिद्धः माध्यसम इति वक्तव्ये साध्याविशिष्ठग्रहणपन्यतरासिद्धस्वापि सिद्धः प्रागहेतुत्वज्ञापनार्थपन्यथाऽत्यनतासिद्ध एव साध्यसमो नान्यतरासिद्धः, तस्य कदाचित् ।सिद्धे
रिति श्रान्तिः स्यात् । साध्याविशिष्ठन तु सोऽपि गृत्वत इति ।
नन्तेवं साध्याचिशिष्ठः वेनान्यतरासिद्धः एव स्यान्नेतरं, तेषापसिद्धत्वेन साध्याचिशिष्ठः वेनान्यतरासिद्ध एव स्यान्नेतरं, तेषापसिद्धं साध्यं नासिद्धं भवेत् साध्यत्वादेव च्यवेत, न ख्लु
सिद्धं साध्यते, तस्मात् साध्यत्वादसिद्धता, सा च कस्यिचत्
सर्वदा कादाचित्की कस्यचिदिति सर्वेयामाविशिष्ठत्वमिति नाव्याशिः । नापि साध्यत्वस्यातिनसक्तयाऽतिव्याशिः, हेत्वाभाससामान्यलक्षणापेक्षित्वाचिद्वेश्वलक्षणस्येति स्वत्रार्थः ।

साधनियत्वादिति च भाष्यगतं न साध्यत्वादित्यस्य व्याख्यानमपि तु गतिमस्वस्यासिद्धत्वपरम् ।

अत्र वार्तिककारः स्त्रार्थं व्याच्छे साध्येना विशिष्टो य इति । साध्येन व्यभिचारो मा भूदिसत आह । साधनधर्म इति । हेन्वाभाससामान्यलक्षणयोगे सति एतल्लक्षणमिति न व्य-भिचार इति भावः ।

अत्र भाष्यकारेण स्त्ररूपःसिद्धाश्रयासिद्धान्यथासिद्धानां साधारणमुदाहरणमुक्तं द्रव्यं च्छाया गतिमस्वादिति। तद्धि-भनते वार्त्तिककारः, द्रव्यं च्छायेति । अत्र स्त्रक्षपासिद्धतां • ताबदाह । यथैवेति । आश्रयासिद्धतामनतार्थितुं गतिमत्त्रं छ।यायाः पञ्चावयवेन वान्येन साध्यति । गतिमस्वमिति ।

आश्रयासिद्धमाह, नाश्रयासिक्रस्वादिति । सस्या एव इछा-याया देशान्तरे दर्शनाद्योऽस्या गतिमस्यमनुमिनोति तं प्रत्याश्र-यासिद्धं देशान्तरे दर्शनम् । तदाश्रयासिद्धत्वात्। तदिद्युक्तं सः ति द्रव्यभाव इति । सति सन्द इत्यर्थः । न तादच्छाया सामा-न्यविशेषसम्बायान्तर्भूता अनित्यत्वात्तरयाः नापि कर्षे संयोगिन-भागासमनायिकारणत्वाभावात् । न गुणो द्रव्यासमनायात् । न मनोदिकालगुणः तद्गुणानामभसक्षत्वादः। नाप्यात्मगुणो बाह्ये-न्द्रियमसस्त्वात् । नापि नभोनमस्वतोः तद्गुणानामचाश्चुवत्वात् । नापि तेजसः तद्विरोधित्वात् तत्सहचरितगुणान्तरानुपलब्धेश्च । अत एव न पृथिवीपाथसोरपि । अपि च तद्गुणश्चाक्षुवी नास्रो कपन्तरेण शक्यप्रहः च्छाया तु तपन्तरेण गृह्यते तस्मिस्तु सित न मृह्यत इति दुर्घटम् । नापि द्रव्यं तद्धि पृथिव्यादीनामन्यतम-षेव भवेदन्यद्वा दशमम् । न तावदन्यतमं तद्गुणानामनुपळाधेः नाष्यन्यद्भूषवदिति युज्यते । तस्याद्रव्यस्य मत्यक्षत्वानुपपत्तेः अ-स्पर्शवस्वादनारम्भकत्वंनानेकद्रव्यत्वाभावात् । तस्माद्धाऽभाव एव च्छाया न तु सतीति सिद्धम्।

यस्तु मन्यते मा भृच्छाया सती भवतु भाऽभावः, तथाऽपि
नाश्रयासिद्धता देशान्तरदर्शनस्य भाऽभावाश्रयत्वादेवेति तं
प्रत्यभ्युपेत्यान्यथासिद्धत्तया साध्यसमत्वमापादयति । अभ्युपेन्
तथिति । स्वाभाविको हि सम्बन्धो हेतोः साध्येन सहानुमानाञ्चं
नौपाधिक इति विवेचितमनुमानळक्षणे । तद्यमन्ययासिद्ध औन्
पाधिकसम्बन्धो भवति हेत्वाभासः । सेयं हेतोरसिद्धिद्धिंशः
स्वरूपतो हेतुस्वेन च । स्वरूपतोऽपि द्वेधा स्वत आश्रयान्
सिद्ध्या च । न चैतावता सन्यभिचारादीनामपि हेतुत्वासिद्धे
रसिद्ध प्वान्तर्भावः, सन्यभिचारत्वादिविशेषणेन तेषामतो भेन

दात्, अन्यथासिद्धस्य तु तदिशेषणत्वायोगिनो हेतुत्वासिद्धिमा त्रेण साध्यसमेऽन्तर्भाव इति सर्वमदातम् ।

संकलयति। सोऽयमिति। (१७५।४) त एतेऽसिद्धभेदा उदाहरणमेदेष्विप द्रष्ट्रच्याः यथा नित्यः शब्दः चाक्षुवत्त्रादिति अयमसिद्धः। तनुभुवनादीनामकर्त्तेश्वरोऽशरीरत्वादित्याश्रया-सिद्धः। स श्यामो मैत्रतनयत्वात् परिदृश्यमानमैत्रतनयस्तोमव-दित्यन्यथासिद्धः। अञ्चपानपरिणतिभेदनिबन्धनत्वाद्रूपभेदस्या-न्यथासिद्धत्वीमीत । अयमण्यसिद्धत्वादिति भाष्ये अपिश-ब्देनाश्रयस्य च्छायायाः सन्त्वेनासिद्धः स्वचिता।

अत्र भदन्तेनदं साध्यसमलक्षणग्रदाहरणान्तरंकल्पित्वा द्वितम् । इदं किलास्योदाहरणं नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् बुद्धिवदिति । तदेतान्त्रियाऽप्यसिद्धं न भवतीति द्वियत्वा भदन्तेन शङ्कितम्, अय साध्येनाविशिष्टो दृष्टान्ता यस्मिन्स साध्याविशिष्टो हेत्वाभास इति बुद्धेर्दृष्टान्तस्य नित्यत्वेनासि-द्वत्वादिशाश्क्य बहुत्रीह्यभावेन दृष्टितम् । तदेतत्सर्वमनभ्युपगभेन वार्त्तिककारो दृष्यति । नित्यः शब्द इति । यद्येतन्नोद्दान्दरणं, किमुदाहरणं को वा सूत्रार्थ इत्यत आह । यथा त्वस्मान्द्रिति । अयं भदन्तोक्तो दोष इत्यथः । कस्मादिश्यत आह । भदन्तेन सुत्रार्थों न विज्ञातः, न हि सव्यभिचारोऽनेन लक्ष्यते । येन सव्यभिचारमस्पर्शवस्वपस्योदाहरणं स्यात्, किं तु साध्यसमः, नापि व्यधिकरणबहुत्रीहिद्षणेनाऽक्षरार्थों क्षातः, नापि बुद्धिवदिति दृष्टान्ताभामेव हेत्वाभासं कुर्वता हेत्वाभास्स्त्रात्वाभासो क्षातः । ८ ॥

काला-तः (सु.९)॥ अत्र कालातीत इति लक्ष्य-निर्देशः, कालात्ययापादिष्ट इति लक्षणम् हेतोरपदेशस्य हि साध्यसंदेहविशिष्टःकालः, यथाऽऽहुः नानुपळच्चे न निर्णीते न्यायः पवर्त्तते अपि तु संदिग्ध इति । परे ऽप्याहुः संदिग्धे हे-तुवचनादिति । यत्र च प्रस्यक्षानुमानागमविरोधोऽनुष्णोऽग्नि-र्द्रव्यत्वादिति, अश्रावणः शब्दो गुणत्वादिति च, शुन्ति नरशिरः-कपाळं माण्यक्रत्वादिति च, स सर्वः ममाणतो त्रिपरीतनिर्णयेन संदेहिविशिष्टं कालमितपततीति सोऽपं कालस्यात्ययेनापदिइयः यानः कालातीत इति । तथा चोदाहृतम् यत्तु प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इत्यत्र वार्त्तिककृता । बाधाविनाभावयोः सहा-संभव इति चात्र बौद्धानामाक्षेपोऽस्माभिः समाहितः । एवं व्य-वस्थिते भाष्यकारः सूत्रं स्वपरमतदिलष्टं व्याचष्टे, कालात्यवेन संशयकालात्ययेन युक्तो यस्यार्थेकद्दाः, धर्मविशिष्टो हि धर्म्या हेतोरपदिश्यमानस्यार्थः, सह्यध्येते हेतुना, तस्यैकदेशः साध्यधर्मः, स धर्मिणि बळवता प्रमाणेन तद्विपरीतधर्मनिर्णयं कुर्वता संशयकालमितिपातितः, स ताद्यो हेतुः कालासयापदि-ष्टः कालातीत, इति स्वमतेनास्यार्थः । अत्र च पूर्वमेत्रोदाहृतमि-ति पौनरुत्वानोदाहृतम्।

परमते तु कालात्ययेन युक्तो यस्य इतोरनुरूप एक-देशो हेतुत्रिशेषणमिति यात्रत्, स काळात्ययापदिष्ट इति योजना । परमतेनैव निदर्शनपाइ । निदर्शनमिति । नित्यत्वं चात्रावस्थानपात्रमभिमतमिति । अन्यथा घटादिभिरा-लोकसंयोगव्यङ्गीवर्यभिचारः। तदेतत् पञ्चावयवं नान्यमु-पन्यस्य संयोगव्यङ्ग्रत्वस्य इतोरेकदेशस्य विशेषणस्य संयोगः स्य व्यक्तिकालात्वयेन इत्वाभासतामाइ । अधमहेतुरिति । स पुनरयमसिद्धविशेषणतया हेत्वाभासः साध्यसम एवेति न पृथाबाच्य इति स्युलतया एव दोषो भाष्यकारेण नोद्धावितः।

यत्पुनर्भद्रन्तेन कालातीतस्य व्याख्यानं कृतं प्रतिज्ञानन्तरं हि हेतोः कालः तपतीत्य हेतुः पश्चादपदिश्यमानः कालातीतो भवति, तद्यथाऽनित्यः शब्दो घटादिवदित्युक्ते कस्मादित्यनुयुक्तो श्रुते कुतकत्वादिति, स कालातीत इति । तेन चैवं दृषितं, कि. निराकाङ्के वादिन्येष प्रतिवादिनः प्रश्नः, आहो साकाङ्के, यदि निराकाक्के तदा न्यूनमेवास्य निग्रहस्थानं न हेत्वाभासस्तस्या-प्रयोगात्। प्रयुक्तो हि हेतुस्तदाभासो वा स्यान्नाप्रयुक्तः। अथ साकाङ्क एव वादिनि मतिवादिनः मश्रस्तथाऽपि पश्चादप्यसी हेतुः प्रयुक्तो हेतुरेष, न हासी तदा न स्वसाध्याविनाभूतोऽपः सधम्मी वेति । तस्माञ्च कालातीतो नामान्ति हेत्वाभास इति । तदेतद्भदन्तद्वणमेतद्याख्यानानभ्युपगमेन परिहरति । अवध-विविधासिवचनं त्विति । अनभ्युपगमहेतुं पृच्छति । कस्मा-दिति । उत्तरं यस्येति । अर्थेन सामर्थ्येन सम्बन्धो ऽर्थसंब-न्धः। अपि च पौनरुक्यादपि नाभ्युपगम्यत इत्याह । अव-चबेति । यस्यापदिस्यमानस्यत्यादि पुनरुच्यते इत्यन्तं वार्त्तिकं भाष्यव्याख्यानेनैव व्याख्यातम् । शङ्कते । समीकृतेऽभिधाः नादिति । (१७६।१) अयमर्थो नैतदपाप्तकालेन निग्रहस्था-नेन पुनरुक्तम्. अपि तु हेलाभास एव । स श्ववयवविपर्यास उच्यते यत्रैकप्रन्थेनैव बादी मतिक्कोदाहरणादि मयुष्य पश्चाद्धेतुं मयुक्ते । एव तु मातिक्रोदाहरणे मयुज्य निरतः मतिवादिनाऽन्-युक्तः पश्चात् हेतुं प्रयुद्धे । तस्माद् न्यूनताद्षणेन पक्षे समी-कृते पक्षमात्रतां नीते सिद्ध्यवस्थातः मच्याविते पञ्चाद्भिधा-नादितोरेष काळातीतो इत्वाथासो न पुनरपाप्तकाळं-निद्य-हस्यानमिति चेदिति । निराकरोति यदीति । इत्वनभिधा-नेन न्यूनतया समीकृतः पक्षः, किमत्र हेतोरसावर्थ्य, न सन्य-

दोषेणान्यो युज्यत इत्यर्थः । शक्किता श्रुते । एतद्स्येति । नि-राकरोति । नैतिदिति । न्यूनतया निगृहीतो यदि पश्चादिभिधा-नेन निग्रहीतव्यः, ततो बाद्येव निग्रह्मनाम् । न त्वयं पश्चादिभिः हित इति समर्थः शक्यो हेतुर्निग्रहीतुमिति नायं समीकृताऽभि-हितत्वेनापि हेत्वाभास इत्यर्थः । उभयानिराकरणप्रुपसंहरति तस्मादिति॥ ९॥

उद्देशकपानुरोधेन लक्षणकपस्य हेत्वाभासानन्तरं छल-स्योदेशाच्छललक्षणस्यापि हेत्वाभासलक्षणानन्तर्यमाह भाष्यका-रः। अथ छलम्।

बच-लम् (सृ. १०) ॥ यथा वक्तुरिभमतोऽर्थः ततो षिरुद्धोऽर्थस्तस्य विकल्पः कल्पना सैवोपपास्तः तया । अथ छक्षणान्तरवच्छकस्य सामान्यलक्षणे कस्मादुदाहरणं न दीवत इयत आह । न सामान्यलक्षणे इति । सामान्याविशेषवत् सर्व-मुदाहरणं, निर्विश्वेषस्य सामान्यस्थासस्वेन केवलस्य सामान्य-स्योदाहरणमञ्जयमित्यर्थः । विभागे त्विति । विभव्यत इति विभागो विशेषक्षक्षणं, तस्मिन्तुदाहरणानि ॥ १० ॥

ं छलसामान्यलक्षणमभिषायः तद्विशेषलक्षणान्यभिषातुं प्र-थमं तावन्न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थे विभागमबतारयति । विभागश्चेति । विभज्येत Sनेनेति विभागः सुत्रमुच्यते ॥११॥

तत्र च विशेषलक्षणमनतारयति । तेषां-छळानां मध्ये बाक्छलं लक्ष्यते-

अवि लम् (सु. १२)॥ नवः कम्बलो यस्येति एको विब्रहो नव कम्बला अस्येति अपर इति विब्रहे विशेषः । बा-क्छलशब्दार्थे व्युत्पादयति । बाचि निमिन्ने छलं वाक्छल-मिति। नवकम्बळ इति उभयत्रापि समानायां वाचि निमित्त- भूतायामित्यर्थः । तदेतच्छछं पराजवावस्थायां जल्पे प्रयोक्त-व्यक्तियुक्तम् , परवाक्ये पर्यनुयोगोऽस्येति चोक्तम् , तदत्र य-था पर्यनुयोगः तथा दर्शयति शिष्यहिततया भाष्यकारः अस्य प्रत्यवस्थानमिति । उभयार्थभानेऽसम्भवदर्धकरूपनमयुक्तमिः त्यर्थः । अय प्रयोक्ताऽपि कथं साधारणेन शब्देनार्थविशेषं बोधयति, अबोधयँश्च कथं मतिपादको नामेखत आह । प्रसि-द्धश्चेति । सम्बन्धस्वरूपमाइ । अभिधानाभिधेययोर्षो निः यमी ऽयमेन शब्दोऽस्यैनार्थस्येति तत्र यः पुरुषस्य नियोगीस्मा-दयमेव बोद्धव्य इत्येवमाकारः। किमतो यद्येवमत आह्ः। प्रयु-क्तपूर्वाञ्चेति । तथाऽपि किपित्यत आह । प्रयोगश्चेति । ता-मिमां भूमिरचनां प्रकृते योजयति । तञ्जैवमर्थगत्यर्थ इति । एतदुक्तं भवति । न सङ्केतकरणावस्थायां दृद्धव्यवहारे वा क-श्चिच्छब्दः कञ्चिदर्थे शृङ्गयाहिकवा बोधयत्यपि तु सामान्यद्वा-रेणार्थप्रकरणादिसहकारी विशेषे वर्त्तते । तस्मान्नैष प्रतिपादिय-तुरपराधो यदेष विशेषशब्दैविंशेषात्र मतिपादयति । ार्के तु सङ्केतस्यापराधो यो विशेषपपदाय सामान्ये शब्दानां वर्त्तते। तस्माद्यथासङ्कतं बोधयन्नापराध्यः प्रयोक्तिति सिद्धम् । साम-ध्यमेव दर्शयति । यत्राधिक्रियाचोदनेति ।

स्यादेतद्विशेषाभिहितेऽर्थ इति न युक्तं, न हि नवकः म्बल इति पदं प्रकरणादिनिरपेक्षं कञ्चिद्धेमिविशेषे-णाभिष्रते ग्रवादिशब्दवत् । न हि सङ्ख्याविशेषे च नवीनत्वे चास्ति कश्चित् सामान्यविशेषो बाहुलेया-दिष्विव गोत्वं यमभिद्धीतेत्यत आह वार्तिककारः, सा-मान्यश्चनीति । अभिहितिरभिहिनम्, उच्चारणमिति याव-त् । समानः श्वद्यो नार्थे सामान्यमित्यर्थः । अक्ष्व इति नामप- द्यक्तत्वस्य वाचकम् । आख्यातपदं यदा कस्य चिद्रिभमुखं मयुज्यते अक्ष्व इति तदा दृद्धिं गतोऽसीति मतीयते । चोद्रय-ति । अबिद्रोषेति । समानो हि शब्दोऽभिषेये संशयमाधते न त्वर्थमभिषत्त इस्र्यः । परिहरति । न प्रकरणादीति । (१७-७ । २) द्वेतो धावतीति इतः सारमेयो द्वततरं याति श्वि-श्वी निर्णेनक्तीत्यर्थः । अर्थ इत्यस्य मयोजनमाह । अर्थमहण- मिति । अविशेषश्चतौ शब्दे सति अर्थे अर्थान्तरकल्पना न शब्दे इत्यर्थः । अस्य प्रत्यवस्थानित्यादिभाष्यं व्याच्छे । तस्येति । सुगमम् ॥ १२ ॥

संभव-लस् (सः १३ सम्भवतोऽर्थस्य ब्राह्मणवि-शेषस्य विद्याचरणसंपदा, विद्याचरणसंपदमत्येति यत्सामान्यं ब्राह्मणत्वं ब्रात्ये ब्राह्मणे, तस्य ब्राह्मणत्वस्यातिसामान्यस्य योगादसम्भूतार्थकल्पनया यः प्रतिषेधः तत्सामान्यच्छ-लस् । अहो खल्वयं ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्न इति हि स्तु-त्यर्थं वाक्यमभ्यनुजानतोक्तं संभवति ब्राह्मणे विद्याचरणसंप-दिति, तदेतदपि वाक्यं स्तुत्यर्थमेव, न त्वस्य ब्राह्मणत्वाद्धेतो-विद्याचरणमंपद्भिवाक्षतेति । तत्र परो हेतुत्वमस्याविवाक्षितमा-रोप्य वचनं विहन्तीति तदिदं सामान्यच्छलमिति । विषयानु-चाद इति । संपद्मियस्य ब्राह्मणत्वस्यानुवाद इत्यर्थः । क-स्याविवाच्चितहेतुकस्य पुंसः । तदेतद्वार्तिककारो व्याच्छे । सामान्यस्येति । विवक्षितार्थमितगतं सामान्यमित्यर्थः ॥१३॥

धर्म-लम् (स्. १४)॥ शब्दस्य धर्मः प्रयोगः, तस्य विकल्पो द्वैविध्यम् । तस्य च द्विविधः प्रयोगः प्रधानो भा-क्तश्च । तत्रापि प्रधान औत्सर्गिकः, तस्य तु कचिद्ववादाद् भाको भवति । तदेतदाइ भाष्यकारः, अभिधानस्य यथार्थ

प्रयोगो धर्मः औत्सर्गिकः । तत्किमयमेव नेत्याइ । विकल्पो द्वैविध्यम् । कोऽसौ द्वितीय इत्यत आह । उत्सर्गस्य कचिदपदा-दादन्यत्र दृष्ट्यान्यत्र प्रयोगः । तदेतं व्यवस्थिते धर्मविकल्पेन निर्देशे वाक्ये, निर्दिश्यतेऽनेनेति व्युत्पस्या, तत्र भाक्त-विवक्षायां मञ्चाः क्रोशन्तीति अत्रार्थसङ्गावेन प्रतिषेषः। तमेवार्थसञ्जावमाह। मञ्चरथाः पुरुषाः कोशान्ति न तु मञ्चाः कोशन्ति । वार्तिकमते त्वर्थसञ्जावस्यैव मतिषेध इति व्याख्ये-यम् । ननु यद्यन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः इन्त सर्वे सर्वेत्र प्रयु-क्येतेयत आह । उपचारो नीताथः । मापितार्थः । सहच-रणादिना निमित्तेनेति । अन्यत्र दृष्ट्रयाप्यन्यत्र प्रयोगः सं-बन्धादेव भवतीति नातिमसङ्ग इयर्थः । ल च्छन्दतः न छग्न-नेत्वर्थः । ननु यदि भाक्ततयाद्रप्युवपत्तिन्नं किञ्चिज्जल्वाकभा-षितं दुष्टं स्यात् , सर्वस्यैव यथाकथाञ्चिद्धाक्तत्वेनोपपत्तेरियत आह । प्रधानभृतस्येति । भाक्तस्येत्येतावति वक्तव्ये प्रधान-ग्रहणं सिद्धतया दृष्टान्तलाभाय लोकसिद्ध एवोपचारः कर्चव्यो नापूर्वी विना प्रयोजनम् । लोकसिद्धश्रयमुपचारो पश्चाः क्रो-श्चन्तीत्यर्थः । सूत्रव्याख्यानपरं वार्तिकं धर्मिवकरवनिर्देश-शाब्देन सूत्रस्थेनाभिधानं प्रयोगः शब्दस्य धर्मी भवन् हि-धामिधीयते । द्वैविध्वमाइ । प्रधानमिति । सोऽयमाभिः धानाभिधेयव्यवहार इति । अभिधानं शब्दो ऽभिधेयो गम्यः, स च कविद्वाच्यः कविद्वाक्त इति । सुबोधम् ॥ १४ ॥

परीक्षापर्वणः सिक्षधानात्तदर्थे छक्षणपर्वण्यपि योग्वायै ? सूत्रकारः छललक्षणं परीक्षते ।

बाक्छ-त् (स. १५)॥ स्थान्यर्थी गुणक्राब्दो यो वस्तुतः स एव प्रधानशब्दः स्थानार्थे इति कल्पिवत्वेति

योजना । यथा वावछले नवीनार्यो नवशब्दः सङ्ख्याभेदे क-व्यितस्तथेहापीति पूर्वपक्षः ॥१५॥

सिद्धान्तसूत्रम् ।

न त-त्(स्. १६) ॥ तस्योपचारक्वकेऽर्धसद्भावप्रति-षेषस्वार्थोन्तरकल्पनातः वाक्छलादिस्यर्थः ।

सूत्रतात्पर्यमाह बार्तिककारः। अविद्योषादित्यस्येति । (१७८। ७) विषयं वस्तु । पश्चाः क्रोशन्तीत्यत्र क्रोशनं विधीयते । मञ्चा इति त्वनृद्यते । अत एव
गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति मञ्चा इत्येतदप्रधानमन्द्यतया भाकां न तु क्रोशन्तीति, न विधी परः शब्दार्थ इति न्यायात् । तदिह विधीयमानं क्रोशनमेव वस्तु प्रतिविध्यते नैव
मञ्चाः क्रोशन्तीति च्छळवाक्येन । नवकम्बळो देवदक्त इति वाक्ये तु देवदक्तमन्द्य नवत्वविशिष्टः कम्बळो विधीयते । तत्र न
विधेयस्य वस्तुनः कम्बळस्य सद्भावः प्रतिविध्यते । किं तु तदेकदेशस्यानेकताया इति महान् भेद इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

अवि-ङ्गः (सृ. १७)॥ किंश्वित्साधम्यीत्रित्वाभावे द्वित्वस्याप्यभ्युपगतस्याभावमसङ्गः । ओमिति ब्रुवतो वस्तुत्वेन समस्तभेदोच्छेदमसङ्गः । भाष्यवार्त्तिके अतिरोहितार्थे ॥ १७॥

उद्देशकपानुरोधेन जातिलक्षणकपमाइ भाष्यकारः। अतः छळळक्षणातृर्ध्वम् ।

साध-तिः (सृ. १८)॥ मतीपमवस्थानं प्रत्यवस्थानं तथा सित छलस्य सम्यग्द्षणस्य च जातित्वमसङ्गोऽत उक्तं साधम्यवैधम्यीभ्यामिति । न च च्छले साधम्यवैधम्यी स्तः, न च सम्यग्द्षणं साधम्यवैधम्यीमात्रादिषतु प्रयो(गा)जकादिति । प्रयुक्ते हेती तदाभासे वा यः प्रसङ्गो जायते सा जातिरिति । जल्पे

प्रयोगों धर्मः औत्सर्गिकः । तत्किमयमेव नेत्याइ । विकल्पो द्वैविध्यम् । कोऽसी द्वितीय इत्यत आइ। उत्सर्गस्य कविद्ववा-दादन्यन्न दृष्ट्यान्यत्र प्रयोगः । तदेत्रं व्यवस्थिते धर्मविकल्पेन निर्देशे वाक्ये, निर्दिश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, तत्र भाक्त-विवक्षायां मञ्चाः क्रोशन्तीति अत्रार्थसद्भावेन प्रतिषेषः। तपेवार्थसद्भावमारः। मञ्चरथाः पुरुषाः क्रोदान्ति न तुमञ्चाः क्रोशन्ति । वार्तिकमते स्वर्थसञ्जावस्यैव प्रतिषेध इति व्याख्ये-यम् । ननु यद्यन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र मयोगः हन्त सर्वे सर्वत्र मयु-क्षेतेयत आह । उपचारो नीताथः । पापितार्थः । सहच-रणादिना निमित्तेनंति । अन्यत्र दृष्ट्स्याप्यन्यत्र प्रयोगः सं-बन्धादेव भवतीति नातिमसङ्ग इयर्थः । न च्छन्दतः न छग्न-नेत्यर्थः । ननु यदि भाक्ततयाऽष्युपपत्तिर्भ किञ्चिज्ञल्पाकभा-षितं दुष्टं स्यात् , सर्वस्येव यथाकथाञ्चद्भाक्तत्वेनोपपत्तेरियत आह । प्रधानभूतस्येति । भाक्तस्येत्येतावति वक्तव्ये प्रधान-ग्रहणं सिद्धतया दृष्टान्तलाभाय लोकसिद्ध एवीपचारः कर्त्तव्यो नापूर्वी विना प्रयोजनम् । लोकसिद्धश्रायप्रपचारो मञ्जाः को-श्चन्तीत्यथेः । सूत्रव्याख्यानपरं वार्तिकं धर्मविकल्पनिर्देश-शब्देन सूत्रस्थेना भिषानं प्रयोगः शब्दस्य धर्मी भवन् हि-धामिधीयते । द्वैविध्वमाह । प्रधानमिति । सोऽयमानिः घानाभिधेयव्यवहार इति । अभिधानं शब्दो ऽभिधेयो गम्यः, स च कविद्वाच्यः कविद्वाक्त इति । सुबोधम् ॥ १४ ॥

परीक्षापर्वणः सिम्धानात्तदर्थे छक्षणपर्वेण्यपि योग्यायै ? सूत्रकारः छळळक्षणं परीक्षते ।

बाक्छ-त् (सु. १५)॥ स्थान्यर्थो गुणशब्दो यो वस्तुतः स एव प्रधानशब्दः स्थानार्थे इति कल्पयित्वेति

१६-१८स्० ४ म०] जातिनिग्रहस्थानलक्षणम् । ३५३

योजना । यथा वावछले नवीनार्यो नवशन्दः सङ्ख्याभेदे क-रिपतस्तथेहापीति पूर्वपक्षः ॥१५॥

सिद्धान्तसूत्रम् ।

न त-त्(स्. १६) ॥ तस्योपचारळकेऽर्थसङ्गावप्रति-षेषस्वार्थान्तरकल्पनातः वाक्छलादित्यर्थः ।

स्नतात्पर्यमाह बार्तिककारः । अविद्योषादित्यस्येति । (१९८। ७) विधेयं वस्तु । पश्चाः क्रोशन्तीत्यत्र क्रोशनं विधीयते । पश्चा इति त्वनृद्यते । अत एव
गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति पश्चा इत्येतद्रप्रधानमनृद्यत्या भाक्तंन तु क्रोशन्तीति, न विधी परः शब्दार्थ इति न्यायात् । तदिइ विधीयमानं क्रोशनमेव वस्तु प्रतिपिध्यते नैव
मश्चाः क्रोशन्तीति च्छलवाक्येन । नवकम्बलो देवदश्च इति वावये तु देवदत्तमन्द्य नवत्वविशिष्टः कम्बलो विधीयते । तत्र न
विधेयस्य वस्तुनः कम्बलस्य सद्भावः प्रतिषिध्यते । किं तु तदेकदेशस्यानेकताया इति महानः भेद इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

अवि-ङ्गः (सु. १७)॥ किंश्वित्साधर्म्यात्रित्वाभावे द्वित्वस्याष्यभ्युपगतस्याभावत्रसङ्गः । ओमिति बुवतो वस्तुत्वेन समस्तभेदोच्छेदप्रसङ्गः । भाष्यवार्त्तिके अतिरोहितार्थे ॥ १०॥

उद्देशकपातुरोधेन जातिलक्षणक्रमगाह भाष्यकारः। अतः छक्रलक्षणाद्वध्वम् ।

साघ-तिः (स. १८)॥ मतीपमनस्थानं प्रत्यवस्थानं तथा सति छ्छस्य सम्यग्द्षणस्य च जातित्वमसङ्गोऽत उक्तं साधमप्रवैधम्योभ्यामिति । न च च्छले साधम्यवैधमर्ये स्तः, न च सम्यग्द्षणं साधमप्रवैधमर्यमाश्राद्दित प्रयो(गा)त्रकादिति । प्रयुक्ते हेती तदाभासे चा यः प्रसङ्गो जायते सा जातिरिति । जल्पे हि वेदमामाण्यं निद्रांसं पति क्रुहेतुना यदा नास्तिकैरिधिक्षित्यते सदुत्तरं चास्य यदा सहसा न पतिभाति तदेश्वराणां माभूदेदाः मामाण्यबुद्धिति जात्याऽपि प्रत्यवस्थेयम् । अन्यथेश्वरचिर्ति तानुवित्तिनां प्रजानां विष्ठवो भवेदिति । क्रिचित्युनरषुद्धिपूर्वन्मेव हेतौ हेत्वाभासे वा जातिष्योगः सम्भवति । जायमान्नोऽर्थे इति जातिपदव्युत्पत्तिनिमत्तं दार्शितम् ।

तदेतद्वातिंककारो च्याचछे। साधम्येणिति (१७९। ३) यथा पक्षे सित प्रतिपक्ष एवं स्थापनायां सत्यां प्रत्यवस्थानिति। सञ्जार्धस्तु चधाञ्चाति न पुनक-दाहरणसाधम्येण यथाभाष्यं बोद्धच्यः। यद्येवं, भाष्यं तिहं कथिन्यत आह । उदाहरणार्धामिति। एवं वैधः म्येण वेसतदिप यथाञ्चाति, न पुनर्यथाभाष्यस्रदाहरणार्थं ति-दित्यर्थः। अस्य व्याख्यानस्य गुणाभिधानेन प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चन्माह। किमर्थमिदमिति॥ १८॥

विप्र-नम् (स. १९) ॥ सूक्ष्मविषया प्रतिपत्तिर्विपरी-ना । स्थूलविषया च कुत्सिता । कथमसौ निंग्रहस्थानामित्यत आह । विप्रतिपद्यमान इति । अप्रतिपत्तिमाह । आरम्भवि-ष्य इति । लाधवाय विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती इति वक्तव्ये कस्मा-दसमासकरणामित्यत आह । असमासाचिति । विप्रतिपत्त्यप्रति-पत्तिभ्यामन्यदपि हेतुदाहरणाधिकं नाम जल्पे निग्रहस्थानमस्ति, वृद्धि श्रन्थाधिकयेनावरुध्यत इत्यर्थः ।

हारम्भविषये अनाम्भ इत्यादि भाष्यं, तझा-वष्ट । स्वष्टराधीं सराऽसंवित्ति रिति । द्वेषा खस्वा-रम्भविषयेऽनारम्भो अवति । दृष्यं वा परोक्तं साधनं प्रतिषेषहेतुं वा न प्रतिषद्यते । सेपं स्वपरार्थोत्तराऽसंप्रतिष- तिः उत्तरप्रहणं साधनपण्युपछक्षयति, स्वार्थोत्तराऽप्रतिपत्ति-स्तु साधनप्रतिषेधहेतु परकीयौ प्रतिपद्य तत् प्रतिषेद्धुं स्वकीय-मुत्तरं न प्रतिपद्यते इत्यर्थः । चोदयति, स्वयं प्रयुक्ते वस्तुतः समर्थे साधने कथम् अप्रतिपत्तिवित्रिविति दृष्ट्यम्। प्रारहरति । तदाऽपीति । सपर्यसाधनक्षानं साधनप्रतिपत्तिने साधनप्रतिपत्तिने साधनप्रतिपत्तिने साधनप्रतिपत्तिने साधनप्रतिपत्तिने साधनप्रतिपत्तिने

सूत्रान्तरपत्रतारियतुं भाष्यकार आह । किं पुनिति । यद्यपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां दृष्टान्तस्यापि भेदस्तथाऽपि छक्षणा-भेदाभिमायेणाभेद उक्तः।

तक्रि-त्वम् (स्तु. २०)॥ नानाकल्प इति स्वद्भपतः। विविध इति प्रकारतः। यथास्त्रक्षणामिति यथास्वरूपित्यर्थः।

अध्यायार्थं संक्षिप्याह वार्तिककारः । तन्त्रप्रतिक्रोति । तन्त्रस्य शास्त्रस्य प्रतिक्रा प्रमाणादितस्त्रज्ञानानिःश्रेयसाधि-गम इति सूत्रं, शास्त्रमेन हि तस्त्रज्ञानामिति । संसारो दुःखज-नमप्रतिदेशपिष्ण्याज्ञानानामिति । तन्त्रिष्टातिश्च संविदा उत्त-रोत्तरापाये तदनन्तराभावादयवर्ग्ग इति । तस्पाद्यः प्रमाणा-दिस्त्रेणोदेशः तत्परिकरो द्वितीयं सूत्रं, द्वाभ्यासुदेशः, शेषं सुनोषमिति ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिषिरचितायां न्यायवार्तिकताः त्पर्यटीकायां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् । समाप्तश्रायं प्रथमो ऽध्यायः॥

१ अ० १ आ० ४१ सूत्राणि । २ आ० ३० सूत्राणि मिलित्वा ६१ सूत्राणि १ आ० प्रकरणानि । २ आ० ४ प्रक-रणानि मिलित्वा ११ प्रकरणानि ।

हरिदा ससंस्कृतग्रन्थमाला समारूप-काशीसंस्कृतसीरिज्पुस्तकमालायाः

२४

न्वायविभागे (३) तृतीयपुष्पम् ।

षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिभिश्रविरचित-

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाः

हितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमाध्यायाः –हितीयो भागः ।

काशीस्थश्रीवरुलभरामशालिग्रामसाङ्गवेदविद्यालयाध्यापकेन न्यायाचार्थपं०श्रीराजेश्वरशास्त्रिद्राविडेन संशोधितः।

काश्यां--

चौखम्बासंस्कृतप्रन्थमालाप्रकाशक-श्रीयुतहरिदासगुप्तात्मज-श्रेष्टिजयकृष्णदासगुप्तमहाशयेन स्वकीये 'विद्याविलास' नाम्नि यन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता। हमारे यहां हर तरह की छपाई तथा जिल्दसाजी का कार्य भी होता है। हर तरह के संस्कृत प्रन्थ तथाभाषाभाष्य पुस्तकों के मिलने का पता—

जयऋष्णदास-हरिदास गुप्तः,

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर लेन,

KASHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMALA)

24

Nyaya Section No. 3

NYĀYAVĀRTIK TĀTPARYA TĪKA

BY

ŠRĪ VĀCHASPATI MIŠRA.

Vol. II Containing 2nd, 3rd, 4th & 5th Adhyayas.

EDITED. BY

Nyayacharya

Pandit Sri Rajeswar Sastri Dravid.

Professor,

SRI VALLABHRAM SALIGRAM SANGA-VEDA VIDYALAYA, BENARES.

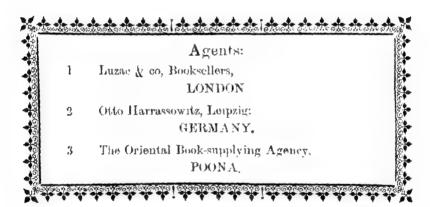
Printed-Published and sold by

JAI KRISHNA DAS-HARI DAS GUPTA,

THE CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,

Vidya Vilas Press,

North of Gopal Mandir, Benares City.

॥ अीगुरुः शरणम् ॥

न्यायवार्तिकतात्पर्यटोकाया भूमिका।

अथ तमेवविदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था अयनायांबद्यतं तमेवं विद्वानमृतइहभवतीत्यादिश्रुतिभिरात्मतस्वज्ञानमेव निःश्चेय-ससाधनं नेतरदिति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। तश्चात्मतस्त्रज्ञानं प्रमाणप्र-मेयसं रायप्रयोजनर ए न्त्रसिद्धान्तावयवत कंनिर्णयवाद जल्पवितण्डा-हेत्वाभासच्छलजातिनित्रहस्थानान्तानां षोडशपदार्थानां तस्वज्ञानाः धोनम् । यावदेतेषां तस्वं नेव सुपरिकातं भवेत् तावदात्मतस्वं नैव हातं स्यातिक बहुना यस्यकस्यापि पदार्थस्य तस्वमेव विविक्त स्पेण हु-रधिगमं भवेदतः सिद्धं मुमुक्षणामात्मतस्वं जिल्लासमानानां बोह्या-पदार्थतस्वज्ञानमावद्यकमिति तान्नरूपणाय भगवानमहर्षिगीतमः पञ्चाध्यायात्मकं न्यायशास्त्रं प्रणिनाय । यत्र प्रथमेऽध्याये पदार्थानामः हेको लक्षणं प्रसङ्गाच्छलपरीक्षा द्वितीयेऽध्याये प्रमाणपरीक्षा ततीः येऽध्याये आत्मादिप्रमयपट्कपरीक्षा चतुर्थेऽध्याय उत्तरप्रमयपद्कः परीक्षा तत्त्वज्ञानपरीक्षा पञ्चमेजातिपरीक्षासहितजातिनिम्रहस्थाः नविदेशपलक्षणीमस्यादयः पदार्था निक्रपिताः। अत्र आन्हिकद्वयमितिसम्भूय दशान्हिकानि चत्रशीतिप्रकरणानि च सन्ति । यरात्मतत्त्वज्ञानायान्यस्य कस्यापिदार्थस्य तत्वज्ञानाय याव-क्तिञ्चदंपक्षितं तत्सर्वे निरूपितमिति सर्वेषां दर्शनानामिद्मुपजीव्य-मेनच्छास्त्रप्रतिपादितां दार्छीमवलम्ब्येवेतरर्गपद्यास्त्रकारैः स्वपक्षसा धनस्य कृतत्वात् । अतएबाहभाष्यकारः वात्स्यायनामहर्षिः-सेयमा-न्वीश्चिकी प्रमाणादिभिविभाज्यमाना प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्व-कर्मणाम्। आश्राः सर्वधर्माणां विद्यादेशं प्रकातितितिस्वपजीञ्यः त्वमाह । अतएव चेदं शास्त्रामितरेभ्यः प्राचीनमित्यपि असंशयं य-कतं शक्यम् , अन्यधेतरेषां दर्शनानां प्रवृत्तिरव दुर्घटा स्थात् अत पव मनरपि तत्र तत्र यस्तर्कणानुसन्धले सधर्म वेदनेतरइति प्र-त्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्ये धर्मेः शक्तिमभीष्सता इत्यादिना महर्ष्युपदि ष्टस्यशास्त्रस्य धर्मतस्वश्चाये क्रातच्यस्वमभिहिनवान्। कि बहुना भगवत्युज्यपादाः श्रीशक्कराचाः यो अपितत्रतत्रेतस्य शास्त्रस्यात्याद्रं प्रदर्शयन्तिस्म! तद्वेबंबि-धमपि सर्वोपकारकं मुमुक्षूणामत्युपादेयं परमर्थिपणीतं शास्त्रं परमग-म्भीरमनायासेन दुरवबाधमनेकर्त्वाचीनेदुष्टव्याख्यानादिभिव्योद्ध-लीकतमिति तस्य तहोषपरिहाराय भाष्यलक्षणाकान्तं भाष्यं श्रीभः गबान् बात्स्यायमामहर्षिविराचितवान् यत्राश्वस्येनस्त्राणां भावात्र-बोधो भवति । तदपि भाष्यमत्यन्तं सङ्क्षिप्तमिति ताह्ववर. णायो द्यातकरा चार्यो म्यायवार्तिकामिति निवन्धं सर्वोत्क्रष्ठं मः यत्रभाष्यव्याख्याच्छलनेषाद्धमतं सम्यङ्गिरूपानकः **धासण्डितम् । भाष्यापरिबौद्धानामाक्रमणं निरस्तितुमेव वार्तिकं नि**र मितामर्ति यद्भपादः प्रेवरीमुनीमां रामायशास्त्रं जगनाजगाद । कुः तार्किकाकार्नानवृत्तिहेतुः करिष्यतेतस्य मयानिवन्धः इति वार्तिकस्थ प्रथमदलाकेन क्रायते । एतद्वार्तिकंच सर्वेषामव नैयायिकानां परमान वलस्वनं प्रामणिकत्वेनाद्रस्थानमिति उदयनाचार्याद्रांभूनिकपितम् परमेतस्याप वार्तिकस्य याधातथ्येनभावावबोधोदुरधिगमामन्दर प्रशासाम् । भाष्यस्य चक्किएस्थलेषुभावानां न वार्तिककृतापि समीचीनः या सरण्या विवरणं क्रुसमिति सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः पड्दर्शनटीकाकृद्धाः चस्पनिमिश्चोन्यायवार्तिकतात्प्यटीकानामकं व्याख्यानं प्रणीतवान् । वद्वलोकनेन भाष्याक्षराणां तात्पर्यज्ञानमनायासेन भवति। एतट्टीकाः तः प्राम्भाष्यमसंस्रप्रमेवासीदित्यपि न(सम्भावितम् । अस्यचमाहाः सर्वविदितमेव, केनामपण्डितायनाहशाभवेयुर्वेस्याचार्यस्य लोकोत्तरविद्यासम्पदाऽन्वर्थनाम न जानीयुः अनेनाहिसर्वेष्वेवशास्त्रेषुः ध्याख्यानं प्रणीतं यद्यशास्त्रं व्याख्यातुमारव्धं तदातनमयनैवतच्छाः स्तं व्याख्यातमित्ययं विशेषोव्याख्यात्रन्तरेभ्योस्य, यथा न्यायनार्तिः स्कतात्पर्यद्रीकापरिशास्त्रिमाश्चरथमनुभवीभवतिनायं वदान्तीकिन्तुनै यायिकः भामतीपरिशीलनसमयेख्वित्थमनुभवोजायते नायं नेया कोपितुचेदान्ती, प्रवंचिधं निरङ्कुशंसर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वं नान्यस्य । ताः त्पर्धेटीकायाच्याख्यातारश्चश्रीमन्तउदयनाचार्या आरम्भएव सातः स रस्वति' ' 'तथाभवसावधानावाचस्पतेर्वचासिनस्खळतोयथैते' इ यने-नास्याचायर्थवचसिमहान्तमादरंदर्शयाम्बभूवुः रेवदर्शनानणातैः पण्डितैः स्वीयग्रन्थेषुसमादरएतस्यकृत इति नैत इस्माभिः पृथावक्तव्यमधशिष्यते । तदिदंन्यायर्वार्विकव्याख्यानं पुः वैकार्यांमुद्रितमपि सम्प्रतिदुर्लभमनेकेषुस्थलेषुबह्वशुद्धियुक्तमिति संशोध्यपुनमुद्रणं विधातुकामेनप्राचीनप्रन्थप्रकाशनरसिकेनश्रीयुन-जपक्रकादासगुतेनासदक्रम्याधिताऽहं प्रवृश्वदितं पुरतकं तथालिखिः तानिचपुस्तकामिपशियाटिकसोसाइटीसमितितो प्रायशोन्य।यवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धातद्याख्यानन्यायनिष्-न्ध्रकारोनचबद्वपुस्थलेषुसंघाद्यपाठमेर्दान्निर्घाप महतापरिश्रमेण संशोध्य मुद्रियत्वा प्रकाशदितुमुपकान्तवान् परन्तु श्रेशांसिबहुवि-**प्रानि इति न्यायेन नामाविधकार्यव्यव्रतयाशीव्रतयामुद्रणकार्येऽप्र-**

भूमिका

वृत्तेतिहिरक्षाकुलितमनसां विदुषां कृते प्रथमाध्यायान्तमकंखण्डं पृथक्क्रत्यमुद्रयित्वापूर्वे प्रकाश्यसम्प्रतिद्वितीपाध्यायमारभ्यसम्पूर्णे-मुद्रियित्वाप्रकाइयते । अत्रचशोद्यतयाप्रतीकलामार्थे अनेनेवगुप्तम-हारायनपृष्ठमुद्रितन्य।यवातिकपुस्तकस्थपृष्टपञ्चाङ्कांस्तस्मिस्तरसमन्त्र-तीकसन्निभौतिवेद्यम्थूलाक्षरेः प्रतीकानिस्थापितानि प्रतिपृष्ठं सुः त्राध्यायान्हकप्रकरणसङ्ख्याः पृष्ठगताश्चविषयाउपरिस्थृत्वाक्षर~~ेस्या~~ वितायेनपाठकानामनायासेनतेषां २ विषयाणां तसद्ध्यायस्थ-स्यं द्वातं भवेत्। आन्हिकान्ते ऽध्यायान्ते च सुत्राहिकप्रकरणसङ्ख्याः सम्भूयसन्त्रिवोद्दाताः विषयस्चीपत्रेचनिर्मायपृथकस्थापितम् । एवं महतापरिश्रमेण कतेऽपि मुद्रण प्रमाद्।दृहिष्टरेष्ण सीस्काक्षरयोः जकदोषेणवा बहूनि रखल्जितिन स्युरिति सम्भाष्यने तदर्थ विद्वासोनिः यवंविधानिस्खालनानिहृष्टानिस्**वं।ण्ये**। वेद्यन्तेयत्पडनपाउनावसर कीकृत्यमह्यं प्रदर्शयेयुस्तिहिषुनमुद्रणावसरेतवापरिद्राधनं कर्तुमः हासाहारयं लब्धं स्यात् । श्रीयुनजयकृष्णदासगुप्तनगौतमसूत्रवाः हस्यायनभाष्यसहितं विद्वनाथवृत्तिमाहतं पृथङ्मुद्राप्यन्यायवार्तिः कंमुद्रापितम् इदानितात्पर्यटीकापि मुद्रापिता अनेन न्यायशास्त्रस्य व्याख्यानपरम्परा प्राकाइयमुपगता । तात्पर्येटीकायाभ्यव्या-ख्यानं तात्पर्यपरिद्युद्धिनामकं न्यायनिबन्धप्रकाशसहितं कल्किकाः तानगर्याभुद्रयतप्वति सम्पूर्णन्यायशास्त्रम्योद्धारः कृत इति यावः न्तोधन्यवादाः प्रदेयास्तम्बेऽप्यल्पाप्वेतिमन्ये । कोवा सूत्रकारोगोः तमोमहर्षिः कीवाभाष्यकारो वात्स्यायनस्तथाद्योनकरश्चन्यायवार्तिक कोवानस्यस्थितिकालः कुत्रवासीत् तथा वाचस्पतिमि-प्रस्नतस्वपण्डितराभुनिकैर्बहुषुम्थलं षुनिकपितामिति श्रश्चेत्य।दिकं न चर्वितत्रर्वणेन पाठकान्विरक्षीकर्तुमिच्छाम! केवलं विदुष एतदे-षप्रार्थयेयदेवंविधमहापरिश्रमसम्पादितपुस्तकमवलोक्य सफलयः न्तुमामकं परिश्रममाम्बादयन्तुवाच्म्पतेर्वचसार्संसभाकलय्नतु च-स्यायदास्त्रसारं प्रचारयन्तुचसर्थत्राज्ञानानध्यानराकरणपूर्वकं**ज्ञाना**-लोकमिति मुद्रुर्मुद्दुः श्रीपरमेदवरचरणयोर्निपतन् विरमास्यनल्पज्ञ-ल्पनादिति चित्र्यां विभयः।

सं० १९८३

ज्येष्ठ शुक्क १५ पूर्णिमायाम् ।

श्रीराजेक्दरक्षास्त्री द्राविद्यः न्यायाचार्यः । श्रीवह्यभरामशास्त्रिमामसाङ्गवेद विद्यास्त्रयाच्यापकः

रामघाट काशी।

श्रीगुरुः शरणम् । न्यायवार्तिकतास्पर्यटीकायां वितीयाध्यायाद्रीरः

भ्यान्तं प्रतिपादिनानां विषयाणां

सुचीपत्रम्।

संशयपरीक्षाकारणनिकपणम्	340-8
संवायपरीक्षा	344-6
प्रमाणसामान्यपरीक्षा	379-18
प्रकारान्तरेण प्रमाणानामाक्षेपपरिहारी	३६९-१४
प्रत्यक्षवरीक्षा	३७२-१९
प्रत्यक्षस्यानुमानेऽन्तर्भावशङ्का	<i>७-७७६</i>
तत्परिहारः	3<0−8
अवयविसाधनम्	\$68-8
अवयविपरीक्षा	३८४-१
अनुमानप्रामाण्यपरीक्षा	४०२-७
वर्तमानपरीक्षा	४०३-१०
उपमानपरीक्षा	809-9
शब्दस।मान्यपरीक्षा	४१२ -१७
इ.ब्र्बाविशेषपरीक्षा	४२१ –३
चतुष्ट यपरीक्षा	४३५-१
शब्दानित्यत्वपरीक्षा	881-£
शब्दपरिणामपरीक्षा	४६३-२०
शब्दद्याक्तिपरीक्षा	४६९-५
इन्द्रियभेद्पकरणम्।	४९६-१
देइभेदप्रकरणम् ।	404-8
चक्षुरद्वैतप्रकरणम् ।	५०९-६९
मनोब्यतिरेकप्रकरणम् ।	५१३-१
अन्।दिनिधनप्रकरणम् ।	484-2
शरीरपरीक्षात्रकरणम् ।	486-10
इन्द्रियपरीक्षाप्रकरणम् ।	420-22
इन्द्रियनानात्वपरीक्षाप्रकरणम् ।	५२७-१
अर्थपरीक्षाप्रकरणम् ।	५३१-१५
वुद्धनित्यत्वप्रकरणम् ।	438-8

सुचीपत्रम्

क्षणभक्षप्रकरणम् ।	485-65
बुद्धेरात्मगुणत्वप्रकरणम् ।	483-80
बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वप्रकरणम्।	4 \$<- ??
बुद्धिमनः दारीरपरीक्षाप्रकरणम् ।	409-8
दारीरस्यादृष्टनिष्पाद्यत्वप्रकरणम् ।	460-6
दोषत्रराइयप्रकरणम् ।	966-8
प्रेत्यभाचप्रकरणम् ।	458-6
शून्यतोपादाननिराकरणप्रकरणम् ।	490-19
ईइवरापादानतानिराकरणप्रकरणम् ।	49.3-4
आकस्मिकत्वनिराकरणप्रकरणम् ।	६०५-८
सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ।	६०६-११
सर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ।	४९-६०३
सर्वपृथत्क्वानिराकरणप्रकरणप्र ।	809-80
सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम् ।	89-93
सङ्ख्योकान्तवादनिराकरणम् ।	884-8
फलपरीक्षाप्रकरणम् ।	६१९-१५
दुःखपरीक्षाप्रकरणम् ।	& 24-20
अपवर्गवरीक्षाप्रकरणम् ।	\$3 <- 9
तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपरीक्षाप्रकरणम् ।	€ 30-8
अवयवात्रद्वित्रकरणम् ।	६३६-१
निरवयवप्रकरणम् ।	६४९- १
बाह्यार्धभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ।	६५ ३ -१५
तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणम् ।	६६५-१०
तत्वज्ञानपालनप्रकरणम् ।	₹ ६५-१
जातिलक्षणम् ।	9-003
सन्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम् ।	६७२-१
जातिषट्कप्रकरणम् ।	£08-6
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमप्रकरणम् ।	9-00\$
प्राप्त्यप्राप्तिसमप्रकरणम् ।	\$ -00-\$
अनुस्पत्तिसमप्रकरणम् ।	EUC- ?
संशयसमप्रकरणम् ।	₹
प्रकरणसमप्रकरणम् ।	€ −<b 8
अहेतुसमप्रकरणम् ।	E<3-C
भर्धापत्तिसमप्रकरणम् ।	8-3-60

सुचीपत्रम्

भविदेषसममकरणम् ।	६८४-१२
उपपत्तिसमप्रकरणम्।	६८५-१७
उपलब्धिसमप्रकरणम् ।	६६८-३
अनु पल्लिष्यसमप्रकरणम् ।	६८६-१०
भनित्यसमप्रकरणम् ।	६९०-२
नित्यसमप्रकरणम् ।	६९१-१०
कार्यसमप्रकरणम् ।	६९२-१५
षट्पक्षीप्रकरणम्।	६९४-१५
निग्रहस्थानविभागः।	६९७-१
प्रतिकाहानिनिरूपणम् ।	६९९-२
प्रतिज्ञान्तरनिरूपणम् ।	७०१-७
प्रतिशाविरोधनिद्धपणम् ।	७०३-१५
प्रतिश्वासंन्यास निरुपणम् ।	७०६-१५
हेत्वन्तरनिरूपपणम् ।	७०६=१०
अर्थान्तरनिरूपणम् ।	७०८–२४
निरर्थकनिरूपणम् ।	७१०-६५
अविज्ञातार्थनिरूपणम् ।	७११-६
अपार्धकनिरूपणम् ।	७११–१७
अप्राप्तकालनिक्रपणम् ।	७१२–१७
म्यूननिरूपणम् ।	७१५-२०
अधिकनिरूपणम् ।	७१६-१०
पुनरकानिरूपणम् ।	७-७१७
अननुभाषणानिह्रपणम् ।	७१७-१८
अझानिक पणम्।	७२० –३
अप्रतिभानिह्न १ ।	<i>७</i> -० <i>५७</i>
विक्षेपनिरूपणम्।	,,- १ ५
मत्। तुशानिरूपणम् ।	७२१-६
पर्यतुयोज्योपेक्षणनिकपणम् ।	७२१-२४
निरनुयोज्यानुयोगनिक्षणणम् ।	७ २३ –१
भवस्तिद्धान्तिनेरूपणम् ।	७२३–१५
हेरवाभासनिकपणम् ।	@54-13

समाप्तं विषयस्चीपत्रम् ।

न्यायवार्तिकतात्पर्ययेकायां द्वितीयोऽध्यायः।

अत ऊर्ध्व प्रमाणादिपरीक्षेत्यादिभाष्यनिराकरणी-यामाशङ्कामाइ वार्तिककारः. त्रिविधा चास्येति । (१८१। ४) स्थानवतां ऋषवतां परीक्षावचनमिति ममाणमेव परी-क्ष्यत इति युक्तमिति। किमत्रादौ ममाणं न परीक्षितं, किं तु संशय एव परीक्ष्यत इसाइ । तानि विस्न इच्छेति । सोऽयं क्रमभेदः कुत इति भाष्यार्थमाह । परीचाङ्गत्वादिति । उदे-शक्रमानुरोधेन हि प्रमाणं पूर्वे लक्षितं, न तु लक्षणे संशयस्या-स्ति कश्चिद्पयोगः । परीक्षा तु सर्वा विमर्षकरणिकेति परीक्षा-पर्वाण सर्वथाऽऽर्थक्रमेण संवापस्य पूर्वभावः । यथाऽग्निहोत्रं जुहोति पवागुं पचतीत्यत्राग्निहोत्रात्माग्भावो पवागुपाकस्य, तस्याग्निहोत्रसाधनत्वात् । संशयलक्षणं चात्र परीक्ष्यते न संशय इति नानवस्थाऽपि । देशयति । ननु चोक्तमिति । शास्त्रगता त्वियं परीक्षा, सा च न विमर्शपूर्वत्यार्थक्रमाभावासोदेशक्रमो बाधनीय इत्यर्थः । परिहरति सत्यं न निर्णये नियम इति । न निर्णयः सर्वः संवायपूर्वः, विचारः सर्वे एव संवायपूर्वः. बाखवादयोश्वास्ति विचार इति तेनापि संवायपूर्वेण भवितव्यम्। शिष्ट्रयोश्च वादिमतिवादिनोः शास्त्रे विमशीभावो न शिष्यमाण-योः, तस्पादस्ति शास्त्रेऽपि विमर्शपूर्वी विचार इति सिद्धम् । संजीतिरिति संशयस्य निरुक्तम् । (१८२।२) नावधा-रयतीत्यर्थः । ननु यथा छञ्जनार्थः पूर्वनिकपितस्तथा निर्वीजः

पूर्वेषक्ष इत्यत आह । तस्य यथाश्चर्ताति । परीक्षासाध्यो श्वर्थः यस्तत्र व्याख्यानेन स्वकणपदेभ्यः साक्षादेव गम्यत इसर्थः । समानमनयोरिति साक्षात्कारं दर्शयति । न हि साक्षात् स्थाणुपुरुषानुपरुभगनः समानं चानयोर्धमे कश्चित्सिन्दिग्ध इसर्थः । व्यवच्छंदात्मकत्वादिति । न निश्चयोऽनिश्चयस्य जनकः, कारणानु सपत्वात्कार्यस्यर्थः । न समानधर्माध्यवन् सायादेवेति संश्चरक्षणोक्तकारणमात्रोपस्रभणपरम् । एक- श्वात्तिवाद्येति । न हि यावेवारोहपरिणाहौ स्थाणोस्तावेव पुरुष्यत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

विप्रतिपत्ती च सम्प्रतिपत्तेरिति न स्वरूपविरोधाद्विपतिपत्तिरस्तीसर्थः । ॥ ३ ॥ ४ ॥

तथाऽत्यन्तसंदाय इति तत्पदान्तरेण समानघर्मे।पप-त्यादेविशेषणमपदयतः पुर्वपक्षः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमाइ अस्योत्तरमिति। (१८३।१३)

यथो-वा (सू.६)॥ यदि निर्विशेषणं समानधर्मीपपस्वादि संश्रवकारणग्रुच्येत ततः पश्चादकरणात्पूर्वपि न कुर्योदिससंश्रयः पूर्व वा करणात्पश्चादिष कुर्यादित्यत्यन्तसंश्रयः, न
त्वसौ निर्विशेषणः संशयकारणिमिति नासंद्रायो नात्यन्तसंद्राय इत्यर्थः । एतेनेति समानपदमयोगेण । सहन्नार्थो
दि समानशब्द इति पूर्व व्याख्यातम्। यद्प्येतत् सारूप्याभामाद (१८४।७)ध्यवसायसंशययोः कार्यकारणयोदिति। विद्रोणानवधारणमुभयोः समानित्यर्थः । भाष्यकारेण तु यत्साद्रष्यप्रक्तं तत्त्या न बोद्धव्यम् । यदि दि कार्यकारणयोहत्पादिः
सारूप्यं तदित्व्यापकं चाव्यापकं च । नित्यानामि कारणस्वाद् । तस्मात्सारूप्यश्वदो न साद्य्यस्य निर्देशः। अपि तु

कोऽस्य सुत्रस्येति तात्पर्यप्रदनः । उत्तरं स्वयमिति । संद्रायपूर्वकत्वात्सर्वपरीक्षाणां परिचिक्षिषपाणेन संद्राबाक्षेपहेतुः भिने पतिषेद्धच्योऽपि तु परैरेतपाक्षिप्तः संद्राय उत्तरेः समाधान-हत्तीभः समाध्यः । यथोहित्वेति भाष्ये यद्प्युक्तमित्यथः। ज्ञास्त्रकथायां नादळक्षणायापित्वर्थः ॥ ७॥

अथ प्रमाणपरिक्षेत्यादिभाष्यम् । आर्थेन हि क्रमेण संशयपरीक्षायामुक्तेनोदेशकमो बाधितः, प्रमाणादिषु तु तद्वाध-कारणाभावाद् उद्देशकमानुरोधेन प्रमेपादिभ्यः प्राक् प्रमाणा-न्येव परीक्षितानि, तत्रापि प्रथमं प्रमाणसामान्यळक्षणपरीक्षा, तत्रपूर्वकत्वाद्विशेषळक्षणानाम् । तत्र सामान्यळक्षणमुपळिष्यसा-धनं प्रमाणमिति, तच्चोपळिष्धिसाधनत्वं प्रत्यक्षादीनामेवेति प्रत्य-चादीनामित्युक्तम् ।

तदेतदाइ वार्तिककारः । अधेदानीमिति । (१८६ । १) परीक्षणीयं पृच्छति । किं पुनरेषामिति । सर्वेरेब वादिभिः स्वसिद्धान्तव्यवस्थापनाय प्रपाणान्यभ्युपगन्तव्याः नि, तदभावे तद्यवस्थानुपपत्तेः । यस्य तु स्वपक्ष यत्र नास्ति, नासौ लौकिको न परीक्षक इत्युन्मचनदुवेक्षणीयः । आपि च प्रमाणमात्रमधिक्षिपतः मत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति मसक्षादीनां प्रामाण्यमिति च वाक्ययोर्थभेदाभेदौ विकारं न
सहेते इत्याह । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति । एक्सेक्
कक्तव्यमिति । नजोरमयोगेण छाघवात । सो ऽसाधम्ये वेति
ति । पदा सत्येव घटे तस्यासामर्थ्य विवक्षित्वोच्यते नास्ति
घट इति नोदकाहरणसमर्थ इति तदा गम्यते । तन्त्रान्तराभ्युपगतानां प्रतिषेध इति । तन्त्रान्तरे याद्दशं प्रमाणमम्युवेयते तादशस्याभ्युपगमो भवति । यथा प्रधानं नास्तीति जगतकारणस्य सुखदुःखमोद्दात्मकत्वं प्रधानत्वं तत्प्रतिषिध्यते, म
पुनर्जगत्कारणं, तस्यान्यादशस्याभ्युपगमादिति । कथिनिति
प्रमाणाक्षेपः । कस्येति प्रतिपाद्यक्षिपः । कस्येति प्रतिपादकाक्षेपः । वितपाद्यक्षेपं विभजते । अप्रतिपन्न इति । प्रतिपादकाक्षेपः । वितपाद्यक्षेपं विभजते । अप्रतिपन्न इति । प्रतिपादकाक्षेपं विभजते । प्रतिपन्नश्चेति । क (१९१ । १) प्रतिपाद्ये । किं प्रतिपाद्यत इति । यद्यपादीयते उदाहरणं तत्यमाणेनानवधारितं न शक्यप्रपादातुमिति भावः ॥ १२ ॥

न केवलम्भवयं व्यर्थ चेत्पाइ। प्रत्यक्षादीनां चेति। सर्वैः ममाणिरिति। उद्दादरणादिविषयेः प्रमाणिर्विप्रतिषि-को विरुद्धो भवति, बाधितविषयतया प्रमाणाभासो भवती-त्यर्थः। विरुद्धं चेत्याइ। सिद्धान्तमभ्युषेरुपेति। प्रमाणा-नामित्यवयवाभिषायम्। अवर्जयन्निति वर्जनविरुद्धमुपादा-नमुच्यते, उपाददान इत्यर्थः॥ १३॥

तस्त्रामाण्यं वेति । अस्यार्थः । यदि माध्यमिको ब्रूयात् मत्यक्षाद्वीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरिति स्ववाक्यावयवा-श्रितानि प्रमाणानि यथाकोकपतीतिसिद्धानि, तैरविचा-रितसिद्धैरितरेषां प्रामाण्यं प्रतिषिध्यक्ष इति । तत्रेदमुच्य- ते । तत्यापाण्ये वा अवयवाश्चितपत्यक्षादिपापाण्ये ः न सर्वप्रमाणविप्रतिवेघोऽवयवाश्रितानामेव प्रामाण्याभ्युप-गमस्य । किं पुनिरदमविचारितसिद्धत्वं, किं विचारासद्द-त्वम्, आहो सर्वजनसिद्धतया सन्देशनास्पदत्वम् । तत्रः पूर्वस्मिन्कल्पे विचारासहत्वेन स्वयं दुस्थितेनान्येषां प्रापाण्यं बाध्यत इति सुभाषितम् । तस्मादुत्तरः कल्पः, तथा च न सर्व-मामाण्यं तस्यैव मामाण्यात ।

भाष्यं, बीत्ययमुपसर्गः सम्प्रतिपत्त्वर्धे प्र-तिषेधशब्दार्थमनुजानाति विशेषमभिद्धातु न तु तु तु विरिक्तार्थो न व्याघातवचन इस्वर्थः । तदिद्युक्तं न च्याचाते । कस्पादधीभावात् । स्ववान्यावयवाश्रितानां हि ममाणानां प्रामाण्ये सर्वप्रमाणमतिषेधच्याद्यातः पूर्वमुक्तस्त-त्पतिषेधः पूर्वेण विरुध्यते । आशाक्यक्चेति अर्थाभाव इत्यर्थः ।

तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे । बीत्ययमुपसर्गाविशेषपति-षेषे । (१९२।१) यावदुक्तं भवति विशेषेण सर्वेषु प्रमाणेषु मतिषेत्र इति, ताबदुक्तं भवति विमतिषेत्र इति, मतिषेत्रश्च-श्रीभ्यतुज्ञानत्वाद्विश्रव्दस्य । तेन न सर्वप्रमाणाविमातिषेध इत्य-नेन बिपदसहितेन किमुक्तं भवति । इदमकं भवति कानि-चिद्धिति । अन्यवाश्रितानि ममाणानि विचार्ष समुदायं वि-चारयति । घचचेति ॥ १४ ॥

तदिदं सूत्रकारेण त्रैकाल्यासिद्धेरित्यत्यागस्यमतिषेधेऽप्रि साम्यादभमाणविरोधश्रापादितः, सम्यत्यसिद्धतोद्भावनपरं स्त्रं पठित ।

त्रैका-दे: [सू. १५] । तत्पाठपाक्षिपति । किमधीन-ति । स्वातन्त्रयेण चेदस्य सूत्रस्यार्थः पूर्वस्काः, कतं सूत्रपाठेन नेत्यर्थः । परिहरति । पूर्वोक्तिति । न तदस्माभिरुत्स्त्रमुक्तमिष तु स्त्रार्थ एवेति ज्ञापनार्थं मूत्रपाठोऽस्माकमित्यर्थः । नियमेन यः प्रतिषेधः पूर्वमेव वा पश्चादेव वा सहैव वेति तं अतिषेध-ति । अनियमेति । खलुज्ञब्दोऽयं यस्माद्धें । यस्माद्निय-मद्द्यिक्षः ।

वार्तिकं तदुत्थानज्ञापनार्थः सुत्रपाठ इति दश्रीयति । पाठक्रममिति लङ्घ्य कस्मास्त्रत्रेवेद्मिति । अत्रैव तद्भाष्यं कस्मान्नोक्तमिति च द्रष्ट्रव्यम् । परिहरित ।
अविशेषादिति । अथ शब्दः श्रोत्रविवरे समवेतः कथमातोध्यसंबद्धं गमयतीत्वत भाह । योऽसौ वीणावेणुशब्दयोरिति । अयं शब्दो धमीं वीणाङ्गिलिसंयोगजशब्दपूर्व इति
साध्यो धर्मः, तिश्वमित्तासाधारणधर्मवत्त्रात, पूर्वोपक्रव्धवीणानिमित्तध्वनिवदिति । तदिदमुक्तं वीणानिमित्तकत्वमिति ।
धूमद्शीनादिति । संयोगिना हि वहिना विशिष्टो धूपोऽनुमीयते न कारणेन, अस्तीति वर्त्तमानावभासानुपपर्यरिति ॥ १५ ॥

यत्पुनराक्षिष्यते यदनियतं न तत्परमार्थसत् - यथा र-ज्ज्ञनामारोपितं सर्पत्वं, तामेव हि रज्जुं तदैव कश्चित्सर्प इति कल्पयति कश्चिद्धारेति । स एव कदाचित्सर्प इति कल्पयित्वा पश्चाद्धारेति कल्पयति, तथा च प्रमाणप्रमेयभावस्तस्मान्न परमा-र्थसिकाति । अत्रेदमुत्तरसूत्रम् ।

प्रमेया च तुला प्रामार्यवदिति (सु. १६)। तद्यो-जनिकां करोति। प्रमाणं प्रमेयामिति चेयमिति। अयम-भित्तन्थः । क्षणभङ्गपरिणामनिरासे सति स्वकारणादुत्पन्नं स्थिरं वस्तु तत्तद्वस्त्वन्तरसानिधानात्तत्त्वदर्मयोगे सति तत्तद्यु- दिन्यपदेशमनुभवति । संगावेशं दर्शियतं पृच्छति । यदा पुर मरिति । (१९३ । ३) उत्तरम्, तदा निमित्तेति । अस्य धार्थस्य ज्ञापनार्थे सूत्रं प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदि-ति । न केवलं प्रमाणं समाहारगुरुत्वे तुला, यदा पुनरस्यां सन्देहो भवति प्रामाण्यं प्रति तदा सिद्धप्रमाणभावेन तुलान्त-रेण यत्परीक्षितं सुवर्णादि तेन प्रमेया च तुला, प्रामाण्यवत् । यथा प्रामाण्ये तुला प्रमेया च तथाऽन्यद्पि सर्वे प्रमाणं प्रामा-ण्ये प्रमेयमित्यर्थः ।

तदेतद्भाष्यकृदाह, एयमनयययेन कारस्त्रेन। तर् न्त्रार्थः शास्त्रार्थ इति । कचित्ममातृत्वममेयत्वममाणत्वादी-नां समावेशो यथाऽऽत्मिनि । स हि ममाता प्रमीयमा-णश्च प्रमेयं, तेन तु मिनतेन तद्भतगुणान्तरानुमाने प्रमाणम् । कचित्युनः प्रमाणत्वप्रमेयत्वफल्लानां समावेशो यथा बुद्धौ, कचित्युनः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः,—यथा संश्रथादौ । सेयं समावेश्यस्य तन्त्रार्थव्याप्तिरिति । तथा च कारकशब्दा इति ।

अत्र पुरियत्वा व्याचिष्ठं वार्तिककारः। यथा च प्रमाणिति । यावन्ति यत्र निमित्तानि तावतां तत्र नैमित्तिकानां प्रवृत्तेरव-इयंभावो नियमः ।

खस्थितौ वृक्षः स्वातन्त्र्यात्कर्तेति याष्यम् । तत्र स्वातन्त्रयं पृच्छति वार्त्तिककारः, किं पुनः स्वान्तन्त्रयमिति । इतरकारकानयोज्यत्वं, (सः प्रयोजको ऽयं न कारकान्तराणां अर्तः स्वातन्त्रयमुक्तम् । इह तु कारकान्तराणामभावात्तादशं स्वान्तन्त्रयं नास्तीति भावः । उत्तरं कारकान्तरान्वेन्ध्रत्वं, कारकान्तरापेक्षस्य हि प्रयोजकतया कथि श्रित्वातन्त्रयं विवस्यते तदनपेक्षस्य नितरां स्वातन्त्र्यमिस्यर्थः । यदाऽयं स्थितिशब्दो गतिमतिषेषवचन इति। पाषदुक्तं भवति न गच्छतीति, ताबदुक्तं भवति तिष्ठतीति । अत्र च निषेषस्य निषेध्याधीनानिरूपणतया तद्वाधिः पूर्वापरीभावो न तु स्वरूपेण निषेषस्य पूर्वावरीभावसम्भव इति । यदाऽप्यस्तेरभिधायक इति । सत्तासामान्याभिधायक इत्यर्थः । आस्ति व्यनक्तीति । द्यसम्य हि महत्त्वे साति क्यवत्त्वे साति सत्तासमवाय एव सत्ता-व्यञ्जकत्वम् , तत्र चानपेक्ष इत्यर्थः । गेहसम्बन्धानुभवो (१९४।२) गेइसम्बन्धमाप्तिः समनायः । तद्विषया किया गतिविधारकः प्रयवस्तेन हि स तिष्ठति । घटो गृहेस्तीति त्वीपचारिकः प्रयोगः । यदाऽप्ययमभग्नवचन इति । अत्रापि निषेध्यस्य पूर्वापरीमानोपाभिरेन निषेशस्य तथाभावः । अथ वा तिष्ठतीत्यत्रापि कया चिद्धिनक्षया कारकान्तरापेक्षाऽस्त. तथाऽपि तत्प्रयोजकत्वेनैव स्वातन्त्र्विपत्याह । समुदायेति । अवववानां समूद्दः समुदायस्तदेकदेशोऽवयव इति । भ्रियतः इति कर्त्तरि लकारः । प्रत्यभिक्षानविषयता वा स्थितिः । तस्यां सत्यापि कारकान्तरावेक्षायां प्रयोजकतया स्वातन्त्रविद्याह । पूर्वापरेति । अनेके पर्यायवन्तः प्रत्ययाः प्रागनु तत्ताश्रयस्य धर्मिणः पुतरतुभवः । अथ स्मृतिरथ पतिसन्धानिपति । वैना-शिको देशयति। चक्रेति । यदेव दृण्डसंयोगेन चक्रभ्रवणं वदे-बेदमुपरतेऽपि दण्डसंयोगे इत्यर्थः। परिहरति म प्रमाणेति। ना-सति बलवति वाधके प्रमाणे प्रसमिज्ञानस्य दाक्यं मिथ्यात्वं, ज्वा-छादिषु तु तदस्तीत्वर्थः। न चृसमस्तपतिसन्धानप्रत्वपामिथ्या-त्वे भिथ्यामतिसंधानमत्ययो भिवतुमहित बीजा(भावा)दित्याह । मिध्याप्रत्ययाख्येति । बैनाशिकः पृच्छति । अथ भवत इति ।

एवं मुवाणः मत्यक्षयममाणयम् शक्यस्तेन बोधयितुमित्यमुमानं ममाजमाह । उत्तं धमाणमात्मळक्षणे । खपेति ।(१९५।१) अ-मुमानान्तरपाद । कार्यस्येति । कार्यकालानु अवनं कार्यका-क्रमाप्तिः। वैनाशिकः शङ्कते। अनाचार्मिति। प्रतीत्य पूर्वभावं **बिक्र**त्येत्यर्थः । दृषयति । सन्नेति । ओधयस्याधारसमानकाळस्व-मनुभवसिद्धं तेनाधारेण कारणेन कार्यकालं स्थातव्यम् । अना-धारत्वं तु कार्यस्य नानुभवगोचरः, अपि तु युक्तया साध्यं, सा च दृष्टान्तामावाद तुपवन्ना । न च विमतिपत्तिमात्राद तुभवः शक्यो-Sपवदितुं, क्षणभक्तसाधनानि च निराकारिष्यन्ते । यदि हि रूपादीनामाधारवन्वं निविध्यते ततोऽस्याभ्युपगमविरोधो भवति, भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिका क्यादय इति । अभ्यु-गमान्तरविरोधमाह । यचोक्तं भवद्भिरिति । न केवळं रूपा-दीनामाश्रितत्वं भवाद्धिरभ्युपगत्रमुपपश्रं चेत्याह । अनाश्रितः-त्वाचेति। एळति। कर्मणि कः कारकार्थः।(१९६। ३) कारकशब्दार्थः । क्रियानिमित्तं हि कारकं यत्पुनः क्रियाया एव व्याप्यं न तिक्कियानिमित्तमिति न कारकम् । अकारकं च कथं कमें। कारकाधिकारित्वात् कर्मसंद्राया इति भावः। ७त्तरं क्रियाविषयत्वमिति । अनात्मसमवेतक्रियाफलशालिस्वं क्रियाविषयत्वं कर्मत्वं, देवदत्तसपवेतया हि क्रियया दर्शनलक्ष-णया द्वश्वविषयोऽनुभवो जन्यते, इदमेव चानुभवस्यार्थविषयत्वं यदर्याधीननिक्षणात्वमित्युक्तं प्रमाणलक्षण इति । तेन कियाां-विषयस्य क्रियातः प्राग्याबाद्यक्तं कारकत्वम् । विकार्यमाष्ययोरुपपन्नः कर्मभावः निर्वत्यम्य तु पटादेर्यद्यपि क्रियायाः शाग्भात्रो नास्ति, तथाऽपि तदवयवानां तन्त्न माग्भावस्तेषां तादर्थेन पटत्वे उपचारात्पटं करोतीति युक्तः

मयोगः । तथा हि सहचरणादिस्त्रे वह्यति कटार्थेषु वीरणेविवति । एतेन कर्मछक्षणेनाहि छङ्घयति, ग्रामं गच्छन् दृक्षम्छान्युपप्तर्पतीसाद्योऽपि सङ्ग्रहीता वेदित्व्याः । नगरं गच्छति
चैत्र इसत्र यथा प्राप्तिनगरसम्बेता, एवं चैत्रसम्बेताऽपीति
चैत्रस्पापि क्रियाजनितफलशालिनो मा भूत्कर्मत्विमस्त उक्तमनात्ममन्त्रेति । आत्मिविषयेऽपि च मानसपत्यक्षे यद्यप्यासम्मान न कर्मता, तथाऽपि ज्ञानक्रिया सक्तिकैवात्मधर्मस्यात्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचित्कर्मणोऽवमासनादिति सर्वमबदातम् ।
द्यक्षः सम्प्रदानं भवतिति । पाणिनीयलक्षणानुरोधेन छोकिकप्रयोगानुरोधाच सम्प्रदानमिति नेयमन्वर्धसंक्रेति भावः ।
युक्तत्वप्रतिवन्धे कारणमिति पक्ततोदाहरणाभिप्रायम् । तथा
च गुणादीनामप्याधेयत्वाधिगतेर्द्रव्यादिभिराधेयभावः सिद्धो
भवति । तेन न द्रव्यस्वभावः कारकिपिति यदुक्तं माध्यमिकेन
तदस्माक्रमभित्रमेव, काल्पनिकं तु कारकं न मृष्यामह इसनेनाभिसन्धिना भाष्यकारेणोक्तम् ।

एवं च सतीति । न कियामात्रमिति(१) । नावान्तर-कियामात्रम् । यत्प्रधानित्रयासाधनपवान्तरिकयावि-श्रेषयुक्तमिति ।

तदेतदनुभाष्य बार्तिककारो व्याचछे। एवं च सतीति। तदनेन कारकसामान्यमुक्तम्।

विशेषलक्षणपरं भाष्यं यत् कियासाधनं स्वतन्त्रमिः ति, तद्याचष्टे यदा तु विशेष इति । (३९७।२) स्यादे-तद । कियासाधनमित्येतावदेवास्तु, कियाविशेषयुक्तमिति बा कृतमुभयोपादानेनेत्यत आह । सर्वस्य च कारकस्येति ।

⁽१) भाष्यस्थाभिदं प्रतीकम् ।

यद्यवान्तरक्रियामात्रमुच्यते ततन्तस्मिन सर्वस्य कर्चृत्वास्कार-करैंचित्र्यं न स्यान्, प्रधानाकियामात्रोपादाने च तत्र सर्वेषाः मवान्तरव्यावार्यन्तरेण वैचित्र्यायोगादत उभयोपादानं मयोः जनवदिति ।

एवं लक्ष्मणत इति भाष्यं व्याच्छे। एवं च जा-स्त्रमिति। दंशयति । यदीति । परिहरति । न शक्तिरि-ति । पुनर्देशयति । शक्तंरिति । परिहरति । नैष दोष इति । ननु बुद्धादयोऽपि शक्तिव्यक्तिहेतवो न चेते क्रियारूः पाः, किन्तु गुणक्वा इत्यत उक्तं कियेत्यनेनेति । सामधर्पे षलम् । दुर्वलो हि जानन्नप्युपायं न व्यापारयति, यथा पाणिना कुण्ठः कुठारं, तेन शक्तिकियासम्बन्धयोः कारकश्रृबदो मुख्यः, शक्तिमात्रे तु गोण इति । प्रकृतं योजपति । कारकशब्द्रश्चाः यमिति । (१९८ । ५)

सम्प्रति प्रकारान्यरेण प्रमाणान्याक्षिष्य समाधीयन्ते । आस्ति भाः कारकवाद्वानामिति । (१९८।७) अत्रैते करुपा उपप्रवन्ते । किं पत्पक्षादीनामुपलादेवः समाधना निःसाधना वा। यदाऽपि समाधना तदाऽपि किमेभिरेव प्रत्यक्षादिभिराहो प्रमाणान्तरेण । यदाऽष्येभिस्तदाऽपि किं तयैव प्रत्यक्षव्यक्तया। अथेका व्यक्तिवर्यक्त्यन्तरेणेति । तत्र प्रमाणान्तराभ्यूपर्गमे विभागसूत्रव्यावातः, अनवस्थापातश्च । तत्र प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षाद्यन्तराणां ग्रहणे अनतस्थापातः। त्रयेव व्यक्त्या तु ग्रहणं आत्मनि दृत्तिविरोधः । न हि तयैवा-सिधारया सैवासिधारा छिचते। तस्मादसाधना मनाणोपल्रब्धिः, एवं चेत् कृतं प्रमेयसाधनैः प्रगाणः, प्रमाणवदसाधनैवास्तु ममयोपलाब्धिरिति पूर्वः पक्षः । नासाधना ममाणसिद्धिर्नापि

मत्यक्षादिच्यतिरिक्तमाणाभ्युपगमो येन विभागसूत्रव्याघातः स्यात् । नापि च तयैव व्यवत्या तस्या एव प्रहणमुपेयते, येनात्माने द्वत्तिविरोधा भवेत् । अपि तु मत्यक्षादिजातियेन मत्यक्षांदिजातियस्य प्रहणमातिष्ठामहे । न चानवस्था अस्ति किं चित्ममाणं यस्त्वज्ञानेनान्यधीहेतुः, यथा धूपादिः । कि- श्चित्पुनरज्ञातमेव बुद्धिमाधनं यथा चक्षुरादि, तत्र पूर्व स्वज्ञाने चक्षुराद्यपेश्वं चक्षुरादि तु ज्ञानानपेक्षमेव ज्ञानसाधनमितिकाऽनव-स्था, बुभुत्सपा च तदपि शक्यज्ञानं साच कदाचिदेवकचिदिति नानवस्था । न च मामाण्यं ममाणानाममतीतं न प्रष्टुत्यक्रमिति तदर्थे प्रमाणानतरपेक्षायाममवस्थेति वस्य सुज्ञानत्वात्, अदृष्टार्थेषु प्रवृत्तिसामध्यीवधृतमामाण्यभमाणसाधम्येण नस्यश्वयज्ञानत्वा- दिति दर्शितं प्रथमे सूत्रे । तस्माप्रत्यक्षादिभिः पत्यक्षादीनासुप- स्वित्वन्वस्थिति निद्धान्तः ।

भाष्यं-भोइसामन्त्रणे । कुतः पुनरूपल्लिश्वहेतुत्वमतआह । संवेद्यानिचेति, चोहेतौ । उपल्लिशविषयत्वं कुत इत्यत आह । प्रत्यक्षं मे ज्ञानमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रदीपभावाभावयोर्दर्शनस्य तथाभावात्। ज्ञातृ-मनसाश्च दर्शनादिति (२००।१) भाष्यं, तद्याच्छे वार्तिककारः। न चायमेकान्त इति। ज्ञाता ज्ञेय इति सक-मीभिप्रायं, न हान्यस्य समवेता ज्ञानाक्रिया येनात्मनः कर्मता स्यात् अपि तु ज्ञातृस्थैव, परमपवेतिक्रियाफलज्ञालि हि कर्मेत्युक्तं, तस्मात्सुखादीनामात्मधर्माणामत्र कर्मता, भात्मनस्तु प्रकाश-मानता, तत्र विवक्षया ज्ञेयत्वाभिधानं, मनस्तु पद्यपि स्वज्ञानं प्रति कर्णं कर्म च, तथाऽपि न स्वात्मान द्विचिदोधः। यदि हि ज्ञातं करणं भवेत्तदाऽऽत्माश्रयद्वोषप्रसङ्गः। स्वसत्तया च ज्ञानं प्रति करणम्, अन्यचास्य ज्ञानमन्या सत्ता, न च तत्समवेता ज्ञानक्रिया, किं त्वात्मसमवेता, तस्माज् ज्ञेयत्वं ज्ञानसाधनत्वं च मनसो न ढोषमईतीति ।

येतु प्रदीपप्रकाशो यथा न प्रकाशान्तरमपेक्षते, एवं प्रमा-णान्तरमनपेक्षमाणान्यपि सन्ति भविष्यन्तीत्याचार्यदेशीया मन्यन्ते, तान प्रत्याह ।

कचि-न्तः (सु. १९) ॥ यथाऽयं प्रसङ्गः प्रमाणाः नामनपेक्षत्वप्रसङ्घः, प्रदीपे प्रदीपान्तरानपेक्षया प्रकाशकत्वदर्शनाः त्वमाणान्तरानपेक्षाण्येवाळोकवःत्रमाणानि सेत्रपन्ति, एवपर्धम् पादीयते प्रसङ्ग, प्रमेयाण्यप्यनपेक्षाण्येव सेत्स्यन्तीत्येवपर्थवष्युपार देयः, तथा च प्रमाणाभाव इत्यर्थः । तदेवं प्रदीपदृष्टान्ताश्रयणेन प्रमाणाभावप्रसङ्गमुक्का स्थाल्यादिदृष्टान्तोपादाने तु प्रमाणस्यापि मपाणान्तरावेश्वेत्याह । यथा च स्थाल्यादिरूपग्रहण इति । तदेतद्भाष्यं व्याचष्टे वार्तिककारः, यथा प्रदीपप्रकाशः सजा-तीयानपेक्षस्तथा प्रमाणानि सजातीयानपेक्षाणि न पुनर्यथा स्थाल्यादिरूपं प्रमाणापेक्षं तथा प्रमाणान्यपि प्रमाणापेक्षाः णीति । कस्मात्युनः स्थाल्यादिह्मपं प्रमाणापेश्वमित्यत आह । स्था ल्यादिरूपप्रकाशने चेति। २००।१८ प्रदीपप्रकाशस्तत्र प्रपाण-मिति छोकासिद्धमित्यर्थः । कस्मादेवं स्थाछीरूपवन्न प्रमाणाः नि, तान्यीय प्रमाणान्तरेण प्रकाश्यन्तामित्यर्थः । तद्नेन प्रदी-पद्दष्टान्तेन निर्पेक्षत्वं न तु स्थाल्यादिदृष्टान्तेन स्रापेक्षत्विमत्यत्र नियमहेतुनीस्तीत्युक्तं, नियमान्तरहेत्वभावमाह । अयं च प्रदीपप्रकाशादृष्टान्त इति । यथा हि ममाणानि प्रदीपदृष्टाः न्तेन निरपेक्षाणि, एवं तेनैव दृष्टान्तेन कस्मान प्रमेयाण्यपि,

ताश्च प्रमाणाभावप्रविद्धः । न हि प्रमाणानामेर प्रदीपो हष्टान्तो न प्रमेयाणाभिति नियमहतुरस्ति । तदनेन यथा प्रसङ्घ इति भाष्यं व्याख्यातम् । प्रदीयप्रकाशो दृष्टान्तो भवत्व त्यनेनायमेव दृष्टान्तो नायमिति नियमो निराक्तनः, पूर्वेण तु मदीपदृष्टान्तेन निरपेक्षत्वमेव न तु स्थालीदृष्टान्तेन सापेक्षत्व-मित्ययं नियमो निराहत इति न पुनरुक्तम् । प्रकाशकत्वादिना तु हेतुना संग्रहीतः भदीपद्रष्टान्तो भवनीति निथमः शक्यो वक्तुम् । केवळं प्रकाशकस्य सजातीयान्तरानपेक्षन्ये साध्ये विकः रुपनीयं, किमत्यन्तसञातीयमाहा सञातीयमात्रं, यद्यत्यन्तस-जातीयं ततः सिद्धसाधनं, न हि चक्षुरादि प्रमाणं स्वग्रहणे चक्षराद्यन्तरमपेक्षते, अथ कथाञ्चित्सजातीयं, तद्वेषस्वमालोक-स्याप्यस्ति, तस्यापि चक्षुराद्यपेक्षत्वात्ततश्च साध्यहीनां दृष्टान्तः, विरुद्धश्च हेतुर्विपयज्ञानमपि विषयज्ञानन न युद्यते किंतु ज्ञानः विषयेण ज्ञानेनीत नात्यन्तसञ्जातीयभित्ति, तद्नेनाभिनायेण वार्तिकक्रतोक्तमनकान्त इत्ययं दोषो न भवति। (२०१।३) दोषान्तरं तु भवतीत्यर्थः । इतग्ग्रन्यस्तु सिद्धान्तं द्शीयद्भिर-स्माभिह्यपादितार्थ इति न व्याख्यातः । यनानवस्थामुपा-ददीनेति मोपहासम् ॥ १९॥

प्रत्य-त् (सु. २०)॥ प्रत्यक्षस्त्रणं चानेन सूत्रेणोः च्यते प्रत्यक्षस्वकृषं वा, न तावत्प्रत्यक्षकारणमित्याह । चिद्दं भवता प्रत्यक्षस्त्रकृषं वा, न तावत्प्रत्यक्षकारणमित्यर्थः । कारणे सति कार्यं स्वकृष्यते ज्ञानिनिति । द्वितीयं करुषं शङ्कते अधिति । (२०२ । १) सिद्धान्तवाद्याह । नाभाषधाऽपीति । स्वक्षणपक्ष एव सिद्धान्तेऽभिमतः, कारणपक्षाभ्यपमाः पीदि-वादेन द्रष्ट्यः । सक्षस्त्रत्यक्षव्यापकमसाधारणं कारणमवधाः

र्यते । न हीद्दिशमन्यत्कारणमात्ममनः भंगोगो वा इन्द्रियमनः संयोगो वा प्रत्यक्षस्यास्ति, पूर्वस्य माधारणत्वाद् उत्तरस्य चाव्यापकत्वादिति । समायानान्तरमाहः अर्थतो वत्यादिना सनःसाञ्चेकपीऽपि कारणामित्यन्तेन ॥ २०॥

तदेवं सिद्धान्तसारमुक्तं नात्ममन मोरित्यादिस्त्रपपित्तिवै भाष्यकारो व्याचष्टं। न चासंयुक्तं द्रव्य इति। सर्वे हि कार-णजातं कार्योपजननाय परस्परसमयधानमपेक्षते, अन्यथा यत्र तत्र स्थितभ्योऽपि कारणभ्यः कार्यमुपजायेत । तदात्मनाऽपि मनः-संबद्धेन कार्यं जनियित्वयं, सम्बन्धश्चात्ममनसोः संयोग एव । भवतु वा संयोगजं ज्ञानम् , अर्थेन्द्रिपात्मसंयोगजं कस्मान्त्र भवति, कृतं मनःसंयोगनेत्यत अह् । मनःसन्निक्तर्षे इति । तस्मादाःममनःसन्निकपीऽपि वक्तव्य इति पूर्वपक्षः । तदिदं नात्ममनसोः सन्निकपित्यादिस्तुत्रं पाठस्य पुरस्तातकृतभा-ष्यम् । तदेतद्वार्तिककारो भाष्यमनुभाष्य पूर्वपक्षसूत्रं पठति ।

नातम-क्तिः (सृ. २१) । स्रुत्रार्थमाह । आत्ममन-स्रोरिति । पूर्वपक्षस्य क्षणमप्यवस्थानममहमानो वार्तिककारः प्रतिषेशमस्योक्तं स्मारयति । नाक्तेति । (२०३ । २) ॥२१॥

तदेवं द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वपक्षित मति भावमात्रेण इन्द्रियार्थः सिक्तकपीदीनामनेन कारणत्वमुक्तमिति वन्यमानः पार्वक्यः प्रस्यविद्यते । सिति चिन्द्रियार्थेति (१) । न मिति भावमात्रेण कारणत्वमाकाशादीनामपि कारणत्वममङ्गाद । तादृशश्चात्मपनः संयोग इन्द्रियात्मसंयोगश्चेति न कारणं युक्तिमियर्थः ।

दूपयति । अकारणभावेऽपीति । नान्त्रयमात्रात्कारणत्वः निश्चयः, अपित्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां,न च दिगादावस्ति व्यतिरेकः,

⁽१) भाष्यस्थमिदं प्रतीकम्।

नित्यत्विश्चित्वाभ्यामवर्जनीयः मान्निधः, मेन्द्रियशीरवर्षात्मनः संयोगस्त्वन्वयव्यातरेकावधृतसामध्यः, सप्तस्य ज्ञानानुत्यादात् । इन्द्रियार्थमिनिकपे त्वमाति निषकृष्टे व्यवद्विते च ज्ञःनं न जायते, इन्द्रियमनः मान्निकपाभावे तु नायुगपज्ज्ञानानि भवन्ति, तस्मान्नाकाशादि भिरातेषसङ्ग इति । तदे तदार्तिककारो व्याच्छे । येच सिति भावात् कारणभावं वर्णयन्ति पूर्वपक्षिणश्च सिद्धाः नितनो वा असिति न भवति ति वादागन्तव्यारेको अन तु प्रयोजकस्तान् पति पार्श्वस्थो बूते । तेषां दिगदेशोति । यथा चान्द्रमसं रूपिमिति । यद्यपि तत्रापि तेजस्यौष्ण्यमस्ति तथाऽप्यत्यन्ताभिभवेन स्वोचितार्थक्रियानुपये। गाद्सत्कल्पत्व- पित्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं पार्श्वस्थे निरस्ते पूर्वपक्षी ब्रुते । यद्यविमिति (२०४। २) सिद्धान्त्याह । नोपसङ्ख्येय इति ।

ज्ञान-धः (सु. २३)॥ अत्र ज्ञानस्वात्मिलिङ्गत्वमुच्यते,
ज्ञानं तावत्कार्यमनित्यत्वाद् घटवत् । (तच) क चित् समवेतं
कार्यत्वाद् घटवत् । न च तत्वृथिव्याद्याश्रितं मानसमसक्षत्वात् ।
यत्पुनः पृथिव्याद्याश्रितं तत् मत्यक्षान्तरवद्यममसक्षमेव वा ।
न च तथा ज्ञानं द्रव्याष्ट्रकातिरिक्ताश्रितम् । तदाश्रयश्च द्रव्यजातीयः, समवायिकारणत्वादाकाशवत् । तस्य च विभुत्वमात्मलक्षणं ऽस्माभिकक्तम् । अतो गुणजातीयं ज्ञानं, कार्यत्वे मति
विभुद्रव्यसमवायाच् शब्दवत् । एवं व्यवस्थिते प्रक्रनोत्तरं वार्तिः
कर्मतं व्याख्यातव्ये । आत्मसम्बन्धायादिति । कार्यत्वे सति
विभुद्रव्यसमवायादित्यर्थः । विभुद्रव्यसमवाय एवासिद्ध इति
वदत् आह् । न पृथिव्यादिगुणः स्वसंवेद्यत्वातः । मानसम-

^{*} अये पाठांऽसंलग्नः।

सक्षतेद्यत्वादिसर्थः । स्वपरसंबद्धं प्रत्यक्षान्तरवेद्यं द्रष्ट्रव्यम् । अन्यथा पृथिव्यादिगुणेन द्वित्वादिना व्यभित्रारः स्यादिति । तस्माज् ज्ञानिलिङ्गं आत्मा, न त्वसावमंयुक्तो ज्ञानं जनयति । तस्य सदातनत्वे सदा ज्ञानोत्पादप्रसङ्गात् । तस्पात्संयोगभेदं कादाचित्कपपेक्षत इत्यर्थात्मिद्धं आत्मगनःसंयोग इति न सूत्रछतोक्तः । पौढिवादितयेष समाधिरिति दर्शयितुमुक्तमेव परमसमाधि स्मार्यति । उक्तं चात्रेति ॥ २३ ॥

अन्यार्थमिति । प्रमेयभूतमनःस्वरूपप्रतिपादनार्थम् । अन्यार्थस्यापि तदर्थप्रकाद्याकत्वम् (२०५।२) उप-पत्तिः । लिङ्गम् । ईटशं हि तिङ्किङ्गं यदन्यार्थपपि मनसो ज्ञान-कारणत्वं प्रतिपादवतीति । न हि ज्ञानं स्वतन्त्रं येन स्वका-रणं मनो नापेक्षेत, नापि चक्षुरादि स्वतन्त्रं ज्ञानजनने येन मनो ज्ञानकरणं न स्थादिसाह । न चक्षुरादीति । तस्मादंर्थप्राप्तत्वा-दात्मनःसंयोग इन्द्रियमनःसंयोगश्च नोक्तौ सूत्रकारेण ॥ २४ ॥

देशपति । अथ कस्मादिति । इन्द्रियार्धसन्निकर्षेऽप्पर्थतः
प्राप्तिरिविशिष्टेति भावः । परिहरति । प्रत्यक्षेति । सर्वानिभियाने
हि प्रत्यक्षं न छक्षितं स्यादिति तङ्कक्षणाय किञ्चिद्वक्तव्यम् ।
तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षे एव वक्तव्यः, ममस्तप्रसक्षव्यापकत्वात् नेतरावव्यापकत्वादितिव्यापकत्वाञ्चेति परमः समाधिः ॥ २५ ॥

सुस-त् (सु. २६) ॥ ज्ञानोत्पत्ति सूत्रशेषः । प्र-णिघाय सङ्गरूप । प्रदोषे सुप्तोऽर्द्धरात्रं मयोत्थानव्यमिति, सो-ऽर्घरात्रे एवावबुध्यते । प्रबाधज्ञानमिति । प्रबाधे निद्राविच्छे-दे सति द्रव्यस्पर्शस्य संज्ञानं प्रवोधज्ञानमित्यर्थः । सुप्तपनसामिति व्याच्छे । एकदा खल्वयं विषयान्तरेति ॥ २६ ॥

प्राधानये च हेत्वन्तरम् ।

तैश्चा-णाम् (सु. २७) ॥ इन्द्रियेव्यपदेशं विग्रहममाः साभ्यां ज्ञानस्य दर्शयति । घ्राणे ति । इन्द्रियविषयसङ्ख्यानुरोन् धात्तज्ज्ञानस्य तद्यपदेश इत्याह । इन्द्रियति । वार्त्तिकं-यचा-साधारणं तेनति । दिगादिरप्युपाधिकल्पितेन प्राचीत्वादिना कार्यं विशेषयन्नसाधारणमेवेत्यभिषायः ॥ २७ ॥

अनेन गवन्धेनेन्द्रियार्थसिन्निकर्षे एव कारणं ज्ञानस्य, न त्वात्ममनःमिन्निकर्षे इन्द्रियमनःसिनकर्षे वा ज्ञानकारणमनेनोः क्तमिति मन्वानो देशयति ॥

व्याह-तुः (सु. २८) ॥

परिहारसूत्रम् ॥

मार्थ-त् (सु. २९)॥ अनेनेन्द्रियार्थसिन्नकर्षस्य प्राधान्यमात्रमुच्यते । न त्वात्ममनः संयोगस्योन्द्रियमनः संयोगस्य वा
ऽकारणत्वमुच्यत इति न च्याघात इत्यर्थः । पृच्छति । असिनि
संकल्पे प्रश्चिचने चेति । यहाः । प्रणिधानम् । सङ्कल्प
इच्छा । उत्तरं । यथैचिति । नन्वस्य जात्यायुर्भोगनिमित्तत्वमवगतं, न तु मनः भरकत्वमपीस्यत् आह । तेन ह्यामेयेमाणे मनसीति । भोगो ह्यदृष्ट्य प्रधानं प्रयोजनं तन्नान्तरीयकत्या
जन्मायुर्षा आक्षिपति । स्वसवन्त्रिमुखदुः ख्याक्षात्कारश्च भोगः, तदायतनं च शरीरम् । अप्राप्तं च मनो न तत्र भोगं च
भोगविषयो सुखदुः ख च तयोः कारणं च द्वानं जनियतुमईति, नूनं तन्त्राप्तिहेतां भेनः कर्मणः कारणमदृष्टं वक्तव्यम् । अन्यथाऽस्य सर्वद्रच्यगुणकर्मकारणता न स्थात् । मा मृत्सर्वार्थते ।
स्वस्थाणामिति ।

व्याहतत्वादिति पूर्वपक्षमुत्रम् । अस्य तात्पर्यमाह बार्ति-

ककारः । अनेनेति । (२०६ । ७) नित्यं त्रिस्ति इन्दिनः र्थसिक्कर्षस्य माधान्यमाइ, न पुनः संयोगान्तरस्य कारणस्यं मत्याचष्ट इत्यत आइ । इयं किलेति । कारणस्यं प्रतिविध्यत इत्यभिमानः पूर्वपक्षिण इत्यर्थः । इष्टच्याद्यात इति । अपौन् गपदां इष्टं, तस्य व्याद्यात इत्यर्थः । शेषं तु भाष्यव्याख्यया व्याख्यातमिति ॥ २९ ॥

न्मतः परमिदानीमिति। (२०७।१२) न सबयवी नाम कश्चिद्यीन्तरभूतोऽत्रयवेभ्योऽस्ति, अपि त्ववयवा एव प-रमार्थसन्तः, तेषु च कतिपयानवयवान् ग्रहस्त्रिः तस्सहचरिता-नवयवाननुमाय मतिसन्धानजेयं दृक्षबुद्धिस्तानेवावयवानालः म्बमानाऽतुमानमिति पत्यक्षस्यानुमानेऽन्तर्भावाद्विभागसुत्रेण न्यु-नाधिकमङ्ख्याव्यवच्छेदो नोषपद्यत इत्पर्धः । निराकरोति । न यथासम्भवं विकल्पानुपपत्तेः । एकदेशो द्यादय-बिन आधार इति। (२०८। १४) एकश्रासौ देशश्रेत्ये। कदेशः । देशश्राधारो न चाधेयोऽस्त्यवयवीति कथमाधार इस-र्थः । अहो शब्दार्थकौशलमिति । शब्दे ८र्थे वा कौशस्त्रविन त्यर्थः । अर्थे ताबदकाँशलपाइ । अकार्येति । कार्यस्पैकस्य कारणानां तदेकं कार्यं कर्तुं परस्परमत्यासिक्तभनेति । यथा मृदण्डचक्रमुत्राणां घटे जनायतन्ये प्रत्यास्तिः । कार्याणां चै-कसामग्रीजन्मनां परस्परत्रत्वामत्तिः, यथा इत्यसगन्धस्पर्धानां, कार्यकारणयोत्री, यथा अग्निधृमयोः, येषां तुन कार्यकारणन भावो नैककार्यस्वं वा नैककारणस्वं वा, तेषां कुतो नियमवती मत्यासितिरित्यर्थः । शब्दाकौशलगाह । न च परस्परेति । अवयात्रिनं द्वद्वयत्रान्तरमत्रयवान्तरमपेक्षते । तत्रशावयवाः परस्परीपकारिणो भवन्ति । अवयव्यभावे तु न परस्परीपकाः

रिणः कथमवयवा इसर्थः । न चात्रुक्षप्रतिसन्धानर्जेति । इबस्तिमती हि गां गृहीत्वा कालास्यां गवि गौरिति प्रतिसः न्थानं हर्ष्ट, न त्वक्ष्यं गृहीत्वाऽक्यान्तरे गौरिति प्रतिसन्धानं इष्टं, तत्कस्य हेतोः, तयोशगोत्वात्,-एवमवीम्भागपरभागानाः मष्टक्षत्वाद्वक्ष इति प्रतिसन्धानं न भवेदित्यर्थः । यद्युच्येत मा भृद्क्षस्त्रप्यमित्रहः, पूर्वमविभागं धर्मिणं हक्षविशेषमनुभाष शंतिसन्धास्यतीत्यत आह। न चातुमानम्। (२०९।६) कस्पादित्यत आह । अनुवान इति । नायमनुमाता पूर्व-मनुपलभ्याग्निमनुमानेन च भूमविशेषणमग्निं प्रतिपच प्रतिसंघत्तं अयं घुमोऽयं चाऽग्निरिति । अय पूर्वं प्रति-संधानं पश्चादनुमानमियत आह । न च प्रतिसन्धायेति । श्रुतिसम्यानसमय एवाग्रंरवगतत्वाद्भवितव्यमत्राधिनेति व्यर्थम-नुमानं स्वादित्यर्थः । अभ्युषेत्वाह । प्रतिसन्धावापि चेति । किं बार्वाम्मागमयमिति। स भागवान् भागो न भ-बति किं तु भाग्येव । कस्मान पश्यतीत्यत आह । नार्वा-म्भागपरभागौ संबद्धौ। (२१०।४) एकावयविसम्बा-बेन हि परस्परसम्बद्धी स्यातां, न चावयव्यस्ति, न चापि संयुक्ती, संयोगस्यावयदिनिरासमार्गेण निरस्तत्वादित्यर्थैः । पुछति । कथं पुनरिति । उत्तरं नित्यमधीरभागेनेति । स-म्बन्धस्तावसास्तीत्युक्तमेव। तपभ्वुपगम्य तुत्तरं-सत्यं सम्बद्धी सत्यि सम्बन्ध अज्ञानयग्रहोऽसावित्यर्थः । सत्वं सम्बद्धाः बित्ययमभ्युषगवत्राद एव । यखेदमुच्यते प्रतिसन्धानप्र-त्ययजेति । पूर्वे सत्यपि दक्ष अत्रयनानामदक्षत्वास्रात्रयने प्रति-सन्धानजा दृक्षबुद्धिरित्युक्तं, सम्प्रति तु दृक्षस्यासन्त्रेन नाष-यंव इक्ष इति पतिसन्धानिवरयपौनश्ताम् । रूपं च मधोप-

लब्धं इस्रक्षेति । व एवीपलब्धा रसमस्यमीपरक्षितः सामुन इत्यत्वयोपरक्षित इत्यर्थः । प्रमाणस्य यथासूनार्थवरिक्केत द्रकत्यादिति । यथा आन्तमप्यतुमानमर्थसम्बन्धेन प्रमाण-विति न भवति, तथा मथमेऽध्याये दर्शितम् । प्रशानानुकारेत ण (२११।१) भ्रान्तिरिति विवरीतख्याती सत्यां, सा चोपपादिता प्रथमाध्याये । न तथा शब्दस्यार्थानभिषाः नादिति । कः पुनरयं तथाशब्दार्थः । परमाणूनां रूपं वा नैर-न्तर्य वा संयोगमेदो वा उत्पादभेदो वा। यदि इपनानं, तद् मटादिष्वपीति दक्षबुद्धिः स्यात् । अथ रूपमेदः, क्षणान्वरेणा-ष्टक्षः स्यात् । न हि तत्पूर्व रूपम् । अथ नैरन्तर्भे, तद् घटादि-ष्वप्यस्ति । न वा क्चिद्धि, गन्धरसद्भपस्पर्शपरमाणुव्धत्रधा-नात् । न स्योगो भवद्भिरास्थीयत इति कुतस्तद्भेदः । उत्पत् दभेदोऽपि परमाणूनां इपमेव । न हि परमाणुन्यतिरिक्तः क-श्चिद्दित तेषामुत्पादः । रूपं च पूर्व विकल्पितम् । यदि हि क-चिद्दवयवसिववेशो वास्त्वः पूर्वापरभागादिशब्दप्रहित्तुरुप-स्वयाः स्यात् ततस्तथाश्चन्दार्थः प्रतीयेत, न तु मवनां क्रिन्देष बास्तवः, बस्तुसतां परमाणृनामभागत्वादित्यर्थः । सामान्यती-दृष्टे धर्मितिषयकर्गींप प्रत्यक्षं नास्तीति आन्तः पृच्छि । स्त्री-मान्यतोदृष्टस्येति। (२१२।६) उत्तरम्। अत्रं विकाष इति । द्विकस्य पत्यक्षेण प्रसिद्धौ सामान्यतोष्टष्टं प्रवर्तते । त्रिन कस्य तु प्रत्यक्षेण प्रसिद्धौ प्रत्यक्षत्वोद्दष्ट्विति विशेषः । सर्वस्या-अत्यक्षत्वाद् रक्षबुद्धिर्न प्रत्यक्षतोदृष्टाद्नुपानाद्पि सामान्यतो-इष्टादित्याइ । भवत्पक्षे त्विति ॥३०॥

न प्र-त् (सु. ३१)॥ न प्रत्यक्षस्यानुपानता । कुतः याबदेकदेशभूतस्यार्थजातस्य प्रदणमेकदेशग्रहणादुपरुष्येतित्यत्र हेताबिष्यते ताबद्धि प्रस्यक्षेण । अन्ययैकदेशप्रहणाभावेनानुमां-मानुद्रपाद् । अनुपानान्तरेण वा तद्भहणे अनवस्थापातात् । अतस्तावतोऽर्थजातस्य प्रत्यक्षेणोपळम्भात्तावस्प्रत्यक्षमनुपानिमिति प्रतिक्षा हेतुना एकदेशप्रहणानुपळब्शेरित्यनेन वाधिता, एकदै-श्राप्रहणस्य प्रसक्षेणानभ्युपगमे वा प्रमाणान्तरस्य तत्रानुपपत्तरेर-सिद्धो हेतुः, सेयग्रुभयतस्याशा रङ्जुरित्यर्थः ।

अनुमानेनैकदेशग्रहणानासिद्धो हेतुरित्यत आह भाष्यकारः न चैकदेशग्रहणामिति। अनुमितिरनुमानम्। भाष्यितुं करिष्ण अनवस्थापसङ्गेन हेत्व भाषादिति। तदेतस्त् त्रं वार्तिककरो व्याच्छे। विरुद्ध आर्थामिति। नन्वेकदेशम्ब्यसत्वेऽपि तन्मात्रं मस्यसं, न तु सर्वं मस्यसं स्यादित्यत आह। न चैवं प्रातिशायते सर्वमिति। अप्रकारवदिति। अनुमानस्य हि त्रयः प्रकारा वाहशाः मयसस्यति। जिकालविषयत्वाचिति। अनेन परोक्षार्थत्वं द्वचयत्यनुमानस्य, मत्यसं त्वपरोक्षार्थविषयं, तस्मादिप भेद इत्यथः। लिक्कपरामर्शक्षानस्य प्रत्यक्षफलस्यापि ममाणस्य सतो लिक्कलि। क्षिमन्वन्धस्मृत्यनुग्रहोऽस्त्युत्पत्ती, न त्वेवं मयसस्य ममाणस्य, अत उत्पत्ती वा कार्ये वा लिक्कलि। क्षिमन्वन्धस्मृत्यनुग्रहोऽस्त्युत्पत्ती, न त्वेवं मयसस्य ममाणस्य, अत उत्पत्ती वा कार्ये वा लिक्कलि। क्षिमन्वन्धस्मृत्यनुग्रहोऽस्त्युत्पत्ती, न त्वेवं मयसस्य ममाणस्य, अत उत्पत्ती वा कार्ये वा लिक्कलि। क्षिमन्वन्धस्मृत्यवेक्षेत्यर्थः। अन्यथाऽपि चेत्यादि भाष्यं व्याच्छे इत्यक्षेति। (२९३।४) न त्वेतदनुमानमित्रादिभाष्या-र्थमाह। इन्द्रियति। इन्द्रियसम्बन्धावार्थस्य प्रत्यक्षमुत्यवेते, न त्वनुमानमेविपत्यर्थः। ३१॥

अपि चावयाचेनोऽसक्वं पन्यपानेन स्वयैकदेशपात्रोपछन्ध्या ब्रुश्चुद्धेरनुपानस्वग्रुक्तं, न स्वियमेकदेशपात्रोपछन्धिरपि तु तस्य तत्सहचरितस्य चावयविन उपछन्धिछक्षणमाप्तस्य सिद्धे-रिस्याद् । न चैकदेशोपछान्धिरिति। सदेतन्नान्यमनुभाष्य का- तिंककारोव्याच्छे। न चिति। अत्र देश्यभाष्यम्। अकृत्स्वप्रहणादिति चेत्। उत्तरभाष्यं न कारणतः इति। देश्यविवरणम्। न चावयवा इति। एकदेशग्रहणनिष्टत्यर्थे हि त्वपाऽवयविग्रहणमास्थीयते, न चैतावता क्रत्स्त्रग्रहणसम्भवो यतं
एकदेशग्रहणानिष्टात्तः स्यात्। न ह्यवयविग्रहणे क्रत्स्ना अप्यवयवा
गृहीता भवन्ति। नाप्यवयवी, तस्यार्थाभागस्य ग्रहणेऽपि मध्यमपरभागस्यस्याग्रहणादिति देश्यभाष्यार्थः।

तदेतझार्वं वार्तिककारो व्याचष्टे । नावयिन उपल-बिधरिति। यत्त्वलु बहुषु वर्त्तते तत्पत्येकं समष्ट्या वा, यथा कछंबिङ्कण्ठगुणः। एकदेशेन वा यथा सन्सूत्रं कुसुमेषु । न च कुरस्नैकदेशाभ्यां प्रकारान्तरमस्ति । अनयोरन्यतरनिषेश-स्यान्यतर्विधिनान्तरीयकत्वातु नित्यत्वानित्यत्ववदिति । न चैकत्र क्रुत्स्नसमाप्तावन्यत्र तस्यैव सम्भव इति, तथा क्रस्त्रसमाप्तेरभावात्, तस्याद्योऽवयवान्तरे नासाववयती, तथा नावयवा एवेति प्राप्त मित्यपि दृष्ट-म्यम् । न ह्यस्य कारणव्यातिरेकेणेति । (, २१ ४ । ५) यदि क्षेकदेशान्तराण्यस्य स्युः, ततस्तेष्वपि वृत्तावेकदेशान्त-रकरवनायापनवस्थाप्रतङ्ग इत्यर्थः । पूर्वपक्षवाद्येव मश्रपूर्वकं क्रियातिपातिमाह । अथोपलभ्यमान इति । उत्तरभाष्य-विवरणपरं भाष्यं कृतस्त्रमिति वै खल्वित्यादि । तदेकग्रन्थ-तया अङ्ग तु भवानित्यादिसम्बोधनोपक्रमं भाष्यं व्यवस्थित-म् । तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे । एकस्मिक्निति । अयपभिस-न्धिः यत्तावत्कुसुमेष्वेकदेशेन वर्त्तमानं दृष्टमिति, तदनुपपनं, यदि कुमुपेषु सुत्रावयवा वर्त्तन्ते किमावातमवयविनः सुत्रस्य । स अन्यस्मिन्वर्रमाने अन्यद्वर्तत इत्युक्तम् । न चावयविमोऽभावे

भवत्येतद्पि सूत्रमवयन्यवयवैर्वतेत इति । अथ मा भूत्यूत्रं नामात्रयवि, एकदेशास्तु कुसुवे वर्तन्त इति ब्रूमः । तथा च सति नैकपनेकबैकदेशेन वर्त्तते कि त्वनेकपनेकब्रेति । तथा च कुमुपपरमाण।वेकस्पिनसूत्रपरमाणुरेको वर्त्ततः इत्युक्तं भवति, न च दृत्तिरपि परमाणुभ्यामतिरिच्यते यतो भवति वर्त्तते इति, तस्पाक्षिरन्तरोत्पाद एव परमाण्योर्द्वेत्तिरिति व्यवहर्त्तव्या, न पुनः परपाणुस्बरूपातिरिक्ता काचिद्वतिरस्ति बस्तुसती । एतेन कलविङ्ककण्ठगुणवत्मत्येकं कुत्स्नपरिसमाप्तिर्द्वतिरिसपि व्याख्याः तम् । तथा च वत्तेरभावादेकदेशेन या कात्स्न्येन वा वर्त्तत इति रिक्तं वचः । यथालोकपत्ययं तु इत्तेरभ्युपगमे सूत्रं इसुमेषु नैकदेशेन वर्तते, किं तु तदेकदेशाः स्त्रं च कुसुमेषु वर्तत इति छौकिकोऽनुभवः। तत्र सुत्रस्य हत्तिः कुसुमेषु नैकदेशेन वा नापि कात्स्न्येन, किं तु खरूपतः, एवमवयवेष्ववयविनः खरू-पत एव । इयांस्त विशेषो यत्सूत्रस्य कुसुवेषु वृत्ति पति सन्ति भागा अपीति सुत्ररूपं च भागाश्च कुछुमेषु वर्चन्त इति, अवय-विनस्त स्वावयवेषु दाचि पति नावयवान्तराणि सन्तीति रूपमान त्रेण तत्र वर्ततेऽवयवीति । तस्माश्र किञ्चित्कचित्कारस्ट्येनैकदे-शेन वा वर्त्तमानं दृष्टमिति तयोर्द्धि प्रति व्यापकत्वमसिद्धम् । क्रपस्यैव व्यापकत्वमिति । तचावयविन्यष्यस्तीति व्यापकानुपन .छब्धेरतिद्धेर्नावयविनोऽत्रयवेषु दृत्तिनिदृत्तिरिति सिद्धम् । यथा च कुत्स्नैकदेशशब्दौ नावयविरूपे वर्तेते तथोक्तं वार्त्तिककृतेति। नैकदेशेन वर्तते न च कारस्त्येन वर्तते अथ च वर्त्तत इति एषा बाचोयुक्तिः यद्यथाभृतं वस्तु तत्त्रथा निर्दि-चयत इहोति योजना । उभयेन व्याचातादिति । (२१ ६ ।४) एकस्यानेकरूतेः एकदेशेन कात्स्न्येन च व्याघात इस-

र्थः। स एव हि धर्मी विकल्पते यो विकल्पमानी धार्मिणं न बाघते, यथा शब्दो नित्योऽनित्यो वेति, को हाधिकरणं धर्मि-णमेव बाधते नामी धर्मविकल्पोन्याय्यः। आश्रयासिद्ध्या तस्यान मुपपत्तेशित ।

यस्तु मन्यते यत्सत्तत्सर्वमनवयवं, यथा विज्ञानं, सचेदं मीछाद्यनुभवावसित्तिविति स्वभावहेतुः, सत्तामात्रव्यापित्वादनव-यविस्वस्य । तथा ब्रेकस्य सत्त्वं विरुद्धधर्मासंसर्गेण व्याप्तं, तद्विरुद्धश्च विरुद्धधर्मसंसर्गो नीलादीनां सावयवत्वे प्रसजन्स्व-विरुद्धं विरुद्धमिसंसर्गे निवर्त्तयंस्तद्याप्तं सत्त्वयपि निवर्तयति । तंथाहि पाण्यादिकम्पे तःस्थानोऽवयव्यपि कम्पत इति तस्य जङ्गादिष्त्रप्यवयवेष्वविशेषावस्थानस्याप्यवयविनः सम्प उपल-भ्येत, न चोपलभ्यते, तस्पात्स एव तदानीं कम्पते न कम्पत इति विरुद्धधर्मसंसर्गः । अथावयवेषु कम्पमानेष्वपि नावयवी तत्समवेतः कम्पते, तत्रश्रलाचलयोर्वस्रोदकवद्युतसिद्धियसङ्गः। एकस्यावयवस्यावरणे तत्त्ववयवस्थानोऽवयव्यावृत इति अवय-वान्तरस्थानस्याप्यावरणप्रसङ्गः, अभेदात् । न वाऽस्य कचिद्-प्यावरणिमत्यविकलो इत्रयेत । अवयवस्यावरणं नावयविनस्त-स्यान्यत्वात्, न हान्यस्यावरणे अन्यदावृतं भत्रत्यतित्रसङ्गादिति चेन्न । अर्धावरणेऽप्यन। इतत्वाद्वयाविनः प्राम्बदाविकलग्रहणम्-सङ्गः । अवयवदर्शनद्वारेणावयविदर्शनाददृष्टावयवस्यावयविनो-अतिपात्तिरिति चेशा । विकल्पासहत्वात् । किं सर्वावयवदर्शन-द्वारेणावयविनः प्रतिपत्तिरुत कतिपयावयवदर्शनद्वारेण । पूर्व-स्मिन्करपे नावयवी कदाचिदापे दृश्येत । न श्वप्तवित्सर्वावय-बोपलम्भक्षमः, अवीम्भागेन मध्यपरभागयोव्येवधानात् । कति-पयावयवदर्शने त तद्भिव्यक्तावस्यावयवदर्शनेऽपि बहवयवदर्शन

ननत्स्युष्ठोपलम्भमसङ्गः । रक्ते चैकस्मिश्वयये तत्स्यानोऽवः पन्यपि रक्त इति अवयवान्तरेऽपि तस्याभेदाद्वागोपलम्भभसः कः। अवयवमात्ररागे वा तत्स्यानस्यावयविनो रूपपरक्तं दृष्यः ते, सोऽयं विरुद्धधर्मसंसर्गे इति । तदनेनाभिषायेण वार्तिककारो प्रदणाग्रद्दणलक्षणेन विरुद्धधर्मसंसर्गेण सर्वानेव विरुद्धधर्मसंसर्गाः सुपलक्षयति । ग्रहणाग्रह्योति । निराकरोति । न भेद इति ।

इदं ताबदत्र वक्तन्यम् । यद्यनुभृतावसितं नीलमनवयवत्वेन साध्यते, ततः सिद्धसाधनं, नो खलु क्ष्पविशेषो नीलादिरस्माकपि सावयवे। गुणत्वात् । तदाश्रयो घट इति चेत् ।
नतु घट इत्यपि च रूपसगन्धस्पर्भा एवार्थक्रियाकारिणस्तया
न्यपदिश्यन्ते, ते च गुणत्वेन निरवयवा एव, न तु तदाश्रयोऽस्ति इश्यं नाम । अथ परसिद्धं द्रव्यं क्ष्पाद्याश्रयं पत्तीकृत्य परसिद्धेनैव तस्य सन्वेनानवयवत्वं साध्यति, सोऽयमसिद्धं सिद्धने
साध्यन महानैयायिकत्वमात्मनो दर्शयति । न हि स्वयमप्रतीतौ
साध्यधर्मिणौ परमत्यायनाय कर्यते । यथा ऽऽहुः ।

योऽपि तावस्परासिद्धः स्वयंसिद्धोऽभिधीयते । भवेत्तत्र मतीकारः स्वतोऽसिद्धे तु का क्रिया "

इति । न च प्रसङ्गसाधनेऽप्येतद्भवित्वमहिति । न च साबयवत्वेन, विरोधाभावात् । न चैकस्य विरुद्धधर्मी बाधकं प्रमाणम् । न ताबदेकस्यावयिवनो प्रहणाग्रहण । अवयवावरणेऽपि
तस्य कित्ययावयवावस्थानस्य ग्रहणादेव । न च बह्ववयवस्थानस्य ग्रहणे इव कितिप्यावयवस्थानस्य ग्रहणे ताहक्षस्थौल्यानबभाषादनवभासोऽवयविन इति साम्प्रतम् । परिमाणभेदो हि
स्थौल्यमवयविधमी न च तस्य ताहक्षस्यानवभासे ऽवयवी नाबभासितो भवति, तस्य ततोऽन्यत्वात् । तस्मादिन्द्रियसाभिक्ष्य-

मात्रादवयविनो ग्रहणम् । इन्द्रियेणार्थस्य इन्द्रियावयवैरर्थस्य इन्द्रियेणार्थावयवानां इन्द्रियावयवैर्यावयवानां सिमक्षिकप्रित्रि-भाणभेदग्रहणमिति सामग्रीभेदादवयवितत्वरिमाणभेदयोग्रेहणाग्र-हणे उपपद्येते । एतेनार्वाग्भागसहितस्य ग्रहणेऽपि न मध्यभाम-सहितस्याग्रहणं कथि अदिरोधमावहतीत्युक्तं भवति । न वार्डवः यबकम्पेऽप्यवयिकः कम्पो येनावयत्रान्तरेऽपि कम्पनसङ्गः, भिन्नत्वादवयवावयविनोः । तथा सति युगसिद्धिपसङ्ग इति चे त् । का पुनरियं युतसिद्धिः, किं भेदोऽनयनावयविनोः, आहो स्विदसम्बद्धस्य विद्यमानस्वम् । यदि भेदः, सोऽस्माभिरिष्यत एव । अथासम्बद्धस्य विद्यमानत्वं, तत्सवापि पृथम्मतिमत्वे ना-वयविनोऽस्ति, जातः सम्बद्धश्रेसंकः कालः। तथाहि नावयव्यः वयवासम्बद्धोऽस्ति। न हि जातिमान् जात्यसम्बद्धोऽस्ति। न गुणकर्मणी द्रव्यासम्बद्धे स्तः । न च विशेषो द्रव्यासम्बद्ध इति । ये स्वनाप्तिसंयोगी युत्तसिद्धिमाहुस्तैरवयवावयविनोरसंयोगे हेतु-र्वक्तव्यः । अयुत्तसिद्धिरिति चेन्नं ! तस्या एवासंयोगेन बुभुत्सः नादिति । रक्तारक्तस्वं च नावयविन एकस्य, तस्यारक्तस्वा-देव । तत्संयोगिनस्तु महारजनस्य रक्तत्वात्, तस्य च पटादर-क्तादन्यत्वात्। पटो रक्त इति तु भ्रमः, न त्वनेन विभ्रमेण सर्वत्र भवितव्यम्, तस्य महारजनसंयोगिनिमित्तत्वात् तस्य च पटहत्तित्वात् पटस्य च सर्वत्राविशेषात्, पटस्य क चिदसंयोग संयुक्तासंयुक्तभेदमसङ्गः। न हि स एव तदैव तत्रैव भवति न भवति चेति युज्यते । तस्पारसंयुक्तात्पटादन्योऽसंयुक्तः पट इति माप्तम् ।

अत्रोच्यते । एवा तावस्प्रमेयगतिः । भावाभावौ पर-स्पर्विरहात्मानौ, भावानिहत्तिरेवाभावः, अभावनिहत्तिरेव भावः । न तु भावाभावाभ्यापन्या तयोनिष्टत्तिः । तेन नैतयोः कद्मचिद्पि परस्परात्मत्त्रं भिवतुमहैति, अदर्शनात् । एवमन-बोराश्रयैकत्वनानात्वे अपि यथादर्शनं व्यवस्थापनीये, यथा तस्यैव इत्रैयस्य यदा प्रासादे सद्भावस्तदैवाभावः काक इति । एवं य एवं क्रम्भः इयामः स एव पश्चाद्गिनसंयोगाद्द्यामः, यः पुनरस्य परिवाणभेदो न सति कुम्भे विनश्यति, तत्र कि-मुच्यतां परिमाणावस्थापत्तावि न नदयतीति । एवं प्रमेयवैचित्र्यं दर्शनवैचिव्यव्यवस्थापितं यथाऽभ्युपेयते तथा तस्यैव संयोगस्य तस्मिश्रकदा भावाभावी न्यवस्थापनीयी, तथैव दर्शनादिति। न हि इत्रयमानस्य दृत्रयमानान्तरवैधर्म्येण इत्रमुपलभ्यमानं शक्यमपाकर्तम् , मा भृद् दश्यमानवैधम्येण दश्यमानद्भपानतरा-षाकरणमात्रिशेषात् । तस्मादर्शनानुरोधात्प्रमेयत्रैचित्र्यसिद्धेरूप-पद्मः संयोगशब्दबुद्धःदीनां तत्रैव तदानीमभावो भावश्रेति । अत एवेषाववयाष्यव्यक्तित्वमास्यीयते । इत्यादीनां तु न दृष्टस्त-त्रैन तदानीवभावो भावश्रेति तेषां व्याष्यवसीनां मावाभावौ युगपदेकत्र विरुद्ध।विति सिद्धम्-रक्तारक्तयोरेकत्राविराधः सहदर्शनादिति ।

यत्पुनर्धदनेकद्यति तन्नाना, अनेकद्यतिश्चावयव्यभ्युपगत इति प्रसङ्गसाधनं स्वभावहेतुः, नानात्वाभावादनेकद्वाचित्वा-माव इति प्रसङ्गविपर्धयो व्यापकानुपल्लब्धिरिति । तन्न श्रूषः । एकत्वानेकद्यचित्वयोश्विरोधेन नानात्वस्य व्यापक-स्वासिद्धेने प्रसङ्गो नापि विपर्धय इति । यथैव नीले परिच्छिन् द्याने तद्यावो व्यवच्छिद्यते, अन्यथा न नीलं परिच्छिनं स्यात्, एवं तद्यावाविनाभावि पीतमपि नीलपरिच्छेदकं प्रसक्षं व्यवच्छिनाति, तथैकावयवसंसर्गे अवयविनः परिच्छिन

यमाने तद्भावो ज्यबन्धियते, तद्भावाविनाभूतावावयवान्त-रसंसगी इति तेपि व्यवच्छेचव्याः, तद्व्यवच्छेदे तद्भावी न व्यवस्क्रियतेति स एव तदानीमे तत्र भवेश भवेदेति दुर्घट-मापद्येत, सोऽयमेकत्वानेकटिचित्वयोविंशोध इति चेत् । इन्त भावपरिच्छेदे तद्याची व्यवच्छिचत इति युक्तम् । भावपरि-च्छेदलक्षणत्वासदभावव्यवच्छेदस्य । न हि भावादन्यस्तव भावाभावो नाम । भावान्तराणि तु कस्माख्यबच्छिद्यन्ते । तद-भावप्रवनाभावादिति चेत् । कुतः पुनरयं भावान्तराणां भावान भावाविनाभावः । पीतादिभावतादाः स्येन कदाचिदपि नीस्रस्य भाषस्यानुपलम्भादिति चेत् । यत्र तर्श्वेकावयवष्टतेरप्येकस्याव-यबान्तरेषु वर्र्समानस्य तादात्म्यं दृश्यते न तत्रैकावयवसंस्रष्टाः भावाविनाभावोऽवयवान्तरसंस्रष्टस्य, 'तस्मान्नैकत्वनानाद्वत्तित्व-योविरोधः । अपि च एकं विज्ञानमनेकै इपचक्षुराछोकपन-स्कारैः कथं सम्बध्यते, सम्बध्यमानं वा, न वास्तवः कश्चित्कार्यकारणभावो नामास्ति सम्बन्धः । प्रतीत्य कथमेकम् । समुत्पादमात्रं तदिति चेत् । अथ कस्माद्र्याचेव प्रतीत्य रूपहानं जामते न पुना रसाद्यपि । स्वभाव एव ताहशो यतस्तानेव मतीस जायते न पुना रासभादीनिति चेत् । इन्त भीः स्व-भावान् मिकान् प्रतीस कथपेकी भावी जायते । की निरीधी न हि कार्यकारणयोस्तादात्म्यं येन कारणस्वभावानुरोधः कार्यस्य भवेदिति चेत्। तत्किमवयवावयविनोर्प्यभेदः सम-बायस्य वा ताभ्यां, येनावयवभेदेऽवयविनो वा समवायस्य वा भेदो भवेदिति समः समाधिः । तस्माद्यद्वयविनि प्रमाणं बक्ष्यामः तत्तदसति बाधकेऽमत्युहमवयविनमवस्थापिषवतिति सिद्धम् । यः पुनर्मन्यते अवयवसम्बद्धाय एवावयवीति तं मत्याह

भाष्यकारः । समुदाय्यक्रोबतेत्यादि । सुगपम् ॥ ३२ ॥

साध्य-हः (सु. ३३)॥ परं मत्यसिद्धत्वमेवावपविनः
साध्यत्वम् । स खल्वेवं मेने संविश्विष्ठा हि विषयव्यवस्थितः ।
स एव संविदा व्यवस्थाप्यते यस्तस्या विषयः । स एव विषयो
य आकारमस्यामप्यति । न च निरन्तरोत्पञ्चरूपादिपरमाण्वतिरिक्तमवयव्याकारं विश्वतीं संविद्यीक्षामहे, किं तु निरन्तरोत्पञ्चरूपादिपरमाण्वाकाराम् । स्थौल्यं च न यद्यपि परमाणूनां प्रयेकमस्ति, तथाऽपि मतिभासधर्मो बहुत्वादिवञ्च पुनरवयविनमेकमवस्थापयितुमहिति । यदाहुः, सोऽयममूल्यदानक्रयी
स्वाकारं च क्वाने समर्पयति मत्यक्षतां च स्वीकर्तुमिच्छयवववीति । तदेवं परं मत्यवयविनोऽसिद्धेविंमतिपत्तिः । ततः
साधकवाधकप्रमाणाभावे सति संशय इत्यर्थः । न साध्यत्वं
स्वरूपेण संशयहेतुरिति मत्वाभाष्यक्रदाह । एवं च स्वतिति ।
परासिद्धत्वे सतीत्यर्थः ।

साध्यत्वादिति यथाश्चतं सुत्रं गृहीत्वा वार्तिककारो विकल्पाक्षिपति । किं पुनरत्रेति । (२१७ । १) कुत-श्चिद्धेतोस्तस्य अर्मिणोऽभ्यनुज्ञानमङ्गीकारमर्हति, सर्व-स्यव हेतोराश्चयासिद्धेरिति भावः । अधाव्यतिरेक इति । सत्येव धार्मिणे तस्यावयवेभ्योऽभेदो धर्मः साध्य इत्यर्थः । ष्ठावध्ययेत्वत्वादिति । पटमपेक्ष्य हि तन्तवोऽवयवा भवन्ति, नो खल्ल रण्डाकरण्डावस्थितास्तन्तवोऽवयवा उच्यन्त इति । न च चर्छाति । (२१८ । १) पटस्यावयवास्तन्तव इति न चर्छा, तथा च पटस्येति विशेषणाभावे अवयत्ववात्रं हेतुः स्यात्, स च विरुद्ध इत्यर्थः । अन्योन्तरभावेनावयवत्वापित्य-स्यादाहरणम् । न च तन्तुस्तन्तोरिति । षष्ट्यर्थाभावे तुत्त- रमुदाहरणिवति । तन्तूनां तन्त्वचयवत्वं ज्ञवीनीति। तच्छन्दस्य प्रधानपरामर्शकत्वादित्यर्थः । अवधवदान्दस्य चेति । पूर्वे कारणमविवाक्षत्वा अवयवशब्दस्य परापरशब्दब-त्सम्बन्धिशब्दतामात्रं गृहीत्वोक्तं, सम्प्रति कारणत्वं विवासि-स्योच्यत इत्यवीनरुत्वम् । देशयति । नैव हीति । असत् क्रिय-माणं निर्वत्ये, न चास्माकं सत्कार्यवादिनां तदस्तीत्यर्थः । द्व-यति । एतच्चेति । न हि पटाकारपत्ययस्तन्तुमात्रालम्बनो रण्डाकरण्डावस्थितेष्वपि तन्तुषु मसङ्गात् । न च तन्तुपरिमाणः भेदालम्बनः, तस्य पूर्वपपि सत्त्वात् । असत्त्वे वा सत्कार्यवा-दन्याहतिमसङ्गात् । तस्यैवासत उत्पत्तेः । तस्मात्तन्तुष्वपरेषु पर इत्यकामेनापि मिध्यापत्यय इति वक्तव्यं, तथा च द्वणिन-ति । प्रतिज्ञैकदेशश्चेति । संयोगमात्रपश्चीकरण इत्यर्थः । तान्येव तानीति। (२१९। १३) तान्येव प्रत्यासन्नानि क्षणभङ्गवरिणाममतिक्षेपादित्यर्थः । यथा दण्डाचानेकं कारण-मिति । दण्डवेमाचनेकं कारणं घटपटादीनां कार्याणाम् । सं-घोगादिनिमित्तान्तरापेक्षामिति। संयोग आदिर्येषां निः मित्तान्तराणां क्रम्भकारक्वविन्दादीनां तानि निमित्तान्तराणि । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुवीहिः, यथा चित्रगुरिति । तेन साध्य-स्यैव दृष्टान्ततेति न दोषः । विगृश्यावधारयति । वयं तु मुनो विभाग उत्पन्न इति। (२२१।८) संयोगोऽनपक्षे-कर्मकारणकः, कर्मकार्यस्वाद्विभागवदिति स्थिते प्रतिबन्धका-पगमात्रं विभागेन क्रियत इति सिध्यति । यथा वा संघोगः साधारणकार्यद्रव्येति। यदा हि पटः पाट्यते तदा येषाम-वयवानामवस्थितानां संयोगानां पटाख्वं साधारणं कार्यं, सस्य साधारणस्य कार्यद्रव्यस्य पटस्य च तदसमवायिकारणानां च

सयोगानां केषां चिद्विनाशोत्तरकालमर्द्धपटारम्भे तेषामनपेक्षाणां कारणत्वं, विभागस्तु कर्मजन्यस्तत्र कतिपयसंथोगविनाशद्वारेण साधारणपटादिकार्यविनाशमात्रे व्यापियते न तु विभागापेक्षी ऽर्द्धेपटे जनियतव्ये संयोगः कारणित्यर्थः । न हि प्रमागा-मन्तरेणेति । (२२२ । २) विध्वाज्ञानवि प्रवाणपूर्वकं, सम्य-ग्ज्ञानपूर्वकत्वाद्विपरीतरूपातेरित्यर्थः । वृक्षास्थिति भावयद्भिः। पूर्वीपरमत्यपैकविषयस्य दक्षस्य स्थिति स्थिरतां भावयाञ्चिरि-रपर्यः। भेदादर्जानामिति . (२२४।९) आकारिभेदादर्श-नम् । यथा घटपटाबाकारिणौ भेदेन दृश्येते नैवमवयवावयवि-नौ, नापि समवायसमवायिनावित्वर्थः । यस्माद्यसुपनयो (२२५।७) ऽवयवाश्र तन्तवोऽवयवी च पट इति । पूर्वमः षयवाश्चेत्येताबन्मात्रं हेतुकृतं, सम्प्रति त्वचयवावयविनाबित्य-पीनरुत्त्यम् । अन्योऽत्रयत्रार्थे इति । अवयविनोऽन्योऽवय-बज्ञब्दार्थ इसर्थः । प्रदेशिनोऽन्यः प्रदेशशब्दार्थ इस्पर्थः । तत्वदेशशब्दस्य व्यपदेशविषयत्वस्येति।(२२६। ७) तन्तवो हि पक्षीकृताः मधानिमति तदिति सर्वनाम्ना हेतुगवेन पराम्रष्टव्याः । तथा च तन्तुपदेशस्य व्यवदेशविषयत्वं न तन्तुः नामित्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः । तेभ्यस्तुत्पत्तेरिति-कल्पितस्य हेतोर्विवरणं तन्तुभ्यस्तुत्पद्यते पट हति । उभयेन व्या-घातादिति । (२२ । ९) अभ्युपगमे नानभ्युपगमेनेत्वर्थः । द्रव्यान्तरेति । द्रव्यान्तरोश्यक्तिदेशावच्छेदो ब्यः षच्छेदः । यथा पटोत्पात्तिदेशादन्यो घटोत्पत्तिंदेश इत्यर्थः व्यक्त्यादिधर्मभेदेनेति । आदिग्रहणेनाविभीवसंस्थानादय स्चयनते ते च कारणव्यापारात्पूर्व नासाञ्चित जन्मापि ते-षानपूर्वमित्वर्यः । यथा चक्रादिस्यो (१२८ । ४) रवावय-

बेभ्य इत्यर्थः । हिमवस्परमाणुकमिति। (२३० । १) पर-माणुग्रहणं मूक्ष्मद्रव्योवलक्षणार्थम् । न पुनः परमाणोर्ज्ञणुकान दन्यत्रारम्भसम्भवः । न च विवादाध्यासितः परमाणुर्न मह-दुइव्यमारमते परमाणुत्वाद् झणुकारम्भकपरमाणुवत् । अमहः श्वाच न हिमवत्परमाणुकं प्रत्यक्षं स्यात् । तस्माद्धिमवद्धिम-बिन्दुभ्या संसर्निभ्यां संयोगादवयाबिद्रव्यमारभ्यते महत्त्वं चा-स्यावपवगहत्त्वादुत्पद्यते । तथा च चाक्षुपत्वमस्य भवति । एवं तोयद्विम्रक्तोद्वाविन्द्द्धिसंयोगाद् द्रव्यान्तरोत्यक्तिः प्रतिपत्त-ष्या । भावो ऽप्रत्यक्षः स्वादिति । भावः सत्ता । नतु यथा संयोगः संयोगिद्वयनिद्धपणाधीननिद्धपणः तयोरेकस्यैवापःय-क्षत्वे न प्रत्यक्ष एवमवयवाप्रत्यक्षत्वे नावयवी प्रयक्षः स्यादि-त्यत आह । न चायं पक्ष इति । संसुउपमाननिद्भपणाधीननि-रूपणो हि संसर्गो युक्तं यत्तदनिरूपणे न निरूप्यतशति। न त्ववयन्यवयवनिद्धपणाधीनो यत्तेष्वनिरूपितेषु न निरूप्यत इति । व्यणुकस्यावयवाग्रहले ऽपि ग्रहणात् । एतं विद्रवर्तिनो इस्तिवनस्पत्यादेरवयवाग्रहणेऽपि ग्रहणादिति भावः। न 🖼 लत्कृतो ऽस्ति भेद इति । न ग्रहणाग्रहणक्वतो भेद इत्यर्थः । न हीन्द्रियमन्यस्य सांख्यस्यान्यथा सुक्ष्मत्वेनार्थे प्रकाशयति । अन्यस्य नैयायिकस्यान्यथा स्थील्येन अविकल्यत्वादैकदृष्ये-णावस्थानादिति । प्रत्यक्षप्रमाणविरोधादिति । (२३२ । ५) महाभूतानां हि मुलकारणं परमाणवः परमसूक्ष्मास्तेषाम-प्रत्यक्षत्वे पानसानुव्यवसायगम्यं परमसूक्ष्मविषयं मे प्रत्यक्ष-मिति तदभावश्रात्मनि संयुक्तविशेषणेन मनःसन्निकर्षेण गत्यक्ष-विरोध इत्वर्थः ।

एके स्विति। यमेव हि ज्वणुकं हव्यं भवन्तो इद्यावय-

वमाचक्षते तमेत्र वयं परमाणुमाचक्ष्महे, न हि तद्वयवकल्पना-यामस्ति ममाणमिति भावः । कथवगम्यते भिद्यते त्रसरे-णुरिति । अङ्गुल्यग्राम्यां मृद्यमानस्यास्यादर्शनं सूक्ष्मतया ऽप्यु-पपद्यते । जालसूर्यमरीचिस्थमेत्र तद्रजः कथं चिदुपलभ्यते ना-न्यथेति भावः । द्रव्यत्वे सतीति सामान्यसमवायौ नित्रत्यति । बाह्यत्यास्मानं निवर्तयति । अनित्यत्वाचेति । अनन्तावयव-स्वेन मेहसर्षपयोरभित्रपरिमाणस्वमसङ्गात् महाभृतमूलकारणम-नवयवं कल्पनीयं न च द्रव्यमनवयवं विनद्यति आकाद्यादिव-दिति नित्याः परमाणवस्त्रसरेणवस्त्वनित्या इति न परमाणुः । अनित्यत्वमेत्र कृत इत्यत आह । सामान्यविद्योषवता इति ।

संहतानामिति। इपादीनां सङ्घातः परमाणुरिति। नचासहतप्रतिषेध इति। अप्रतिषेषे वात्त प्रवासंहताः परमाणव इति
भावः। संयुज्यते चायं विभज्यते चायमवयव्यन्तरेणेति
न व्यतिरेक इति । यथा भिन्नात्संयोगाप्राप्त्यभावो व्याष्ट्रत्त
एवमभिन्नादिष, न हि स एव तन्तुस्तेनैव तन्तुना प्राप्यतइत्यथः। सत्त्वरज्ञत्वमसां न संयोगः। किं तु तेषां स्वाभाविकः
स को ऽपि पंरिणितिभेदो यतः संभूयकारित्विमित्यर्थः। गुरुत्वाद् गुरुत्वान्तरमवयविनस्तस्य यत्कार्यमवनितिविश्वषस्तस्याग्रहणादित्यर्थः। सत्त्यमुपपादितः पक्षप्रमे इति। (२३४
१०) कार्याग्रहणेन कार्याभावस्ततः कारणस्य गुरुत्वस्याभाव
इत्यर्थः। प्रतिषेध्यं कार्यगत्वस्पादे तद्भ्यनुज्ञातं भवतीति। तथा ऽपि कृतः प्रत्यक्षविरोध इत्रत आह कारणस्त्यादय इति। चोहेतौ। एतेन कार्ये स्वादिप्रातिपात्ताः
प्रत्युक्ता निषेष्यत्वेनेति। यदा हि कार्यनेव स्पादि नास्ति

तहा करमान्तम स्वमदिमतिपानिः मतिविध्यते इत्यक्षः ाः बध्यः स्वपाद्यम्तरकार्यभिति । अवयविगवानां क्यादीनां कार्ये स्वपाद्यम्यविनशास्त्रपता एवं दृश्यतेति । उपच्याद्यस्यः स्यापनस् ।।

यद्ययमवनमनविश्वेषाभावस्तुलाव्यधिकरणा म, सथाऽति न शाब्दी तुलासंबन्धिताऽस्य प्रतीयते, किं त्वव्नमनविशेषाः संबन्धितेत्येतावतोक्तम् । सोऽयमिति । (२३५ । २) असिद्धः स्ताबदित्यकदेशिनो दृषणम् ।

तदेतदेकदेशिद्षणं दृषयति । न तद्धसानुपल्डवेः । पर-मार्थदृषणमाह । अयमपीति। गुरुत्वमाञ्चोपहितानामणूनाः मधनमनविद्यां न करोति तुला । द्रव्यसमाहार इति (२३६। २) कार्यकारणद्रव्यसमाहारो एत्कणमुच्चूर्णशकराकपालकुम्भ-समाहार इत्यर्थः । ननु समाहारः कुम्भस्य कारणं तचकानेयहुरु-स्वमेत्रेत्यत आह । न चेति (२३६।३)

ये त्वाहुः सर्वे मृत्कृणादिः कुम्भपर्यवसानः कार्यसमृहः
परमाणुष्वेव समवैति, ते हि मृत्कणादिकमारभ्य मृच्चृणीन्यारभन्त इति । प्रसङ्गात्तन्यतपपाकर्तुमुपन्यस्यति । के चित्रिवितः।
निराकरोति । तान्प्रतीद्मिति । गुरुत्वमनुपतिदिति ।
(३३७ । ७) न च यथा प्रदीपाधीनपकाशाघटादयो न तु
प्रदीपः प्रदीपाधीनपकाशः तस्य स्वमहिमनिषिद्धतमोनुषक्रत्वात् ।
एवं गुरुत्वाधीनपाता घटादयो, गुरुत्वं तु स्वस्य चान्येषां ख
गुरुत्वान्तरानपेक्षं पतनहेतुरिति कक्तव्यम् । न हि प्रदीपेन
स्वात्मनि प्रकाशियतव्ये कि चिद्रन्यत् कियते, याद्दशा घटादयः स्वप्रकाशोत्पादे ताद्दशः प्रदीपो ऽपि । चसुषः पुनर्धं
स्वभावभेदो येन घटादौ प्रकाशियतव्ये प्रदीपमेपेक्षर्ते न क्रिश्न-

दीपे पकाश्वितव्ये प्रदीपान्तरमिति । तस्माञ्च प्रदीपस्य स्वान्स्याने कर्मकरणभावः । गुरुखं तु द्रव्यगतस्य पतनकर्मणः करणं, तेन दि द्रव्यं पासते । स्वगतस्य तु पतनकर्मणः करणं वेति स्वात्मिन दृचिविरोधः । आत्मनस्तु स्वात्मिन ककाश्ययत्ये कर्तृत्वमेव न कर्मत्विमत्युपपादितमिन्ति । तस्माद्युणादयो विवादाधिकरणा न पतन्ति अद्रव्यजाती-यत्वाद्युकत्ववदिति सिद्धम् । सिद्धान्त्याह । चेद् पुनिरिति । कारणं प्रपाणम् । कपादयो न संयोगकपपाप्तिमन्तः गुणत्वातसंयोगवदित्यभाने कपादिषु निश्चयात्तदर्शननिमित्तो कपादिषु माप्तिभ्रमो द्रव्येषु प्राप्तिपत्ययः परिमार्थिक एवेति विनिश्चयः । तदनेनाभिन्नायेणोपसंहरति । तस्माद्यवस्थितमिति । (२३८। ८) श्रेषमितिरोहितार्थम् ॥ ३३ ॥

सर्वी-देः (स. १४) ॥ स्यादेतद् यथा ऽवयविनं नाभ्युपेति परः एवं गुणकर्माद्यपि । तत्कथमयं मसङ्गः परस्य सर्वाग्रहणामित्यत आह तदिदं सूत्रमिति । (२४० । ९) योऽपि हि तावद् गुणकर्मादि नेच्छति सो ऽपि न तत्वयय-मपन्हुते अस्ति छौकिकपरीक्षकाणामवयविद्रव्यगुणकर्मादिमस्य-यः सोऽयमशक्यापन्हवः तस्य च मत्यक्षत्वग्रुपपादितं मत्यक्ष-छक्षणे । अवयविद्रव्यवाधकानि च ममाणान्यधस्ताक्षिराक्रतानि । सो ऽयमसीत बाधके स्वयं च गुणादिभिश्र सहोप्रस्य-पानो न शक्यो निराकर्जुपित्यधिकरणार्थः ॥३४॥

घार-श्च (सू. ३५)॥ ते एते घारणाकर्षणे गो-घटादिकमुण्डभ्यमानमवयविनं साधयतः, कुतो निरवधवे विज्ञानाकाश्चादी, अवधवे च परमाणी चादर्शनात । इदमेवं मयोगमारोहति । यो ऽयं दृश्यमानो गोघटादिरवयती परमा- णुसमृहस्यक्ते विवादाध्यासितः नासावनवयकी धारणाक्षणं न नुपपत्तिपसङ्गात्। यो यो अनवयकी तत्र तत्र धारणाक्षणं न भवतः यथा विज्ञानादों, न चायं गोघटादिस्तया तस्माक्षा-नवयकीति। न विरोध इति (२४१।३) व्यभिचारळक्ष-णो दोषो विरोधः। अवयिन एव ते प्रत्येकमिति। पर-माणुसमृहं तु प्रत्येकमित । एवं हि विशेषहेतुः स्याव् यद्यव-यविनमन्तरेण क चिद्विज्ञानाकाशादों संग्रहश्चोक्तळक्षणो धा-रणाक्षणहेतुता वा अस्य दृष्टा स्यात्। न चासौ दृष्यते काष्ठ-वृणोपळादयः प्रत्येकमवयविन एवेत्यर्थः। स्यादेतत्। अव-यवित्वेन तुल्यत्वे अपि कस्मादेकत्र धारणाक्षणे नान्यवेशतः आह। पांद्युराद्योति। समृहमालत्वेन तुल्यत्वे अपि यथा क-श्चिद्विशेषे हेतुरेत्रमवयवित्वेन तुल्यत्वे अपित समानिश्वर्थः। नत्साङ्चरितस्य सम्बन्धविद्योवः स्तेद्वद्रवस्वकारित इति। तस्भाद्धाध्यकारस्य सुत्रदृष्णं परमतेन दृष्ट्व्यम्।।६५॥

अधेदानीमन्विधिन इति । अन्वयव्यतिरेकिण इति । पदो अधित्येकाविषया बुद्धिरेकबुद्धिः तन्तव इति नानाविषयाः बुद्धिरनेकबुद्धिः । समुचितासमुचितिविषयश्वादिति । असमुचितविषयत्वादेकबुद्धेः समुचितविषयत्वादनेकबुद्धेरिति। आशक्कात इतरसूत्रम् ।

सेमा-नाम् (सू. १६)॥ तथोक्तांमिति। (१४२)। ९) बहुत्वसंख्येन सेना वनं चेति। यस्तु मन्यते सेमा वृत्तः मिति व्यपदेशाय तज्जनिताय वा विज्ञानाय बहुत्वसंख्या क्ष्यं चित्कारणं सम्भवति यस्त्वयमैन्द्रियकः मद्ययः प्रत्येकमगृहीतैक-त्तेषु हसेष्वतुत्पनापेक्षाबुद्धेद्वीगित्येकघनवनावमाही जायते तम

कारणायायेन बहुत्वस्यानुत्पादास बहुत्वसंख्याक्रम्बन इति न परितुष्यति तं मत्याद् । अमेद्रप्रत्ययस्य चेति । उपलभ्य-मानरूपेष्वेव क्रुतिथित्रिपिचादमुपलभ्यमानपृथ(त्के)षु मिध्याऽभे-दबुद्धिर्भवति । न पुनः सर्वधानुपलभ्यमाने विनति तात्पर्यार्थः । यस्तु बोभवपक्षसंमतिपन्नमस्ति जगति कि चिदेकमिति मन्यते तं परवाह । एकं नास्तीति । स्यादेतत् । दूरात्काष्ठलोष्ठतुणः वाषाणाद्यः मत्येकं पृथक्कृता मोपळभ्यन्ते । सम्रुदायस्तु हेर पां इत्यते। व च ते द्रव्यान्तरमारभन्ते विजातीयत्वात् तथाः मा भूवत परमाणवः प्रत्येकं दृश्याः समृहस्तु तेषां दृश्यते वि-नैषःकार्यान्तरारम्यमित्यत आह । गृह्यमाणाग्रहणस्य चेति । (२४३) के तेषांपेवायुश्वमाणानामपि मिलितानां दर्शनं येव रूपेणः ब्रहणयोग्यवाः निमित्तान्तरातुः न युद्धन्ते, परमाणवस्तुः प्रस्मन सूक्ष्मतया न स्वक्षेण ग्रहणाही इति मिलिता अपि न ब्रह्मीतन क्या एवं; म जातु विस्छिता अपि प्रवनसमूहा अवन्ति चाक्कुबाह ह क्रपवन्महत्त्वमपि भावानि स्वरूपयोग्यताः ग्रहणं प्रतीति । भावः । तत्व त एवैन्द्रियका अनैन्द्रियकाश्चेति महान्विरो घर । अतान्तरे यार्तिककार आह स्म-को या विरोधी-बहुवः संजातातिदायाः पृथक् भवेयुः कारणं बुद्धेर्यदि ना-मेम्ब्रियादिवदिति । एतदपि वार्त्तिककृतैवाथाऽमुपजाः तविशेषा इति वदता परास्तम्। न खलु स्थैपेसिद्धौ भा-वामापयम्बिद्रव्योत्पाद्यन्तरेणास्यन्यो ऽतिवयः नाम् । अ च व्यवागन्तुकपासाध प्रमाणवो । ऽवयविन् । जन्ध बान्ति सेनैव स्थूलखाद्धं, कृतमबयविनेति सांप्रतम् । यदाभासा हि बुद्धिस्तदस्या आक्रम्बनपत्रयः। न चेयं परस्परव्याष्ट्रचपरसः सूर्यपरमाण्यास्त्रम्बना तथा सति स्यूलभेदात्तदेकपिति न स्यान

व । न चेत्र मञ्जयो विकल्पः स्पष्टमतिभासस्वात् । न वाऽविक-रपोभाषिरस्य विशदता निर्विकल्पकेनापि तस्याऽग्रहणात् । न च वतिमासधर्वः स्थौरयम् । नान।दिग्देशस्थितस्य निरन्तरस्यै-केन विज्ञानेन प्रहणं स्थील्यम् । तत्त्वस्वीद्दशत्वं परमाणुनां म-विभाससमयभावीति पातिभासधर्म इत्युच्यते । तथा चैष समी-चीन एवानुभवः न हि ते न परमाणवो न च न निरन्तरोत्प-भार च न दिग्देशभिना न वैकस्मिन्विज्ञाने न चकासित । तस्मात् कस्यात्रान्यथात्वम् । यथा ऽऽह--

ं 'न च तहर्शनं भ्रान्तं नानावस्तुग्रहा(घ)त्स्वतः। ं सांदतग्रहणं नान्यश च वस्तग्रहो भ्रम" इति ।

ं अत्र तावत्तिळतण्डुळवद्गन्धरूपरसस्पर्श्वपरमाणुभिरन्तारेत-क्याः नैरन्तं प्रेमेशां नास्ति । तस्मादन्तराक्याग्रहणे द्रादेकवनव-नवस्यवंदयं मिथ्यायस्ययो ऋषादिषरमाणुनां सान्तरत्वात् अनेकंखाच । म जासति धाधके पिथ्येति युक्तम् । उक्तम् बाधन काभावः, स्थेमा च भावानामुखादयिष्यते । तस्पादयुक्तमेतः हपीति ।

्राङ्क्षमेव परीक्ष्यत इति भाष्यम् । सर्वत्रावयविनमपन्द्रवा-नस्य अतीन्द्रयं वाऽणुतंचयमात्रमिच्छतः सेनावनाङ्गाना-मपि करिकुसुम्भादीनापतीन्द्रियाणुनंचयमात्रत्वाद् श्रष्टान्ताभाव इति सारपर्यार्थः । अञ्चते द्रष्टमिति चेत् । सेनावनाङ्गानि ता-वंद इष्ट्रतया न श्रन्यान्यपद्गोत्तिमित सिद्धं निदर्शनमित्यर्थः। निराक्ररोति । लच्च नैविमिति । यदि दृष्ट्रमप्रत्याख्येयमवयव्यपि दृष्ट इति सी अप न प्रत्याख्येयः। अथायं वरीक्ष्य प्रसाख्याय-ते सेनावनाङ्गान्यपि प्रसाख्येयानीति दृष्टान्ताभावः साध्यसम-त्वादिति भाष्यार्थः।

वार्तिकं युआायमनेकस्मित्रिति । अविद्यमानी विशेषः शुक्ती रजतत्वं तस्य दर्शनं विणावीध्यादी तस्य द्वारं संस्थारः तेनाध्यारोपितः शक्तिविपरीतधर्मी रजतन्त्रं येन सामान्यदर्श-नेन तत्त्रशोक्तं तस्य भावः तत्ता सामान्यदर्शनस्येति । तिरोभू-तभेदमुपमानपेव भाक्तं भेदोक्केखेन ज्ञायमानपौपिमकिमिति विवेकः (संज्ञाज्ञानमीपिमिकोदाहरणम्)। यथा सिंहो माणवक इति। (२४४। ५) नन्वेतदिप तिराभूतभेदतया भाक्तमेत्रेस आह । सिंह इव सिंह: । अयमर्थः । सिंहशब्दादुपमानाद।चारे स-र्बपातिपदिकेभ्यः किबिति किवन्तात्कर्त्तरि अवि कृते सिंहशब्द उपमानार्थो भरति । नानाभावे चाणुनामित्यादिमाष्यं न्या-चंहे। मिथ्यामत्यया अपीति। तदभावे तु। प्रधानाभावे तु वटादी मिथ्याप्रत्ययाइति । परमाणुषु संस्थिते ब्विति । बैबामि घटो ऽवयवी तैरपि परमाणुसंचयो ऽभ्युपेयः येषाम-प्यवयवी नास्ति तैरपि परमाणुसंचय उपयः सो ऽयसुभयसंमतः संचय इत्यर्थः । ते ऽपि संचिता एवेति । वैभाषिकाः खळ वात्सीपुत्रा भूतभौतिकसमृहात् पटादीनपि शब्दादीनिच्छन्ति अतः स्तेषां मते श्रव्दादयो ऽपि संचिता एवेत्यर्थः । अपि चास्मन्मते ऽपि श्रन्दादीनां न मुख्यमेकलं सङ्ख्याया गुणस्य गुणेषु श्रन न्दादिष्वभाषात् । अपि तु भाक्तपेवेत्यत आह । शब्दादिषु चैकप्रत्यय इति । शङ्कते सर्वञ्रति । (२४५ । १) निराक-रोति। न दे इत्यञ्जेति । समुचयनिवृत्तिमात्रमेव चेदेकस्वं दित्वनिषेधेन समुख्यो निवर्त्ततइति तिकृतिपाव्रयेकत्वमेवित एकमनेकं बेति संशयो न स्यात् । न च तत्रोत्तरमेकमेबेति .बि-यमार्थ भवेदिति । गतौ । प्राप्तौ । श्रुक्तते सर्वत्रोति । निरा-करोति । नैकमिरवन्त्रेति । अववाभिसंधिः । दित्वदिनायभावे सम्बन्धात्रं स्यात् । न तु समुख्यानामवान्तरभेदः तथा च नैन कवित्यसमुख्यसहितैकत्वसमुख्यः माप्त एवेति न संश्रयः स्यात्ः

इदं त्विष्ठ वक्तव्यम् । शब्दादौ द्वित्वाद्यभावे कथं द्वित्वादिवयोत् गः। याक्त इति चेत् । किं भक्तिनिषित्तं। समुख्यमात्रं चेत् कृतो द्वा-विति नियमः । समुचयविशेषादिति चेद् नन्वस्य नास्त्याजानतो भेद इत्युक्तम् । न चेह द्वित्वमस्ति यद्विकिष्यात् तथा चाकामे-नापि समुचयानामवान्तरभेदः स्वाभाविको वक्तव्यः। तथा च स एबास्तु संश्वयविषयः कृतं द्रव्ये द्वित्वादिनेति । तस्मात्सं-बिदेव भगवती बस्तुपगये नः शरणं समुचयादिविलक्षणं द्वि-त्वाचनगाइमाना व्यवस्थाविका द्वित्वादीनां तदनुसरणप्रकार-अ युक्तिबदुकतया वार्त्तिकक्कता कृत इति मन्तव्यम् । यः पुन-रतुभूयमानमेकत्वं द्वित्वादीश्वातुभृयमानाम प्रतिपद्यते तस्य खल्बनुभवमपन्दुवानस्य निर्भयोदतयैकत्वाधारो ऽपि नास्तीति कस्य समुख्यो द्वित्वादिः स्यात् । समुख्याभावे ऽपि कस्याः भाव एकस्वं स्यादित्याह । यः पुनरिति । अपि च एकत्वा-दीन् मुख्याननभ्युपगच्छतो ऽयमपि भाक्तः प्रयोगो न स्पादि-त्याद् । एकत्त्वक्रित्वादीं खेति । भाष्यमनुभाष्यव्याचष्टे । तेषु चैवमिति। (२४६। २) इयत्ताऽनवधारणादिः ति । प्रत्यक्षपरिमाणविषयमियत्तावश्वारणं परममहतां त्वप्रत्य-क्षपरिमाणानां सत्यपीयत्तानवधारणे नापरिमाणता द्रव्यत्वेन व्योपादीनां परिमाणानुयानादिति । यथा महस्परिमाण इति । क्रुवस्त्रपरिमाणादामस्रकपरिमाणं महदिति स्रौकिका व्य-पदिशन्ति । यथा कुनलादामलकं महदिति । न च परिमाणस्य परिमाणयोगः अनवस्थापसङ्गादिति । तस्याद्राक्तो ऽयं व्य-पदेशो पहरने महदिति । तस्मिन् तच्यान्यो भाकत्रहच्छन्दनान् गुणस्वान्मइन्तवत गुणस्वं च सब्दस्यानुमानकसणे प्रसाधितम्।
भाकतं च मुख्यपूर्वकमिति क चिन्मुख्येन महत्वेन मिवतव्यं
तचासित वाचके द्रव्ये मुख्यमिति सिद्धम्। न महत्वत्यय-विषयस्वादिति। (२४७।१६) न तन्मात्राद् अपि स्व-वाधितादनन्यथासिद्धादिति तदेवाह। आपि त्वित्यादि। अने-नानन्यथासिद्धिर्दव्ये महत्प्रत्ययस्य दर्शिता। तथेकादिमह-त्रप्रत्यया इति। (२४८।१०) समुदायमेकमाश्रित्येति शे-पः। समुदायश्च समुदायान्तरप्राप्ताविति। यदा हि मि-श्वा अपि समुदायनः पाप्त्या एकिता एकः सभुदायः तदा समुदायान्तरमपि समुदायान्तरेण प्राप्तमेकः समुदायः तदा समुदायान्तरमपि समुदायान्तरेण प्राप्तमेकः समुदायो न चैक-स्यात्मना प्राप्तिरस्ति। न हि तदेवाकुल्यग्रं तेनैवाकुल्यग्रेण प्राप्यते ततश्च द्वयोः समुदायामाप्तिरिययुक्तमिवर्थः।

मान्य नाम वस्तुसद् यस्याश्रयो वस्तुभूतो ऽनुस्त्रियते। तथा हि तित्पण्डे वा वर्तते सर्वत्र वा, यदि सर्वत्र सर्व प्रव गावः मसङ्येरन् यथा हि शाबल्यादयो गोत्वामिसंवन्धाद् गाव एवं विश्ववेव तत्सम्बद्धमिति गौः प्रसञ्येत । अध केषु चिदेव पिण्डे-षु वर्तते तदा वर्क्तन्यं ततो यदा क चिदेशिपण्डो जायते तदा वर्क्तन्यं कुतस्यं पुनरस्य गोत्विमिति । न तावस्त्रापि पिण्डो-त्पादारपूर्वमासीन्नापि पिण्डान्तरादागतं तस्य निष्क्रियत्वास्पि-ण्डान्तरस्यागपसङ्गाद्ध । न च पिण्डे जायमाने जायते अमिस-त्वापत्तेः पिण्डान्तरस्य च गोत्वाज्जन्माजन्मस्वक्रपविरुद्धभी-ध्यासेन भेदे सुस्तामान्यत्वमसङ्गः । तदितो महान्यसनाद्धि-ध्यासेन भेदे सुस्तामान्यत्वमसङ्गः । तदितो महान्यसनाद्धि-ध्यासेन भेदे सुस्तामान्यत्वमसङ्गः । तदितो महान्यसनाद्धि-भ्वता सांवतमेव सामान्यमास्थयं न पारमार्थिकमिति । वरिह-रित । जात्विचिशेषस्येति । (२४९ । २) प्रत्ययानुद्वस्थि-

धिष मसक्षा तथा ऽपि विमतिपद्मं पति सैव छिङ्गसुन्धते । सः नित हि के चिद्धावा ये सहावस्थान ऽपि परस्परमसम्बद्धा यथा समानकाला मन्यरसरूपस्पर्का विज्ञानानि च बहुनि परेषां समानकालान्यप्यसंसर्गीणि । दिवकालाकाशात्मानश्च सहाव-स्याना अपि परस्परासंसर्गिणो वैशेषिकाणां तथा सामान्यविष सर्वासंबद्धमपि सर्वैः सहावतिष्ठते । यास्त्वस्य व्यक्तयस्ताभिः परं सम्बध्यन्ते । तथा च यत्र जायन्ते व्यक्तयस्तत्रासम्बद्धावपि स्तः सापान्यसम्बद्धाविति । तासां जन्मैव सामान्यसम्बाद्याः वच्छेदः । स च स्वकारणादनन्योष्य इति बस्तुगति प्रामाणिकी विद्वांसो नास्माद्द्यणाद्धिभ्यतीति । बाधकान्तराणि चास्यावयविन्याख्यानेन प्रवाख्यातानि । ताचदेष तद्योधि-करणं जातेः प्राप्तिमिति । ये ये दसत्वादिजातिमनपेक्षा व्यञ्जयन्ति ते ते परस्परं द्वशादिव्यक्तितया भिद्यन्ते । यजा किंशुकाशोकचम्पकादयो भिन्नास्तरवस्तथा ऽर्वाग्मागमध्यभागा-परभागा अपि भिन्नास्तस्य स्युः । अन्यनिनि तु जायमाने नायं दोषः । तस्य संबीवयवसाधारण्येन पत्यिमज्ञावमा-मस्वात्। न चैत्रपवयविनो ऽपि तावन्तः स्युरिति वाच्यम्। तस्यैकस्य सर्वावयवसाभारण्येन मत्यभिज्ञायमानत्वात् । अवय-बान्तरस्य तु नावयवान्तरे प्रत्यभिज्ञानमिति । तेषां वृक्षव्यक्ति-हेतुत्वे बृक्षानेकत्वपसङ्ग इति। सर्वापकृष्टः संघातश्चेति व्याघातः । संहत्यमानावेश्वयाऽनवकर्षादिस्यर्थः ।

सांख्यमबयबेभ्यो ऽनर्थान्तरमबयविनं मन्यमानं पति प्रयोगमाइ । अर्थान्तरमिति । (२५०।१८) पावरणसामध्यी पटस्य तन्तुनां तु पटोत्पादनसामध्येम् । तन्तुपटरूपे इति । सन्तुनां नीकपीतछोहितादिरूपं पटस्य तु चित्रं तत्र नीला-

द्वानां समवायिकारणं तन्तवः वित्रस्य तु पटः । एवं तन्तु-पट्योः सावव्ये ऽपि कश्चिद्विषेष उत्येषः । विशेषवन्तं च वैय-धिकरण्येन प्रतीयमायनत्वं तेन च भिन्नकारणत्वं भिन्नसम्बाः यिकारणत्वं साध्यत इति न सिद्धसाधनं नाष्यनैकान्तिकत्त्व-पिति । ये तु पक्षहेतू अन्यथाकारं गृहीत्वा दृषयांवमुबुः तन्मतम्रुपन्यस्य दृषयति । एके हिवति ।

अनुमानमिदानीमिति भाष्यम् । अत्रेदानीपदार्थमाह् बार्तिककारः । अथेदानीमवसरपासमिति । (२५१।५) उद्देशक्रम एव लक्षणपरीक्षयोः सम्बन्ध इद्यर्थः ।

रोधो णम् (सु ३०)॥ अपमाणपदस्य व्याख्यानः भाष्यमेकदाऽपीति। प्रतिपादकं निश्रायकम्। छक्ष्यपरत्वाः छक्षणस्य छक्षणयुक्तस्य छक्ष्यस्य व्यभिचारादमपाणत्वेन छक्ष-णमेव द्षितं भवतीत्यर्थः।

वार्तिकम् । पूर्ववदादेरुदाहरणानीति । अत्र च नदी-पूरमयूरवाशिते शेषवत उदाहरणे पिपी। छिकाण्डसश्चरणं चाचिर-मुत्पत्स्यमानस्य वर्षस्य न कार्यं न ह्यनागतं कारणं भवति पूर्वो-त्पनस्य । न च नासावक्रत्वादयो ऽप्यनागतेन परणेन क्रियन्ते तथा सति पुत्रो ऽपि पितुः कारणं स्पादिति सर्वमवदातम् ।

कार्यकारणभावन्यवस्थापनं छौकिकं भवेत । नियमवात् खलु माग्भावः कारणत्वस्य व्यवस्थापको नियमवाश्च पश्चान् द्धावः कार्यत्वस्य व्यवस्थापकः नासावक्रत्वाद्यो मरणस्य यत्कारणं तस्य पूर्वकार्याणीति प्रत्यासत्त्वा ऽनया मरणमनु-मापयन्ति । न च विपीछिकाण्डसञ्चरणं वर्षस्य कारणमनु-पळ्डथसामध्यत् । असत्यपि तस्मिन्वर्षस्योत्पत्तेः । वर्षमूळ-कारणस्य तु महाभूतसंक्षोभस्य पिपाछिकाण्डसञ्चरणं पूर्वकार्यं कथ्यमानाः खलु पिपीलिका भौमेनोष्पणा स्वान्यण्डानि भूमिः ष्ठान्युपरिष्ठाभयन्ति । तस्मात्पिपीलिकाण्डसञ्चारेण वर्षकारणः मनुषाय यदि वर्षकारणात्कार्य वेषमनुष्मिते अनुपातारः तदा पूर्वबदुदाइरणम् । अथ कार्यकारणभावमबुद्धेव तदा कार्यकाः रणभावाभावेन सामान्यतोद्दष्टस्योदाहरणमिति मन्तव्यम् । खदाहरणव्यिभिचारद्वारकमिति । स्रक्ष्यदृषणद्वारेण स्वसः णस्य दृषणमित्यर्थः । न हि व्यभिचारस्रसणस्यानुमानामाः माण्यमतिपादकस्यानुमानस्य व्यभिचारे कि वित्ममाण-मक्तीति ॥ ३७॥

भाष्ये पिपीलिकामायस्येति। प्रायशब्दः प्रबन्धार्थः॥३८॥ तदेवमनुमानलक्षणपरीक्षाद्वारेणानुमानलक्षणं परीक्ष्यः संमन् सनुमानविषयपरीक्षया ऽनुमानपरीक्षापनतार्यति भाष्यकारः। स्रिकालिविषयमिति।

तत्र वार्तिककारः सत्यां काळस्य सिद्धी वर्त्तमानत्वं परीक्ष्यते स एवापरीक्षितोऽद्यापि न सिध्यतीति काळ-स्वक्षं परीक्षते । तत्र तावदिति । (२५२।२२) स्त्रि-कारणीयमिति । (२५३।३) कारणान्तरवैकल्यं विषय-स्यायोग्यत्वमभावो वा विषयस्यति त्रीण्यनुपळाव्धिकारणानीति । अध्य धर्मोऽपि नास्तीति । भावक्षपो हि हेतुरभावाधिकरणो न भवति अभावक्षपस्य त्वभावाधिकरणत्वाविरोध इत्यर्थः । परिहरति । साधनार्थो हाचले । न हि पराभिमतो ऽभावः सर्वसामध्यरहितः साधनं कस्य चिद्धवति अस्मद्भिम-सस्त्वभावः परतन्त्रोभावाधिकरण एव नानधिकरणो नाष्य-भावाधिकरण इत्यर्थः । एवं काळस्य वाधकप्रमाणाभावस्नुक्तका साधकं प्रमाणमाह । परापरादीति । स्वयं विद्यमानयोर-

नियतविग्देशयोः समानदिकयोर्थ देशतस्सिक्षष्ठद्विपकृष्टयोर्था विमक्रष्टसिक्कष्टयोवी बुवस्यविष्योरेकस्मिन् अशीरावस्याभेदा-जुमितातीतसूर्योदयास्तमयरूपिकयात्रसयबहुत्बान्तरितजनमाने स्थ-विरे युवानं शरीरावस्थाभेदानु।भेतातीतसूर्योदयास्तमयहपाकि यात्रच्यात्पत्वास्तरितजन्यानमवाधि कृत्वा विषक्रश रूत्याते तामपेक्ष बहुतरसावित्रुदयास्तमयाविश्विष्टेन प्रदेशेन यागाद्वर्षायास परत्वस्योत्पतिः एवं मगिष कृत्वा यवीयसि सिक्छिष्टा बुद्धिरुत्यते तामपेश्या-स्पत्रदिनकरोदयास्त्रमयास्पत्वान्तरितजन्मानमवर्षि कृत्वा वि-मक्रष्टा बुद्धिरुत्पद्यते तामपेश्य बहुतरसिवश्रुद्यास्तमयमचयविः क्षिष्टेन काळपदेवीन योगाद्यवीयस्यप्रत्वस्योत्पत्तिः । तयोश्र काळापिण्डसंयोगयोः मत्यक्षत्व न लोकसिद्धं, ते एते परत्वाप-स्वे कालिप्डसंयोगादुत्पद्यवाने कालकारणविशिष्ट्रपात्मानं कार्यतया गमयतः । सुर्योदयास्तमयक्रियामच गाल्पन्वबहुत्ववि-श्चिष्टात्पिण्डादेव परत्वापरत्वे भविष्यतः कृतमत्र द्रव्यान्तरेण काळेनेति चेत् । न । सनितृसमवेतायाः क्रियायाः पिण्डेनासं-बन्वात् । संयुक्तसमवायस्त्वस्याः सम्बन्धः कालेन सर्वेगतेना-स्यास्ति, न वाकाशं सर्वगतपि परापरव्यतिकरं प्रत्यवकस्पते । अस्य स्वरूपेणाभेदात् । अपि चाकाझात्मानौ न परापरव्यति-करकारणम् अशाधारणगुणयोगित्वात् पृथिव्यादिवत् । तस्मा-स्परापरव्यतिकरकारणे कल्पनीये। ते च द्रव्यमपारतन्त्र्याद्व आकाशवसे दिक्काला उच्येते एवं यौगपद्यायीगपद्याचराक्षिप्रक सया अपि काछिलिङ्गं न होते क्रियायां तत्कारकेषु भवितुमईनित तेषु सत्स्विप काद्याचित्कत्वात् । नन्वयं काळो sपि निरंप इति तस्मिन सत्यप्येते काढाचित्काः कथं कालका-

रणम् # अपि । वद्युच्येत-एकसूर्यपरिस्पन्दाविक्षणकास्त्रसम्बन न्धिन्यः क्रियाः युगपदनेकसूर्वपरिस्पन्दावाञ्चित्रकास्तरम् न्यः क्रियाः क्रमवत्यो यौगपद्मभत्ययमोचरः । एवं बहुतराने कसूर्यपरिस्पन्दावाञ्जिकालसम्बन्धिनी क्रिया चिरमस्ययगीच-रः । अस्पतरानेकसूर्यपरिस्पन्दाविक्वमकालसम्बन्धिनी क्रिया क्षित्रप्रत्ययगोचर इति । कृतं तिई सूर्यपरिस्पन्दस्य कालावच्छे-देन । नन्वयं साक्षादेव क्रियामवच्छेत्स्यतीति । तथा च युगपदा-दिशत्यया भविष्यन्तीति। तश्र। सूर्यपारिस्पन्दस्य क्रियाभिः सम्ब-न्धाभावेन तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः न वा ऽऽकाशादिसम्बन्ध-द्वारमस्य तदवच्छेदकत्वम् । तथा हि नाकाशादयः क्रियायौगै-पद्यादिमयपनिमित्तम्, असाधारणगुणवोगित्वाद् घटवत् । एवं यौगपचादित्रवया न दिकारणकाः दिग्देशनियमानपेक्षणात् । काल्लिण्डसंयोगजपरत्वापरत्ववदिति । तस्यातसूर्यपारिस्पन्दस्य देवदत्तादिपरिस्पन्दस्य चास्ति कालेन सर्वगतेन संयुक्तसमवा-यळक्षणः सम्बन्धः । एतया च द्वारा परिस्पन्दयोरप्यस्ति सम्बन्ध इति । काळसम्बन्धानपेक्षमेव च सूर्यपरिस्पन्दावाच्छित्रस्य देव-दत्तादिपरिस्पन्दस्य ग्रहणमुपचते । यथा दण्डीति शन्दाइण्डाद-च्छित्रं पुरुषं प्रतीत्य तदम्यथानुषपस्या पश्चाइण्डपुरुषयोः संयो-गभेदो ऽवगम्यते न तु सम्बन्धकानपुरःसरं दण्डिविकानम् ॥ ऋतं परस्वापरस्वे अपि काळपिण्डसंयोगनिबन्धने ग्रहीत्वा काळो अनुमीयते न तु कालज्ञानपुरःसरं तण्डानं तत्सिद्धमरूपतया का-को ऽमत्यक्षः परत्वापरत्वाद्यनुमेयश्चेति । तस्मात्सुष्टूक्तं परा-दिप्रत्ययानां चेति। कार्यकारणविशेषापेक्ष इति। कार्यस्य परापरादेः प्रत्ययस्य च यः कारणविश्रेषोबृहुतसास्यत-

[#] कारणाहति ३ पु. पाठः।

रातीततपनपरिस्पन्दाशिक्षत्रकारुपिण्डसंयोगस्तदपेसः काल एकोऽपि परापरादिप्रत्ययहेतुः परापरत्वलक्षणगुणोत्पादनद्वारे-णेति वर्षते कारणच्यञ्जयः कालः तस्य निष्पन्नतया ज्यक्तिसा-धनत्वोपपचेः । न तु ।क्रियाच्यञ्ज्यः तस्याः साध्यतया असिद्ध-त्वाद्यक्ति प्रति हेतुभावाभावात् । तथा चातीतानागतपात्रदर्श-नाद्दर्भमानाभावेन न त्रैकाल्यविषयमनुमानं तयोश्र पितापुत्रव-तपरत्वापरत्ववद्धस्वदिधिवच्च परस्परापेक्षासिद्धिरन्तरेणापि वर्षमानकालभिति पूर्वः पक्षः ॥ ३९ ॥

तयो-स्वात् (मृ. ४०)॥ नातीतादिरूपता कालस्य कारकव्यद्भा तयोस्तादवस्थ्यात् । अपि तु क्रियाव्यङ्गचा तां खलूररीकृत्य प्रवर्तपानानयपतीतानागतवर्तपानान प्रतिपद्यते नान्यथा । यदा खल्बयं पुरुषः फलं भवर्तमानपतनाकियाविशि-ष्टं मतिपद्यते तदा व्यपादिशति पतति फलमिति । तन्मूले चा-स्यातीतानागतत्वे अपतत् फळं पतिष्यतीति । न च वर्तमानपतन-मसिद्धं येन न कालं व्यञ्ज्यात् (तदुद्वयोस्तादवस्थ्यात् अपि तु क्रियाच्यक्कचता) तदमन्त्रे कस्येदं कारणं गुरुत्वं कस्य च फर्छ कारक कस्य च फलं भृषिसंयोगः कार्यः । न च परत्वा-परत्वादीनामपि सिद्धिः परस्परापेक्षा । कि तर्हि १ सिन्नकृष्ट्य-इसपेक्षप्रपरस्वं विषकुष्ट्रबुद्धयोक्षं परस्वं पूर्वसंख्याविष्क्रकता च संयुक्तसंयोगावां सन्निकर्षः । परसंख्यावाच्छित्रता च विधकर्षः । एवं हस्वत्वदीर्घत्वे अपि परिमाणभेदी न परस्परापेक्षी पिता-पुत्री च प्रमाणप्रमेयव्याख्यया व्याख्यातौ । तस्माद्तीतानागत-योर्वर्तमानापेक्षस्वाद्वर्तमानस्य च तदनपेक्षस्वादस्ति व्रैकाल्पमिति सिद्धान्तः ॥ ४० ॥

भाष्यम् अथापीति । कस्पाद्वीतानागतावितरतरापेक्षौ

न भवतः कृतं वर्तमानेनेति शक्कां स्वयति । तिश्वराकरणाय स्त्रम्न नाती-द्धिः (स. ४१)॥ परस्परापेक्षसिद्धेर्दि वर्तमाः नाभावः सैव तु नास्तीति स्त्रार्थः । कया युक्त्योति पदनाः । उत्तरं केन कल्पेन पकारेणातीतः तदनेन वर्तमानाभावे ऽतीतः स्वक्षपाक्षेपः कृतः । हस्वदीर्घत्वादीनां परस्परापेक्षसिद्धित्वमङ्गी-कृत्यादः । तन्नोपपचाते विद्योषहत्वभावादिति । परमाः यतस्तु न चेतरेतरतरापेक्षा इस्वदीर्घत्वादीनामपि सिद्धिरिति । स्वकीयां युक्ति वार्तिककार आहः । न च वर्तमानकाः छानभ्यपगमे पतत इतीति । (२५५।६) ॥ ४१॥

वस्यमाणसूत्रावतारपरं भाष्यम् । अधिसद्भावन्यद्भाक्षाः यिति । अस्यार्थः न केवलं पतनादिक्रियान्यद्भाः वर्तमानः कालः अपि त्वर्थसद्भावोऽर्थस्य सत्ता ऽस्तिक्रियेति यावत्। तवा न्यद्भाः कालः । एतदुक्तं भवाते पतनादयः क्रियाः वर्तमानेष्वपयान्त्यपयान्तिच, अस्तिक्रियातु सर्ववर्तमानन्याः पिनी । तदेवमस्तिक्रियाविशिष्टस्य वर्तमानस्याभावे सन् बाग्रहणं मत्यक्षानुपपत्तेः। न चाविद्यमानं तस्य विवरणः मस्तिति। न च वर्त्तमानाभाववादी विद्यमानं सितंक चिद्र-नुजानाति।

अत्र वार्तिककारः पृच्छति । कथं पुनिरिति । (२५५। १७) न हि सर्वे पत्यक्षं वर्त्तमानविषयमतीतानागतयोरपि योन् गिप्रत्यक्षत्वादिति भावः । उत्तरं यस्मादिति । नाती-तानागतविषयतया प्रसक्षानुपपत्ति ब्रूपः अपि त्वतीतानागतान् धारतयेत्यथेः । भाष्यमपि वर्त्तमानाभावे प्रत्यच्चितिमस्तं सिक्षिः अस्मदादिप्रत्यक्षाविषयो विद्यमानो घटादिः प्रत्यक्षं प्रमाणमनाधारं सत्सर्वं नोपपद्यत्वइति द्रष्ट्व्यम् ॥ ४२ ॥

अब भाष्यसुभवधा वर्तमानी गृह्यत इति । तद्वतः-र्य व्याच्छे वार्तिककारा । उपपन्नश्च सन् बेघा शिचते इति । क्व चित् क्रियामाञ्जब्धकाः यथा उस्तीति । ह वितु कियासन्तानव्यक्षयः। पताति च्छिनसीति (२५६।३) अत्र हि पूर्वपरीभावः मतीयते । न च मतिक्षणमपवर्मवतः कमण एकस्य पाकस्य वा च्छेदनस्य वा पूर्वीपरीभाव इति । कर्मसंतानस्त्वास्थेयः सो ऽपि चैकग्रुपसंग्राहकमन्तरेण न अ-बत्यत उक्तं भाष्यकृता एकाथी किया कियासंसान इति । एकप्रयोजनाविच्छन्नेत्यर्थः । अत्र चाधिश्रवणादयो भवन्तु पचपर्थाः यथाऽह महाभाष्यकारः तद्भिसन्धिपूर्वकं मे-षणमध्येषणं वा युक्तं तत्सर्वे पच्यर्थ इति । रूपादिपरादृत्तिमा-न्नार्थत्वं वास्य पचे, राख्यातार्थः सर्वो ऽयमध्येषणादिर्भवतु भावनाऽभिधानः नोभयथापि का चिद्दित दर्शनक्षतिः। अनागताद्यविखनाति नानारम्भ इति । अनारम्भोऽनतु-ष्टानं न विबक्षितं यथा पश्यतीत्यत्रेत्यर्थः । अतीताद् व्यवन्छि । नारि । नोपरमो विवक्षित इति यथाऽपाक्षीदित्यत्रेत्यर्थः । संतानारम्भविवक्षायामिति । आरम्भोऽत्र चिकीर्षाऽभिषी-यतइति न विरोधः।

सदेवं वर्तमानं क्रियासद्भावमुक्त्वा तत्सम्बन्धव्यक्क्यां का-रकस्य वर्तमानतामाह । यखेदं छिच्यमानिमिति । (न) त्राहिक्य-क्रियमाणं । वर्तमानिक्रयासम्बन्धेन वर्तमानं न तु स्वरूपत इत्यथः । तस्य च कारकस्य वर्तमानिक्रियासम्बन्धमतीतानाम-तान्यस्थमप्रेक्ष्यातीतानागतत्वे । क्रियायाः कारकस्यापि व्यक्तिः तद्भावव्यक्तिः । तद्भेतुकं च देविध्यमिति प्रतिपादनपरं सूत्रमव-वतारयति । तस्मिन् क्रियमाणे । कृत-माम् (स्तू १३)।। भाष्यम् । आरक्षोऽभीष्टफः कोरीमस्त्रेन क्रियासंतानः पचतिति । वस्पपाणासंपुक्ततो-प्रयोगितंपा क्रियासंतानस्वरूपमाइ। त्रक्रोति । क्रियासंताने। (त्री) मः (त्रुः) सः विद्यतः इत्पत्रापि पूर्वपरीमावावगमादतीतानागताभ्यां संप्रक्तः प्रवेश्वतः आह् वार्तिककारः। अत्र हि केवल इति । श्राष्ट्रमाहास्म्यात्सम्पक्तें न वास्तवो, वास्तवं तु वर्तमानत्ममत स्वाह । क्रेक्लः श्रुद्ध इति । पर्यायाभिधानमायन्तिकं संपक्ति-भावं दर्शयति । यदि क चिन्मुख्यं वर्तमानत्वं नाभ्युपेयते ततः स्वत्वृत्वको भाक्तो ऽपि वर्तमानत्रयोगो ऽपि व स्यादित्यत आह् । क्रान्यस्य स्त्रोक इति ॥ ४३॥

अत्य - द्विः (सृ. ४४)॥ यथा गौरेवं गवय इत्यतिदेशवावधिसमृतिसहकारि सारूष्यदर्शनं साध्यस्य गवयो ऽयमिति संज्ञासंज्ञिमस्वन्यस्य साधनमुपमानं तच्चेदं नोपपयते विकल्पानुपक्षतेः। किं यथा गौरेवं इति गवा ऽत्यन्तसाधम्य विकश्चितं तथा सति गवान्तरमेन गवयः स्यात्। तदिदमाह भाष्यकारः न चैवं भवाति यथा गौरेवं गौरिति। चो यस्मादर्थे। तस्मायथा गौरेवं गवय इति वावयस्यार्थे भवति यथा
गौरेवं गौरिति। गवा प्रायसाधम्यीदपि गवयोपमानं न
सिच्यति। महिषस्यापि गवा प्रायसाधम्यीदपि गवयोपमानं न
स्थादि गवयाभियानप्रसङ्गात्। तदिदमाह। न हि भवति
प्रतदेशसाधम्यादप्रयानं न भवति। एकदेशोपमानस्यैवानुपपत्तेरतिप्रसङ्गाद्। तदिदमाह न हि सर्वेण सर्वमुपमीयते तथा सति सुनेरोरपि सर्पपेणोपमानमसङ्गात्॥ ४४॥

प्रसि-श्तः (सू. ४५) ॥ त्रकरणाद्यपेक्षं कि वाक्षं स्वार्थं मतिपादयति, न केवस्रम् । तद्वशास क चित्रयन्तसाधर्म्यं मतीवते क चित्रभूयःसाधम्धं क चिदेकदेशसाधम्धं, तदिह प्रतीतमहिषादिकं पुरुषं प्रति क्या गौरेवं गवय इति बाक्यमु-चार्यते तदा महिपादिपरिहाराम क्यः साधमर्थे विवक्षितिपरम-बगतं वाक्यार्थ स्मरत् महिषादिषु वने गोसाधर्म्य पश्यश्रापि न गवयसंज्ञां निवेशयति । अपि हु साधम्यवति गवयएव तां नि-वेशयति । यस्त्वमतीतमहिषादिस्तं प्रत्येतद्वाक्यमुपमानं न भ-बत्येवेति परमार्थः । यथा च प्रकरणादिवशादत्यन्तपायैकदेश-साधर्म्यमाश्रित्यातिदेशवाक्यानि प्रवर्त्तनते तथा क्रोक्तः वार्शिक-किता । नसाधर्म्यस्यादि भाष्यं नियम निषेधति न साधम्बर्ध क्रस्तभावमेव वा अर्पभावमेव वा आश्वितयां-तिदेशवाषयं प्रवर्तते । किं तर्हि ! प्रसिक्ताधम्बद्धितोः साध्यसाधनभावमाश्रित्योहिश्वेति। इतदुक्तं भवति। न नियमः, किं तु क चिल्कि चित्साधर्म्यमाश्रित्यातिदेशवाक्यं मनर्चते तच मकरणाद्युत्रेयमिति । अनभ्युपगमादिति च वार्तिकं नियमाभिमायमेव । तत्किययेव (२५७ । २३) तात्क्रियान्तरमिसर्थः ॥ ४५ ॥

प्रत्य - द्धेः (सु. ४६ ॥ यथा गौरवं गवय इति हि वाक्यं प्रत्यक्षेण गवा गवयपत्यक्षं प्रतिपादयति । न सालु श्रुतकाक्को ऽपि यदा प्रत्यक्षेण गवयं पत्रपति तदा वाक्यायीधिगमादधिकं किं चित्प्रतिपद्यते । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो ऽध्यनेन बाच्यादेवाक-गतः । तस्मात्मत्यक्षेण गवा प्रत्यक्षस्य गवयसंज्ञा-विशिष्टस्य प्रतितेरुपमानस्यानुपानतेति पूर्वः पक्षः ॥ ४६ ॥ मात्रस्यक्षे गवये प्रकाणार्धमुपमानस्य प्रकारमः
(स. ४०) ॥ मनयत्वं हि संक्षि, न न तक्ष्या गारेवं गवव
हति वांव्यात्वतीवते । अपि तु कस्य चिद्रता साह्य्यं, न न
वांव्यगतो गववशब्दस्तस्य वाचकः । तथा तदानीमगृहीतसंगतिस्वाह् । न च साह्य्यं संक्षि, तस्यात्यस्यक्ष एव गवयत्वस्य प्रत्यसत्वात्संश्वासंक्षिसम्बन्धपरिच्छेदः प्रमाणार्थः । उपपादितं चैतदुप्रमानकक्षणे । तस्मात्यत्यक्षो गवयः अपत्यक्षेण गवा प्रतीययत हति सिद्धिनत्यर्थः ।

पूर्वपक्षवाद्याह । परार्थमुपमानामिति चेन्मन्यसे सिद्धान्यादिन् ! तन्नास्ति । कृतः । स्वयमप्यच्यवसायात् । एवं हि परार्थ स्पाद्यशा गौरेवं गवय इति वावयं यदि परस्पैवाध्यवसायं जनयति तस्मात्स्वार्थम् वित्यर्थः । एतदेव दर्शयति भाष्यकारः भवति भोः स्वयमप्युच्वार्यितुर्वाच्यवसाय इति । सिद्धान्तवाद्यम् । नाध्यवसाय उच्चार्यितुः प्रतिविध्यते उपमानम् उन्द्वार्यितारं प्रति न भवति । कृत इत्रव आह प्रसिक्षसान् भ्रम्यदिति ॥ ४७ ॥

वार्तिकं तु परार्थत्वेनानुमानादुषमानभेदमाह। परार्थत्वा-वेति । (२५८।१९) ननु पत्यक्षं सारूप्यज्ञानप्रुषमानं न वैतत्परार्थिमियत आह । न हि यथागौरिति । अस्तु तर्हि बारपमेवेत्वत आह । न द्यागमोति । भिष्मयोर्प्यनुमानोपमान-योरेतावन्यात्रेण साध्यपित्युसंहारव्याजेनाह । तस्मार्थ्यते । आतिरोहितपितरत् ॥ ४८॥

श्रीक्षितप्रमाणभावस्य सा युक्तीते वार्तिककारः प्रथमम्य प्रदा-

णमावयेव परीक्षते। तस्याक्षेत्रेपो स दाब्दः प्रमाणामिति।(२५९। ८) यास्पन सति प्रया भवत्येव न न भवति तत् प्रमाणं साधका-तमस्य करणत्वात् । सत्यपि तु शब्दे प्रमा न भवतीर्ति तस्य साधकस्वं विघटयति । विषयाभावाचेति । प्रामाण्यं हि विषयवत्तया व्याप्तं सा शब्दाञ्चिवत्तेमाना प्रामाण्यमपि निमर्त्त-षति हसतेव निवर्त्तपाना स्वव्याप्तं शिशपात्वम् । द्विविश्वश्र विषयः प्रसक्षः परोक्षश्च । तत्र पूर्वः प्रत्येक्षस्यः प्रमाणस्य विषयः 🗗 अमत्यक्षश्चाविनाभृताल्जिङ्गाद्वगन्तच्यः । तद्दनपेक्षणे असम्बन् व्याविशेषात्सर्वे सर्वस्माद्रम्येत । तथा च सर्वः परोक्षार्थप्रत्ययो Sतुमानव्याप्तः । न च प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यापन्यो राजिरहितः। तस्मान द्विषयाभावादिषि न शब्दममाण्यमिति । यसाधतसत्यप्रमिः तेरिति । तन्न । असिव्हत्वादिति । न शब्द्मात्रं मपानपपि त गृहीतः स्मर्यमाणसम्बन्यश्च । न चेटशे शब्दे सति मामा व भवति । याद्ये तु सति ममा न भवति नासौ ममाणिक्यर्थः। तन्महत्त्रत्ययकर्तृत्वादिति । (२६० । ३) महस्वपरिमाणं हि महतो विशेषणं तस्र ज्ञातं विशेष्ये महति प्रमाणम्।

तदेवं सिद्धममाणनावस्य शब्दस्यानुपानाद्भेदं परीक्षमाणः पूर्वपक्षयति । अनुमानं शब्द इति ।

क्राब्दो-त्वात् (स. ४९) ॥ यज् ज्ञानं मत्यक्षेणानुष-स्रभ्यमानार्थविषयं मत्यक्षस्य पश्चादुपजायते तदनुमानं यथा ऽग्निमद्धूमज्ञानं तथा च शब्दज्ञानं तस्मादनुमानगित्यर्थः ॥४९॥

अधिप्रष्टक्तिकत्वं पकारभेदरहितत्वं मत्यक्षानुमाने ति पः रोक्षापरोक्षावगाहितया पकारभेदवती इत्यर्थः ॥ ५०॥ ५१ ॥

सिद्धान्तस्वरूपमुपक्रमते । यत्ताचिदिति । एतेम-संशया-दिष्ठ व्याभिचारेण, ते Sपि हि त्रिकालविष्याः इति । अस्वयद्याः तिरेकोषपत्तिमात्रं प्रत्यक्षे Sप्यक्ति । प्रत्याष्ट्रनाङ्गान्वयञ्चातिर-कज्ञानं तु अन्याहर्श सन्दे अन्याहर्श त्वसुमाने, तद्धि प्रस्थमं अ तापेक्षमनुमाने, सन्दे तु तदनपेक्षमित्यत्र सूत्रं भवति ।

आसो या (सू. ५३) ॥ यो सत्यन्तादृष्ट्रपृष्टीः स्वर्गापुर्वन् देवतादिः स वाक्यार्थरूपः तथा हि—

> 'बज दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिकाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पद'मिति ॥

स्यमी वाक्यार्थः । एवमपूर्वमिष, तत्त्वलु स्वर्गनरकादिहेतुः कालान्तरस्थायी पुरुषविशेषगुणः स्वकार्यविरोधीति वाक्यार्थ, एवं देवता ऽपि । सा ऽपि हि स्क्तहविर्धागनी सहस्राक्षा युपेतदेहादिमती वाक्यार्थ एव । नैवैष शब्दाहते अस्मदादिनसः भादिगोचरः। न चाग्रहीतं छिङ्गपरिमन्त्रवर्षितुमहेति। ज चा-मुहीते सक्किनि शक्यग्रहः सम्बन्धः । पदं तु यद्यपि पदार्थ-सङ्गतिसंबेदनमवेशने । यद्यपि सदार्थ एव पदार्थान्तरविशिष्टो बानवर्षेः । वेऽपि वाक्यार्थे सर्गादी पदार्थस्मरणद्वारेण प्रवर्शन मानं सङ्घतिश्वहानपेक्षमेव स्वर्गरूपवाक्यार्थे कुर्वन्ति स्वलोकसिद्धं सुखजातीयसुद्धियः छोके सिद्धेरेव दुःखाद्यसंभेदैविधिष्टं स्वर्भ-पदवाइयं मतिपादयन्ति नापदार्थे बाक्यार्थे कुईन्ति वाक्यार्थे च पद्मचनं स्वर्ग इति चथा श्रोत्रियंक्छन्दो ऽधीतइति । यथा चक्षुसह्यो द्वादिष्वग्रहीतसङ्गतयः पवर्चन्ते एवं पहार्थसङ्गति-अहापेक्षाण्यापि पदानि वावधार्थबोधने न सङ्गतिग्रह्मपेक्षनते, कार्यन व्यक्तात्वमाष्यभावस्य सङ्गतिग्रहानपेक्षेत्रयो अपि च पद्ये-देभ्यो वाक्यार्थावक्षेत्रकार्यदर्शनात् । तस्यास पदं तदयी बा वानग्राश्चीवनोचे लिक्नं तत्र सम्बन्धग्रहानप्रेशत्वाद स्वादिनोधे मक्षुरादिवत् ।

• स्यादेतत् । या भूत्पत्यक्षतोष्टप्रमञ्जूषानं वाच्यार्थे सामान्य-तोह्यं भविष्यति । यदापे च बाक्यार्थे साध्ये पदानामपक्षध-र्मत्वं यद्यपि च पदस्मारिताः पदार्था व्यभिचारिणः तथा Sप्याकाङ्कारोग्यतासत्तिविशेषणाः पदार्थाः संसर्गे छिन्नं भवि-व्यन्ति । तथा हि यश्र दुःखेनेत्यादि।भिः पदैः स्मारिताः पदार्थाः गुष्पप्रधानभावेनावास्यिताः संसर्गवन्तः आकाङ्कायोग्यतासत्तिमध्वे सति पदेः स्मारितत्वाद् गामभ्याजेति पदस्मारितपदार्थवत् । संसर्गस्य च संग्रुथयाना एव विशेषो न पुनराजानतो ऽस्तिकश्चिद्विशेषः । संस्डिपमानाश्च पदैरेव स्मारिता इति संसर्गविशेषपतिळम्भः । स एव च वाक्यार्थ इति सिद्धमानुमा-निको वाक्यार्थ इति । गामभ्याजेत्यत्र पदार्थीनां संसर्गवश्वं च वाक्वश्रवणसम्बन्तरवयोज्यहद्भवृत्वस्यनुमितपदार्थसं सर्गेषस्यया-दवगतम् । तदेतदचतुरस्रम् । पदानामेव पदार्थस्मरणाबान्तरच्या-पाराणां वाक्यार्थेवमां प्रति करणतया श्रमाणश्वात् । तेवां चाप-क्षधर्मतया चिक्रश्वानुपपत्तेः । यदि तु पदानि पदार्थमात्रपर्यंब-सितंद्रशीनि न वाक्यार्थेपत्ययपराणि स्युः ततो न पदार्थाना-माकाङ्का ऽस्तीति वाक्यार्थमत्ययो न भवेत्। न खल्वाकाङ्का विना सिन्निवियोग्यताभ्यामेव पदार्थाः संस्टब्यन्ते यथा ऽपमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषो ऽपसार्यतामित्यत्र पुत्रसम्बन्धेन निराकाङ्को राजा न प्रुरुषेण सम्बद्ध्यते । न च पदानां वाक्यार्थप्रश्ययप-रत्वमन्तरेण तरस्मारितानां पदार्थानामाकाङ्कास्ति 🕩 न हि यद्येन विना न भवति तत्तदाकाङ्कृति येन कारकं क्रियामपेक्षेत द्रव्यं वा गुणं तथा सति पटो भवतीति वात्रयं न निराकार्ञ्क स्यात् । पटस्य द्रव्यस्य गुणाकाङ्कित्वात् । तस्माद्रक्तः पटो भवः तीत्यस्यैकदेशः पटो भवतीति साकाङ्कत्वादनमाणमेवं पटो

भवतीति हि बाक्यं यं कं निव् गुणं गृहीत्वाऽनाकाञ्चं प्रमाण-मेब, यदा पुना रक्तः पढो मनतीत्यस्पैकदेशो वं कं चिक् गुणमा-क्षिप्य निराकाङ्कः एवं विभागे सति निराकाङ्करवेन वाक्यभेदः स्यात् । रक्त इत्यपि च वावयं यं कं चिद्र गुणिनं क्रियां च कां िबदाक्षिप्य निर्देणुयात्। म च विशेषदर्शने सति नाक्षेप इति युक्तम्। एकवाक्यतायां सक्यां विशेषदर्शने अनाक्षेपः। अनाक्षेपे च सन त्येकवानप्रतेत्यन्योन्याश्रयापचेः । तस्माहाक्यार्थमतिपादनपरः समभिन्याहृतपदकदम्बस्मारितःवेनापर्थवसानमेव पदार्थानामः काङ्केति युक्तमुत्पस्यामः। तथा च पटो भवतीत्येतावन्मात्रं निर्।-कार्क्कं यं कं चित्र् गुणमाक्षिप्य निर्हणोति रक्तः पटो भवतीत्यक्र तु रक्तपदस्यापि समभिन्याहारात् पटादिसंसम्परस्वमिति पटादि संसर्गमन्तरेण रक्तश्वमपर्यवस्यत् पटादयश्च रक्तरवसंसर्गे विना उपर्यवस्यन्तः परस्परसंबन्धा भवन्तीति सिध्यसेकवाकाताः। तस्यात्पदान्येव पदार्थस्मरणद्वारेण तस्तंसर्गे स्वभयन्ति वाक्यार्थे प्रमाणं तेषां चापक्षधर्मतया न लिङ्गत्वम् ।

स्यादेतत् । अयं पदकदम्बकविद्रोषः स्पारितपदार्थसं-सर्गवान् आकाङ्कादिमन्दे सति पदकदम्बत्वात् मामभ्या-जेतिपदावलीवादिति नापक्षधर्मता । मैवस् । अन्योन्याश्रया-पत्तेः। कर्मकारकं हि पटादन्यद्वस्तुतः सिद्धं शानस्थाय फुळाय करवते । यथा ऽग्नियत्ता धूमस्य वर्षतस्य वा ऽग्निसयोगः न त्वविश्वानजनकर्वं तद्वता । फलव्यक्कां हि तकानुपजाते फर्क करवते । तथा च फळावजनने सत्यभिवचा तद्वचायां तु कर्मिक फुछोपजननमित्यन्योन्याश्रयापत्तिः । न हि फुछकर्मणोरीक्यम् । न दि हुझ एव च्छिदा भवति । तदिह संसुर्गदक्वं पदानां तज्ञा-नजनकृत्वं नानुपानसाध्यं भवितुपद्ति । न सम्मिश्नास्यनकृत्वं भूगस्यानुमानसाध्यपित्युक्तम् । स्मृतिजनकत्वमप्येषां वावयार्थेप्रवायनाथ कल्पितं न संबन्धान्तरं व्यनक्तीति । तित्सद्धमेतन्न
पदानि वाक्यार्थवाधे छिन्नमप्तधर्मत्वान्मनोवदिति । अपि च
छोक्तिक एवार्थः परीक्षकरिनुगम्यते न तु स्वकृतछक्षणानुरोधेनाछोक्तिक एवार्थः परीक्षकरिनुगम्यते न तु स्वकृतछक्षणानुरोधेनाछोक्तिकमास्थीयते । न च क्रेशेन कथा चित्रपणाढ्या पन्नधर्मतां
कर्रपयित्वा छोकः पदेश्यो वाक्यार्थमवगच्छति अपि तु स्वतनेत्रेश्य एव तेश्य इति सिद्धः शब्दस्य प्रमाणस्यानुमानाद्भेदः ।
आप्तोक्तस्वं तु स्वर्गादिमतिपादकस्यागमस्य प्रमाण्ये छिन्नभेव । न
चैतावता तद्यं आनुमानिको भवति । न हि प्रवृत्तिसामध्यितुमितन्नामाण्यस्य प्रस्यक्षस्य विषयो भवत्यानुमानिकः । अर्थक्रियं
दि प्रमाणं प्रामाण्यविषये च प्रकृतिसामध्यित्रोक्तस्वं इति । एवं
ब्यवस्थिते अभ्युचयमात्रतया भाष्यवार्तिककाराभ्यामाप्तोक्तत्वाअयत्वानाश्रयस्वे शब्दानुमानभेदहेतुत्योपन्यस्ते इति मन्तव्यम् ।
एक्तेन प्रकृतिभेदकथनेनाद्धिप्रश्चातिकत्वं ब्याख्यात्तम्-निराक्रार्यतया ।

संबधन्धात्मतिपत्तेरतुमानं शब्द इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तद्तुभाष्य दृषयति । यत्पुनरेनदिति ।

अस्पेद्रिमिति षष्ठीविशिष्टस्पेति भाष्यं तस्य व्या-ख्यानं वाच्यवाचकभाव इति । स्वाभाविको हि शब्दार्थयोः संबन्धस्तथा स्यात् तादात्म्पलक्षणो वा मत्याय्यमसायकभावो वा माप्तिलक्षणो वा, तत्राव्यपदेश्यपदेन मत्यसलक्षणस्थेन ता-दात्म्यमपाकृतम् । शब्दार्थयोः माप्तिनिराकरणहेतुना चोपरि-ष्टादीत्पत्तिकः मत्याय्यमत्यायकभावो निराकारिष्यते । तेन मा-प्रि निराकरीति भाष्यकारः माप्तिलक्षणास्त्विति । एकेन्द्रिय-प्राह्मभ्योदि माप्तिः मसक्षा यथा ऽक्कुल्योः न तु शब्दार्थयोरके- निद्रयग्राह्मता तस्मान्नानयोः प्राप्तिः मत्यक्षगम्या वायुवनस्परयोरिवेत्यर्थः । नतु शब्दस्यार्थः समानोन्द्रयग्राह्म एव तत्क्षयं नेनिद्रयेण गृह्मते शब्दस्तस्य विषयभावमतीतो ऽर्थ इत्यत आह ।
न्यस्ति चातीन्द्रियविषयभृतो ऽपीति । शब्दग्राहकेन्द्रियमतिपतित इन्द्रियमात्रमतिपतिश्चातीन्द्रियः स च विषयभृतश्चेति
कर्मधारयः । तदेतव्यस्माच्छब्दस्येति वार्तिकेन व्याख्यातम ।

प्राप्तिलक्षणे चेत्यादि भाष्यं व्याच्छे। नानुमानेना-पीति । उपसंपद्यते । प्राप्नोति गच्छतीति यावत् । आग-च्छन्तपलभ्येत मोदकादिः न चोपलभ्यते तस्मान्नागच्छति शब्ददेशपर्थः । ततश्चास्मिन्पक्षे शब्देन लोकव्यवहार उच्छि-चेता । अथ शब्द इति । २६२ ।६ न तावद् गुणस्य शब्दस्य गतिरुपपद्यते तस्मारसंतानदृष्या शब्दोऽयं देशमागच्छतीति वाः च्यं तथा च नित्यत्वच्याइतिरित्यर्थः । शङ्कते । अथ नाग-च्छतीति । भवति विद्यतइत्यर्थः । अभूत्वा भवनं भवत्यर्थ इति मत्वा निकरोति । नित्यश्च भवति चेतीति । शाङ्कि-ता स्वाभिनायमाह । अथ नागच्छतीति। निराकरोति । न सर्वार्थेति । न हि समानदेशाः समानेन्द्रियग्राह्याः मातिनियत-व्यञ्जकव्यञ्जा दृष्टा इत्यभिषायः । सामान्यस्याश्रयोपल-बिबर्ब्यक्तिहेतः न पुनः शब्दस्याश्रयोपलब्धिरस्ति यतः शब्दो व्यव्येत । प्रत्युत शब्देनैवाश्रयो व्यञ्जनीयः स्था-त्।। तथा चार्थाश्रितः शब्दस्ताल्वादिभिरपाप्तैः सर्वान्यति व्यक्त इत्युक्तदोषापत्तिः।न च शब्दस्यार्थे द्वतिरनुभवगोचर इत्याह । न च चाच्ये कृत्तिः । आगमात्वातिपत्स्यत इति (२६३।७) निरुक्तादिरागयः। उत्तरं स एवायामिति। निरुक्तादीनापर्यसम्बन्धे प्रतिपादकत्वं भवेत् । स एक

तु विचार्यत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ पूर्वपक्षवाद्याह । शब्दार्थेति ॥ ५४ ॥

सिद्धान्तवाद्याह । न सामिधिकत्वादिति । अ-भिषानाभिषेयानियमनियोग इति । अभिषानाभिषेय-योर्नियमो गोशब्दस्य सास्त्रादिमानेत्रार्थ एवमश्वशब्दस्य के-सरादिमानेवेति । तस्मिक्षियोगे।बोद्धव्य इति भगवतः परः मेश्वरस्य सर्गादौ सो ऽयं समय इति अर्थः । तस्मि-न्तुपयुक्ते ज्ञाते शब्दार्थव्यवस्था भवति । सम्बन्धवादिनी-ऽऽपिचाऽयमवर्जनीय इति । ये ऽपि मीमांसका वैयाकः रणीं वा स्वाभाविकं शब्दार्थयोः सम्बन्धमास्थिषत तेषामपि नैव सत्तामात्रेण गमको ऽपितु ज्ञातः सन्, विज्ञाने चायमस्य वाच-क इति वा ऽस्मादयं बोद्धव्य इति वा संकेत एवोपायः । वृद्ध-व्यवहारो ऽपि गवादिशब्दानां देवदत्तादिशब्दवत्संकेतपूर्व एव । तदूरमस्तु संकेत एव, कृतमत्र स्वाभाविकेन सम्बन्धेन, तन्मात्रा-देव प्रयोगप्रतिपत्तिव्यवहाराणाम्चपपत्तेरित्यर्थः । नन्वेयं सपयः केषां चित् पदानागसति स्वाभाविके ८र्थैः सम्बन्धे न कर्तुं शक्यः निहिंदय हार्थे त्रुयादयमस्माद्धोद्धव्य इति । न च निर्देशो Sसति स्वाभाविके सम्बन्धे केषां चिच्छब्दानां सिध्यति । सङ्केन ताधीने तु वाचकत्वे सर्वेषामकृतसमयत्वात् किं केन निर्दिश्यते । तस्मारसंकेतकरणमेव स्वाभाविकसम्बन्धं प्रतिपादयति शब्दाना-मित्यत आहा। प्रयुज्यमानग्रहणाच्चेति । परमेश्वरेण हि यः सुष्ट्यादौ गवादिशब्दानामर्थे संकेतः कृतः सो ऽधुना हृद्धः व्यवहारे प्रयुज्यमानानां शब्दानापबिदितसंगतिभिरपि बालै:-शक्यो गृहीत्म । तथा हि रुद्धवचनानन्तरं तच्छाविणो रुद्धा-न्तरस्य प्रवृत्तिनिष्टतिभयशोकहर्षादिप्रतिपत्तेस्तद्धेतुं प्रययम्-

नुमिनीते बालः । सस्य च सत्स्वप्यन्येष्वर्थेषु भूतस्य अभूतस्य षा अवणसमनन्तरं च भवतो वाक्यअवणहेतुतामवगच्छति तहः वयवानां च पदानामात्रापे।द्वापनेदेन तद्वधंत्रत्ययोवजनावायदर्श-माचेषु तेष्वर्धेषु तेषां तेषां पदानां वाचकत्वं कल्पयति । एवं पदावयवेषु बक्कत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । सो ऽयं दृद्धव्यवहारः साम्यातिकानां संकेतग्रहोपायः सर्गादिश्वां तु महर्षिदेवतादी-वां परमेश्वरानुप्रहाद्धभन्नानवैराग्यैश्वर्यातिशयसंपन्नानां परमे-अरेण सुकर एव सङ्कतः कर्तुम् । तद्यवहाराच्चास्पदादीनामपि सुग्रहः संकेतः (तद्यबहारपरम्परागतश्रास्पदादीनापपि) संके-अग्रहो न सम्बन्धस्मृतिमपेक्षते । आप्तपरम्परात एव ततो निः शङ्कव्यवहारोपपत्तेः। अत एवाह भाष्यकारः स्त्रौकिकाना-मिति। स्यादेतत्। यदि शब्दानां साङ्केतिकः सम्बन्धो न स्वाभाविकः कृतं तर्हि साध्वसाधुविभागपरेण व्याकरणेन, स्वाभाविकं हि यस्य वाचकत्वं स साधुरसाधुश्चेतरः, सामयिक-त्वे तु सर्वएव साधवो ऽसाधवो बेत्यत आइ । समयपरिपा-लनार्धे चेदमिति । पारमेश्वरसमयपारिपालनार्थभित्यर्थः । तथा च येषां पदानां येनार्थेन परमेश्वरेण कृतः समयः तानि तत्र साधूनि असाधूनीतरत्रेति विभागाय व्याकरणपर्धत्रदिति सिद्धम् । अर्थरूपस्तुषोळेशोऽर्थतुषः स नास्ति, केवळं परैः पाप्ति-ळक्षणः सम्बन्धः कल्पित इत्यर्थः । तथा च स्वाभाविकसन्ब-न्धाभाबादनुमानाभेदायाविनाभावासिद्ध्यर्थं स्वाभाविकसम्बन्धा-भिधानमयुक्तिपिति सिद्धम् ।

वार्तिके स पुनः समयः कुत इति । यदि न के चनापि शब्दा न प्रसिद्धसम्बन्धास्ततो ऽश्वनवपतीतिः समय इति भावः। उत्तरं पद्शानात् । पदं ग्रायते व्युत्पाद्यते अनेनेति क्युत्परया क्याकरणापित्यर्थः । ननु सर्वेषां शक्दानामविदितसः कृतिः कथं व्याकरणादिष शब्दमात्रात्समयं मातिष्यते इसत आह् । लोकत्रक्षेति । बद्धक्यवहारावधृतसमयो व्याकरणात्साध्वः साधुविभागं च मतिषय तहत्यर्थः । तदेतद्विभजते । तदिदं शाः इसमिति ।। ५५ ॥

एवं ताबद्दष्टेनैव समयेनोभयसिद्धेन श्रन्दार्थव्यवस्थापन-स्योपपत्तेनीत्यन्तापरिदृश्यमानस्वाभाविकसम्बन्धकरपना युक्ते-स्युक्तं सम्मत्यनुपपन्नो ऽप्ययं स्वाभाविकः सम्बन्ध इत्याह ।

जाति-त् (सु. ५६) ॥ स्वाभाविको हि सम्बन्धः क्रस्य चिच्छब्दस्य केन चिद्येनास्ति न सर्वस्य सर्वेण । तथा सति शब्दार्थव्यवस्था न स्यात् । एवं च तर्हि न ऋष्यार्थम्ले-च्छानां नियमः स्यात् । तथा हि यवशब्द आर्थेदीर्घशुके पदार्थे प्रयुच्यते, ते हि यवशब्दाहीर्घश्च पदार्थं प्रतिपद्मन्ते म्ळेच्छास्तु नियक्कं प्रतिपद्यन्ते । एवं त्रिष्टत्शब्दमृषयः स्तोत्रीयानवके प्रयु-जनते । आर्यास्तु छताविशेषे । सोयमनियमो न स्पात्स्वामाविके सम्बन्धे, न हि स्वाभाविकसंबद्ध आलोको क्रवेण सहस्रेणावि शिल्पिभीरसादिसम्बद्धः शक्यः कर्तुम् । यतस्ततो रसादयो ग्रम्पेर्न् । नापि तत्र संकेतेन स्वाभाविकः सम्बन्धो व्यव्यते । सदेव हि व्यज्यते नासत् । नो खलु यत्र घटो नास्ति तत्र तं मदीपः शक्तो व्यङ्कतुम् । सो Sयमनियमः सामियकत्वे उप-वद्यते पुरुषञ्जाधीनत्वात् । तस्याश्चानिवमात् । न तु स्वाभा-विकोन इति । न च वाच्यं सर्वएव शब्दाः सर्वेरेवार्थेः स्वभाव-तः सम्बद्धाः संकेतेन तु नियम्यन्ते इति । प्रमाणाभावात् । जातिभेदेन चार्थभेदमत्ययस्य संकेतभेदादप्युपपतिरिति। बन्बा-र्धदेशवर्तिनां म्छेच्छानामार्थव्यवहारनिश्चितसंकेतानां नानिग्रम इत्यतः आहः वार्तिककारः (२६५।२) ज्ञातिविशेषका-च्देनेति ॥ ५६ ॥

तद-भ्यः (सु. ५७) ॥ अनुपानानतर्भावे कदाचिद र्थाविनाभावाञ्चवेच्छब्दस्य प्रामाण्यं तद्वहिभीवे तु सुलपमस्यापाः-माण्यमिति मस्बाऽनुमानभेदाभिघानामन्तरमयामाण्यमाह पूर्व-पक्षी । तस्येत्यादिभाष्यं तद्वात्तिककारो ध्याचष्टे । तदित्य-भिकृतशब्दाभिधानादिति । बास्त्रे हास्मिनिःश्रेयसाधिगः गवपरे तन्नान्तरीयकतया वेदमामाण्यच्युत्पात्नमाधिकतामित्यधि-क्रतः शब्दो बेद इत्यर्थः । स्पादेतत्-अनृतत्वममामाण्यमिति पर्यायः तथा च प्रतिद्वार्थ एव हेतुरित्यत आह । अप्रामाण्यम-र्थस्याप्रत्यायकत्वम् । अर्थस्येत्यविपरीतस्येत्यर्थः। पुत्रकामे-ष्टिकारीयीदयो हि ऐहिकफला नामुब्मिकफलाः ऐहिकत्वेनैव तत्फलस्य चेतनेन काम्यमानत्वात् एतच्छरीरोपभोगयोग्य-त्वाच । विरुद्धार्थे(पस्थापकत्वेन) सहासम्भवो वाक्ययोवी पदयोर्वेति । अत्र भाष्यकारेणोदितहोमादिविधिवानयाना निन्दाभिन्यांघात इत्युक्तमधिकविवसया वार्तिककार आह । अग्निहोस्रमिति । होमकालानामुदितादीनां निन्दया प्रतिवे घात्। ननु मध्याद्वापराहसायाद्वा भविष्यान्ति होपस्य काला इत्यत आह । न चान्य इति । तेषामि सर्वेषामुदितकालत्वा-दित्यर्थः । यस्तूदयानन्तर एव काल उदितकाल इत्पुच्यते तथा चान्यो ऽस्ति कोल इत्युक्ते व्याघाते न तुष्यति तं मत्यन्यथा व्याघातमाह । उद्तिनानुदितेति । अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्ति-बाक्येन विहिते अग्निहोत्रनामनि होमे तदनुवादेनैकं बाक्यमु-दितं काछं विषये, अन्यया ऽमुदितकालमपरं च समयाध्युः क्तिकालं, न चैक एव होपस्तदा तदा अन्यः कर्तुम्। न च

कालगुणानुरोधेन प्रधानस्य होषस्याद्यचितिते युक्तमः। अ चोदितादिवावये होषस्याभ्यासः श्रूयते । तस्मात्यस्यर्व्याधाताद्दः
पाषाण्यमेष साधीय हति । नन्वते ऽनृतत्वादयः सर्ववेदवावयाव्यापिन इति भागातिद्धवयाः हेत्वाभासता इत्यतः आह ।
हष्ट्यान्तत्वेनित । अयमत्र प्रयोगः । पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासवाव्यानि अप्रमाणम् अनृतत्वादिभ्यः क्षाणिकवावयवदिति । एवं
शेषाणि वेदवावयानि अप्रमाणं वेदवावयत्वात् पुत्रकामेष्टिवावयवदिति । पर्युदासं साध्यम्रक्तवा तेनैव हेतुना प्रसज्यप्रतिषेषसाध्यमाह । अग्निहोन्त्रादिवाक्यानां वेति । तद्न्यवावयं पुत्रकामेत्यादि ॥ ५७ ॥

प्रं पूर्वेपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमुपक्रममाणः मथमं तावद-नृत्वं द्वपति—

न क-त् (सु ५८)॥ फलादर्शनमन्यथा उप्युपपद्यमाः
मैं नामृतत्वं साधयति ततश्चासिद्धपनृतत्वं हेतुरित्यर्थः। स्यादे
तत्-इष्टेश्चोदितत्वादनपेक्षेयं (साधयति) पुत्रकारणिति
किमस्याः कर्मकर्तृत्रेगुण्यं करिष्यतित्यत् आह । इष्टेः करणासाधनत्वेनोति।(३६६।५)दृष्टसहकार्यदृष्टं कारणं न केत्रलं, ततो
दृष्ट्वेगुण्यादुपपन्नमभवनं फलस्येत्यर्थः। अपेक्षणीयं कर्तारमाह
पितराचिति। करणमाह। इष्ट्येति। क्रियामाह। संयुज्यः
मानाचिति।

इष्ट्याश्रयंताबादिति भाष्यम्। समीहा-तद्ब्रसमिदाः दिकमीनुष्ठानं तस्या-भ्रेषो श्रंशो ऽननुष्ठानमिति यातत् । अविद्यान्प्रयोक्तिति । विदुषो श्रधिकारः सामध्यीत् । अत एव सीशूद्रतिरश्चामसमर्थानामनिधिकारः विद्वानिष यदिद्विजाः तिकमेहानिहेतुं कमे असहत्यादि क्वतवान तत्कृतमिष कमे क-

छायः न कल्पते कर्तत्वे वैगुण्यादिति दर्शयति । कपूरेकि । कपृयं निन्दितं कर्म आचरतीत्याचरणः पुरुषः । इविरसंस्कृतः तमपूतमभोक्षितं वा। उपहांतं वनमाजीरादिभिः। मन्त्रा न्यूनाः क्रमविशेषेण। दक्षिणा दुरागता दौत्यशूतोत्काचादेर्षुष्ठादुपाः यादागतेत्यर्थः । अन्त्राहार्यमिहं दाक्षणा । सा तता न्यूना वा दीयते यावत्या पुरुषो न तृष्यति । स च पुरुषाहारो जरत्वरस्वे-नापान्यतया निन्दितः । मिथ्यासंप्रयोगः पुरुषायितादिपीतरि, योनिच्यापदो नानाविधाः पुत्रजनप्रतिबन्धहेतवः, । लोहितरेत-सो बीजस्यो पहतत्वं यतः पुत्रजन्य न भवति । मिध्वाभिः मन्धनं यतो नाम्निजीयते । कर्पवैगुण्यकर्त्वेगुण्ये आह वार्ति-ककारः । तथेष्टेः साधिवतुरिति । मन्त्राणामसामध्यी-दिति । मन्त्रादिसाधनानां पुत्रकामेष्ट्यादीनां कर्मणामित्यर्थः । नतु यदि निरपेक्षा नेष्टिः साधनं स्ताँस्तर्धनपेक्षमाणौ पितरावेव सम्यक् संयुज्यमानी पुत्रस्य जनकी, कृतमत्र पुत्रका-मेञ्चा, अत एव म्लेन्छ।दीनामिप पुत्रजन्मोपपद्यत इत्यत आह। त्तत्सहकारित्वादिति । (२६७।६) नान्वयव्यतिरेकगम्य-**बिष्टेः सहकारित्वपपि त्वागगम्यं, म्लेच्छादीनां पुत्रजन्म** जन्मान्तरीयादष्ट्वशादित्यागमपामाण्यादनुसरणीयम् । दृश्य-मानकर्षकर्त्वेगुण्ये च फलानुत्पादो ऽद्दष्टपपेक्षणीयं मूचयति। तदनेन पुत्रकामेष्ट्यादीनामनियतफल्लत्वमपि सूचितं भवति । तथा कर्मान्तरप्रतिबन्धेन कर्मकर्तृसाधनावैगुण्येऽपि फछानुत्प-पादः समर्थितो भवति । ऐहिकफळेषु तु कारीयीदिषु साधन-वैगुण्यं परिहारः। अनुतत्वादप्रमासामिति चंदिति । अभिवि-द्योषणत्वेनोपयुक्तानाविष पश्चानिष्कृष्याभिधानं न दोषावहीयति भावः। उत्तरं किमिद्मिति । नम्बर्शापतिपादकत्वं प्रतिज्ञातमे-

तदेवानृतत्वं च हेतुरिति मतिक्षाहेत्वोरयभिद इत्यत आह । अन्ततत्वं चेति ॥ ५८ ॥

यत्पुनक्ता मुद्दिते होतव्यमित्यादीनामेव परस्परव्याघात हित तन्नाह। उभयेति । (२६८।१) विधिषरेषु वानयेष्वेकेकेन्नेव वानयेनोभयवाक्यार्थभितिषेषानिभिधानाभान्यथा नान्नामाण्यमित्यर्थः। यद्यपि चैको होमः समुच्चयेन तदा तदा न शक्यः कर्तुं तथा ऽपि विकल्पेन करिष्यते बहुळं हि विकल्पे छोके ऽप्युपल्लभ्यते। बस्तु हि व्यवास्थितं न विकल्प्यते अनुश्रुने चानागतोत्पाद्ये विधिमतिषेषाविकल्पानामिवरोधः स्वक्ष्पानिष्पत्तेरिति। वाक्यार्थां न कर्त्तव्य इति। वावयं तक्ष कर्त्तव्यमित्यस्यार्थः। कामतो वा प्रकल्प्येति। परस्परव्याहतार्थे मकल्प्येतेत्रयेथः। अभिहितंविति। यदनेन वावयेन स्वसामध्येनाभिहितं तद्वा परीक्षकरवित्येष्वान्त्रयते। यदनेन वावयेन स्वसामध्येनाभिहितं तद्वा परीक्षकरवित्येष्वान्त्रयते। अभिहित्तेति। विहितानुवादो वेति वव चित्पाटः। विहितो होमस्तस्यानुवादः कालविशेषविधानाययिति। विहितानुवाद एव न्याय्यः कालविशेषविधानाय न तु कालान्तरपतिषेधो ऽर्थः कल्प्यतहत्यर्थः॥ ५९॥

एकाद्य सामित्रेन्य उत्पत्ती पठितास्तासां प्रथमोत्तमयो-स्त्रिवचनं पञ्चद्शारखं मन्त्रस्य प्रयोजनवतः साधयत्सप्रयोज-नमिति ॥ ६० ॥

तदेवं वेदपामाण्यहेतु नुद्धृत्य प्रामाण्यसम्भवहेतुः सूत्रकारेण वक्तव्य इति पूर्वे वार्तिकारः स्वत एव तावत्प्रामाण्यसंभवे-हेत्नाह । पुत्रकामे छिन्ति । सीत्रं हेतुमवतार्याति सम-स्तानीति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

विविविधायकः (सु. ६३)॥ तस्य व्याख्यानं य-

द्वाक्यमिति । चोदकं भवर्तकम् । अत्र चारोग्यकामः पथ्य-मदनीयादित्यादित्याद्यपदेशश्रवणसमनन्तरं पथ्यात्रने प्रवत्तमान-मानं प्रयोज्यवद्धमुपलभ्य बालस्तस्य पविचिहेतुं प्रत्ययमनुपि मीते अस्य महत्तिः प्रवतकपत्ययपूर्विका स्वतन्त्रपहत्तित्वा-न्मत्प्रहत्तित्रतस्य विमनुमाता च्युत्वितसुः स्मातमसिद्धमेव मवर्तकज्ञानमनुमिनोति, नादृष्टपूर्व, न हिस्वात्मनि पूर्वसिद्धे प्रदू-तिहेती दृष्टे संभवत्यदृष्टकरुपना न्याय्या । न चैप शब्दतद्यापार-पुरुषाशयनिरुपाधिषवर्तकमात्रापूर्वेषरययानात्मनि प्रवर्तकानव-गतवान येन तेषु प्रवर्गकत्वशङ्का ऽप्यवतरेत् । स्तन्यपानादि-विषयककार्यमत्ययो ऽस्य मनतेक इति चेत् ? किं पुनरेतत् कार्य-मिति । पुरुषमयत्रः कृतिस्तद्याप्यस्वमिति चत् । ननु कृतिरिति मानसी प्रवृत्तिः तदुपहितं कार्ये प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिफलं वा फलोदेशेन पुरुषपष्टतेः, तदवगमः प्रवृत्तिहेतुः । प्रवृत्यवगतिस्त-हिं मद्वतिहेतुरित्युक्तं भवति । (न चाननुविधेयो ऽश्रद्धेयः) न वाननुविधेयनियोगेष्वस्माकं व्युत्पन्नानां नास्ति प्रवृत्यवगमः न चास्मान्प्रवर्तेमहि । अपि चेयं प्रवृत्तिः प्रयत्नापरनामा इच्छा-द्वेषयोनिरसति कारणे न स्वज्ञानमात्रादुदेतुमईति । न चेच्छाद्वे-षार्वेत्र प्रशत्तिहेत् छिङ।दिगोचराविति सांप्रतप् । तत्स्वछ छिङा-दिगोचरो ऽभ्युपेयः । यत्स्वज्ञानेन प्रवर्तपति । न तु स्वसत्तया शब्दस्य ज्ञापकत्वादनुत्पादकत्वाच । न चेच्छ।द्वेषौ स्वज्ञानेन प्रव-र्तयतो यतः प्रदाति प्रति झानाय शब्दमपेक्षेयाताम् । अपि तु सत्तया तस्पात्तदेव लिङादेर्जाप्यम् । ससं ज्ञानमिच्छादेषौ पस्ते तत्र फलं निसर्गसुन्दरतया ज्ञातमात्मनीच्छां पस्ते एवं तद् पायो ऽपि तत्त्वा ज्ञातः फलसम्बन्धादात्मनीच्छां, तस्माद् द्वयमवाशिष्यते फलं तद्भुषायो वा, तत्र फलस्य यद्यपि स्वत

एवेच्छादिविषयत्वं तथा ऽपि तद्विषयंच्छा न तत्र प्रवर्तियतुष-हिति तस्यायोग्यत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वानुपपत्तेः । न च फलगांच-रेच्छा अन्यच तदुपाये स्वकार्य प्रयत्नं जनियतुमहिति इति प्रय-त्वयारेकविषयत्या कार्यकारणयोः सम्प्रतिपत्तेः । न च तत्स-म्वन्धात्तदुपायो नेष्यते येन फलच्छाया एवोपायविषयप्रयत्नप्र-सबहेतुःवं कल्प्येत । यथा ऽऽहुः

"अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति विमातिषिद्ध"मिति ।

तस्मादिष्यमाणमपि फलं प्रद्यात्तिषयत्वाभावाञ्चात्मिनि स्वज्ञानेन प्रवर्तकं, तदुपायस्तु मद्यत्तिविषयत्वादिष्यमाणत्वाच्च स्वज्ञानेन प्रवर्तकं इति युक्तमत्प्रयामः । बालानां तु स्तन्या-दावपेक्षितोपायताञ्चानं प्राग्भवीयव्याप्तिग्रहणजनितसंस्कारानुद्यः त्विष्ठशादुत्पन्नव्याप्तिस्मरणानां तज्जातीयत्वालिङ्गज्ञानजमनुमान-भेव । एतच्च पूर्वभिषात्यस्तस्मृत्यनुसन्धानादिखन्नोपपाद्यिष्यते । अत एव प्रयोजनलक्षणं व्याचक्षाणेनोक्तं वार्त्तिककृता

"इदं सुखसाधनित बुद्धा सुखावासये यतते इदं दुःखसाधन मिति चावगम्य दुःखहानायेति"। तस्माद्येक्षितोपायता प्रवर्तना स्वात्मिनि सिद्धा दृद्धस्यापि प्रवृत्तिहेतुरिखनगच्छिति व्युत्पिसुर्वाछः। सा च छिङाः दिश्रवणसमनन्तरमुपजायमाना छिङाद्यर्थे इति निश्चिनोति। न चापेक्षितोपायतामात्रं प्रवृत्तिहेतुः भवति हि धजमानः निर्वर्तिता कारीरी कृषीवळानामपेक्षितोपायो न चैते ऽस्यां प्रवर्तन्ते तस्याः सिद्धत्वात्। तस्मात्कर्जुरपेक्षितोपायता प्रवृ-तिहेतुरित्यास्ययम्। न च सिद्धे कर्तृता ऽस्ति। यथा ऽऽह भग-चान् जीमिनिः।

"शास्त्रफळं प्रयोक्तरि तल्लक्षणन्वा"दिति । स्रोके च क्रियैवापेक्षितोपायः शब्दार्थ इति तदनुसारेणाग्नि- होत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्याद्यो ऽपि वैदिका उपदेशाः क्रियामेवापेक्षितीपायमभिद्यति । साचियमाश्चतरिवनाश्चिन्यप्यवान्तरापूर्वव्यापारा सती चिरभाविने ऽपि फछाय करूपते । कृषिरिव
निदायसमयजन्मा हेमन्तसमयभाविने सस्यायेति । नापूर्वस्यात्रापेक्षितीपायत्वं करूपयितव्यम् । भवतु वा तदेवापेक्षितीपायप्रवृत्तिहेतुस्तथा ऽपि कर्जुरपेक्षितोपायतास्त्रभणसमानोपाधिविंधिश्चव्दस्तदेकोपाधिसम्बन्धात्काचित्तियायां क चिदपूर्वे मवतत्त इति न का चिदर्शनक्षतिः । तदेवम्रपदेशे नियोष्यप्रयोजनकर्मणि व्युत्पन्नस्तानेव शब्दान् नियोवतुं मयोजनक्रमण्याद्यादौ
मयुज्यमानानुपर्रभयाध्यणानुज्ञावाचकत्वमप्यवगच्छिति । अग्निहोत्रादिवाक्यानां तु नियोज्यमयोजनकर्मवाचिनामुपदेशत्वमेव ।
तस्माद्यद्याद्वाध्येषणामन्त्रणोपदेशाः सर्वे विध्यस्तथा ऽपीहोपदेशो विधिराभिमतः तस्मात्सुष्टूकं यद्वाक्यं विधायकिमिति ।
कन्नपेक्षितोपायताद्वापकािवर्थः ।

विधिस्तु नियोगों ऽनुज्ञा बेति भाष्यमनुभाष्य व्या-चष्टे। विधिस्त्वित। (२६९।११) यदेतद्दिनहोत्रं जुहु-यात्स्वर्गकाम इति वानयममहत्तप्रवर्षकळक्षणम् कर्त्रवेक्षितोपाय-तां शापयद्विधिः तदेव तत्साधनद्रच्याद्यवाप्तिप्रवृत्तिमनुजानाति। एतदुक्तं भवति ये हि द्रच्याजनियमविधयो ब्राह्मणस्य मित्र-हादिनेत्येवपाद्यः ते च रागतो धनार्जने महत्तानां ब्राह्मणानां छोक्कितंनिकोपायमयुक्ती सत्यां नियमपराः पुरुषार्था न कत्व-र्थाः क्रतुविधयस्तु धनसाधनास्ते ऽन्दिताः पर्यवस्यन्तो ऽपि न धनार्ज्ञनं तिक्षयमं वा मयुज्ञते पुरुषार्थत्वेनैव तस्य मयुक्तत्वात् केवळमनुजानित, तस्मानदेवाग्निहोत्रादिवान्यममाप्ते ऽग्निहो-त्रादी विधिर्य्यतः माप्ते साधने ऽनुहेति ।सिद्धम्। समुश्चये वाशब्दः ॥ ६३ ॥

स्तुतेरुपयोगद्वयं प्रदृश्या धर्मे कर्ज्ञच्ये विधिना प्रवृत्ती कर्त्त्रच्यायां च सहकारिता, प्रशस्तिमिति ज्ञात्वा प्रवर्त्तमानाः पुमासः प्रवर्तन्तेतरां सा च प्रवृत्तिः श्राद्धस्य धर्भे प्रसृते नाश्रा-द्धस्य । तथा च श्रूयते——

"यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेवास्य वीर्यव-त्तरं भवतीति"।

तत्र पृत्तेः कार्ये सहकारितामाह । स्तूयमानामिति । विषेः कार्ये सहकारितामाह । प्रवर्तिका चित ।
कथं प्रकृतिपुराकल्पावर्थवादाविति । चरकाध्वर्युपुरुषसम्बन्धश्रवणाद्वपाहोमपृषद्ाज्याभिधारणयोः क्रमभेदस्याप्राप्तस्य
पुरुषविशेषधमेतया विधायकं प्रकृतिवावयम् । तथा बहिष्यवमानसामस्तोममन्त्रसम्बन्धस्य पूर्वकालपुरुषसम्बन्धितया श्रवणादिदानीतनपुरुषधमेतया विधायकं पुराकल्पवावयं कस्मान्त
भवतीति भावः । उत्तरम् । स्तुतिनिन्दावाक्यंन कस्य चिद्विधेः शेषभूतेन सम्बन्धादिति । न ताबदेतेषु वावयेषु सिद्धाभिधायिषु विधिश्रुतिरस्ति । तत्र किमश्रूयमाणो विधिः कल्प्यतामाहो प्रतीतेन विधिनैकवावयतेति । तत्र कल्पनालाघवात्यतीतेन विधिनैकवावयतेव ज्यायसी-पूर्वपक्षे विधिकल्पना तदेकवावयताकल्पनमितिद्वयं कल्पनीयम् , जत्तरस्मिन्तु एकवावयतामात्रमिति भावः । स्फुटतरस्तुतिनिन्दामतीत्यभावाच प्रकृतिपुराकल्पयोः स्तुतिनिन्दाभ्यां भेदेनोपन्यास इति ॥ ६४ ॥

विधि-वादः (सु. ६५)॥ विद्यामधिकृत्य स्तु-तिर्वोच्यते निन्दाविति । यथा ऽश्वमेषेन यजेति विषेर्थ-बादो यो ऽश्वमेषेन यजेतेइति । किमर्थ ? स्तोतुं, तरित मृत्युं

तरति पाप्मानमिति स्तुतिः उदिते होतव्यमित्यस्य विधेरर्थ-षादो यदुदिते जुहोतीति । किमर्थम् ? निन्दितुं, क्यावो बा अस्या-हुतिमभ्यवहरतीति निन्दा । मयोजनान्तरमाह । विधिश्लोषी वा Sिमर्भाधतहति । यथा "यदाग्नेयो Sष्टाकपालो पवती"स्या-दिभिरुत्पत्तिवाक्यैः षडाग्नेयादयो यागाः पौर्णमास्यमावास्या-कालसम्बन्धा विहिस्तास्ते च विधय इष्टाभ्यपायताह्याः स्ववा-क्ये चेष्टमनासादयन्तः सापेक्षाः । एवमाघाराद्युत्पत्तिविधयोऽपि कालाविशेषासम्बन्धा इष्टापेक्षा एव, तत्र 'य एवं विद्वानपौर्ण-मार्सी यजते य एव विद्वानमावास्यां यजत'इति कालविशेषमं-बन्धेनोत्पन्नानामाग्नेयादीनामनुबादः। किमर्थे १ यदाग्नेयो ऽष्टा-कपाळ इत्याद्युत्पत्तिविध्यपेक्षितेष्टसम्बन्धनियमार्थे, दर्शपौर्णमा-साम्यां स्वर्गकामो यजेतेति षण्णामेवाग्नेयादीनां कालविशेषस-म्बन्बोत्पन्नान्दितानां फलसम्बन्धो यथा स्याद् मा भूदाघारा-दीनां काळासम्बन्धेनोत्पन्नानामित्येवमर्थम् । अत आधारादयः 'फछवत्सिक्यावफलं तदक्ष'मिति दर्शपौर्णमासाक्षतयाऽवातिष्ठन्त-इति सिद्धं भवति । सो ऽयं फलसम्बन्धनियमो विविशेषः तद-र्थमनुवाद इसर्थः । एवमग्निहोत्रं जुहोतीति विहितो होमोऽ नूचते । किमर्थ ? दध्यादिगुणविशेषविधानार्थम् दंध्ना जुद्दोति पयसा जुद्दोतीत्यादिषु । सो ऽयं गुण-विधिविधिश्रेषः इति मयोजनान्तरमनुवादस्याहः । विहिता-नन्तरार्थ इति । यथा सोमो विहितो 'दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन पजेतेति' । एव'मध्वर्युग्रीहपतिं दीक्षियत्वा ब्रह्माणं दीक्षयतीति' । विभागेना ऽर्थग्रहणारप्रामाण्यं भवितु-महेलीति । पामाण्यं भवतीत्वर्थः ॥ ६५ ॥

नानु-सः (सु. ६६)॥ भाष्योक्तमनुवादस्य प्रयोज-

नमविदुषः पूर्वः पक्षः ॥ ६६ ॥

शीघ-षः (सू. ६०) वार्तिकं यथेति । (२००१५)
यथा शिघं गम्यतामित्युक्ते शिघतरं गम्यतामिति न
पुनरुक्तम् । तरपः क्रियातिशयमतीतेः एवं शीघं शीघं गम्यतामित्यभ्यासात्क्रियातिशयमतीतेः सक्चदुच्चरिताचानवगतेः क्रियातिशयस्य प्रयोजनवानभ्यामः । क्रियाविशेषणातिशयो ऽपि
कियातिशय प्रयोजनवानभ्यामः । क्रियाविशेषणातिशयो ऽपि
कियातिशय प्रवेत्पर्यः । अवगतं तावच्छीघं शीघं गम्यतामित्य
त्राभ्यासातिशयमतीतेरनुवादस्य विशेषः । पचति पचतित्यदौ
को विशेष इत्याह । कः पुनरसौ विशेषो यः पचति पचतीत्यादौ भवतीति । न च वक्तरम्यथा मत्ययः श्रोतुश्चान्यथा
येन विमित्तपत्तेः श्रोतुः मत्ययो श्चान्त इति कल्प्येतेसाह ।
यथा च श्रोतुरिति । एचमन्यो ऽपीति । यथा ग्रामो ग्रामो
रमणीय इत्यादिरिति ॥ ६० ॥

अनन्तरसूत्रावतारणपरं भाष्यं किं पुनः प्रतिपेधित ।
तदनुभाष्य ब्याचष्टे । किं पुनिरिति । उत्तरं निति । पुन्छिति ।
किं कारणम् । उतरं न साधनमन्तरेणिति । पुनः पुन्छिति ,
कुतः तहींति । (२७१।१) उतरं प्रमाणतः । पृन्छिति ।
तिनिकं प्रमाणम् । तत्र ताबदद्वेपापाण्यसम्भावनायां प्रमाणमाह । अर्थिविभागवत्त्वम् । न त्वेतद्वेदपापाण्ये प्रमाणं बुद्धाबुद्धादिपणीतेनागमेनार्थिविभागवता अनैकान्तिकत्वात् । वेदपामाण्यप्रमाणं तु सूत्रोक्तम्—

मन्त्रा त् (स ६८)॥ चश्चान्दः पूर्वहेत्वनुकर्ष-णार्य इति । पूर्वस्य मामाण्यसंभावनाहेतोर्थिविभागवस्वस्थानु-कर्षणार्थः । संभावितो हि पक्षो हेतुना साध्यते न त्वसंभावि-तः । यथा ऽऽहुः

''संभावितः मतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना । न तस्य हेतुभिस्राणमुत्पतन्त्रेन यो हन" इति ॥ सूत्रं व्याच्छे यथा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानीति । पुरुषः स्य भगवतो वेदकारकस्य विद्योषः मत्यक्षीकृतहेयोपादेयता तेद्धतुभूता भूतदया षथाधैचिरुयापियम च करणपाटवं चे ति। विशिष्यते हानेनैव पुरुषः पुरुषान्तरेभ्यो ऽनाक्षेभ्य इति। त्रिविधेन विद्<mark>रोषणेने</mark>स्युपलक्षणं करणापाटनमपि द्रष्टन्यम् । एतदत्राकृतम् । अनन्तान्तर्गाणिकसुखदुःखभेदवन्तः प्राणभु-द्भेदा दृश्यन्ते । न चैषां वैचित्र्यं खाभाविकमिति तृतीये निवे-दयिष्यते । न च दष्टकारणमात्रनिवन्धनं तस्य दृष्टव्यभिचारः त्वात् । तस्माद्दष्टसहायमद्यष्टिमस्य वैचित्र्यस्य कारणं तश्चापूर्व-मिति च धर्माधर्माविति चारुयायते । तच कस्य चित्पत्यक्षं म-न्वादेरित्युपपादितम् । तनुभुवनादिलक्षणस्य कार्यस्य कर्ता त-चिमीणसमर्थः समस्तवस्तुतत्त्वज्ञः क्रेशकमीविपाकाशयापरामृष्टः परमकारुणिकस्तनुभुवनादेरेव कार्यादनुमीयते इति चतुर्थे उप-पादयिष्यते । सो ऽयमात्मीयहिताहितपाप्तिपरिहारोपायानवि-द्वः प्राणिनः पश्यन् प्रत्युतानेकविधदुःखद्दनदह्यमानानवळो-कयन कथं न तप्येत तप्यमानो वा हिताहितपरिहारोपायतक्वं बिद्वान कथं नोपदिशेत् अन्यथोपदिशेद्वा । तस्मादनेन परम-कारुणिकेन पृथिव्यादि सृष्टा प्रजाश्चतुर्वियास्ताभ्यो हिताहित-प्राप्तिपरिहारोपाय उपदेष्टब्यः । न ह्ययमनुपदिवय स्थातुमईति । प्रजानां पितृकल्पस्य चास्योपदेशो देवर्षिमनुष्यगोचरश्चातुर्वर्षेन .चातुराश्रम्येण चाडऽदराद्याह्यः । घायेश्च हिताहितप्राप्तिपरिहा-रोपायानुष्टानाय । तस्माद्यो वर्णाश्रमाचारव्यवस्थापक आगमो महाजनपरिगृहीतः स तत्प्रणीत आप्तोक्तत्वात्प्रमाणं मन्त्रायुर्वे-द्वाक्यवदिति संप्रसाध्यते । कतमो इसावागम आप्तोक्तः किं

भाक्यभिक्षुकदिगम्बरसंसारमोचकादीनामागमाः किं वा वेदा इति । तत्र शाक्याद्यागमानां बुद्धर्षभादयः प्रणेतार इति स्फुट-तरमस्ति स्परणं न तुक्तळक्षण ईश्वरस्तेषां कत्तें।ति । न चैते शौद्धोदनिषम्रतयः तनुभुवनादीनां कर्तारो येन सर्वेङ्गा इति निश्चीयेरन तदुपायानुष्ठानेन तु संभाव्येतैषां सर्वज्ञना न च स-म्भावनामात्रेण तत्मणीतेष्वागमेष्वाद्यासः पेक्षावतां भवितुमहीति । न चैनेषामागमा वर्णाश्रमाचारव्यवस्थाहेतवः नो खळु निषे-काद्याः क्रियाः इपशानान्ताः भजानामेते विवधति । न हि प्र-माणीकृतबौद्धाद्यागमा अपि स्रोक्तयात्रायां श्रुतिस्मृतीतिहास-पुराणनिरपेक्षागममात्रेण पवर्त्तनते । अपि तु ते ऽपि सांदत-मेतदिति बुवाणा लोकयात्रायां श्रुत्यादीनेवानुसरन्ति । त-स्माद्भवतु वेदेषु जगन्निर्भातकर्वकत्वस्मृतिः मा वा भूद् तएव त्वोइवरप्रणीता इति पद्मयामः। न ह्येते चैत्यवन्दनादिवाचय-वदन्यकर्तृकाः स्पर्यन्ते । न चान्य आगमो छोकपात्रामुद्रहन् महा-जनपरिग्रहीत ईश्वरमणीततया स्मर्थमाणो दृश्यते । न चेश्वरो Sन्पदिशन्त्रवस्थातुमईनीन्युक्तं, तत् पारिशेष्याद्वेदा एव सक-ललांकयात्रामुद्दहन्ता हिताहितमाप्तिपरिहारोपायमुपदिशन्त इन श्वरप्रणीता इत्यवगच्छामः । तथा ह्यतएव वैवर्णिकेरद्ययावत्प्रय-क्षेन गृह्यन्ते धार्यन्ते च । तदर्थपालनायां च महर्षिपरंपरा-भिरङ्गोपाङ्गतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि पणीतानि । बुद्धादिवा-क्यानि तु न छोकयात्राग्रुद्रहन्ति। न च तत्र छौकिकानामवि-गानं, न च विगायतां सांद्रचामित्युक्त्वा ऽपि तद्यीनुष्ठानम् । तस्माद्विगानात्केश्चिदेव म्लेन्छगदिभिर्मनुष्यापसदैः पशुपायैः परिग्रहासैतेषामाप्तोक्तत्वसंभवः । न सैतेषां मन्त्रादिवास्यवद्वेदः मुळकतया प्रामाण्यमिति सांप्रतम् । अध्येत्रध्यापयित्रनुष्ठानकर्तृसा- मान्यस्य श्रेट्मूलकत्वानुमानालिक्षस्य स्मृतिवेदयोरिव बुद्धादि-वाक्षयेष्वभावादः । तत्सर्वद्वत्वसंदर्धेन चानुभवमूलकत्वाऽनिश्च-मात् । मन्त्रायुर्वेदेषु महत्तिसामध्यीनुमितमायाण्येषु वैदिकशा-नितकपौष्टिकादिकर्माभ्यनुद्धानात् रसायनादिकियारम्भे च वेद्यविद्वतचान्द्रायणादिषायश्चित्तोषदेशादायुर्वेदेनाप्याप्तप्रणीतेन वेदानां प्रामाण्यमभ्युपेयते । तत्सिद्धमाप्तप्रणीता वेदाः प्रमाण-मिति । अभ्युष्चयमात्रं तु कारीमीदिषु संवाद इति ।

... एतदेवाऽभिषेत्य बार्तिककारः मयोगमाह । अस्य प्रयोगः प्रमाणं वेदवाक्यानीति । मयोगान्तरमाह । एककर्त्रकत्वे-नेति । मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि सर्वज्ञकर्तकाणि महाजनपरिग्रहे सति अलौकिकार्यप्रतिपादकत्वात्। यानि तु न सर्वज्ञपूर्वकाणि तानि नैवंद्भाणि षथा वातप्रत्रीयवाक्यानीति व्यतिरेकी हेतुः । पथा च बुद्धादिवाक्यान्यलौकिकान्यपि न महाजनपरिग्रहीतानि तः थोक्तमनन्तरमेव । मन्त्रायुर्वेदवाक्यानां च सत्पपि महत्तिसाम-अर्थे तास्रां तासामीवधीनां तत्संयोगभेदानां च तत्तदक्षरावापी-द्धारभेटस्य च नासर्वद्भः सहस्रेणापि पुरुषायुषैः शक्तः कर्त्तु प्रथमपन्वयव्यतिरेकौ । न चानिदंपयमता तत्परिहारः सर्गादौ तद्संभवात् । दृष्टिमहाभलयौ चानुमानामभाभ्यामुपपाद्यिष्येते इति सर्वे रमणीयम् । तदेवं सर्वक्रपूर्वकत्वे सति सिद्धभाष्ट्रोक्तत्वेन मन्त्रायुर्वेदमामाण्यमोदनार्थी पचेदिति छीकिकवावयवदिति। यदि न नित्यानि कथं प्रमाणम् । अनित्यत्वे हि पुरुषाणां वि-चित्राभिसंधित्वेन भ्रमशङ्का न च शक्याऽपाकर्त्तुं, तस्मादपौठ-षेयत्वमेव पुरुषाश्रयान्दोषानपाकुर्वद्वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकमिति भावः । उत्तरं प्रतिपादकत्वादिति । आशोक्तत्वेन।नित्यस्या-पि निश्चायकत्वादित्यर्थः ।

के चिचिता (२७२।५) मनास्रमणानयं कियां कुर्वत्त्रमाणं, न च नित्यस्यार्थक्रियाङ्ख्यि तस्मास प्रमाणिन-त्वर्थः। निराकरोति। तत्तु न सम्यगिति पद्याम इति । यथा च नित्यस्याप्यर्थक्रियासम्भवस्तथा तृतीये बक्ष्याम इति भावः । आत्मा चेति मगाहेतुतापात्रविवश्वणा न तु कर-णुत्वाभिन्नायम् । प्रमाणदाब्दस्येति । अत्रापि न करणस्ववि-वक्षया किं तु प्रवाहेतुवात्रविवक्षवेति द्रष्टव्यम् । इतरवस्तुक्ताः धकत्वेनेति । इतरस्य परमाणुगतस्यैव मूर्त्तत्वादेः साधकत्वे-नेत्वर्थः ।

तदेवमेकदेशिमतमपाक्तत्य स्वमतमाह। तस्मादिति । स च संसारानादित्वादिति । (२७३। १७) यद्यपि वर्ण-प्रदेवाक्यानि प्रत्युच्चारणमन्यानि तथा ऽपि गत्वादिसामान्याव-च्छिन्नानां गकारादीनां तत्समृहानां च वाक्यानां शक्यो गी-त्वादिसामान्यावाञ्चित्राभिः शावलेयादिव्यक्तिभिरेव संकेतो ग्र-हीतुमिति भावः । मन्बन्तरंति । महाश्रुखये स्वीक्वरेण वेदान् मणीय सष्ट्यादी सम्पदायः मबत्यंत एवेति मावः । शेषं भाष्यं ब्राक्तिकं चातिरोहितार्थमिति ॥ ६८ ॥

इति मिश्रश्रीवाचरपतिविरचितायां न्यायवार्तिकः तारपर्यटीकायां हितीयाध्यायस्याचमाहिकम्।

अवधार्थ इति भाष्यम् । त्रमाणानां विमागोद्देशो यः सो Sययार्थः । तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्ठे प्रत्यक्षेति । (२७४१३) एवं विभान्तस्याक्षेप इति भाष्यपतेन सूत्रं व्याख्याय प्रकारा-न्तरेणापि व्याचष्टे। संज्ञायव्युदासार्थे वा प्रकरणम् । सूत्रं तु संशयार्थम् । न चतुद्वं निश्चेतुं शन्यं, कस्मात् । ऐति-खार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् । परेरम्युपगतादस्माकं संभवादिति मुत्रार्थः । तात्वर्यान्तरमाह । विधीति । विभागी-देशो ऽधिकनिवेषपर इति पूर्वपक्षे अपयार्थः प्रमाणोद्देश इति पूर्वे व्याख्यातं, सम्प्रति तु पत्यक्षादिविधिपरो ऽसाबारम्भः प्रत्यक्षानुमानोपमानदाब्दाः प्रमाणानीति । अधिकनिषे-धस्त्वर्थछभ्य इति पश्चमभिषेत्योक्तमित्यपौनकत्त्यम् । तात्पर्यानत-रमाह दोषवतामिति । तात्पर्योन्तरमाइ प्रत्यक्षादिष्विति । अन्तभीवपरात्मकरणाद्याद्विभागोदेशस्य यथार्थता सिध्वतीत्य-र्थः। देश्ववति । सिद्धस्वादिति । न हि यावत्सुच्यते सूत्रकारेण ताबद्ददबग्रुपपादनीयं भाष्यकारादिभिरपि तद्रुपपादनासिद्धे-रिति भावः । परिहरति नावधारणप्रयोजनस्य प्रमाणान्तर-निरासस्येति । यत्स्चनपात्रादनुक्तमपि स्वभ्यते तत्स्वत्रकारेण नोच्यते यद्य सुचितपपि तिरोहितमिव तत्सुत्रकारेणोद्घाटनी-यमेव, न हि तत्रास्ति निश्चयो अस्मद्भिमतमेव वदन्ति भाष्य-कारादयो नान्यदिति भावः।

किमञ्चार्थादापचत इति पशः। उत्तरं सत्सु भवतीति। (२७५ । १) प्रत्यनीकस्य ग्रहणादिति । अयां पातप्रसनी-कस्योपात्तस्य ग्रहणात्तद्विरोधिनः पातविरोधिनो बाय्बश्रसंयो-गस्य ग्रहणं तदिदं किलाभावाख्यं प्रमाणं प्रमीयते मेघोटये sवि यचोयपाताभावेन वाय्वभ्रसंयोग इति ।

सिद्धान्तमाह तान्येत्रानीति। ननु थविष्यत्यसौ विषय उक्तस्रभणनामगोषरः प्रमाणानाम् प्रवर्स्यन्ति च तप्रीतिह्यादीन् नि प्रमाणान्तराणीत्यत् आहः। विषयाभावाचेति । चोद-बति अय प्रयोजनभेदादिति । तदेतद्तिपसङ्गापादनेन दृष-यति । एवं तर्ष्काष्टत्वामिति । न तावत्सन्ति ताहशः प्रयोजन-सामान्यविशेषाः यैः प्रयोजनवन्ति प्रमाणानि परस्परतो व्या-वर्षयेयुः अपि तु भेद्रमात्राद्यावर्त्तयन्तीति वक्तव्यम् । तथा चाति-प्रसङ्गनाष्ट्रत्वसंख्याव्याद्यत्तिरिद्यर्थः । अथ विषयसामान्येति । रूपत्वादिकं विषयसामान्यं तस्य स्वस्वव्यक्तिष्वव्यतिरेक एक-स्वं तस्मादिद्यर्थः । निराक्षरोति । न युक्तस्तर्ज्ञाति । निरूपधान-स्वरूपमेकं व्यापकत्वान्वितत्वसंक्षित्वोपघानास्य इति चत्वारो विषयसामान्यविशेषा इति चतुष्ट्रभतिषेभो न युक्तमित्पर्थः ॥१॥

यद्येतानीति । यद्येतिश्वादीनि प्रमाणानि क प्रत्यक्षादी किमैतिश्वाद्यन्त भवतीति वक्त ध्यम् । अप्रमाणस्य प्रभाणान्त भीवो न भवतीति प्रमाणानीत्युक्तम् । यत्स्वस्वनिर्दिष्ठपवक्तुकं प्रवाद्यारम्पर्यमैतिश्चं तस्य चेदाप्तः कर्त्ता नावधारितः ततस्तत्प्रमान्ष्यमेव न भवतीति यदीत्युक्तम् । अयाक्षरपरम्परेत्यवगतं तत्रान्त्रमेव क्ष्मविश्व इति शब्द छक्षणान्नातिवर्तते तदिद मुक्तम् । समानस्रभ्यापक्ति । (१७६ । १) असत्यु मेघेषु दृष्टिनं भवति सत्यु भवतीति सेवमर्यापनिः क्रयम्मस्त्रमेन संग्रश्चते । उत्तरं द्वयोरिति । अत्रोद्यहरणमाह । यत्र यत्रीति ।

खदाइरणस्य साध्यविकलत्वमुदाइरति । एके तियति । यदि दिवैव न भुक्कशति कालविशेषप्रतिषेधो निश्चयिते ततो राष् भौ भुक्कशति कालान्तराविधावं गम्यते न तु कालविशेषिमश्चयो sि तु दिवा शुक्रप्व नेति । भोजनादिकियायाः या Sन्या SSसनादिक्रिया तिभ्वषेषिन रात्रिभोजनाक्षेत्रादिति । दिनैकः न भुक्कात्यस्यैकस्य प्राप्ती भवेदात्री भुक्के इति क्रियान्तरानियेकाः निषेधस्य च प्राप्ती न वक्तव्यं रात्री भुक्रहस्यर्थः ।

तदेतद्द्वयति । एतन्तु नं सम्वागिति । पानिपूर्विका हि पतिषेषा भवन्ति। च चेह भुझानस्याभुझानस्य वा क्रियान्तराभावः मसक्ता येनासौ मतिषिध्यते भुक्रएव नेति । न हि कश्चिष्भुद्भ एव न भुझानो न वीक्षते । अन्ततोन Sस्त्यादेरपि क्रियायाः भावात् । व्यापृतः कदा चिषा व्यापान रान्तरं कुर्वादिष कि पुनरच्यापुतः स हि च्यापारान्तराण्य-व्यासकः करोत्येवेत्यर्थः । उपसंहरति लस्मादिति । काळम-तिषेधो दिवैव भुक्त इत्यस्य मातिषेध इत्यर्थः । क्रियान्तरम-तिषेधनिष्टत्तेरसम्भवेन निराक्रतत्वादमाप्तत्वात्र प्रतिषेष इति भावः । कियान्तरप्रतिषेध इति । अन्तरशब्दो विशेषवचनः तेन भोजनक्रियाया यदन्तरं विश्लेषः क्रियान्तरराहतत्वं सुक्लएक तस्य प्रतिषेध इत्पर्यः । सामान्यतोद्दष्टामिति । यत्र न का-र्यकारणयोगेंम्यगद्यकभावः तत्सामान्यतोदृष्ट्रमिति ॥ १ ॥

सत्यमेलानीति भाष्यम् । तस्यार्थः । सत्यमेतान्यैति-ह्यादीनि प्रपाणानि न तु प्रपाणान्तरं नैत्र प्रप्राणान्तरपञ्जपाना-दिभ्य इत्युक्तम् ! न तु श्रमाणत्वमेवामीषां न मृष्वामइ इति बावः । वार्तिकम् अर्थापात्तमात्रस्येति । (२७० । २) दिवा न भुक्ते इत्यादेरर्थापत्तरैकान्विकत्वादिति ॥ ३ ॥

स्वमतेन दुषियत्वा सीत्रं दूषणमाह । यामपि भवातिन ति । न सत्सु मेधेषु दृष्टिर्भवत्येवेत्यर्थी यंन व्यभिचारो देश्येतावि तुः असरमु न मयतीति । तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यदि तु यत्र निषये ऽर्थापिन्तिकान्तिकी ततो विषयान्तरं करुपित्वा ऽनैकान्तिकं देश्येत ततो यः प्रतिषेपविषयः प्रापा-ण्यमर्थापत्तः ततो विषयान्तर्मर्थापत्तेः सन्तं प्रतिषेपविषयं क-रुपित्वा प्रतिषेपस्यापामाण्यं शक्तुमो वक्तुं तथा च प्रतिषे-भाषामाण्यासार्थापत्तेर्यामाण्यामित्याह ।

प्रति-त् (सू. ५)॥ एवं क्षेकान्तिकः प्रतिषेषः स्याद्
यद्यर्थापतेः प्रामाण्यं सत्तां च प्रतिषेषति । न तु सत्त्वं प्रक्षिषे-द्धपर्दत्यनैकान्तिकत्वात् । न हि पदनैकान्तिकं तत् सर्वे नास्ति प्रपेयत्वादीनां नित्यत्वसाधने अनेकान्तिकानां सत्वात् । ध-स्मादर्थापन्तेर्विद्यांष इति । (२७८।१) अर्थापन्तेर्विद्योषः प्रामाण्यं न क्षर्याणितमात्रं सत्तेति ॥ ५॥

न चानैकान्तिकश्वं प्रमाणश्वप्रतिषेधे ऽस्तीति यदि पन्यते पूर्वपक्षी, प्रवं तहिं—

तत्प्रामा-एयम् (सु. ६)॥ विप्रतिपत्तिरमतिपत्तिकी निग्रहस्थानिमति बदत इत्यर्थः ।

या ऽवि वीमांसाभाष्यकृता ऽर्थावित्तहदाहृता जीवतश्चेत्रस्य गेहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्थादृष्टस्य कल्पनेति । तद्यमुमानमेव यदा खळु सस्नेकत्र नास्ति तदा ऽन्यत्रास्ति यदा वा
ऽच्यापक एकवास्ति तदा ऽन्यत्र नास्ति सो ऽयं स्वक्षरीर एव
च्याप्तिप्रदः सुकरः । तथा च सतो गेहाभावदर्शनेन छिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुपानम् । न च तस्य सस्वेन गेहाभावः शक्यो
ऽपहोतुं येनासिद्धो गेहाभावो न हेतुः स्थात् । गेहाभावेन वा
सम्बमपन्हूयेत येन सम्वमेत्रानुपपद्यमानं न स्वात्मानं बहिरवस्थापयेत् । तथा हि सम्बमात्रं वा विरुध्यते चैत्रस्य गेहाभावेन
गेहसम्बं वा चैत्रस्य । न तावदात्र क चन सम्बस्यास्ति विरोधो

गेहे असत्तया समानविषयत्वाभावाद । देशसामान्येन गृहविश्वेषासेषो ऽपि पासिक इति समानविषयत्या विरोध इति चेत् ।
न ममाणविनिश्चितस्य सांख्यिकेन प्रतिक्षेपायांगात् । नापि प्रमाणविनिश्चिता ऽभाव एव पासिकं तस्य गृहसत्वं प्रतिक्षिपन्सत्वपपि प्रतिक्षेप्तुं सांज्ञायिकत्वं वा ऽपनेतुम्हत्वीति युक्तम् । गृहाः
विद्धिकाभावेन गृहसत्त्वं विरुद्धत्वात्मतिष्टियते न तु सत्त्वमात्रं
तत्र तस्यौदासीन्यात् । तस्माद्गृहाभावेन सिद्धेन सतो बहिभीवो ऽनुषीयतइति युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोरिवरोधापादनं विषयव्यवस्थ्यया अर्थापत्तिविषयः परास्तः । अविद्धिस्नानविद्धस्त्रयोरिवरोधात् । तस्माद् नानुमानात् प्रमाणात्ममाणान्तरमर्थापनिरिति स्थितम् ॥ ६ ॥

नाभा-द्धेः (सु. ६)॥ नाभावज्ञानं प्रमाणं, कस्मात् प्रमेषस्याभावस्यासिद्धेः। नो खल्ल सर्वोपारूयारहितं प्रमाण-ज्ञानविषयभावमनुभवति। केवलं काल्पनिको ऽयमभावश्यवहा-रो लौकिकानामिति पूर्वपक्षः॥ ७॥

तिद्धान्तमाइ। अभावस्य मृयसीति। सर्वजनीनामावमत्ययव्यवहारी न काल्पनिकी भिवतुपर्दतः। न च कल्पना
ऽपि सर्वोपाख्यारहितं गोचरियतुपर्दतीत्युकं विपरीतख्यातिसाधनावसरे। क्षणभक्षभङ्गावसरे च तस्योपाख्येयत्वस्रुपपादयिष्यते। तस्मादस्य प्रामाण्यायुक्तः प्रमाणान्तर्भावः। तदेतत्सर्वः
वातिककारो व्याचष्टे। नाभावः प्रमाणामिति। यथोक्तं द्वयति। कश्चेवमाद्देति। अभावो हि प्रमयस्रुच्यते न तत्स्वद्भपेण प्रमाणमित तु तद्दिषया प्रतिपत्तिः। सा च प्रसक्षकस्रुपादानादिबुद्धौ प्रमाणं यथा ऽस्रे तथा वक्ष्यते। वर्षाभावपत्ययस्तु
वाय्वश्चसंयोगे ऽनुपानस्क्तम्। प्रतिपद्य चानयतिति।

(२७२।४) स्रक्षणामावेन विशेषणेनाविस्ध्वनान्यानेतव्यत्वेन मित-षद्यानयति । एतदुक्तं मवति स्रक्षणामावज्ञानं विशिष्टे वासीस्र मस्रयं जनयत्साधकतमत्वात्मपाणं भवति ॥ ८॥

ध्यस-स्तेः (स. ९)॥ भावाधीनिक्षपणत्वात्माप्तिपूर्वक-त्वाध मध्वंस प्वाभावः । तस्य भावपूर्वकत्वात् । नान्यो ऽस्त्य भाव इति मन्वानस्य पूर्वपक्षः । नापारिज्ञानादिति । प्रत्यक्षं हि प्रमाणं ममेयाभावं न्यवस्थापयति । तच्च मध्वंसवत्प्रामभा-वे ऽपि तुल्यम् । प्रतियन्ति हि छोकिका द्वि क्षीराभावमित्र क्षीरे दध्यभावम् । ननु सूत्रमन्येषु वासस्तु छक्षणाभावरूपा-णामुपपत्ति सञ्चावमाइ । न त्वभावोपछिष्य श्रूषे तत्कुतो न वि-रोध इत्यत आह । अत उक्तार्थ सूत्र्यमिति । न्यतिरेकमुक्षे-न सूत्रस्योक्तो ऽथः । अत प्वाइ भाष्यकारः । नैयमछिन्निते-दिवति । छक्षणादर्शनेन हि छक्षणाभावदर्शनमुपछिनतम् ॥९॥

यानि तानि लक्षिति विविति । न कस्य चिल्लक्षितस्य न सन्ति यानि च सन्ति तेषामभावो व्याहतः । एतदुक्तं भवति यत्र लक्षणानि सन्ति तत्र तेषामभावो व्याहतः यत्र च न सन्ति तत्राप्यभावो ऽनुपपन्नः । तस्य भावाधीननिरूपणस्य तद्भावे ऽश्वक्यनिरूपणत्वादिति । परिहरति नाऽपरिज्ञानादिति । भावज्ञानाधीननिरूपणो भवत्यभावो न तु भावाधीननिरूपणः सागभावो ऽपि च शक्यो भविष्यञ्जापद्गानेनान्यत्रावस्थितभाव-ज्ञावेन वा निरूपयितुपिति न प्रागभावाभाव इत्यर्थः ॥१०॥११॥

अभावद्वेतिमिति । प्रकृतापेशं प्रकृतं प्रध्वंसमात्रवादिनं प्रति प्रागभावप्रतिपादनं प्रमार्थतस्तु प्रयममभावेद्वेतं तादात्म्याः भाषः संस्पीपावश्चेति संस्पीभावो ऽपि पाक्ष्वध्वंसात्यन्ताभावभेदेन त्रिविध इति धतस्रो विधा अभावस्येति । असत्यर्थेन

नामावः । तिसिद्धेरस्रक्षितेष्वहेतुरिति चो मे अंप्येते छस्रसूत्रे इति । (२८०। ३) यो यो ऽभावः स सर्वः सत्यर्थे म-वति यथा प्रद्यंसः न चतथा स्क्षणाभाव इति सामान्यक्रस्म। १०॥

तिसदोरिति तु वाक्छलं यानि लक्षणानि भवन्ति कथं तान्येव न भवन्तीति हि तस्यार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तदेवं सन्द्रपरीक्षां प्रस्तुत्य तस्य प्रामाण्यं प्रीक्ष्य विभा-गाँदेशः प्रीक्षितः संपति शन्द्रपरीक्षाशेषं वर्षयक्षादः । स्नाप्तो-पदेशः शन्द इति । संश्वयकारणं विपतिपार्ते दर्शयन् जरमी-मांकानां प्रमादः । आकाशागुणः शन्द् इति । अभिघातमे-रितेन हि वायुना यावद्वेगमभिषतिष्ठमानेन कर्णशम्बुल्यवान्धिक्ष-नभोभागसमवेतः निस्यः शन्दो न्यज्यनइति ।

तदेतद्वार्तिककारो व्याच्छे। एके ताबदिति। अविनश्यदाः भारमपि संयोगाद्यनित्यपित्यत आह। एकद्रव्यामिति। तथा अपि पार्थिवाणुगतै रूपादिभिर्नैकान्तिकमत आह। आकादागुणक्षे-ति। एकद्रव्यत्वे सत्याकाशगुणत्वादित्येनावताऽभिषतसिद्धेर-विनश्यदाधारत्वं तत्पपश्चार्थं वेदितव्यम्। संयोगिविश्वागनाद्दः इति । भेरीदण्डसंयोगमिरितो वायुः कर्णशब्कुळीमन्तमाकाशं माप्तः शब्दस्य व्यञ्जकः एवं वंशदळविभागमेरितो बायुः शब्दस्य व्यञ्जकः इति द्रष्ट्व्यम्। संयोगिविभागो पारम्पर्येण, नादस्तु साक्षादिति।

सांख्यीयमतमाइ । गन्त्रादिसहयुक्तिरिति । पश्चत-नमात्रोत्पत्रभृतमृक्ष्मसम्भदायारव्यपृथिव्यादिविकारो गोघटादि-दृक्तिः शब्दो योग्यदेशस्य आहंकारिकतया व्यापकं विषयदेशस्थं आत्रेन्द्रियं विकृत्वेश्ववस्थित एव गृश्चते । तदेतदाह । अपरे पुनिर-ति । सूतविद्यादाभिष्याता इति । भेरीदण्डाभिष्याता इत्युर्धः । वैशेषिकमतमाह । आकाशगुण इति ।

बौद्राद्धान्तमाह । महाभूतमंश्लोभज इति (२८११२)

नासम्बन्धादिति । यदा भाषो ऽस्ति तदा प्राक् पर्ध्वंसाभाबान्नानिसत्वम् । अनुरूपस्रबिनष्टयाश्च प्रसङ्गादिति ।न तावत्मक्ष्मध्वंसाभावषोः सहभावो ऽस्ति तस्मात्मत्येकमेव तावदनित्यत्वं
तथा चानुत्पन्ने वस्तुनि नष्टे वा ऽनित्यत्वप्रसङ्गः ।न चेदं दृष्ट्यिष्टं
वा भावधमेत्वेनानित्यस्वस्य मतीतेरनित्यो घट इति । न केवलम्मिनसत्वस्य भाव इति परमस्मिन्पक्षे न युज्यते षष्ट्यर्थश्च नास्ति । कस्माद् भावस्याभावो धर्मे न भवतीत्यत आह ।
न च धर्मकालहति । चो हेत्वर्थे । शङ्कते । अथेति । भ-

न च धर्मकाल इति । चो हेत्वर्थे । शङ्कते । अथिति । भ-वज्ञेव हि यस्मान्त्राग् न भवति पश्चाच तस्मात्तस्याभाव इति षष्ठयुपपत्तिरियर्थः । उत्तरम् एवमपीति । सत्यं भवन्नेव न भ-बतीति, न स्वेतावता ऽस्याभावसंबन्धो भिन्नकालस्वात् । तस्मा-न्नास्पद्कं किं चित्पतिषिद्धिपत्यर्थः । लोकविरोधगुद्धावणति घटस्य प्रागभात्र इति । असंबन्धे षष्ठीप्रयोगो Sयं भाक्तः भावाधीननिरूपणत्वं च भक्तिरित्यर्थः । अपि च वर्तमानवस्त नित्यमित्युच्यते तस्य भावो नित्यता । भवतु किमेतावता ऽपी-त्यत आह । चर्त्तमाने चेति । (२८२ । १) विनाशो ऽस्या-वर्धतया भविष्यतीति अवर्धभाविनो विनाशस्य सन्निधानेन सम्बन्धमुपचर्य मतुपः प्रयोग इत्यर्थः । उपलब्धिलक्षणप्रा-सस्येति । (२८३ । ७) न हि सतो विनाशो ऽस्ति येनासं-बन्धो भावस्य देवयेत किंतु यथा सत आविर्भावो जन्म एवं सत एवात्यन्ततिरोभानो विनाश इति अनित्यतेति चारुयायते तिरोभावस्य च सता सह समानकालतया सम्बन्ध उपपद्यत इति भावः । तिरोभावश्च घटादिना ऽपि संभवतीत्युपल्लिष्ठ-

क्षणप्राप्तस्येत्युक्तम् ।

तदेतत्सांख्यीयं मतं दृषयति । एतत्तुशुन्यमिश्रधानः
पिति । प्रधानविकारत्वाद्विश्वस्य विकारस्य च प्रकृतेरनन्यत्वातप्रधानिकस्य कस्य(?)चिद्वपलम्भान्नास्त्येव तद्वस्तु यदत्यन्तं नोषलभ्यत इति सांख्यसिद्धान्तस्तं बाधत इत्ययैः । अपि च यथा
सतो न विनाधाः एवमसतो अपि जन्म नास्ति तथा चानुपन्नातिविभेषस्य वस्तुनस्तिरोभायो न युक्तः विशेषोपजनन च कथं
सत उत्पत्तिविभेषस्यव प्रागसन्वात् सन्त्वे वा प्रागप्यनुपलविभ्रमसङ्ग इति ।

य पुनिस्ति । अनित्य एवानित्यता स्वार्थिकस्तरमत्यय इत्वर्थः । दूषयति । एतत्तु न युक्तम् । पाणिनेरपि स्मृतिः ममाणाविरोधिनी तत्त्वव्यवस्थाहेतुने तद्विरोधिन्यपि, आस्ति च ठगादीनां स्वार्थिकःवे प्रमाणविरोधः । तथा हि मक्कतिपत्यययोः समिभव्याहारो न स्याद् न खल्वेकार्थयोः समिभव्याहारो दृष्टः न हि भारति दक्षः शिरापा इतिबद्धसस्तरुशित प्रयोगः। कथं तहेंका द्वौ बहब इति चेत्। न । लिङ्गविशेषव्यक्तयर्थस्वाद्विमक्तिपयोगस्य एवं यात्रकादिष्वपि विरुद्धजात्यन्तरच्यवच्छेदः प्रत्ययार्थी बेदि-तव्यः । यथा च व्याचक्षते शाब्दाः याव एव यावक इति । तदिद्युक्तम् । अनुपरुभ्यमान मेदानामप्यनुमानतो भेद इति । किमनुमानं ! षष्ट्या भेदविषयत्विमिति त्वतस्र-भित्रायं नित्यत्वानित्यत्वयोः मक्कतत्वात् । तस्य भावस्त्वतस्त्रा-विति स्वतलोः षष्टीसमर्थोदुत्पत्तेः सर्वविषयं स्वनुपानश्चक्ति । अबध्यपेक्षानपेक्षति । (२८४ । ३) सत्तैनोभपान्तावध्य-पंक्षा भवत्यानियता सैत च तदनपेक्षा नित्यता अवधिश्चोपलक्षणं न विशेषणस् तच्च भिन्नकाळमपि भवत्येव यथा स्तायां मातरि देवदत्तायां देवदत्तायुत्रो यद्भदत्त इति भृतपूर्वगत्या देवदत्ता स्वपुत्रमुपलक्षयित यदा च कार्यत्वं समवायस्तदोभयान्ताविकः न्या सत्ता । यदा तु पूर्वान्ताविक्ता सत्तेवोत्पत्तिस्तदा ऽपरान्ताविक्ता सत्ता अनित्यतेति न देतुलक्षणव्याख्यानावस-राक्तेन विरोध इति । कार्यात्मलाभहेतुः समवाय इति । कार्यस्यात्मलाभः स्वकारणसम्बन्धित्वं तस्य हेतुः समवायः । समवायो हि समवेतत्वं भवति समवायः कारणविशिष्ठकार्यत्व-मिति । निवित्तकारणभेदानुविधानम्रुत्पत्तिधर्मकत्वं गम्यगमकयो-रभेदविवक्षया ॥ १३ ॥

निमित्तकारणानि भेरीदण्डसंयोगादयः। तद्भेदात्खलु श-ब्दो भिन्नो भवति। शङ्कते संयोगविभागेति। (२८५१२) थथा हि कारणभेदेन भेदो हश्यते एवं व्यञ्जकभेदेनापि म-णिक्रपाणदर्पणादिव्यज्यपानस्य ग्रुलस्य भेदो दृष्टः तस्मात् सं-शय इति । श्रोत्रं तायस शब्ददेशं गच्छत्यमूर्शत्वादि-ति । कर्णशब्कुल्यविष्ठश्रं हि नभः भोत्रं, न च कर्णशब्कुली मूर्चा ऽपि सती वक्तवक्रमुपसपति पत्यसं हि कर्णशब्कुछी श्रो-श्रस्था पृद्यते तस्माद्गन्छदपि कर्णशष्कुल्युवधानविरहास नभीमा-त्रं श्रोत्रं तस्मान्मा कर्णश्रष्कुङी यासीत् तदुपकृतं तु नभो ग-च्छतीति यो मन्यते तं मत्येतदुक्तमिति दृष्ट्च्यम् । कियाकारण-गुणसमवायादिति । नोदनाभिषातसमबायादित्यर्थः । नायं निर्पेद्धार्थ इति । यद्यपि समवायिकारणं पतने कर्तव्ये गुरु-स्वयपेक्षते तथा ऽपि चरमभाविनियित्तान्तरं नापेक्षतइति निरपे-क्षबाब्दस्यार्थः । यद्यपि मतिबन्धकाषमभो भवति चरमभावी तथा ऽपि न निमित्तान्तरं मतिबन्धे हि सति गुरुत्वं न करोति कार्यमीरसर्गिकं न पुनः शतिबन्धकापगमस्यापि तत्र निमित्तथा-

मकल्पना युक्ता तद्दन्वपण्यतिरेक्कस्यान्ययासिद्धेरिति भावकपं मा चरमभाविनिभिषान्तरं नापेक्षत इत्यनपेक्षार्थः । विषयाभ्या-यामिति । (२८६।३) क्रियोत्पादं मित योग्यता क्रियाविषयस्ता-माश्रित्य क्रिया भवति सा पूर्तिः न चासावसर्वगतद्रव्यपरिमा-णळक्षणात्मा ऽऽकाबादौ सर्वमते समस्ति तस्माक्षेते क्रियावन्त इत्यर्थः । सत्तो ऽन्त्यस्यातिमान्धादिति । नान्यः श्रव्दा-न्तरपारभते न केवळमसौ स्वकारणं शब्दं नाशयति, क्रितु सो ऽपि स्वकारणेन शब्देन नाश्यते तदिद्यनयोः कार्यकारणविरो-धित्वम् । आद्यस्तु कार्येणेव नाश्यते पध्यानां त्वनियम इति ।

जरन्मीमांसकमतमुत्थापयति एक एवेति चेदिति। एक एव तेषां शब्दो नभोगुणो नभो वितत्यावस्थितः परिमाणवदि-त्यर्थः । शब्दसंस्कारपक्षं कक्षीक्रत्य दृषणमाह । न सर्वेडपल-विषप्रसङ्घादिति । न किम इति (२८७।२) प्रश्नस्येत्यर्थः । श्चाब्दस्याकाशृक्षित्वादिति । आकाशस्य सर्वगतत्वेन तत्र ब्यक्तः सर्वत्रेव व्यक्त शति सर्वत्रेवोपळम्भस्तद्वस्थ एवेसर्थः । अभ्युपेत्यैकदेशपाइ। एकदेशाभिन्यकौ चार्धप्रत्ययो न स्थाल् । बर्णसाध्यस्य कार्यस्यैकदेशेनाकरणात् । यथा नाना-बर्णे पदे एकवर्णाभिन्यक्ती नार्थमत्यय इति । स्यादेतद् एकदेश एव वर्णः तथा च वर्णसाध्यं कार्यमेकदेशः शक्तः कर्तुमित्यत आह । सर्वएव व्यापका भवन्तीति । एतस्मिन्यक्षे वर्णेक-देशव्यक्तिरभ्युवगम्यते तस्माद्यापकाद्वणीद्व्यापक एकदेशो ऽन्य इत्वर्थः । नन्बस्त्वेकदेशत प्रार्थपत्यय इत्यत आह । एतस्मिन् पक्षे वर्णेकदेशव्यक्तिरभ्युपगम्यते न च वर्णेकदेशः श-क्यो निरूपितुम् । अल्पीयमा हि शयबेन वर्णमुबारितं म-तिर्न गृहाति गृहती वा वर्णमेव गृह्वाति न तु तदेंकदेशं कहा

चिद्वीत्यर्थः । निक्रवणमञ्जूषेत्वाह । न च निह्ववितादिति। बहबस्तिहिं वर्णा वयज्यन्तां तिम्रिक्षणाचार्था गम्यत इत्यत आ-ह । एतेनिति । यस्तु पन्यते न वस्तुतो ऽस्त्येकदेशः शब्दस्य किं तु संस्कारस्याच्याप्यवात्तित्वमैर्वेकदेशः । भवतः पक्षे शब्द-स्याच्याप्यवृत्तित्वमेव नभस एकदेश इति तं मति दोषान्तरमाह कोलाइलक्ष स्वादिति । यद्यच्यते कश्चिदेव ध्वनिः कं चिदे-व शब्दं व्यनक्ति ततथ न कोलाहल इति तत्राह । नियमश्च न स्यादिति । (२८८।५) समानदेशानामपि रूपसमदीनां न्य-ञ्जकनियम इत्यत उक्तं समानेन्द्रियग्राह्याणामिति । तथा वि भिन्नदेशानां समानेन्द्रियशाह्याणामपि न सहसा सर्वेषां व्यक्तिरित्यत उक्तं समानद्शानामिति। श्रङ्कते यद्यस्य व्यक्षकिति । न हि व्यक्षकानां व्यक्षकत्वं व्यक्तेरन्यतः म-तीयते सा च नियतेति व्यञ्जकानामपि नियमिद्धिरित्यर्थः। परिहरति तन्नाद्रष्टत्वात् । अन्येषामेव भूतानां व्यञ्जकानां व्यङ्घानां चानियमो दृष्ट इहापि नियमं विघटमति । कार्योणां तु समानदेशानामपि समाने।न्द्रयग्राह्याणामपि रूपादीनां संख्या-दीनां च दृष्टः कारणानियम इति शब्दानामपि नियतकार्णतयो-रपत्तिनियम उपपद्यत इति भात्रः। समस्तवस्त्वन्यवधानेन साः मान्यानां सर्वसामान्यसंगतं समस्तं वस्त्विति मन्वानः शङ्कते । सामान्यवदिति । सर्वार्थान्यवधाने ऽपि कि चिदेव घस्तु केन चिदेव सामान्येन संबद्धं न सर्वे सर्वेणत्याशयवाजिराकरोति । नानभ्युपगमादिति । यद्यप्येकदेशस्यानां समानेन्द्रियग्राह्याः णां सस्वनरत्वब्रह्मणत्वानां स्वरूपभेदसंस्थानशोनिव्यद्धानां प्रतिनिवतन्यञ्जकन्यञ्चत्वं तथा ऽपि समानदेशत्वाभावान् न्य-भिचारः । सन्तरय पदार्थत्रयसम्बागाद्धिकदेशतयाः नरत्वस्य

जास्रणवत् सित्रियादिषु सद्धावात् ज्ञास्रणत्वस्य सित्रियादिषरिहारात् कठ दिष्वे य भावाद् न्यू नाधिकदंशतया न समानदेशत्वमिति । एतेन श्रोत्रसंस्कारे ऽप्यानिमो बोद्धव्यः यथोन्मीलनसंस्कृतिमिन्द्रियं समानदेशान्स्त्रशाह्मानसकृदेव दर्शयित न तु किं
चिदेवेति सर्वमवदातम् । अपि च सर्वशब्दस्य ताल्बादिसंयोगच्यञ्जात्वे तदुपरमे विद्रे शब्देनोपलब्धव्यं न चोपलभ्यते । दायुसंतानब्यञ्जात्वे तु मागुक्तनियमाभाव एव दोष इति शङ्कोत्तराभ्यां दर्शयित । यदि चिति । अपि चायं नित्यः शब्दः मादेविको वा स्याद्यापको वा उभयथा ऽपि दोष इति शङ्कोत्तराभ्यां
दर्शयित । निमित्तसिक्षधाने चेति । (२८९।१०)

स्यादेतत् । मा भूद्रायुसंतानो व्यक्किकः सन्ति खलु वायुगुणा नादास्ते ऽस्य शब्द्रस्य व्यक्कार इत्यत आह । नाद्रोपलब्धौ चेति । न तावस्रादो नाम वायुगुणः कश्चिद्रपलभ्यते, अभ्युपेत्वापि बूपः। नाद्रोपलव्यावपि यत्र वायुस्तत्र तहुणो इक्कोकर्तव्यः न च विष-कृष्टेन पुरुषेण शब्दोपलब्बौ तत्र वायुरस्ति तहुणो वा नादः वायुमन्तानगमनं चात्मित् पक्षे नेष्यते यस्माद्विपकृष्टेन पुरुषेण शब्दोपलव्येनं व्यक्षको नाद इति ।

स्यादेतत् मा भूदायृसंनानो मा च भूत्तहुणो नादः शब्दस्य व्यञ्जको वायवीयास्तु संयोगविभागा व्यञ्जका भवन्तियत् आह । एतंनिति । यस्तु मन्यने पत्यभिक्षेत्र भगवती शब्दस्थेमसाधिनी तदानुगुण्याय व्यापिनः शब्दस्य गुणस्य द्रव्यस्य वा पयत्रवेरिता वायवो याबद्वेगं प्रतिष्ठमानाः श्रेश्तं श्रोत्राविक्षन्नशब्दाविशेषं वा संस्कुवन्तो व्यञ्जका इति कल्पते । न च समानदेशानां समाने-न्द्रियग्राह्याणां नियतव्यञ्जकव्यङ्गान्तं न दृष्टमिनीयं प्रमङ्गं प्रत्य-भिद्यागृह्यति सो ऽयमनया वाधितविषयो विल्योयत इति तंपत्या

इ। कृतकवदुपयारात्। (२९०।१)

अत चोपचारेण मयोगेण तत्कारणं शब्द भेदमस्ययमुपळसयति । अस्ति हि शुक्तसारिकामनुष्यवक्षममनेषु गकारादिषु स्फुदत्तरा क्षणेदमस्ययाः षुंनाम् । यनं स्वीपुंसमभनेषु स्वीपुंसमेदममनेषु क । न चेयमीपाधिकी न तु खळ्पत इति वाच्यम् । तथा
सौपाधिकस्वमन्तुभाविकं वास्याद् यथा कुङ्कुमारुणा तरुणीति ।
स्पपत्तिगोचरो वा यथा कुपाणधारायां जले च मतिबिम्बहेती
रोचिष्णुतायां दीर्घञ्यामतायां मुखस्य न तावदानुभाविकं, विदितोपाधेः खलु तद्भवति यथा विदितकुङ्कुमस्य कुङ्कुमारुणेति । शक्मदिभेदमविदुषो ऽपि च काण्डपटाद्यात्रते शक्कादा शब्दभेदमस्ययो
भवति यत एतदुष्मपति शक्कोदीरिता मञ्जुतमा गायेति । नाप्यौपाधिकत्व किंचिदास्त ममाणं मुखस्येन मणिदर्पणकुपाणगतस्य । न
खलु विरुद्धपरिमाणेषु दर्पणादिषु विरुद्धपरिमाणानां मतिबिम्बानामुत्पादः संभवति । शब्दानां तु संयोगविभागयोनीनां युक्तस्तद्वेदंन क्यभेदः ।

स्यादेतत्। तीव्रमन्दत्वादयो धर्मीः परं भिद्यन्ते न तु तदाश्रयः शब्दः न ग्रन्यस्य भेदेनान्यो भेत्तुमईति अतिमस-क्रात् । न हि क्षरसादीनां युगपद्भाविनां वा क्रमभाविनां वा संयोगादीनां भेदे द्रच्यं भिद्यते । कथमेकस्यैक शब्दस्याप-यीयेण तीव्रमन्दत्वादिनिरुद्धपर्मसंसर्ग इति चेत् । अत द्वीपा-धिको उत्तु ग्रुखस्येनाभेदिनो ऽपर्यायेण कृषाणादिषु दीर्घपरि-मण्डळ्खादिः । अत्रोच्यते, न वयं धर्मभेदमात्रेण धर्मिणो भेद-माचक्ष्महे किं तु धर्मभेदमात्रमथा उत्त धर्मिभेदो ऽपि मथत्वहतिः निरूप्यताम, अस्ति हि गीगोरिति मथानुगमे ऽपि ग्रुक्कपिछक्द-

षोतिकासु गोषु पर्तिमेदावगाहिनी प्रया । अस्ति च पर्ममात्र-भेटावगाहिती शथा । धर्मिणवभिष्यपाकलयन्ती यथा आख्यां छः षृथुलविक्षाक्रवक्षाः मलम्बमुजी जीलोत्पलदलस्यामः सिंहासक्षे नवारभोदध्यनिर्गम्भीरमधुरघोषश्चकोरेश्चणः छत्रिययुवेति । सेयं श्वकारिकामनुष्येषु युगपद्गकारानुष्चारयत्मु वीव्रयन्द्रानुनासिन कादिमकारावगाहिनी प्रथा किमेक्मेव क्षत्रिययुवानमिव गका-रमनेकधर्मवन्तमालम्बने एको मकारो नानाधर्मेति कि वा यथेन भं ग्रक्ता गौरियं किपका गौरिति तथा तीत्रो 5यं नकारो म-न्दो ऽयं गकारी ऽनुनासिको ऽयमिति भवन्त एव विदां कुर्व-न्तु । सेयं गोस्नमित्र किष्ठादियु गोनिशेषेषु गत्वं तीव्रमन्दा-दिश्रब्दभेदेश्वालम्बमाना प्रत्यभिज्ञा च भेद्रप्रथा चोपपत्स्य-ते। अपि च युगपत्तीव्रपन्दत्वादिलक्षणिकद्धधर्मसंसर्गादपि गर काराणां परस्परतस्तपनखद्योतनद्भदमन् भिमीमहे । न चार्य विरुद्धध्मसंसर्गो न गकारादिनिवेशी कि स्वौपाधिकः उपाध-युश्च भिद्यन्तएव न गकार/इति सांवतम् । गकारसमबायिनः त्रतीयमानस्यासति बाधके औपाधिकत्वकल्पनाऽयोगात्। प्र-स्यभिक्वानस्य च गत्वसामान्यालम्बनत्वेनोपषत्तेः । अपि चौर पाधिकत्वपक्षे ताल्वादिसंयोगधर्मी वा तदिभिन्नातमोरितध्वनिधः मी वा तीव्रानुनासिकत्वादिः शब्दे समारोप्यत इत्यास्थेयम् । न चारोध्यमजानतामारोपः संभवति । न च ध्वनीनां ताल्वादि-संयोगिविभागानां वा धर्मः श्रोत्रेण शक्यो प्रहीतुं तदन्यभर्म-बत् । न चैते तदानीं प्रमाणान्तरेणोपनीयन्ते स्मृता वा येना-रोज्येरम् । न च ध्वनिभेदसंस्कार्यशाच्छोत्रस्यताहसः सामध्य-मेद अधिमवति । येन आरोध्याग्रहे ऽपि भ्रमो भवति । अ च वण्हकवसात्काक्षाणामिवानवगतास्यतारगाणामपि प्रथमान

समित्राताइंशेषुरगारीय इति सांमतम् । सर्वासामेव सान्तीनाः प्रमाणमृहीतारोप्यारोपित्वयम्भणपुरःसरस्वनियमात् । तद्रनुः सारेण मण्डूकवसाक्ताक्षाणामि वंशेषुरगञ्जयो व्याख्येयः । वंशानां तावदास्त भूयः सारूप्यमुरगेण तेन वेते तन्मात्रेण रूपेण शक्तुवन्ति मुहीताः स्मारायितुमुरगम् । एवमि यदन्येषां भ्रमो न भवति तत्र सर्पाकारव्यावृत्तवंश्रमः हेतुः मण्डूकवसाक्षनं च वंशाकारियमानमात्रहेतुः । न च मयमाक्षसित्रपातादेव भ्रम इन्ति प्रामाणिकं सणभेदस्य दुर्शनत्वात् । न चाम्महितसपैस्य भ- वतिति मुक्तं शक्यं वक्तुम् । तस्मिन् जन्मिन जन्मान्तरे वा सर्पम्मसम्भवात् । ध्वनिधमेस्त्वनुनासिकत्वादिरस्मिश्रेव जन्मिन जन्मान्तरे ऽप्यश्वयम् एव । तस्माद्रणसम्वतो ऽनुनासिकन्वादिः प्रतीयमानो वर्णधमे एव नौपाधिकः तथा च मुमपदिन् रुद्धमेयोगात्परस्परमन्यत्वं गकारादीनामिति युक्तम् । तदनेनामिसंधिनोक्तं क्रतक्षवदुपचारादिति ।

तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे। तीत्रं मनदिमिति कृतकमुपचर्यत इति। शब्दविषयत्वेन विरुद्धभूमुपळक्षयति। अपरानपि शब्दानियत्वहेत्नाह । कृतकवदुपचारादित्यनेनेति ।
सामान्यवत इत्येतावतैत्र जातिनिराकरणे सिद्धे विशेषग्रहणं साधर्म्य सामान्यामाति अमिनराकरणार्थम् । तद्धि प्रमेयत्वसन्दादिकं
गुण इव जात्यादावण्यस्ति। विशेषपदेन तु जातिग्रहणाशिवर्षितं
भवति। उपळभ्यस्येति तुपरिष्टात्सफुटीभविष्यति। शक्कते तीतव्यक्तवस्येति । तीव्रत्वधर्मान्यय्यतिरेकानुविधायिमवृत्तिस्तिवशब्दो न शब्दं धर्मिणमभिषातुमईतीति यथोक्तमात्रस्यक्षेप इत्यक्षेः।
निराकरोति। न शब्द्धाब्देन समानाधिकरणस्येति। एतच्च
व्यक्तव्यक्तितातयः पदार्थ इत्यत्र प्रतिपादिष्वते । शक्कते

व्यक्षकस्येति । स्वकारणात्त्वलु व्यक्षकान्छव्दक्षानेष्ठत्व तिर्व मन्दं चेति । तेन तीव्रश्नानक्षेयः श्रन्दां डिप तीव्र इव पन्दक्कान-ब्रेयः सच्दो यन्द इव भासते न स्वाजानतो अस्य तीवलं म-न्दर्श्व वा येन भिद्यत इत्यर्थः । निराकरोति नाभिभावेतिल अन्यत्स्वरूक्षेत्र समाजनातीयेवाभिभूषते न तु तदंव तेन, न हि मध्यन्दिनोस्कामकाशसंबन्धी पटः पट्टना साबित्रेण प्रकाशे-न प्रकाशमानमात्मानमात्मना अभिभवति । एवं गकारी अपि तीव्रध्वनिषकाइयं गकारमात्मानमभिभवेत । यदि त्वयं मन्द-ध्वनिमकाइयो गकारस्तीत्रध्वनिमकाइयाद्वकाराद्वनयो भवति । तेतो मध्यदिनोटकामकाशः सवितृप्रकाशेन चारपत्वादिभिभूयते इति युज्यते तदिदं द्रोषं भाष्य उक्तमिति । ससमन्यदन्येना-भिभूयते तथा ऽपि न गकारस्य नानाः वमिष त तद्वहणानां ते-षां चाभिभाव्याभिभावकभावो न गकारस्येत्यनेनाभिप्रायेण ज-क्रते। ग्रहणिनति। निराकरोति। न ग्रहणभेदस्यति। अर्थभेदाधीननिरूपणो ग्रहणभेदो नार्थभेदमन्तरेण शक्यो नि-रूपितं, न च भेदेनानिरूपितः शक्यो ऽभिषाव्याभिभावकः माबेन प्रत्येतुपित्वर्थः । नित्यं ग्रहणभेदः स्यादिति । ग्रह-ण भेददर्शनाञ्चुपगर्वे नियतर्पथभेदो ५ अयुपगन्तन्यः । तथा च सर्वमेव भिद्यत इति नाभिन्नं किं चित्रवेद । भेवो ऽपि न स्या-हमेदाश्रयत्वाद्भेदस्येत्यर्थः। आभिभवानुपपित्रक्षेति।(२९१। १) यस्मिन्नैव क्षणे पूर्व ज्ञानमुत्तरेणोत्पद्याथिभवनीयं तदैव तेन विनाइयते न चासतो ऽभिभव इत्यर्थः । सांख्यमते ऽपि नाभि-भव इत्याह । अभिभवति । पराजितं सार्व्य दृष्ट्वा नारमा-कपयमस्त्वचुयोग इति मन्वानो मीर्पागकः पुनः शङ्कते । सर्वत्रेति । निराकरोवि नेति । सांख्यश्चोदयति । चिदि सं-

सामधुक्तिहिति । परिहरति । काब्द्संतानस्य निभिक्तभेन् दाभिमुख्येनादौ प्राप्तिति । (२९४ । ८) निमित्तभेदो भेरीशङ्कतास्वादिश्च तदाभिमुख्येन या कर्णभन्कुस्यवरुद्धस्य नभसः श्रोत्रस्य भागः स्थितस्वस्थितशङ्कादिजन्या ऽयं शब्द इत्यनुभिन् स्य प्राप्तेः पूर्वादिदिगवस्थितशङ्कादिजन्या ऽयं शब्द इत्यनुभिन् यते । प्रवदुक्तं भवति विशिष्टादिग्देशावस्थितशङ्कादिमभवश्वब्द्र-संतानजन्यस्य तस्य शब्दस्य को ऽपि धर्मभेदः श्रोत्रगोत्तरे। यस्मात्तस्य विशिष्टदिग्देशावस्थितशङ्कादिमभवत्वमनुभीयते न नासौ सामान्यविशेषो ऽव्यपदेश्वत्वान्तास्ति । न हीश्चिक्षीर-गुढादीनां मधुरत्वावान्तरसामान्यभेदाः प्रत्यक्षवदनीयाः श्व-क्या अव्यपदेश्यतया प्रत्याख्यातुम् । अनुभवश्च समानः । त-स्पादानुमानिकः शब्दे दिग्देशप्रत्यय इति । या शब्दसंतान इति । संतनोतीति संतानः आद्या शब्दो यो जायते स संत-नोतीति सम्बन्धः यस्मात्तिभिन्नाद्दिग्रमुखं नेति योजना । आध्यशब्देति । तदभिग्नुखभागयुक्तः शब्द इति ।

तदेवं स्वमतम्बद्धाः परमतमाह । एके त्विति । परोक्षे ब-क्तरीति शेषः । यद्यपि जात्यन्धानामपि कथं चिद्भिमुखपृष्ठ-पाद्यतः श्रव्दविवेकः संभवति तथाऽपि पूर्शपरदिग्विभागो ना-स्तीत्यत वक्तं जारयम्थामाभिति ॥ १३ ॥ १४ ॥

एतच्चाभावे नास्तिति । (२९३।३) न सत्तासंब-न्थो नोभयान्तावच्छित्रत्विस्वर्धः ॥ १५ ॥ १६॥

नतु यद्यन्यक्षापकत्वं नास्ति क्यं तर्हि भवाद्विःकेषां चि॰ ध्यापकत्वपन्यापकत्वं च केषां चिदिष्यतहत्यत आह । ध्यं तु व्यासिमङ्कुलिरूपस्येति (२९६ । ६)। यस यत्राश्रयोपलिष्यस्तत्र तत्र यहत्त्वपकिष्योग्यं सद्यकभ्यते तज्ञापकं तेन बलाकान्या॰

क्समपि भीक्षं मन्द्रवन्दालोके बलाकायामुपलभयमानायामपि बोपछभ्यते योग्यताथाबात् । ईदशं संयोगादीनां व्यापकत्वमधन्यं सुणस्वेन साध्यित्रमनुष्छिविशोषादित्याह । न पुनः शब्दा-इय इति । उपछन्धियोग्या इति श्रेषः । सर्वेवस्त्वविषयं च स्वा-भिमतं च्यापकत्याच्यापकत्यं संक्षिप्याह्। समुदिक्षस्थानानाः मिति। समुदितस्थाना दि सत्ताद्यो गोत्वादयश्र व्यापका एक-समुदाध्यपक्रम्मे ऽध्यपक्रम्येः संयोगादयस्तु समुदितस्थाना अ-व्यापकाः न क्रेते समुदायिन्येकस्मिश्चिक्ष्यन्ते, अपि तु समुदि-तेष्वेव एकाश्रयाणां रूपादीनां व्यापकानावव्यावकानां च अन् ब्दबुद्धादीनामाश्रयोपलब्धावुपलब्ध्यनुपलब्धी व्याप्यव्यामी इति योजना । एकसम्बदायीत्यत्रैकष्रहणमशेषसमुद्वायिनिकृत्य-र्थम् । न त्वेको विवक्षितस्तद्वरणं या तेन कातिपयावयवोपल-ब्यो तद्वुपल्रब्यो चोपलभ्यमानो ऽश्यवी व्यावकत्वेनोक्तो भ-वति । मुर्तिमश्वादिभ्य इत्यादिग्रहणेन स्पर्शवस्वाव्यापित्वाक्षी-नि गृह्यन्ते । कार्याकाक्षसंयोगो विप्रतिपत्तिविषय इति । यदि कार्याकाशसंयोगमात्रं पक्षीकिवते ततो विनव्यदाबारद्र-व्यवर्तिनः संयोगस्येत्यस्त्यत एव याबद्रव्यभावित्विमित्यपिस-द्धान्तः स्यादित्यत उक्तं विमितिपसि विषय इति । तेनैवा-नैकान्तिकं स्वादत उक्तमिनइयदाधारत्वश्ति । तथा ऽपि परस्य नीलीहरूयसंयोगेन यावहरूयभाविना Sनैकान्तिकं स्या-दित्यत उक्तं कियाबद्वव्यक्तित्वे इति । विविश्वतपर्दप्न रविभागहेतुकियावस्वभिद्द ग्राह्मम् । क चित्पव्यते विप्रतिपत्तिः विषया विभागिन आकाशादयः क्रियावदृष्ट्रव्यसंयोक गिरवारपरमाणुषदिति, अत्र यद्याकाशादयो विभागिन इतिः साध्येत तत आत्मादिभिर्षि विभागिनः स्युरित्यपसिद्धान्तः

स्यादत उक्तं विप्रतिप्रसिधिषया इति । ततो मूर्नेन विमागी म इत्यमिमतं छभ्यते । संयोगस्यचान्याप्यवृत्तित्विपिति । बदे-श्ववताः सरवामलक्योः संयोगो ज्याप्यवृत्तिता संयोगस्याः काकादावि पदेववदुद्रव्यसामान्यं तेनाकाबादौ पदेवीपचार इत्युक्तं, संप्रति सामान्यान्तर्जपचार्याजमाह एकस्य चेति। २९ अ४) यथा घट एको डनेकमृत्तिपद्द्रव्यसंयोगी प्रदेशनानेब-माकाशमित्यर्थः। कलमस्मिन्नर्थद्वति महनः। तस्यार्थः। ''लक्कः भाक्तयोनीनात्वस्य विभागाद्वयभिचारः" संतानानु-मानविशेषणात्" "कारणद्रव्यस्य प्रदेशकाव्देनाभिधाः मा"दिति सूत्रैरेवानैकान्तिकत्वपरिहाराद्स्वित्र्ये सूत्रं न श्रूयते इ-त्ययुक्तमिति। उत्तरं निष्प्रदेशमाकाश्चामिति। न हि कारण-द्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिषाना।दिति सूत्रमाकाशादीनां निष्पदेश्वस्यं साक्षाद् ब्रुतइत्यर्थः । एवं स्थिते भाष्यकारीयमध्ने वार्तिकका-दः स्वप्तस्याह । अर्थतो ऽधिगतेरिति । विषयान्तरं पदनो-त्तरयोराह शब्दसंतानेति। भाष्यकारीयमुत्तरमाह सौ प-क्षी न व्यवस्थापयतीति भाष्यस्यार्थः निष्वदेशस्वमात्मादीनां शब्दसंतानं च साक्षादाचक्षाणः सुत्रकारः पक्षं व्यवस्थापयेन तु तेनेदमभिद्दितमिति अनुमानतरोश्च पश्चानां इपाणां चतुर्णी बा संपदः शास्ता बहव इत्यर्थः ॥ १७ ॥

सतो इतुपलन्धकारणाभाव होते। (२९८।२) माक्-मध्यंसाभावाभ्यां व्यथिचारो या मृदिति सत इत्युक्तम् ॥१८॥

अत्र जातिबादिनः सूत्रद्वयं "तद्मुपलब्धेरमुपल-म्भादावरणोपपिताः" आवरणानुपलब्धेस्ताबदुपलब्धिनं सं-भवति । अनुपलब्धिस्यरूपविरोधात् । तस्मादावरणानुपलब्धि-वैक्तब्बा तथा चावरणानुपलब्धेरभावे सत्यावरणोपलब्धिस्तया त्वावरणसद्भावः । क्रानस्य निरासम्बनत्वायोगात् । द्वितीयंस्त्रम् "भनुपलम्भादनुपलन्धिसद्भावाकावरणानुपपन्तिरनुपलम्भात्" । यदि पूर्वोक्तदोषभवादनुपलभ्यमाना ऽप्यावरणानुपलन्धिस्ति तथा सत्यनुपलन्धेरनैकान्तिकत्वाक्षावरणाभावो ऽनुपलम्भादिति । तदिइ द्वाभ्यां स्त्राभ्यामनैकान्तिकत्वं देशितम् ।

अस्यावतारभाष्यम् एवं च साति तत्त्वमिति । तदेत द्वार्तिकारो व्याचष्टे एवं चेति । सूत्रयोस्तात्पर्यं प्रवनपूर्व-कमेकत्र द्वायित को उस्य वाक्यस्येति । अत्र सिद्धान्ती कि मन्न इत्यं प्रत्यात्मवेदनीयत्वादिति । सिद्धान्त्याद्द् एवंसतीति । यद्यावरणानुपल्लिष्ठकपल्लभ्यते मानसेन प्रत्यक्षेण तदा नानकान्तिकत्वं न चारणसन्नातः । उत्तरवाक्यमि-ति । जात्युत्तरवाक्यमित्यर्थः । नास्योत्थानमस्तीति । न स्वद्रयस्याप्युत्थानमस्तीत्यर्थः । नन् पूर्वेणैव स्वेणावरणोपपत्ती द्वितायां कृतमनुपल्लभादित्यनेन स्वेणत्यतं अह । अभ्य-नुज्ञाबादेनेति । पूर्वस्वेणानुपल्लभेरनुपल्लभादभाव उत्तः इह त्वनुपल्लभादिष यद्यनुपल्लभेनीमावादिति तदनेनाभ्यनुज्ञा-धा अनकान्तिकत्वस्वप्रच्यतं हति नाषार्थकमेतत्स्वत्रमित्यर्थः । स्व-मतो ऽपिरभ्युपगमांशमनद्योतयति । एनदेवाद्द भाष्यकारः । यद्यप्यनुज्ञानाति भवानिति । तदनेन सूत्रद्वयेनानैकान्तिकै-त्वमुक्तमिति स्थितम् ॥ १९ ॥ २० ॥

अस्याचरसूत्रम्-

अनु-तुः (सु. २१) ॥ जातिवाद्यनुपळव्येरनुपळव्यि-भीस्ति विरोधादिति मन्यते तत्र विधिविषयप्रमाणगोचरता ऽनु-पळव्या विरुध्येत । ननु निषेधगोचरप्रमाणविषयता ऽपि, तत- स्रोपलिक्षं निषेष्ता प्रमाणेन मनसा उत्तुपलिक्ष्यं न विशेष् घमावहति तद्यं सूत्रार्थः । अनुपलक्ष्येरावरणानुपलक्ष्येरनुपलक्ष्ये ममारमकरकादावरणोपलिक्ष्यिनिषेषात्मकत्वात् तद्नुपलक्ष्येर-नुपलम्यादिखयमावरणोपपत्तौ न हेतुः। असिद्धत्वाद् निषेषिषिक् येणानुपलक्ष्येरनुपलम्यादिति । तदेतद्भाष्यकारी व्याच्छे । यदु-पलभ्यतहति । यदुपलभ्यते विधिविषयेण म्याणेन तद्दित्त यन्नोपलभ्यते यन्निष्यविषयेण म्याणेनोपलभ्यते तन्नास्ति । तस्मादनुपलम्भात्मकं निषेपिविषयम्याणागम्यमसदिति स्थि-तस्मादनुपलम्भावश्चानुपलिधः सेयमभावत्वान्नोपलभ्यते कि-धिविषयेण प्रमाणेन । शेषं सुगमम् ।

अस्य वार्तिककारः परमतात्प्रयमाह । अतथाजातियेनेति । अनुक्तरं जात्युक्तरामित्यर्थः । यथाजातियक इति ।

उपलब्धस्य हि शब्दस्यासत्यनुपल्रब्धिकारणे प्रागुर्द्धं चोच्चारणादनुपल्रभ्यमानस्यानित्यस्य सधर्मा नान्य आन्मादिर्देष्टो उनित्य इति । ननु प्रागुर्द्धं चोचारणान्मा भृच्छ्ब्द इति प्तावता ऽपि
नित्याः सर्वथा सर्वेषां सधर्माणः मा भृदेषामभेद इत्यत आह ।

उक्तं चिति । अनित्यत्वसाधनमाह । अनित्य इति । प्रयक्तत्वादित्युच्यमाने गोत्वादिभिव्यभिचारः स्यादत उक्तं व्यापकद्वव्ये
समयाये सर्नाति । तथा ऽण्यात्मसम्बायिनकत्वेन व्यभिचारः
स्यादत उक्तम् । अव्यापकस्यासम्बाये सर्नाति । तथा ऽप्या
तमसम्बायित्वस्येति अमूर्तत्वादित्युच्यमाने घटादिभिः प्रदेशवद्धिः
प्रथमे सणे व्यभिचारो ऽत उक्तं सर्वदेति । तथा अपि क्रियापुणादिभिव्यभिचारस्तेषामपि हि समवायिकारणं प्रदेश इत्यक्त
उक्तम् । द्रब्यस्य सत्त इति ॥ २१ ॥

तदेवं स्वपक्षकाधनमुतका विषितिपत्तिनियतं परपक्षकाधनमुणन्यस्य निराकरोति । अश्व शब्दस्येति । (२९९ । १९)
अस्पर्शेन कर्मणेवोभवतो व्यभिचीरे स्वय्ये नित्येनाणुना स्वभिचारोद्धावनं कृतकत्वानित्यत्यवत्समब्याप्तिकत्वनिराकरणार्थं

अयं तर्हि हेतुः सम्मदानादिति । संमदीयबानस्वादित्यः थैः । दातृपतिग्रहीत्रोरन्तराले शब्दो ऽस्ति अध्यापनादः गुरुणा शिष्याय दीयमानत्वाद घनुर्वेदविदा ऽऽचार्येण शिष्याय दीय-मानेष्वादिवदिति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २० ॥ ३० ॥

यद्यन्यकाम जगित भवेत् ततो स्यत्वे ऽप्यभ्यासस्योपः बारादिसनेनानैकान्तिकत्वमुद्धान्येत तदेव नास्तीति वाच्छलन मत्यवतिष्ठते । अन्य-वः (सू. ३१)॥

तस्य परिद्वारसूत्रम् ।

द्वष्टवम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

त्रद्धः (सु. ३२)। तयोरन्यानन्ययोर्षध्ये ऽनन्य-स्यान्यापेश्वसिद्धेरित्यर्थः । न चान्यस्यरूपात्तदनन्यदिति पर-स्माद्ध्यनन्यद्वविप्रकृति । न हि नीलमात्मनो ऽनन्यदिति धी-ताद्ध्यनन्यदिति । अन्यदेव हि पीताश्रीलमिति परमार्थः । अयं तावत्पत्ययः पुरुषान्तरे निवर्त्तमानो हुछ इति । (३०२।९) यदा खल्वेकस्य पुरुषस्य तत्प्रत्ययो भवति तदा ऽत्रश्यं न पुरुषान्तरस्य, तस्मात्प्रत्ययाच्याद्यत्तिरसिद्धेवेति । एक-भेतदिति । सत्यं विशेषदर्शनं तस्प्रत्ययनिद्यत्तिहेतुः तद्भावे तु विशेषादर्शनस्य न अवयं संशयहेतुत्वं निवारयितुमित्यर्थः । यत्पुनरेत्रद्वाद्याच्द्र इति । गोश्चद्रो गोश्चद् इत्येकाकारः प्र-त्ययो नैकमन्तरेण भवितुमहिति । अथ भ्रान्तः कस्माश्व भवति। स्यत आह । न च गोद्याच्द्रस्थेति । भ्रान्तत्वे हि ततो गोधा-

ब्दादर्थमत्ययो भ्रान्तः येथा समारोपितधूमभावया मज्ञकवर्यो थूवध्वजानुपानम् । तस्मादभ्रान्तो गोश्रब्दैकत्वपत्ययः स्थायि-तामस्य सुचयतीस्यर्थः । दृष्यति एतदपीति । युक्ता तु कार-णसामान्यात्तत्प्रत्ययस्याज्यावृत्तिरिति गोशब्दबुद्धेः कारणमालः म्बनं गोञ्जब्दस्तस्य सामान्यं गत्वमोत्वं गोञ्जब्दत्विमिति या-बत् । तस्मात्तत्वयस्य व्याद्यत्तिर्धुक्ता गोशब्दो गोशब्द इसे-वंद्भा । कथिमिति प्रक्रनः गोबुद्धौ गोबुद्धिपत्ययो न व्याव-र्चते जात्यभिषायमेकवचनं गोबुद्धाविति । यथा हि गोबुद्धिषु भिन्नास्वपि परस्परं मोबुद्धिगोंबुद्धिरित्यतुगतावभासिनी प्रथा गोबुद्धित्वसामान्योपधाना स्वकारणभृता गोबुद्धीरालम्बते एवं गोशब्दो गोशब्द इति षुद्धिरपि गांशब्दत्वोपधाना गोशब्द-व्यक्तीने पुनर्गोशब्दव्यक्तिपेकामनेकदेशकालव्यापिनीम् । त चास्या गोञ्जब्दबुद्धरित्यत्रापि जातावेकवचनम् । गोञ्जब्दो गो-शब्द इति बुद्ध्यनुगतिः-सामान्यनिबन्धना अनुगतिःवे सति गोशस्त्रबुद्धिसम्बन्धित्वात् । गोशस्त्रबुद्धिगोशस्त्रबुद्धिरित्यनुग-तबुद्धिवदिति । भिन्नपभेदंन विद्वान् यश्चानुपलब्धविशेष एव निवर्त्तते तं प्रति तस्य वस्तुनः किं विशेषो ऽस्ति नास्तीति भ-बन्त एव प्रष्ट्रव्याः। उभयत्र दोषपाक्ष यद्यस्तिति । झात्मकः मिति । भिन्नपभिन्नपित्यर्थः । अशेषपुरुषविषयतयेति । आधारतयेत्यर्यः ॥ ३२ ॥

कारणद्रव्यविभाग । इति । (३०२।५) विभागेनामम-बायिकारणसंयोगविनाको लक्षितः तत्कावित्वात् ॥३३॥३४॥

अनपदेकां ऽहेतुरित्यर्थः। उभयमितीति। यदा क्रमेळकं विषाणित्वादशस्त्रेन साधयति तदा ऽस्य न विषाणं नापि त-स्सम्बन्धः यथा विषाणित्वं क्रमेळके ऽसिद्धं तथा ऽतुमानेन विनाशकारणोपळब्धौ बदनुपरुब्धिरासिद्धेति । अश्वविषाण संबन्धस्याभावादिति । अञ्जलविषाणत्वयोर्धतः को ऽपि सं-बन्धो ऽक्षेषु सिद्धो नास्ति तस्माद्विरोधादनुमानमेतदश्चामन-मित्यर्थः । तस्माद्यथा विरुद्धाद्धेतोरनुमानमसदेवमसिद्धादपीत्य-र्थः। शक्कते कर्मस्ववादिति चेत्। निराक्रगेति। तच्च न आश्रयस्वानित्यस्वास् । कर्मत्वाश्रयः कर्म तस्यानित्यत्वा-दित्यर्थः । शब्दस्य नित्यस्याश्रवणमनुषपन्नमः अश्रवणकारणा-नुपरत्तेरिति ब्रूपः । सञ्चाश्रयामित्यस्थादिति ग्रहणक्रवास्यं विभजते। कर्मत्वस्य पुनश्ति।

प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्त्यस्य शुब्दस्य निरोध-क इति भाष्यम् । तस्यार्थः । मतिवातिद्रव्वं कुडचादि तत्संयो-गो नभसः । एतदुक्तं भवति घनतरद्रव्यसंयुक्तं नभो न शब्द-समवायिकारणतां प्रतिपद्यते ततश्च सञ्चप्यसमनायिकारणं श्व-ब्दो न शब्दान्तरमार्थते तस्य च स्वकारणं तस्कारणस्य त-स्माद्विनाशो भवतीति द्रष्ट्रचम् । एवपन्यत्रापीदशं एव शब्दवि-नाशहेतुरूहनीय इति । इतश्च शब्दोऽनित्य इत्याह । घण्टाया-मिश्वहर्यमानायामिति । यदि चण्टास्थेन व्यक्तकेनान्यहत्ति-ना वा डबस्थितंन सन्तानवृत्तिना वा नित्यः शब्दो व्यव्येत ततस्तारतारतरतारतपमन्दपन्दतरादिश्वतिभेदो न स्यात् । नि-स्यस्य च शब्दस्य न स्वाभाविको भेदो नाष्यापाधिक इत्युप-पादितमधस्तात् । यदि तु तारतमादयस्तावन्त एव शब्दा नि-त्यास्ततस्तावन्त एव युगपदेव गम्येरन् विशेषाभावाद् एको-श्रापां व्यञ्जकः स्थिर इति । अय सन्तानहात्तिस्तथा अपि सर्व-एव तस्तन्ततिपतिताः समर्था इत्याद्येनैव सर्वे व्यज्येरन् न तु सवानदेशानां समाबेन्द्रियग्राह्माणां व्यक्तकत्तियमो युक्त इत्युप-

पादितमध्रतात् । कारणत्वे तु धष्टास्थर्य संतानवृत्तेर्युक्तं मत्ता-रतमादिभेदेन कारणभेदात्कार्यभेद इति तात्पर्यार्थः । युगापद-नेकशब्दोपलब्धिप्रसङ्ग इति । (३०४।५) अनेकस्य तार-त्रमादेः शब्दस्योपलाव्यमसङ्ग इसर्थः । घण्टास्यं चाभिव्य-क्तिकारणं कथमन्यत्र वर्त्तमानमिति । अने वर्तमानमि रवर्थः । द्वितीयं कल्पमाशक्का दुष्यति । अधान्यगतमिति । घण्डासबन्ध्येष शब्द इति हि ताबङ्घीकिकपत्ययः सो ऽयमन्य-गते शब्दव्यञ्जके यथैकस्यां घण्टायां भवति तथा घण्टान्तरेष्व-पि तत्प्रत्यासमेषु भवेदविशेषात् । तस्मादेकघण्टास्थात्वे निय-गहेत्वीक्तव्य इति । असति काब्दभेदे श्रुतीनामिति । श-•दज्ञानानामित्यर्थः । नाद इति वायुधर्योऽभिधीयतइति श**ङ्कते** ष्यामोहप्रत्यय इति । यथा हि वस्तुतः स्वच्छधवळे स्फिटि-कमणी लाक्षारसावसेकतिरस्कतधविक्रिक्न लोहितः स्फटिक इति मत्ययः एवमभिव्यञ्जकद्वात्तिस्तारत्व।दिर्श्वान्त्या अब्दे म-तीयते इत्पर्थः । निराकरोति । न विद्योषहत्वभावादिति । न हि समीचीनात्वत्ययात्तारो ऽयं शब्द इति प्रत्ययस्य कश्चिद्वि-द्यावहतुरस्ति बाधकप्रवया येनैष मिध्यापत्ययः स्यादित्यर्थः । न च निर्वीजा भ्रान्तिरपि संभवितुपहीति दीर्घत्वादिभ्रमाणां तु शब्दे ऽस्ति बीजभित्याह। याद चायमिति । यानि खलु दी-र्घाणि वंदाप्रभृतीनि एषामवयवों वा उपचयः समानजातीयोपच-य इहाप्यविरतभूतौ शब्दसंताने विष्टतकारणनिष्यंत्र समस्ति स-मानजातीयोपचय इति तत्साधम्योद् दीर्घत्वभ्रम एव बाब्दसं-तान एव तारी महानित्युच्यते तन्नाप्यस्ति समानजातीयोपचयो sित च स्फुटतरत्वं महानिष स्फुटतरो ऽयमपि तथेति महानि-खुच्यते । शङ्कते तुल्यमिति चेत् । यथा हानियनादे घण्टा- स्थमवस्थितं संतानवृत्ति न युवप्रचारयस्यानुत्पादयति।कि तु क्रमणेव एवं नित्यानिव शब्दान् क्रमण वयक्कातीयर्थः। निरा-करोति। न तक्षिमित्रस्य कदा चिद्रावात्। न ताविन-त्यवादिभिलारत्वादिधर्यभेदेन शब्दभेदो उभ्युपेयते तथा चैकं-नावस्थितेन बण्टास्थेन संतानष्टतिना व्यज्यमान एकस्मिन् बा-ब्दे नित्यं श्रुतिभेदः कादाचित्को नोषपद्यते । शब्दे त्वनिश्वे Sम्यस्मिन्नन्यस्मिन् क्रियमाणे संतानद्वात्तिना कार्णेन तन्ने-दाःकार्यत्वाःकादाचित्कत्वाच श्रातिभेदोपपाचिति वैषम्यमि-त्पर्थः । तच्च कारणिमति । (३०५।८) निमित्तकारणापित्यः र्थः । पाणिसंश्रेषमपेक्षमाणादिति । स्पर्शबद्वेगवद्दव्यसंयो-गाद घण्टायां कर्म कर्मबद्घण्टाकाशसंयोगात्तादशाच्छब्दश्चेत्येकः कालः तत्कर्म पाण्यभिधातमपेक्षमाणं विभागसमकालं संस्कारं वेगारुयं करोति । सा घण्टा चलन्त्याध्यात्मिकं वायुमुपग्रहाति घण्टातदवयवसंयुक्ता वायुपरमाणव एवाध्यात्मिको वायुः तद्द-प्रमहो भण्टायाः स्ववेगमपेक्षमाणाया नायुसंयोगाद्वायौ क्रियोत्पा-दक्त तत्रश्चानिलक्ष्मणो घण्टानिलसंयोगो वायुगतवंगावेक्षो घण्टायां कर्भारभते । तदिदमाह सा च बायुना ऽभिहना पु-नः कर्म करोति । तदेवं वायुघण्टांसयोगो घण्टावंगःपोक्षो घण्टाकाशसंयोगश्च शब्दमारभतहति द्रष्ट्रव्यम् । ततश्च कर्मणा संस्कारः संस्कारेण पुनः कर्ष शब्दश्चत्यपि द्रष्टव्यम् । सुग-ममन्यत् ॥ ३५,॥

देशयाते अथ घण्टास्य इति । न खलु कारणविनाश्चे कार्योच्छेदो, मा भूकुलालादिनिष्टचाविष घटादिनिष्टचिरिसर्थः। परिहरति न ब्रम इति । यद्यपि निषित्तनिष्टत्तावपि कार्ये निव-र्त्तते यथा ऽपेक्षाबुद्धिनाश्चाद् द्वित्वादि तथा ऽपि निमित्तनिह- शाविष तदनिवृत्तिमभ्युपगम्यैव परिहार इति मन्तव्यम् ॥३६॥

सिंहावलोकितन्यायेन पुर्वोक्तं हेतुं द्वपति । विनादाति । (३०६।३) प्रत्यक्षेण शब्दविनाश्वकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने श्व-बद्दय शब्दोपलब्धेरपि नित्यत्वप्रसङ्गः । न हि तस्या अपि वि-बाशकारणं प्रवक्षेणोपलभ्यत इति तद्वेन विनाशकारणानुपल-बिशरित्यस्यानैकान्तिकत्वग्रुद्धावित्यम् ॥ ३०॥

संपति सांख्यः पत्यवतिष्ठते । कम्पसमानाश्रयस्यति । अनुष्ठतो नादः शब्दो ऽनुनाद इति । वैयधिकरणये हिति । द्रव्यपश्लेषासमानाधिकरणस्यैव संस्कारस्योच्छंदः स्याद् न व्य-धिकरणस्य शब्दस्य, व्यधिकरणस्य तुच्छेदाभ्युपगमे ऽतिप्रसङ्गः स्यात् तस्मात् कम्पसंतानसंस्कारसमानाश्रयः शब्दो ऽभ्युपगन्त-व्यः । तदनेनाकाशाश्रयत्वं शब्दस्य मतिषिद्धं तदेतद्वातिकका-रो व्याचिष्ठे । व्यधिकरणत्वाद्युक्तमिति ॥

अस्योत्तरसूत्रम् ।

अस्प-धः (सु. ३८)॥ प्राप्यकारित्विमिन्द्रियाणां व्य-विस्थितं प्राक् । घण्टाद्याश्रयः शब्दो न श्रोतं प्राप्ति । एवं हि प्राप्तुयाद् यदि घण्टा कर्णशक्कुलीमागच्छेत् कर्णशक्कुली वा घण्टां, न चेतदुभयमित्ता । न चाहंकारिकामिन्द्रियं व्यापी-त्युक्तम् । तस्माच्छब्दाधारो निःस्वर्धो व्यापी वाकाशस्तदा-धारः शब्दः श्रोत्रमायाति संतानहत्येति युक्तं तथा च श्रवणमस्योपपन्नं नान्यथेति । तदेतद्वार्तिककृद्विभजते, अस्पर्झी-ति । येन केन चिद्दिति । मन्दतरेण वा मन्दतमेनवा कारणशब्देनत्यर्थः । अनेकः संस्कार इति तत्त्वं शब्दभे-दादिति। एकस्य हि संस्कारस्य धर्मभेदकल्पनायां कल्पनागौर-वपसङ्गः संस्कारस्तावदेको धर्मो धर्मभेदाश्रेति । तदिद धर्मभेद- स्थाने उस्तु संस्कारभेदः कृतमक्षेत्र धर्मिणा। न च संस्कारः मेदेषु धर्मभेदाः करपनीयाः संस्कारभेदमात्रादेव कारणात्कार्यः भेदोपपत्ती तद्गतधर्मभेदकरपनावैयध्यीदिति भावः। यस्य च वैश्वेषिकस्यैकः संस्कारस्तस्येषोः पातः प्राप्ताति संस्कारस्य हिषोर्मृतद्रव्यसंयोगो विनाशको ऽविनाशको वा, विनाशकश्चेद् आद्येनैव मूर्त्तद्रव्यसंयोगेन तस्य विनाशादगत्वैव यावद्रन्तव्य-मिषोः पातमसङ्गः। द्वितीये तु करपे कृतकस्यापि संस्कारस्य विनाशकारणाभावेनाविनाशास्त्र कदा चिद्षि पातः स्यात् प्रयोग-श्व इष्वादिवेगः क्षणिकः वेगत्वात् घटादिगतवेगवदिति ॥ ३८॥

विभ-से (सु. ३९)॥ सांख्यानां इपरसगन्धस्पर्शशविभ-से (सु. ३९)॥ सांख्यानां इपरसगन्धस्पर्शशव्समुदायो वीणानेणुशङ्कादिद्रव्यं तत्र समासे समुदाये स्थितएव व्यव्यतइति दर्शनं तस्मिन्समुदाये सांख्याभिमते विभन्नयनतरोपपत्तेश्च न व्यव्येत शब्दः यदि समुदाये व्यव्येत शब्दः
विभक्तिश्च षद्जधैनतगान्धारादिभेदेन विभागान्तरं च. षद्जानाः
तीयस्यैव तारमन्द्रादिरूपं नोपपद्यते न हि तद्गतानां गन्धादीनामेकस्मिन्नेत्र द्रव्ये वीणादौ नानाजातीयानां च प्रतिक्षणं भेदो
इश्यते तस्माद्विभक्त्यन्तरोत्पत्तेनं समासे व्यव्यते शब्दः अपि
त्वाकाश्रगुणः क्रियतइति सांप्रतम् । सूत्रव्याख्ययेव भाष्यवार्शिके व्याख्याते ॥ ३९॥

तदेवं इपादिसिन्निविष्टः शब्दो व्यव्यतइति सांख्यमते दूषिः ते स एव सांख्यो वर्णेषु प्रकृतिविकारभावश्रुतेर्मृत्सुवर्णादिवत्प-रिणामिनिसा वर्णा इति यदि मत्यवतिष्ठते तत्र परीक्षामारभवे स्निविधश्चायं शब्द इति । विकारोपदेशो ऽपि न ध्वनिः मात्रे शब्दे ऽस्तीति न तस्य परिणामिनित्यतामापादियतुपईति केवळं वर्णात्मन्यापादयेद् यद्यसंदेद्दः स्याद्, अस्ति तु तन्नापि संदेश: । तथा हि इकी यणिव इत्यादिक विकारीपदेशमाचलत-एके । अन्ये स्वादकांपदेशं, तत्र व्याख्यातृविवतिपत्तेः संश्चयः । तद्मापरीक्ष्य शक्यमवधारायितुमिसर्थः । तत्र परीक्षायामादेशोप-देशस्तरविषवनशास्यते । आद्ञापदेश इति । सुवर्णजातीयाः खल्यवय्या अन्यसम्बर्धस्यितित्यागेनान्यतमं व्युहमायद्यमाना स्तर-क इति वा बर्द्धमान इति वा परिणमन्ते, अस्ति हि तेषु सर्वेषु सुवर्णजातीयानामवयवानामनुगमः न तु यकारे इकारस्य बा तदारम्भकस्य वा अवयवस्यानुगममीक्षामहे । तस्माद्विकाराभा-बादादेशत्वमस्य निश्चितुम इति । उपपत्त्यन्तरं चाविकारे दर्शय-ति । भिन्नकारणयोश्चिति । यदि हीकारविकारो यकारः स्या-द यकारमयोगायेकारमुपाददानास्तःकारणं विवृतकरणं पूर्वमु-पाददीरम् । त्रिसपेक्षास्तु यकारं भयोक्ष्यमाणा ईपत्स्पृष्टकरण-ध्रपाददते तस्मान्नेकारविकारो यकार इत्युत्पव्यामः। उपपन्य-न्तरमाह । अविकारे चेति । कारकज्ञापकयोर्हेस्वोराविशेषमाह । उभयन्नेति । उपपत्त्यन्तर्पाह । प्रयुज्यमानेति । यथा हि क्षीरं कालविषाकापेक्षं दिघ भवदृहत्र्यते न तथेकारो यकारो भवित्वर्थः। यदि न विकारः कथं तर्हि शब्दान्वाख्यानिको यणचित्यतं आह । अचिकारे चेति । इकः मयोगमसङ्गे संहि-तायां यणः प्रयोगपाह तत्मुत्रे न पुनिश्विकारं यणपित्वर्थः । नतु मा भृद्विकारः परिणामो ऽर्थान्तरं तु भविष्यति ततो निया वर्णा भविष्यन्तीत्यत आह । एताव चैतदिति । परिणामो वे-स्यापाततः कार्यकारणभावो वेति परमार्थः । न जातु क्षीरं त-दवयवा वा दिविरूपेण परिणयनते न शवयवा अवयविस्वभावाः तस्मात्कार्यकारणभाव एव तास्विक इति । स च वर्णेषु नास्ति इगनवेशस्य यणो निष्वतेः । तस्मादिक्ययोगमसङ्गे संहितावां यणः त्रयोग इसम्बाख्यानार्थ इति । इतद्यायमादेशोपदेश इत्या-ह । वर्णसमुद्दायिति । वर्णस्यैकस्य वास्तवत्यात् कदाचिद्विका-र उपपद्यते बुद्धिः सम्माहारमात्रस्य तु तत्समुद्दायस्य न विक्रा-रसम्भवः । तस्मान्तत्राकामेनाप्यादेशोपदेशो वक्तव्यः । स वरं करुप्तत्वादेकास्मित्रप्यस्तु वर्णइति इत्यर्थः ॥४०॥

इतश्र न प्रकृतिविकारभावः । प्रकृतिविश्वद्धाविति । म-हद्भिः खलु तूलिपण्डरारच्धः स्पूलः पिण्डो ऽल्पेश्चारच्धो महा-नच्प इति दृष्टं तद्वदिहापि दीर्घेकारविकारस्य यकारस्येकारवि-काराद्भवितच्यं विशेषण, न चास्ति विशेषः तस्मास प्रकृतिवि-कारभाव इत्यर्थः ॥४९॥

अस्याक्षेपसूत्रम्--

न्यून-तुः (सु. ४१)॥ अत्येन हि न्यप्रोधवीजेनार-ब्धो न्यप्रोधतर्ह्महान् ततो अनिमहता वा नारिकेळवीजेनारब्धो नारिकेळतरुरूवः नारिकेळवीजेरेन परस्परापेक्षमाणसमैरारब्धः सम इति । अस्य प्रत्याक्यानसूत्रम् । द्विविधस्यापि हेत्रो-रिति । यदि च न्यूनममाधिकोपलब्धेरिति साधनं तदा द्विविधस्य हंतोरभावाद् दृष्टान्तमात्रस्य चासाधकत्वात् प्र-तिदृष्टान्तस्य च संभवादिसेतद् दृष्णम् ॥४२॥

यदि च न्यूनसमाधिकोपलब्धेरित्यनेनानैकान्तिकोद्धावनं प्रकृत्यनुविधानस्य क्रियते तदा द्यणपक्षे नातुरुधप्रकृतीन्नां विकाराधिकरूपादिति द्यणम्। अनेकान्तिकदोपस्यासम्बन्धत्वं नाम न्यूनसमाधिकत्वे तु प्रकृत्यनुविधानं विकाराणामप्रच्युतम्। तथा द्यातुरुधायाः प्रकृतिर्विकारा चिकरूप्यन्ते पकृतिमदमनुविधीयन्ते; न जातु न्यग्रोधवीजाद् नारिकेल्पादपे भवति भवति च न्यग्रोधवीजान्न्यग्रोधपादप इति । एतदुक्तं भन

वति मक्कतिभेदानुनिधानं विकारभेदानां ब्र्यो न पुनस्तद्विहादि-इासाभ्यां तद्विहाद्धाः धेनानैकान्तिकत्वमुद्भान्येत तस्मादनैका-न्तिकोद्भावनमसंबद्धामित्यर्थः। न त्विवर्णमनुविधीयते यकार इति भाष्यम् । तस्यार्थो न त्विवर्णभेदमनुविधीयते इति । तस्मा-दनुदाहरणं न्यूनसमाधिकभावे द्रव्यविकार इति ॥४३॥

अस्याक्षेपस्त्रम्-

द्रव्यविकार इति । (३०८।१) न प्रकृतिभेद्मवस्यमनु-विधीयन्ते विकाराः द्रव्यत्वेन तुल्यत्वे ऽपि प्रकृतीनां विकार-वैषम्पं तथा च दीघहस्वाभ्यां वैषम्ये विकारवैषम्यं भविष्य-ति प्रकृतिसाम्यह्व विकारवैषम्यम् इति भावः ॥४४॥

तत्र प्रत्याख्यानस्त्रम् । न विकारधर्मेति । यद्यपि प्रकृतेर्द्रव्यत्वमभदस्तथा ऽपि विकारभेदे प्रकृतिभद एवोपयुज्यते न पुनः प्रकृतेरभेदः तद्विकार।णां तु यदभिन्नं कृपं द्रव्यत्वं तत्र तस्योपयोग इति स्थिते परिहारो ऽन्त्रय (स्याक्षेपमूत्रं द्रव्य-विकार इति ।) ग्रहणं परिहार उक्तः ॥४५॥

इतश्र न सन्ति वर्णाविकारा इत्याह । विकारिति । नो खळ श्लीरविकारो द्धि पुनः श्लीरं दृष्टमित्यर्थः । अननुमा-नादिति प्रमाणाभावम्रपळक्षयति ॥ ४६ ॥

अस्याक्षेपः सुवर्णादीनामिति सुत्रम् । साधनपक्षे दु-षणं व्याभिचारादिति ॥ ४७॥

द्षणपक्षे दोषमाह । सुवर्णोदाहरणोपपक्तिक्षेति ।
तथा हि । ये सुवर्णजातीया अवयवा रुचकत्वमापन्नास्तएव
पूर्वच्यूहपरित्यागेन वर्धमानतामापन्नाः पुना रुचकत्वमापद्यन्ते
तदवयवानां तत्र प्रसमिक्षायमानत्वात् । न त्विहेकारो वकारातुगत इकारयकारानुमतो वा ऽन्यः कथिद्धर्मी दृक्षते य इ-

स्वं परित्यज्य यस्त्रमापञ्चते वर्णत्वं त्वनुगतमि न धर्मि, कि तु धर्म एव । न च निवर्तमान हैकारो यकारस्य धर्मे। भवितुषर्ह-ति धर्मधर्मिणोः समानकाळत्वादिखर्थः ॥४८॥

ननु दध्यत्रेति प्रयोगे कदेकारस्योत्पद्य निरोधः । तथा दिध अत्रेति प्रयोगे कदा यकारस्योत्पद्य निरोध इत्यत आह । लदेलद्वगृद्धा संधानहति । अनग्रहो ऽसंहिता दिध अत्रे-स्युचार्य दध्यत्रेत्युचार्यते दध्यत्रेति वा संधाय दिध अत्रेत्यव-गृह्यतद्दर्यर्थः ॥ ४९ ॥

जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । नित्यपक्षे नाचदिति । यथा हि सत्यपि नित्यत्वे के चिद्रतीन्द्रियाः यथा प्रमाण्याकाशाद-यः के चिदैन्द्रियकाः यथा गोत्वादयः एवं सत्यपि नित्यत्वे प्रमाण्याकाश्चादयो न प्रकृतिविकारभूताः वर्णास्तु प्रकृतिविका-रभावमापत्स्यन्ते नित्या अपीत्यर्थः । संयं विकल्पसमा जाति-रित्याह । विरोधादिति । न खल्यैन्द्रियकत्वानैन्द्रियकत्वाभ्या-मस्ति कश्चित्रित्यत्वस्य विरोधः । प्रकृतिविकारभावेन त्वस्ति, न हि संभवति कार्यं च नित्यं चेत्यर्थः ॥५०॥

अनित्यपक्षे जातिवाद्याह । अनवस्थाधित्वे खेति ।
यथा सत्यप्यनवस्थायित्वे वर्णा इन्द्रियेण सम्बध्य स्विवषयं ज्ञानं जनयन्ति एवं विकारमपि करिष्यन्तीत्यर्थः । सेयं साधम्येन्समा जातिरित्याह । असंखन्धादिति । कतिपयक्षणावस्थानेन वर्णानां क्षणिकानामपि स्विवषयञ्चानहेतुभावो युज्यते अवस्या विरं स्थित्वा यदा संधीयते संधाय वा चिरं स्थित्वा यदा विगृह्यते तदा वर्णानामिनत्यानां न तावन्तं काळमवस्थानस्थानस्थीति नोपल्लिधहेतुत्वेन विकारकर्तृत्वं वर्णानां तुल्यम् । वस्मादसंबन्धादसमर्था वर्णोपल्लिधिविकारप्रतिपादन इत्यन

र्थः । माभुद्रणीपलाज्यवर्षणीवकारेण साक्षात्संबद्धाः आदेशविरी-धितया तु तिश्ववृत्त्या पारिशेष्याद्विकारं साधिष्यतीयत आहः। न च वर्णोपलज्जिपिति ॥ ५१ ॥

तदेवं जात्युत्तरमुत्थितमेव मारितं कृत्वा भाष्यकारो ऽत्रै-वार्थे मुत्रं पठति । विकारघर्भित्वइति । वार्तिकम् उपलभ्य-मानस्य चेकारस्य यत्वानुपपत्तिरिति । (३०९ । १७) अवगृह्य चिरं स्थित्वा संघाय यदा यत्वं तदोपलभ्यमानतेकारस्य नास्तीसर्थः ॥ ५२ ॥

इतश्च वर्णविकारानुपपिनः । प्रकृत्यनियमादिति । क्षीरजातीयस्य दिषमानीयो विकारो न पुनः कदा चिद्पिद्धिजानीयस्य श्लीरजातीया विकारा उपल्ठभ्यन्ते । इह तु यथेकारजातीयस्य यकारजातीयो विकारो दध्यत्रेति हज्यते एवं यकारजातीयस्यापि विकार इकारजातीयो हज्यते यथा व्यथेः मति
प्रमारणे यकारस्येकार इति । तस्मादनियमान्न प्रकृतिविकारभाव इत्यर्थः ॥५३॥

अत्र च्छलवादी प्रत्यविष्ठिते । अनियमे नियमा-दिति ॥ ५४ ॥

तदेतस्य वाकछल्लत्वमापादयति । नियमानियमिवरोधा-दिति । नियमानियमसामानाधिकरण्यं विक्ष्यते न स्वाधारा-धेयभाव इत्यर्थः ॥५५॥

तदंवं प्रकृतिविकारभावं निराकृत्य विकारवचनव्यक्तिं शब्दानामादेशपक्षे समर्थयति । न चेषं वर्णाचिकारोषपन्ति-रिति । एकस्यात्रयोगे अन्यस्य प्रयोगो विकार इति सामान्य-लक्षणम् । तस्य विशेषानाह । स भिद्यतहति । उपमहीं ना-मेति । यथा ऽस्तेर्भूरिति । लेशः स्त इत्यत्रास्तेरकारलोपे स- कारमात्रस्य लेशस्यैकदेशस्य व्यवस्थापनम् । इलेष आगमः प्र-कृतेः प्रत्ययस्य वा । अत्रापि केवलस्यापयोगे विशिष्टस्य प्रयोग इत्वेतावता विकारसामान्यलक्षणं लक्षणीयम् । एतेन वार्तिकः मपि व्याख्यातमेवेति ॥ ५६ ॥

त्तदेवमुक्तेन क्रमेण वर्णीनामनित्यतां प्रतिपाद्य शब्दपामा-ण्योपयोगि पदं निरूपयति ।

ते वि--दम् (सृ. ५७)॥ एवं किल के चित्पइयन्ति न वर्णाः प्रतिपादयन्यर्थान् ते हि प्रत्येकं वा अन्वयधियमादः-श्रीरन् नागद्रता इत्र शिक्यालम्बनं मिलिना वा ग्रावाण इत्र पिठरधारणम् । तत्र न तावत्पूर्वः कल्पः । मत्येकपर्धमत्ययानु-त्पादातु । वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्याच । नापि संइताः एकव-क्तृषयोगे क्रमनियमेन संघातानुपपत्तेः । अनेककर्तृक्रप्रयोगे *ऽपि* संखपि यौगपद्ये अर्थप्रत्ययानुत्पादनात् । नापि क्रमत्रत्पूर्वत्रणी-नुभवभावितसंस्कारसहितो ऽन्त्यवर्णपययोऽर्थपत्ययहेतुरिति सां-अतम् । भावनापरनाम्नः संस्कारस्य स्वोत्पादकानुभवविषयस्मु-तिजननादन्यत्र सामध्यीदशेनात् । न हि गवानुभवजनितः सं-स्कारः करोति स्मृति तुरङ्गमे । अपि चेयमन्त्यवर्णश्चितः स्वार्थ-संकेतस्मृत्यपेक्षा वार्धवत्ययमादधीत अनपेक्षा वा. तदपेक्षत्वे न-रकाले अन्त्यवर्णश्चितिरुपरता क्षणिकत्वेनेति कया सङ्केतस्मृति-रपेक्ष्यते अन्त्यवर्णश्रुतिसमये च संकेतस्मृतिरनागनेति किय-न्त्यवर्णपत्ययो ऽपेक्षेत् । संकेतस्यत्यनपेक्षत्वे अपृहीतसंकेतस्या-पि प्रथमश्राविणो Sर्थप्रत्ययमसङ्गः । न हि चिर्घ्वमतस्यानपेक्षि-तस्मृतः संकतग्रहस्याम्नि कश्चिद्पयोग इति । न च मावनाख्य-संस्कारसहितो ऽन्त्यवर्णः प्रत्यायको ऽर्थस्य । नाष्प्रत्य एव क-श्चित्पूर्ववर्णानुभवजनितः संस्कारः प्रोक्षणादिभिरिव बीह्यादेर-

न्त्यवर्णमत्ययसहकारीति युक्तम् । अनेकादृष्टकरपनामसङ्गत् । स एव ताबदृष्ट् चरः कल्पनीयस्तस्य चानेकत्विति सो ऽपं वर्णभ्यो ऽर्धमत्ययो भवस्र तुपयमानस्तद् तिरिक्तं स्फोटानुभव-मायतते । आस्ति हि भिन्नष्त्रीप वर्णेषु वाक्यमिदमेकं पद्मिति वा सर्वजनीनो ऽनुभवः। न चासौ भिन्नवर्णाळम्बनो भिन्तिपर्दति एकस्य नानात्विवरोधात्। तस्मादृणातिरिक्तं पदं वाक्यं वाऽऽल्ञम्बते । तच्च मत्येकपेव ध्वनयो ऽभिव्यञ्जयन्ति केवलं पूर्वे ध्वन्वयः स्वरूपमाभासयन्ते चरमस्तु व्यक्तम् । न चेयपर्धे विधा संभविनी मत्यक्षक्षानियतत्वात् व्यक्ताव्यक्तावभासितायाः पदं मत्यक्षे उपपत्तिः अर्थस्य तु पदगम्यस्यामत्यक्षस्य मानान्तरेण महण्यस्ति अग्रहणं वा न तु स्फुटास्फुटत्वाभ्यां योगः। अपि च यस्मिन्ननुवर्तमाने यद्यावर्तते तत्तस्माद्भियते यथा सुवर्णावयन्वेष्वनुवर्तमानेषु कटकसुकुटादयः। अनुवर्तमानेषु तु वर्णेषु व्यावित्ते पदभेदास्तस्मात्ते ऽपि वर्णभ्यो भिन्ना इति तान्यत्याह ।

ते विभक्षन्ताः पदम् । तएव वर्णा एव पदं न तु त-दतिरिक्तं स्फोटाख्यमित्यर्थः ।

इदमत्राक्तम्। न ताबद्दणीतिरिक्तः पदात्मा कश्चिद्दपळभ्यते मत्यक्षेण, पदािनति तु व्यपदेशस्तानेव वणीन् बहूनप्येकसमृतिसमान् रोहितया वा एकार्थधिहेतुतया वा अभिन्नकारकावस्थावत्तया वा ऽऽलम्बते भाक्तः। न चैत्रमन्योन्यसंश्रयः नर्ते पदावधारणादः र्थाधिगमा न चार्थाधिगमन्तरेण पदावधारणमिति । एकस्मृतिबुः दिसमारोहिणां वर्णानामसत्यर्थवत्तया ऽवबोधे सुझानत्वात् तः न्मात्रस्य च स्वार्थेन संकतग्रहस्यापि सुकरत्वात् तदुत्तरकाल-स्वाच्च पदमिति कारकश्चदम् वत्तः। इत्रया सर्वेषु कारकश्चदेः सु दुर्वारमितरेत्रस्त्रयत्वं कार्योपहितमर्यादत्वात्कारकाणां तद्वनुः

पातित्वाच तच्छव्दानां, तस्पाद्यपदेशमात्रानुरोधेन नैकैकवर्णमा-त्रावभासिनीषु श्रांत्रजासु बुद्धिषु तदाहितवासनाळव्यजन्मायां चानु भूतर्राष्ट्रंकळनात्मिकायां स्मृतिबुद्धावत्रथमानो वर्षविभागो॰ पमर्देन न शक्यः पदात्मा प्रत्यक्ष इति वक्तुं, नापि निर्भागस्य स्फुटास्फुटत्वे वा भागविषयीसो वा युज्यते, नो खलु सर्वथा ऽह-इयवानो नाम स्फुटः नापि समारोपविषयः। न हि सामान्या-त्मना ऽप्यगृहीता शुक्ती रजतत्वसमारोपविषयः। न च निर्भागे-पदात्मिन गृहीते किं चिदस्यागृहीतमवशिष्यते यदग्रहणादव्य-क्तत्वं वा सपारोपो वा भवेत् । न च तदेव तदैव तेन गृहीतम-गृहीतं च संभवति । तस्मान्न पत्यक्षस्य तदाभासस्य वा गोचरः पदात्मा । नाष्यतुपानस्यार्थेपत्ययिकङ्गजन्मनः परस्पराश्रयपसः ङ्गात । न ताबस्सत्तामात्रेण पदात्मा ऽर्धप्रत्ययमाधत्ते मा धामि-त्यत्वेन नित्यमेनम् । तस्मातस्यज्ञानेन । तच स्वज्ञानमर्थप्रत्ययातु तथा च सत्यर्थमत्यये पदमत्ययः पदमत्यये च सत्यर्थमत्यय इति व्यक्तवन्योन्याश्रयत्वम् । न चेयमर्थधीर्वर्णेभ्यो नोदेतुपहिति ते हि पूर्वमनुभूताः पत्येकम् अनुभूतताक्रमोपसृष्टा एकबुद्धिसमा-रोहिणः शक्तुवन्त्यर्थियमाथातुम् । न चाक्रमानुक्रमविषरीत-क्रमाणामाविशेषो वर्णानाम् । पृत्रीनुभवसात्रिवेशानुसारित्वात्स्मृतेः तत्सिनिवेशस्य च विशेषाद्विशेषोपपत्तिः । अभेदे उपि च वर्णाः नां न हि हिनेत्यादौ पदभेद उपपत्स्यते विना Sपि स्फोटफल्प-नाम । क्रमभेदानुविधायित्वात्पदभेदस्य, अर्थमत्ययकारकलं च न वर्णमात्राणामपि तु क्रमन्युनातिरिक्तत्वाद्यपहितानाम् । तत्त-दुपधानं च तुल्यत्वे ऽपि वर्णानामम्यदम्यदिति पदभदसिद्धिः। तस्माद् दृष्टेभ्य एव वर्णेभ्यो दृष्टमकारानुवातिभ्यो ऽर्थेपत्ययो-त्यचिरुपद्यमाना नाद्यं स्कोटात्मानं द्वयमानवर्णभेदापह्रवेन

करपयितुमईतीति सिद्धम् ।

ते विभक्त्यन्ताः पदमिति । यथाद्दर्शनं विकृता इति भाष्यम् । गुणान्तरापर्यादिभिगादर्शरूपेण विकृताः यथादर्शनं य-थाममाणं न तु प्रकृतिविकारभावेन तस्य प्रवाणवाधितत्वादित्य-र्थः । वार्त्तिकम् अर्थपत्वयस्तर्हि न प्राप्नांनीति । स्कांट्या-दिन उक्ता ऽभिशायः । उत्तरम् । अन्त्यवर्णेष्ठत्यवादिति । वर्षेषु प्रस्यो वर्णवत्ययः । अन्त्यश्चासौ वर्णवत्ययश्चेति अन्त्य-वर्णगरययः सकलवर्णावगाहिनी स्मृतिः । सा च प्राचः प्रत्येक-वर्णानुभवानपेक्ष्यान्त्या भवति । यद्यवमग्रहीतसंकेतानामप्यसा-वस्तीति तेपामधेपत्ययपसङ्गः स्यादित्यत आह । पूर्वेचणेत्राति-सन्धानप्रत्ययाथेक्षादिति । संकत्यहणव्ययः पूर्वः तद्धाविनो वर्णाः पूर्वे तेषां प्रतिसंधानं यावतां यज्ञातीयानां गृहीतः संकेत-स्तादशास्तावस्त स्तज्जातीया एवेतहत्येवमाकारं तदेव पत्ययस्त-द्रपेक्षात् । न चासावयृहीतसंकेतानामस्तीति सन्नष्यन्त्यवर्णप्रत्य-यो नार्थस्य प्रत्यावक इत्यर्थः । अभिनेययस्य क्रियान्तर्याग्तिक्वः शिष्यमाणरूपः शब्दो नाम, अन्तरशब्दो विशेषवचनः क्रिया-विशेषयोगाद्धेतारित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । यस्याभिधेयं क्रियाविशेषसबन्धेन विनान् न पर्यवस्यति तन्नाम आरुवातार्थस्तु यद्यपि क चित् क्रियया ऽपि सम्बध्यते यथा ऽभिकामं जुहाति भुक्ता ब्रजनीत्यादिषु तथा ऽपि जुहाति ब्रजनीत्यादया न क्रियासम्बन्धमन्तरंण न पर् र्यवस्यन्ति अपि तु तत्समिन्याहृता अपि संबध्यन्ते । नामार्थ-स्तु न पुर्वापरीभूतपधानकियापदार्थमन्तरेण पर्यवस्यति । अतन् एबाहुः-यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रस्तिभवन्तीपरः प्रयोन्क्रिया तथा च बाह्मणे ऽभिकामं मान्तुं भुक्तत्याद्यक् समुच्या- यवेक्षाः क्रियाविश्वेषसन्तरेणापर्यवस्यन्तो नामस्वेन संग्रहीका भवन्ति ।

अस्योदाहरणमाह । यथा जाह्याण इति । अस्यार्थमाह क्रियाकारकसमुदायः कारकसंख्याविशिष्टः। अत्र हि क्रियाशस्त्रेन बाह्मणस्य भावो बाह्मणस्वम्भिधीयते भावश्रदः स्य क्रियार्थत्वात । भविता च ब्राह्मणः कारकम् । तयोब्रीह्म-णत्वब्राह्मणयोः समुदायः स च कारकस्य भवितुत्रीह्मणस्यै-कत्वसंख्यया विशिष्टो ब्राह्मण इत्येतस्मामामपदाद्वस्यत इसर्थः । आरुवातलक्षणमाह । क्रियाकालयोगाभिधायि क्रियाप्रः धानमारुवातं कियायाः कालयोगः पूर्वीपरीभावः। काल-योगाद्धि संभवति तद्भिधायि । तदनेन पाक इत्यादेनीमपदा-दु व्यवच्छिनति । एवमपि भ्रुका भोक्तुमित्यादावपि नामिन मसङ्गः । अस्ति हि तत्रापि कालाविष्यूबीपरीभूनकर्मक्षणमच-यपत्ययो Sन्यया ओदनिमिति कर्मसम्बन्धो न स्याद् अत उक्तं क्रियामधानिमिति । स्वनिष्ठा शाख्यातात् क्रिया मतीयते ना-न्यतन्त्रा । भोक्तुमित्यादौ तु क्रियान्तरमन्तरेण न पर्यवस्य-न्तीति क्रिया गम्यते । व्रजनीत्यादौ तु न तथा तदिदं क्रिया-माधान्यम् । तदनेन पचति पचेत पच्यते स्थीयतहत्यादि सर्व-मारूयातं संगृहीतं भवति । न क चिद्पि नाम्नि प्रसङ्गः यद्-ध्यस्त्यादि नामाख्यातमतिरूपकं तत्रापि साम्रत्यस्यार्थे सिद्धक्षपे तद्वर्तते न पुनः पूर्वाप्रीभृतक्रियार्थत्विमिति द्रष्टव्यम्। गस्मा-श्राम्ना सर्वे पदं व्याप्यत इति । (३११।६) बाहुर्यं व्या-प्त्वर्थः । प्रायेण हि बाक्ये बहूनि नायपदानि आख्यातं पुनरेक-मेन्नैकस्पिन् बाक्ये आख्यातभेदे बाक्यभेदादिति । अधिकरण-माक्षिपति न पदादर्थाभिगतिशित । पदेन हि विशेषी बा

ऽभिधीयते सामान्यं वा तत्र विशेषामिषाने तायपु दृषयति । विशेष इति । अनवस्थानमनवधारणमिति । सामानकाभिः धानमास्त्रायाह न पदस्येति । द्रवयति न सामान्धस्येति । व्यवद्यराय हि वाक्यमुकारयन्ति हद्धाः न तु व्यसनितया । म चास्ति सामान्यसाध्यः कश्चिद्यवहारः किं तु सर्वे व्यव-हारों विशेषसाध्यः । न चास्य पदं वाचकं तहाक्यमेव वाक्या-र्थस्य वाचकिमिति न पदार्थाचिन्तावसर इत्याक्षेपार्थः। समाध-ने न सामान्यविषयत्वेसतिति । न तावत्यदातिरिक्तम-स्ति वाक्यं मामेरयुक्तमधस्तात् । न च वर्णमाळैव पदार्थमति-पादनावान्तरध्यापारानपेक्षा वाक्यार्थवे।धिनीति युक्तम् । अ-न्षेक्षितसंकेतग्रहायास्तद्वबोधनं प्रथमश्राविणो ऽविदितसंके-तस्य वाष्यार्थकोधममङ्गः। वतः संकेतग्रहापेक्षत्वे वाक्वार्थेन सहानन्त्रव्यिवाराभ्यां वाक्यसंकेतग्रहासंभव इत्यकामेनापि षदानां स्वार्थे संकता ऽभ्युवगन्तब्यः । तस्मात्पदानां सामा-न्यमर्थस्तः शतिपादमानान्तर्व्यापाराणां च यथा वाच्यार्थमति-पादकत्वं तथा ऽस्माभिस्तन्त्राबिन्दौ निपुणतरमुपपादितम् । सेयं पदात्सामान्यमतीतिर्गीरिति वा अवव इति वा सर्वगवीषु सर्वाइवेषु वोपर्सपन्ती शुक्र इति कृष्ण इति वा विशेषश्चत्या नियम्यवइत्यर्थः। पृच्छति कथं पुनिरियमिति । तिष्ठति गच्छती-स्यादयो ऽपि न पदत्वेन विशेषे वर्तितुमहीन्त सम्बन्धम्हणा-मम्भवात् । तस्मादेते ऽपि सामान्यवंचना इति भावः । उच्चरं नैवेग मिनि ।

तदेवं पदस्य सामान्यवाचकत्विमश्चयादाकृतिन्यस्यो य पदारवतीतेर्वादिनां विवितिपर्वोभवति संशयः । किं त्रित-यमर्थे आहो अन्यतम इति एथं तावत्सामान्यावगयाद्वाचकः त्यं निश्चितं विन्तान्तरावतारो द्श्वितः । संवति द्वित्याग्रमानं स्वद्वस्य वाचकत्वभक्षेत्रं नास्ति तस्माणुक्तिश्चन्तान्तरावतारः इंन्त्र्याद्व भवतु वेति । मतीतिसिद्धवनुजानाति क्रिया च तन्ति स्वाधमं चति । भविता गौरिस्वर्धः ॥ ५७ ॥

किमन्यतमः पदार्थे उतैतस्सर्वीमति आष्यम् । तत्रान्य-तमार्थमाइ वार्त्तिककारः । किं व्यक्तिरिति । (३१२।९)॥५८॥

अत्र याद्यादिमयोगसामध्यी आक्तिरेव पदार्थ इस्येके मन् नयनेत । स्यादेतत । न्यक्तिबदाकृतिरिप भिद्यतहत्याकृतेरप्य-भिश्रायकं कस्मास भवतीत्यत आह । आकृतिरपीति । गोसं च जातिरुपाधिमेविष्यति तेन नातिमसङ्गः । न चोपाधरभिष्य-सम् । अनियहितस्यापि तष्छन्देनोपहितावरछेदकत्बद्द्रीनात् । सया गोर्गिकया स्ठायतहस्त्र स्ठायोपाधिबिहितो चुञ् न स्ना-यामाहेति भावः ।

तिममं व्यक्तयभिधानानियमबादिनमपाकरोति। नान्नेनेति। नामतीत उपाधिकपिहताबच्छेदाय मभवति। न च मार्गिकपेश्यत्रोपाधिकुंत्राभिहितो ऽपि न मतीयते श्लाध्यत्न- इति पदान्तरेण तस्यापिधानात्। यत्र तु श्लाध्यत्दर्ति न मधु- एयते न तत्र वुत्राभावाभिधायिनः साधुत्वपस्ति। सेयं व्याभिकरणे उनुपाधी मतिः। समानाधिकरणे तु पदबादायुपाधी मस्यपान्तकाव्दबाच्यत्वमेष। यथा इतिहरिः दवित। अत्र हि इतिहरिरित्येतावतेष पत्रौ छव्ये तदिशेषनियमार्थे दवेति मसु- इतिहरिरित्येतावतेष प्रयोगित्यमान्तवादनिभिधानं सांत्रस्थ। सदुवाध्यमिधायिनस्तत्र प्रयोगिनियमस्य पर्यनुयोज्यत्वात्। अ- नतुबोज्यत्वे जनादेर्छोकप्रयोगस्य सर्वेवायेष शब्दानाममभिधा- सद्ववाद्यसङ्गः। प्रयोगिनियमादेष हि तेभ्यो ऽप्यर्थो ऽवगम्य-

ते । अथाप्रतिपादकस्य प्रयोगनियमो नोषपद्यतहति यस प्रश्ने योगस्तत्मितपादकस्विमत्यभ्युषेयते तदुपाधाविष समानम् । तथा च स्मरति भगवान्कात्यायनः तदन्तवाच्यः समानश्रव्दो प्रयामिति । समानश्रव्दः समानाधिकरणश्रव्दो य उपाधिरस्य प्रस्ति । समानश्रव्दः समानाधिकरणश्रव्दो य उपाधिरस्य प्रस्ति । समानश्रव्दः । तस्माद्यक्तिनियमे अमतीता जाति-रश्चका । न च गोश्रव्दादन्यदस्याः प्रत्यायक्रवस्तीति सा ऽपि तेन प्रशायनीयेति सिद्धं न व्यक्तिमात्रं पदार्थ हति ॥ ६० ॥

कटार्थेषु वीरणेषु च्यूह्ममानेष्विति भाष्यम्। कटं करोतीति निर्वर्थस्य कटम्य कमत्वमनुष्पश्चं कारकाऽधिकारी-यत्वात् कमसंज्ञायाः, क्रियानिमित्तस्य च कारकत्वात्। आसि-द्धस्य च क्रियायाः पूर्वे निमित्तभावायोगात्। तस्मात्तादर्थ्यनिमि-त्तादेव कटशन्दः कटार्थेषु वीरणेषु च्यूह्ममानेषु वर्तते। वीरणानां च वा रच्यमानानामस्ति कटक्रियापूर्वभावित्वेन निमित्तभाव इति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

यदि न जात्या विना व्यक्तिनियम इति जातिराभिषेया इति भोः सा ऽप्याकृत्या नियन्तव्येत्याकृतिरेवाभिषीयतामिन्याह । यदि तद्दीति । (३१४१९) एतद्पि द्वयति । अञ्चा-पि तदेवोपस्थितं न तद्दनवस्थानादिति । संस्थानेनापि व्यञ्यसाना जातिरेकार्थसमवायाद्यव्यते च व्यवस्थाप्यते च । सा तु व्यक्तिसंस्थानाभ्यां व्यावर्तमानाभ्यामनुवर्तमाना ऽभि-काबुद्धाः ऽवसीयते । ताहशी च व्यक्तिसंस्थानाभिषानानपेश्वे-णापि पदेन काव्या वोष्यितुं, संस्थानं तु व्यक्तिवद्धिकानान्यसे-व्यवप्तिवाराभ्यामश्वयसंकेतग्रहणं जात्यभिषानमपेश्वय न काव्य पदेन बोष्यितुविति न संस्थानायरनाया ऽऽक्रतिः पदार्थ इत्यथः । नापि जातिद्वारेण व्यक्तिवद्वाद्वितः पदार्थे वास्था

सहासम्बन्ध।दित्याह । यस्य च जात्या योग इति ॥६४॥ 🚈

अस्तु तिई जातिरेव पदार्थः तत्र हि शुकरः संकत्त्रहः व्यभिचारामावादिति । व्यक्त्याकृत्योस्तु व्यभिचारः जात्यभि-षायिनो व्यक्तावाकृतौ चौपचारिकः मयोगो भविष्यतीत्यभि-मायेणाइ । अस्तु तहीति । श्रेषमस्यातिरोहितार्थम् ।

एक मनेक श्र वर्त्तन इति प्रतिज्ञानानो नानुगोक्त व्यः। उभिगेन व्याघातादिति । (३१८।१३) यद्येक मनेक श्र वर्तमानं शिव्यक्ति सर्वात्मना वर्ततहित किं त्वनेक मनेक श्र वर्ततहित माप्तम् । एवं चानुगोगाधिक रणव्याघातः । अथैक मनेक श्र वर्तने मानं पतिव्यक्तयेक देशेन वर्तते तथा ऽपि नैक मनेक श्र वर्तते । किं त्वनेक मनेक श्रेति एक देशानामनेक त्वादिति । सो ऽप्रमुभयेन व्याघातः उक्तो ऽवयविवादे ॥६४॥

तदेवमन्यतमाभिधाननियमं निराक्तत्यानियमाभिधानं सि-द्धान्तमाह ।

व्यक्त्या-धीः (सं. ६५) ॥ इदमत्राक्ततम् । गोशन्दोचारणानन्तरं विदितसंगतेरेकपदे व्यक्त्याकृतिजातिनिर्भासः पत्यय जदयमासादयति न पुनर्पथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र
गौर्वाहीक इत्यत्र वा गङ्गात्वगोत्वावगमोत्तरकालं वाक्यार्थे तत्सम्बन्धानुषपत्तेस्तद्विनाभावेन वा लक्ष्यमाणगुणयोगेन वा
तीरं बाहीको वा ऽवगम्यते तथेहावगितः । प्रयोगप्राचुर्यादसम्ताभ्यासेनातिश्चीव्रतया समापि प्रत्ययक्रमो न लक्ष्यते ।
शीव्रतरवाणहेतुकञ्चतपत्रभतव्यतिभेदवदिति चेत् । न असति
वाधके बल्लवति प्रस्थामेदप्रथायामन्ययाकरणायोगात् । तथा
च सति न ६ चिद्ष्यमेदो ऽवितष्ठेत तथा च मेदो ऽपि न
स्याष्ट्र अभेदाश्रयत्वाद्धेदस्य। अपि च न रूपिश्चन्या रूपावगितः

क्षं च द्रव्यस्य जातिः तेन क्ष्यमाणत्वाकु रूपि द्रव्यम् । अ च येन बद्रप्यते तदनवगमे तदवगमः । यथाः नार्धमन्तरेण बु-देशपलम्भनं, तस्पाजात्युपलम्भो द्रव्योपलम्भैकदेशो न द्रव्यो-पळम्भमन्तरेण केवसः सम्भवति । तस्मादेकोपसम्भगोचरत्वास जातिजातिमतोर्छक्ष्यछक्षणभावः सः चोपलम्भः शब्दज्ञानानन्तरं जायमानः ज्ञाब्दः। न च बाच्यमेकोपलम्भगोचरत्वे अपि जाति-व्यक्तयोजीतिरेव बाच्या न व्यक्तिः एकवाच्यत्वे डप्युभयोपख-म्भोपपत्ताबुभयबाच्यत्वकल्पनानुपपत्तेरिति । कार्यव्यङ्गं हि-कारणानां सामध्यं कार्यएव नाकार्ये । कार्य चानुभवः स चैक एवेति न सामर्थ्यभेदकल्पना । तद्वारेण तु कर्मण्यप्युच्यते पद-मर्थे समर्थमिति कार्थे च द्वारमेकमिति विषयभेदे ऽपि सामध्य-मेकपेवेति । अपि च पुरुषसङ्केतापेशृहतीनां पदानां न कि चि-स्सामध्ये नाम श्रमाणगोचरः यदेकमनेकं वा स्यात् । एतेन निद्धदलक्षणायां शब्दस्य जासभिधानोपक्षीणस्य न व्यक्तिसा-मध्वं कल्पनीयम् । अन्यक्राच्यापृतस्य तत्रार्थस्यैव सामध्येमिति चदाहुस्तदपि निरस्तम् । स खल्वर्थः मतीतो वा व्यक्ति गमयेड् अवतीतो वा । अवतीतस्य गमकस्वे सर्वदैव व्यक्त्यवगतिप्रसङ्गः कारणस्य नित्यत्वात् । प्रतीतस्य गमकस्वे दुरुलरमात्माश्रयःखं न हि जातिमत्ययादन्यो व्यक्तिमत्ययः इत्युक्तम् । तस्मास्साधु पारमर्वसूत्रं व्यवस्थाकृतिजातयस्तु पदार्थ इति ।

संबत्वन्यापोहपदार्थवादिनमुत्थापयति म व्यक्तयाकृति-जालयस्तु पदार्थ इति के चिदिति । (३२०।३) अश्र द्रव्यादिष्ट्रस्तित्वादिति । गवाद्यस्य तु नाश्रयाश्रयिश्वाव इति भावः । जातिमन्मात्राभिधायको ऽपि सव्छब्दो न भवति । कस्मात् अस्वतन्त्रत्वादिति । जातिमन्तो घटव-

ढादयः, म चैवे घटादिशब्दहिक निर्वेशास्त्रक्रक्रास्मतीयन्त्रे किंत सब्बद्धाव घटादिषु बुद्धिः पश्चित्रते घटाविश्वन्दापेसस्त सच्छब्दो घटादिनिश्रयहेतुः । तस्मात् घटादिशब्दपरतन्त्रत्वास वहतो वाचक इत्यर्थः। अथ चेति । यदात्र परतन्त्रं कर्तते तत्तस्य न बाचकं यथा गङ्गागवादिकव्दास्तीरवाहीकादेः । तथा च जातिशब्दा जातिमति । तस्मात्र जातिमद्वाचकाः ते हि जाति-मपेक्ष्य जातिमति वर्तन्तइति साद्यां पारतन्त्रवमित्यर्थः । अय जात्यनपेक्षं कस्पान तद्वति वर्ततइत्यत आह । उक्तं चान्नेति । (३२१।३) अस्तु तहाँ पचारिक एव तद्वति प्रत्यय इत्यद आह तदाति चेति। यथा ऽऽधिपत्यलक्षणो गुणः स्वामिनो जितकाशिनि भृत्ये ऽप्यस्तीति तत्र स्वामिश्रन्दः प्रवेतते न तथा जातिग्रुणयोगो व्यक्तेरित्यर्थः । अपि च अन्यज्ञब्दो Sन्यत्र वर्तमानः प्रथमं तावदन्यधियमुत्पादयति अथान्यत्र वर्तते यथा गोश्रब्दो गवि बुद्धिमुत्पाच बाहीके वर्तते । न चेह जातिश्रब्दो जातौ तद्यतिक्रमेण भट्टतः न चौपचारिकस्य द्वियौगपद्यमि-त्याह । कमयुत्त्यभावात् युगपद्संभवाच । गुणोपरागं द्षयति । अयथार्थज्ञानोत्पत्तिपसङ्गाच । गुणोपरागाद्यथा नीकः स्फटिक इति ज्ञानमेवं सर्वमेव शाब्दं ज्ञानं विना बाधक-मयथार्थमेव स्यादित्यर्थः। एकस्वछक्षणाभिधानं दृषयति । असाधारखेति । अञ्चयसमयत्वात्रेत्यपि द्रष्ट्वयम् ।

तदेवमन्यापोहवादिनमुत्थाप्य दृषयति । अत्रास्माश्मिरिन ति । व्यक्तयाकृतिजातयस्तिह्यो ऽस्माकं पदार्थः । गुणप्रधानभान् वस्तु क चिदंव कस्य चित् जातिमद्यक्तयाभिधाने द्विविधमप्यस्वान् सन्द्र्यं न संभवति शब्दानाम् । न ताबद्यक्तिशाने जनपितस्त्रे सद्यं जारिह्मनं पूर्वमपेक्षन्ते शब्दा इति संभवति । द्रयोरप्येकः क्षानवेद्यस्वनियमेन पौर्वापर्यायाम् । नापि विश्वेषवास्यकं पर्दं विना जातिश्वव्दानां बुद्धिपरिप्रवासाद्विनिश्चयाय विश्वेषश्वव्दाये-स्रया स्वातन्त्र्यम् । स्वविषये जातिशब्दाव्युद्धेरपरिप्रवात् । जातिमञ्चक्तिमात्रमस्य हि विषयो न चात्र बुद्धिपरिप्रवः । व्य-क्तिनियमस्तु विषय इति न तत्र बुद्धिपरिप्रवो दुव्यति । द्राद्धि आरोहपरिणाहबद्द्वयमात्रं गोचरः प्रत्यक्षस्य न तुस्थाणुः पुरुषो वा । न चात्र बुद्धिपरिप्दुतिः प्रत्यक्षस्य न तुस्थाणुः पुरुषो वा । न चात्र बुद्धिपरिप्दुतिः प्रत्यक्षस्य न तुस्थाणुः पुरुषो वास्यन् पंक्षे जातिशब्दो व्यक्त्याकृत्योः परशब्दो येनौपचारिकः स्यात् । न च सामानाधिकरण्यं न कल्पते जातिव्यक्तिपदयोरे-कार्याभिषायिनोर्वेपधिकरण्यायोगात् । तस्मात्सवेमवदातम् ।

प्रशेक द्वयन दोषाभावमाइ। न बेते दोषा इति। सत्ताक्षाब्द इति सत्तावाः शब्द इति वा विग्रद्दः सत्ताव्दः इति वा विग्रदः सत्ताव्दः इति वा तत्र पूर्वस्मिन्करुपे सत्ताया न वाचकः सत्ताक्षाब्दः इति व्याघातः। उत्तरस्मिन्करुपे सत्ताया न वाचकः सत्ताक्षाब्दः इति व्याघातः। उत्तरस्मिन्करुपे न वाचकः सत्ताया इत्यनेन व्याघातः सत्ताया इत्यनेन क्वाघातः सत्ताया इत्यनेन क्वाघातः सत्ताया इत्यनेन क्वाघातः सत्तावाः सत्तावाः इति व्याघातः सत्ताव्यः इति वोपलक्षणार्थं सत्ताया न वाचक इति द्रष्टव्यम्। शङ्कते भवदिभिप्रायंणेति। निराकरोति। नेति। यद्यसमदिभिप्रायार्थं प्रतिपद्यसे अर्थमतीन्त्यधीनो अभ्यप्रयम् इति अभ्यप्रयमं भूषे तत्त्वया च न निषद्धुमर्हसीति भावः। अथ निषद्धुं प्रत्येमि न पुनरभ्युपैमीत्वाशङ्काः इष्टब्वेद्यमिति। (३२२।४) द्वयिति तद्पि नेति। अत्याम्तस्यापुरुषभृतस्य स्थाणोत्त्याभाविभिः पुरुषैः सामान्यं सत्यध्यारोपितः पुरुषत्वः तद्कारा प्रतीतिरित्वर्थः। सत्तायाः प्रभावः भानप्रथः पुरुषः तद्कारा प्रतीतिरित्वर्थः। सत्तायाः प्रभावः

स्त्रधनवानिनेति । प्रधानं साधनं विकासता अविद्युव्यं तद्वाची खलु सक्कदः सत्तावाब्दस्तुः द्रव्योपसर्जनभाववाचीः म तस्य द्रव्यवाचिनाः सामानाभिकरण्यमित्यर्थः । सामानग्रिके करण्यासिद्धिः सर्द्रव्यशब्दयोशिते । सिद्धिः प्रतीतिः सा भवन्यते न स्यादिति यदुक्तं कैश्चित्तद्प्यनेन सामानाधि-करण्यव्यवस्थापनेन प्रत्युक्तम् । व्याख्यातो निराकार्यत्वेन । स्वयं प्रक्लप्तां बाचोयुक्तिमिति। (३२३१३) जाति-शाब्द इति सदादिशब्देषु स्वयं प्रकल्पा या वचनव्यक्तिस्तां प्रतिषेधति तत्र चास्मोकं सिद्धसाधनमियर्थः। सच्छब्दो जा-तिशब्दस्तस्य भेदवाचकत्वं नास्य संगतिमिति मन्वानो देशयति । यदिः तर्हीति । सुगमः परिहारः । तथा ऽपि नान्वयी न ज्यतिरेकी चेति। ये ये अनन्ता न ते जातिशब्दवाच्या इति न दृष्टान्तः । सर्वभेदपक्षीकरणात् । नापि यो जातिशब्दवाच्यो न तत्रानस्यं यथा गोत्वादिकमिति शक्यं वक्तुं जातेरेव भवन्म-ते व्यांभारविन्दायमानत्वादिति भावः । शङ्कते अधापीति । तथा सत्यन्वयी दृष्टान्तो लक्ष्यत इति भावः । निराकरोति । अयमपि नंति । विशेषणोपादानविरोधात् । न हि भेदमन्तरेण कि चिद्धास्त बस्तुसद् यता विशेषणं व्यावर्त्तयेदिति भावः। हेतुभावानभ्युपगमादिति । (३२४।५) न शब्दोऽर्धपयाः यने लिझ येन व्यभिचारेण दुष्यति । न च प्रत्यायकपात्रं व्य-भिचारेण दुष्यति चक्षुरादीनामपि नीळादिन्यभिचारेण पीतादौ वर्षमानतया व्यभिचारिणामपत्यायकत्वपसङ्गात् । सङ्केतग्रहस्तु सत्यपि भेदानां व्यभिचारे चैकैकजातिकोडीकृतानां सुकर एवे-ति भावः । भेदवाचकत्वप्रतिष्वादिति । भेदवाचकत्वे निषिद्धे द्रव्यवाचकत्वं निषिद्धं भवति द्रव्यस्य भदत्वाता

ततथ द्रव्यश्चद इति स्याधात इसमेः । उक्तीकारमेतन् सः च्छव्दद्रव्यदाब्द्योरेकविषयस्वादिति। विश्वेषमात्रं विषया सदादिश्रब्दस्य न युनर्नियतो ऽयमेष मान्य इति भावः # । सत्तादाब्देन द्रव्यगुणकर्माण नाक्षिप्यन्त इति । सामा-नाधिकरण्ययोग्यतयेत्यर्थः । तद्दन्तरेण तद्तुपपत्तेः । आक्षेप-मात्रं तु शक्यं वनतुमिश्यादः। शक्यं वक्तुमिति । पृष्ट्वा सच्छब्दस्य गुणमधानभावेन त्रयो ऽर्था इति सुत्रकारन्यायेना-बधारयति । सदिति चायमिति । अर्थकृत इति । अर्थः कार्य तत्कृतः । एतदुक्तं भवति बस्य कार्येण सम्बन्धस्तत्मधानं यस्य कार्यसम्बन्धावच्छेदकत्वं तद्क्वविति। एतेनेति। (३२५।९) अर्थत्रयाभिषानेन । न हि स्वापित्रसयो भवति भृत्ये । अपि तु तद्रथिकयाकारितया स्वामिच्यपदेशमात्रमित्यर्थः । नाञ्च कमी न युगपत्मत्यय इति । (३२६।३) भेदाधिष्ठाने क्रम-यौगपद्ये नैकस्मिन् विशिष्टद्रव्यमत्यये सम्भवत इति । एते ने-ति । शब्दस्य सत्ताविशिष्टद्रव्यवाचित्वाभिधानेनायथार्थज्ञानोत्प-तिप्रसङ्गादिति प्रत्युक्तम् । परमार्थस्यच्छन्यछे हि स्फटिके सी-कीद्रव्यापधानात्रीलपत्ययो भवतु भ्रान्तः तस्य प्रवार्थतो नीलगुणासमवायात् । सत्तासमवायस्तु द्रव्यादीनां पारमार्थिक इति न द्रव्यादिषु सदिति मत्ययस्य मिध्यात्विमत्यर्थः । न हि कश्चिच्छव्द इति । स्वलक्षणानामश्चयसम्यतया न कश्चिदपि शुब्दो भवता तद्वाचकत्वेनाभ्युपेयत्रसर्थः । न च जातिशब्द-स्पेति । जातेरभाव।दिति भावः । न जातिश्वव्हो भेदानां बाच-कः कस्य तहीति पूर्व भेदान्यधानीकृत्योक्तं सम्मति त जा-

^{*} विशेषशब्दन चासौ सामान।धिकरण्वेन नियम्यते नतु मा-

तिषञ्दानिस्येतानवा अपीक्ष्यत्यय । मास्ति विषाद इति । (्रीर्थ् १२०) अन्यापोइज्ञात्योक्षेश्रणामेहे नास्ति विवाद इत्य-र्थः। द्रव्यसच्छव्दयोस्तु सामानाधिकरण्यं न च भेदः बाचकाः शब्दा इति व्याहतमिति । (३२८।४) द्रव्य-मिति हि विधिक्षमेवं सदित्यपि विधिक्षं तच्छव्दौ तयोवीचकौ तयोरन्यापोहार्थस्वं व्याहतं विधिशव्दौ चान्यापोहार्थाविति न सम्भवति । न च भेदानभिधायिनोः सामानाभिकरण्यमपि युज्यते । मिकाभ्यां हि नियित्ताभ्यामेकस्मिन्धें भेदक्षे वर्त-मानौ समानाधिक गुणौ भवतां भेदं चे झाभिधत्तो नैकत्र वर्ते-याताम् । अवर्त्तमानौ च भिन्नपृष्टतिनिमित्तपर्यवसितौ गौरद्द इतिवस्न समानाधिकरणी भवित्यहतः । सोऽयमपरी व्याघातः । भेदानभिधानं च सामानाधिकरण्यं चेति । तदनेन व्याघातद्वय-मुक्तं तदेतव्याघातद्वयं निराचिकीर्षुराशक्कते । उपचारती न व्याचात इति चेत्। तदेवद्विभजते द्रव्यसच्छव्दाबिति। तदनेन प्रथमो व्याद्यातः परिहतः । द्वितीयं व्याद्यातं शक्कितः परिहरति । तावेताविति । भूतः मतिपादयतो ऽध्यवस्यत इति यावत ।

एतदत्राक्ततम् । विकल्पयोनयो हि शब्दास्तदेवाभिनिः विशनते यदिकल्पानां मोचरः । कार्यकारणयोः सामानाधिक-रण्येन प्रतिपत्तेः । चतुष्ट्या चयं विकल्पानां सदसद्धिमद्धर्मा-वगाहिनां जातिः । गौरीश्वरो नीलं निस्यमित्येवमादीनां न च विकल्पानां गोचरो यो विकल्पते देशकालावस्याभेदेनैकत्वे-नानुसंधीयते तदेवेद्यिति । एव च स शब्दगोचरः तत्र शब्दावां शक्यसङ्केतत्वात् । न च समलक्षणानि त्रैलाक्यविकक्षणान्येक-मिति न विकल्पविषयः। च च सामान्यं नाम कि विद्शित यद्विषयः स्थात् । अतं व्यान न तद्वन्ति स्वलक्षणान्यपि लेखाः सामान्यानामभावे तद्वचायाः स्वलक्षणेष्यभावात् । अपि चास्तु सामान्यं बम्तुसत् तथा ऽपि नित्यत्वादनुपकार्यतया स्वलक्षणान धारत्वानुववत्तिः आधारत्वमपि हि करणत्वमेव । पतनधर्माणा हि बदरादयः कुण्डादिभिरपतनधर्माणः क्रियन्त । न च नित्धं क्रियतइति नाधेयम् । तथा दृक्षत्वशिञ्चपात्वे स्वतन्त्रे एव सा-मान्ये स्वशन्दाभ्यामवगमिते न गौरव्य इतिवस्सामानाधिकरूण्यं भजेताम् । अपि च भवतु निस्यस्याष्युपकार्यस्वनाधेयत्वं तथा ऽप्येतद्विकरपनीयम् । किं येनैव स्वभावेन तत्स्वलक्षणं द्वक्षत्व-मुपकरोति तेनैव शिक्षपात्वमपि अथ स्वभावान्तरेण । अथ हि स्वभावान्तरेण स्वभावभेदादन्यत्स्वलक्षणं विंशपात्वाधारोऽन्यश्च द्यक्षत्वाधार इति पुनरपि गौरक्त इतिवत्सामानाधिकरण्याभाव एव । अथैकन स्वभावेन स्वलक्षणं सर्वेमामान्योपकारि तथाऽपि स्वभावाभेदे तदुपकाराधीनस्वभावानां सामान्यानां च मध्ये एकसामान्यवतः स्वलक्षणस्य एकेन शब्देन विकल्पेन वा ग्रहणे सर्वेषां तदेकोषकारनिबद्धस्वभावानां सामान्यानां ग्रहणात्सद् द्रव्यपार्थिववृक्षशिवापाविकल्पानां शब्दानां च पर्यायत्वपसङ्गः। यथा ५९६ ।

> "एकोवकारके ब्राह्म नोवकारास्ततोऽपरे । इष्टे तस्मिकदृष्टा ये तद्वाहे सकल्बाह" इति ।

तस्मान्य सामान्यवद्भदगोचरा विकल्पाः । स्वलक्षणः भेदगोचरत्वनिषेधेन ज्ञानप्राह्माकारगोचरत्वमध्यपास्तम् । स्वान्कारमवाह्म बाह्मपध्यवस्यन् विकल्पः स्वाकारवाह्मविषय इति चेत् । यथा ऽऽह "स्वमातिमासेऽनर्थे ऽपीध्यवसायन प्रदर्शिती। अथः को ऽयमध्यवसायः। कि ग्रहणमाहो स्विन

त्करणम् उत योजना अश्व समारोपः । तत्र स्वमितिश्वास्यः मर्भम्यं कथं एक्कीयात् क्रुयोद्वा विकल्पः न हि प्रीकं नीलं शक्य ग्रहीतुं कर्तुं वा शिल्पिशतेनापि । नाष्यग्रहीतेन्यः स्वलक्षणेन स्वाकारं योजियतुपर्हति विकल्पः । न च स्वलक्षणं विकल्पगोचर इति चोपपादितम् । न च स्वाकारमन्थमर्थ आरोपयति । न तावदग्रहीतः स्वाकारः शक्य आरोपयितुमिति तद्यार्थणमेषित्वयम् । तिर्देक ग्रहीत्वा आरोपयति अथ यदेन्यः ग्रहाति तदैवारोपयति । न तावत् पूर्वः पक्षः न हि विकल्पक्षानं क्षणिकं क्रपवन्तौ ग्रहणसमारोपौ कर्तुमर्हति । उत्तरस्मिस्तु पक्षे विकल्पस्वसम्बद्धनम् सक्षा ।दिकल्पाकारादहङ्कारास्पदादनहङ्कारास्पदं समारोप्यमाणो विकल्पो नास्वगोचरो न शक्योऽभिन्नः पतिपन्तं नापि बाह्यस्वलक्षणेकत्वेन शक्यः प्रतिपन्तं विकल्पक्षान्तेन स्वलक्षणस्य बाह्यस्याप्रतिभासनात् । तस्मादेष विकल्पन्तेन स्वलक्षणस्य बाह्यस्याप्रतिभासनात् । तस्मादेष विकल्पन्तेन स्वलक्षणस्य बाह्यस्याप्रतिभासनात् । तस्मादेष विकल्पन्तेन स्वलेश न ज्ञानं न ज्ञानाकारो नापि बाह्य इत्यलीक एवा-स्थेयः । यथा ऽऽह भदन्तधर्मोत्तरः ।

''बुद्धा कल्पिकया विविक्तमपरै यद्रूपमुद्धिरूपते बुद्धिनों न बहिरिति''।

तथा ऽपि विकल्पन्नानाद्वाह्याभिमुखी प्रदक्तिस्तद्धिंनां न स्यात्।
तस्मादलीकवाह्यमेषां विषयः बाह्यभेदाग्रहश्चास्य बाह्यत्वं न पुनबाह्यभेदग्रहः। विकल्पगोचरे बाह्यं तद्भेदग्रहस्यान्नत्वात्। तस्माचिविकल्पकपृष्ठभाविनो विकल्पाः तदुपनीतवाह्यस्वलक्षणभेदं
स्तग्राह्मालीकस्यागृह्मन्तः तद्भिमुखं प्रवर्त्तयन्ति व्यवहर्तृनिर्धनः
पारंप्रपेण तत्सम्बन्धात् प्राप्तेक्ते विसम्बादयन्ति लोकम्। तेषां
च विकल्पविषयाणां न तैरेव विकल्पैः परस्परतो भेदो गृह्यते
नापि विकल्पान्तरेरिति भेदाग्रहादभेदमभिमन्यते पुरुषः तद्भेन

दाश्वावमर्पाणाम् अभेदः तदभेदाश्च तद्धेतूनामविकल्पाधियाम-भेदः तदभेदाश्च स्वलक्षणानामविकल्पधीविषयाणामप्यमेदः । यथाऽऽह ।

> "एकपत्यवमर्षस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी । एकभीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिस्रवेति" ॥

तत् सिद्धमलीकं बाह्यं विषयोविकल्पानां शन्दानां चेति । तचेदमन्यव्याद्यातिक्षं भावाभावसाधारण्याश्चात्य-न्तीबलक्षणानां सालक्षण्यापादनाच तात्रूप्यानुभवाच । तथा हि यद्भावाभावसाधारणं तदन्यव्याद्वतिह्रवमेत । यंगा ऽमुत्तीत्वं तत् खलु विज्ञाने च श्रशविषाणे च साधारणम् । तथा च विवादाध्यासिता विकल्पविषयाः घटपटादय इति स्ब-माबहेतुः । गौरस्ति गौर्नास्तीति हि भावाभावसाधारणो गवादि-विकरपनिषयो विधिक्षपस्त्र अणवञ्चावासाधारण्ये नास्तीत्यनेन न संबध्यते विरोधात् । अस्तीत्यनेनापि न संबध्यते पौनरु-क्यात् । भावाभावसाधारणग्रहणं च नानिमित्तं नाष्यन्यनिमित्तं न हि विधिक्षविषयस्य तत्स्वरूपविषयस्य वा विधिधर्मापाति-नस्तत्र निमित्तवादः संभवति । तस्मान्तिमित्तवत्तया साधारण-ब्रहेणं व्याप्तं विवशक्तिमत्तत्रस्य व्यापकस्यानुपलब्ध्या निव-त्त्रमानमन्यव्याष्ट्रश्चित्रवयत्वेन व्याप्यतइति प्रतिबन्धसिद्धिः । अपि चात्यन्तविस्रक्षणानां सास्त्रसण्यम् अन्यव्याद्वतिकृतमेव । यथा गवान्वमहिष्मातङ्गानामन्यन्तविलक्षणानामपि सिंहव्यावृत्या सालक्षण्यम् । तथा च बाह्यस्य स्वलक्षणस्य विधिक्षपस्य पश्मा-र्थसतो ऽपरमार्थसताऽत्यन्तविलक्षणेत्र सालक्षण्यमिति स्वमार्थ-हेतुः । बाह्यं हि विधिक्षयपयोाच्याष्ट्रसम् । विकल्पविषयोऽपि चेदगो न्यारक्तरः सालक्षण्यं नान्यथा तया च सालक्षण्यमपि

निमित्तवस्या व्यामं तद्युपळव्या विपक्षाळावर्त्तवानं स्वसाध्येत क्याप्यतः ति प्रतिवन्धिसिद्धः। अपि चानुभूयतप्या विकल्पविषयो क्याद्वति रूपः। तथा हि। तदमतिभासने गां वधानेति देशितो Sम्बं बध्नीयाद् गोरमाद् मेदेनापतिभासनात् । पतिभासे बा कथं नागोन्याद्यसिषतिभासः । तस्पादन्वावोहगीन चरौ श्रव्दविकल्पाविति । तदेतदुक्तम् वार्तिककृता । ताबे-ताबसद्द्रव्यव्युदासरूपेण प्रवर्तमानावेकमर्थभिक्कत इति। (३१८।८) एकं स्वलक्षणमध्यवस्थतः अध्यवसायश्र स्विबः वषस्य स्वलक्षणाञ्जेदेनाग्रह इत्युक्तम् ।

अत्रोड्वते । जातिस्ताबदुपपादितसञ्जाबा तत एव तद्वती व्यक्तिरपि परमार्थसती । स्वामाविकश्च सम्बन्धो व्यक्तेर्जात्या सह नोपकारमपेक्षते। अपि चानित्यस्याप्युपकार्यता क्षण-मङ्गभङ्गउपपाद्यिष्यते । यथा चैकोपाधिग्रहे ऽपि नोपाध्य-न्तरविशिष्ट्रग्रहस्तथोपपादितं प्रत्यक्षलक्षणावसरे । न त्यन्तासतः केन चिद्सद्पस्य प्रथोपपद्यत- इति साक्-प्यानिमित्तां भ्रान्तिमुपपाद्यता वार्तिककृतोक्तम् । उपपादितं चास्माभिः । तस्माज्जातिमत्यो व्यक्तयो विकल्पानां शब्दा-गोचरः तासां तद्वतीनां रूपमतज्जातियव्याद्वत्त-मिसर्थः अतस्तदवगतेर्श्व गां वधानेति चोदितो ऽश्वादीन् य-भ्राति । न च शब्दार्थस्य जातेर्भावाभावसाधारण्यं नोपपद्यते । सा हि स्वरूपतो नित्या ऽपि देशकालविकीणीनन्तव्यस्याश्रयत-या भावाभावसाधारणी भवत्यस्तिन।स्तिसम्बन्धयोग्या। वर्तमान-ध्यक्तिसम्बन्धिता हि जातेरस्तिता अतीतानागतव्यक्तिसम्बन न्धिता च नास्तितेति । संदिग्धव्यतिरेकित्वादनैकान्तिकं भाषा-भावसाधारण्यमन्यथासिद्धं चेति । बातियती व्यक्तिविकल्पगो-

करता उद्भीयते । अपि बाळीकस्य समस्तामध्यिति सहिणां उत्थायते । अपि बाळीकस्य समस्तामध्यिति सहिणां उत्थायते । अपि बाळीकस्य समस्तामध्यिति सहिणां उत्थानतिसहस्य समर्थेन स्वळक्षणन विधिक्षेण किं साहर्यम् । अन्यव्यावृत्तिस्ति चेत् । नन्वन्यव्यावृत्तिर्भाविकी स्वलक्षः णस्य स्वभावो वा अन्यो वा न तत्स्वभावो विधिक्षेण विरोष्धात् । अविरोधे वा विधिनिष्धयोरेकत्वाद्विधिक्पतानिष्धेनाः लीकस्य स्वळक्षणसाम् प्यायाऽन्यव्यावृत्तिक्ष्यतोपपादनमन्ये कम् । विधिक्षेणातुन्येन तुन्छस्य सारूप्यमुपपक्षिः विचे । हन्त भोः स्वलक्षणस्यास्ति किं तुन्छमपि क्षं येनाः लीकस्य तुन्छस्य सारूप्यं स्यात् । तथा सत्ययमेकस्य स्वलक्षः णस्य तुन्छातुन्छविक्ष्यभावद्वयसमावेशमभ्युपणन्छन् स्वलक्षः णस्य तुन्छातुन्छविक्षद्वभावद्वयसमावेशमभ्युपणन्छन् स्वलक्षः प्रमानिष्यः । न च स्वलक्षणादन्यव्यावृत्तिर्ह्णाकमन्य-व्यावृत्ते स्वलक्षणेन सक्ष्यपति तथा सति इक्तिष्शकाविष रासः भः सक्षयत् अभी न च स्वलक्षणधर्मी व्यावृत्तिभविद्धरभ्युष्यते ।

स्यादेतत । अध्यवसीयमानमपि स्वलक्षणं न प्रमार्थ-सत्, अपि तु तदपि कल्पितं, तस्मात्तस्य विधिनिषेशक्षप-ता न विरुध्येत, वस्तुनि हि विरुद्धधर्माध्यासो विरुध्यते नाम-स्तुनि तेनास्य विधिरूपपरित्यागेन निषेधक्षपतामुपादायाऽलीक-स्य साक्ष्यमुपपद्यते । यथाऽऽह--

"यच गृह्यते यचाध्यवमीयते ते द्वे अध्यन्यब्याहत्ती त बस्तुन" इति ।

अधालीकस्य स्वलक्षणस्यालीकसाद्दये कि सिध्यति। जन ताबत् तत्र प्रदक्तिः असतः प्रदक्तिविषयत्वायोगात्। सतस्तु प्रदक्तिविकल्पस्य न साद्दयमसता साद्दये वा द्रथा अली-

^{*} धर्म इति पु० नास्ति।

कस्बस्रभणाभ्युपगमः । अथ न वयमस्रीकं स्वस्रभणान्तरमा-तिष्ठापहे कि त्वलीकस्यैव दाहपाकादिकसामध्यीरोपम्। न तत्स्वलक्षणं तस्य सर्वतो व्यात्तस्या अभिलापसंसगीयोग्यत्वेश विकल्पन्नानप्रतिभ साभावाद । अभिलापसंसर्गयोग्यस्य चा-न्बापेनो ऽस्वलक्षणत्वात् । तस्मात्स्वान्वियनो अन्यव्यात्वात्ति-कपस्यासमर्थस्यापि सामध्ये समारोप्य तत्तदर्थिनो व्यवह-र्भुन् प्रवर्त्तन्ते छोकविकल्पाः पारम्पर्येण सम्बन्धात्समर्थे व-स्तु पापयन्तो न विसंवादयन्ति छोकामिति युक्तमुत्पत्रयामः। अथास्य अतदर्थक्रियासामध्यीरोपः किं रष्टार्थक्रियास्त्र छः क्षणसास्रक्षण्येनाहो स्विदनादिवासनावशात्। तत्र स्वलक्ष-णेन सर्वतो व्याद्यचेन समर्थेन समस्तसामध्येविरहिणोऽन्विषनो न किंचिद्स्ति सारूप्यम् । अन्यष्टस्या तु सारूप्ये विधिद्धपेणापि मसङ्गः । तस्यास्ततो भेदाभावादित्युक्तम् । अनादिवासनावशा-चु तदारोपे प्रथमदर्शने Sपि नालिकेरद्वीपागतस्य वही दाह-पाकादिसामर्थ्यज्ञानमसङ्गः । बह्रिस्वलक्षणादाहपाकादिकारि-णो भेदाग्रहादलकिस्य तद्वपसमारोप इति चेत् । किं स्वलक्षणे पृद्यमाणे अथागृह्यमाणे । न तावद्गृह्यमाणे तस्य विकल्पक्कानगो-चरत्वाभावादित्युक्तम् । तत्समयभावि त्वविकल्पकं तक्वं युद्ध-द्पि न त्रिकल्पे स्वविषयं निवेशयति । तस्य ततो अन्यत्वेन तद्वात्तीनभिज्ञत्वात् । एवं विकल्पज्ञानमपि समनन्तरोत्पन्नानिर्वि-कल्पकव्यापारपारम्पर्ये ऽपि न स्वलक्षणं गोचरियतुमईति । ब-स्याभिकापसंसभयोग्यमतिभासविषयत्वादित्युक्तम् । समनन्तर-प्रस्रयादविकल्पादुत्पत्तेस्तद्यापारपारमपर्यादतद्वीचरो ऽपि तद्री-चर इवाभासतइति चेत् । अनुभववासनाभावेषु भवेदपीयं ग-तिर्न तु परोक्षाभावावगाहिष्वविद्यावासनामभवेषु संभवति । अ-

पि चानुभववासनाप्रभवस्यापि तद्गोचरत्वाभिमानस्तस्मिश्रमथ-माने तदुःपत्तिमात्राम भवितुपर्हति । अग्रह्ममाणे तु वहिस्वछ-सणे ततो भेदाग्रहेण तद्रूवारोपे त्रैलोक्यरूपारोपपमङ्गो निय-महेतोरभावात् । न हि तदानीमगृह्यमाणतया त्रैळोक्याद्वाहिस्व-ळक्षणस्य कश्चिद्विशेषः विह्निस्वलक्षणविषयानिर्विकल्पकमभवत्वेन तस्मिन्नियमे अविद्यावासनामभवेषु मधानेश्वरादिविकल्पेषु तद-भाव इति नियमो न स्यात् । न चाग्रहेण तदारोपसंभव इत्यु-क्तम् । तस्मादकीकस्य बाह्यत्वं विकल्पगोचर इति रिक्तं वचः । अपि च ज्ञानाकारवस्म्बलक्षणवच्चालीकग्राह्यस्वमपि न विक-रुपगोचरो भवितुपईति । एताद्धि करुपनाधीनमुत्पन्नायां करुप-नायाम्रत्पन्नामिव विनष्टायां नष्टामिव विकल्पनाभेदे भिन्नामिव न शक्यमेकत्वेन प्रतिकर्त्तुम् । भेदानवपर्पादिति चेत् । किमस्या-नवमृष्टमि तस्वम् । ओमिति चेत् । न तहिं कल्पितम् । नतु नास्य भेदो ऽपि स्वाभाविकः स्वाभाविको हि भेदाभेदाभ्यां युज्यते न त्वळीकम् । मा भूद्भेदो ऽस्य स्वाभाविकः कल्पना-घीनं तु तदलीकं तद्भेदाद्भिनं प्रतिपत्तब्यम् । अन्यथा तद्घी-नन्वापत्तेः । इदमेव हि तस्य विकल्पितस्य कल्पनाधीनत्वं य-रकल्पनाभेदाभेदानुविधानं नाम तद्धीनत्वे तु कल्पितत्वानु-पपत्तरनलीकत्वप्रसङ्गात् । तन्मा नाम भूतामस्य स्वाभाविके नानात्वैकत्वे न तु भित्रकल्पनाऽनुपाति शक्यमेकत्वेन प्रतिप-चुमिति भिन्नं मतिपत्तव्यम् । तिसद्धं विकल्पागोचरस्वमछीक-अभिन्नापसंसर्गायोग्यत्वात्सुखादिस्वन्नक्षणवदिति । अभिलापसंसर्गायोग्यं हि तत् तेनाशक्यसमयन्वात् सुखादिल-सणबदिति । शक्यसमयतया खल्वभिलापसंसर्भयोग्यता व्यामा अन्यथा ऽतिमसङ्गात् । सालीकवाद्यातायाः प्रतिविकल्पं भिन्ना-

या व्यावर्त्तमाना ऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वमपि व्यावर्त्तयतीति मितवन्धिसिद्धिः। अपि चेदमलीकपगोव्यावृत्तिरूपं वा तद्धमीं वा। अगोव्यावृत्तिरूपं चेत्। न तदसिद्धं गिव शक्यं प्रशितुम्। अगौश्च गोनिषेधात्मेति गोसिद्धिपपेक्षतइति दुरुत्तरिमतरेतरा-श्रयस्वं तद्धमत्वे वा गोत्वमेवास्तु भाविकं तद्धमी विधिद्धपः क्र-तमलीकनाविधिरूपेण। तद्धमीणां तद्भाविकत्वसाधनं च निराकृतं तस्य च भावाभावसाधारण्यमुपपादितं तद्धिस्तराद्धिभ्यतो ऽपि बहुतरविस्तरे पतिताः सम इत्यास्तामेनमास्तिकमानोपमई निमिति।

उपचारतो न व्याघात इति चेदिति शङ्कायाः परिहारवार्तिः कम् । मुख्यासंभवादिति । (३२८।११) सर्वत्र मुख्यपूर्वक उपचारो वा समारोपो वा दृष्टः तव तु राद्धान्ते न विधिविषयः कश्चिद्दस्ति मुख्यः शब्दो वा विकल्पो वा सर्वस्य निष्टतिगोः चरत्वातु । न चाध्यवसेयो विधिः संभवतीत्युपपादितमधस्ता-दिति भावः । न चान्यायोहपक्ष उपचारो युक्तः उभयोः प्रधा-नशब्दत्वादिति । न हि सिंहत्वं नाम कि चिदस्ति सिंहव्यक्ति-षु यन्पाणवके न स्यात् । अपि तु मसह्यकारित्वादिन्युदासी माणवके नास्तीति सिंहन्यक्तिष्त्रिव माणवके Sपि सिंह्शब्दो मुख्य एव स्यादित्यर्थः । किं गौरगौरिति । (३२९।५) अ-इवादि।रिसर्थः । मैष्यमत्ययपूर्विका मैषस्य मैषविषये महत्तिः सं-मातिपात्तः अङ्गव्यतिरिक्तस्य चाङ्गिनः सेनावनवहत्वसंख्यादी-नां भवद्भिरभ्युपगमादिसर्थः । क्रियारूपत्वाचापोहस्य वि-षयो वक्तव्य इति । कर्म विषयः क्रियायास्तद्क्तव्यमित्यथः। क्षधमन्यविषयादिति । कथमन्यविषयादपोहादगोविषयादु गवि प्रतिपत्तिरिति । अथागोरिति । (३३०।२) अस्ति हि

का चित् किया या ऽन्यस्यान्याविषया । यथा विज्ञानमात्मनो Sर्थः विषयं वेसर्थः । निराकरोति । केन गोरिति । क्रिया हि चेतनानां मयत्रपूर्वा भवति । अपोहलक्षणा च क्रिया निषे-धरूपा निषेधश्र पाप्तिपूर्वकः न हि गोरगोत्वं केन चित्पसं अन तं यत्प्रेक्षाबता व्यपोद्धेतेत्यर्थः । कथं चागवीति । अगवी-ति पदेन यो ऽयं प्रतिषेधो नासौ गोपतिपत्तिमन्तरेण भवती-त्यर्थः । अध्यासानुपपत्तेरर्थप्रत्ययो न युक्त इति । अपोइक्पो Sर्थमत्ययो न युक्त इत्यर्थः । किमपोद्दो वाच्यो Sधावा-च्य इति । अपोहादिशब्देनेत्यर्थः । यदि बाच्य इति । स्व-रूपेणैवापोहो वाच्यो न चापोहापोहेनेत्यर्थः । स्यादेततः । यद्य-न्यापोहेन शब्दां न वर्तते कथं तर्हि द्यादिविशेषेष्वनेकशब्द ए-कापोइन बर्तते । न हात्रानेकत्वं नाम गोस्विमव किं चिदस्ति सामान्यमित्यत आह । अनेकामिति चास्य पदस्य द्वयादि-विषयस्वात् । (३३१।२) सामान्याधिगतावेकत्ववर्जितसंख्या-त्वसामान्याधिगतौ विशेष आश्रयितव्यः संख्यात्वसामान्यमेवै-कत्ववार्जितं तत्र द्यादिविश्ववाधिगतिहेतुर्ने पुनरन्यापोहमात्रमि-त्यर्थः । न ह्यसति सामान्यशब्दादेकत्ववर्जितसंख्यासामान्यवा-चकादनेकशब्दाद विशेषाश्रयणे अन्यापोहमात्राद्विशेषाधिगति-रिति योजनीयम् । अज्ञास्यणादिशब्दानामपीयमेव गतिः। त-बापि पुंस्त्वसामान्यमेव बाह्मणशब्दार्थ इति । नीलोरपलदा-ब्दयोश्च प्रधानत्वादिति । अनीलानुत्वलब्युदासौ हि म-धानौ नीकोत्पलकाब्दाबाहतुः न ह्यातयोरस्ति विशेषणविशेष्य-भावः परस्परासंबन्धादिति भावः । एतेन नीलोत्पलकाब्दयोर-स्मिन्सिद्धान्ते प्रधानार्थत्वेन च्युत्पादनेन राजपुरुषशब्दौ व्या-ख्याती प्रधानत्वेन अत्राप्यराजापुरुषच्यवच्छेदयोनीवच्छेद्याः

वच्छेदकभावः नापि स्वस्वामिभाव इत्यर्थः । समानाधिकर-णयोश्चिति । शब्दविकल्पयोः परमार्थमद्वस्तुसंस्पर्शासम्भवादि-त्यर्थः ॥ ६५ ॥

व्यक्ति-र्तिः (सू. ६६) ॥ यत्र हि व्यक्तयाक्रातिजातीनां समावेशस्तत्र व्यक्तिानिद्धरिणायेदं लक्षणम् । तेनाकाशाद्यनदः रोधे Sपि न दोषस्तत्राकृतेरभावादिति भाष्यमतम् । यथा ऽऽह भाष्यकारः न सर्वे द्रव्यं व्यक्तिरिति । यद्यपि गुरुत्वाद्यः सामान्यगुणास्तथा अपि गुणान्तरेभ्योव्यावर्त्तमाना गुणविशेषा इत्युच्यन्ते । अव्यापिन इति । सर्वगतस्य द्रव्यस्य परिमाणं व्यवारिछनत्ति । मृर्दिछताः परस्परं संयुक्ता अवयवा यस्य तन्मूः र्चिछतावयवम् । कथं पुनरित्यादिभाष्यमाक्षिपति वार्तिकका-रः । अधिगतस्वादिति । स्वरूपागत्रमपूर्वेकत्वाद्वावयप्रतिपाद-नस्य स्वरूपावगमो ऽपि तजान्तरीयकत्वात्सिद्ध इत्याक्षेपाभि-मायः । निराकरोति । न निमित्तन्त्रैविध्ये सति तक्षिशे-षविषयज्ञापनार्थत्वात्। प्रश्नस्य शब्द्मरात्तिमित्तानां त्रै-बिध्ये सति तद्विशेष एव विषयः तज्ञापनमर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति सिद्धं कृत्वा भेदमभिषेयत्वं श्रया-णां प्रतिपादितम् । संप्रति स एव भेदः प्रतिपाद्यतइति । सुन्त्र-मिति। बहुनामर्थानां सुचनादिति भावः । अत्रभाष्यव्याख्यानः मुपन्यस्यति । व्यज्यत्रइति । (३३२।२) दृषयति एतन्तुनेति । व्यक्तिः पदार्थ इत्येतत् मकुतं तत्र यथाऽ वयविनो व्यक्तेः पदा-र्थस्वमेवम् आकाशादीनां चेत्स्रेपणादीनां च तत्त्रया छक्षणं व्या ख्येयं यथा सर्वे संयुक्षते अन्यथा सूत्रकारो ऽकुश्रछः स्वात् तद-र्थमाइ। वयं तु झूम इति । अत्रेदं व्याख्यानम् । व्यक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणम् । गुणबिशेषा इति द्वेषा समासः

गुणश्च विशेषश्चेति प्रथमो विश्रहः तेनाकृतिनिराकृता संग्रही ताश्च रूपादयो भवन्ति । तथा ऽण्युत्क्षेपणादिव्यक्तरसंग्रह इति दितीयो विग्रहः । गुणेभ्यो विशेषा गुणिवशेषाः गुणेभ्यो व्याख्या उत्क्षेपणादय इति यावत् । तथा अपि न द्रव्यं संग्रह्मतहः त्यत आह । आश्चय इति । तच्छव्दाध्याहाराद् गुणिवशेषाश्चर्यो द्रव्यमित्यर्थः । प्रतिपदिमिति । गुण इति च विशेष इति चाऽऽश्चय इति चेति पदानि । अथ वा गुणिवशेषाणामाश्चय इति चेति पदानि । अथ वा गुणिवशेषाणामाश्चय इति चेति पदानि । अथ वा गुणिवशेषाणामाश्चय इति गुणा कृपादयः विशेषाः कर्माणि गुणेभ्य इत्यर्थत् । तेषामाश्चयश्चेति द्रव्द एव तेषामिसर्थोद्गम्यते । तत्र मृच्छित इतिमूर्छनं संबन्ध इह चासौ समवाय इति ॥ ६६ ॥

आकृ-स्वा (स. ६७) ॥ जातिश्च जातिलिङ्गानि च जातिलिङ्गानि तान्याख्यायन्ते यया सा आकृतिः । जिरःपा-व्यादिन्यूह आकृतिर्जातिमनुष्यत्वादिकमाच्छे । जिरोनासिका-कलादीनां न्यूहो मनुष्यत्वजातिलिङ्गं शिर आच्छे । जिरसा पादेन गामनुमिन्वन्तीति भाष्यम् । यद्यपि गोत्वं प्रत्यक्ष-मेव नाकृतिन्यङ्गं तथा ऽपि विप्रतिपद्यमानं प्रत्युच्यते अनुमि-न्वन्तीति न पुनः सर्वा जातिराकृत्या लिङ्ग्यतइति । मृत्सुवर्णर-जतादिका हि रूपविशेषन्यङ्गा जातिनाकृतिन्यङ्गा ब्राह्मणत्वा-दिजातिस्तु योनिन्यङ्ग्या आष्यतेलादीनां जातिस्तु गन्धेन वा रसेन वा न्यज्यते । अत एव न सार्वपादीनां तैलत्वमस्ति तथ्य-क्षक्योगन्धरसयोरभावात् । भाक्तस्तु तैल्श्वन्दप्रयोगः क्षीरजा-तिरिष रसन्यङ्गयेव अत प्वामिक्षायाः क्षीरत्वं न तु वाजिनस्य तथ्यञ्जकस्य रसभेदस्य वाजिने ऽभावाद् आमिक्षायां च प्रावा-दिति ॥ ६० ॥

समा-तिः (मृ. ६८) ॥ मसृत इति प्रसवः समानबुद्धेः भिन्नेषु प्रसोत्री या जातिः सा ऽवदयं समानप्रसयं प्रस्ते न पुन र्या समानपत्ययं प्रस्ते सा जातिः । पाचकादिषु व्यभिचारा-दिति । व्यक्तयाकृतिभ्यां भेदकत्वमात्रेण चैतल्लक्षणं न तु सर्वेः था वेदितव्यम् । यस्तु वैयासात्मत्यक्षे ऽपि विवितिपद्यते तं प्र-त्यनुमानान्याह । गवादिष्वनुवृत्तप्रत्यय इति । (३३३।१८) व्यपदेश इति सम्बन्धिना सम्बन्धान्तरस्य विशेषणं पुरुषो व्य-पदिश्यते राज्ञ इत्यनेनेति । गोर्गोत्वानुवृत्तिप्रत्यया इति । पूर्वमनुष्टत्तपत्ययमात्रं पक्षीकृतम् इह तु गोर्गोत्वानुष्टतिप्रत्यय इत्यपानरुत्वम् । कीर्तित इति । यथा छिङ्गं विविधितमन्तर रत्वात् । अन्यत्र यथालिक्षं प्रत्यय इति । नपुंसक्तमनपुंसकेनेति नपुंसकत्वं नाशङ्कनीयमिति ॥

> इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्याय-वार्तिकतात्पर्यटीकायां ब्रितीयाध्यायः

> > स्य ब्रितीयमाद्विकन्।

ब्रितीयो ऽध्यायः समाप्तः॥

२ अ०१ आ०६९ सूत्राणि । २ आ०३० स्वाणि मिलित्वा १३७ सूत्राणि । १ आ० ९ प्ररणानि० २ आ० ४ प्रकरणानि मिलित्वा १३ प्रकरणानि ।

भत्र भाष्यं परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदा-नीं परीक्ष्यतःति । हत्तानुकीर्तनं ममेयपरीक्षां वर्तिष्यः माणां प्रति हत्तायाः प्रवाणपरीक्षायाहेतुभावं दर्शयितुम् । प्रमा-नेन हि प्रमेयं परीक्ष्यते नान्येन । न च तदपरीक्षितं प्रमेयपरी-क्षायै मभवति । तस्मात्ममाणपरीक्षा हेतुः हेतुमती ममेयपरी-क्षेति । द्वादशविधं प्रमेयं तत्कस्मात्प्रथमत आत्मैव ध्यते न प्रमेयान्तरपित्यत आह्। तचात्मादीत्यातमा विचा-र्घतइति । (३३५।५) आत्मैव हि ममेयेषु प्रथममुहिष्टो छिसत-श्चेति तद् तुरोधादात्मैव प्रथमं परीक्ष्यते न प्रमेयान्तराणीति । अत्र च यद्यपि स्वरूपेणात्मन्येव परीक्षां भतिजानीते तथा ऽपि कक्षणपरिक्षाद्वारेण कश्यपरीक्षणाल लक्षणपरीक्षेत्र द्रवृच्या । यथा चेयमात्मलक्षणपरीक्षा तथोपरिष्ठाइर्बायिष्यते । तदेतद्वा-र्तिककारी व्याचष्टे। आनन्तर्यादिति। किं पुनः प्रयोजनं प्रमेयपरीक्षायाः न हि निष्प्रयोजनं परीक्षन्ते प्रेक्षावन्त इत्यत आह । चक्किषयो ऽहंकार इति । अहंकार इत्यात्मादिविषयं मिध्याज्ञानं निर्दिशति । शरीराद्यभेदेनात्मदर्शनं खळ संसारं मवर्तेयतीत्युक्तं द्वितीयसूत्रे । अनेन प्रमेयपरीक्षायाः प्रयोजन-बस्वं दर्जितम् । अत्र भाष्यकारेण विचारपूर्वेकपः संश्वयो दर्शि-तः। किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातमात्रमात्मेति। संशय-कारणं चोक्तं व्यपदेवास्यति । यद्यपि द्वश्वपासादयोरवयवि-समुदाययोरन्ययोरेवावयवेन समुदायिना च व्यपदेशस्तथाऽ-प्यवयव्यभावं समुदायं च समुदाय्यनतिरिक्तं मन्वानस्य पर्-स्योदाहरणं द्रष्ट्रच्यम् । तदेतद्वार्तिककार आक्षेष्तुं पृच्छति । किं पुनरस्येति। उत्तरं किं दारीरेति। आक्षिपति नेति। समानधमणो धार्मणो दर्शनात्संश्रयो न पुनरदर्शनादिसर्थः।

समायने । नेच्छरदिख्नेति । इच्छादयो हि कार्यस्यास्ति क्रमात्मन इति दिश्वितम् । तान्येच तु स्त्रिक्षानि द्रश्चेयत्येषितारं परीक्षनते । क्रि देहेन्द्रियच्यतिरिक्त एषितेभ्यः सिध्यति आही स्विद्धिम्न इति युक्तो विचारः । अपि चायमात्मकव्दाभिष्यमे धर्मी भर्वतन्त्रसिद्धः केनलमस्य क्षरिण सह भेदाभेदे वादिनां विचाद इत्याह । अविद्धानिपक्षेश्चेति । (३३६।१) ननु चान्त्रमास्त्रने पर्देः प्रमाणान्यज्ञातत्त्वादीन्युपन्यस्तानि तत्र कर्यं न तत्सस्ये विपतिपत्तिरत आह । अस्यन्वप्रतिपादकप्रमाणान्यमान्त्रेति । वाद्यवासौ न भवति यो धर्मिण विप्रतिपद्यते न हि धर्मिण विप्रतिपद्यते न भवति यो धर्मिण विप्रतिपद्यते न हि धर्मिण विप्रतिपद्यत्ति । अभावस्य च भावाधीननिद्धपण्यस्यास्त्रासद्धावानिद्धपणात् । तस्याद्धम्यभाववादी न सौकिको न परीक्षक इत्युत्पत्तवद्वेपक्षणीयः । धर्म्यसिद्धिवादिनां प्रमाणन् सुपन्यस्यति । न नास्त्रीति । निराकरोति । सञ्च नास्त्यारमेन्ति । यत्पुनरपरे समाद्युः

अनादिवासनोद्भृतविकल्परिनिष्ठितः । शब्दार्थास्त्रिविधो धर्मी भावाभावोभयाश्रयः ॥

भागश्रया यथा नीलिमिति अभागश्रयो यथा अज्ञिषिन-णिमिति उभयाश्रयो यथा ऽमूर्निमिति । अमूर्ते हि सन्ति वि-ज्ञानं भवति च अञ्जिषाणम् ।

तस्मिन्बाह्यानुपादानं साध्ये ऽस्यानुपल्लम्भनम् । "तथा हेतुर्न तस्यैत्राभावः शब्दमयोगत इति ।

सो ऽयमास्मिविकल्पा बाह्योपदानो न भवतीति। यथा नीलन् विकल्पो बाह्यनीलोपादानः नैयमास्मिविकल्पो बाह्योपादानं इवर्षः। सन्नैवं भवान्त्रष्टव्यो जायते। किमात्मिविकल्पस्य बाह्योपान

दानत्वमात्रं मतिविध्यते किं बाह्यात्योपादानत्वम् । पूर्वस्मिन् मि-द्धमाधनं या भूदात्विकरपो बाह्यनीलाद्यपादानः ।के नः छि-अम् । उत्तरस्विन्तुं करवे कार्यं बाह्यात्वा सिद्धः यदुपादानत्वं विकल्पस्य शतिषिष्यते । सिद्धश्रेत कापि नास्यात्यन्ताय शति-ष्यः । असिद्धश्चेत् कथमत्रनीतस्य निषेधः । प्रतीतो विकल्पे शा-को निषिध्यते चैत्र इव गेरे चत्वरतले निषिध्यतइति चेत्। एव-मपि यत्र पतीतस्तत्र न निविध्यते वथा भविद्धरेवोक्तं न तस्वै-बाभावः शब्दमयांगत इति । बाह्यश्रात्मा विकल्पेन नौपद्शित इति मसस्य गावास सक्यो निषद्भम् । अभवविताप्यध्यवसित इनि मसक्त एवंति चेत्। ननु विकल्पस्य को Sयमध्यवसायो नाम । प्रहणादितिरिक्तः ग्राह्मस्य स्वाकारस्य वा ऽऽलीकस्य वा बाह्याध्वारोप इति चेत् । न बाह्याअविषया विकल्पा बाह्यपारो-पयन्तीति चित्रम् । न हि आरांपविषयारोप्ये अजानत् आरो-षायत्रमेहतीत्यसकुद्रावेदितम् । अपि च अलीकं मत्रोयमानं य-था न निषेद्धं शक्यं प्रतीयमानत्वाद्वमम्य बाह्यस्वमपि । मि-ध्यात्वात्मतिषिध्यतइति चेतु । तत्किमलीकमपि ससं यत्तदृष्ट-कृष्य बाह्यत्वं प्रतिषद्धुमध्यवसितो ऽसि बाह्यभेदग्रहम्तद्ध्यव-सायो न प्रमञ्जक इति न निषेधगोचरः । न च झानाकार आ-स्मा फ्रमार्थसन् ब सत्वेनारोध्यमाणः शतिषिध्यत इति सांपतम् । विज्ञानमये हि सर्वया वाह्यस्याग्रह तत्समारोपसंभवात् । अत्य-न्तासतश्च बाह्यस्य विकानात्पनी ग्रहे तथाविधेनासना विकाना-नात्मना विज्ञानग्राह्मेण किमपराद्धं येन तद्वाह्यो न स्थादिति विज्ञाननयो दत्तजलाञ्जालीः प्रसङ्येत । न चायमात्मा पूर्वापर-कालावस्थायी क्षणिकविकस्थाकारी भवितुपहीत येन तदाकारी वाया वेन प्रतिविध्वत । तस्वाद्न्यत्र इष्टमन्यत्र समारोध्य प्रतिवि-

ध्यतहति युक्तम् । स च समारोपः क चित्स्यकारणमभवाक चिन्त्रतिषिध्यते यथेन्द्रियादिदोषादुत्पक्षरजतम्भानस्य छक्तिकायां नेदे रजतिमिति । नर्वाचित्पुनराहार्यो यथा नेह चैत्रहति । तस्मादास्यत्री देशकालान्तरे बस्तुनि विकल्पनं विभावे चालंभवादत्यन्तास्त्री समारोपः तदभावादात्मन्येव नास्ति अस्ति चेत्कश्रमयन्ताय निषेधः । तस्मादात्मा नास्तीति पदयोव्योवातः । यद्यप्यात्मा नास्तीति पदयोव्योवातः । यद्यप्यात्मा नास्तीति पदयोव्योवातः । यद्यप्यात्मा नास्तीति पदयोव्योवातः । यद्यप्यात्मा नास्तीति पदानि तथा ऽपि नास्तीयौकपद्यं विविधित्वा पदे हति दिवचनोषपात्तः । पद्यते गम्यते उनेनार्थं हति विविधित्वा पद-समुद्रायो ऽपि पदसुच्वते । यद्यपि घटादिनां देशान्तरादौ निष्यस्तथा ऽपि आत्मनोऽत्यन्ताय भविष्यति न हि प्रतिषेधानतस्यमुद्रातीत्यतः आह । सर्वश्रायम्भवस्यप्रमात्रवे प्रतिषेधानतस्यनुद्रमात्तियतः आह । सर्वश्रायम्भविषयः पतिषेधानतस्यनुद्रमातीत्यतः आह । सर्वश्रायम्भविषयः पतिषेधानतस्यनुद्रमात्ति । उपपादितमेतद्रथस्ताद् यथा चाननुभूतपश्रक्ययादात्मनः, धितुमिति न क चिद्रात्मन्यन्याधारत्वञ्चकं स्वातन्व्यादात्मनः, सामान्याद्यस्तु विण्डादिपरतन्त्रविक्षणाः विण्डाद्याधास हति ।

पृच्छति। किमयमिति (३३०२) वसक चिद्रस्त तद्द्रयन्तमसद् तथा चायं तस्माद्द्रयन्तमसंभिति मानः । उत्तरं न नास्तिति । न तावस् क चिद्रशीति वाक्यमात्मानं स्वरूपेण निचेत्रति देशक्षित्रेश्वमतिषेथात् । शक्किता आह । कंयं वाक्योयुक्तिरिति । उत्तरवाद्याह । एषा वाक्योयुक्तिरिति । एषा
वह्यवाणार्था । तद्र्यमाह । यद्याधास्त्रमिति । न हि पदार्थानां सला देशवर्थन व्यासा येन देशवर्थ निवर्षमानं तरं निवर्षचेदिति बावः । न च कास्तविद्योगप्रतिषेधो ऽपीति । काखान्तरप्रतियोगी एकेकः कार्क्य कार्क्यविद्यमः तत्पतिषेथो ऽप्याति ।
सम्बद्धाः न हि यथा घटादिष्यवक्षेदार्थः कार्कः तथा निस्थआस्त्रवि । प्रथांसाभावदान् घटः स्वरुपासीक तथा ऽऽस्या

प्रागमाववान घटो मविष्यति न तथा आत्मा । अशीतपागभा-बो डनागतपृथ्वंसः घटो वर्तमानो न च तथा अस्मा तस्मा-श्रास्याबच्छेदार्थेन श्रैकाल्यम्रपावर्तते । अतीतानागतव्यपत्रक्तव-र्षमानक्रियाच्यञ्जाः काळो ऽस्ति सदा नित्यानां यतो ऽस्त्या-स्मा विद्यते व्योमेति तस्मादवच्छेदकवैकाल्यामाप्तेः न विकालय-प्रतिषेधः । अतीतानागतव्यषवक्तिव्याव्यङ्ग्रस्य च वर्गमानस्या-शक्यनिबेधत्वाद नात्मनि कालमातिबेध इति स्थितम् । आत्मधः निषेधं चेति । आत्मेति हि पदं छोकसिद्धं पद्यते हानेन कश्चि-दर्थः येन न कश्चिद्रशः पद्यते तद्रपार्थकं भवितुमहिति । किमस-तः सता साधम्धीमिति । तर्हि भनतां मिद्धान्ते सर्वोषाख्यार-द्वितमसत्वमयमपीति भावः। अथ शरीरादेशस्मत्वं कल्पितं निषि-ध्यते शरीरादयो नात्मान इति तत्राह । आत्मसामान्यं चेति । अथ दारीरादीति । अहंकारस्तावत्परमार्थतः शरीरादिविषयः स्थुली ऽहं गौरो ऽहमिति प्रत्ययात् । तिपमारमेति कल्पयित्वा विषयीस्थीत तदनुक्षं व्यवदिशाति व्यवहरति च ! सो ऽयं वि-पर्ययः प्रतिविध्यते : नास्त्यात्मेति । निराकरोति । एवं दारी-कादीति । (३३८ । १) न शहंकारसमारोपविषयसस्वय-नभ्युपगच्छतः समारोप उपपद्यते तस्माचत्मतिषेषतो व्याद्यात इत्यर्थः । चतुर्णामुपादानरूपत्वात् तमस इति । रूपरसम-न्धस्पत्रिक्षत्वारो घटादिरूपेण परिणतास्तेषामुपादानरूपं नभ इति उपादीयतइत्युपादानम् । उपादेयद्भपत्वादिति क चित्पाठः सतु सुनमः। सोऽयं बात्सीपुत्राणां वैभाषिकाणां सिद्धान्तः तेन विरोध इत्यर्थः। सुगम्बन्यत् । अथायं भात्रप्रतिषेध इति। (३३९।१६) . न जन्ममात्रमतिषेषो ऽपि तु आत्यनो, भावः सत्ता प्रतिषिष्यत अवर्थः । स्वतन्त्रस्य प्रयस्य समयायादन्यस्यादश्नादिवि । अन-

कायो देवमनुष्यतिर्यगादीनावनौत्तरावर्येणावस्थितः संघातः त-द्विभिष्टाभिरित्वर्थः । कार्ये कारणं विति । (३४०। १६) यदि विषाणमवयबस्तदा कारणं यदि तु केशनखादितुस्यस्वेना-नारम्भकत्वाञ्चावयवस्तदा कार्ये तस्मात्तत्रभवतीति । उक्तमध्य र्थ पुनर्विकल्पयन पर्यनुयोगार्थमाह। इदं दादाविकाणं ना-स्तीति अवाण इति । सामान्यमतिषेधो विषाणसम्बन्धमात्रम-तिषेध इति । विदेशप्रतिषेधः कार्यकारणभावलक्षणसम्बन्धमति-षेष इति । विषयस्यभावभदानुविधायीति । अहमिति विज्ञानं मानसं विषयस्यात्मनो यः स्त्रभावभेदः कर्तृत्वभाकतुः स्रभणो जाने sहं भुञ्जइत्यादिस्तदनुविधायि। एतदुक्तं भवति न केवलभारमस्वरूपमारमङ्गानस्य विषयस्तथा सति परममवेताकि-माफलशालित्वाभावेनात्मनः कर्मत्वाभावेनाकर्मतया तद्याप्यद्वा-नस्यापि निवृत्तिपसङ्गात् । यदा तु धर्मवदात्मविषयं ज्ञानं भव-ति तदा धर्माणां परसम्बेतिकयाफलकालितया तद्याप्तस्य मा-नस्यापि निरुत्तिरिति । जानातिइचात्मधर्मकर्मा आत्मानमपि गोचरयतीति सक्तं विषयस्वभावभेदानुविधायीति । आहंकारा-खम्बनेति । (३४१ । १६) आछम्ब्यते अनेनेत्यास्त्रन्तनं हा-नगहंकारेण च विषयिणा विषयग्रुपछयति । देशयति । ननु भय-स्यक्षं गौर इति । परिहरति न भवतीति खूम इति । न व्य-प्रदेशमात्रं देहाद्यव्यातिरिक्तात्मसञ्जावसाधनमस्माभिरुक्तं येनाः नैकान्तिकं भवेत् । अपि त्वतुभवः । स च न शरीरादिष्विदमो विषयेष्वस्ति। अपि त्वसंभिन्नदंविषयो ऽहंपत्ययः शरीरा-दयस्तु मतुब्लोपादभेदोपचाराद्वा ऽहमा विषयीकियन्ते । ममा-रमेति तु व्यवदेशमात्रं न पुनः श्वरीरादिष्टिन्दं मकारस्तत्र शु-क्यो भेदनामतिभासनात । राहोः शिर इतिबन्त पमकार आत्म-

नि द्रष्टुच्यः । अत एवाह । समप्रस्थयेति । (१४२।२) न पुन-में पकारमात्रं तस्पात्सर्वे रमणीयम् । विरुद्धा प्रतिपत्तिविपत्ति-र्वाधितेति यावत्। कः साधनार्धः इति । कः साधनशब्दस्यार्थः । अधानुपलाव्धरपि नास्तीति । भावद्दपे धर्मो ऽसति विदन ध्यते नासङ्ग उभयोः समानश्रील्ल्वादित्यर्थः । निराकरोति । कः माधनार्थो ऽनुपलक्षेति । असरास्तुच्छाया अनुपलक्षेः कः साधनत्वरूपो ऽर्थ इत्यर्थः । शङ्कते । अध्य कल्पितस्येति । (१४३ । नापल। ध्यस्त्च्छा किं तु तस्वान्तरं मत् सा तु क-रियताश्चवतथा नाश्चवामिद्धेत्यर्थः । एतद्विकरूप निराक्तरोति । कथं काल्पितस्पेति । न हि तान्धिक्यनुपलाम्धः परमार्थसदा-श्रया कल्पितमस्वस्य धर्मिणो धर्मो भवितुमईतीत्यर्थः । द्वितीयं करपमाशक्कते । अश्रामक्त्रेनेति । निराकरोति । सिध्यश्य-नुपलब्धिरिति । असन्वेन करिपतस्य पारमार्थिकं सन्वमनु-मन्तव्यम् । असत्यसन्बक्षरपनायः अयोगात् तथा च भावाश्र-यातुवलान्यस्तात्विकी मिध्यत्येव । यदर्थ त्वसी तदेव पार-मार्थिकपस्ववात्मनो न सिध्वति असन्वस्त्र काल्पानेकस्वाभ्यु-पगमाद्भविद्धारित्यर्थः । अपि वश्यमसत्त्रेन मन्तमात्मानं कल्पयि-स्वा ऽत्यन्तामस्वमनुपलक्षेत्रस्य साथायतुमध्यवसितः । सञ्चास्य सवर्पेणानुपलब्ध्या न सिध्यति। न जातु स्थाणुधर्मेण कल्वितेन पुरुषे स्थालुकां पारमाधिक शक्यं सामावितुमियाह । किमधी चायमान्मेति । रूपादिकाउदेभ्योऽन्यत्वे सतीति । यहि हि पदस्वादित्युच्यते रूपादिशब्दैरनैकान्त्रिकं स्यादत उक्तम् । रपादिवार्वेभयो उन्यत्वं सतीति। यश्चेकपदत्वादित्युच्येत रूपादि-शब्दैरनैकान्तिकं स्यादत उक्तं क्रपादिशब्देभ्यो Sन्यत्वेसतीति ।त-था ऽपि इपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारा इत्ययं क्षव्यो इपादिया-

वको यः बन्दो रूपं वेदना संज्ञा विज्ञानिवरयादिस्ततो इन्यो ऽसमस्तादन्यः सगस्त इति तेनानैकान्तिकत्वपत उक्तमेकेति । तेन रूपादियाचकपदव्यतिरिक्तं यदेकपदं तक्ष्पादिव्यतिरिक्त-स्य बाचकं प्रथा घटादिवदं तथा चारमवदं तस्मात्तद्वि तथेति । एतेनेति । आत्मशब्दसाध्यत्वेनैवासंभिषेदंपत्ययो ऽदंपत्ययो ब्याख्यात: । शङ्कते आसिखइति । घट इति रूपादय एवैको-दकाइरणाविक्वना उच्यन्ते । न तु रूपाद्यतिरिक्तो घटो नाम काश्चिदस्तीत्वर्थः । निराकरोति । अत्रोक्तामिति । उपादेय-रूपत्वात्तमस इति । यथा दायइति देयमुच्यते प्त्रमुपादा-येत्यनेनोपादेयमिति । सविषयत्वं सद्विषयत्वं सिद्धान्तिनोक्तामि-ति मन्त्रानश्रोदयति तमः दाब्दस्य स्विषयत्व इति । यद्य-प्यभावविषयत्वे ऽपि न निर्विषयत्वं तथा ऽपि देशकाभिमानमः नुविद्धानः परिहरति न सुन्नार्थे पुनर्दछान्ता नास्तीति । (३४४।१०) पूर्वमात्मानुपकारकत्वे साध्ये दृष्टान्ताभाव जक्तः पुनरिहोच्यइत्यर्थः । देशयति । अथात्मशब्द इति । यो यो-बर्णात्मकः समर्वे ऽनित्यविषयो यथा घटादिश्रब्दः तथा चानि-त्यत्वे सति तद्विज्ञानमेव स्यात्रात्मेति फलत आत्ममतिषेध इसः र्थः । एतद्रिप द्षयति । तथाऽपीति । निसशब्दस्तावन्नित्यमा-चष्टे अन्यथा न तत्प्रतिषेत्र इत्यर्थः । शृङ्कते अधिति । सिद्ध-साधननिवृत्त्यर्थे शरीरादिव्यतिरिक्तांविषय इति । निराकरोति तथाऽपीति । रूपाद्स्कन्धपश्चकानिरिक्तं नास्तीति भवतां राद्धान्तस्तदतिरिक्ताभ्युपगमेन विरुध्यतइत्यर्थः । यदि विव-क्षितार्थव्यतिरेकेणेति । (३४५८) बादिनो हि श्ररीरेन्ट्रि-यबुद्धिवेदनामंघातस्य पाराध्यं वित्रक्षितं परार्थाश्चश्चराद्य इति इति न संघातपरार्थत्वं तचेह पक्षधीतावकात्सिःपदस्याभि-

प्रायेण व्याप्यते न तु साक्षाद्विशासितं तद्वदिहाभिषायव्याप्तं वि-विश्वतमारोष्य पद्मन्यपविरोधी देवयेते ततः सर्वानुमानी खेदः एतश्रेश्वरसिद्धौ निपुणतरमुपपादयिष्यते । अधानुमानेन बा-ध्यल-इति । संघातत्वानुमानवेवाभिवेतविपरीतमंबात्वपरार्थत्व-पक्षी व्यवस्थालक्षणानिष्ट्रवसङ्गरूपतकेसहायमस्य बाधकं प्राणा-दिसन्वातुमानं वेति । एकदेशेन च एकदेशान्तराखामिन ति खुवतो वार्तिककारस्य गृहप्रपासादादयो नावयविनो विजा-तीयानापनारम्भकत्वादित्यभिषतम् । अकार्यकारणभूतानाः चिति । (३४७।१९) यथा हि कालार्झी गामीक्षितवतः स्वस्तिः मत्यां गवि भवति प्रतिसंधानं न चैतयोरस्ति कार्यकारणभाव इत्यर्थः । स्वं चैतन्यं स्वात्मनः स्वातन्त्रये सत्यव्यवस्थानाच् चक्षुगादिवदिति हेतुः प्रमाणसंदायविवर्धयस्मृतिषु यो ऽतुस्यूत एक उपलभ्यते स चेतनः स्वातन्त्रये सत्यव्यवस्थानात । य-स्त्वचेतनो नासौ स्वातन्त्रये सत्यवास्थितो यथा चक्करादिरिति व्य तिरक्षी हेतुः। यद्यव्यवस्थानादित्येतावन्मात्रमुच्येत ततो पन-सा ऽऽनैकान्तिकं स्थादन उक्तं स्वातन्त्र्ये सतीति । अथ वा कृतप्रविद्यानेन स्वातः प्रयोग केवलपस्त चैतन्यसाधनमित्याः ह । ना चेतन आत्मेति । प्रमाणंसशयविषयं यस्मृतिष्वतुस्युतः मनुभूतम् उपलक्षयति । निराकृतमप्पर्थं मकारान्तरेण पुनहपः न्यस्य निराकरोति । प्रथिव्यादिनित्यत्वसात्रनइति । भाः ष्यं भिन्नतिमित्ताविति । भिन्नमिन्द्रियं निमिनं ययोः, अन-न्यकर्तृकी-आत्मैककर्तृकी, समानविषयी-द्रव्यमेकं विषय इ-त्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वपक्षसूत्रम् --

न चि-त् (सु. २)॥ यद्भावाभावातुविषायिनौ हानः

भावाभावी तथेतनम् । इन्द्रियभावाभावानुविधायिमी ताँविन ति तदेव चेतनभिति भावः । सिद्धान्तभाष्यं संदिश्धन्याददेतुः अनन्यथासिद्धावन्दयन्यतिरेकी कारणत्वमात्रे भवाणं न तु कर्ती न चेतनश्चेतनं करणभिस्यत्रस्यर्थः॥ २ ॥

्विषयव्यवस्थानं च विरुद्धिमिन्द्रियादीमामचैतन्यस्य सान् पनादित्याद् । याचोक्तासिति ।

सद्धा-धः (स्. ३)॥ सर्वज्ञ इत्यस्य विवरणं सर्वश्वियः
यद्धाद्दी सर्वेवामिन्द्रियाणां च ये विषयास्तद्वाही इन्द्रियान्तराणि
प्रमाणान्तराणि च पुनव्येवस्थितविषयाणि तेनार्वगिषि सर्ववः
इति सिद्धम् । तन्नेदम्मिज्ञानमिति । असाधारणं विन्हबन्
भिद्धानमुच्यते तन्नाप्रत्याख्येयमनुभवःसिद्धत्वात् । चतनद्वनम्भिद्धानमुच्यते तन्नाप्रत्याख्येयमनुभवःसिद्धत्वात् । चतनद्वनम्भिद्धानमुच्यते तन्नाप्रत्याख्येयमनुभवःसिद्धत्वात् । चतनद्वनम्भिद्धानमुच्यते तन्नाप्रत्याख्येयमनुभवःसिद्धत्वात् । अनेकप्पदार्थो विषयो यस्यार्थजातस्य तत्त्रयोक्तम् । इ वित्यादो इनेकिवियमर्थजातिमिति स सुगम एव । आकृतिमाद्धं त्विति ।
सामान्यमाविसर्थः । तदेतच्चेतनद्यं देहादिस्यो व्यावर्तमानं
तद्दितिकां चेतनं साध्यतीति स्थितं नेन्छ।द्याभारत्वं देहादीनामिति ॥ ३ ॥

स्त्रान्तरपवतारयति माष्यकारः इतस देशदिव्यति-रिक्त भारमा न देशदिसंघातमात्रमिति ।

क्तरीर चात् (सु. ४) ॥ प्राणातिपाते पातकाभावम-सक्तादिति। अयं यद्यपि मृतचैतिनकानां नानिष्टपतक्तरता ऽपि शाक्यान्यति दृष्टच्यः ते हि प्राणातिपातकृते पातकिमच्छन्ति । एवं च न षुद्धिरात्मेति वक्तन्ये देशदिग्रहणं विचित्राभिसंचि त्वारंदुसां, यदि कश्चिद्भृतचैतनिकः प्राणातिपातकृतं पातकं मे- च्छेचं पति द्भुषणं भुवत्वेवपर्थिषिति मन्तव्यम् ।

.ब्राभिकम् । अकृतकृतकृताभ्यागमनक्ष्यादोष इति। (३५०। १७) येनाकृतं कर्षे अश्रणातिपातः तस्य पातकाभ्यागमो येन च कृतं तस्य नाश इत्यर्थः । शास्त्रचोदिनं फलमनुष्ठानरीत्ययमुत्सर्गी यत्र पुनः ऋात्रपन्यस्य फलपाइ यथा श्राद्धे वैश्वानरीयेष्ट्यादी तत्र भवतु पुत्रकृतस्य श्राद्धस्य पितृगामि फलं पितृकृताया बा जातेष्टेः पुत्रवामि फ्राइमिति । अध्वना स्मृतिहेतुः संस्कारः । प्रत्काये-ति । (३६१।२) येन कायेनोपलक्षितः कथि विस्ततानः स काया-न्तर्वर्थि फलं भुद्रद्रयर्थः। एकनिमिन्तानां प्रत्ययानां प्रक्तिसंभानादिति । उक्तमेनद् यथा नर्तकीश्रूलतासङ्गे एक-स्पिन् बहुनां भृतिसंधानमिति । सर्वाचस्थापलब्धेस्ति । (३५६।७) मर्वाबस्थासु बीजावयवानामुगळह्वेः वरमाण्यवस्थत्वे त्वनुपलम्भः स्यात् । तस्मान बीजावयवाः पचपमाना अङ्क-रोत्पत्ती पर्माण्यवस्था भवन्ति । अपि स्त्रवयविन एव पच्य-न्तइसर्थः । परमाण्यवस्था वीजावयवा न वीजत्वादिजातिविश्वे-प्रकृतमारब्धुपर्हन्तीत्युक्तं सिद्धान्तिनेति यत्वा दर्शयति । यदि त्रहीति । परिहरति नानंनैवाक्तोक्तरत्वादिति । प्रतिसंघा-नाय बीजत्वजातियानवयवान् छक्षित्पस्माभिवीजावयवानां पर-माम्बरतो विभागो निषिद्धः करपादौ त्वारममे परमाणुनां न प्रतिसंघानपस्ति न हि पूर्वसर्गे से बीजमारिभिरे सांवतमि तप्रवार्भन्ते नान्यइति भतिसन्धानियमः अपि स्त्रन्येभ्यो sपि भवन्तीति भावः । पैलुकण्डःश्रङ्कते । आमध्यात्पाका-नुष्यक्तिरिति चेत् । शरिहरति नाप्रतिबन्धादिति । साः न्तराष्ट्रयेवावयविद्रव्याणीत्वर्थः । अधायप्रवयवानुप्रवेशो द्रव्यस्य विकाशकः कस्मान् भवतीस्यत आह । यदि जायमवस्यान्- प्रवेश इति । (३५३। ६) याजनगतानामपी भाजनिमित्ती Sबस्थानमेव नःस्यात् । सान्तरत्वे तुः तावस्य एवापोः भोजनि स्वम्दन्ते यावतीभिवृद्धिः शीतस्वर्शीपल्डियभैवति मात्रया चै तत्र कालपंरिपाकवशादनवस्थानमपि विनाशे तुं सहमानवर्ष स्थानमपा भाजनगतानां भन्नेदिस्यर्थः । व्यवहिते द्रवेते स्फेटि-कभाजने न तुरुवोपलविभारित शङ्कते । सुरवी स्थामिति तम्कियेति चेत्। यद्यपि विश्वरास्यः स्कन्धास्तथा ऽप्यनेन् द्यविद्यावासमावको ऽयमेकमहंकारास्पदं सस्व भिस्वभिर्मस्यः मामः सुर्खी भनेषं दुःखी मा भूनमिति त्र हणक् भनर्त्तत इश्यर्थः र निराकरोमि तस्नाननभूतत्वादिति । यथा चं संविकानी विज्ञानानां परस्परवात्तीनिमज्ञतया न मतिसंधानक्षपस्यै तथीं पंपादितमस्माभिरात्मछञ्जणातसरइति । नीनीगतानीमनुरूपे सेः सस्वादिति (३५४। १७) न च ब्रह्मवर्यादिवरिपीकः सहितेन ज्ञानक्षयोनासमर्थी ज्ञानक्षणी जन्यते सं च न ज्ञानान्तर प्रमुतइत्यनागतानुत्पत्तिरसपर्धस्य च क्षणस्य स्वभावतो विनादी इति युक्तम् । असमर्थक्षणोत्पादस्यैव सहकारिसापेक्षस्वामपेक्ष-त्वाञ्चषवत्तेः । यथा चैतत्त्रया क्षणभक्रभक्नावसरे उपवादिष्टि र्वाते ॥ ४ ॥

तद तुं (मु ५) ॥ वैनाशिको नैयायिक पस्ति संस्थित परित्र हैं । इये तुं हिंसी ति (३५५०) व्यक्ति शिति । सदै वे कार्य कार्य तुं हिंसी ते (३५५०) व्यक्ति शिति । सदै वे कार्य कार्य तुं हिंसीते (३५५०) व्यक्ति शिति । सदै वे कार्य कार्य तुं हिंसीते (३५५०) व्यक्ति शिति । सदै वे कार्य कार्य तुं हिंसीते । सदै वे कार्य कार

मसङ्ग इत्यर्थः । गुण इति । ऋजुत्ववकत्वे खलु गुणौ पचयसं-योगविभागविशेषी सत्येव द्रव्यारम्भकसंयोगे उदयव्ययवन्ता-बनुभूषेते इति । तदेतदु नैयाविकपक्षर्षणं सांख्यपक्षे ऽध्यापा-द्य नैयायिकं पुच्छति अधातमनो नित्यस्येति । (३५६।१०) नैयायिक आह । सुख दुःखं इति । नित्यादात्मनो व्यतिरि-क्ताभ्यां पुण्यपापाभ्यामात्मधर्माभ्यामनित्याभ्यामात्मधर्मात्रेव सु-खदुःखे जन्येते इसर्थः । एतदुक्तं भवति । निस्वस्यानित्वधर्मी-धानमेवीपकारो न तु नित्यस्य ६०करणं यन तदानित्यं स्यात । भर्मभ भर्मिणो भिन्नो न तु धर्मिस्व भारः । यथा च भेदाविशेषे सत्यपि वहिध्ययोरेव कार्यकारणभावो न वहिक्रमेलकयोर्बन्तु-स्वभावनियमात् । एवं भेदाविशेषे ऽपि आत्मनः पुण्यप्रापयोरेव भर्मभर्मिभावो नात्माकाश्योः पुण्याकाशयोर्वेति छेशमात्रमश्रोक्तं विस्तरस्तु क्षणभङ्गभङ्गं भविष्यतीति । नानेकान्तादिति । बाद्यभिमतपरमाणुनिस्यत्वग्राहिषमाणदाढ्यंनानैकान्त्रिकत्वमुक्तं न तु बौद्धराद्धान्ते नित्यः परमाणुशित । अन एवापरितोषेणाः न्यथासिद्धिमाइ । चर्मणश्चानित्यत्वमिति । तहनां चोप-स्वादीनामवस्थानादिति । नामति विनाश्चमस्यये विनाश्चे Sस्ति कि चित्रमाणम् । उपलादिषु चावयवविभागविनाशाभ्या पाग् न विनाशो Sतुसूयते क्षणभङ्गभङ्गश्च निषेत्स्यतइति भावः । आरब्धकार्याणां द्रव्यान्तरानारम्भिका इति । (३५७ । १५) अवयव्यारम्भकात्संयोगाद्धेद उक्तः । विकियायां च द्वष्टान्ताभाव इति । धर्वोत्पाद्यन्तरेणात्रिमक्वतो धर्मोत्पाद्य-न्तरेणाविनश्यतो धर्मिस्बद्धपस्य विक्रियायामित्यर्थः । शङ्कते यश्य-चिमिति । यद्येतंभूतो विकारः यादृशो घटादीनां इयापतानि-ष्टची छोडितोत्पादे विकारस्ताहको नात्पन इति यदि शक्कत-

इत्यर्थः । निराकरोति । आस्मन्यर्पाति । न बाह्यन्द्रियद्रश्रहः एव विकारो ऽपि तु धर्मान्तरोत्पादमात्रं तक्षात्मन्यप्यस्त्रीति॥५॥

न का-त् (सु. ६)॥ वैकल्यं वा प्रमापणं वेति। (३५८ । ८) यथा शरीरम्रपन्नन् हिनस्त्वेवं चक्षुराष्ट्रस्याटवन हिनस्त्येंबेति । पृच्छति कुत एतदिति । स्वक्षतो हिंसासम्भवे भाक्ती हिंसा न युक्तंति वैनाशिकस्याभिसन्धिः । उत्तरं हिं-साफलोपभोगस्येति । वैनाशिकस्यापि विश्वरारूणां भावा-नां न स्वद्धपहिंसा कारणजन्येति विलक्षणोत्पादो हिंसेति वक्तव्यं तत्र कारणव्यापारसम्भवात तथा च तत्रापि हिंसा भाक्तीति भाक्तत्वस्योभयत्राप्यविशेषाद् यस्मिन्यक्षे कृतहानम-क्रताभ्यागमदोषो नास्ति स पक्षो उभ्युपेतन्यः । स च निध्य-श्वपक्षः तस्मात्पारिशेष्यात्तत्सिद्धिति । ज्ञानचिकीषाप्रय-क्रानां समवायः कर्तृत्वमिति। (३५९।३) उपाय-तकापाराणामनभिक्षो हि चिकीर्षेत्राप न कर्ता एवमभिक्षो अध-चिकीर्षत् तथा चिकीर्षक्रपंजसतया अपयतमानो न कर्नेति । सुखःदुखसंबित्समवाय इति । स्वपुखःदुखेति द्रष्ट्रव्यम् । अस्ति हि परकीयमुखदुः समाक्षात्कारो योगिनां न चैते भी-मिनः ॥ ६ ॥

इतश्च देहादिन्यतिरिक्त आत्मा कुतः ।

सन्य-त् (सु. ७) ॥ तत्र मानसमनुन्यवसायस्त्रश्रं प्रत्यभिक्षानं भाष्यकारो दर्शयति । तमेवैतहीति । व्यवसार्थः वाक्षेन्द्रियजं प्रत्यभिक्षानभाद् । स एवायमर्थे इति । अस्यव चानुष्यवसायः पूर्वः ॥ ७ ॥

तदेत्वश्चरैक्येनाक्षिपति ।

बैक-त् (स. ८)॥

समाधते ।

एक-स्वम् (सु. ९)॥ विनाशाविनाशसम्बद्धाः मध्यासामानात्वमित्यर्थः॥ ९॥

आक्षेत्रा ऽऽह ।

अव तुः (सृ. १०)॥

समाधाता आह ।

द्रष्टा∸धः (सृ. ११) ॥

तृतीयं व्याख्यानमाह ।

अथ वा एक विना दाण्या नियमादिति। एक त्वे चसुने विना द्याने नियमा नियमादिति। एक त्वे चसुने विना द्याने नियमा नियमादिति। स्वे चिन्
देवित । एक त्वारसंख्य विना देवि एक त्या विषय । द्याने विषय । तस्याद् द्वान्यो एथ गावरणी एथ गुप्याप्याती वित । अपि च यदि चक्षुरेकं सञ्यन ना सावे देवावपी दिते ते तो क्षुल्या ऽवपी दितं यथकं भिक्षाभिवाय भासपति। अवपी देवित्वर्तमाने मिक्षाव भासी तावर्षी संद्यातीति। तथा नासार्वदावपी दितं भिक्षामिक दर्शयत् ति विषयति । तथा नासार्वदावपी दितं भिक्षामिक दर्शयत् ति । दिश्यमेदादिषयसि किं
दिस्य भेद इत्यर्थः। अज्ञुल्य वपी दितेन चक्षुषा दृष्टान्तेन विरोधादिस्यर्थः। एक विना शेनेतर विभावो वा दृष्टान्तः। तमे विरोधादिस्यर्थः। एक विना शेनेतर विभावो वा दृष्टान्तः। तमे विरोधास्वादिति । सः स्वलु दृष्ट्य भाने श्रेकान्ताव धारणादत्त श्रेति । दृष्टान्तः।

तदेतश्रकरणं वार्तिककारोः द्वपति । सिक्षत्याद्भारः सभ इति। युक्तोऽन्यः समुच्चयः शक्षेत्र अवविभिन्धः। काण् णस्तथा न प्रयति पिहितैकलोचनो वा यथा ऽविक्षलेन्द्रियः। तत्र यदि सब्यदक्षिणाधिष्ठानभेदभिन्नं चक्षुर्भ चैतद्द्र्यमणुना भनसा युगपद्धिष्ठातं शक्यमित्यन्यतरद्धिष्ठ्यम् । तथा च सर्व एतेकैकत शक्षुका प्रकारीति विद्धितेकलोचनेनात्त्रस्थोपलम्भः अनिकलाक्षस्य स्यात् । न चेत्रपस्ति एकत्वे तु तदुभाभ्यामधिष्ठानाभ्यां तिनियेत्क चिद्पि मनसा अधिष्ठितमेत्रत्यिकलाक्षस्य न
विक्रलाक्षकदुसलम्भयमङ्कः । तस्मादेकमनेकाधिष्ठानं चक्षुति ।
मक्करणित्रिरोधभोन्द्रियपभ्रत्वादिति (३६०) । न चेत्रदेकस्मिन् शरीरे जात्यभिमायं माणादीनां व्यक्तीनां चत्रस्यां व्यसम्मत्तरेण समाधिव्याद्दारोपपचेत्रते तु जात्या न हि भवति भाक्षपासुक्षिष्ठिरावागनाचिति किं तु ब्राह्मणराजन्याविति वा विक्रहंयुभिष्ठिराविति वा । विनष्ठे अप्येकिसम्बिष्ठाने योऽविनष्ठो
अविश्वित्रते तेन प्रत्ययमानं कारणस्यव भवति । न च नामानंभावपीद्धितेन सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र दिचन्द्रविद्धानमसङ्कः। आन्
मन्तुक्रमवपीद्धनं भ्रमदेतुनौत्यिचकपिति कार्यदर्शनात्कर्यते॥ १॥

तदेवं मतिसन्धानद्वारेणात्मनि प्रत्यक्षं ममाणियत्ता अतु-मानिमदानी ममाण्यति । अनुमीयते चार्यामिति । (३६९ । १५) विमतिपन्नं हि मति यतिसन्धानमुक्तं परमार्थतस्तु अनुभवान नुसारमार्गो ऽयमिति मन्तन्यम् ॥

इन्द्रिन्त् (सु. १२)॥ कस्य चिद्रम्ळचिरविस्वादेरनुभूतस्य वेन सहचरितं ६पं वा गन्धं वा ऽनुभवति । अथ तस्महचरितं रममनुस्मरित स्मृत्वा चच्छति इच्छाता रसनेन्द्रि-यविकारो दन्तोदकसंष्ठ्रस्यक्षणः मवर्तते तद्दीनाच्चास्येच्छानु-मीयवे इच्छमा च स्मृतिः सेयं स्मृतिरसत्त्यात्माने सर्वेन्द्रिपवि-ष्यवेद्विन न भवितुमईतीति ॥ १२॥

् अस्याक्षेपसूत्रम् ।

्त्र स्मृ न्त्र (सू. १३)॥ स्यृतिशत्यानं कारणस्वेनावयः

मयेत् विषयत्वेन वा । न तावत्कारणत्वेन तस्याः संस्कारकार-णत्वात् । न विषयत्वेन स्मर्तव्यविषयत्वात् । स्मृताच्च तस्मा-दिन्द्रियान्तरविकारोत्पत्तिस्त्यर्थः ॥ १३ ॥

समाध्येत ।

तदा-धः (स्त. १४)॥ असत्यात्मिन स्मृत्यनुत्पत्ति दर्शियत्वा स्मर्तव्यार्थिवषयेव स्मृतिर्नातमिषयेति पूर्वपक्षिणो दर्शियत्वा स्मर्तव्यार्थिवषयेव स्मृतिर्नातमिषयेति पूर्वपक्षिणो ऽवधारणं स्नण्डवति ।

अपरिसंख्यानाच्य स्मृतिविषयस्येति (सु.१५)॥ मा-नसानुव्यवसायजनितसंस्कारकारणासु चतस्रविष स्मृतिषु नार्थ-मात्रं विषयो ऽपि तु ज्ञानज्ञातु ज्ञेयानि सर्वे एव विषयाः चतुर्धु वाक्येषु एकत्र ज्ञानं क्रिया कारक।श्चिष्कृष्टा यथा अमुध्यिन पम ज्ञानम-भूदिति अगृह्यमाणो ऽप्यर्थः स्मृतिसिन्नायापनादमुष्मिन्नास्युच्यते कारकादनिष्कृष्टाप्येकत्र पुर्वापरीभूतभावनामधाना ज्ञानक्रिया गम्बते अज्ञासिष्महम् सुमर्थिति । अन्यत्र तु ज्ञानभावने कार-कादानिष्कृष्टे कर्तृषधाने यथा ज्ञातवानहमग्रुपर्धमिति । अन्यत्र श्रानभावने कारकादनिष्कृष्टे कर्नेपधाने यथा ऽसावर्थी मया श्रा-त इति । समानार्धमिति । ज्ञानक्षेयज्ञात्रमकावानं समानिवस्यर्थः । एवं ताबदगृह्यभाणे ८र्थे स्मृतिः मदार्शिता । अथ मत्यक्षे ८र्थे स्मृ-तिः पद्दर्वते । अथ प्रत्यक्षे ८र्थे इति । स्मृतिरिति पत्यभि-**क्षानगरह** स्मृतिच्छायावाहित्वात् । श्रद्राक्षामिति । पूर्वीर्थपर्थ-दर्भनं परामृषति तेन।र्थदर्भनानुभनः कल्प्यतामनुभनकल्प-ना तु कुतस्त्येत्यत आह । न खल्यसविदिने स्वे द्रश-ने इति । अपि त्वर्धदर्शनं तद्दर्शनं च संविदिते एवेत्वर्थः । कुत एतदित्यत आह । एतदद्राक्ष्मिति । यस्मादनुभवपुर-स्सरं बद्त्राद्रासमिति भवति नृनं तत्रानुभवत्रथा अप्यमृदिति करपनीयमित्यर्थः । इतो ऽपि न श्वरीरगुणः स्मृतिः बाल्ये अनुभूतस्य वार्धके स्परणात् । अन्यद्धि बालश्वरीरमन्यश्च दृद्धश्वरीरमिति । आस्तां तावत्मत्यभिद्वानं, साद्द्वयमपि दुर्विज्ञानम् ।
न च परमाणूनां चैतन्यं, ते हि मत्येकं वा चेतयेरत्र मिलिता
वा । पूर्वस्मिन् कल्पे अनेकचैतन्ये एकस्मिन् श्वरीरे नेकमित्यनियमो भवेत् । न हि नानाचेतनानामैकमत्यानियमो दृष्टः मिलितानां तु चैतन्ये परमाणूनामानापोद्वापभेदेन मेलकस्य नानात्वात्स एवान्योपलब्धस्यान्येन समृग्रभावप्रसङ्गः । तस्मान्न शरीराधारा चेतनेति ।

परेषां कारिकां दृषयित वार्तिककारः। एतेन न तचक्कुषि
नोस्त्पइति प्रत्युक्तम्। (२६३।६) आत्मनः पारिकोध्यात्सिद्धेः स्मृत्याधारत्वच्युत्पादनेनेत्यर्थः। यत्राधिकरणे तज्ञ्ञानं निष्ठितं भवेत्र तद्धिकरणमस्ति न च नास्तीति ब्याहतः
म्। स्यादेतद् नायं विशेषमितिषेधो न चक्कुषि विज्ञानं न इप्रकृति, किंतु ये चक्कराद्याश्रयं विज्ञानं मन्यन्ते तन्मतं मितिषध्यते।
आधारवन्तं तु न मितिषद्धममसक्तत्वादित्यत आह्। कस्य चेवि। अपि चैपा कारिका आत्माभावविवक्षया प्रयुक्ता आत्मसस्वमेत्र मितिपादयन्ती विवक्षित्विकद्धेत्याह। अयं च विज्ञानस्येति।

तदेवं भाष्यमतेनेन्द्रियान्तरिवकारादिति सूत्रं व्याख्याय वार्तिककारः स्वमतेन व्याचष्टे। अथ वैकस्येति । उक्तमेव मतिः संघानं पुनिरिन्द्रियान्तरिवकारद्वारेण दर्शयति सूत्रं यथा च म-तिसंघानं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तमात्मानं मतिषादयित तथा ऽच स्तादेव विवतिमसाह । उक्तन्यायामिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मतिः स्मृत्यनुमानादिज्ञानम् । यद्यपि चेदं प्रातिस्विकमं-स्कारादिकारणकं तथाप्यवश्यमेतेनेन्द्रियजेन भवितव्यं ज्ञानत्वा-द्रुपादिज्ञानवदिति, तचेन्द्रियमसति चक्षुरादौ भावान्मतेश्चक्षुरा-द्यतिरिक्तं मन इत्युच्यते । ननु भवतु करणान्तरं मनः तत्तु क-थमिन्द्रियान्तरसहकारि कथं चाणुपरिमाणामित्यत आह । तच्च ज्ञानायौगपद्यलिङ्गमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

वार्तिकं यदि सर्वे विज्ञानं ससाधनमुख्यते मनस्य-पीति । (३६४ । १७) न च तत्र मन एव करणमात्मानि ह-ति।विरोधादिति तदन्यस्य करणत्वे तज्ज्ञानायापीन्द्रियान्तरमु-पासनीयमिखनवस्था, अनिन्द्रियजत्वे तु मताविष संस्काराद्येत्र कारणपस्तीति कृतं मनसेति भावः । परिहरति । ओमितीति । यथा कारणसत्तया कार्य जनितं कारणं ज्ञायते एवं मनःसत्त-या मनोकिङ्ग्रहानं जिनतं मनो ज्ञापयति । तच लिङ्ग्रजं मनोज्ञानं मनः सत्ताहेतुकम्। न च स्वात्मानि दृत्तिविरोधः न हि मनः सत्तायां मनःकर्णं मनोज्ञाने वा मनोज्ञानं कर्णं येन स्वात्मनि दक्तिवि-रोध: स्यात् । केवलं वा मनः स्वज्ञाने करणं येनैकत्र कर्मकर-णत्वे स्याताम् । अपि तु मनोज्ञाने लिङ्गज्ञानसहितं मनः करणं तःस्वरूपं त लिङ्गज्ञानसाहियादिति न स्वात्मनि वृत्तिविरोधः। नाष्येकस्यैव केवलस्य कर्मकरणभाव इति भावः । स्यादेतद् लिङ्गज्ञानसहितस्य मनसः करणत्वे मा भृदेकस्यैव कर्मकरणभावः स्वक्षेण कर्मस्वाद लिङ्गज्ञानसाहित्येन च करणत्वात । यदा त योगिना प्रत्यक्षेण मनो गृह्यते तदा कथमेकस्य कर्मकर्णभाव इत्यत आह । घस्य तु मनः प्रत्यक्षामिति ॥ १८॥

ः शास्त्रार्थभृताभ्युदयनिःश्रेयसोपयोगिनं परलोकं परिचि-क्षिपुः परीक्षाहेतुभूतं संशयमाइ । किं पुनरयमिति । (३६५ । ८) अत्र वार्त्तिककारः संशयं दृषयन् प्रकरणान्तरारम्भमाक्षिः पित । एतस्मिन्नर्थ इति । देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभ्यो व्यतिरिक्तः त्वमात्मनो दर्भयता बाल्यकामारयौवनवाद्धिकभेदे ऽपि चैकाः त्मप्रतिसंधानमर्थादुपपाद्यता शरीरनाशाद्ध्वमात्मसद्भावो दः शितः । तावता च नः प्रयोजनं तिकमवशिष्यते यत्र संशयो-यत्कृते च प्रकरणोत्थानमिस्रयः । समाधते । नानारभ्यामिति । सिद्धेऽपि देहादिव्यतिरेके बाल्यादिषु चानुगमे किमस्पात्मा आ शरीरोत्पत्तेरा च प्रायणाद्यावदेहसंतानभावी आहो स्विदुप्पते ऽपि देहादिसंताने ऽनुवर्तत एवेत्येष विमर्षो ऽद्यापि न निर्वाकृत इति तिन्नरासायेदं प्रकरणमारभ्यत इसर्थः ।

भाष्यं देहभेदादिति। लयब्लोपे पञ्चमी। बालयकाँमारयौवनवार्धकदेहभेदमभिसमीक्ष्य प्रतिसंधानादस्यावस्थानं सिद्धः
मित्यर्थः । वार्त्तिकम् । अभिनेतिविषयप्राधिनाप्राप्ताविति ।
अभिनेतिविषयप्राप्ताविति वक्तव्यं प्रार्थनाग्रहणम् इप्यमाणतमत्वं
सूचयति । नेप्यमाणपाप्ताः हपोऽपि त्विष्यमाणतमपाप्ताः तेनाभिभेतविषयस्य प्रार्थनायां सत्यां प्राप्तावित्यर्थः । हानाद्राक्यत्तेति ।
(३६६११)विषयेण विषयिणीं बुद्धिमुपलक्षयति । अनिष्ठो विषयो मरणादिस्तस्य साधनमिहव्याप्तादिस्तस्योपनिपातः सिनधानं तिस्मन्ति व्याप्तादिक्तिहासार्श्ववयहानमेतदिति बुद्धिभयं
सा हि कस्यापि जनयति । इष्टविषयवियोगं सति तत्प्राप्रयद्भाक्ष्यप्रार्थना द्यांकः । तस्यैव पुरुषस्य यः प्राप्त्यशक्यः
तत्र प्रार्थना श्लोकः य इष्टो विषयः प्राप्तुमशक्यस्तत्र प्रार्थना
इदं मे उपपद्यतां भवत्विति इत्थंभृता चेयं प्रार्थना न स्वरूपेण
श्लोक इत्यत आह । इष्टविषयवियोगे सतिति । अनर्हणेनिति
यावत् । तद्यमर्थः । इष्टविषयवियोगे सतिति । अनर्हणेनिति

अन्हणेन प्राप्यश्वयताञ्चानं शोचतः स्चयति । प्रत्यक्षचुद्वितरोध इति । प्रत्यक्षप्रहणेन प्रहणमात्रमुपलक्षयति । तदनुगृहीतः स्मृत्यनुगृहीतः । तदनुसंधान विषय इति । अनुसंधीयतइत्यनुसंधानं स्मृते यदनुसंधेयं तद्विषय इत्यर्थः । तथा
ऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञयोरविशेष इत्यत आह । वर्तमानस्य विपयस्य द्व्ययस्य तद्भावविषय इति । दृष्टो हि निरालम्बनो
वालः स्वलन्मातुरङ्कात्यतनस्यानिष्टसाधनत्वमनुस्मृत्येदं च पतनिमिति परामृष्य तस्यानिष्टसाधनत्वमनुमाय रुदन्मातुर्भङ्गल्यभुरःस्वतं विक्षिष्य हस्तौ वेषमान जपाददानः तस्यानया चेष्ट्या
भयशोकावनुमीयेते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

हछेन विद्योषितस्वादिति। (३६७।१४) दृष्ठब्देन विद्येषितो व्यवस्थापितः कार्यकारणभावो न शक्यो व्युद्यसितु-मित्यर्थः। अथात्मन उत्पत्तिनिरोधानुमानमिति। यद्विका-रि तदुत्पत्तिनिरोधधर्मकं दृष्टं यथा पद्यं तथा चात्मा तस्माद-निस इत्यर्थः। यदि धर्मोपजननमात्रं विकारः स आकाशादि-ष्वपीत्यनेकान्तः धर्मधर्मिणोश्च भेदान्त धर्मोपजननापायौ धर्मिणि युज्येते इति नानित्यत्वानुमानं विकारात् । अस्माकं त्वात्मिन-त्यत्वेऽनुमानमस्तीत्याशयेन नित्यत्वानुमान माइ। तन्न युक्त-मिति। सर्वदाऽसूर्तत्वादिति। घटादयो ऽप्येकस्मिन् क्षणे-भवन्त्यसूर्ताः परिमाणविशेषो हि सूर्तिः न च द्रव्यसमानका-कोत्पत्तिर्गुणान।मिति तन्निवृत्त्यर्थं सर्वदेत्युक्तम्॥ २०॥

पश्चात्मकानां पद्मादीनां विकाराः पश्चात्मकाविकारा इति २१॥ सामान्यतोऽधिगतस्य विद्यापज्ञापनार्थमिति । हर्षा-दिना सामान्यत इच्छामात्रमवगतं तद्विशेषस्तु स्तन्याभिछाषो रागश्चात्रोक्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अय-णम् (सूर्ड)॥ न पूर्वाभ्यस्तनुत्रन्थ एत प्रद्वतिकारणम् । अयसोऽयस्कान्तोपसपणे तदभावात् । यदि च
बालकस्य पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुवन्धो भत्रेज्ञासन्ध्वधिरादयस्तज्ञन्मानुभूतान् गन्धस्पर्शान् जात्यन्तरानुभूतान् कृपस्पर्शादीनिष्
व्याचक्षीरिज्ञित्यभिपायः । विकल्प्य दृपयति । किमिद्मिति ।
(३६९ । २) योवनाद्यवस्थायां चेतनस्य प्रदृत्तिः क्षीरादौ
पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुवन्धदेतुका प्रतीतिति बाल्यावस्थायामपि चेतनस्य तद्धतुक्तेव भवितुमहिति तेन देतुना चेतनप्रदृत्तेः स्वाभाविकसम्बन्धावगमाद् विक्षनेव धूमस्य । एवं व्यवस्थिते यत्र स्मृतेः
कार्य दृश्यते तन्मात्रविपयेव बालस्य स्मृतिरनुमीयते नान्यत्र ।
न च य एकं स्मरति तेनापरमपि स्मर्तव्यमिति कश्चित्रियमदेतुः
रित येन जात्यन्धविधरादयो क्ष्पादिभेदान् व्याचक्षीरन् अद्दः
प्रपरिपाकोद्वोधितस्य संस्कारस्य तिन्यमेन नियमोपपत्तेः ।
अद्यत्वेऽपि चानुभूतेषु कस्य चिदेव स्मरत्यात्मा न सर्वस्येति ॥२३॥

भाष्यं न च स्तन्यां भिलाषिलिङ्गमन्यदिति । स्तन्याः भिलाषो लिङ्गमस्य निमित्तान्तरस्य तत्तथोक्तम् । अन्यन्न लोः ष्टादौ लोष्टादेशित यावत् । पष्टीसप्तम्योरभेदायत्वात् । एतदुक्तं भवति लोष्टादेशन्यस्यायस्कान्तपष्टरयभावाद् अयसश्च सनिमित्तः मुपसर्पणमिति पूर्वं व्याख्यातम् । संप्रति त्वन्यथा व्याच्छे अयसः खल्वपीति । निपातसमुदायः कल्पान्तरं द्योतयति॥२४॥

पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनिमिति । एकविषयः स्मृति-प्रवाहो विजातीयप्रत्ययासंभिन्नश्चिन्तनं, तचानुभवश्च पश्चाद्धवती-त्यनुचिन्तनं, न च तत्स्मृतिपन्तरेण भवति, न हि तत्र प्रवाहः प्रवाहिणं विनाऽस्ति तदेवानुचिन्तनं पूर्वानुभृतविषयप्रार्थनार्थः सङ्कल्यः प्रार्थना सङ्कल्यः स च पूर्वानुभृतविषय इत्यर्थः । अथा- स्मिनेवजन्मनि इन्द्रियजो विषयानुमवोऽन्वयव्यतिरेकावधारिते । छोपायतासहकारी कस्माद रागहेतुर्न भवतीत्यत आह वार्तिक । कारः । न विषयावगमासमर्थेष्टियति । तदनेन पूर्वानुः भवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनीति भाष्यं व्याः ख्यातम् ॥ २५ ॥

अत्रायमुदितानुवाद इति भाष्यम् । तस्यार्थः उदितः विदं चोद्यम् अयस्कान्तदृष्टान्तेन चोद्येन, तथाऽपि तस्यानुवादो निदर्शनार्थः । पूर्वेमयस्कान्तो निदर्शनिमदानीं तु घटादीनामुत्यः द्यानानां रूपादयो निदर्शनिमित तद्यीमत्यर्थः । चोद्यस्यो-दितानुवादत्वात्परिद्वारोऽप्युदितानुवाद एवेति । तन्मयत्वान्द्राग इति । (३७० । ३) अभ्युपेत्यादृष्टकारणत्वं रागादीनां पिहृतं परमार्थतस्तु तन्मयत्वाद्राग इत्यर्थः । स्यादेतद् यदि पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुवन्धाद्रागादीनामुत्पादो इन्त मनुष्यजन्मानन्तरं प्राप्तकरभभावस्य मनुष्यजन्मोचितानां भावानामानन्तर्योत्तदनु-द्या एव रागादयो भवेयुने करभभावानुद्याः करभजातेरस्य विज्ञातीयजनमसद्दस्यवादितत्वादत आह । ज्ञातिविद्योद्या-चितानो भर्मणः संस्कारोद्वोधकत्वात्करभजात्यर्थेन कर्मणा जन्मस्स्रच्यवदिताऽपि करभभावनोद्धोध्यते नानन्तराऽपि मनुष्य-भावना प्रायणाभिभूतेति भावः ॥ २५ ॥

ननु सगुणद्रव्योत्पत्तित्रदिति साधनपक्षे मा भूदनैकान्ति कापादनपक्षे तु को दोष इसत आह वार्तिककारः । स्रमेकार नितकपचे सुत्रं न कस्मात् नोक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमे-तद्यत इति ॥ २६ ॥

अपि च मनुष्यत्वेन तुल्यत्वेऽपि मज्ञामेधामकर्षनिकर्षभे-दद्रीनात् प्राग्भवीयाभ्यासकल्पना अद्यत्वेऽपि हि ज्ञास्त्राभ्या- सस्तद्रोचरप्रज्ञामभिवर्धवन्नन्वयव्यतिरेकाभ्यायनुभूयते सो ऽयिष्ठ् जन्मन्यकृतशास्त्राभ्यासस्य तद्विषयः प्रज्ञामेघातिशयः प्राग्मश्ची-याभ्यासातिश्चयं स्वकारणम्बगमयति, जनस्य तिर्धगादिजाति-श्चतव्यवधानपरिम्लानमाग्भवीयसंस्कारस्य प्रज्ञामेघानिकर्षे इति कल्पनीयं तस्मान्त्रियस्यात्मनः कर्माविद्यानिबन्शनोऽनादिरेषोऽ नेकविधशरीरपरिग्रहपरित्यागमवाहोऽपवर्गान्त इति सिद्धम्॥२७॥

आत्मानन्तरमुद्धिं शरीरं परीचिक्षिपमाणोऽत्रान्तरसङ्गति-माह भाष्यकारः अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तम् । परीक्षोपयोगिनिर्वेदसाधनत्त्रपाद । स्वकृतकर्मेति । परीक्षापूर्व-कृपं संशयमाद । किं घाणादिचदिति । एकदित्रिचतुःपञ्चमक्त-तिकतामास्थिपत शरीरस्य वादिनः सोऽयं संख्याविकल्पः ।

अत्र वार्तिककारः स्वातन्त्रयेण शरीरपरीक्षायां सङ्गतिमाह । आरात्मानन्तरिमित । भाष्यमतेन सङ्गिनमह । अथ वेति । अवान्तरसङ्गतेस्तात्पर्यमाह त्यस्मिन परिश्च्यमाणइति । मानुषं शरीरं पार्थिवं गन्धवन्त्रात् पार्थिवपरमाणुविदित । न कारणं कार्यस्यात्मा तत्कथमेकात्मकामित्यत आह । एकात्मकामित्यक स्वभावं स्वो भावो भवितृणां जातिः एकजातीयसमवायिकारणन्त्रे हि तत्त्वेकजातीयं स्याद् नान्यथेत्यथेः । परोक्तान् हेतूनन्यथासिद्धयिष्यन्त्रथमं ताक्तसुहुद्धावेनाह नन्विद्मयादिभिरिति । (३०१ । ३) परोक्तसाधनमन्यथासिद्धयुक्तः बाधकम्मकं भाष्यकृता तदनुभाष्य वार्तिककारो व्याच्छे । त्रदिद्मानेकप्रकृतीति । पृथिव्युद्काभ्यामारभ्यमाणमगन्धं कारणगन्धः स्यैकस्यानारम्भकत्वात् । अयमभिसन्धः पृथिव्याप्यपरमाणु ताव्यक्षेकं द्यणुक्तमारब्धुवर्दतः तयो क्षरसस्पर्शवन्त्वेन तदारम्भसम्भवेऽपि गन्धवन्त्वाभावपसङ्गात् । एवं पार्थिवाणुसमवेतस्य गन्धः

स्यैकत्वेनानारम्भकत्वात् । नापि पार्धिवरमाणुद्वयमेकश्चपायसी-यः परमाणुरित्यणूनापारम्भकत्वे गन्धवश्वोपपत्तिरिति साम्य-तम् । परमाणूनां बहुनामनारम्भकत्वात् । तथा हि त्रयः परमा-णवो न कार्यद्रव्यमारभन्ते परमाणुत्वे सति बहुत्वसंख्यायुक्त-त्वाद् घटोपग्रहीतपरमाणुप्रचयवत् । आरम्भकत्वे तेषां घटोपः गृहीतानां कपालशकराचूर्णक्रमो घटनाशे नोपलभ्येत झणुके च विजातीयानारम्भकत्वे सिद्धे तेनैव दृष्टान्तेनान्यत्रापि विजाती-थेनारम्भो निषेध्यः । एतेन पार्थिवावयवानां महतां पाथसी-शरीरारम्भः प्रत्युक्तः विजातीयानामनारम्भक-स्वस्य दृष्टान्तधर्मिणि विनिश्चयादिति । तदनेन बार्तिककुता षड्विंशतिकल्पा निराकृता इति । यदि पुनरेकैकं कारणं स्यात् ततः ।कि भनेदिसत आह । एककारणत्वे त्विति । (३७२ । ६) नित्यं निरपेक्षमेकं कारणिमति सततोत्पत्तिः कार्यस्य भ-वेत्। कारणविनाशात्तद्विभागाद्वा द्रव्यं विनव्यति न वैकस्य कारणस्य नित्यस्य विनाशोऽस्ति । न च विभागः तस्य सिंहू-तीयवस्त्वाश्रयत्वात् । एकस्य च द्वितीयाभावात् । विनाशकार-णाभावात्क्रतकनित्यत्वपसङ्गरूपमसहायमेकपवयाविनि न रूपमाः रभतइति नीह्रपो ऽत्रयवी तथा च रूपसंस्काराभावेनावयवी नो-पस्रभ्येतेत्वर्थः । स्पृतिरुत्पत्तिरित्वर्थः । न्यायमिद्धवर्थे श्रुति-रुपोद्वलयति न पुनरस्य प्रापिका सांख्यराद्धान्ताबलम्बनेनाप्य-स्याः कथं चिदुपपत्तेः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

उद्देशक्रमानुरोधाच्छरीरानन्तरामिन्द्रियाणां परीक्षां प्रतिजानीते भाष्यकारः । अधेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेषक्रमंणेति । तत्र परीक्षापूर्वरूपं संश्वपाद । किमाव्यक्तिकानि आहो स्विद्धीतिकानीति । उपलक्षणं चैतत् । यदाऽपि भौतिकानि

तदापि किं कुष्णसारं यदेतदुपलभ्यते तदंगिन्न्यम् आहो
तदापिष्ठानं तैजसिनित्यपि संश्यां द्रष्ट्रव्यः । विश्वतिपत्तेः
संश्रायः । तत्र पूर्वः सांख्यनैयायिकयोवित्रतिपत्तेः । उत्तरस्तु
सौगतनैयायिकयोरिति । आष्यक्तिकत्वमाहक्कारिकत्वं द्रष्ट्रव्यम् ।
अहङ्काराद्धि बुद्धिविकाराद्देकारिकादेकादशिद्ध्याणि जायन्तइति हि सांख्याः आष्यक्तिकत्वं त्वथ्यक्तस्य मूलकारणत्यादुक्तम् । विश्वतिपत्तिवीजं पृच्छति । कुनः संश्याय इति विशतिपत्तिमाह कारणे कार्योपचारात् । उत्तरं कृष्णमारमेत चक्षुरिति
वोद्धाः । व्यतिरिच्य चोपलम्भात् तद्विरिक्तं तबाहक्कारिकम् । अहङ्कारस्य विश्वत्वनामतिभातात् । भौतिकत्वे काचाभ्रवटलादिभिभौतिकैः प्रतिचात्रसङ्गादिति सांख्याः ॥ ३३ ॥

तत्र सांख्यमुत्थाप्य बौद्धपक्षं दृषयति । अभौतिकानीः ति । कुष्णसाराधिकप्रदणे विवक्षिते ऽर्धप्रदणं संपातायातं न तु तदत्र विवक्षितम् असाधिकत्वादिति । धाना अङ्करः ॥३४॥

नेयायिकः सांख्यं द्वयति ॥

रइम्यसम् (स॰ ३५)॥ आहंकारिकत्वे चक्षुर्ने मित-हन्यते यदि तत् काचाभ्रपटलान्तरितमकाश्चवत् कुड्यान्तरित-मित् मकाशयेत्। न चैत्रमास्ति, तस्मात्कृष्णसाराधिष्ठानं तेज एव भौतिकं माप्य गृह्णाति कुड्यान्तरितं त्वर्थममाप्तं न गृह्णाति। काचाभ्रपटलान्तरितं तु वक्ष्यति।

वार्तिकं किमान्यक्तिकानि (३७३।१) तस्य न्याख्यानमाहंकारिकाणीनि । न प्रदीपादिभिरने-कान्तादिति । वर्तिदेशस्थेन पिण्डितेन तेजसा प्रदीपेनानेका-न्तात् । प्रभा हि विसारिणी तमर्थे पाष्य प्रकाशयति न तु प्रदीप इत्पर्थः । विषयिभावादिति चेदिति । उत्पादिनिशेष एव स ताहक् चश्चरप्रसणयोपेतो ऽपाप्तपोरपि विषयविषयिभा-षाद्वेयवेदकत्वं, न चापं व्यवहितविषक्षष्ट्रयोरिति न तयोर्वेयवे दक्षभाव इत्यर्थः । निराकरोति नोक्तोक्तरस्वात् । स एवार्थो विषक्षक्षे न विषयः समिकुष्ट्रश्च विषय इत्येकस्य विषयीभाव-स्तदभावश्चायुक्तः क्षणभङ्गश्च निषेतस्यत इति भावः॥३४॥

अभौतिकत्वं तु ब्यापकत्वादिति। (३०४।२) तद्यथा विज्ञानाचभौतिकं महचाणु च गृह्णानीत्यर्थः । एकदेशिमतेन द्ष-णमाइ। न भौतिकेषु प्रदीपादिष्विति। ननु बुद्धिर्यदि म॰ इदण्योः प्रकाशनं तत् किपिदानीं सर्वस्यैवाप्रकाशनमित्यत आह । अबद्यारितस्यत्वर्थस्यति । न च हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो उण्ड्यो पहत्यो वति भावः। पूर्वपक्ष्याह नेन्द्रिये उपि ममानत्वा-दिति । तदेवमेकदेशिनां ऽसाधारणत्वापादने पूर्वपक्षिणा दृषिते सिद्धान्त्वाह । अभूतात्मकं व्यापकं चेति । सांख्यः शङ्कते । श्रुक्तिरिति । इन्द्र्याणां वृक्तयो ज्ञानहेतवः प्रतिविध्यन्तइत्यर्थः। युगपद्नेकग्रहणप्रसङ्गाचेति । यद्यपि सांख्यीयराद्धानते दीर्घा शब्दुली भक्षयनो गुगपदनेकज्ञानोत्पत्तिरभिमता तथाऽ वि किक्ति क्रमोऽपि इक्यते स न स्थाबु विश्वमतो ऽवस्थाने तदः भिन्ना इत्तिरध्यवतिष्ठतः ति तन्मात्राधीनीत्पत्तीनां विज्ञानानां क्रमो न स्यादिति मावः । उभयं नेष्यंतहति । (३७६।४) ब्रुचिक्रयोऽनन्यत्वं दृत्तिमतो नेष्यते नापि दृत्तीनामनन्यत्वं बून श्चिमत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भूयोऽचयवस्मिकषानुग्रह इति। इन्द्रिपावयवानामधी-क्यतैः इन्द्रियावयवानामर्थेन अर्थावयवानामिन्द्रियेण इन्द्रियस्या-र्थेनिति॥ ३५ ॥ तद्तुपलक्षेरिति । नोपक्षव्यिकश्चणप्राप्तमतुपखभ्यमानं शक्यमतुमातुं नरविषाणादीनामप्यतुमानपसङ्गादित्यर्थः ॥३६॥

परिद्वारः नानुमीयमानस्येति । सत्यमनुपल्जिवलक्ष्मप्राप्त-मनुपलभ्यमानं न शक्यपनुपातुं न तु महत्त्वाद्येवोपलक्षणप्राप्तेरिष तु स्पविशेषोऽपि । न चासौ (विशेष उद्भवसमारूयातः कृष्ण-साराधिष्ठानस्य चक्षुषोऽस्तीत्पर्थः ।

आवार्यदेशीयानां मतमाह । अपरेत्विति । (३७६ । १६)
द्वयति । एवं तहींदमिति । यत्रोपळान्धस्तत्रैतदिति सूत्रार्थः । ततो महस्त्रादिषु मध्ये यात्कं चिदेकं वक्तव्यं सूत्रकारेण
यत्रोपळाज्यस्तत्रैतदित्यकस्मादेव सिद्धरनेकोपादानवैयर्थ्यं तस्मास्सम्भावनायोग्यताभिधानपदं सूत्रम् ॥ ३७॥

नतु यथाश्चतं महस्वाद्युपल्रिकारणमस्ति चाञ्चपस्य रझ्मेरिः ति कस्माद्यं नोपल्रभ्यत इत्रत आह । द्रव्यग्रणधर्मेति॥३८॥३९॥

अनेकर दिमसिक्रिधाने स्पर्धस्याद्यां सत्यां द्रव्यं द्रष्टांत रूपोद्यूती सत्यां व्यवहितत्वादादी निपतितेन वक्षुरन्तरेण द्रव्यस्यानुपलव्या भवितव्यम् । शङ्कते धा-धानेकिति । (३७९।९) नानानयनावयवेरेकोऽसी नयनाव-यव्यारभ्यतद्द्रवर्थः । निराकरोति एवं सत्तीति । नानानयना-वपनेरारव्य द्रकोऽसी नयनावयवी समग्रासमग्रवश्चः पुरुषसा-धारण दृत्युपलव्यस्तुत्या स्यादिसर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

न हि यद्यस्यामिभावकं तत्त्तस्य व्यञ्जकमिति। (३८०१९७) रात्री यद् लोष्ठतेजसां ऽभिभावकं दिवा क्यं तदेवास्य व्यञ्जकं येन तद्भावाद्वात्री लोष्टतेजो नोपलभ्येत इत्यर्थः। अपिदाब्दाद्गम्यत इति। न रात्रावदीति स्वयका-दिस्यर्थः॥ ४३॥ सोऽयं चक्षुषो रिक्षाः किमभावाक्षोपलभ्यते किं वा उनुद्भृतेरत्नाह भाष्यकारः उपपन्नस्पा चेयमनिम्ब्यक्तिनोऽ
नुपल्लिक्षिरित योजना। अनिभिव्धक्तिनोऽनुद्भृतेरित्यर्थः।
अत्र हेतुक्षास्त्रप्रकाद्यानुग्रहाद्विषयोपलब्धेः विषयश्च स्तरूपमात्मनोऽन्यच । एतदुक्तं भवति यतुपलब्धौ वाह्यमकाक्षमनुग्रहकमपेस्रते तस्यानुद्भृतेरेवानुपलब्धिनं त्वभिभृतेः यथा हेमन्ते विषक्तावयवस्याप्यस्य द्रव्यस्य । आप्यं हि द्रव्यं विषकावयवं स्विषयोपलब्धौ बाह्यमकाक्षानुग्रहमपेस्नभाणं दृष्टं चक्षुरिप च विषयोपलब्धौ बाह्यमकाक्षानेस्रते निगलोके तस्याप्रवेशः । तस्माद्विषयोपलब्धौ बाह्यमकाक्षापेक्षत्वाच्यन्तुरुभूत्या
न प्रतीयते न पुनरिभभूत्येति सिद्धं पक्रतम् । तदेतद्वार्तिककारी
व्याचेष्टं । तस्य विद्यमानस्येति ॥ ४४ ॥

कश्मात्युनर्नायनस्येति । अत्रोत्तरम् ॥

अभि-त् (सु० ४५)॥ अभिभवनीयस्य ६पमाह।
यदुद्भूतरूपमिति। (३८१।७) तद्दैधम्प्येमनुद्भूतरूपस्याह।
अनुद्भूतरूपश्चेति। अनुद्भृतरूपस्याभिभवाभावे निदर्शनः
माह। यद्नुद्भृतरूपमिति। बाह्यप्रकाशानुग्रहापेस्तम्य चाभि-भवाभावे निदर्शनमाह। यस बाह्यप्रकाशानुग्रहापेस्तमिति।
कृष्णसारं रिहममदित्युच्यमाने प्रसन्नान्धत्यापि कृष्णसारं रिहममदित्युच्यमाने प्रसन्नान्धत्यापि कृष्णसारं रिहममदित्युच्यमाने प्रसन्नान्धत्यापि कृष्णसारं रिहममदित्युच्यमाने प्रसन्नान्धत्यापि कृष्णसारं रिहममदित्युच्यमाने विभिन्नसाध्येत तथा चापसिद्धान्त इथत आह् । विभिन्नसादित्युच्यमाने विभिन्नसादित्युच्यमाने विभिन्नसादिति साध्यनिर्देशः। उपलब्धौ निमिन्नसादित्युच्यमाने गम्भदिभिरनेकान्तिकं स्यादत उक्तं कृष्णेपलब्धाविति।
६पसाक्षात्कार इत्यर्थः। तथाऽपि सिन्नकर्षादिभिरनेकान्तिकमत

नियतस्य साधन। इस्येति । असाधारणस्य साधना इत्वे सतीति । पनसस्तु साधारणस्य साधना इस्य रूपोपलब्या नि-भित्तत्वम् । साधनं समुदायस्तद इपनयनः । अथ वेति । द्रव्यत्वे सति नियतत्वे चार्थपका शकत्व। दित्युच्यमाने प्राणादि भिर्नेका-नितकं स्यादत उक्तं स्फटिका दिव्यव हितेति ॥ ४५ ॥

मानुषं चक्षरिवमदि।ते। रूपायुपलब्धिनिमित्तत्वा-दिति सावधारणं इपादीनामेवेति । तेन न मनसा उनैकान्तः । तथ।ऽपि सम्निकर्षेणानेकान्त इत्यत उक्तमप्राप्तिस्य भावत्य इति। इतश्च भौतिकानीन्द्रियाणि चक्षुरमनत्वम्घाणानीवर्थः । तथाऽपि श्रोत्रस्य रूपं न ज्ञायते कीदशं तदियत आह । भूतं श्रोत्रम् । (३८२।३) अर्थपकाशकत्वादित्युच्यमाने मनसाऽनैकान्तिक-मत आह प्राप्तेति । न हि रूपादिभिः सहास्ति मनसः प्राप्ति-स्तथाऽपि मनस्येवानैकान्तः आन्तरं हि दुःखादि मनः प्राप्य मकाशयत्यत आह बाह्यति । तथाऽपि सन्निकर्षाद्यादिभिरनै-कान्तोऽत आह । द्रव्यत्वे सतीति । शङ्काभाष्यंः जातिभेद-वदिन्द्रियभेद इति चेत्। निराकरोति धर्मभेदमात्रं चाः नुष्यक्षम् । वृषदंश्चनयनस्य र्हिमम्दवं भानुष्नयनस्य तु न त-क्विमिति योऽयं धर्मभेदः स एव मात्रं तच्चानुपपसम् । चेऽवधा-रणे भिन्नक्रयः । अनुवयन्त्रवेतेति योजना । कुतोऽनुववन्नवित्यत्र हेतुमाह आवरणस्येति । यथा हि घूपवस्वं पर्वते रसवस्यां चान्यत् तथाऽप्येष विशेषोऽस्याग्निमस्त्रानप्रित्वे प्रत्यप्रयोजकः । एवं विडालस्त्रमनुष्यस्वे अभयोजके इत्यर्थः॥४६॥४७॥४८॥

सो ऽप्रतिहन्यमान इति । स रिवरप्रतिहन्यमानः काचेन काचं व्यतिभिद्यार्थेन सम्बद्ध्यते काचान्तर्गतेन ॥ ४९॥ वार्तिकम् अव्यूखमानावयवद्वव्यानुप्रवेदा इति । (३८३।१०) यस्य द्रव्यस्य भर्जनकपाळादेरवयदा न व्यूह्यान्ते पूर्वोत्पन्नद्रव्यारम्भकसंयोगनाद्येन द्रव्यान्तरजनकमंयोगोत्यादनं व्यूहनं तन्न क्रियन्ते तस्य द्रव्यस्य भर्जनकपाळादेरव्यूह्यपानस्यावयवव्यूहनमन्यविनोऽपीति अव्यूद्धमानस्येत्युक्तम्।
तस्य भर्जनकपाळादेरन्तरात्रयत्रेयोऽभिसम्बन्धो वहः सोऽवतिधातः। प्तदुक्तं भन्नति सान्तरत्नाद्वयविद्रव्याणां तद्विनाश्वेनामयी ऽनुमवेद्यः सोऽपितधात इति। प्रवेद्येऽपितधातमुक्त्वा
निःसर्णे ऽप्यविधातमाह। अन्तव्यवस्थितस्य वा द्रव्यस्य
मञ्जदकादेविहरविध्यतहस्तादिमाप्तिः तस्य कीह्यस्य विहिरित्यत
आह् । अव्युद्धमानावयवस्य म्लाकादेस्तस्य विहिर्यति।। ५०॥ ५१॥

द्रव्यान्तरासंपृक्तद्रव्यसमनायः स्वच्छतेत्यर्थः । प्रसङ्गात्मितिविम्बभ्रमोत्पादक्रमगाह । आद्द्राद्विचितते । (३८ ४ । १०) यद्भिमुखमग्रामिति । द्रष्टुः पुरुपस्याभिमुखं नयनर्थमेः परावृक्तस्याप्रं तद्भिमुखं मुखाद् पश्यति । सारूप्यित्वस्थनत्वाद्विभ्रमाणां सारूप्यमिहाप्याह । यथां ऽग्रतो
ऽवस्थितस्य पुरुषस्य मुखं लोचनरोचिरमधिमसम्बन्धमभिमुखमेवमेतदिति । नन्वाद्रश्रमितहतश्रेद् नयनर्श्विमः परावृक्तः कथं पश्चाद्मिमुखविभ्रमहेतुः इन्त भोः पातमात्रादादर्शक्षानेन भवितव्यं पश्चात्मितिम्बविभ्रमण, न चत्रपास्ति यौगपद्यमितभामादित्यत आह । आदर्शेति । कुतस्तिः मिणकृपाणादेर्द्रपणतलेषु
नानानिर्भासः प्रतिविम्बावभास इत्यत आह आदर्शस्यानुग्रहादिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

संपति तेषावेवेन्द्रियाणामेकानेकत्वे परीचिक्षिषुः संदिग्धे ।

५९-५६स्०८ १०] इन्द्रियनामात्वपरीक्षाप्रकरणम् ।५२ ७

अथापि खल्बेकामिति । प्रत्नपूर्वकं सुम्रमदतारयति । कुतः संद्रावः ॥

स्याना-गः (स्त. ५४) ॥ तत्र के चिदिदं सूत्रं भाष्य-मनानपेक्षं यथाश्रुति व्याचक्षते । तत्र्वणपुरः मरं भाष्यव्या-ख्यानं प्रदीतुं यथाश्रुति च्याख्यानं परेषां सूत्रपाटपूर्वेकप्रुपन्य-स्यति । एके तित्रति । (३८५ । १३) अनुपपन्नरूपक्षाः थमिति । अत्र हि यथाश्चर्ति स्थानान्यत्व इति नियित्तसप्तम्याः मानात्वस्य बीजं स्थानान्यस्वयुक्तं न स्वेकस्वस्येति । एकत्वस्य तु बीजं नानास्थानस्यं यथोक्तम् । अवयविनानास्थानः स्वादिति । अवयवीत्येकत्वमुपलक्षयति । स्थानान्यत्त्रं च स्थानस्यान्यत्वग्रुच्यते । नानास्थानत्वं च नानास्थानानि यस्येः स्यन्यपदार्थः स्थानान्यत्त्रादन्यः न तु धर्मद्वयं साक्षात्संशयकान रणमित्येकतरस्यैकानकसाधारण्यं वाच्यम् । तत्र यदि तावदेवं क्रियते संशयः स्थानान्यस्वे नानात्वैकत्वदर्श्वनादिति । यदा सुत्रार्थालोचनेनैकत्वे स्थानान्यत्वस्यादर्शनान समानधर्मः सूत्रं खट्वेकत्वे नानास्थानत्वमाइ न स्थानान्यत्वम् । अनेकत्वमात्रे हि तदुक्तं मुत्रकारंण स्थानाम्यस्वे नानात्वादिति । अथ नानाः स्थानत्वे सस्रेकस्वानेकस्वदर्शनात्मंशय इति एतद् दृषयति । तदा द्रव्यं नानास्थानमनेकं न किं चिद् दृष्टं सूत्रम्। अवयविनानास्थानत्वादिति सुत्रं नानास्थानत्वेनैकत्वमाइ न तु नानात्वभिष यत्पुनर्घटाद्यनेकं न तन्नानास्थानमुक्तं सूत्रकृता । आपि तु स्थानान्यत्वं सूत्रकृतोक्तं स्थानान्यत्वे नानात्वादित्यनेन द् अपभुषसंहरति । सो यं संशय उभयथा उनुपपन्न इन्द्रियेषु यथः श्रुतस्रुत्रपरिग्रहेण उभयथा स्थानान्यत्वेन नानास्थानत्वेन चेत्यर्थः । तदेवं परव्याख्यानं दृपयित्याः भाष्यकारीयस्य व्या-

ख्यानस्य युक्तत्वमाह स्थानेषु तु युक्तः । स्थानेष्वितिनिधचसप्तमी नानास्थानत्वनिमित्त इन्द्रियेष्वेकत्वानेकत्वसंशयो युकः बानास्थानं खल्वेकप्रवयविद्र्व्यं दृष्ट्रमनेकं च भिक्नभाजनयतं फल्लिमिति । इन्द्रियविषयं नानास्थानत्विनिमित्तकं संशययाद्द । किं नानास्थानानीन्द्रियाणि उत नानास्थानमेकभिन्द्रियमिति । तदिदेमुक्तं भाष्यकारेण बहूनि द्रव्याणि
नानास्थानानि दृष्ट्यन्ते नानास्थानश्च सन्नेको ऽवयवी
च । तनेन्द्रियषु भिन्नस्थानषु संशय इति । मूनेऽपि
स्थानान्यत्वे इत्यनेन नानास्थानत्वमेवोपलक्षणीयमित्यविरोधः ।
यथाश्चतस्तु न स्वत्रार्थ इत्याद्द । इन्द्रियषु तु न स्थाननानात्वात्सम्भवति । न च नानास्थानत्वादिति । (३८६।१)
किं त्विन्द्रियविषयो नानास्थानत्वादेव संशयो भाष्यकारीयः
साधीयानित्यर्थः । तदेवं परोक्तं संशयवीजं दृष्यित्वा भाष्यकारीवं संशयवीजं दर्शयित्वा वार्त्तिककारः स्वात्र्व्यंण संशयवीजमाद्द । श्वरीरव्यतिरेकित्वातस्य च्या संशय इति ॥५४॥

वूर्ववशं गृह्णाति ।

स्वग-त् (सु० ५५)॥ कः पुनरच्यत्तिरेक इति।
घटादिशातं चक्षुम्त्वचे। व्यतिरिच्यतप्वेति भावः। उत्तरम्।
सर्वाधिष्ठानसम्बन्ध इति। सौत्रस्याच्यतिरेकशब्दस्य व्याख्यानान्तरपाद। सति भावो चेति। तद्वेन यस्पां ख
सत्यामिति भाष्यं व्याख्यातम्। चो विकल्पार्थः। सिद्धानत्भाष्यं नेन्द्रियेति। लाकाविरोध इति। लोक्यते झायनेऽ
नेनित लोकः श्रमाणं तद्विरोध इत्यर्थः। अनेकेन खानिन्द्रियेणेति। श्रीरं पौधिवं भृतान्तरसम्पृक्तं च तदिन्द्रियाधिष्ठानानि श्ररीरावयवभृतानि पृथिव्यादिना व्याप्तानीत्यनेकान्तः।

५५-६३स्०८ म० हिन्द्रियनाकास्यपरीक्षाप्रकरणम्। ५१९

म व्याधानादिति । परदेशिक्षात्रनपरं न पुनस्त्वमदयवस्यः मिन्द्रियान्तराणायभिवतमिति ॥ ५५ ॥

एवं भाष्यकारीयसिद्धान्तग्रुवत्वा सौत्रसिद्धान्तग्राह । सूत्रोण चाभिसम्बन्धः सिद्धान्तस्य ॥ (३८७।८)

न यु-ब्धः (सु० ५६)॥ नैतदस्त्येक्कमिन्द्रियमिति । कस्मादः युगपदर्थानुपलब्धेरिति । तदेवत्मृतं भाष्यदृष्ट्या व्याख्रं वात्तिककारः । यस्यैकमिन्द्रियमिति । तदेवद्याख्यानं
द्वयित । नैकेन्द्रियमाखाणामिति । भाष्यव्याख्यानं द्वयित्वा मूत्रमन्यथा व्याख्यातुं भूमिरचनां करोति । एवं ख्रुवाण
एकेन्द्रियवादीति ॥ (३८८।५) सामि-अर्भप । एकपपीन्द्रयमर्थ प्राप्य गृह्वाति अ।।मं चार्षमेकदेश इति यावत् । करण्यममतिक्रामन्तं प्रति युगपदुपल्यव्धिप्रसङ्गो द्वणापित्यथः ॥ ५६ ॥

एकत्वमितिषेधादेव पारिशेष्याक्षानातवं सेस्पतीत्यत आह नासाधना कियेति। (३८९। ७) एकत्वं च कथिमित् ति। न श्वयः पक्षो द्वयित्वमित्युक्तम्। पृच्छिति। कथं तहीं ति। उत्तरम्। प्रतिषधाच्चानन्तरिमिति। यद्यप्यनन्तरः शब्दमयोगे पञ्चभी न स्मर्थते तथा ऽप्यन्यशब्दस्याध्याहारेण पञ्चमी व्याख्येया। अनन्तरं प्रतिषेधादन्यः स्थापनाहेतुरिति योजना। अथ चेति। व्यतिरेकी हेतुद्वेथोर्विरुद्धयोरेकतरिनेषे भेनेकत(नीं)रं व्यवस्थापयति। यथा नैरात्म्यनिव्येन जीवच्छरीः रस्य सात्मकत्वामिति॥ ५७॥

इन्द्रिन (सु.५८) ॥ सूत्रपाक्षिपति । इदं तु सुत्रामिति । एव न्यायो मया वाचो भद्गचा सूत्रित इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

पूर्वपक्षिणः स्त्रम् ।

न त-त् (स.५९) ॥ पूर्वपक्षमाक्षिपति न विरोधादि-

ति । पूर्वपक्षिणः समाधानं नास्माधनादिति ॥ ५९ ॥ सिद्धान्तः—

गन्ध-धः (सु.६०) ॥ ६२ ॥

यस्याधिक्षानं सिक्कमिति। (३९९।१०) भिक्नं नियतम्। एतदुक्तं भवति रूपव्यक्षकस्य कृष्णसारमेवाधिष्ठानं न
कर्णकाष्कुरुपादि एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्। यस्य पुनः सिद्धान्तिनो ऽधिष्ठानाभेदस्तथा च तद्दाधिष्ठानस्योन्द्रयस्यापि भेदः तस्यैकाधिष्ठानिवाक्षेन तद्रतस्योन्द्रयस्य विनाक्षेऽप्यधिष्ठानान्तराक्रितस्येन्द्रयान्तरस्यावस्थानमिति नैकाधिष्ठाननाक्षे सर्वाधिष्ठाननाक्षात्सर्वेन्द्रयानतस्यावस्थानमिति नैकाधिष्ठाननाक्षे सर्वाधिष्ठाननाक्षात्सर्वेन्द्रयानतस्यावस्थानमिति नैकाधिष्ठानाक्ष्याने सर्वेन्द्रयावस्थानाक्षात्सर्वेन्द्रयानतस्यावस्थानकिष्ठोपेक्षणीय इति। जपेक्षणीयस्थापि पुरुषार्थस्वं भवति केन चिन्यकारेण, यदि हि तत्र पुरुषः
प्रवर्तते ततो निष्पत्ले कर्माण प्रवत्तः पुरुषस्तप्येत। दुःखं कर्मेत्यनु
भवे। लोकस्य, उपेक्षणीयत्वे तु तक्ष तस्य भवति ॥६०॥६१॥६२॥

तत्र पार्थिवं द्वाणं कपरसगन्धस्पर्शेषु नियमेन गन्धस्य न्यक्षकत्वाद् वाह्यपार्थिवर्गाद्विति । यथा हि मृगमदगन्धन्यक्षकाः कुक्कुटोच्चाराद्यः पार्थिवा इत्यर्थः । न चार्तपनानेकान्तः । न क्षातपो गन्धन्यक्षको अपि तु जलाभिभृतो गन्धो द्रव्याणाः नोपलभ्यते केवलं जलमातपो अपनयति न तु गन्धं द्रव्यस्थाः भिन्यनिक्त तस्याक्षानेकान्तः । एवं रसनमिन्द्रियमाध्यं गन्धाः दिषु मध्ये नियमेन रसस्य न्यक्षकत्वाद् दन्तान्तरस्यन्दमानो-दक्षविन्दुवद् । न खलु विश्वस्यदास्यो मोदकादिरसम्बन्धभवति । एवं तैजसं चक्षुः मन्धादिषु मध्ये नियमेन रूपस्य न्यक्षकत्वान् द भदीपादिवत् । एवं वायवीयं त्विगिन्द्रियं मन्धादिषु मध्ये स्थक्तर्येव न्यक्षकत्वात् स्वेदोदिबन्दुशीतस्पर्शन्यक्षकन्यजनपन वनवत् । नियमब्रहणं मनोनिद्धस्यभेष् । मध्यइति चावधारणसिद्वस्यभ् । अन्यथा प्राणादीनां गन्भत्व।दिव्यक्षक्रत्वेनावधारणं
न स्यात् । तदेतदाह । एवं दोषे विवति । (३९२ । १९)
एवं चेन्द्रियण्यत्वेन हस्तपायुपस्थवाचामिन्द्रियत्वनिषेधो ऽषि
स्वति इन्द्रियलक्षणविरहात । यच्छरीरसंयुक्तं संस्कार(क)दोषव्यतिरिक्तं साक्षात्मतीतिसाधनं तदिन्द्रियमिति हीन्द्रियलक्षणं, न चैतदस्ति हस्तादिषु । तज् क्षानेन्द्रियाणां छसणियमानि कर्मेन्द्रियाणीति चेत् । इन्तेषामिन्द्रियत्वलक्षणानतरं
वक्षव्यम् । श्ररीराश्रितमसाधारणकार्यकारीन्द्रियमिति लक्षणिनति चेत् । वक्तव्यमेषायसाधारणं कार्यम् । उक्तं वचनादानिकहरणोत्सर्गानन्दाः पश्चानामिति । नन्बादानिकहरणोत्सर्गास्तावद्दकहस्तादिभिरपि शक्याः कर्तुम् । अपि चास्ति कण्यहदयामाश्यपकाश्चयादीनां गिरणादितचदसाधारणं कार्यमिति
तान्वपीन्द्रियाणि प्रसज्येराश्चिति तस्माद्यत्किचिदेतदपीति ॥६२॥

क्रमपाप्तमधेलक्षणं परी चिक्षिपाणो ऽर्थलक्षणं स्वारयति । गन्धादयः पृथिन्यादिगुणा इत्यु दिष्टमिति । लक्षितिवि वक्तन्ये संपुरपाभिधानं साधान्यादुदिष्टिमित्युक्तम् । तत्र परीक्षाः ग्रुलं संशयपाद । उद्देशक्षा नियोगिति । नियोगादीनां रूपपाद । तत्र नियोग इति । तदेवं विमृष्य नियोगसमुख्यो परित्यन्य विकल्पमालम्बते मुत्राभ्यायतो विश्लेषणार्थमिति । (३९३ । २)

गन्ध—व्याः (स्. ६४) अस—रः (५६)। विशेषणार्थमिति । सूत्रयोस्तात्पर्यमुक्तं तदेवं स्फुट्य-ति। नियमार्थे इति । उत्तरेष्वबादिष्वेककको ऽपक्रवें। गन्धादीनां स्पर्शवर्षन्तानाम् । तथा हि चतुषु मन्धाप-कर्षोष्ट्रपक्षष्टस्य गुन्धस्य पुनक्ष्ययो नास्तीति अद्भय उत्तरे तेजिस रसस्यापकर्षः । एवमपकृष्ट्योश्च मन्यरसयोः पुनः रुद्धवो नास्तीति तेजउत्तरे वायौ रूपापकर्ष इति । एवमपकृष्टानां गन्धरसद्भाणां पुनरुद्धवो नास्तीति वायोरुत्तरिम्माकाशे स्पर्ध-स्यापकर्षः । तिद्दमुक्त मेकैकका इति । अञ्चलको ऽयसुत्तरशः स्दो ऽनन्तरक्चनः तेन बहुनां निर्द्धारणे ऽप्युपपकार्थ इति । मब-तु वा तर्शन्तरेशः तथा ऽपि न दोष इत्याह । भवतिवति । क चित्पाठस्तन्त्रं वेति यथाभाष्यम् स्कुटार्थ एव ॥६४॥६५॥

वूर्वपक्षी नियोगपक्षमुत्थापयति ।

न स-ब्धेः (सु. ६६)॥ पृथिन्यादिवक्रतीनां घाणा-दीनां गन्धादिमतिन्यक्तिनियम एवमुप्पद्यते यदि मन्धमात्रगु-णा पृथ्विती रसमात्रगुणा आप इत्यादि न त्वन्यथा। अन्यथा तु पार्थिवेन घाणेन गन्धवद्रम्बप्स्पर्शा अपि व्यव्येरन् अविश्लेषा-दित्यर्थः॥ ६६॥ ६७॥

विष्टं ण (सु० ६८)॥ संसर्गस्य द्याश्रयत्वे ऽपि न द्वये समानत्वं यथा ऽग्निधूनयोः संबन्धो न्यथाऽत्रोः स हि व्यापको धूने
धूनध्वजस्य भाव एव नाभावः । धूनस्तु व्याप्यः तस्य वान्हावेव
भावो नाम्यत्रेति । एवमपरं पृथिव्यादि परेणाव।दिना विष्टं
ध्याप्तं नावादिमन्तरेणास्ति पृथिवी । तेन पृथिव्यामवादिगुः
णानां रसादीनां नियमेनोपलम्भो न त्ववादिषु पृथिवीगुणादाः
म्, एवमप्स्वनल।दिगुणो व्याख्यातः । विष्टक्वं संयोगविशेषो
व्याप्तिरित्यर्थः । भाष्यं तख्यतद्भृतसृष्ट्याचिति । भूतस्रष्टिमतिपादकेषु पुराणेषु । नैत्रहीति । नेदानीमननुभवादित्यर्थः ॥६८॥

भिद्धान्ती विकल्पवाचेतद् द्षयति ।

नपा नत् (सु. ६९) ॥ त्रिविधं हि द्रव्यं चाक्षुविष्यते वािष्यविष्यते वािष्यते वािष्यविष्यते वािष्यते वािष्

नेतरद् रूपवश्वात् । न च कापिद्रव्यसंसर्गाधाक्षुवश्वमक्षयोर-पि पार्धिबाष्ययोरिति बाच्यम् । नभानमस्वतोरपि त्रसङ्गात् । अस्ति हि इत्यवता तेजसा तयोः संयोग इति । अव वा पार्थिवाष्यमंबन्धिनो रसभेदस्य क्ष्यभेदस्य वैकानेकविधररेन न प्रत्यक्षत्वादित्याह भाष्यकारः । इसयोर्वेत्यादि नोपपच-त इत्यन्तेन । पुनरस्यैव व्याख्यानान्तरमाह । स्पर्शयोशिति । पार्थिवाष्ययोरित्यस्योदाहरणमात्रार्थत्वात् पार्थिवतैजलयोरित्यः पि व्याख्यानमुक्तम्। व्याख्यानान्तरमाह। अथ वेति कार्यस्य व्यवस्थितगुणस्य दर्शनात् कारणमपि व्यवस्थितगुणमनुमीय-ते। न च सर्वत्र संसगों येनान्यस्य गुणो ऽन्यत्रोपलभ्यते त्रिः वेकस्यासंसर्गस्य दर्शनात् । व्याख्यानान्तरमाह । दृष्ट्यति । चो विकल्पार्थः । नियोगस्तु निरनुमान इत्याह । निरनुमानं तु विष्टं ह्यपरंपरंणेत्येतदिति । नियमो गन्ध एव पृथिव्या-मित्येवमादिः । तस्य कारणं प्रमाणं नास्ति तद्वाधकस्यैव प्रमान णस्योक्तत्वात् । तस्माद्भूतसृष्टिः कथं चितुपचारतो व्याख्येये-ति । विष्ठत्वं संयोगः स च द्योः समान इति । अन्य-मुणी यदन्यत्रीपलभ्यते तार्कि संयोगादाही स्विद्याप्तः, वादि च्याप्तेः नायोगोलके विद्वसंपृक्ते विद्वगुणा गृह्यस्न् । तयोव्यीप्य-व्यापकमात्राभावात् । धूमे च गगनतलावलान्त्रिन भूमिष्ठन व-हिना व्याप्तेरप्रेर्गुणागृह्यस्य तयोव्यीप्यव्यापकभावात् । तस्मा-दन्यसंयोगो हेतुः स चोभयोराविशिष्ट इति तेजसा संयुक्तस्य वा-योरपि इपवश्वेन चासुषत्वपसङ्ग इति ॥ ६९ ॥

पूर्व-नम् (सु. ७०) ॥ प्रधानतापदार्थं व्याच्छे भाष्यकारः विषयग्राह्कत्वं गन्धादिविषयः। तदेव विषयग्राहकत्वं कुतस्त-आह्र । गुणोत्कष्मित्भिव्यक्तिसामध्यति । विषयग्राहकत्वं चेत्राधान्यं तत्सर्वेवामेवेन्द्रियाणां विषयग्राहकत्वादित्याश्चयवान् वार्तिकसरो षाष्यकारीय व्याख्यानममृष्यमाणः पृच्छति । का प्रधानता (३९५।८)। खमतेनोत्तरमाह। चतुर्शुण-त्वादिशित । एतदुक्तं भवति यस्माचतुर्गुणत्वेन पार्थितं घ्राणं रसनादिश्य आप्यादिश्यः प्रधानं तस्पादस्यागनधनस्तं नास्ति येन गम्धं न गृह्णीयात् । न न्वेवं रसवस्वादिकमप्यस्ति घ्राणस्पति स्तादिकमपि गृहीयादत उक्तं गुणात्कषादिति । सर्वेषां समनायानिशेषे ऽपि गन्धस्यैन घाणउत्कर्ष इति गन्धमेन युद्धाति तेनागन्धवस्वानिषेधपरं प्रधान्याभिधानं न पुनर्गन्धग्रहणे गन्धवस्वं प्रयोजकपि तु गन्धस्योत्कर्ष इति सिद्धम् । तत्रो-स्कर्षपदार्थ प्रच्छति वार्तिकारः को गुकात्कर्षः। उत्तरं स्व-गुणाभिव्यक्तिसावध्वे खो गुणा बाणस्य गन्धः तज्ञाती-यश्चन्दनादिसमवेतो ऽपि गन्धः स्व इत्युच्यते । न पुनः स्वगुणमेवाभिन्यनक्ति घाणं घाणसम्बेतस्य हि गन्धस्यादृष्ट्व-शासाहशो निर्माणभेदो येन सजातीयं चन्दनादिसमवेतं गन्धमभि-व्यन्ति यथा मृगमदादिगन्धं पार्थितद्रव्यान्तरसमनेतो गन्ध इति । अत एवाइ येन गुणेन यद् द्रव्यमुत्कृष्यते स तजाती-थाभिव्यञ्जकत्वादुरकृष्ो भवति । तस्मिन् द्रव्यइति श्लेषः। घः पुनर्गन्धगुणत्वादिति । गन्धमात्रगुणत्वादेव घाणं गन्धस्य च्यां न तु गन्धस्योत्कषीदित्यर्थः। तस्य वादिनःसर्वेषामेत्र पा-धिवानां गुणानामुपलाब्धपसङ्गः घाणग्राह्यत्वपसङ्ग इत्यर्थः॥७०॥

ननु भवतो ऽपि कुतो व्यवस्थितिरिति सूत्रमवतार्थितुं पृ-च्छित । कस्मात्युनारिति ।

तद्धा-त् (स्. ७१)॥ अर्थनिवृत्तीति । अर्थः पुरुषा-र्थः । प्रविभक्तस्येति । इतर्भ्यो विशिष्टस्य । संस्कारका- रित इति । अद्दृक्षास्ति इति । ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ 🖠

शक्कते। यदि पुनरिन्द्रियस्य गन्ध इति (३९६ । ६) निराकरोति । तेनैव तस्यति । तदेतद्वरणकवाक्षं सोप-स्कारं व्याच्छे। यदीन्द्रियं स्वगन्धं गृह्णीयासे तव दर्शने नासाबिन्द्रियगन्यः, अथेन्द्रियगन्यस्ततो नेन्द्रियग्रा-ह्याः स्थातः । कस्मास्रेन्द्रियग्राह्य इन्द्रियगन्ध इत्यतः आह । श-न्धं च गृह्वदिति ।चो हेत्वर्थे। न चात्मसाधनं करणमस्ती-ति मनस्तु लिङ्गबद्दारमाने करणं न केवलपित्युक्तम् । तुरुयत्व-मापादावितुं सिद्धान्ती पूर्वपक्षिणमनुयुक्के कस्मान्युनिरदं न चोचन इति । पूर्वपक्ष्याह न चोद्यत इति । सिद्धान्तवाद्याह तुरुवं ब्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणामिति । तुरुवताभे-बापादयति एतदप्यंददानीयमिति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

तद्गुणत्वमेव (३९७।११) शब्दगुणत्वमेव दिक्काल-योरिति चेद नाम्नि विवादः दिकालयोहि शब्दगुणत्वे सब-साधारणयोगित्वेन न परापरव्यतिकरकारणत्वं पृथिव्यादिव-द्भवित्ववर्दतीति । तथा च शब्दगुणं परापरप्रत्ययकारणं चा-काशमेत्रेति नाम्नि वित्रादः । दिक्कालौ तु परापरव्यतिकरका-रणे कल्पनीयौ तेन व्यतिरिक्तावित्यर्थः । अपि चाकाशिष्छ-त आकाशप्रत्याख्यानं च सामध्यीनुपलब्धेरिति । इपादिसाक्षात्कारं हि इन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमेव स्वइत्पतामध्ये त-बश्चरादिद्रव्यस्य दृष्टं न गुणादीनामित्यर्थः ॥७५॥

इति मिश्रश्रीवाचस्यतिविरचितावां न्यायवा-र्तिकतात्पर्यदीकायां तृतीयाध्यायंस्य प्रथम-माह्निकं समाप्तन ॥

#परीक्षितानीन्द्रियाण्यथी**मः मुद्धेरिदानीं परी**-आक्रमः । क्रयः स्थानं । इत्तविष्यमाणानुकीर्वनं देतुहेतुम-द्रावद्गापनार्थम् । अर्थेन्द्रियवरीसा च बुद्धिवरीसमं (ख) यः योपयुज्यते तथा बुद्धिपरीक्षायामेव स्फुटीभविष्यति । संशय-मानिपति । अनुपपनस्प इति । (३९८ । १२) यसुपरुष्य-बानज्ञानविषयः संशयः सो ऽनुपपनः सांख्यान।पपि तदनिः स्यत्वस्याभ्युषममात् । अथ सांख्याभिमतमहत्त्वविषयः सन्बएव विश्वतिपत्तिरिति कुतस्तद्भत्वभिविचारः सति धर्मिणि थमीश्चिम्बन्ते न सन्दिग्धसस्वाइति भावः । समाधते दृष्टिप्र-बादेति । सांरूपानां हि दर्शने प्रश्नदे। महदन्तः करणं बुद्धि-रिति तदुपालस्थार्थं दृषणार्थं त्रकरणिति । अयमित्रायः नेह नित्यानित्यविचारो अपि त्वनया द्वारा हत्तेरतिरिक्ता सां-रुवाभिमता बुद्धिर्निराक्रियते सामान्यतो बुद्धिमात्रस्य नित्यानिः श्यत्वाविचारेष। यदि हि निया बुद्धिः स्थात्ततो वृत्तिभ्य बद्ध-व्ययवर्ताभ्यो Sविरिक्तं महत्तत्त्रमन्तः करणं स्यात् । तु नियत्वसाधनानि वतिसन्धानादीनि न बुद्धिनित्यत्वस्येश्वते बतो वृत्तय एव बुद्धयो न तु तदितिरिक्तं बुद्धितस्वं सिध्यती-रित सिध्यति बुद्धिरुवलन्धिर्ज्ञानिमस्यनथीन्तरमिति बुद्धेर्लक्षणं तथा चास्य लक्षणे सङ्गतिः इतस्था त मधानतो नित्यानित्य-स्वारेचारो न रुक्षणेन सङ्ख्यतहति ॥ १॥

साधनं च प्रचक्षते। विषयप्रत्यभिज्ञानादिति। (३९-९) हित्तमान किल विषयं प्रत्यभिजानन्नात्मानपि प्रत्य-भिजानाति। नं च चेतनो हित्तमान् तस्य कूटस्थनित्यत्वात्। अन्यथा पूर्वीपरावस्थाभेदवान् न कूटस्थनित्यः स्यात्। परिणापि-नित्या तु बुद्धिरुद्यव्ययबद्नेकद्वत्तिभती युज्यत्वद्ति भावः।।२।।

सिदाम्त्याह साध्यसमस्वादहेतुरिति । वृत्तयो हि ६-त्तिमतो भिकास्तेन नासां निश्यत्वे प्रवि न इतिमान कौटरथ्या-च द्यवते । तथा च पत्यभिज्ञाता ऽऽत्वैव प्रत्यभिज्ञानाशित्यः स्यास स्वन्तः करणं बुद्धिसंब्रकं, न हि तस्यस्यभिक्वाने प्रकाशत इत्यर्थः । क्रियानाधारत्वाच्च करणस्येति । प्रधानक्रियाऽ-नाधारः करणं मधानिकया चेयग्रुपलन्धिः स्वतो यदाधारा प्रतीयते स कर्ता न करणं, तथा च प्रत्यिश्वानासुपलब्ध्या तदाधारः कत्ती SSत्मा सिध्यति निस्यो न तु करणमित्यर्थः। क्रि-यामात्राभिधानेन शक्कते। स्वक्रियंति। प्रधानक्रियामालम्बयं नि-राकरोति। सत्यं अवतीति। नन् यदि भेदविवस्तवा कन्नीदि-शब्दमहत्तिरभेदविवसया च कारकशब्दमहात्तः कथं तर्हि कर्ना कारकं करणं कारकिनत्यादिसामानाधिकरण्यं भेदाभेदविवधः योर्विरुद्धार्थत्वादियत आह । कारकज्ञब्देनापीति (४४०१४) नाभेदविवक्षा विशेषाणां कि तु सामान्यविवक्षा भिद्यतः ति भेदो न भेदो ऽभेद इति सामान्यस्याभिधानातु । तथा च सा-मान्यविवक्षया प्रवृत्तः शब्दस्तन्नेदाभिषानान्नेदवाचिना सामा-नाधिकरण्यं प्रतिपद्यमान इतरेतरच्यावृत्ते विश्वेषे Sपादानादौ ववर्तते अन्यस्य कारकविशेषस्य कारकशब्देन सामानाधिक-रण्यासंभवात् । पूर्ववदिति । दितीयाध्यायोक्तं कारकविशे-षस्य लक्षणं स्मारयति । चोदयति वद्यन्यकारकेति । कार-काणामुपादानेन खलु प्रवर्तितः कत्ती कारकाण्युपादचे । तस्या-दितराषयोज्यत्वमस्यासिद्धमित्यर्थः । परिहरति । न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकस्वादिति । नामयुज्यमानं कर्तारं भूगो Sबि तु कारकापयोज्यं, न च फलं कारकवित्यर्थः।

उपेत्य प्रत्यभिद्धानमन्तः करणे तस्येति। प्रक्षश्चं

चेत्वरयभिक्षानं नैकले कि त्वनुमानं ततो यद्यत्मक्षायते तत्तदंकमिति न निदर्भनमस्ति, न हि तस्यैकत्वमन्यतो निश्चि-तमतः मत्यभिक्षानात् । नाप्यनेकत्वं दृष्टं तथा चासाधारणतयाः हेत्वाभास इत्यर्थः । मत्यभिक्षानस्त्रक्षपावधारणे च सति विरुद्धो हेत्याभासो बुद्ध्यनित्यत्वसाधनादिति । शेषं निगदेनैव व्याख्या-सम् । चेतनाध्यवसायाभेदो बुद्धिलक्षणे ऽस्मामिर्विचारितः ॥३॥

हित्समतो ऽवस्थानाद्वृत्त्ववस्थानप्रसङ्क इति स्त्रार्थः । ॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥

आक्षेप्तुर्वचनं ममाप्येषं कस्मान्नित (४०३।१५)
समाधातुर्वचनं न कार्याभेदे दृष्टत्वादिति । कारणभेदे
दि सति एकस्य कर्तुर्युगपदनेकं कार्य दृष्ट्य । साङ्क्ष्यानां चान्तःकरणं कर्तृ व्यापकं चेति सर्वव्यापकेनान्तःकरणेनाधिष्ठि-तानीदियाणि युगपदेव कार्याणि कुर्युः । अस्माकं त्वन्तःकरणस्य करणत्वादेकेन्द्रियप्राह्मे अपि न युगपत्कायोत्पाद इति
विदेशकः ।

गत्यभावाच प्रतिषिद्धं विभुनो अनाः करणस्यायुभपद्ग्रहणं न लिङ्गान्तरेणानुभीयनः ति भाष्यस्य गत्यभावाच विभुनोऽन्तः करणस्योति प्रतींकपन्य तस्यार्थमाह
प्राप्त्यर्थस्य मसनस्याभावादिति । न चा अयुगपत्मययोत्यसौ प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन प्रतिषिद्धमपि प्रत्ययायौगपद्यं
प्रतिपयेत । तस्यादिश्चन्यन्तः करणे अवस्यभानि प्रत्यययौगचयं न चैतदृदृष्टं तस्माद्नतः करणमण्डित्यर्थः । ननु दीर्घा अष्कुली
प्रस्थतः प्रभानामपि ज्ञानानां युगपदृत्यादो दृष्टः इति को अयं
प्रसद्धः अन्तः करणस्य विभुत्वे युगपदृत्यादः प्रमञ्जेतेत्यतः
वाह । न च युगपत्मत्ययोहपत्तादिति । अतिभीधत्या

युनपदुत्पादाभिमानो न तु तत्र यौगपद्यं माविकमित्यर्थः ।

पुरुषो जानीते नान्तः करणमिति स्वयतसमाधानपरं भाष्यं व्याचछे यस्य पुनर्जृत्तिर्मृत्तिमतो रिति । (४०४।१२) यद्षि सांख्या आवख्युर्विषयान्तरच्यासक्ते अन्तः करणे बह्युरादिसं वन्धस्या प्यद्वानादन्तः करणहत्ति ज्ञानिमिति ति विषयान्तरच्यासङ्ग इति । तदनुभाष्य वार्वि ककारो च्याचछे । एतेनेति । तस्ति । वेत्यस्योपजी व्यमाह पुरुषो जानीते नान्तः करणिमिति । हेतुना विषयान्तरच्यासङ्गो अन्तः करणस्मिति । हेतुना विषयान्तरच्यासङ्गो अन्तः करणस्मिति । हेतुना विषयान्तरच्यासङ्गो अन्तः करणस्य भत्युक्तः । व्यासक्तो हि स भवति यो जानीते । न चान्तः करणं जानीते किं तु पुरुष इति तस्येष्ट- श्रव्यासङ्गो नान्तः करणस्य, अन्याद्यस्त्वन्तः करणस्य व्यासङ्गो न निषिध्यतह्त्यर्थः ॥ ८॥

चोद्यभाष्यम् एकमन्तःकरणं नानामृत्तयः इति । नैतदिति । सम्यगाचछे जानीते संचक्षाणकः सांख्यः। सङ्ख्या हि समीचीना चुद्धिस्तया वर्चतइति सांख्यः। एतदुक्तं भवति—यथि दृष्णयो नाना मितभानित तथा ऽपि भानितिरयमन्तःकरणादेकस्वादः भिन्नानां नानात्वानुपपत्तेः। तस्मात्स्फृदिकस्य वर्धेकस्यापि वाष्पिच्छजपाकर्णिकारपदिक्रस्मोपधानभेदान्तेद् भौपाधिक एवष-न्तःकरणप्रेति स्वच्छस्येन्द्रियप्रणादिक्षा तत्तद्र्योपरक्तस्यो पाधिकं नानात्वं द्वितिवि च मत्यय इति ज्ञानिविवि चाक्यायक्तस्यथः।

तदेतद् द्ववति । नानेकाम्तादिति । (४०५ । ४) यो ऽपि हतीनामौपाधिकभेदपाद तेनाप्युपाधयो ऽर्धा आजा-मतो भिका वक्रम्याः । तथा च भेदस्य द्विमा द्वीनादनेकामतो र्ष्ट्राम्तो नैकार्थस्य साघकः। न हत्वभावादिति भाष्यं व्याच्छे यथाश्रुतिसुत्रहति । न केवलं साधनाभावी बाधकं चात्रा-स्तीत्याह विकल्पानुषपत्तं क्षेति । न परपक्षस्य मतिषेधमा-श्रेण स्वपक्षसिद्धिरस्तीत्याशययान् पृच्छति । अध भवता-मिति । उत्तरं ज्ञानानां क्रमेणेति । स्यादेतत् प्रत्ययनानात्वा-भिवानो भविष्यति हेत्रेकत्वे हत्तीनाम् , एकत्वं हत्तीनां ना-नात्वाभिमानविषयत्वात स्फाटिकवदिति तस्मान हेत्वभाव इति अत आह । एकानेकविषयत्वाच प्रत्ययनानात्वाभि-मानस्य एकानेकविषयाधिगतिः कथमिति । नानात्वाधि-मानो ऽपि दृष्टान्तवदसाधकः नैकान्तिकत्वात् । तदेवमन्तरा परकीयामाश्रद्धां निराकुत पुनरपि दत्तिभेदं साधयति । च-आयमभिन्न इति । यद्यर्थोपधानभेदात्त्रययेषु भेदो नाजानत स्तत एकस्मिन्नर्थे न मत्ययभेदः मत्ययोपधानभेदाभावादित्यर्थः। कश्चिद्देशयति । स्फाटिकइति । परिहरति नैरन्तर्यदर्भनादि-ति । (४०६।१) नीलीद्रव्यलेपस्यापि सान्तरत्वं नीलः स्फटिक इति साक्षात्कारानुमेयमिति भावः । इतो Sपि मन्ययभेद इत्याह । यस्य च प्रत्ययाभेद इति । वमाणस्य भेदः प्रत्ययन्धभण-कार्यभेदोक्रयो नासति पत्ययभेदे भवितुर्पहति । शक्कते विषय भेदादिति । एतदुक्तं भवति । पातिस्विको ऽपि भेदो विषया-थां यदि प्रमाणभेदहेतुः हन्तैतस्यानन्त्येन प्रमाणानापनन्तो भेदः स्याद् न तु त्रित्वं तस्यादवान्तरसामान्यं विषयाणामास्थेयं न च तद्दिष स्वद्भपात्रनिष्ठं विषयाणां संभवति एकस्पिश्वपि प-माणानां संब्लवात् । तस्मात्त्रत्ययभेदोपहितसामान्या विषया-श्चित्वे व्यवतिष्ठवानाः प्रयाणमपि त्रित्वे व्यवस्थापयन्ति । साम-ब्रीत्रयान्ववव्यविरेकान्त्रविधायिनश्च प्रत्ययास्त्रयो भवन्ति ।

तथा च त्रिविषयत्वात्मवाणानि त्रीणि, तदिदमुक्तं विषयभं-दादिति । निराकरोति । तक्षेति । प्रमाणाभेदं सामग्रीत्रया-भेदे तदनुतिघायिनां प्रत्ययानामभेदात् । न हि प्रत्ययभेदमन्तरे-ण सामग्रीभेदः शक्यो विज्ञातुं, तस्मात्प्रत्ययसामग्रयभेदेऽपि वि-षयभेदानिधगतेने विषयभेदिस्तित्वाधिगमो वा प्रत्ययभेदमन्तरेणें-ति । शङ्कते विषयतादात्म्यादिति चेत् । प्रत्ययप्रत्येतव्ययो-रभेदादुपपन्नः प्रत्ययभेद इत्यर्थः । निराकरोति । तन्नेति । अपि च प्रत्ययाभेदे प्रकारवन्त्वाभावाद् यथाऽध्यवस्यति बुद्धिस्तथा चेत्यते पुरुष इति व्याघातः । कुतोऽप्रकारवन्त्वाद् भिन्नो हि प्रकारवान् भवति नाभिन्न इत्यर्थः । अन्तःकरणस्य बुद्धेः प्रत्ययानामभेदे बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपळभते इति विरोध इति ॥ ९ ॥

तदेवं स्वमतेन सांख्यपक्षं दूपियत्वा बौद्धैर्यत्सांख्यराद्धानते दूषणमुक्तं तद् दूषियतुं बौद्धमतमुपन्यस्यति। स्फटिकान्यस्वा-भिमानइतदिममृष्यमाणः क्षणिकवाद्याहेति।

स्फटि-तुः (सु० १०)॥ यत्मत्तत्मर्ने क्षणिकं यथा
श्वरीरं तथा च स्फटिक इति जरन्तो बौद्धाः । शरीरस्य च
च कालपरिपाकवर्शन स्थौल्यस्य हासस्य च दर्शनात् प्रतिक्षणं
सूक्ष्मः परिणितभेदोऽनुमीयते स चान्तरा विनाश एवेति ।
यस्यापि स्फटिकादेस्तादृशं स्थौल्यं हासो वा न दृश्यते तस्यापि
सस्वेन शरीरवदेव प्रतिक्षणं विनाशोत्पादावनुमीयेते इति ।
स्यादेतद् यदैवोपच्यापचयौ शरीरस्य दृश्यते तदेवोत्पादविनाशौ भविष्यतः पूर्व तु तत्ववन्धकल्पनायां ।के प्रमाणित्यतः
आह । यस्य खलु प्रतिक्षणमिति । (४०७१९) अस्य प्रयोगः प्रतिक्षणमन्यच्चान्यच्चेति । पटस्य कुङ्कुमादिद्रव्यसंयोगे मत्यन्तेऽरुणिमलक्षणो विशेषो दृश्यते न चास्यारुणिमा

मित्राणभावीत्रत उक्तं बाद्यप्रत्ययामेदेसलीति। अभिको हि अरीरोपचयहेतुः प्रतिदिनम्रपयुच्यमानो ऽत्रपानपचयोयथा पाकजोत्पचार्याण्यापेक्षो विद्वसंयोगो बाह्यः प्रस्यः कारणं, पटे तु रागोत्पची क्रुद्धपद्रव्यसंयोगः सांप्रतिको विश्विष्ट इत्यर्थः ॥१०॥ सिद्धान्तस्त्रम् ।

निय-क्रा (सु० ११) ॥ तदेतद्याचष्टे । तदिद्रभुपचयापचेशति । न हि धूमदर्शनानुमितो विक्षः किनित्मवर्ततहत्यहृक्ष्यमानेऽपि धूमे पर्वतत्त्रमात्रेण पर्वतान्तरेऽपि विक्षमनुमिन्ततेऽ
नुमातार इत्यर्थः । शक्कते यन्त्रोपलिक्धिरिति । क्षणिकत्वं पूर्वापरमागिविकलकालकलामात्रावस्थायित्वम् । न च ताहक्षं भ्रणिकत्वं नैयायिकानां किनिद्यि संमत्तिति न सिद्धसाधनिमवर्षः । निराकरोति । सत्यिमिति । कस्मात्युनरसमदिभमतेव शणिकता न सिध्यत्युपच्यापचयमबन्धदर्शनादित्यत् आह । उपच्यापचयमबन्धदर्शनं चान्यथा भवदिति । चो हेत्वथः ।
शक्कते त्रुल्यमिति । (४०८।५) निराकरोति नासाधनादिति । एकान्तिश्चयं विना न साधनं, द्वणं तु सन्देद्दापादनेनापीति, सोऽयं साधनद्वणयोर्विशेष इत्यर्थः ॥ ११ ॥

बत्तरसूत्रमवतारयति। अथावश्यं साधनं वक्तव्यसिति। नोत्प-क्षेः (सू० ११)॥ उत्पत्तिविनाशकारणं हाए-कमवयवोषचयापचयौ न क्षणिकपक्षे युक्येते। निरम्वयोत्पाद-विनाशयोकपचयापचयपत्ययाभावादिति। उपचयापच्यात्प-क्षिविनाशकारणोपल्लक्षेरिति। उपचयापचयौ च तावुत्प-तिविनाशकारणे चेति कर्मधारयः। उत्पत्तिविनाशकारणोप्र-लक्षितिस्यस्य व्याख्यानान्तरमाह । अथवा कारणामिति। (४०९११) समवायिकारणं विकायोत्पूर्व च कार्यकाले विवि लोकसिद्धं तच्चेतत्क्षणिकत्वेऽतुपपक्षमित्यर्थः । एककालानु भान विनी अनुभवः पाप्तिः एककालपाप्ते इत्यर्थः । भिन्नलोकप-र्यादः शङ्कते आधाराधेयभावस्थेति। निराकरोतिः नानेका-न्तरत् । अन्तामपि राखान्ते रूपं समतिघं कार्यमाधारवस 🛊 यदि तु इत्पम्यनाधारं पनुषे ततस्ते स्वसिद्धान्तव्याकोष इत्या-इ। स्पर्शस्मदाश्रय इति च न्याघाम इति । सर्व तदेक-कालानुभावि सिद्धं भवतीति । शङ्कते ।सिद्धः कार्यकारणः भावः खिणकेष्वपीति । कार्यस्यानावारत्वमसङ्गेन, न हि क्षणिकत्वे कार्यकारणभावो न सिध्यति । स तु सिद्धः क्षाणि-कत्ववश्लेऽपीति कारणविनाससमकालत्वेन कार्योत्पादस्य कार्य-कारणयोः समानकालत्वादित्यर्थः । निराकरोति । न हेत्य-भाषरिक्षानादिति । एतावता प्रयासेन स्वया कार्यकारणभावः श्रणिकानां समध्यते न चायमञ्जाणकत्वे हेतुरपि त्वाधाराधे-यभावः स चारावयसाधनः को तु खल्वयं कारणविनाशः कार-णाभावो वा विनाक्षकारणसाजिध्यं वा। पूर्वस्मिन्यक्षे कार्य-कारणयोः कुतः समानकालता । उत्तरस्मित्रध्युत्पन्नस्य पश्चाद्वि-नाश्रकारणमानिध्येऽपि कृतः सतः क्षणिकता । न चोत्यद्यमान-ताविनदयत्तयोस्तुल्यकाळत्नमनुभवविरोघात् । कार्यस्य च तदै-बोत्पद्ममानत्वे कार्यकारणभावाभावः सन्यदक्षिणश्रृष्ट्रवदिति मावः । अपि च दृष्टान्तोऽपि साध्यविकल इत्याह । तुला-भारस्येति । (४१०।१) ये अत्रयनकर्षणी लासोस्लासी न तथोः कार्यकारणभावः । यन्त्रवयविकर्मे न तत्र यौगपद्यं नावि कार्यकारणभाव एकत्वादित्यर्थः । गुरुत्वप्रयक्षसंयोगा उस्रतेशित । विधारकः त्रयत्नस्तुलाधारस्य तद्देशः संयोगः सबुक्तंसंयोमो गुरुत्वं च तत्संगुक्तानयवान्तरवर्तिकारणमुक्तते- स्तुलाबयवस्य अवनतेरिप द्रव्यं गुरुत्ववत्सुवर्णादि परिमीय-माणं तत्संयोगानुगृद्दीतो रङ्जुतुलासंयोगः कारणम् ॥१२॥१३॥

चोदयति न नास्ति शीतोष्णस्यशे भेदस्येति।(४११।५) परिश्रति सतु निमित्तान्तरादिति। पुनश्रोदयति। असेजो-षयवानुप्रवेशां न युक्त इति । स्वगता महाभूतविशेषास्त-द्वयवाः पृथिव्यादयः ते हि परस्परतो विशिष्यन्तइति विश्लेषाः। परिहरति । न युक्तिमिति । यदि मतिक्षणपन्यत्वमात्रेण वि-शेषस्ततः काष्ठक्षणानामपि भूम्यदमलोहबद्विशेषोपलम्भः स्यात्। यथा हि काष्ट्रसणादकस्मान्लोहसणा भिद्यन्ते एवं काष्ट्रसणा-न्तराण्यपीति । तस्मात्पार्थित्रत्वेऽपि स्वता विशेषाबास्येया यतो भूम्यद्रमादिभयो व्यावर्त्तनं न व्यावर्त्तने च काष्ठश्रणान्तरंभ्यः काष्ठ्रभणाः तस्मादेव विशेषादक्षणिकत्वेऽपि काष्ठ्रभूम्यइमलोहाः नाम्रुपपञ्चत्ररोत्तरो विशेष इति हथा क्षणिकत्वकल्पनेति। असाधनं भूतस्वभावः । क्षणिकत्वसिद्धावित्यर्थः । दृषणा-न्तरमाइ। विरुद्धश्चायं हेतुः । उत्तरोत्तरविशेषदर्शनादिति । भवतां किल भूतानामन्योन्यच्यावर्त्तकं लक्षणं खरम्नेहौळ्येरणा-त्मकानि भूतानीति । खरा पृथिवी स्नेह उदकम् उष्णं तेजः ईरणं समीरणो गतिमानिति यावत् । तथात्यादे तु काष्ट्रभूम्यइम-लोहानामङ्गीकिषमाणे एकमेव खरोष्णे खरोष्णेरणास्वकं स्यादि-ति संकीर्णत्व।दुभूतलक्षणव्य।घात इति । कठिनमिति खरां पृथि-बीम्रपलक्षयति । अस्मत्यक्षे तु न व्याघात इत्याह यस्य पुनरि-ति। न केवलं पृथिव्यादिलक्षणेन विरुध्यते अपि तु श्रीतोष्ण-स्वर्धभेदेन नानात्त्रस्य साधनन पुर्वे क्तेनापीत्याह । विरुद्ध आ-यमिति । (४१३।१) पृच्छति कथम् । उत्तरम् । एकस्य विश्वोचाभ्युपगमात् । येनैव विश्वेषण पूर्वस्मान्नानास्वयभ्यु-

पगतं शीते। ज्णादिना भेदेन, तेनैव सम्पत्येकत्वादित्वर्वः । सि-द्धान्तमभ्युपेत्येति । पूर्वेण हेतुना योऽभ्युपगतोऽर्थः तद्दिरी-धितवा विरुद्ध इत्यर्थः । शङ्कते अथ मन्यसे न विशेषमात्र-मिति । मा भृदूषं सवतिघष्ठपादानियति कपस्यैकस्य नानात्व-मिति भावः । निराकरोति नाभिप्राचेति । यस्त्ववपवानुप्रवेशे देशयेदुष्णजले विह्नस्पर्शवद्रूपग्रहो अपि स्यादयोगोळकइंबीत तं मत्येकदेशियतेन परिहारमाह । जले ऽग्निस्वपग्रहणप्रसाङ्ग-स्तिवाति । तद्द्वयति । तन्नेति । युक्तं मध्यन्दिने सवितृपका-शेनोरवणेन मन्द् उल्कापकाशो ऽभिभूवते सजातीयत्वे सत्यु-स्वणत्वात् । तोयद्भपं तु नोस्वणं न च सजातीयमभास्वरत्वात् । तेजस्तु भारवरं तस्माकाभिभव इत्यर्थः । परवार्थपरिहारबाह । अपि तु तेजसञ्चातुर्विध्यात् । किं चिदुद्भूतद्दपस्पर्शं तेजो भ-वति, यथा सवित् प्रकाशः श्ररदि दिवा, किञ्चिद्नुद्भृतरूपस्पर्श्व यथा चाक्षुषं तेजः किं चिदुद्भृतरूपमनुद्भृतस्पर्शं च वथा पदीपप्र-भायां तेजः कि चिदनुद्भृतरूपग्रुद्भृतस्पर्शे यथा तोबगतं तेजः यथा बा निशीथ निदायसमये तेजो यतो मेदस्विनः स्विधन्तीति ।

प्रतिक्षार्थं यथासम्भवं विकल्प्य दृषपति । या चयं प्रतिहोति । अथ वर्षमानं स्फटिकमभ्युपगम्य यदतीतं स्फटिकान्तरं
तत्पक्षीकृत्य वर्षमानात्तद्वयदिति साध्यते । निराकरोति । एवं
सतिति । (४१३ । ५) यदि छिङ्गं स्वसत्ताह्मानाभ्यां नयकं
तदा सत्यिप हाने अतीतधर्मस्य सत्ता नास्तीति न गमकीमिति
यावः । यदि पुनः स्वद्वानमात्रेण गमकं छिङ्गग्रुच्येत तदा दृषणान्तरमाह । वर्षमानाच्चेति । तिह्नरोध्याश्रयाविनाह्मानुविधानन विनद्यतीति । विरोधीति गुणाभिमायम् । गुणो हि विरोधिना गुणान्तरेण नाइयते । आश्रयनाह्मेवेति स-

वैसाधारणम् । आश्रयद्रहणं चोपलक्षणं तेनासमनायिकारणनिपित्तकारणनिनायेनापि यथासम्भवसुनेतन्यमिति । शक्कते विनइग्रद्धवस्थेति । मा भूत्पदीपो हष्टान्तो विनश्यद्वस्थे तु द्रन्ये कर्मोत्पब्रमुत्पन्यनन्तरमेनापहन्यते अत ईहरां कर्म हष्टान्तो
भविष्यतीत्यर्थः । निराकरोति न कर्मण इति । कर्पापळापनियन्थनो स्यं क्षणिकवादस्तदभ्युपगमे न भनितुपहिति । स्यिसाद् द्रव्यादागन्तुककर्मसहितादेव कार्योत्पादोपपत्तेरिति । निराकरणान्तरपाइ अनभ्युपगमाचेति । ताहणस्यापि कर्मणः
क्षाणिकत्वस्यासमाभिः, तथा हि द्रव्यस्य विनश्यत्ता कर्मोत्पाद इस्पेकः कालः । अय द्रव्यस्य विनाशः न च कारणोत्यादसमये
कार्योत्पद इति द्रव्यविनाशानन्तरं कर्मनाश इति सिद्धं क्षणद्वयावस्थानं कर्मण इति ।

शक्कते। विनादाहेरवभावादिति चेत्। अयमिसंधिः स्वकारणाद्यं भावो विनश्वरो जायतेऽविनश्वरो वा १ विनश्वर्शेष्वद् विनाशं मित न हेतुमपेक्षेत न हि मीळं स्वकारणादुत्पकं नीळत्वे हेतुमपेक्षते तस्यैव ताद्रुप्यत्। अविनश्वरश्चेत्तथा ऽपि नास्य हेतुशेतरपि शक्यो विनाशः केतुम्। न हि नीळमुत्पक्षे पीतं शिल्पिश्चतेनापि शक्यं केतुम्। अपि चायं विनाशो भावस्य कारणैराधीयमानो भावाश्चिकोऽभिन्नो वा जायते। अभिक्यत्वे भाव प्वासाविति विनष्ठो भावः प्राग्वदुपळ्व्य्यधिक्रये कुर्यात्। न च श्रावाभावयोः कारणभेदे सित सम्भवत्यभेदः। तन्तुनं नाश्वाहा पटाभाव इति कारणभेदः। भावाश्चित्रत्वे तन्तुविन् नाश्वाहा पटाभाव इति कारणभेदः। भावाश्चित्रत्वे तु जाय-तामावो भावस्य किमायातं स हि क्रपेळकोत्पादने पीन् सवो निवर्तन्ते । अभावेन भावस्तिरोधीयतइतिचेत् । व

तिरोधानस्यापि यावाद मेदे पूर्ववदुपल्डस्थादिषसङ्गः । भेदे अपि तिरोधानस्यान्यस्योत्पादे अन्यस्य न कि चिदुत्पर्स विमर्ष्ट चेति मायतादवस्थ्यात्पूर्ववदुपल्डस्यादिषसङ्गः । अपि च यन् चेषां घ्रवभावि न तत्र तेषां इत्वन्तरावेशा यथा कुपाणस्यायोन्ययते । घ्रवभावी च कृतकानां भावानां विनाश इति विरुद्ध्यान्सोपल्डियः । घ्रवभाविता हि मतिषिध्यमानहैत्वन्तरावेशस्ववि-स्वाप्तयत्वे । घ्रवभाविता हि मतिषिध्यमानहैत्वन्तरावेशस्ववि-स्वाप्तयन्ती हेत्वन्तरावेशत्वां मितिषिध्यमानहैत्वन्तरावेशस्ववि-स्वाप्तयन्ती हेत्वन्तरावेशतां मितिषिपति । ये हि हेत्वन्तरावेशा न ते घ्रवभाविनो यथा वासिस रागादयः कुसुम्भादिसंयोगन्सावेशा नावदयं माविन इति । तस्मादभावस्य सर्वोपास्थार-हितस्य कित्यतुप्यक्रियानुपपस्ति अभावं करोतिति करोति किन्याया अभावेन सम्बन्धानुपपसेति अभावं करोतिति करोति किन्याया अभावेन सम्बन्धानुपपसेति अभावं करोतिति करोति । यथा ऽऽह "न तस्य कि चिद्धवति न भवत्येव केवल" किति । तस्माद्दिनाशकारणाभावादुत्यस्यात्र एवभावो विनक्यतिति सिद्धाः सणभङ्ग इति ।

तदेतिकराकरोति। न विकल्पानुपपक्षः। अयमिन्
सन्धिः यत्ताविद्विकिष्यं स्वहेतुभ्यो भावा विनश्वरा अविनश्वराः
वा जायन्तइति। तत्र त्रूपः किं पुनिरदं विनश्वरत्वं भावानामभिनतमायुष्यदः किं विनाशस्वभावत्वपः आहो विनाशहित्वं नित्येभ्यो न्यावृत्तंक्पम्। न तावत्युर्वः कल्पः परस्परपरिद्वार्वतोभीवतकाशयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः। तादात्म्ये च विनाशक्वद्यावोः
अवि दितीयादिसणेषु वर्तेतित साधु क्षणिकत्वं समर्थितमत्रभवत्यः
मावानां नित्यत्यप्रपाद्यता। मावसमये वा विनाशो अवि
भावात्मा ऽस्तीत्यत्यद्वताभावो भावस्य भवेदिति सुष्ठवदातं तव्यं भावानाम्। न च भाव एकक्षणिस्यतिषमी नाशो दितियमः

दिक्षणेष्टिति साम्पतम् । प्रथमद्वितीयक्षणावच्छेद्रसमाविरुद्ध-धर्यसंतर्गेण भेदात् । द्वितीयं तु कल्पमनुषन्यामहे । नन्वेवं विना-शाहीश्रेद्धाबाः स्वकारणादुत्पनाः इन्तोदयानन्तरमेवापष्टज्येरन् नापरुष्यन्ते विनाशार्दा अपि पटादयस्तन्तुविनाशाद्वा तन्तुवि-भागाद्वा स्वकारणाधीनजन्मनो विनङ्क्यान्ति। न हि तण्डुलाः पचेलिमा इति विनैव दहनसिळळसंयोगमचयभेदं विक्रियन्ति । काष्ट्रानि वा भिदेखिमानीति कुठाराभिघातमन्तरेण दलन्ति। यो मन्यते तएव तण्डुलाः पचेलिमाः ये समर्थदहनोदकापिठरस इभुवः तदनन्तरं हि पुळाकाः मादुर्भवन्ति, यदनन्तरं हि न मादुः भैवन्ति न ते पत्रेळिमा इति । तस्योत्तरमक्षणिकार्थक्रियामुपपा-दयन्तो वक्ष्यायः । तस्याद्विनश्वराणामुत्वत्तेः स्वकारणास वि-नाशकारणापेक्षा भावानामिति युक्तम् । केवलं भावादन्यस्याका-रणस्वं ध्वाणः पर्यनुयोज्यो भवान् । किमकारणत्वाझाश्च ना-स्तित्वं रोचयते किं वा नित्यतां तत्रोक्तं साझाद्दृषणं वार्तिक-कृता भवतां शाक्यानां पक्षे अकार ग्रं द्विधा नित्यं व्योम श्रश्विषाणादि वा तुन्छम् । अस्माकं तु नित्यमेव भवदिभिमत-स्य तस्य तुच्छस्याभावस्यानक्वीकारादस्मद्भिमतस्य भवद्भिरनः श्रीकृतत्वेन नास्तीत्यध्यारोप्य राश्चिरेक उक्तः । उत्पन्नस्य वि-नाश इति सर्वजनीनं तद्विपरीतं भवत्पक्षे प्राप्नोति । नन्वस्तु भा-वाभावयोः सहावस्थानं को दोष इत्यत आह । ततश्च भावा-नामिति। (४१४।५) श्रङ्कते अथाविनादिः त्वादिति। प्रयोजन-क्षतिरियं यदकारणत्वे विनाशस्येष दोष इति । न तु दोषभयेन स्फुटतर्यपाणवाधितं कारणत्वं विनाशस्य शक्यम्ब्रीकर्शियति भावः । गुराभिसंधिः सिद्धान्ती पृच्छति विनाशो न विनः इयतीति क्रत एतत्। चोदक आह विनष्टानामिति । सि-

द्धान्ती बौद्धमतमालम्ब्याह । न हि विनाद्याभाव इति । यस्य पटाभाव एव तुच्छस्तस्य तदभावे का कथा तस्य तुच्छा-दपि तुच्छतरत्वादिति भावः । स्वमतमास्थायाह । आपि च विनाद्याः कारणवांश्चेति । शेषं सुवाधम् । यदप्यकारणत्वे कारणमुक्तं भावाद्भित्रश्चेदभावो जन्येत भावताद्वस्थ्यमिति। तत्रोच्यते । नाभावस्योत्पादे भावस्यापरा निरुत्तिः कि त्वभा-बोत्पाद एव तिम्रवृत्तिः कथमन्यस्योत्पादे ऽन्यस्य निवृत्तिः अ-त्र स्वभावभेदौरुत्तरं वाच्यं ये परस्परपरिहारात्रस्थितयः ते स्वहेतु-भयो जायन्ते। न हि स्वतो ऽन्यस्याङ्करस्य बहिर्न कारणमित्य-न्यत्वाविदोषाद्धस्मनो ऽपि न कारणपिति । स्वभावभेदेन तुका-र्यकारणभावनियमसमर्थनं परस्परपरिद्वारस्थितिनियमे ऽपि तु-ल्यम् । यथा चोत्पादस्य पुरस्तादितस्याभ्यस्माभध्वराहितस्याङ्करमाः गभावस्योपकारं किं चिदकुवन्तो ऽपि बीजादयो ऽङ्करमारभन्ते तदुःत्पादस्यैव तत्र्यागभावनिष्टतिक्षपत्वात् । एवं तद्भावहेत्याः डिंग भावक्षे अकिंचित्करा अपि तदभावमाद्यति न चेद्धावक्षे कि चित्कृतं तदभावहेतुभिरथ भावः मागिव स्वाभावसमये क-स्मान स्वद्भपोपलम्भार्थाकये करोति । अथोत्पादात्मागिवीत्प-न्नोऽप्यद्भरः कस्मादुपलम्भार्थिक्रिये करोति । उत्पत्तेः प्रामङ्करो नासीत्तेन नाकार्पीदुत्पश्रस्त्वस्ति तस्मात्करोतीति चेत्। इन्त भावो ऽपि यदा ंऽऽसीत्तदा ऽकार्धात्तदानीं तु विनष्ट इति ना-स्ति तेन न करोति। यथा च भानोत्पाद एव तत्र्वागभावस्य नास्तिता एवमभावोत्पाद एव भावस्य नास्तिता। उपजनापा-यधर्मतवा भावाभेदो विनाशस्य ततो न सदसदूपतया द्वैराइयं विक्वस्येति चेत् को ऽयग्रुपजनो यदि स्वकारणसम्बायः सः चासमवायो वा सो Sभावे नास्ति । अथ स्वक्तपमतिलम्भः तथा

sि तावन्मात्रस्य साम्ये Sिप अवान्तरभेदेन द्वैराइयोपपात्तः । तस्पाद्यथा सन्वस्य साम्ये ऽपि द्रव्यग्रुणकर्पाणि तेन तन्त्रेना-न्योन्यं भिद्यन्ते एवं प्रमेयत्वाभिधेयत्वकारणवश्वेनाविद्योषे अपि सब्रिः सहासतां सत्तातद्विरहरूपभेदान्नेद इति सिद्धम् । या ऽपि ध्रुवभाविता विनाशस्य। तत्र ब्रूषः ध्रुवभावित्वेन विना-श्चस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वं खुवाणो नाहेतुकत्वं वक्तुमहिति । हेत्व-न्तरनिराकरणे हेतुमात्रानिराकरणात् । विशेषनिषेधस्य श्रेषा-भ्यनुद्गाफळकत्वात्। अपि च ध्रुवमावित्वमसिद्धमनैकान्तिकं वा । इदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां किं घटसन्तानात्मभागात् कपालसंत्रति-र्धुक्याविनी न वा। न चेद् म विनाशो ऽपि घटस्य श्रुवभावी न खलु विस्तभागक्षणोत्पादमन्तरेण घटविनावामीक्षापहे मांस-चक्कषः तथा चासिद्धा भुवभाविता विनाशस्य । अथ ध्रुवमा-विनी तस्यामेव तर्हि विसमागसंतती भुवभाविन्यां मुद्ररादिहे-स्वपेक्षेसनैकान्तिकं ध्रुवभावित्वं नानेपेक्षत्वच्याप्तमिति न हेत्वन्त-रापेक्षित्वं निषेद्धुमहतीति । सदेतद्यक्षाकारणविनादोदोषः स चापारिहार्य इत्यनेन वार्तिकेन स्चितम्। एवं ताबद्न्यत्वे साध्ये दोष उक्त इति । (४१५।११) यद्यपि सणिकत्वमपि पूर्वमुक्तं द्वितं च तथा ऽवि क्षणिकाभिधानं तवान्यपरमन्यत्वमे-ब तु तत्र प्रधानम् । इदानीं तु क्षणिकत्वमेव प्रधानतया साध्य-मिसेतावता शकरणभेद इति । विद्यापणं सिद्धान्तविरोधी-ति । वद्यनाशुविनाशिनो ऽपि के चन भावा भवेशुः ततो विद्यो-पणमाञ्ज्ञविनाभिन इति करपेत तथा च सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः। मत्वर्थीय इति । (४१६।२) क्षणिक इति। अत इनिउनाविति मलर्थीयष्ट्रन् । अनन्तरेण विनादोन विशिष्यमाण इत्यु-पक्रस्यमाणः। सर्वान्तकालमिति । पूर्वापरभागविकस्कासक

कैका ज्योतिर्विद्यासिद्धा सर्वान्य कालमिति संज्ञामात्रं न तु वास्तवं वास्तवी च क्षणिकता ऽभिमतेति । पक्षवचनं द्षयित्वा हेतुं द्षयति ये ऽपीति । अत्रादिग्रहणेन सत्त्वकृतकत्वादयः संगृहीता वेदितव्याः । तत्र यत्सत्तत्सर्ते क्षणिकं यथा घटा संध विवादाध्यासितः शब्दादिशिति स्वभावहेतः सत्तामा-त्रानुबन्धित्वात्क्षणिकत्वस्य । कथं पुनः सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः क्षणिकतायाः, । उच्यते सन्वं नामार्थक्रियाकारित्वं भावानां ना-न्यत् । न हास्ति सम्भवः संश्व भावा न चार्थक्रियां करोतीति । तथा हि स सर्वज्ञस्य विज्ञानस्यालम्बनप्रत्ययो भवेत्र वा। न चेद् नास्ति सर्वज्ञो वा न सर्वज्ञः तस्यैवाज्ञानाद् । आलम्बनमः त्ययश्चेत कथं नार्थिकियां करोतीति । न च सत्तासामान्यं नामा-स्ति कि चन । नापि तत्समवायो यतः समित्युच्यते । तत्सद्भावे वा न भवतां सामान्यविशेषसम्बायाः सन्तो भवेयः तेषां साः मान्याचारत्वान्भ्युपगमात् । प्रमाणग्राह्यता ऽपि प्रमाणविषयताः प्रवाणं प्रवालम्बनपत्यपत्वमेव तश्चार्थाक्रयाकारित्वामान्यदिः ति सिद्धमर्थिक्रयाकारित्वमेव सन्वमिति । तच क्रमाक्रमाभ्याः ब्याप्तं तृतीयनकाराविरहात् । तथा हि भावानां तासु तास्वर्थकिः यासु क्रमाक्रमी परस्परपरिहारचन्ती चकास्तः तथा च क्रमाक्र-मात्मकं प्रकारान्तरमपि यदीह्याभ्यामेवानुभूतावसिताभ्यां कः माक्रमाभ्यां करम्बितमङ्गीकियते ततो दृश्यमानयोरपि क्रमाक्र-मयोः परस्परसङ्करनसङ्गः । कराम्बितावेव हि क्रमाक्रमाविमा-वर्पाति इश्यमानः क्रमो ऽक्रमात्मकः अक्रमश्च क्रमात्मकः प्रति-भासत । न च तथा प्रतिभासते । एतेन प्रवक्षपेव परस्पर्परि-हारवन्ती क्रमाक्रमी परिच्छिन्दत्सर्वेत्रैवानयोः संकरं प्रतिक्षिप-ति । यदि क चिदप्यनयोस्तादात्म्यं भवेदिहापि तावेव ऋषाळ-

मानिति संकीणीं गृह्येयाताम् । तस्मादनयोशिह संकरानुपलम्भ एव देशान्तरे कालान्तरे च संकरं निषेधित । तादात्म्यानिषेषे च दृश्यत्वित्रोषणादनुपल्रब्धेः दृश्यमानस्तम्भतादात्म्येन स्वय-महत्र्यानां पिशाचादीनां दृश्यानां च प्रवङ्गादीनामित्रशेषेण भ-तिषेधात् । यथा ऽऽह विशेषणं चावाच्यामिति । अनेवंभू-तक्रमयीगपद्यव्यतिरंकनती प्रकारान्तरे क्रमयौगपद्ये एव न भ-वतः न हि शब्दाभदेन वस्तुनो ऽप्यभेदः । मा भृद्वांशब्द्सामा-नाधिकरण्येन वागादीनामपि विषाणित्वमसङ्गः ।

स्यादेतत् । मा भूतां क्रमयौगपद्ये अस्त्वन्य एव क्रमाक्रमा-भिषानः क्रमयौगपद्याभ्यामन्यः त्रकारो यमास्थाय स्थिरा अष्यर्थक्रियायायामुपयोध्यन्ते । न स्वेषां प्रकारान्तरव-दर्थकिया ऽपि पिशाचायमानैव । तथा चतु किं नः छिन्नं दृश्य-परस्परव्याष्ट्रतक्रमयागपञ्चरूपमकार-मानास्त्वनुभूतावसिताः द्वयसमालिङ्गितरूपा अर्थक्रिया न पकारान्तराद्धवितुभीश्वते । न च प्रकारान्तरमपि । तथा हि यत्र यत्प्रकारप्रतिषेधेन यदितरप्रकारव्यवस्थानिवमस्तत्र न प्रकारान्तरसम्भवः यथा नीलप्रकारप्रतिषेधनानीलप्रकारव्यवस्थायां पीते अस्ति त्रवीरत्यतरप्रकारनिषेषे ऽत्यतरव्यवस्थानियमो निषिध्यमानप्र-काराविषयीकृते सर्वत्र कार्यकारणे इति विरुद्धोपल्लाब्धः । निषि-ध्यमानप्रकारान्तरसम्भवविरुद्धो हि द्वयोरन्यतरनिष्धेनान्यत-रच्यवस्थानियम इति प्रकारान्तरासम्भवाद्भावानामधीकया क्रमा-क्रमाभ्यां ब्याप्ता तौ च स्थिराज्ञिवर्चमानावर्थक्रियामपि ब्या-वर्तयतः दक्षतेव निवर्तमाना शिशपात्वमाराद्दश्यमानादेकाशिला-मयाद्भुभृत्कटकादिति प्रतिबन्धासिद्धिः । तथा हि न ताब-ताबद्शाणिकः क्रमेणार्थाक्रियां कर्त्तुवहति । स्वेन हि रूपेण भावा

अर्थाक्रियायामुपयुज्यमाना हर्यन्ते । यद्वस्तु यत्कार्यान्वयञ्यति-रिकानुविदितभावाभावं तद्वस्तु तत्कार्यप्रसनसमर्थं रूपं च तस्य कार्येणानुकृतान्त्रयन्यतिरेकमिति रूपमेव समर्थे, तब द्वितीयादि-क्षणेष्विच प्रथमे ऽपि क्षणे सदिति द्वितीयादिक्षणजन्यकार्यक-लापं प्रथमएव क्षणे निष्पादयेत्, समर्थस्य क्षेपायोगादिति ना-क्षणिकस्य क्रमवद्यापारता प्रसज्यते।

स्यादेतत् समर्थो ऽपि क्रमवत्सहकारियोगात् क्रमेण करोती-ति। तद्युक्तम् । विकल्पाभइत्वात्। किमस्य सहकारिणः कं चि-दुपकारमाद्धति न वा, आद्धाना वा भावाःद्वित्रमित्रं वा। तत्र भिन्नोपकाराधाने भावे सत्यनुत्पत्तेरुपकारे च सत्यत्पत्तेः एवं कार्य-स्योपकार एव जनको न जनको भावः। न चापकारसहकारी भाव एव कार्यस्य जनको नोपकारमात्रभिति बाच्यम्। उपकारस्यो-पकारान्तरजनने अनवस्थानात्। अजनने तु सहकारिभावाभावात्। अभिन्नोपकाराधाने च भाव एव जनयेषु स च प्रागप्यासीदिति सहक।रिवैयध्र्यम्। अनुपकारकत्वे वा सहकारिणो न भावेनापंक्ष्ये-रिन्दित्युत्पन्नमात्र एव भावः कार्यमुन्पादयेत् । समर्थस्य क्षेपायोगात् क्षेपे वा न पश्चादापे कुर्यादिविशेषात् । यदि मन्यते अनुपकारका अपि भवन्ति सहकारिणो यतस्तैः सह भावः कार्यं करोति । न च भावन नापेक्ष्यन्ते तैर्विना कार्यस्यानुत्पत्तोरिति । ननु खरू-पेण चेत्कार्यजनका भावः न कस्मान्नेपानन्तरेण जनयति ते-भ्यः प्रागपि स्वद्भपसद्भावात्। महकारिद्भपेण वा जनकत्वे सहकारिण एव जनका न जनको भावः। न चोभयभावा-भावानुविधानादर्थक्रियाभावाभावयोरेकस्माच ूव्यभिचारादुभ-याघीनतेति सांप्रतम् । भावे सत्यनुत्पादात्कार्यस्य व्यभिचारण चरमभाविनिमिचसहकारिसमवधाने सति भावादेव सहकारिस-

मवधानस्यैव चरमधाविनो व्यभिचारेण कारणत्वावधारणात् । एतेनैतिश्वरस्तं यदाहुरेके "स्वहेतोर्विछम्बकारी भावो जात इति नोत्पन्नमात्रः करोतीति"।

सा हि विलम्बकारिता अस्य स्वभावः सहकारिसम-बधानकाळे डप्यस्ति न वा, अस्ति चेत्तदाऽपि न कुर्यात्। नास्ति चेतु कथं स्वभावनाशे भावो न नष्टः। अथास्य वि-क्रम्बकारिता न स्वभावः कथमुत्पन्नमात्रो न कार्ये कुर्यादिति। तस्मास क्रमेणार्थकिया भावानां, नापि यौगपद्येन, तस्माद्याव-त्कार्य तनाक्षणिकेन प्रथमे क्षणे सम्पादितं ताबत्सर्व द्वितीया-दिश्रणेषु सम्पाद्येत् । तावत्कार्यसम्पादनस्वक्ष्यस्य द्वितीयादि-ष्यपि क्षणेषु भावात् । न च सम्पादितं शक्यसम्पादनमिति यद् द्वितीयादिक्षणेषु सम्पादयति तत्मथमक्षणे सम्पादितादन्यदिति क्रमा एवावर्त्तन्तइति तत्र चोक्तो दोषः । युगपत्कृतकृत्रस्य वा द्वितीयादिषु कर्त्तव्याभावाकार्थाक्रियासामध्यमस्तीत्यस्त्वेन सणि कत्वापत्तिः । तस्माद्क्षणिके मन्बच्यापकयोः क्रमाक्रमयोरतु-पलम्भाद्यापकानुपलब्ध्या निवर्त्तमानं सन्वमक्षणिकात् क्षाणिकः स्वेन व्याप्यतकष्ति प्रतिबन्धामिद्धिः । नीलमेव चानुभूतावासितं समारोपिताक्षणिकभावपक्षाणिकं तादश्वनिकस्वक्षोपलम्भ एव तत्राक्षणिके क्रमयौगपद्यानुपलम्भः यथा भूतलक्ष्वक्रपोलम्भ एव समारोपितदृश्यन्त्रस्य घटस्यानुपलम्भः भूतळं च तथोत्पन्नं घ-टाभावां न त्वभावां नाम कश्चिद्विग्रहवानाहेत यः प्रतिपत्तिगी-थरः स्यात् । अपि व्यवहर्त्तव्यः परम् ।

स्यादेतत् । क्षणिकोभावे। ऽर्थक्रियाजनकस्त्रभावो न वा, न चेदसम्रेन, तज्जनकस्त्रभावश्रोत्किमस्य सहकाारिभिः । उत्य-ममात्रमेव बीजमङ्कृतं जनयेत् । ननृत्यम्रो मीजक्षणः समर्थो

जनयत्येवाङ्करं कुतः समर्थस्योत्पात्तः पूर्वस्माद्वीजक्षणात्। तर्हि तत्सन्तानवर्तिनां सर्वेषां बीजत्वाविशेषादक्करजननसाम-र्थ्यमिति कुसुमानन्तरलब्धजनममात्रमेव बीजमङ्करं जनयेत्। मैवम् । पूर्वपूर्वक्षितिबीजपवनादिक्षणममबधानीत्पन्नातिवायबन दुत्तरक्षणपरम्परास्रब्धजन्मा ऽन्त्योबीजक्षणः समर्थः मर्थक्षित्यादिलक्षणसहभूरनपेक्ष एत्राङ्करं जनयति। न चा-स्य क्षियादिसहभुवस्तदनपेक्षस्यापि तैर्विना करणे तदेकसा-मम्ब्यधीनस्य तद्भावे ऽभावात् । न वा सहकारिता क्षित्यादीनां तैरेव सहाङ्करजननात्। तेषापि कार्यात्पूर्वभावस्य नियमतो ऽविशेषात् । तन्मात्रत्वादेव च कारणतायाः । न वानपेक्षाणा-मपि मत्येकं कार्यान्तरारम्भणं तन्यात्रस्य तेभ्य उपलब्धेस्तत्रीव सावध्येनियमात् । न च कृतकरणतयेतरेषामक्रिया सहक्रियायां कृतिमित्यसम्भवात्। न च स्वकारणलब्धसन्निधयो भावाः प्रेक्षा-वन्तः शक्यमिदमस्मास्वेकेनापि कर्तुं कृतं नः सर्वेषां सिक्धाने-नेत्याळोच्य निवर्तितुमीशते । न च स्वकारणभेदमात्रं कार्यभेद-हेतुः अपि तु सामग्रीभेदः तस्मिन्सति कार्यभेदोपळब्धेः अभिना भेदसामग्रीति न कार्यभेदशसङ्गः । परस्परसमत्रधानं चोपमर्पण-प्रस्थयेभ्यः क्षित्यादीनापिति । न च क्षणिकस्यार्थकियाविरो-घाटसाधारणता हेतो:। न च साध्यधर्मिणि दृश्यमाने शब्दादी व्याप्तिसाधनादेव साध्यसिद्धेरसाधनाङ्गं हेतुवचनम् । न खद्ध सर्वोषमंहारवती ज्याप्तिर्देश्यमात्राविषया भवितुमहिति । शक्यं हि शक्कितं परेणाद्द्यमामनानां सश्वमक्षणिकाद् न व्यावर्तितं स्वयेति सन्वगनैकान्तिकं श्रणिकत्वसाधनइति । तस्याद्यदृदृश्यपदृश्यं बा तत्सर्वे श्रणिकिमिति दर्शनीया व्याप्तिः। नन्वेवमि अब्दादेवि-बादास्पदीभूतस्य व्याप्तिदर्शनबळादेव सिद्धा क्षणिकतेति तद्दव- स्थमेवासाधनाङ्गत्वं हेतुवचनस्य । मैंबम् । असत्यिष शशिविषाणादौ यत्सद्द्रयम्हद्वयं वा तत्सर्व क्षणिकिमिति यथा सर्वोपसंहार्वती व्याप्तिः न च शशिविषाणादयो ऽपि भवन्ति क्षणिकाः एवं सर्वाप विवादास्पदीभूते शब्दादौ व्याप्तिमिद्धाविष् न सिध्यति क्षणिकता, तेनावद्यं द्शीयतव्यमतेषां क्षणिकत्वसाधनाय सन्व-मिति नासाधनाङ्गता हेतुवचनस्येति ।

अत्रोच्यते । म सन्त्रं क्षणभङ्गसिद्धावङ्गमसाधारणत्वा-तु संदिग्धव्यतिरेकित्वाद्वा । तथा हि क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं सभ्यं तदनुषलम्भेनाक्षणिकाद्यावर्त्ततएवं तदेव सापेक्षत्वा-नपेक्षत्वाभ्यां व्याप्तं तदनुषलम्भेन क्षणिकाद्यि व्यावर्त्तते त-स्माद्गन्धवस्ववदमाधारणं सदसाधनाङ्गम् । तथा णमाप्तानि क्षितिपवनपाथस्तेजोवीजानि समर्थानि वनियतानि नियतचरमोत्पादानामवनिजलानलाङ्कराणां कारणं भवद्भिरभ्युपेयन्ते तान्यमृति परस्परानपेक्षाणि वा जनयेयुः सापेक्षाणि वा । ननु निरपेक्षाण्येवान्त्यक्षणशामि क्षित्यादी-न्युत्तरस्मिन्युञ्जे जनयितव्यइत्युक्तम् । तत्किमनभ्युपगतविकरपेन सापेक्षाणि निरपेक्षाणि चेति । तत्किमिदानीं समर्थवीजक्षणज-नको ऽपि बीजक्षणो ऽनपेक्ष एव । अधिति चेत् । नन्वेबं सर्व-एव वीजक्षणा निरपेक्षाः स्वकार्योपजनइति कृतं सहकारिभिः । ननुक्तं नैते पेक्षावन्तः किं तु स्वपत्ययाधीननियतसंनिधयो न व्यवधरीशतइति । तिकामयं कृषीवलो Sपि न मेक्षावान् १, मेक्षावान् यतः प्रयक्षेन कुसूलादवतार्थ बीजपावपति भूमौ परिकर्षितायां, क्षित्यादिसहभुत्र एव बीजक्षणस्यातिशयोत्पादपरम्पराया अङ्कर-प्रसवसामध्यीत् कुशूलस्थानु महस्रेणापि वर्षेरङ्करानुत्पादे तत्रा-वपतीति चेत्। अथ किमयं न स्वसंतानमात्रप्रभवः समर्थी

बीजक्षणः तथा चंत्कथं संतानान्तरं नापेक्षंत स्वकार्ये । नन्वपे-क्षतएव किं तु स्वोत्पादे न पुनः स्वकार्ये, तत्र तस्यानपेक्षत्वमु-पेयते न तु स्वीत्पादे । ननृत्यत्तावष्यस्य जागति स्वमंतानवत्ती पूर्व एव निरपेक्षः क्षण एवं तस्य पूर्वः पूर्वः क्षणः स्वसंतितपतित एवानपेक्षो जागर्त्युपजननइति कुशुलानिहितबीज एव स्यात् कृती क्रवीवलः कृतपस्य कृषिकर्षणा दुःखबहुलेन । तस्मात्परस्परापे-क्षाणामेवान्त्यक्षणप्राप्तानां कार्यजनकत्वमकामेनाप्युपेयम् । अपि चान्त्यक्षणप्राप्तं बीजमनपेश्य अङ्करावनिषवनपाथस्तेजांसि जन-येत्कि येनैव क्षेपणाङ्करं जनयति तेनैव तदितराण्यपि किं वा क्ष्पान्तरेण । न तावत्तेनैव क्षित्यादीनामञ्जरस्वाभाव्यापत्तेः । न खलु भवतां कारणाभेदे भेदवस्कार्य भवितुमहिति । कार्यभे-दम्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । यथोक्तं भवद्भिरेव अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्मीध्यामः कारणभेदश्चेति । नापि सामग्री-मदः तस्या अप्यभेदात्। अन्यथा सहभावनियमाभावात्। स्वकारणादासादितः कश्चिदेव स्वभावभेद एकस्ताह्यो यस्मा-न्नानाकार्याण जायन्ते तस्यानाकस्मिकत्वं कार्यनानात्वस्य नाष्यतिष्रमङ्गः तादृशस्य तस्यासार्वत्रिकत्वात् । न च कार्यका-रणयोरभेदो येन कारणभेदाभेदावनुपतेतां कार्यभेदाभेदौ । तस्माद्यथा केभ्यः कश्चिदेत्र वहभ्यः कार्यमेकं जायते तथैकस्माः देव कुतश्चिद्धहृनि जनियष्यन्ते कार्याणीति चेत्। ग्रुधैव तर्हि नानादेशवृत्तिरेको ऽवयविसामान्यसंयोगादिर्थस्तपस्वी अवता SSयासितः न हि नानात्वे sपि देशानां तदाश्रितः सामान्या-दिरथीं नाना भवितुपर्हति । तस्य तेभ्यो अभिन्नत्वात् । ऋषा-न्तरेण बीजमङ्करादितरेषां क्षित्यादीनां जनकम् तथा हि बीज-मङ्करस्योपादानं तत्सारभागविक्रियया डङ्करस्योत्पत्तेः क्षित्या-

दिषु तु जनयितव्येषु सहकारि पूर्वे तु क्षित्यादयः क्षित्यादीनां यथास्वम्रुपादानानि तद्विक्रियया तदुत्पत्तिरिति चेत् । अथ सहका-रितोपादानते किमकं तथ्वं नाना वा।एकं चेत् कथं इत्पान्तरेण जनकं नानात्वे तयोवीं जाद्धेदो ऽभेदो वा भेदे कथं बीजस्य जनकत्वं ताभ्यामेवाङ्करादीनामुत्पत्तेः । अभेदे वा कथं न भेदी बीजस्य भिन्नतादात्म्यात् । तयं।वैंकरूपत्वमेव तादात्म्यात् । त्रस्मादञ्कराद्धिके क्षित्यादौ जनयितच्ये तदुपादानं पूर्ववेव क्षि-त्यादिसमसमयभावि बीजेनापेक्ष्यते । एवं बीजमपि समसमय भाव्येव सहकारिकारणं क्षित्यादिभिरपेक्ष्यते नान्यथा कार्यभे-दसिद्धिरित्यानिच्छता ऽष्यभ्युषयम् । न चातुषकारकमपेक्षागो-चर इति भवद्भिरेवोपपादितम् । न च क्षणिकस्योपकारकत्वमं-भवो ऽन्यत्र जननात् तस्याभेद्यत्वात् । न च समसमयभाविनो-र्जन्यजनकत्वमस्ति सञ्बेतरविषाणयोशिव । तस्मात्स्वसंतानमा-त्रादेव कार्योत्पादमसङ्गात्कार्यभेदानुपपत्तेश्वानुपकारिण्यपेक्षावि -रहाश क्षणिकस्यापि सापेक्षस्यानपेक्षस्य वा नार्थक्रिया संभवि-नीत्यसाधारणसन्वं न क्षणभद्रसिद्धावद्गम् । अथ मा भूदता-श्वारणता सत्त्वस्येत्यनुपकारकेष्वपि कार्यकरणायापेक्षा ऽभ्युपेय ते तेषामपि कार्येणानुकृतान्वयव्यतिरेकत्वात् । न त्वनेन क्रमे णाक्षणिको ऽपि भावो ऽनुपकारकानपि सहकारिणः क्रमवतः क्रमवर्तेव कार्येणानुकृतान्वयव्यतिरेकानपेक्षिष्यते । करिष्यते क्रमबत्सहकारियदाः क्रमेण कार्याण । समर्थस्याप्यवेक्षणीयास-क्रिधेः कार्यक्षेप उपपत्स्यते । न चैतावता सहकारिसमवधानादे-बोत्पश्चिमतः कार्यसिद्धिः कृतमेषां क्षेणेति वाच्यम् । तत्सिहि-तादेव तत ज्ञ्पिचिदर्शनात । इपे सखप्यनुत्पादात् । समक्षाने (हेतु)सत्युत्पादादेव कार्यस्वसमवधानमेव हेतुने पुना रूपमपीति

चेत् तिकामिदानीं रासभादितुस्यता बीजक्रपस्य। अविति चेत्। अथ कस्माद्वर्दभादीनन्तरंणेव वीजक्ष्यं विनाडापे नाङ्करो जायते । तत्समवधानस्य तत्कारणत्वादिति चेत् । तत्समवधाने कारणे कथं तिविवेशि रूपपपि न कारणप् । न चावर्जनीयतया तिश्चवेशः । समत्रधानमात्रस्य बीजरूपमन्तरेणापि तत्र भावात् । विशेषस्तु समवधाने ऋषमत्र बीजादीनाम् । तस्माद्य थोभयाधीनिनिक्षणा व्याप्तिरयोगव्यवच्छेदेन व्यापके निरूप्यते च्याप्ये भाव एव च्यापकस्य नाभाव इति व्याप्ये प्रनरन्ययोग-व्यवच्छेदेन व्यापक एव भावो व्याप्यस्य नान्यत्रेति एवं कार्य-कारणभावो ऽप्युभयाधीननिष्ठ्रणो ऽपि कारणे अयोगव्यवच्छे. देन निरूप्यते । कार्योत्पादस्य पुरस्ताद्भाव एव कारणस्य ना-भाव इति । कार्ये पुनरयोगव्यवच्छेदेन । कारणएव सति भावो नान्यस्मित्रिति अनुभवानुसारात्रिश्रीयते । तथैव हि छौकिकः परीक्षकाणां संपतिपत्तेः।,न च कारणतेत्र सत्ता किं तु स्वद्भपं नीलादेरनुभूतावाभितं ताद्धि तेनैव इपेण स्वाभावव्यवाच्छितं तासु तास्वर्थक्रियाम् पयुज्यतं न पुनर्थक्रियाकारितैव स्वरूपं मा भूदनेकार्थक्रियाकारिणो अपर्यायेण इत्पेदः । तस्माद्यद्यास्त सर्वज्ञस्ततः स्वरूपेणैव सन्भावः तज्ज्ञानस्य।लम्बनपत्ययो भवि-ष्यति । अथ तु नास्ति तथा ऽपि तद्रुपो जनित्वाऽऽपाततो Sिकाञ्चित्करो Sिप पश्चात्कृतश्चिमिमिनादासाद्य सहकारिमत्य-यान् तासु तास्वर्धिकियासुपयोश्यते । तत्सिद्धपेतत् क्षणिकस्यापि क्रवाक्रमाभ्यां यथायोगमर्थिकियोपपत्तेव्यापकानुपलब्धेरसिद्धेः संदिग्धन्यतिरेकपनैकान्तिकं सन्तं शाक्यानां क्षणिकत्वे साध्ये भावानाम् । अस्माकं त्वन्यथासिद्धवसिद्धवभेद एवेति । न च जनकत्वाजनकत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसमीं नानात्वे हेतुर्भवितुम-

हैति । जनकत्वं नाम न वस्तुस्वभावा ऽपि तु तद्धर्मः । धर्मश्र धर्मिणो बस्तुतो भिद्यते । न चान्यस्य भेदो उन्यस्य भेदायाल-मतिप्रसङ्गात् । अन्यस्वातिशेषे कथं तस्यैव धर्म इति चेत् । अत्र बस्तुस्वभावैरेवोत्तरं वाच्यम्। यथा ऽन्यस्वाविशेषे ऽपि कार्ये धूमो हुतसुज एव न बीजस्थेत्युक्तम्। न च कृतकत्वमपि क्ष-णिकरवे हेतुरन्यथासिद्धेः । महेतुके विनाशे तदुवपत्तेश्च । न ची-त्वीत्तविनाशयोस्तादात्मयं भावस्यात्यन्ताभाववसङ्गादित्युक्तम् । तदिदमुक्तं वार्तिककृतता तेऽप्यासिद्धा अन्यथासिद्धा विरुद्धा वा भवन्तीत्यहेतव इति । (४१६।१५) अन्त्यक्षणविशेषदर्शनं पूर्वेक्षणधर्मत्वेनासिद्धत्वादसिद्धम् । सन्वक्रतकत्वे अन्यथासिद्धे । विरुद्धत्वं च सर्वस्यैव हेतोः क्षणिकत्वे साध्ये। तथा हि मस्वं क्रुतकस्वं वा बैलोक्यव्याष्ट्रत्तत्वा ऽनन्गतं देशतः कालतो वा न साधनं तस्याशक्याविनाभावज्ञानतया लिङ्गभावाभावात्। अन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन वा ऽविनाभावग्रहस्यैकस्मिन् क्षणे **ऽशक्यत्वात् । तस्मादेशकालानुगतं सस्वं कृतकत्वमन्यद्राहेतूक**ः र्तव्यम् । तच विधिरूरं वा भवत्वन्यव्याद्वतिरूपं वा नानाका-लमेकमक्षणिकं क्षणिकत्वेन साध्येन विरुध्यतइत्युक्तं विरुद्धा वेति । अन्ते विशेषदर्शनादित्यस्य तु विरुद्धत्वमनन्तरं वक्ष्यति । उपेस विशेषवस्त्रे निद्धत्वमनैकान्तिकत्वमाह उपत्य वेति । हेती-रसिद्धत्विवरुद्धत्वे दर्शियतुमाह। अन्ते विद्योषेति। दर्शनादर्शनः छणस्य इतोरन्यथाभिद्धतेसाह। यो ऽप्ययं हेतुरिति। भावा-भावयोस्तबत्त्वादिति (४१७।७) संयोगाभावाभावयो।रिह्बुद्धे-भीववस्वादित्यर्थः। प्रदीपस्य देशान्तरे उत्पाद इत्येतदपि न बुध्यामह इति । क्षणिकस्य पदीपस्य यदि संतानमात्रप्रभः ष्रत्वं निवदं देवान्तरं कार्योत्पादकत्वं ततः सर्वप्व पदीपक्षणा

वैश्वान्तरे प्रदीपमुत्याद्येयुः। न के चन प्रधनोद्दरएवेति। अष्टीः पसर्पणमत्ययवशात्वधनोद्दराद्वन्यत्रापि कार्यक्वत्याद्वयन्ति। मनूः पसर्पणमत्ययः प्रदीपे कं चिदुपकारमाधने न वा, न ताबदाधने सणस्याभेद्यत्वेनोपक्रतानुपक्रतत्वासम्भवात्। अनाधाने च संक्षारिभावाभावात्। अनुपकारकस्य सहकारित्वे ऽतिमक्षक्वादित्वि भवतामेव गिरः। न च विशिष्ठपदीपक्षणजननमेवोपकारः सह-कारिणां तस्य पूर्वस्मादेवोपादानादुपपत्तेः सहकार्यनपेक्षणात्। न स्वतु तस्यव तत्कारणस्याच्युपकारकाः सहकारिणो भावतुम् हिन्तः। एवं पूर्वेषामपि पदीपक्षणानां पूर्वपूर्वपदीपमात्रसामध्यं- भ्रुवा न सहकारिणा किंचिदाधीयतः ति सर्वप्रवेक्षिमन् प्रधानं कार्यं कुर्युः देशान्तरे वा। यदि पुनरनुपकारिणोऽपि कार्यानु-विहितभावाभावतया क्षणिकेन प्रदीपेन कार्यक्रियां प्रसपेक्ष्यन्ते तदक्षणिकपक्षे ऽपि तुल्यमिति संक्षेषः। निपश्चितं चैतदस्माभि-कंद्यात्वसमीक्षान्यायकणिकाभ्यामित्युपरम्वते।

न किलाकाको पतनो लोछादेरित । लोछ्क्येनादेस्तुल्यगुरुत्ववनां द्रव्याणामेकस्य गुरुत्वपयनक्षेपाः कारणम् ।
तथा हि सौधस्यापरिस्थेन पुरुषेण भूगी चरन्तं पारावतम्नुः
हिश्य यदा ऽधः इयेनः क्षिप्यते तदा इयेनस्य पारावतनिघृष्ठाजानिनः भयवो गुरुत्वं च क्षेपभ्राग्रुत्तरपतनहेतकः । अक्षिसस्य तु गुरुत्वपयनावाग्रपतनहेत् अभयतमानस्य गुरुत्वमान्नं
वतनहेतुरिति । श्रील्वयमते ऽपि न दोष इसत आह । एकस्य
सांस्कार हति । (४९८।७) अगुगपत्कालाः प्रत्यका
एकषिषया इत्युच्यमाने घटपदादिष्रस्ययाः पदीपादिष्रस्ययाभ्र
क्रमवन्त एकविषयाः प्रसङ्ग्येरिक्त्यत आह । विश्वतिपन्ना इति ।
समानक्षद्वाच्यत्वाव्यत्वाविद्यनकान्तः भवन्ति हि एक नक्षव्याद्याः

पत्ययाः अक्षो ऽक्ष इति, न च समानविषयाः देषनादीनां तद्वि-पयाणां भेदादत आह । तश्यस्ययसामानाधिकरण्ये सती-ति । तथा ऽपि मदीपमत्ययैरेवानेकान्त इत्यत आह । अव्युत्थायी-ति । व्युत्थातुं भ्रमितुं शीलमस्यति व्युत्थायि भ्रान्तमिति यावत् । अ-भ्रान्तत्वं चास्य शणिकत्वसाधननिशाकरणेन द्रष्टव्यम् । अव्यु-त्यानितत्मस्ययसामानाधिकरण्येनैव सिद्धं समानशब्दवाच्यत्वं भपक्षः ॥ १४ ॥

भाष्यं गुणान्तरप्राद्धभीव इति। द्रव्यं तावत्सदेव गुणो ऽपि सन् केवळमनुद्धत आसीत्। एकओव्भूतो गुणः तत्र य उद्भूतिस्तः रोमवति पूर्वगुणस्य निवृत्तौ तिरोभृतौ गुणान्तरग्रुत्पद्यतेतद्भव-तीत्वर्थः ॥ १५ ॥

अत्र तुप्रतिषेष इति । भीरावयवा एव हि सीरविनाशे सत्युत्पन्नपाकजा विलसणं द्रव्यमुत्पाद्यन्ति । यदि तु सर्वे कार्यं सदेव कारणव्यापारात्मागपि व्यर्थः कारणव्यापारः अभिव्य-क्तंरपि कार्यायाः सन्वात् । असन्वे वा यथा सैव न सती क्रि-यते एवं कार्यान्तराण्यपीति । विपश्चितं चैतदस्माभिन्यीयकणि-कायाम् ॥ १६ ॥

अभ्यनुकाय च निष्कारणिमिति । विनाक्षोत्पादवस्वा-स्सवानधर्मात्संदावः दिधिक्षीरयोविनाक्षोत्पादावकारणौ दृष्टी कुम्मस्य चोत्पादविनाक्षौ सकारणकौ, तदिह स्फिटिके विनाक्षोत्पादौ सकारणौ निष्कारणौ वेति संदेहः । त-द्यादि सकारणावेवेति प्रमाणतो निश्चीयते ततो विनाक्ष-कारणातुपल्ले स्फिटिकस्य कुम्भवदिनाको नास्तीति निश्ची-यते । तदिदशुक्तं भाष्यकारेण । न पुनर्थथा विनाद्यकार-णामाचादिति । निराधिष्ठानं चेति । धर्मिणमाभित्य तत्स-

यानधर्मा दृष्टान्तो मवति स्फटिकोत्वादविनात्रौ च धर्मिणी तत्स्यानं धर्मतया सीरदाधिविनास्रोत्पाद्योदेष्टाम्तत्सेन भवितव्यम् । न पुनः स्फटिकोत्पाद्विनाश्चौ धर्मिणौ मुझते । तस्मास तस्स-मानधर्मतया द्यान्ती भवत इति। यदि तु द्रव्यसम्बापादित्युच्येत ततस्त्रोयादिवरमाख्रविसम्बेतै स्वादिभिरनेकान्तः स्वादित्यत् आइ। व्यापकेति। (४२०।१७) तथाऽप्यास्मस्वसामान्येनाऽने-कान्तो ऽत आह । गुणस्वे सतीति । तथा ऽप्यात्मपरिमाणेनानेका-न्तो ऽतआह । प्रत्यक्षतयेति । अस्पदादीनामिति शेषः । गुणत्वादि-विश्वेषणयोगात्माग्व्यापकप्रहणस्योपयोगः । अस्मदादिमसक्षत्वा-दित्युच्यमाने सामान्यसम्बायाभ्यामनेकान्तः स्यादत आह जा-तिमक्वे सतीति । आश्रितःवादिसत्रापि जातिमन्वे सन्नि म-त्यक्षश्वे चेखनुषञ्जनीयम् । आनित्या द्वाद्धिः प्रसंश्रत्वादित्युच्य-माने मनसा व्यभिचारो ऽत आह । अयोगीति । तथा ऽप्या-त्मना व्यभिचारोऽत उक्तं, करणभावे सत्तीति । हानादि-बुद्धिः करणं भवति । शब्दश्च मत्यये करणम् । अत्रा पि जाति-मश्वे सतीत्यनुषद्धनीयं तेन न गन्यत्वादिभिरनेकान्तः ॥ १७ ॥

विन्तान्तरभवतारयति । इदं तु चिन्त्यत इति । नन्वात्य-परीश्रायामात्मग्रुणत्वं युद्धेर्व्यवस्थापितं तत्कस्मात्युनः परीक्ष्यत इत्यतः आह भाष्यकारः । मसिद्धो ऽपीति । यद्यप्यवमर्थः परीक्षितस्त्रथा ऽप्यवान्तरविशेषपरिश्वानार्थे पुनः परीक्ष्यत इत्यर्थः । चोदयिव वार्षिककारः । न गुणिति । परिहरति । अनित्यश्वे सत्तीति । विद्यप सिद्धान्ती(य)पक्षं गृह्णाति सिश्चकर्षोत्पक्षे-रिति । चोदयित अद्राक्ष्यितस्येतस्रोते । (४२१।३)परिहरति स्मृ-तावपीति ॥ १८ ॥

देशयति अस्तु नहीति । परिहरति युगपदिति । यत्करणत्वेतानुमितं तत्करणत्वमपोध न कर्त् भवितुपईतीसर्थः। युगपञ् श्रेपानुपलब्ध्या यत्समधिगतमिति भाष्यमासिन पति। ब्रिक्सेषणोपादानादिति। समावते न सर्वस्यति। पुनराक्षिपति । प्रवमपीति । विशिष्टस्य करणस्य ज्ञानगुण-त्वनिषेधः करणान्तरस्य ज्ञानगुणस्वमापादयति न चात्मा करः षमित्पर्थः । समाधत्ते अन्यस्योपपनारिति । एतदेव विद्वणो-ति । अनवस्थितस्वादिति । प्रमातैव कदा चित्रमाणं कदा विस्मवेयिक्यर्थः। पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिन-स्तिति । याद्यो ऽयं पुरुषस्ताद्यो ऽवमपीति पुरुषान्तरेण मसिन देन पुरुषान्तरपरिच्छेद इति। प्रच्छति । यदि न करणस्य कस्या नर्शिति । उत्तरं ज्ञस्य बांबात्वात् । कर्तः स्वातन्त्रयादिस्य-र्थः । कर्त्वकरणादिसमबधाने हि चैतन्यं कर्तर्येव दृष्टं न कर-णादौ । यथा मृद्व्वक्रसिलम् त्रकुलालसमन्याने कर्तुर्व कुरु। इस्य न तु मृदादीनामिति । बङ्गी ज्ञाता वङ्यं कर-अमिति भाष्यं तद्तुपश्चं ज्ञातुरपि क चिद्वश्यत्वदर्शनात । यथा देवदत्तं कट कारयति यहदत्त इत्यत आह। न चायं ज्ञानरीति। यदि तु कश्चित्र ज्ञानगुणं पन रच्छेतं पति भाष्यं श्वानगुणत्वे बोलि समावष्टे । ज्ञानगुणत्वेवाति । (४२२।३) प्राणादिसा-धनस्येति भाष्य व्याच्छे।यथा च ज्ञातुरिति। तथा च मन्तुमैति। साधनं यसन्यनः करणम् । अय तद्यि कस्माच्चेवनं न भवती-त्यत आह । उभयोशित । विश्व चान्तःकरणं झानमन्तःऽकर णान्तररहित्वितिवेषः॥ १९॥

अथ मनोडन्तःकरणमश्रयंश्रोदयति । तदारमगुणत्थे परिहरति न प्रसङ्ग हति । विकरणधर्मेति भाष्यंऽपीति ।,

विशिष्टं करणं धर्मो यस्य स विकरणधर्मा अस्मदादिकः रणात्रेळसणकरणः वेन व्यवहितविषकृष्टस्यक्ष्मादिद्शी भ-वतीस्यर्थः॥ २१॥

यदि पुनिरित्यादि भाष्यं पूरिवित्वा व्याचिष्टे। यदि पुनिरिति । नारप्रसीति । नात्र प्रमाणमपदिश्यते । प्रत्युत वाधकं प्रमाणमस्तीत्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह । अयुगपदुरप्रसी वे-ति । व्याख्यानान्तरमाह । विदेहति । श्ररीरष्ट्रतित्वे हि मनिस् सर्वे द्वानं श्ररीरायतनस्यात्मनो भनेत् । यदा तु मन एव नास्ति तदेन्द्रियार्थसित्रकर्षस्यात्मनश्च श्ररीराद्विहरिप भावादिदेहपत्ययोत्पादमसङ्ग इति । अन्तःकरणप्रत्याख्याने चेन्ति । यद्यपि सर्वाण्यपि ज्ञानानि न युगपदुपजायन्ते तथाऽपि स्मृतीनामवश्यं युगपदुरपादमसङ्ग इति । पूर्वस्मादस्य विशेषः । व्याख्यानानतरमाह । यदा चिन्द्रियमात्मा चार्थेन युगपन्त्रसम्बद्धाविति । असतीनद्रियमनःसिक्षकर्षे व्यभिचारिणां कारणत्वकल्पनायां विनिगमनाहेत्रोरभावादिति भावः । ॥ २२ ॥

विना-क्न:-(सू. २३)॥ अत्र पूर्वपक्षमूत्रे चकारः पूर्वपूर्वप-ससूत्रापेक्षयेत्याह। तदात्मगुणत्यहाते । अतः(४२३।६) परस्य निगद एव च्याख्यानम् ॥ २३ ॥

यदनन्तरमपृष्ठपते पुरुषः सा उन्त्या बुद्धिः । स्थिति-हेन्द्रभावादिनइयतीति । स्थितिहेत् (४२४६) धर्मा-धर्मी तयोरभावादिति । अथ तयोरभावः कस्मादित्यत आह । कालात् । अन्त्यसुखदुःखोपभोगकार्छ पाप्येत्यर्थः । अप्रवा ख-जनितात्संस्कारादेवान्त्याया बुद्धेविनाग् इबार । संस्कारा-दा । संस्कारस्य तु स्थितिहेत्वदृष्टाभावादिनाशो भवनीति भा-वः । पृच्छति । कथं कालात् । उत्तरं धावन्त्यस्य जन्मन इति । चरमस्य देहस्येस्यर्थः ॥ २४ ॥

देशयित यदि कारणस्येति । अत्र ताबदेकः परिहार इति । एकः भधानः परिहारः परिहारान्तरं स्वेकदेशिमतेनामधानमित्यर्थः । अपि च न स्मृतयो युग पहुत्पद्यन्ते परिच्छेदकत्वाद् गन्धरसक्षपस्पर्श्ववन्दञ्चानवादिसाइ परिच्छेदकत्वाद् गन्धरसक्षपस्पर्श्ववन्दञ्चानवादिसाइ परिच्छेदस्वाचेति। एकदेशिपरिहारमाह अपरे स्विति ॥ २५॥

द्वयित एतस्तु न सम्यागिति। न द्विमनः क चिदा-श्चितमिति(४२५१२) न क चित्समवेतं संयोगमात्रं त्वातेशसक्ति-त्यर्थः। नापि वृत्तिः स्वकार्धसामध्यमिति। वारीरएव मनः स्वकार्यं करोति नान्यत्रेति वारीराश्चितं मन इत्युच्यत इसेतदिप नास्ति। इन्द्रियार्थमिकिकर्षस्य मनःकार्यस्य वारीराद्विधिमीवादि त्यर्थः। तिममाक्षेपं समावते । अन्त्र ब्रुम इति। येनात्यनाः बच्चरीरं कर्मोपार्जितं तत्सयुक्तस्य मनसो वैशेषिकज्ञानादिकक्ष-णकारित्वं न तदसंयुक्तस्येति वारीराश्चित्तःवं मनसो नान्यदित्य-र्थः॥ २६॥

चोचम् ।

साध्य-तुः (सृ. २७)॥

परिहारः।

स्मर-धः (सु. २८)॥

पुनश्रोद्यम् ।

न त-सः (सु. २९)॥

परिहारः ।

न स्मर-त् (सू. ३०) ॥ भाष्यं चिन्ताप्रबन्धः स्मृतिमबन्धः । कस्य चिदेवार्थस्य लिक्कमूतस्य चिद्वभृतस्याः साधारणस्वेति यावत् । चिन्तनं स्मरणम् । आराधितम् सिद्धं चिद्वतः स्मृतिहेतुभवतीति । इतम् श्वरीरसंयोगापेक्षमेव मनः

स्मृतिहेंतुर्नेतरथेत्याइ। धारीरसंयोगानपेक इति॥ ३०॥ धरीराभैव बहिर्मन इत्यत्रैकदेशियतप्रुपन्यस्यति।

श्रात्म-षः (स्तु, ३१)॥ द्षयति ।

च्यास-नम् (सु. ३२)॥ प्रातिभवदिति स्यृत्युरपाद-स्य पुरस्तात्यणिथानादीनां स्यृतिकारणानामसंवदनादात्ममनः संयोगात्संस्कारापेक्षात् स्यृतीनां बुगपदृत्पादमसङ्गः ॥३२॥३३॥

मानिभवदित्यांसपः॥ ३४॥

समाधानमाइ। सतः स्मृतिहेतोरिति। (४२६।२१) अ-हत्रयमानमपि करणं तत्क्रमश्च कार्योत्पादक्रभेणानुमीयते इति मा-पुरुवकर्पाविदोषावेक्षादात्ममनः मश्चिकषीदुपजायमानं नाकारणं न चाक्रपर्वादिति प्रधानभूताश्चपपात्तिमवतारायितुं पृच्छ ति भाष्यकारः । प्रातिभिमदानीमिति । अत्रोत्तरपाविछं द-त्वा शक्कते । हेत्वभावादयुक्तिमिति चेत् । उत्तरसारमाइ । न करणस्पेति । यद्यपि इ चिद् ब्रश्चनस्य युगपदारुद्वयसंयोगे युगपच्छिदाद्वयं भवति तथा ,ऽपि व्रश्चनावयवभेदास्करणभेद उ-क्यः । अथ वा करणान्तराणि युगपत्कार्याणि कुर्वन्तु प्रत्यय-करणं तु क्रमेणैव पत्ययान्करोतीत्यत्र न व्यभिचारः तदुक्तं प्र-श्यवचर्याय इति । तस्यात्करणयेकं न क चिद्दपि युगपत्कार्या-यालियति । कत्ती पुनरेको ऽपि करणभंदे युगपद्रहृनि कार्याणि करोतीत्याह । न ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देइनानात्वे प्रत्य-ययौगपचादिति । विविधं करणं धर्मो यस्य स तथोक्तः तद्या-चष्टे वार्त्तिककारः न चायं नियम इति । (४२०।५) योगी खलु ऋदौ पादुर्भुनायां सेन्द्रियाणि शरीराणि नेषु तेषु कोकेषु निर्माय मुक्तात्वनामादाय पनांसि पोक्षाय स्वरपाणो युगपत्कर्मोपार्जिनान्

सुखदुः लमेदान दिनन रक्को सुक्के तदस्यैकस्यापि करक्रमेदायुगपज् ज्ञानानि मदन्तीति । अयं च दितीयः प्रतिषेषः । ज्ञानतंस्कृतात्मपदेशभेदस्यायुगपज्ज्ञानोत्पादकस्य । अवस्थितेति ।
यत्रात्मपदेशो ऽस्य ज्ञानानि नानाविषयाणि जातानि तस्संस्काराश्च तत्रेवार्यस्थितवरीरस्य । तदनेन शरीरान्तर्गतस्य मनसस्तत्र
प्रदेशे संयोग उपपादितः । तदिद्याह वार्तिककारः । यदि
च ज्ञानसम्बेतात्मपदेशेन सक्षिकपीदिति । अत्रवाच्याः
पकत्वादपरिहारः ।

भावार्यदेशीयानां तु स्मृतिवौगपद्यप्रसङ्गाह । अवस्थितः
संस्काराः समानदेशा इत्ययुक्तमः । कुतः आत्मप्रदेशाः
नामद्रव्यान्तरत्वात्सर्वसंस्काराणां समानदेश्वतं प्रत्यययौगपद्यप्रसङ्गो ऽपिरहार्यः । न हात्मनो घटस्येव प्रदेशास्ततो
ऽन्ये सम्भवन्ति किं नामान्मैव स चैक एवेति सर्वएवात्मविन्नः
समानदेशा इत्रर्थः । तदिदमुक्तं भाष्यकारेण आत्मप्रदेशाः
नामद्रव्यान्तरत्वादेकार्थसम्बायस्याविशेषे सति स्मृतियौगपद्यस्य प्रतिषेधानुपपसोरिति । शब्दसंताने त्विति शङ्कानिराकरणभाष्यं तुशब्दः शङ्कां निराकरोति । तदेतद्वाष्यं वार्तिककारो व्याचष्टं । संस्कारप्रत्यास्त्रयेति । पृस्कृति । का प्रत्यासिक्तिरिति । उत्तरं न खूम इति । निष्यदेशत्वे ऽप्यात्मनः संस्कारस्याप्यदृक्तित्वसुपपादितं तेन शब्दवत्सइकारिकारणस्य सिक्षधानासिक्षपाने कर्येते एवेत्यर्थः ॥३४॥

संयति बुद्धिरेव किमिन्छादिसमानाधिकरणा न वेति वि-चार्यते । तत्र सारूपदर्शनवैनाशिकानां विश्वतिपत्तेः संश्वयः । तद्विश्वतिपत्तिमादः । पुरुषधर्मो ज्ञानमन्तः करणस्यतिविति । पुरुषचैतन्यमेकपेव कूटस्थानित्यं सत्तत्त्वदर्थाकारपरिणतबुद्धितस्थ- मितिष्यिययाद्याद्रिष्यियेश्वनापाय्यप्रकं विद्वानिविति च द्विचिति चारुयायते । इच्छाद्रेपादयस्तु वस्तुत उपजनापायण-र्माणो ऽन्तःकरणस्येति दर्शनं तस्मितिष्टयते ।

श्रस्थे-त्योः (स्तु. ३५) ॥ प्रतिष्ठश्यश्रातीति स चात्मा चे-ति प्रत्यमात्मा तस्मिन्। एतदुक्तं भवति । ज्ञानसामानाधिकरच्ये-नोपच्च्येशस्यदीयानामिच्छादीनामन्यस्याप्रत्यक्षीकरणात्तत्कर-णे वा मैत्रगतानामपि चेत्रेण प्रदणप्रसङ्गाद अन्तःकरणवृत्तीनी च गुणान्तराणां निःयापत्यक्षत्वादात्माश्रिता प्रवेच्छादयो नान्तः-करणाश्रया इति ॥ ३५ ॥

अत्रान्तरे छन्धावकाश्ची भूतचैतनिकः मत्यवतिष्ठते ।

त्राल्लि-घः (स्. ३६)॥ (४९८।४) यदि यस्यारम्भनिष्टर्षी तस्येच्छाद्वेषी यस्य चैतौ तस्य चैतन्यं इन्तायातमनेन क्रमेण भून्तचैतन्यमस्मद्भिमतं मृतेष्वेष काक्षकारपरिणतेषु आरम्भनि-ष्ट्रिदर्श्वनादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

परकादि वित्रत्यस्य तात्पर्यमाह बार्तिककारः । परइवानि विविद्यति । (४२८।९) मृत्यैतनिकस्ति किकुस्वादिति हेतुं स्व॰ पश्चिमकार्यमन्यथा व्याचष्टे । अयं तहीति । अरीरेष्वयव-व्यूषभेददर्भनाव कोष्टादिषु (अ) शरीरारम्भकानामणूनां मकुर्वभेदोऽनुमीयते तत्र्थेच्छ।देषौ ताभ्यां चैतन्यमिति । असं अन्त्रभं विश्वराह अस्थिरं क्रिमिवस्तीनां शरीरं, स्थावरं स्वितं अन्त्रभं विश्वराह अस्थिरं क्रिमिवस्तीनां शरीरं, स्थावरं स्वितं अन्तर्भा विश्वराह अस्थिरं क्रिमिवस्तीनां शरीरं, स्थावरं स्वितं अन्तर्भा विश्वराह अस्थिरं क्रिमिवस्तीनां शरीरं, स्थावरं स्वितं अन्तर्भा विश्वराह स्वत्यवानामिति । क्रिम्माद्यारिभकाणां स्वतं व्यूहभेदाद।रम्भदर्शनाद्यभेनाच्य सिकतानामारम्भिकुन्स्त्रीमान्यस्त्रीनाददर्भनाच्य सिकतानामारम्भिकाणां स्वोरनेकान्तर्वस् ॥ ३६ ॥

तदेवं भूतचैतन्यसाधनं द्र्यपित्वा तेभ्योऽन्यस्य चैतन्ये सा

नियमानियमी तु तक्षिशेषकी (सु. ३९)॥ तमेरि-च्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ । अयमेव चेच्छाद्वेषयोर्विः शेषो यद्भूताश्रयत्वमनयोर्व्यावर्यं तदितराश्रयत्वव्यवस्थितिः। तत्रानियमं ताबदाइ। ज्ञस्येच्छाद्रेषनिमिन्ने प्रश्नुत्तिनिष्टु-न्ती-स्पन्दास्पन्दी, न स्वाश्रये-नेच्छ।द्वेषयोराश्रये, किन्त-हिं प्रयोज्ये परक्वादावाश्रये, तत्र प्रयुज्यमानेष्वेव भू-तेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां न सर्वेषु प्रयोजकेष्वि शरी-रादिष्विति । सेयमानियमोपपात्तिः । सार्वत्रिकत्वमनियम इति । एतदुक्तं भवति न शरीराभिच्छाञ्चानद्वेषाधारः इच्छादि-जनितस्पन्दाधारत्वात् परक्वादिवदिति । तदेवमनियमं भेदकं व्याख्याय नियमं व्याचष्टे । यस्य तु चार्वाकस्य दर्शने ज्ञत्या-दुभूतानानिच्छाबेषनिमित्ते आरम्भानिष्ट्ती स्वाश्रये शरीरादी, तस्य चार्वाकस्य । यथा भूतानां गुरुत्वादिगुणा-न्तरनिमित्ता प्रवृत्तिः पतनादिछक्षणा, तस्यैव गुरुत्वादेर्गुः णान्तरस्य प्रतिबन्ध आधारद्रव्यसंयोगेन तस्पान्निवृत्तिरपत-नादिका, सान्भृतमात्रे भवन्ती नियमेन व्याप्ता, न तु श्वरीरोपग्रहीतेष्वेव भूतेषु, एवं भूतमाञ्च ज्ञानेच्छाहेष-निमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये स्पाताम् । एतदुकं भवति ये ये पृथिव्यादिधर्मास्ते ते यावत्पृथिव्यादिभा-विनो इष्टाः यथा गुरुत्वादयः ज्ञानेच्छादयोऽपि चेत्पृथिव्या-दिधर्मास्तैरप्यवदयं यावत्पृाधिन्यादिभाविभिभवितन्यं न तु ध-टादी दृश्यन्ते तस्याम पृथिन्यादिषमी ज्ञानादय इति । अत्र च भाष्यकृता सार्वत्रिकत्वमसङ्गविक्सया नियमशब्दः भयुक्तः अ-

सार्वत्रिकत्वविक्षया त्वानियमशब्दः। वार्त्तिककृता तु प्रयोज्य एवेसवधारणं विवक्षित्वा पादेशिके नियमशब्दः प्रयुक्तः। सार् वित्रिके त्कानियमरूपावधारणाभावादनियमशब्द इति विवक्षा-भेदाश्रयादविरोध इति।

पस्तु नियमं प्रदश्तया व्यथिचारयेद् यथा किण्वादयः परिणामविश्लेषवन्तो मदिराभावमापन्ना मदयान्ति एवं कायाकारेण परिणतानि पृथिव्यादीनि चेतपने नान्यथा तेन घटादिष्यमसङ्ग इति, तं मलाइ एकचारीरे चेति । यथा मिद्रावयवेषु मसेकमेव मद्दाक्तिरस्ति न पुनः समुदाय-मात्रसम्बायिनी एवं श्वरीरावयवेष्वपि मत्येकपेव चैतन्येन भवितव्यम् । न च वैयासात् कायसमुदायाश्रयमेव चैतन्यं नावयवाश्रयमिति ज्ञवयमास्थातुं त्रिचतुरावयवष्छेदेऽपि चैतः न्वोपलम्भात् । तस्पाद्वयवानां प्रत्येकं चैतन्ये वारीर एकस्पि-न्बहंबश्चेतनाः स्युः । भवतु किं नो बाध्यत इति चेम । विरु-द्धाभिशायत्वेन स्वतन्त्राणां न किंचिद्यि कार्ये जायेत । न च बहुनामेकाभिप्रायानियमो इष्टः काकताळीवन्यायेन स्यादेकाभि-प्रायत्वं न पुनरस्य नियमो दृष्ट्चर इति मसिद्धत्वाद् दृष्णमेतन दुपेक्ष प्रत्ययव्यवस्थाऽनुमानं न भवेदिति द्वणमुक्तम्। एकस्मिन बारीरे मत्ययानां परस्परमतिसन्धानं पद्यामी न श-रीरान्तर इति व्यवस्था । सेवं यद्येकस्थिन् अरीरे एक एव चेतनो न चासी दारीरान्तरे ततो भवेजान्ययेश्यर्थः । इचित्पाटः मत्ययवय-वस्थानानुमानं स्वादिति स सुगम एव । नियमानियमाविति य-दुक्तं तत्रातुमानमेव सूचयति भाष्यकारः । दृष्टश्चान्यगुणनि-मित्तः प्रवृत्तिविद्योष इति । हिताहितमाप्तिपरिहारहेतः परि-स्पन्दः प्रवृत्तिविद्योषः । सो ऽवं श्योगः त्रसस्थावरवारीरेषु

शहतिः स्वाश्रयव्यतिरिक्ताश्रयगुणनिमित्ता महात्रिविदेवस्यात 🖟 परक्वादिगतमहाचित्रियपददिति । न केवछं श्वरीरस्य महाचित्र शेषो ऽन्यगुणनिमित्रः भूतानामिष तदारम्भकाणां महत्तिविश्वेषो Sन्यगुणनिबन्धन एवेत्याह । लदव यवच्युहालिक इति । ने निह-यार्थयोर्विनाचे ऽपि ज्ञानावस्थानादिति च समान इति। यथा दीन्द्रियार्थयोर्विनाशेऽपि ज्ञानाबस्थानाम्नोन्द्रयार्थयोर्गुणो ज्ञा-नमेर्व बाल्यकीमारयीवनवार्द्धकावस्थासु श्रारीरविनाशे Sq हाना-बस्यानाञ्च बारीरगुणो बानामित्यर्थः । अपि च बस्येच्छाद्वेषनि-मित्तत्वादार्म्मनिवृत्योरित्यत्रारम्भनिवृत्तिश्वन्देन न प्रवृत्तिनिन हित्तवात्रयभिमतमस्माकमपि तु हिताहितपाप्तिपरिहारार्थः स्पन्द-विशेषः । तमियं महत्तिविशेषमविशाय त्थया प्रवृत्तिसामान्येन म-त्यवास्थितवित्यवतिपश्चित्ते निग्रहस्थानिव्याह भाष्यकारः । कियामात्रमिति । तदार्तिककारो व्याचष्टे । अन्यथा ऽभि-थानाच्यायुक्तमिति शेषः । स्यादेतत् । यथोक्तहेतुत्वादित्या-द्यो बक्ष्यमाणसूत्रमता हेत्वो भूतेन्द्रियचैतन्यमतिषेशेऽपि समा-ना इति कस्मान्मनोमात्रे चैतन्यं मतिविध्यते न भूतेन्द्रियम नसमि-त्यत आह । मृतेन्द्रियमनसामिति (४९९ । ३) ॥ ३८ ॥

वयो-सः (स. १९)॥ यथोक्त हेतुत्वादिति व्याच्छे। इच्छाडेषप्रयत्मसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यत् आत्मलक्षणात्मभृति तरलक्षणपरीक्षाप्यवसानं यावदुक्तं तः संगृद्धाते। अत्र च हेतुशब्देनेच्छादिसुत्रं सुसंगृद्धीतं भावपत्ययेन हेतुत्वविषया परीक्षोपळाक्षेता। वार्तिकं यथोक्ताहे तुत्वादिति। दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनां हे तुनामुक्तहेतुत्वं तस्मादिति योजना। तदनेन याव्यगतप्रभृतिष् दार्थो विष्टतः। जन्वेते वयोक्ता हेतवः परैः प्रतिषद्धा ११वव

आह । अप्रतिषेषास् । बाब्यात्रेण गतिविद्धा न वस्तुत इत्यर्थः। धारणभेरणध्युहनाक्रियासु यथायोगं क्षरीरेन्द्रियाणि परतन्त्राणि भौतिकत्वाषु घटादिवदिति, मनश्च परतन्त्रं करणत्वाद्वास्यादिव-दिति कस्यचित्रयत्नवशात्रवर्तन्ते चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्युः। तथा च पारतन्त्र्यमसाधकातुमानविरोध इत्यर्थः । यस्तु कश्चिद्रभ्यु-षेतवेदमामाण्यः पुरुषमचेतनं फलभागिनमभ्युपगम्य बरीरादीनाः चैतन्यं रोचयते तं पति तेषायचैतन्ये हेतुपाइ । अकृताभ्यागः माच । उपदेशफळं हि कर्तरि, कर्बपेक्षितोपायताभिधानळक्षण-त्वाद्वदेशस्य । यथाऽऽह स्मात्र भगवाञ् जीमिनिः, कास्त्रकर्ष मयोक्तरि तळ्क्षणस्वादिति । उपपादितं चैतदस्मार्भिविधिधिधा-यक इत्यत्रान्तरे । स्वर्गकामी यजेतेति च कर्त्राभेपायकळावगमात् अत्रैवात्मनेपदस्मरणातु य एव कर्मणः कर्ता स एव तत्फलस्य भोक्तेति सर्वेरास्तिकपथानुमारिभिरभ्युपेयम् । श्वरीरादीनां चैत-न्ये चेतनस्य स्वातन्त्रयात्त एव कर्षणः कर्वारः, न चैतेषां भस्म-सादुभुतानापामुव्यिकफळवाळितासम्भव इत्यात्पनोऽचेतनस्य सद्धागिताऽभ्युषगन्तव्या, तथा च तैः श्वरीसादिभिः कर्ष कृतं पुरुषेण भुज्यत इति शास्त्रपतिसिमाक्ताभ्यागमकृतनाश्चरोषपसः कः। अचैतन्ये तु श्वरीरादीनां देहाद्यतिरिक्तस्य च पुरुषस्य चै-तन्ये पुरुषः स्वातन्त्र्यास्कर्ता तस्प्रयोज्यतया श्ररीरादीनि तस्सा-धनानीति तत्साधनस्य स्वकृतकप्रकायभाग इति न बाख्यव्या-कोषः नापि प्रेक्षावरप्रद्वात्तिविरोध इति भावः ॥ ३९ ॥

अथायं सिद्धोपसंग्रहः उपसंहार इसर्थः। उपपत्तिपद्दार्थः व्याख्यानमञ्जतिषेषादिति । भाष्यं कायस्यभेदाक्रिनाद्याः दिति। अञ्जतिसंद्वितमिति । पूर्वेशुरईक्रुतानामपरेशुः परिस्नाः पना दृष्टा मया ऽऽरम्यं पर्वेत परिस्रपापनीयापिति प्रतिसन्धाय, अप्र तिसन्धाने तु न परिसमापयेयुः परिसमापने वा चैत्रारब्धमपि मैत्रः परिसमापयेषु घतः स्वयमारब्धात् परारब्धमण्डयाहत्तमविशिष्टं म्बः स्यापि परत्वादपरिनिष्ठं च कर्षजातं स्यात् । तथा हि वैश्वस्तोमे वैश्व प्राधिकारी न ब्राह्मणराजन्यौ एवं राजसूये राजैव न ब्राह्मणवैश्यो एवं सोमसाधनके यागे ब्राह्मण एनाधिकृतां न राजन्यदेश्यो सुद्रश्चानधिकृति एवेति परिनिष्ठा सा बुद्धिसंततिमाने न स्यात्, कृतः सरस्वसणानां सर्वेषामेव जैकोक्यवैकक्षण्येन भेदात् अन्याभोइसामान्यस्य च ब्यावर्तितस्विद्धर्यथः । अपतिसंदित्तवे हेतुमह । स्थरणाभावादिति ।। ४० ॥

त्रिकालव्यापिनी ज्ञानशक्तिरेव अस्वाभाव्यं तञ्चाकाशादि-भ्यो व्याद्वत्तं त्रिकालव्यापि स्वरूपवेवात्यनः ॥ ४१ ॥

स्मृतिहेत्नाययौगपद्यादित्येतिसिंहावछोकितन्यायेन पृच्छ त्यनन्तरसूत्रमवतारियेतुं स्मृतिहेत्नुनामिति । तात्पर्याभिधान-पुरः सरं सूत्रमवतारयति । स्मृतिकारणानामिति (४३०।१) ।

प्राण-भ्यः (खन्न. ४२) ॥ भाष्यं सुरमूर्षया मन-स्ता घारणमिति । तेषु तेषु विषयेषु प्रसक्तस्य मनसस्तता निवारणमित्यर्थः । पुरमूर्षितिकङ्गानुचिन्तनं वा साक्षाद्वा धारणं तिल्छङ्गे वा प्रयत्न इत्यर्थः । निवन्धः स्वाल्विति । यथा अत्रैव भवाणादयो ऽर्था एकप्रन्थोपाचा अन्योन्यस्मृतिहे-सवः । आनुपूर्व्या वा । यथा भवाणपदार्थं स्मृत्वा भमेयं स्पर-ति । इत्रथा वा । यथा निग्रहस्थानानां प्रमाणानां स्मृत्वा स्मर्गति । निवन्धस्य व्यास्त्यानान्तरमाह । घारणिति । घारणाद्यास्त्रं जेगीपव्यादिशोक्तं तत्स्वता झालेष्यं वस्तुषु नादीचकहत्पुण्ड-रीककण्डकूपनासाग्रतः स्रक्ता झालेष्यं वस्तुषु स्मर्तव्यानां वीज (स्प)संस्थानास्त्राभरणभृतां च देवत नामुप्तिक्षेपः समायोपः तथा तत्र देवताः समारोपितास्तास्तत्तद्वयवग्रहणात् स्म-र्यन्त इत्यर्थः । अभ्यासजानितः संस्कार आस्मगुणो ऽन्ना-भ्यासदाब्देनोच्यते । तेन आय्रमत्यक्षवि संग्रहाती भवतः । तयोर्व्यभ्यासवत्संस्काराचानद्वारेणैव स्मृतिहेतुत्वात् । अपि च स्मृतिकारणानां नासमावेशो विवक्षितः तेन संस्कारेण स्मृतिहेतुनां सर्देवायेव प्राणिघानादीनां समावेश एव । निवन्धा-दिभिस्तु यथायोगं समावेशासमावेशातृहनीयाविति । अयवत उपछब्धं लिङ्गं पुनरिति । संयोगिन उदाहरणं घूमो ऽग्ने-रिति । समवायिन उदाहरणं कुड्यादिन्यवहिताया गोरन्यवहि-तप्रवक्षं विचाणं नदा सहास्ति विषाणस्य समवाय इति समबाः यि विषाणमुक्तम् । न तु तद्गवि समवायि गोरेव स्वावयवे विषा-णादौ समवायात । एकार्थसमयायीत्यस्य एकार्थस्य सबवाय ए-कार्थसमवायः स यस्यास्ति स एकार्थसमवायीत्यर्थः । तदेतद्दा-हरणं यथा पाणिः पादस्येति। एकस्य खरवद्यावयविनः सम-बायः पादे च पाणी च वी पाणिपादावेकार्यसम्बायबन्ती सबै-केनैकार्थसमवायवता मत्यक्षेणामत्यक्ष एकः स्मर्यत इति । यदा त्वेकस्मित्रधें समवाय इत्यर्थस्तदा रूपं स्पर्धस्येत्युदाहरणम् । खा-भाविकाविनाभावयुक्तं छिट्टं साङ्केतिकं त चिक्कपिति विशेषः । प्रामणीर्नायकः । यदापि सर्वत्र प्रणिपानातौ सम्बन्धः छंप्रवते तथा ऽपि प्रणिधानादिपस्हि।ण्या सम्बन्धान्तरे गोबळीबर्दन्या-येन सम्बन्धशब्दो वर्तते । न च सम्बन्धशब्देन सर्वसंग्रहादमर्थ-कमितरपदोपादानमिति बाध्यम् । उक्तमत्र माध्यकृता ऽन्यन्त बाक्यलाघवं नाद्रियते सुत्रकार हि। शिष्यभीप्रसाद-अवैवं भवति विविष्याभिषानादिति । आनन्तर्यादिति । बाह्में हि मुहूर्ते मबोधानन्तरमुखानं दुवा मूत्रं ततः श्रीचं ततो

मुस्तम्साङनदम्तभावनादीनि इति । वियोगादिति कोकसुषः

हस्यति । ततो ऽपि बोकविषयस्य स्मरति । एककार्यदिति ।

यथा समद्द्रावराणामृद्धिकामानामेकं सत्रं कार्यम् । तत्रैकं यजः

मानं दृष्ट्रा यजमानान्तरं स्मरति । आति द्रायात् यथा अस्मचारी

हपनयनविद्याविनयाति श्रयोत्पादकमाचार्य स्मरति । प्राप्तेस्तु

यथा मार्थको (१) यतो ऽनेन मिष्टमसं भागं प्राप्तन्यं वा तमः

भीक्षणं स्मरति । इच्छा स्नेदः । स तु आत्रादिषु । सेषः

मित्रेले दारादी, ताभ्यामि च तद्विषयं स्मरति । कियया कार्यः

गत्यर्थः । धर्माद् वेदाभ्यासजनितेन धर्मेण जाति स्मरति पूर्वि
काम् । एवं जातमात्रस्य सुखादिसाधनस्मरणं धर्माधर्मभ्यां दृष्टु
व्यम् । ननुन्मादादयो ऽपि स्मृतिहेतवो छोकसिद्धास्तिकं

तेऽपि नोक्ता इत्यत आह । निद्यानमात्रं चंदं स्मृतिहेत्ना
मिति ॥ ४२ ॥

तदेवं सिंदावलोकितं समर्थ्य प्रकृतायायेव बुद्धौ विचारमार्ग्यते । अनित्यायां च बुद्धाविति (४३०।९) द्रव्याश्रितस्वान्दित्युच्यमाने ऽपि चश्चरीदिगते रूपादिभिव्यभिचारो ऽत ब्राह्द । स्थापकद्रव्याश्रितस्वादिति । तथाऽप्यात्मत्वादिभिरम्कान्तो ऽत ब्राह्द जानिमन्त्रेसतीति । तथापि विभुत्वेन परिमाणेका नेकान्तो ऽत ब्राह्द । अस्मदादिप्रत्यक्षत्रेव सतीति । कर्मान्दिसन्तानविषया बुद्धय आश्चतरविनाश्चित्यः । अत्र यदि प्रकान्धित्यव्यक्ति । तथाऽपि मनः श्रोत्रादिभिरनेकान्तोऽत ब्राह्द । कर्णात्वे सतीति । तथाऽपि मनः श्रोत्रादिभिरनेकान्तोऽत ब्राह्द प्रत्यव्यक्ति । एका बुद्धिरेकविषया न विषयान्तरविषया द्रावन्या अधि बुद्धयः । विषयमात्रे पर्वविषयमात्रे पर्वविषया न विषयान्तरविषया द्रावन्या अधि बुद्धयः । विषयमात्रे पर्वविषयमात्रे पर्वविषयमात्रेष्ठा न विषयमात्रेष्ठा न विषयमात्रेष्ठा न विषयमान्त्रियमात्रेष्ठा न विषयमात्रेष्ठा न विषयम्यस्वयस्य स्वयस्य न विषयम्यस्वयस्य स्वयस्य स्

⁽१) प्रासर्पका इतिः पु० पा

४३-४८-स्०४-५४० कुकेबल्पकापवर्गिस्वमकरणम्।५७७

विषयस्य। तस्येति । ननु प्रसर्थनियतस्य प्रवापकं युगपदनेकार्थः सिक्कि सिति नानाविषया ऽप्येका बुद्धिरूपजायते ऽत आह । शतिक्षणं कर्षणो ऽर्थस्यापूर्वस्योत्पत्तौ सत्यां तत्कायीया बुद्ध-रयुगपदृत्पत्तौ कारणक्रमानुविधानात्कार्यक्रपस्य मत्यक्षबुद्धेविषय-कारणस्वात् । एकैकश्चासी विषयः क्रमोत्पादवान्कारणमिति क्रम-वतीनां बुद्धीनां सर्वासामेव सिद्धं मत्यधैंकनियतत्वम् । निय-मश्च तज्जातीयकमन्तिरापेक्षया न तु द्रव्यापेक्षया, तेन क-र्में बुद्धेई व्यादिविषयत्वेऽपि प्रत्यर्थनियमाविरोधः । प्रत्यर्थनिय-मन्त्रावेशेषणयांगाच प्रागात्मना ८नैकान्तिकस्वाशकायां करणत्वं विशेषणमिति । प्रयागान्तरमाह । अथ चेति। सुख्रत्वादिभिरनैका-न्तिकहवं मा भूरत उक्तं गुणत्वे सतीति(४३१।१)। रूपादि भिव्ये-भिवारनिदृश्यर्थमुक्तमबाह्यति।अवस्थितग्रहणेऽपि प्रत्यख-निवृक्षध्वेसिनीति। यद्यपि शक्यं बक्कं स्वर्शादिबुद्धिरेकैव तावन्तं कालपवस्थिता व्यवधानादिना प्रधेविकक्षविनाशादिन-क्कचित, निवित्तकारणविनाशो ऽपि कार्यविनाश्रहेतुईष्टो ऽपेक्षाबुः द्धिविनाञ्चाव दिल्बविनाञ्चविद्धित तथा ऽपि झाणकस्वे हेल्बन्बरा-देव सिद्धे बुद्धीनामभ्युच्चयमात्रतयैतद् द्रष्ट्वयम् । तथा'हि भ्रण-विध्वं सिवस्तु विषय बुद्धिक्षणि कत्वसमर्थने नैव स्थायिवस्तु विषय बुन द्धिक्षणिकत्वसमर्थनमपि मुचितम् । स्थिरगोचरा बुद्धयः साण-काः बुद्धित्वात्कर्मादिबुद्धिवदिति । बुद्धिरेव स्वर्शी ग्रहीत्री चे-त्यात्मभावं बुद्धावारोप्य शक्कते। स्मृतरवातेष्ठत इति चादिति। निराकरोति । नात एवेति । न हि बुद्धिः स्मर्ती येन तद्यश्रदे स्मृतिर्नोत्पद्येत, अपि त्वात्मा, सच नित्यः, बुद्धिसद्भावस्तु स्मृ-निविरोधीत्यर्थः । अथ यदि बुद्धिनीस्ति कुनस्तर्धि स्मृतिकत्यद्यते ब अकारणं कार्यं भवति । न चास्पपात्रं कारणं मा भूदास्थनोः नित्यत्वेन स्पृत्युत्यादो ऽपि नित्यः तस्मात्स्पृत्युत्पादो ऽपि छिक्नं बुद्ध्यवस्थान इत्यत आह । अन्यत्यस्थ तद्भावादिति । स्यान्देतत् । बुद्धिजः संस्कारश्चेत्स्पृतिहेतुरथ यावत्संस्कारं स्यृतिः स्यादत आह । ततः प्रणिधानादीति । न संस्कारोऽस्तित्ये तावता स्पृतिरपि तु तत्यवोषात् । मवोष्य कादाचित्कः कादाः चित्कत्वात् प्रणिधानादेरित्पर्यः ॥ ४३ ॥

बुद्धिर्थ्ययेवाद्याः । यद्यनवस्थायिनीति ॥ ४९ ॥

द्वयति। स विरोधादिति।(४३२।६) बुद्धिमात्रस्य स्थान्यितं प्रतिक्वाय विद्युत्संपातजाताया घटादिबुद्धेरनवस्थायित्वान् भिषानं विरुद्धपित्यर्थः । अन्यक्तग्रहणस्थान्यथातिद्धत्वं चाह । अन्यक्तग्रहणस्थाते । धर्मिग्रहणहेत्वोर्भेदातः । अन्यक्तश्च यो धर्मिग्रहणे हेतुः सामान्यभात्रवन्तं धर्मिणं गृह्वाति तद्दशाद्ध्यक्त-प्रहणं यस्तु सामान्यभित्रवन्तं तद्दशाद्यक्तग्रहणमित्यर्थः । धर्मिणं त्वनाश्रिय स्वे विषये ग्रहणानां तद्मम्भवातः व्यक्तत्वान् दित्यर्थः । धर्मिणमनाश्रियेत्यविद्वान् शङ्कते । स्वोक्तविद्याभ हित्यर्थः । धर्मिग्रहणमाश्रियेत्यविद्वान् शङ्कते । स्वोक्तविद्याभ हित्यर्थः । धर्मिग्रहणमाश्रित्य निराकरोति । सान्यर्थेति । दोषान्तरमाह । अनैकान्तिकत्वाक्त्याक्ति । वार्तिकव्याक्त्याने वेव भाष्यव्याक्त्या ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

दाररिति(४३३।९)। पूर्व हि मृतेन्द्रियमनसां चैतन्वं सा-सामिराकृतमुपसेपाचु शरीरस्य,संमति तु शरीरस्यैव साक्षाचैतन्त्रं निरस्यतइति तात्पर्यभेदादपुनरुक्तम् । वस्तुतस्तु पौनरुक्तयपरि-हारं भाष्यकारः भकारान्तरंण मकरणान्ते वस्त्वति । तद्गुण-त्वं तत्रोपस्यक्टया सिध्यति । अवाधितयेति शेषः ॥ ४७॥

न कारणानुच्छेदान्-चेतनायाः,श्वरीरपस्याः कारणं त-बानुच्छित्रं, संस्कारस्य तु कारणस्योच्छेद इति द्रष्टुच्यम् ॥ ४८॥

४९-६१-स्व५-७४०]बुबिमनः शरीरपरीक्षापकरणम्।५७९

त्रच्य न, पाकजगुणान्तरोत्पक्षीरति । नात्वन्तिकः प्रत्याणी वा पिठरे वा रूपाभाव इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तदेवगास्य नितका नात्य नितकत्वं वैधर्म्य ग्रुतका समितद्विनद्वत्वान् समितद्विनद्वत्वान् समितद्विनद्वत्वां समितद्विनद्वत्वां समितद्विनद्वत्वां इतश्च । प्रतिद्विनद्विद्विः पाकजानाम् (४३५।८) तद्यभिचारोद्धावनेन चैतन्यस्य यावन्छन् नीरभावित्वामितिषेषः ॥ ५० ॥

मत्ययव्यवस्थामसङ्गात् । (४३६१३) यथा देवदत्तस्य ज्ञा-नं न यज्ञदत्तः मतिसंघत्ते ।क्षं तु देवदत्त एवेति व्यवस्था एव-मेकस्मिन् शरीरे अवयवान्तरज्ञानमस्याविनो वा ज्ञानं न मति-संघत्ते इत्यर्थः ॥ ५१॥

द्वष्टान्तसूत्रमिति । न करचरणादयश्चेतनाः श्वरीरावयः बत्वात् केशनखादिवदिति दृष्टाम्तार्थं सूत्रमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्वक्पर्यन्तत्वादिति। शरीरावयवत्वं केशनखादीनां हे-तुरसिद्धः इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं,तद्यत्र शरीरं समवेतं तेनेन्द्रि-याश्रयेणावश्यं भवितव्यम् । त्वक्पर्यन्तश्रावयवसमूहस्त्रया, न तु केशनखादयस्तादृशा इति न शरीरावयवा इत्यर्थः ॥५३॥५४॥५५॥

क्ष्यादीनां त्वितरेतरवैधर्म्यमनतुसंहितं च-श्वरीरगुणस्वेन।न॰
निवतिमत्यर्थः।न हि येषां चाश्चषत्वरासनत्वादिक्ष्यवैधर्म्ययोगः स्ते न शरीरगुणा इति दृष्ट्म् । अञ्याद्यतं च शरीरगुणानां तादः श्रवैधर्म्यदर्शनात् । तस्मादशरीरगुणत्वान्वयञ्यतिरेकाभावाद्वैध-र्म्यमात्रमेतत् । वाश्वकरणप्रवसाप्रवस्त्रशरीरगुणवैधर्म्य मानसमत्यः स्त्वमन्वयञ्यतिरेकि तु चेतनायाः शरीरगुणत्वसाधनं न भवति । अपि तु तदन्यगुणत्वसाधनमित्यर्थः । विश्लेषप्रति-षेधस्य श्लेषाभ्यनुज्ञाहेतुन्वादिति।ये हेत्व इति(४३०।२)व-श्वचनं हेत्वेकदेश्वविवस्या । न शरीरगुणश्चेतना अयावद्दव्यथा-

वित्वादित्युच्यमाने संस्कारेणानेकान्त इत्यत उक्तं निमित्ता-नतराभाव इति । तथा ऽपि पाकजेन गुणेनानेकान्त इत्यक्षकं विरोधिगुणाद्द्रीने खेति । द्वारीरच्यापित्वादिक्तीन सा-धनमिति । प्रसङ्गो हि न साधनं हेतोरभावात् । यथा ऽऽहुरासि प्रसङ्गो न प्रसङ्गताधनमिति । बाह्यकरणाप्रस्यक्षत्वादिति । न च गुरुत्वादिभिरनेकान्तः । तेषां खल्वपत्यक्षत्वमेव । न तु बाह्यकरणमत्त्यक्षत्वमिति भावः ॥ ५६ ॥

मनःस्वद्भपपरीक्षायां माष्यवार्त्तिके निगदेनैव व्याख्याते॥५७॥ संस्थापनं स्थानम् ॥५८॥५९॥ ६०॥

पनि विचार्यमाणे कः सम्बन्धः शरीरोत्पत्तिनिमि-चविचारस्येश्यत आह । मनमः स्वास्थिति । (४३८।१०)मन एवाधिकरणविचारेणावि परीक्ष्यतहति नासम्बन्धः शरीरोत्प-तिनिमित्तविचारस्य। परित ईक्षा परीक्षा साच स्वरूपतश्च सम्बन्धितश्च, शरीरं च मनःसम्बन्धि तद्धिकरणत्वान्मनसः तस्मान्यनस एव परीक्षा या शरीरस्येवर्थः । उत्पत्तिसमका-स्त्राभिति ।(४३९।१) सममिव समम् । उत्परयनन्तर्गित्यर्थः । क एवमाइ न ददालीलि । यदि समग्रं भवति तत उत्पचनन्तरं दास्यत्येवं सर्थः । विषच्यमानः कर्माद्याय इति । स्वक्रसं भोजयात्रित्वर्थः । यानि वा प्राण्यन्तराणि तस्य कर्मणः समानोपभोगानीति । तद्यथा किंनरत्वनिर्वर्तनीयं कर्म स्त्री-प्रंसभोग्यं स्त्रीपुंसयोरन्यतरकर्भगतिबन्धे फळं न ददानीति । यानि प्राण्यन्तराणि स्तह विषया भाषादयस्तस्य कर्मणो भागी-नीति । कर्षफलानामकाचा अग्रामादीनां भागित्वात्कपेभागीनी-त्युच्यन्ते तेषां पाणिनां कर्मभिरमाग्यादिशब्दवाच्यैः प्रतिबन्धा-दिति। तस्य वा कर्मणः सहकारियमधिर्मलक्षणं निमि-

६१-६८स्० अपः] **सरीरस्याहरू जिल्लाहास्क्रमकर्**णम् न ५६१

सं नास्तीति । अयमर्थः । दृष्टानां सेवादिकर्मणां व्यभिचारा-द्वामादिकाभेऽदृष्टं कारणं करूपनीयम् । यथा ऽऽहुः ।

"तचैव तत्र कारणं चब्दश्रेति" दृष्टं सेवादिच कारणम्। अन न्दश्चेति विषयिणा तद्विषयमदृष्टमुपळक्षयति । ते च ग्रामाद्यस्त· रमादद्शादुपञायमाना अन्तरा विभ्रनाशाय देवतानमस्कारादि-जनितमपि धर्मप्रेक्षन्ते, तस्मात् माग्भवीयेन धर्मेण स्वफलनि-र्वजनाय धर्मान्तरं सहकार्ववेश्यते, सहकारिणां च वैचित्र्या-स्प्रतिबन्धापगमहेतोरपि सहकारित्वाविरोधः । तेन कर्मणः स-इकारिनिमित्तामाबास्प्रतिबद्धश्रष्टष्टं फळं न जनयतीत्यर्थः । त-स्य वा कर्मणः सहकारिणः कारणस्य गरीयसा कर्मान्तरेण प्रतिबन्धारफळस्यामारम्भाः । एवं स्वकर्मणां सहकारिनिपित्ता-भावपतिवन्धाबुत्कवा समानोपभोगसस्वान्तरकर्पणामपि सहकाः-रिनिमित्ताभावश्रतिबन्धी दर्शयति । सन्चान्तरकर्मणा चेति । इपादिमस्वादित्युच्यमानेपरमाणुभिरनेकान्तः आह । बाह्यकरणग्राह्यत्वे सतीति यग्राह्यत्वे सतीत्येतावतैव मिद्धे इन्द्रियग्राह्यरात्रोर्वाह्यकरणग्रा-सं राज्यन्तरमियेतावनमात्राविष्सया वाद्यकरणग्राह्यत्वे सती-स्युक्तम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

सिकतादिद्दश्चान्तस्य साध्यसयतयैव पुरुषाधिक्रियासायध्यी-दिसस्य हेतोरनैकान्तिकत्वोद्भावनमपि मत्युक्तम् ॥ ६३ ॥

सिकतादीनामिष कथं चित्युरुषार्थहेतुत्वास्तर्माः पुरुषगुणपूर्व-क इत्युक्तम् । मा भूदा पुरुषगुणपूर्वकत्वं सिकतादिसर्गस्य, तथा ऽपि अरीरस्योत्पस्यादि परिभावयन्तः सिकतादिस्यो वैष्ट्रभं बीक्षमाणास्तदिस्रक्षणकारकणत्वमेव मित्रप्यामहे तथा च सिध्यति पुरुषगुणिनीमस्रतेत्याद् । विषमस्थायसुपन्धास इति । (४४%)

१६) नतु मातापितरी न साक्षाच् श्वरीरोत्पत्ती कारणामित्यत आह मातापितृषान्देन लोहितरेतसी १वि । अनुभवः नीय इति भव्यमेयादिपाठात्कर्ति क्रुत्यः ॥ ६४ ॥

इतो ऽपि वैषम्यमिसाइ।

तथा ऽऽहारस्य (सु. ६६) ॥ पूर्वसूत्रमतीकेन पुरयति । उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । कळ्ळरकण्डगांसः वेदयादयो कोहितरेतसोः शरीरारम्भकयोः परिणामभेदाः॥६५॥

प्राप्ती-त (स.६६)॥दम्पत्योः संयोगःशाप्तः तस्यामनि-यमः भरीरोत्पादस्य, तस्याद् दृष्टस्य व्यभिचारादस्ति तददृष्टं यतः श्ररीरसर्ग इसर्थः । ६७॥

पार्श्वस्यः शङ्कते । सर्वात्मभिरिति । नतु पदीयेनाइ-ष्ट्रेन यच्छरीरमुपाचं तत्तस्यैव भोगायतनं नानियम इत्यत-आह । न च पुरुषगत इति । आत्ममनःसिक्तर्भजी हि ध-मीधर्मी, सन्निकर्षश्च मनसः सर्वात्मभिः साधार्ण इति स-र्वेषामेव व्यमीधर्मी, न पुनः कस्य चिदेवासाधारणावित्यर्थः । अस्योत्तरं दारीरेति । उक्तेनैवाभिमायेण शक्कते तरस्थला ए-कपुरुषस्थता कुत इति चेत्। उत्तरम्।न स्वसंघोगेति। पुनः पृच्छति।संयोगे कुतो नियम इति।(४४२।१) यथैवैकेनात्मना मनःसंयुक्तमेवमात्मान्तरैरपि । एवं यथैकेन मनसा संयुक्तं एवं-मनोन्तरैपीति नात्पमनःसिकार्षे ऽस्ति विशेष इत्वर्थः । उत्तर् न मनोनियमहेतुस्वादिति । अदृष्ट (नियम) निबन्धनो हि मनोनियमः मनोनियपनिषम्धनश्चादृष्ट्यानियमः । अनादित्वाध बीजाङ्करबदन्योन्याश्रयो न क्षतिपाबहतीत्वर्थः ॥ ६७ ॥

तदेवमातमगुणनिबन्धने शारीरसर्गे व्यवस्था दर्शिता । चे तु येनिरे न कर्यानेबन्धनः बरीरसर्गो ऽपि त प्रकल्यादिनिबन्धनः। मकुतयो हि स्वपेन धर्माधर्मरूपनिमित्तानपेझाः सस्वरण स्तयस्तया परित्रीक्षाः स्व स्व विकारमारभन्ते, प्रतिबन्धापगमपात्रे तु धर्मान्ध्रमिवपेक्षन्ते तद्यथा कृषिकः केदाराद्यां पूर्णात्केदारान्तरपपूर्णमापिष्ठाविषयुर्षां सेतुमालं भिनत्ति । तास्तु निम्नाभिसपणस्वन्भावा अपहतसेतवः स्वयमेव केदारमाष्ठावयन्ति । एवपाष्ठावयन्ति मकुतयो ऽपि विकारानिति। यथा ऽऽहुः 'निमित्तपप्रयोजकं प्रकृतीनामावरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति । तान् प्रत्याह ।

एतेनानियमः प्रस्युक्तः (सू. ६८)। एतेन कर्मः सापेक्षाणां भूतानां शरिसमें अनियमाभित्रानेन तिश्रिरपेक्षाणां व्यतिरेक्षमुखेनानियमः प्रस्युक्तः। नियमो व्याप्तिः साधारः णविग्रहवश्वं सर्वात्मनाम्। आनियमस्त्रव्याप्तिः कस्य चित्रात्मनः कि चिन्छरीरं कस्य चित्रिकं चिदिति। प्रकृतिनिवन्धनं हि शरीरसमें तस्या एकत्वात् सर्वात्मनाधारण्याच न शरिराणामस्त्र्यसाधारण्ये हेतुः। भूतग्रहणं तु प्रकृत्युपलक्षणार्थे न केवलमकर्मनिमित्ते शरीरसमें साधारणविग्रहवश्वं दोषः अपि तु मोक्षो ऽपि न स्यादिति दर्शयितुं स्वपक्षे मोक्षग्रपपादयति। छपपन्नस्वेति। सांख्यपक्षे तु न मोक्षः स्यादिति दर्शयिति। कर्मनिरपेक्षेण्विति। १८।।

शक्कते। तददृष्टकारितमिति चेदिति उपमाण्यश्चान्द्रान् यदर्शनं प्रकृतिपुरूषभेदादर्शनं वा ऽदृष्टुमुच्यते। तत्कारितमि त्यर्थः। निसकरोति एतस्मिक्तिति। (४४६।४) यथा माम-दर्शनमेवं निरोधसमाभेः पश्चाद्प्यदर्शनिमत्यपत्रको ऽपि पुनः संसरेदित्यर्थः। शक्कामुन्थाप्य दृष्यति । चरितार्थतेति। ननुः न शब्दाद्युपभोगं पुरुषार्थं त्रूपो येन चरितार्थता स्यात्। अपि तु पुरुषभेददर्शनं तच्चाद्यापि न भवतीसारभवे शरीरामिति देशाः

यति । पुरुषार्थेन च हेतुनेति । चो ऽनधारणे पुरुषार्थेनैबे॰ त्यर्थः । परिहरति । तस्य-चाऽकस्णादिति । चस्त्रर्थे । देश्यनिवृत्तौ । यदर्थे शरीराण्यारभते तम क्रुतमन्यस् क्रुतिमित-कि केन संगतिमस्यर्थः । शङ्कते दिष्टशाविकोष इति । दर्शनं हि नञा पर्युदस्तवतस्तरमुळां दिह्सां घृते मा चापवर्गे नास्ति तस्या-न्नापवृक्तः संसरतीत्यर्थः । निराकरोति न प्राणिति । एतदुक्तं भवति । दिइसा हि चुद्धाश्रया नासत्यां बुद्धावस्ति अकृति-परिणामश्च बुद्धिस्तथा च सत्यां , दिदृक्षायां बुद्धिः बुद्धौ सत्यां दिहञ्जेति परस्पराश्रयपसङ्गः। न चानादिता परिहारः, सः ष्ट्यादौ द्योरभावात् । अस्माकं तु प्रक्रयसमये धर्माधर्मसंस्कृतो Sस्त्यात्मा मनश्रेति विशेषः । सत्कार्यपादाय शङ्कते । सर्वशासिः मन्बादिति । निराकरोति । नापवर्गाभावप्रसङ्घादिति । (४४४।३) झिष्टं विभनते दिदृक्षावन्नानात्वदृर्शनमप्यस्ती-ति । न तदर्थं पक्रतेः प्रकृतिः तथा च न संसारस्तत्वध्वंसश्चा-पवर्माभावास्त्रास्तीत्यपवर्गाभाव इत्यर्थः । एतदेव स्फुटकति । विद्यमाने च नानात्वद्दाने तद्र्य प्रधानस्य प्रयुक्तिरयुक्ता ततः संसाराभावात्तत्वध्वंसो ऽपवर्गो न स्यादिति भावः । तमे-बापवर्गाभावं तदिरोधिसंमारसन्तेन दर्शयति । यदा च ना-मात्वदर्शनामिति ! निदानानुच्छेदे निदानिनो नोच्छेद इत्यर्थः। पुनर्विकरां दरीयति । अज्ञान पद्रीनिमिति चिति । विवेक-ज्ञानाभावस्य तुल्यस्वादिसर्थः । शोषमतिरो।हितार्थमिति ।अ-परे त्वाईता अद्दष्टं परमाणुगुणं वर्णयन्ति।पार्थेवानामणुनां मनसश्च स्वगुणमयुक्तं तच्छरीरमाविश्वति । तश्च स्वकादेवादृष्टा-त्पुद्रलस्य सुखदुःखोपभोगं साधयति । न तु पुद्रलस्य धर्मी Segina । सांख्यवत्तंषामवि पुनस्तत्त्रसङ्गो Sपवर्गे । प्तद्वपा-

६९०७३-स्०४-७१०]दारस्यारस्यारसम्बद्धानस्यासस्यमसर्गम्।५८५

दयति । परमाणुगुणस्यति ॥ ६९ ॥

अपि सास्मिन दर्शने पायणं न स्यादिबाह । मनः कर्मन

अस्मइर्शने त्प्पद्यते मायणित्याहः। वर्तमानदारीरार्वतः कक्षमादायक्षये तु भविष्यदेहान्तरारम्भककर्माद्यानतः रादपसर्पणं मनस इति युक्तं प्रायणम् । उभयहेतुरिति । सपस्पणापस्पणहेतुरित्यर्थः॥ ७०॥

ननु भवत संयोगानुच्छेदः किं नोबाध्यतइस्यत आह । श-रीरस्य नित्यस्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुषपत्तेः । संयोगाट्युच्छे-दादित्यर्थः । ननु सदकारणं नित्यिपिति कथं सकारण शरारं नित्यं भवेदित्यत आह । नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रायणानुष-पत्ति बूमः । विनाशानुषपत्तिरित्यर्थः । याद्वच्छिके अकारण-के । प्रायणभेदो न स्यात् । दृष्ट्य पायणभेदः कश्चिद्व भस्य ए र वैति कश्चिज्जातमात्रः कश्चित्कुपारक इस्रादिरिति अकारणस्य नित्यं सत्त्वमसन्तं वा स्यात् । गगनवत्तत्कुसुपवदित्यर्थः ॥७१॥

अकारणत्वादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वेन प्रस्यवातेष्ठते । भणुद्यामतावदिति ॥ ७२ ॥

निराकरोति । एतच नेति (४४६१२) । प्रमाणेनाविषयीकृतमकृतम् प्रत्युत प्रत्यक्षागमविरुद्धिमित यावत् ।
तस्याभ्यागमोऽभ्युपगमस्तत्मसङ्गादित्यर्थः। न च परमाणुइपामताऽप्यकारणा पार्थिवरूपत्वाळ् छोहितादिरूपवांद्वत्यतुमानेन तस्यापि पाकजत्वाभ्युपगमादिति भावः। यथा श्रुति चा स्ट्रश्नार्थः ।
अकृतस्य कर्मणः फळोपभागमसङ्गादिति । यथा खळु परमाणुगुण
एव नियः अरीराद्यारम्भकस्तथा इसौ नित्यस्वाञ्च केन चित्
क्रियते । तस्याकृतस्येव फळं पुरुपैरुपभुज्यते तत्रश्चायमास्तिकानां

विहितनिषिद्धपद्वतिनिष्ठितिन्द्विनित्वयो उनधँकः बास्त्रभणयनं षाष्य-नर्थकं भनेदिति मानः। एतकातिनिस्तृतं मान्ये। तस्यायो निग-दन्यास्यातः॥ ७३॥

इति श्रीवाचश्पतिभिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकता-तारपर्यदीकायां तृतीयो ऽध्यायः समाप्तः॥

अत्र तृतीयेऽघ्याये प्रथमे आन्हिके ७५ स्त्राणि, ब्रितीये च ७३ स्त्राणि इति आदित आरभ्य मिलि-त्वा १४८ स्त्राणि ।३ अ० १ आन्हिके ९ प्रकरणानि, १ आन्हिके ९ प्रकरणानि। मिलित्वा १६ प्रकरणानि। आदिता ४२ प्रकरणानि।

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

अय पनः परीक्षानन्तरप्रदेशकक्षणक्रपानुरोधेन महाचिः परीक्षितुं युक्ता, सा कस्माच परीक्ष्यतश्ति शक्कानिराकरणाव सुत्रमित्याह । मनसो उनन्तरमिति । (४४६।३)

प्रशृक्षियंश्रोकता (सु० १)॥ अस्य क्षेत्रस्ता परिक्षिता वा विश्व परिक्षिते विश्व । पृष्ठित । कि पुनिरिति । विश्व परिक्षित स्वा परिक्षित स्वीक्षितं, न पुनः प्रवृत्तेः स्वरूपं वा कार्त्र वा परिक्षिति विश्व । उत्तरम् । पाषद्धमाध्रमाश्रयमिति । एकद्रव्येत्वेक्षित्रकेष्ट्रमञ्जातमित वर्षत्रहस्यवः । अवस्थिता न तु बुद्धादिवदाश्वत्रविनाक्षिनीत्वर्थः । अत्रत्मसम्मवायादिति । कार्यत्वे सतीति द्रष्ट्वयं विक्षेत्रणम् । तेन न सामान्यविक्षेत्राभ्यां व्यित्वारः । पायणादीत्वादिष्ठाव्देन सुत्वादिस्यो ऽपवर्षम् युव्यादिस्यो । पायणादीत्वादिष्ठाव्देन सुत्वादिस्यो ऽपवर्षम् युव्याद्वात्रक्षामिति । कार्द्यक्ष्यास्त्रावास्त्रवावाभ्यापिति क्षेत्रः । एवमाच्युक्तामिति । आदिष्रक्षणेनात्मस्त्रावाभ्यापिति क्षेत्रः । एवमाच्युक्तामिति । आदिष्रक्षणेनात्मस्त्रमवेता प्रकृति तु पृत्वि-व्याद्याश्रयेति दर्षविति । १ ॥

महत्तेरनन्तरास्ति द्वांषाः परीक्ष्यन्तामित्यतं आह ।
तथा दोषाः (सु० २)॥ एका इति क्षेषः । महाषितुस्यत्या महतिपरीक्षयेष तावदांषाणां स्ववं परीक्षित्तमित्यकः ।
कार्यक्ष्यमहत्तितुस्यतामाद बुक्तिसमानाभ्यत्वादिति । अर्थाहिविष्यानु विन्तनमभवाः स्वस्थिमे द्वांषा मानु चिन्तनबु द्विष्यधिकरणा भवितु पर्दन्ति, तथा स्ति चैत्रस्याश्रीष्टाष्यमानु चिन्तने
मैत्रस्य रागः भवर्तेत । तस्माद्बु द्विष्मानाभ्रयत्वादात्मगुष्याः
आत्मगुणत्वाच कार्यमहत्ति द्वस्यत्या महत्तिपरीक्षयेष ता-

बद्दोषाः परीक्षिता इसर्थः । इदं च महत्तितुरुपत्वमपरं दोषाणा-मित्यादः । संसारस्यानादित्वादिति । एतस्रोक्तं वी-तरागजन्मादर्शनादित्यनेन । तथोदेशपरीक्षापरेण द्वितीयसूत्रेण यत्तेषां दोषाणां परीक्षितं तदादः । सम्यग्ज्ञानास्रेति । स्या-देतत् । गुणत्वेससात्मगुणा इति मिद्ध्यति तदेव तु कुत इत्यतः आहः । कार्यत्वेसत्ति । (४४०।१) इन्द्रियान्तरं मन इति मान-समत्यक्षेश्चात्मत्वसुखत्वादिभिरनैकान्तित्वं मा भृदत उक्तं कार्य-त्वे सतीति विशेषणम् । अचाक्षुषमत्यक्षत्वादित्यत्रापि कार्यत्वे सतीति विशेषणमनुषम् ननीयम् ॥ २ ॥

तदेवं बहु परीक्षितं दोवाणां, यनु किं चिद्दोवाणामपरीक्षि-तमस्ति तत्परीक्षितुमुपक्रमते। प्रवेतनालक्षणा इत्युक्तं तथा च मानादय इति । रागद्वेषमोहा एव दोषा न च मानादयस्तेष्व-न्तर्भवन्ति बुद्धिव्यपदेशभेदात् । प्रवर्त्तनालक्षणःवं तु तेषामप्यस्ति तस्माद्तिच्यापकत्वाम अक्षणमेतद्युक्तं युक्तत्वे वा उक्षणसूत्री मानादयो ऽपि दोषवत्पठनीया इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तवाद्याह नी-षसंख्यायन्ते संगृहीतत्वादिति। रागद्वेषमोहानां सामान्यत्र-याणां कामादयो विद्योषास्तथा चोपपन्नो बुद्धिन्यपदेशभेदः सङ्कह-श्रीत भावः। ध्यस्यवस्त्वादानेच्छा स्वामिदानपूर्विका स्पृहा । युनर्भवपार्थना तृष्णाहेतुभूता प्रवृत्तिद्वारेण पुनर्भवप्रतिसंधानस्ये-ति। प्रमाणधिकद्धेति।(४४९।१) अन्यायेनेत्यर्थः । परस्य ज्ञाते-र्ममाप्येतदिति बुद्धिरभिनिवेशः तत्मतिषेधाभिमायो ज्ञानिषिशाच-स्येर्द्धेत्युच्यते । अमर्षस्रक्षणो द्वेष इति। (४५०।१) ननु कृता-पकारस्य वा असाहिष्णुता सो ऽमर्प इति द्वेषस्यैव विशेष इत्युक्तं कथं द्वेषसामान्यग्रुच्यत इत्यत आह । असिहरुणुना दुःखस्य दुःख साधनानां चेति। मिध्यापतिपसिलचणो मोह इति।

संश्वयोपि हि यथावस्थिते पदार्थे अयथाभावपीतपत्ति भवति, व्य-वस्थितं हि वस्तु अव्यवस्थिततया गृह्णाति संश्वयः एवं पण्डितमा-निनो मीमांसकदुर्दुद्धहस्याभिमान इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

एकयोनयो हि क्ष्पादयो न चैषामेकत्वं, यदि पुनस्तत्र रूपादीनां परस्परभेदिसिद्धये कश्चित्कारणभेद आस्थीयते स रागादिष्वपि समान इति भावः । आर्यप्रज्ञेति भाष्यम् । आरात्तस्वाद्याता आर्या । आर्या चासीप्रक्वा चेति आर्यप्रक्वा । सम्यग्बोधः सम्बोधः ॥ ५ ॥

नासित निदानोच्छेदे निदानिनामुळेद इति-रागद्वेषयो-निदानिनोरुळेदाय तिश्वदानत्वं मोहस्य दर्शयति साति चार्था-नत्तरत्व इति ।

तेषां मोहः पापीयान् कृतः नामूढस्येतरोत्पत्तेः॥६॥ अमूढस्येतरोत्पत्ति भवति यत इत्यत्रार्थे नामूढस्येतरोत्पत्तेरित्युक्तम् । मोहाद्विषयस्य सुखसाधनत्वानुम्मृतिः दुःखसाधनतानुस्मृतिश्च सङ्कल्पः । रक्षनीयाः कोपनीया इति कर्तरि
कृत्यो भव्यगेयादिपाठात् । स्वतीयाः कोपनीया इति कर्तरि
कृत्यो भव्यगेयादिपाठात् । स्वति निदानोच्छेदादुच्छेदो निदानिनः निदानस्य कृत उच्छेद इत्यत आह । तत्वज्ञानाच्चेति । प्रतिपक्षाभ्यासान्निदानोच्छेद इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

दोषनिषित्तित्वादिति हेतोरमयोजकत्वमाह । न दोषल-क्षणावरोधादिति । तथाभावस्तज्जीतायत्वमतथाभावो-ऽतज्जातीयत्वम् ॥ ८ ॥

अनैकान्तिकस्वमादः निमिक्तनैमिक्तिकोपपक्तेश्चाति॥९॥ उत्पादोच्छेदौ प्रेरवभावो न चात्मनो निस्यस्य तौ स्तः तस्मादस्मिन दर्शने न युक्तः प्रेरवभावः । वैनाशिकानां तु सन्वोत्पादिनरोधाभ्यां युक्तः मेत्यमावः । मेत्येति स्यब् मुखं व्यादाय स्विपितितेवद् द्रष्ट्रव्यः । तथा च भूत्वा मायणिमिति भवनमायणयोः समानकर्त्कत्वमप्युपपक्षमिति पूर्वपक्षः । पूर्वाभ्यस्तम् अत्मिनित्यस्वव्यवस्थापनात् सन्वतिपादोव्छेदे च कृतहानाकृताभ्यागमदोषेणाभ्युदयिनःश्रेयसार्थपमदातिः ऋष्युपदेशानर्थव्यमसङ्ग्रेश्च स्वदेदेन्द्रियबुद्धिसंवदेनासम्बन्धोत्पादिनिनाश्ची नित्यस्यात्मनो जम्ममायणे तथा चोषपन्नः मेत्यभाव इति सिद्धानतः ॥ १०॥

प्रेस्वभावविचारप्रस्तावेनेद्यपरं विचारयति । येयं प्रेत्योस्पित्तांस सा कथामिति चेत् । अत्र हि पावादुकानां नानाविधा विवित्यप्तयः सन्ति । तत्राभिमतं तावत्यक्षं गृह्णाति । व्यक्तादिति । अग्रे विवित्यत्तीर्निवारियष्यति । श्वारीरेन्द्रियविषयोपकरणाधारमिति एकवद्भावेन नपुंसकस्वम् । प्रसक्षगृहीतसम्बन्धमभवमनुमानं प्रत्यक्षेष्युपदिञ्चति प्रत्यस्वम्लकत्वादिति । ननु भवतु श्वरीरं पृथिव्यादि च व्यक्तं
महत्त्वानेकद्रव्यवश्वस्याविशेषेभ्यः तन्मूलकारणं प्रमाणवः कथं
व्यक्ता इत्यत आह् । तत्सामान्याविति । ह्यादिमत्सामग्रीपूर्वकं गवादि शरीरिमसर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अतः परं प्रावादुकानां तैर्धिकानां च दर्शनान्युप-न्यस्तानि कानि चित्पातिषिष्यन्ते तत्र कानि चित्प्य-नुज्ञायन्तद्दि (४५४१३) तत्र तावदेके पादुरमावाद्धाः चोत्पिक्तः कुतः नानुपग्रय पादुर्पावो यतः तस्मादित्य-धः। विद्यं दि ग्रुन्यताया एव जायते। एवं किळ श्रूयते असदेवेदमग्र आसीदिति। अत प्वाद्याप्यसत एव जन्म दृश्यते न सतः तत्कस्य हेतोः अभावस्तस्य कारणिति। जपळक्षणं चेवं नातुपम्य पादुर्भावादिति, असत उत्पादादिवापि द्रष्ट्रच्यम् । तस्पादसदुपादानं विश्वमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

तत्र सिद्धान्ती गृदाभिसन्धिराह इपमृचप्रादुर्भवतीति व्याघात इति ॥ १५ ॥

तदामिसन्धिमविद्वान् पूर्वेवशी दुषयति । न अतीलानाग-तयोः कारकवाब्दप्रयोगादिति। उपमृद्य पादुर्भवतीति भाक्त एष प्रयोगो न मुख्य इत्यर्थः। भिन्नस्य कुम्यस्य कपाछानीति तु यद्यपि न साक्षात्कारकबाब्दस्तथाऽपि षष्ट्रचा सम्बन्धाभिधानात् तस्य क्रियागर्भत्वात्क्रियायाश्च कारकनान्तरीयकत्वात्पारम्पर्येण कारकशब्दता द्रष्टव्या। प्रच्छति कः पुनरङ्करेण बीजोपमदी-र्थः।(४४५।२)का पुनर्भक्तिः यया योगादुपसंग्रह्माति बीजम्हुर इति भवति प्रयोग इत्यर्थः । उत्तरम् । अनन्तरोत्पच्यर्थः उपमर्चीपमर्दकयोरप्यानन्तर्यमनयोरपीति प्तत्सामान्यामित्यर्थः। पुनरि गृहाभिसान्धिरेव सिद्धान्ती उक्तं स्वारयति । अत्रो-कामिति । अभिनायमुद्घाटयति । धद्पीद्मुच्यत्रति । नौपचारिकं मयोगं व्यासेधामः कारकशब्दानां, किन्तु पथा म-विष्यश्रद्धरः सम्मति असझ बीजमुपमृद्राति एवं बीजाभावोऽस-बाह्यरं करोतीति बूमा। तदिदमाइ अपि स्वसता कारणा-दुस्पित्रिन युक्तिति । ननुक्तम्रपम्य पादुर्भावादित्यनेनानन्तर्ये बीजविनाशाङ्करोत्पादयोः स्चितं बीजविनाशानन्तयीषाङ्करो-त्पादस्य बीजविनाशकार्यस्विमस्यत आह । यापुमरेतदानन्त-र्यसामध्यादिति । अनन्यत्रयुक्तमानन्तर्ये कार्यकारणभावसा-भनम् इदन्तु च्यूहानन्तर्यमयुक्तमिति नामावस्य कारणत्वं म-मयितुमईतिस्यर्थः। यदि व्युहान्तरकार्थोऽक्करोड्य कस्मादवि-न्छे पूर्वव्यूहे न भवतीत्यत आह । न चाविन छे इति । ननु

यदि बीजावयवच्यूहान्तरम् इरोत्पादहेतुर्ने बीजं कस्मादहुरान् थिनः कृषीवछा बीजमुपाददतहत्यत आह । एवं खेति । बीजान् वयवोपादाने अवर्जनीयतया बीजमागच्छद्शक्यमस्याख्यानमि-स्यर्थः ॥ १६ ॥

तदेवमर्थः परिश्वोध्यात्रैवार्थे सूत्रं योजयति । अस्य चार्थस्येति । न विन्छेभ्यो बीजभ्योऽङ्करस्यानिष्पत्तः । बीजविनाशश्चेदञ्करात्पादहेतुर्य विन्छे बीजे तद्वयवेषु परस्पः रविष्छिन्नेष्वसति तेषां च्यूहान्तरं कस्मादङ्करो न भवति भवति तु सति तेषां च्यूहे तस्माद्विन्छेभ्योऽङ्करानुत्पत्तेरसति च्यूहे न बीजनाशः कारणमिति सूत्रार्थः ॥ १७॥

क्रमनिर्हेशादित्यस्य हेतोरस्मत्यक्षेऽप्यप्रतिषेधः । तत्राप्यामन्तर्यस्य तुरुयत्वात् । तथाऽपि विनिगमनायां को हेतुरित्यत आह । अभावश्चेदक्करंत्त्यादकारणं स्यात् । अनुपारुयेय इति शेषः । न सन्त्वयाविनष्ट्योः शास्त्रियवश्चीजयोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति येनैक-स्माच्छास्यक्करो नान्यस्मादिति। का न स्वत्यभावानामस्याजानतो भेद इति । अपि च कारणानां शक्तिभेदात्कार्याणि भिन्नशाक्तियुक्तान्ति । यदा तु कारणानामभेदस्तदा कुतस्तच्छक्तीनां भेदः तथा च कार्याणि भिन्नशक्तीनि न स्युरिशाह । अनिन्वतं च कार्यं सर्वाभिरिति । यदप्यसत उत्पादादभावस्योपादानत्वं तदिप कार्याणां भिन्नत्वेन भिन्नशक्तिकक्तेन च प्रत्युक्तम् । तत्मागभाक्षानां स्वाभाविकभेदविरहात् । अपि च पागभावानामनादित्वेन कार्योत्पादस्याप्यनादित्वमसङ्गः भावक्पकारणसहकारित्वं त्वभावस्य न निपिष्यते अस्मदभिमतस्योपारुयेयस्य । अत एव पाकजादीनां स्पादीनां पूर्वक्पादिष्वंसनिभिक्तत्वमप्युपेयते । श्व-पिस्तु पूर्वपक्षाभिमाया, तथा च सिद्धान्तश्चर्यस्य सदेव सोम्ये-

१८-२१-सू०५म०]**ईइवरोपादानतानिराकरण**प्रकरणम्।५९३

दमप्रआसीदिति कथमसतः सज्जायेतेति । श्रुन्यताविवर्तो विश्व-प्रथम इति तु दर्शनमसःख्वात्यनिर्वचनीयख्यातिनिराकरणे-नापाकृतम् । अपि च श्रुन्यत्वे ख्वातुरभावात्ख्यातरभावः । तस्मान्न श्रुन्यतोपादानस्तद्विवर्तो वा विश्वप्रपञ्च इति सिद्धम्॥१८॥ अथापर आइ—

इंदवरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् (सू० १९) मा मृदयं नामरूपपपञ्चः शुन्यतोपादानोऽपि तु ब्रह्मोपादानो-भविष्यति, ब्रह्मैविह पपञ्चरूपेण परिणमते मृत्तिकेव घटकरा-बोदञ्जनादिभावेन । न चैवं नित्यत्वव्याघातः । परिणामेऽपि तत्त्वाविघातात् तल्लक्षणत्वाच निखतायाः । यदाह 'यस्मिँस्तन्बं न विहन्यते तद्पि निस्य'मित्येकं दर्शनम्। अपरं च ब्रह्मैवाः निर्वचनीयानाद्यविद्योपधानात्रामरूपपपञ्चभेदेन विवर्त्तते ग्रुख-मिवैकपनेकपणिकुपाणादिभेदाक्षेकविधमतिविस्वभेदेनेति, तदेतदः र्शनद्वयमनेन स्वितम्। ईश्वरो ब्रह्म ईश्वनायोगात्। चेतनाशक्तिः क्रियाशक्तिश्रेशना । सा चास्ति ब्रह्मणीति ब्रह्मद्वरः कारणं जगतः। श्रूयते हि तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेत्यादि। सा चेयं श्रु-तिश्चतनस्य जगत्कारणतामाइ । न चाभावो वा प्रधानं वा पर-माणवी वा चेतयन्ते । नतु जीवा एव चेतनास्तत्कर्मोनिमित्तीना-मरूपप्रपत्रचो भविष्यति, कृतमत्र भगवतेश्वरेणेत्यत उक्तं पुरुष-कर्माफल्यदर्शनादिति । पुरुषश्चेच् चेतयेन्नैनं निष्फलं कर्मार-भेत, निष्फलं विद्वात प्रवर्षपानः कथं चेतनो नाप, तस्पात्पु-ह्यकर्माफल्यदर्भनादी व्यस् कारणिमस्यर्थः ॥ १९ ॥

एतद्शनद्वयमपाकरोति ।

न पुरुषकपिमांचे फलानिष्यक्तेः (सू. २०)॥ इद्मत्राकृतम् न तावन्यतिकेव नामरूपमप्रचरूपेण ब्रह्म परि- णमते । ताद्ध सर्वात्मना वां परिणमते एकदेशेन वा, तत्र सर्वात्मना परिणामे सन्वानिधातादानित्यत्वम् । एकदेशेन परिणामे
सावयवत्वात्तदेवानित्यत्वम् । अथ तत्वेनानुगतस्य परिणामः
तञ्च ब्रह्म ? न तिईं ब्रह्मणः परिणामः । न च निर्भागस्यैकस्य
स्वसम्वेदनप्रत्यक्षस्य विपरीत्र । न च निर्भागस्यैकस्य
स्वसम्वेदनप्रत्यक्षस्य विपरीत्र । न च निर्भागन्यतो ग्रहे
कपविशेषाग्रहे च तदन्यक्पारोपेण विश्वमो दृष्टः शुक्तिकादौ,
न तु जातु शुक्तिक्षं विद्वान रजतिमिति विपर्यस्यति । न च निरंशे स्वसंवदनप्रत्यक्षे ब्रह्मणि तत्स्वरूपाग्रहः सामान्यग्रहो
वा भवति । तस्मादीक्वरो जगतः, स चेदनपेक्ष एव जगत्कारणित्युव्यते तत्रेदमुपतिष्ठते । नपुरुषकर्माभावे फलानिष्यक्ति ।
अस्य व्यतिरेक्षमाइ वार्तिककारः । ईक्वरश्चेत्कारणं भवेदिति । (४५६ । ११) एकक्षै कार्य स्यादित्याइ ईश्वरस्येति । कर्मणिक्वरोऽनिक्वरः स्यात् । तथा च तत्कारणानि नेक्वरेण प्रयुज्यन्तइत्यनेकान्तो वक्ष्यमाणो हेतुरित्यर्थः ॥ २०॥

तदेवमीइवरोपादानस्वं च ब्रह्मविवर्तस्वं च निर्पेक्षेद्रवरः निमित्तस्वं च निराकृत्याभिगतं पक्षं गृहाति ।

तत्कारितत्वादहेतुः (सु. २१)॥ परमाण्यादानस्य जगतः पुरुषकर्मापेक्ष ईश्वरो निमित्तकारणं यच तेनापेक्षणीयं पुरुषकर्म तदपीव्वरनिमित्तकमेव। न च यदपेक्ष्यते तस्यानिमि-तत्वामित्युपरिष्ठात्मवेद्यिष्यामः। तस्मादीव्वरकारितत्वात्पुरुष-कारस्य तत्सद्दाय ईव्वरो निमित्तकारणं जगत इत्यस्य पक्षस्य निराकरणे पुरुषकर्माभावे फळानिष्पत्तेरित्यहेतुः। निरपेक्षेव्वर-निमित्तकस्वनिराकरणे हेतुरेवेसर्थः।

भाष्यं गुणविशिष्ठमात्मान्तर्मिति। गुणानीवन्रस्य

ज्ञानादीनुपपाद्यिष्यति वार्चिककारः । आत्मकल्पादित्य-त्रात्मप्रकारादात्म्जातीयादिति यावत् । संसारवद्भय आत्म-भ्यो विशेषमाइ। अधर्मति । नन्वस्य कर्मानुष्ठानामावात् कुतो धर्मः तथा चाणिमादिकमैक्वर्य कार्यरूपं विनेत कर्मे-णेत्यक्रताभ्यागयमसङ्ग इत्यत आह । संकल्पानुविधायी चास्य धर्म इति । पवर्त्तयतु किमेतावतेत्यत आह । एवं च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेनेति। मा भृद्वाद्वानुष्ठानं सं-कल्पलक्षणानुष्ठानजानितधर्मफल्यमस्यै इवर्ये जगिन्नम् णफलमिति नाकृताभ्यागममसङ्ग इत्यर्थः । स्यादेततः । प्रयोजनं विना न मेक्षावतां प्रवृत्तिः न च पाप्तसक्रम्।प्रव्यस्यास्ति प्रापणीयं कि चिद्रीद्रवरस्य, तस्यात् कृतमस्य जगान्निपीयेनेत्यत आह । आ-प्तकरपश्चेति । माभूदस्य भगवतः स्वार्थः परानुग्रहार्थे जगन्निर्पाण प्रवत्स्पेतीत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । अयं यथा पितुरपत्या-नाम् । अयं पिता स्वापत्यानां यथा पितेत्यर्थः । दार्षानितके योजयति तथा पितृभूत ईइवर इति । नन्वात्मान्तराण्यनि-त्यज्ञानयोगीनि दृष्टानि तर्द्वेळक्षण्यादीद्वर्शनात्मजातीयो' भवितु-मईतीत्यत आह न चात्मकल्पादिति । यद्यप्यात्मान्तराण्य-नित्यज्ञानयोगीनि अयं च नित्यज्ञानादियुक्तः तथाऽष्यात्मजा-तीय एव बुद्धादिगुणयोगित्वात् । अन्यथा तोयादिपरमाणूना-मतोयत्वादित्रसङ्गो नित्यरूपादियोगात् । करकादिगनानां ऋपा-द्दीनामनित्यत्वोपळब्धेरिति । यदि चायं बुद्ध्यादिगुणैनोपारूपा-येत प्रमाणाभावादनुषपन्न एव स्यादित्याह बुद्ध्यादिभिश्चेति ।

स्यादेतत् यदि कारुण्यादीश्वरो जगिन्निर्माणे मवर्तते हन्त भोः मुखिनमेव मुजेन तु दुःश्विनम्। न च क्षेत्रज्ञगतधर्माधर्म-सहकारितया निर्माणवैचित्रयं वाच्यं, धर्मस्य तदनिधिष्ठितस्य द्वकार्याकरणेन कार्राणिकेन तद्विष्टानायोगात्—तस्मात्सुखि -दुःख्यादिभेदेन जगद्वै चित्र्यदर्शनामानुकम्पाप्युक्त ईक्तरः करो -तीत्यत आह । स्वकृताभ्यागमान्त्रोपेन प्रवर्तमानस्ये-ति । अयमिमान्यः । कार्राणकोऽप्ययमात्मान्तरातिशायितम -दिमाँऽपि न वस्त्नां सामर्थ्यमन्यया कर्तु पारयति । तस्मादध -मेंणोत्पत्तिमता(पि) नेक्त्रप्रभावादपि नित्येन भवितुं युक्तम् । न च स्वफलविरोधिना फलम्मदाय विनंब्द्वपपि शक्त्यम् । अतः क्षेत्रझानां नियतिमलङ्घयता इक्त्ररेण नाधमः शक्योऽनिधिष्ठातुम् , तस्मात्कारुणिकोऽप्ययं वस्तुस्वभावमनुविधीयमानो धर्मोधर्मस -इकारी जगद्वैचित्रयं विधत्ते तदिद्युक्तं स्वकृताभ्यागमान्तो -पेन प्रवर्त्तमानस्येत्यर्थः ।

वार्तिकई श्वरप्रक्रियति । (४५०। ९) प्रक्रिया प्रकरणं ईश्वरनिमित्तत्विविधार इत्यर्थः । अथ विद्यमानः प्रतिबन्धान्न प्रवर्तियति । (४५८।१२) सुलाय पुरुषार्थेन प्रधाने प्रवर्तियत्वये अधर्मः पुरुषार्थस्य प्रतिबन्धकः—एवं दुःलाय पुरुषार्थेन प्रधाने प्रवर्तियत्वये अर्थमः पुरुषार्थस्य प्रतिबन्धकः एवं दुःलाय पुरुषार्थेन प्रधाने प्रवर्तियत्वये धर्म इत्यर्थः । न चायं हेतुस्तस्मान्निवर्त्तत इति । (४५९।१४) अयमेवाचे तनत्वलक्षणो हेतुः क्षीरान्न निवर्त्तत इत्यर्थः । परिस्पन्दः क्रिया सा मृत्येनुविधायिनी नामूर्ते सर्वगतईव्वरे संभविनी इति पन्वानः शङ्कते । क्रियानावेद्यादकारणामिति चिदिति । (४६०।१६) अपरिस्पन्दा अपि ज्ञानचिकीर्वापयत्ना आख्या । पदिवाच्यतया भवन्ति क्रिया ईव्तरहत्याभेसंधिना परिहारः । न विकल्पानुपपत्तेः । यदा च युगपदनेकानि द्वयाणि संहन्यते

तदाऽसाधारणकार्यव्यावृत्तेभ्यः संयोगेभ्यः इति।(४६१।८) असाधारणं कार्यम्-एकैकस्य तन्तुद्वयसंयोगस्य द्वितन्तुकं त-स्माद्यावत्तेम्यः संयोगभ्यः सह साधारणस्यैव कार्यस्य पटल-क्षणस्योत्पादादित्यर्थः । न केवलमुत्पन्नक्रियेषु क्रियोपरती द्रच्योत्पादः क चिदनुत्पन्निकियेष्विषि द्रव्येष्ववास्थितसंयोगेभवः पूर्वद्रव्योपरतौ द्रव्यान्तरोत्पाद इत्याह । एकावयविभागे स्विति । तुशब्देन पूर्वस्माद्त्पन्नोपरतिक्रयाविशेषो दर्शितः । किमक्रियावतामेव।रम्भो नेत्याह कानि चित्पुनरिति । अन्यत-रकर्पजात्रोदनात्संयोगाात्रीटत्ते कर्पाण इतरास्पेन् द्रव्ये कर्पानिर्ध-त्तिसमकालमेव द्रव्यं चीत्पद्यत इति तत्स्वाभाव्यात्मवर्त्ततइत्यदृष्ट-मिति । चेतनोऽप्ययं परानुग्रहस्यभावोऽपि वस्तुस्यभावमनुरुष्य-मानः कर्माद्मयानुरोधेन जगद्वैचित्र्यं विधत्ते। न चावद्यं दुष्कृते पुंसां प्रवृत्ति विहन्तीत्यर्थः । अद्यत्वेऽपि चेतनानां विचित्रस्व-भावत्वं दृष्टं सद्दसन्मध्यमानां जनानाम् । अथ नित्यमेश्वर्षे धर्मवैवध्ये न तद्धमाद्भवतीति। (४६४।३) ततश्रेश्वरस्यै-इवर्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यमित्वयुक्तं भाष्यमितिं भावः। परिहरति नित्यमिति ब्रमः। तस्य हि ज्ञानकियाशकी नि-त्ये इति ऐश्वर्यं नित्यम् । अणिमादिकं त्वनिसं तद्भिपायं च भाष्यकारस्य धर्मफळत्वाभिधानम् । प्रत्यात्मद्वात्तिधर्माधर्म-सिन्निचयाधिष्ठानं धृत्यात्मद्यत्तिसंकल्पानुविधायिन ईस्वरस्य ध-र्मस्य प्रयोजनिमति । अभ्युपेत्येद्दरघर्ममेतदुक्तं भाष्यक्रता। परमार्थतस्तु नेश्वरस्य धर्मसङ्गावे ममाणमास्त नित्याभ्यामेव ज्ञानिक्रयाशक्तिभ्यां सकलकार्योत्पादसिद्धेरित्याशयवानाह । न चेठवरे धर्मोऽस्तीति।

बुद्धिमत्त्रासद्यीत्मान्तरमिति । आत्मान्तरं शरीर्यन्त-

रमभिनेतमिति। स च शरीरसंबन्धो वर्तमानः केषां चिद्यया संसारिणां केषां चिद्तीतो यथा मुक्तानां शुक्रमहादादीनाम् । तदनेनेइवरेण बुद्धिमता सताऽवद्यं भाव्यं श्ररीरिणेति देइया-र्थः। नात्मान्तरं शरीर्यन्तरापित्यर्थः। कुतो गुणभेदात्। निः त्याश्चेदस्य बुद्धादयः कृतं शरीरग्रहणेन तदुःरादार्थेनेति भावः । नान्विदमेव बुद्धिमस्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः प्रबः र्त्तन इति । पक्षधर्मताबलात्तर्कसहायात्रित्यबुद्धिमस्वमस्य सि-द्ध्यतीत्यर्थः । प्रत्यर्थनियमासंभवादित्यादिना तर्कः प्रमाण-सहायो दर्भितः । एवं ताबहुणभेदनाशरीरित्वमीक्त्ररस्य दर्भितं न चैतस्य शरीरयोगो विकल्पमि सहतइत्याह। अथ बुद्धिमत्त-येति। (४६५।४) अतीतानागतवर्त्तमानविषया प्रत्यक्षेति। साक्षास्कारवतीत्यर्थः । न पुनरक्षपाश्रिता नित्यत्वात् । ७पलक्षणं चैतत् । नानुमानिकी चेति । नैन्द्रियकी नौपमानिकीत्यपि द्रष्टव्यम् । अक्किष्टंति । (४६६।४) क्रेशो अविद्या तदद्षितेत्यर्थः। मू-त्तिमदुद्रव्यसम्बन्धित्वादिति । संयोगित्वादित्यर्थः । तथा च न रूपादिभिव्यभिचारः । तथा च न रूपादिभिव्यभिचारः ।

एतावदाभिनेतमाचार्यस्य त्रयो हि खलु भावा जगित भवन्ति मिसद्धचेतनकर्तृकाः यथा मासादाद्दालगोपुरतोरणा-दयः। मिसद्धतद्विपर्ययाः। यथा परमाण्याकाशादयः। स-न्दिग्धचेतनकर्त्तृका यथा तनुगिरिमहीधरादयः। तत्र ममेयस्वा-द्वादिविमतिपत्तेर्वा साधकबाधकप्रमाणाभावे चेतनकर्त्तृत्वे संशयः। न च प्रसक्षानुपल्लावेश्वमात्रमत्र बाधकं भिततुमहिति । स्वभाविश्व-प्रकर्षिणां सतामपि मत्यक्षानुपल्लावेश परमाण्याद्वीनाम्। तथा च विवादाध्यासितास्तनुत्तस्महीधराद्य जपादानाभिज्ञकर्वका उत्पत्तिमस्वात् अचेतनोपादानस्वाद्वा यद्वत्यात्तिमद्वेतनोपादानकां

वा तत्सर्वप्रपादानाभिक्षपूर्वकं यथा प्रासादादि, तथा च विवा-दाध्यासितास्तनुतरुपद्दीघरादयस्तरुपाचथिति । न चैषापुत्पचि-मन्त्रमसिद्धम् । सावयवस्त्रेन वा महत्त्वे सित क्रियावन्त्रेन वा वस्त्रादिवत्तित्सद्धेः। न चैतावता वैनाशिकानां कर्मणा चेतनेन मीमांसकानां क्षेत्रक्षेन चेतनेन चेतनकर्तृत्वसिद्धेः पृथिव्यादीनां सिद्धसाधनं चैतन्ये ऽपि तेषाप्रपादानानभिक्षत्वात्। तज्क्षत्वे वा स एवास्माकमीद्वतरः ईदशमस्तु सिद्धसाधनं को हि हेशं विना न वाज्छितसिद्धिमच्छेत् । न च साध्यद्दीनो दृष्टान्तः। पटादीनामप्युपादानाभिक्षक्रविन्दादिकर्तृकत्वात्। अत एव न वि-रुद्धता हेतोः, एवं हि सा भवेत्, यद्यपादानानभिक्षर्त्वकाः पटा-दयो भवेयुः न चैतत्परेषामपि सम्मतम्।

स्यादेतद् अर्थाक्षिप्तस्य विशेषस्य शरीरादिमस्वादेः प्रमाणविरोधादिरुद्धता । यथा तृणादिविकारकारित्वादिप्रविद्धिमिनत्यत्र विह्नित्वाक्षिप्ततृणादिविकारोपयुक्तविह्नगतोद्भृतोष्णस्पर्शविरुद्धशितस्पर्शस्य प्रत्यक्षेणोपलम्भाद्धाधितो विरुद्धो हेतुः ।
तथा ह्यस्य क्षित्राद्युपादानादिविषयं ज्ञानमात्ममनःसिन्नकः
विश्वरीरादिकारणकं नासति तस्मिन् भवतीति तदननाक्षिप्तं, तश्चात्र
प्रमाणवाधितं, तिन्नहत्तौ च ज्ञानमस्य निर्वतेत उष्णत्वोद्भृतिनिहत्ताविव दाहको विह्नित्वश्यायइति । न । अञ्यापकिनद्वत्तावञ्यात्यानिद्वत्तरयोगात् । कारणं चेदञ्यापकं कार्यस्य इन्त इता तर्हि
व्याप्यव्यापकसंकथा । भवेदेतद्यदि क्षित्याद्युपादानज्ञानमप्यस्य
कार्य स्यान्नित्यं तु तदभ्युपेयत इति न शरीरादिनिद्यत्तावि निवचितुमहिति । अञ्यापकिनद्त्तरञ्याप्यस्यानिद्वत्तेरिति । अन्यथा
नाज्ञवान् मैत्र इति गोमानिव न स्यात्। न च बुद्ध्यादीनामिनित्यानां बहुळपुपळ्ववेर्निया बुद्धिरसम्भाविनीति सांप्रम् । न हि प्र-

त्यक्षाः पायसीया हिमकरकादयस्तद्भना क्रपादयोऽनित्या इति त-दारम्भकः परवाणुभिस्तद्वतैर्वा द्वपदिभिस्तथा भवितव्यम् । सदकारणतया तु नित्यतोभयत्रापि तुल्या । न च शरीरादिसः हभावेन ज्ञानस्य तत्र तत्रोपलम्भान्छरीरादीनां ज्ञानं व्याप्यमि-ति युक्तम् । स्वाभाविकसम्बन्धशालिता हि व्याप्यता सा चो-पाधिविरहे भवति, अस्ति च कारीरादिसहभावे ज्ञानस्योपा-धिः कार्यस्वम् । कार्ये ज्ञानं स्वकारणं शरीरादिनाऽतिवर्त्तते निश्यं तु तदातिवर्त्तमानमपि साहित्योपळम्भं न विरुणद्धि, तस्माद्यथा अनित्यः शब्दः उत्पत्तिमत्वात् घटवदिति भयुक्ते काश्चित्साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मत्रीचित्रयात्मत्यवतिष्ठेत, यदि घटसाध-म्योदुन्यत्तिपन्वादनित्यः शब्दः इन्त तस्मादेव क्रपादिमता तेन भाव्यम् , न चेदयं घटनाधर्म्येण रूपादिमान् एवमनित्योऽपि मा-भृदित्येवं च पत्यवतिष्ठमान उत्कर्षममजातिवादी पराजीयते-एवमेवंवाद्युत्कर्षसमजातिवादितया पराजेतच्यः साधम्र्यमात्रेणा-मयोजकेन मत्यवस्थानात् । तस्य च सर्वानुमानेषु सुलभतया सर्वानुमानोच्छेदापादकस्वात् ।

स्यादेतत्। उत्पत्तिमस्वमुपादानाद्यभिज्ञकर्तृपूर्वेकत्वमात्रव्यामं घटादिषु दृष्ठं तावन्मात्रमेव पृथिव्यादीनां गमयेद् नित्यसर्ववि-षयज्ञानवत्कर्तृत्वं तु कुतस्यम् । न हि तद्दृष्टान्तथामिणि दृष्टम् । अथ रूपायुपलब्धेः क्रियात्वेन चक्षुरायनुमानिप कथं, न हि च्छिद्दादयः क्रिया इन्द्रियादिसाधनाः तासां कुटारादिसाधनत्वा-त् । अथ दृष्टान्तधर्मिण्यदृष्ट्मपीन्द्रियसाधनत्वं पस्चर्मनावला-तिसध्यति । रूपायुपलब्धिगतं हि कियात्वं तदेव करणं गमयेद् य-दुपलब्धिनिर्वतनसमर्थं, न च कुटारादयः समर्थो इति पस्चर्मताब-लात्कुटारादिविलक्षणमदृष्ट्चरमिण चस्नुरायुपस्थापयतीति ? तदि-

२१स्०५म०]ईइवरोपादाननानिराक्तरणप्रकरणम् । ६०१

तरत्रापि समानम् । न श्वपिमयानियतदिग्देश्वीन्द्रवकानैन्द्रियकः त्रमस्थावरादिछक्षणकार्योत्पादयौगपद्ममसति सर्वविषयञ्चाने त-कित्यत्वे वा सद्धुमहिति, नो खल्बीद्दशं परमेश्वरविज्ञानं कार्यश्च-रीरादिकार्यं सम्भवति श्वरीराष्ट्रत्यत्तंः मागस्याचैतन्येन तत्माकानं छकार्यान्तरोत्पादायेश्वरान्तरकल्पनामसङ्गात् । एवं तत्माक्तत्मान् गित्यनेकार्छोकिककल्पनया वरं बुद्धिनित्यत्वं कल्पितम् । एतेन शरीरोन्द्रयनिन्यत्वकल्पना ऽपि मत्युक्ता । एतेन यदेकं ब्रुवते—

> "मिनिवेशादिमस्मर्वे बुद्धिमदंतु यद्यपि । पिनिध्येतमिनिवेशादेरेककारणता कुन" इति ।

तद्वि परिहृतम् । तेषां भामिध्येत्मर्वज्ञानिराक्रियामनोर्थो यदि पिशितत्रक्षुतः परमाणुत् क्षेत्रज्ञान् तत्सववेतान्या कर्पा-शयान् द्रष्टुवीश्वते, न चैतदास्ति । तस्मादतीन्द्रिवार्थदार्श्वनोऽ-स्मदादिविलक्षणा बहुवः कल्पनीयाः तद्वरमेक एव तास्वाः करुपनाळाघ शयेति । न च कादाचित्कपरिपाकादृष्यस्क्षेत्रज्ञ-षरमाणुमंयोगादेव तनुभुवनाहिकार्योपपत्तेः कृतं चेतनकर्तृक-स्वेनेति वाच्यम् । उत्पत्तिमन्वस्योपादानाद्यभिज्ञकर्तृकत्वेनो-षाधिविराहिणः स्वाभाविकप्रतिवन्धसिद्धेः । न चाचिक्राता-नामिन्द्रियमनसां ज्ञानोत्पादसाधनानामनिष्ठानस्य च बस्स-वृद्धिनिमित्तस्याप्यचेतनस्य क्षीरस्य स्वातन्त्रयेण पक्काः, वने विटपादिनां च विना प्रयत्नग्रत्पादस्य दर्शनाद्याभेचार इति सांप्रतम् । सर्वेषामेव तेषां विवादास्पदीभूगत्वेन पक्षानिक्षेपात् । न च शश्रृङ्गास्तितावद्नुपलाव्यविरोधादपक्षप्रमेता। धर्मिणो दर्शनान्धतया भगवतस्तद्विरोधानुपपत्तेः । अन्यया सर्वानुमान मोच्छिदमसद्गात् शृहस्य तु श्रशाशिरोवर्तिनो बत्मादिगतस्यव द-क्षेनाईस्वानुपरुद्धिनिराकृतस्य साधनानईत्यात् ।

स्यादेतत् । नोत्पश्चिमात्रं स्वभावप्रतिबद्धं बुद्धिमद्धेतुत्वेन, किं तु तदिशेषः, यदृरष्टेरक्रियादिशानोऽपि कृतबुद्धिरुत्पद्यते तस्य च दृष्टेः सोपजायते । यद् बुद्धिमञ्जाबानुविधायिभावाभावं दृष्टं घटादि च तथा न तुल्पत्तिपन्मात्रं तनुभुत्रनाद्यपि तस्य सद्धा-षासद्भावानुविधानाद्श्रेनात् । तदेतेन विद्येषेणोपाधिना प्रयुक्ताः बुद्धिमद्धेतुकत्वच्याप्तिम्रुपजीवदुत्पत्तिसामान्यं न तेन स्त्रभावप-विबद्धिमिति न तद्रमियतुमईतीति, अन्यथा धूममयुक्तां धूमध्वज-व्याप्तिमुपजीव्य पण्डुतादेः क्रमुदकपोतकादिगतादपि ध्रुपकेतु-नातुमानममङ्गादिति । अलोच्यते । इदमेव निपुणतरं भवन्तो निक्पयन्तु किं बुद्धिमदन्वयञ्यतिरेकानुविधानं विशेष आहो तद्दर्शनम् । यदि पूर्वपक्षः स बुद्धिमद्धेतुकत्वं तनुभुवनादीनामा-तिष्ठमानैरभ्युपेयतएव । न हि कारणं कार्याननुविहितभावामा-वमन्यो वक्तुपईसस्वीकात् । अथ दर्शनं न तर्द्धाक्रियादर्शिनः क्ठतबुद्धिसंभवः । य एव हि पटे। Sनेन बुद्धिमद्धेत्वन्वयव्यतिरेका-तुविधायी दृष्टः स एव तत्कार्यो न तु विपाणवर्ती । तज्जाती-यस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्भनाददृष्टान्वयव्यतिरेकानुवि-धानमपि तज्जातीयं तथेति चेत् । इन्तोत्पत्तिमद् घटादि बुद्धिः मदन्वयव्यतिरेकानुविधायीत्यन्यदपि तज्जातीयं तनुभुवनादि तथा भवइण्डेन न पराणुद्यते । घटजातीयमुत्पत्तिमद् बुद्धिम-त्पूर्वमिति चेत्। ननु प्रासादादि न तद्धेतुकं भवेत्। अघटजा-तीयत्त्रात् । अथ यङजातीयं बुद्धिपदन्वयव्यतिरेकानुविधायि दृष्टं तज्जातीयमेव।दृष्टान्वयव्यतिरेकमि बुद्धिमद्धेतुकम् । तिक मिदानीं कार्यजातीयं पासादादि बुद्धिमद्धेतुकं न दृष्टं येनोत्प-त्तिपत्ततुभुवनादि तथा न स्थात् । न खलु तज्जातीयत्वे कश्चि-द्विशेष इति । यत्त् मृद्विकारत्वेन वस्मीकस्य घटादिवत्क्रकाळ-

२१स्०५प्र०]ईववरोपादानतानिराकरणप्रकरणम्। ६०३

कार्यस्वं न भवति तत्कुम्भकारस्य मस्त्रानुपलम्भविरोधात्। अदृश्यचेतनपूर्वकत्वं तु तस्योपेयतप्व।

स्यादेतत् । नोत्वित्तमात्रमुपादानाभिक्षकर्त्तकत्वेन व्याप्तम् । अपि तु यदस्पदादिशक्यक्षानोपादानादि, न च तथा तनुभुवनाचुत्पत्तिपद्धि, तस्पाद् व्याप्तिविरहाञ्च तत्पूर्वकिपिति । तद्युक्तम् ।
जत्पत्तिपत्वतदुपादानाद्यभिक्षकर्तृकत्वयोः मथममन्वयव्यतिरेकाभयां व्याप्तौ सिद्धायां तदुपादानादिशक्यक्षानत्वकल्पनायाः कायक्षानिवये व्यवस्थापनात् । व्याप्तिबळेन क्षानसामान्यसिद्धौ
पक्षधमताबळेन तिश्चयत्वसिद्धिरित्युक्तम् । तेनोपाधेरनुष्त्रयमाणस्यानुपळ्वेधः स्वभावपतिबद्धमुत्पत्तिमस्वं नुद्धिपद्धेतुकत्वेन।
न च स्वभावपतिबद्धमुत्पत्तिपत्वं स्वसंबन्धिनपतीत्यापि वत्सर्यतीति शक्यं शिक्कृतुम् । तथा सति स्वभावहानिमसङ्कः ।

स्यादेतत् । न सर्वज्ञपूर्वकाः क्षित्यादयः प्रमेयत्वसत्वादिभ्यः घटादिवदित्यनुमानानि सन्ति प्रतिपक्षसाधनानीति सत्प्रतिपक्षतया प्रकृतमनुमानाभासम् । अत्रोच्यते । किमनेन सर्वप्रपूर्वकत्वं निष्ध्यते उतः ज्ञातृमात्रपूर्वकत्वं सर्वग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यदि पूर्वः पक्षः तदैकदेशदर्शिपूर्वकत्वं साधितं स्यात् ।
तथा चापमिद्धान्तः, न च शक्यमपि, न ग्रस्मदादिनाऽवीग्दर्शिना
शक्याः पृथिच्यादयः कर्तुं, ज्ञातृमात्रपूर्वकत्वे तु निष्ठ्ये घटादिभिव्यमिचारः । यचेश्वरो नाधिष्ठाता परमाण्वादीनामश्वरीदिभिव्यमिचारः । यचेश्वरो नाधिष्ठाता परमाण्वादीनामश्वरीदिन्वाद् मुक्तात्मवत् ऐश्वरं ज्ञानं न सर्वविषयम् आनित्यं चे
ज्ञानत्वात् अस्मदादिज्ञानवदित्यनुमानं तत्पक्षधर्मतासिद्धार्थमीर्वरमिद्धि तत्चुद्धिमस्वं चापेक्षमाणं तत्साधकप्रमाणाविरुद्धमारमानमेत्र तावश्वासादयितुम्हति मायेव तदिरोद्धुम् । न ग्रागंसानुमाने जगत्कर्तृत्वानित्यसर्वविषयन्नुद्धिमस्वच्यितरेकेण केवळ-

भिषरं साप्रयतः तथा च ताम्यां त्रिरुद्धं भवदनुमानं नेत्य-तुमहतीति सिद्धम् । बुद्धिबदिच्छात्रयत्नात्रपि तस्य नित्धौ सकर्तकत्वसाधनान्तर्गतौ वेदितव्यौ ज्ञानचिकीषीप्रयत्नममवा-यळक्षणस्वात् कर्तृत्वस्य, तेषां च परस्पराविनामावादन्यतरासिः द्ध।वितरयोः सिद्धेः । तदेवमुत्पत्तिमत्वादेव पक्षधर्मतासद्दायादेव-म्भूते परसिद्धिरित्युक्तम् । भवतु वातस्मादुवादानाद्यभिज्ञकर्तृक-श्वमात्रसिद्धिः परिशेषानुमान। चु व्यतिरेकसिद्धेर्विशेषसिद्धिः । त-था हि.तनुभुवनाद्यभिक्षः कर्त्ता नानिसासर्वेविषयबुद्धिमान तत्कतुं-स्तदुपादानाद्यनाभिक्रत्वमसङ्गात् । न् ह्यवंबिधस्तदुपादानाद्याभिक्रो ष्ट्रः यथाऽस्पदादिः तदुपादानाद्याभिद्मश्रायं तस्मात्तयति । नो ख्रत्छ परमाणुभेदान् प्रतिक्षेत्रज्ञसमबायिनश्च कर्माञ्चयानन्यः दा-को ब्रातुस्ते तादशादीववरादिति प्रपश्चितमधस्तात् । परपुरुष-समबेतावि धर्माधर्माविधिष्ठातुं शक्कोति सम्बन्धःद् न हि सा-भारसंयोगसमनायात्रेव सम्बन्धी संयुक्तसंयोगिसमनायस्यापि तद्भावात् । संयुक्ताः खल्बीदवेरण परमाण्वादयः तैश्च क्षेत्रज्ञाः तत्समत्रेतौ धर्माभर्माविति संयुक्तसमवायो वा क्षेत्रक्केनदवरस्य संयोगात् अजसंयोगस्याप्युपपादितत्वात् । धर्माधर्मौ परभाणुन्ताः स्वधर्मोपग्रहपन्तरेणापि चेवनरः स्वकार्याभिमुखान् करिष्यति विषविद्याविदिव विषदाकळं क्रियारम्भाभिमुखम् । एतेन चेत-नोपादानस्वमपि न्यारुपातम् । वार्तिकक्तता द्वालक्षणतया चेतः नत्वं हेतुरुक्तः । उत्पत्तिपत्वादयोऽपि हेतव ऊहनीयाः इमं च भ्यायमाम्नाय उपाद्धलयति ।

'एतस्य वाडक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः' 'द्यावापृथिबी जनयन् देव एकः' 'तदैक्षत बहुस्यां भजायेये'स्यादिः। स्मृतिश्च भवति।

'अक्को जन्तुरनीकोऽयमात्मनः स्रुल्दुःखयोः ।

२१-२५सू,६-७म.आकस्मिकत्वसर्वनित्यक्तनित्राकर्णम०६०५

ईव्यरपेरितो गच्छेन्स्वर्गं वा इत्रश्चमेव वा'
अकारणत्वेन चेद्वरज्ञाननित्यतां दर्भयति श्रुतिः
'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पद्मयत्यचक्षुः स श्रुणोत्यक्तणः
स वेचि विद्यं न हि तस्य वेचा तमाहुरान्यं पुरुषं पुराण'
मित्यादिका।

एतयैवाशरीरित्वं दार्शितं भवति । परिशिष्टं तु वार्त्तिककुताः स्वयमेव भपाञ्चतमित्युपरम्यते ॥ २१ ॥

कण्टकादीनां संस्थानविशेषवतां निमित्तादर्शनेनानिमित्ततां मन्दानस्तेनेव दृष्टान्तेन शरीराद्दीनामपि संस्थानभेदवतामनिमि-त्ततां मन्दानः पूर्वपक्षयति ।

अति मिस्तत इति । अदृश्यमाननिषित्तानां शरीरकण्टका-कादीनां पक्षनिक्षेपात् पक्षेण व्यभिचारानुद्धावनात् । उद्धावने वा सर्वानुमानोच्छ्दमसङ्गात सर्वत्र तस्य मुलभत्वात् । उभयसि-द्धेन निषित्तवत्पटादिदृष्टान्तेन संस्थानभेदवस्वात्कण्टकशरीरादी-नामपि निषित्तवस्वमिति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

सिद्धान्त्येकदेशिमतमुद्धान्य द्वयति । अपरे स्विति (४६८।९) ॥ २३ ॥

स्वयं वार्तिककारः कण्टकादीनामनिमित्तां तिकल्प द्-वयति । कण्टकादीनामनिमित्तं जन्मेति । प्रति-पाद्यप्रतिपादकन्यायस्योति । (४६९।२) प्रतिपाद्यः पु-कषः कर्वः, प्रतिपादकश्च पुरुषः कर्ताः, कर्तृकर्मणी च कारकेः, कारकं च क्रियाया निमित्तिपिति प्रतिपाद्यपतिपादकविषयो न्यायः स चायमनिमित्तं श्ररीरादीनां जन्मेति प्रतिजानाने-नानेनाभ्युपेयते । अन्यथा ते मूकतैव स्यादिति । तदिदमुक्तं सर्थे चानिमित्तं प्रतिपादयसि चेति व्याह्तम् । न के- वलं प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायाभ्युपगमादितो ऽपीत्याह । वा-क्योपादानाचिति । प्रतिपादननिभित्तं वाक्यमुपादत्से अभिधत्से चानिमित्तं सर्वामिति व्याघात इत्यर्थः । तथा ऽप्यन्यत्रधर्मा-सिद्ध इति । अन्यतरेण साध्यधर्मेणार्शनमित्तत्वाख्येनासिद्धो-ऽनिमित्तत्वस्यवासिद्धः । ननु प्रतिवादिनो वाद्धात्रेण न सिद्ध-मसिद्धं भवत्यतिमसङ्गादित्यत आह । संस्थानिकशेषवत्त्वस्य भावात् । पटादिदृष्टान्तेन कण्टकादीनां सनिमित्तकत्वस्य मा-माणिकत्वेन वाद्धात्राद्दिदिशाते । कस्मात्युनः पूर्व पक्षः स्वयं सूत्रकारेण न निराकृत इत्रत आह भाष्यकारः स खल्वसं वादो ऽकमिनिमितित्त इति ॥ २४ ॥

अन्ये तु मन्यन्ते ।

सर्वमनित्यसुत्पत्ति विनाश्च भंकत्वादिति । हेतोर्ग-कत्वं दर्शयितुं पृच्छति । किमनित्यमिति । उत् यस्य कदा चिद्रावः । हेत्वर्थं विष्टणोति उत्पत्ताति । यद् उत्पत्तिधर्भः कर्मनुत्पन्नं नास्ति तद् उत्पन्नं चास्ति विनाशधर्मकं च विनष्टं नास्ति अविनष्टं चास्ति तस्मात्पूर्वापरयोः कालयोरमानान्मध्ये च भागात्सिदं कदाचिद्रावलक्षणमनित्यत्वप्रत्पत्तिविनाशधर्मकः त्वादिसर्थः । साध्यधर्मेक्षपं पृच्छति किं पुनिरति । उत्तरं भौनित्कं चेति । अत्र तावत्स्त्रयं वार्तिककार उत्तरमाद्द । सर्वमः नित्यमिति सुत्रस्य दृष्टान्तार्थत्वादिति । (४७०।१) अर्थशान्त्यमिति सुत्रस्य दृष्टान्तार्थत्वात् सुत्रस्य प्रतिक्षाहेत्यस्य प्रतिक्षाहेत्यस्य परस्य । न दृष्टान्ति विनाहेतुः प्रतिक्षातार्थस्य गमको यत इसर्थः। प्रदेव विभनते सर्वमनित्यमिति । निराकरणान्तरमाद्द उत्पत्ति विभनते सर्वमनित्यमिति । निराकरणान्तरमाद्द उत्पत्तिवाद्यमिति ॥ २५ ॥

् सिद्धान्त्येकदेशिमतसुपन्यस्य द्वयति ।

२८-३२स्.७-८प. सर्वानित्यस्यनित्यस्यनिराकरणप्र० ६०७

ा नानित्यतानित्यत्वादिति ॥ २६ ॥ २७ ॥

परमितद्वानं सूत्रोक्तमाह । अयं खिल्वित । अथोष्यते न षयं सर्वमित्यं साध्यामो अपि तु यस्य यस्यानित्यता ना-मास्ति धर्मस्तत्सर्वमिनित्यमिति । ततश्चाक्ताशादीनां नित्यत्वे अपि नास्मत्पक्षसितिरिति तदेतिसद्धसाधनेन दूषयति । अनित्य-ताभाषाच्य सर्वमानित्यमिति न दोष इति । (४७१।६) यस्य सन् धर्मास्वं तद्योगादनित्यः स्यात्स एव कदाविक्षा-स्तीत्यत अ।ह । अनित्यत्वं नाम धर्मः सो असित धर्मिणि न भवतिति । स्यादेतद् उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वावगता-वित्यत्योगाद् घटादि भवत्विनत्यं तेनैव दृष्टान्तेन सन्वादा-काशादयो अपि भविष्यन्त्यनित्या इति देशयति । अथ पुनिरित्ति परिदर्शते । तस्याप्युत्तरपदिसद्धौ तत्पदार्थस्य नित्य-त्वस्य सिद्धरिति । तस्याप्युत्तरपदिसद्धौ तत्पदार्थस्य नित्य-त्वस्य सिद्धरिति । २८ ॥

अयमपर एकान्तः--

सर्वे नित्यं कस्मात्पश्चमृतानित्यत्वात् । पश्चभ्तात्मकं खल्बेतद् गोघटादिकार्यमुपलभ्यते व्यपदिशन्ति हि मृद् घटो मृ-च्छरीरमिति । भूतानि च नित्यानि तेषामुच्छेदस्य नैयायिकर-नभ्युपगमात । तेन भूतानां गोघटादीनां नित्यतेति पूर्वः पक्षः॥२९॥

भूतेभ्यो भौतिकानि मिश्वानि न हि परमसूक्ष्माः परमाणवो गोघटादयः । परमाणुवत्तेषामतीन्द्रियत्वे सर्वाग्रहमसङ्गादित्युक्तं द्वितीये ऽध्याये । तस्माद्ग्रहणाग्रहणविरुद्धधर्माध्यासयोगादन्ये भौतिका भृतेभ्यः । तथा च तेषामुत्पत्तिविनाशकारणोपळक्षेने नित्यत्वं भूतनित्यत्वे ऽपीति सिद्धान्तमाह ।

नोत्पत्तिविनादाकारणोपलब्धेरिति ॥ ३० ॥ भूतसारूप्येण तादात्म्यं मन्यमानः पुनरपि पूर्वपक्षवाद्याह । तस्त्रक्षणावरोधाद्रोघटादीनां भृतनित्यखेन निरुपस्वा-प्रतिषेधः॥ ३१ ॥

भूतताम्यं गंध्यदादीनां भूतकार्यत्वे ऽप्युपपद्यमानं न भूता-त्मकत्वमवगमयतीत्याश्चयवानाइ।

नोत्पित्तत्कारणोपलब्धेरित ।(३२) अपि च ययुःषः चिविनाशो न भावानां वस्तुसन्तौ कथं प्रेक्षावतामभिमतोत्पित्तकाः रणे ऽनिभमतविनाशकारणे च तद्धिनां प्रष्टितिरित्याह । उत्प-चिविनाशकारणेति । अपि चाब्यापको हंतुरित्याह । शब्दः कर्मबुद्धादीनां चाव्यासिः। अव्यापकश्चानैकान्त उत्तः। पक्षो हि सर्व नित्यमिति। (४७१०) तस्मिन्सत्वासम्बाभ्या-यनेकान्तः नैकः सन्वासन्वच्छाणो ऽन्तो ऽस्येयनेकान्तइति । तदेतद्वात्तिककारो वस्यत्यर्थद्षव्या पश्चस्यान्तद्वये ऽवस्थानादिति । हतोरन्तद्वये सन्वासन्वस्थे पश्चस्यावस्थानादिति योजना ।

असित बाधके मिथ्यात्वकल्पनायामितमसङ्ग इसमुपर्ध का-ङ्कानिराकरणाभ्यामाइ स्वप्नविषयेत्यादि । भाष्योक्तमर्थमु-क्त्वा स्वयं बार्तिककार आह । सर्वस्य चेति । घावचेन प्रतिपाद्यत्वइति । मिलपादनेन क्रियत इत्पर्थः । दोषमितरो-हितार्थम् ।

तदेवं सांख्यानां मतमपास्य स्वायम्भुवानां मतमपाकर्तुमुपन्यस्यति। अपरं सर्वे नित्यमित्यन्था वर्णयन्ति। विविधः
स्वत्वयं वर्षिणः परिणामोधर्मळभणावस्थारूपः तद्यथासुवर्णं धर्मि
तस्य परिणामो वर्धमानरुवकादिः धर्मस्य तु छक्षणपरिणामोऽनागतादि । यदा स्वत्वयं सुवर्णकारो वर्धमानकं मङ्कत्वा रुचकं रचयति तदा वर्धमानको वर्षमानछक्षणं हिन्बाऽतीतछक्षणमापद्यते रुवकं त्वनागतछक्षणं हित्वा अर्चमानतामापद्यते

११-३६-स्०९म०] सर्वपृथश्का निराकरणामकरणम् । ६०९

पत्तमानतापम एव तु रूथको नवपुराणधायमापण्यमानो डव-स्थापरिणामवान् भवति । नवपुराणावस्याश्च बर्त्तमानस्यन-णाश्रया लक्षणपुरिणामाः सो ऽयं त्रिविधः परिणामो धर्मि-णः धर्मलक्षणावस्थाश्च धर्मिणो भिन्नाश्चाभिन्नाश्च । तथा व ते वर्म्यभेदाश्चित्याः भेदाचोत्पत्तिवनाश्चविषयत्वमिन्युभयमुपप-सम् । नतु पद्मपत्रनायधर्मकत्वं धर्मिणां इन्तोत्पत्तेः प्राक्तेषा मसत्वाद्विनाशाचोर्द्धमसत्वात्कथं सर्वनित्यत्वसिद्धिरित्यत् शाद्य यच्चोपजायने तत्रप्रागण्युपजनाद्यस्ति । धर्मिक्षपेणेति शेषः । निराकरोति ।

न व्यवस्थानुपपत्तेः (स्न. ३१) ॥ उपजनापाययोः स्वरूपतः काळतो विशेषतः सम्बन्धितो ऽनागतलादिव्यवस्थाः नुपपत्तिरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति न तावद्भदाभेदौ परस्परपः रीद्वारव्यवस्थिनधर्मावेकत्र समाविश्वतः । तस्मादुपजनापायव्यः वस्थाये भेदं धर्मलक्षणावस्थानां धर्मिण इच्छता तेषामनिव्यत्व-मभ्युपेतव्यं, सांख्यवत्सकार्योभ्युपगमेन तु निव्यत्वव्यवस्थापवे बार्चिककार आह । यच्च निवर्त्तते तान्निष्टुक्तमप्यस्तीति बुवाण इति । सुगमम् ॥३२॥

अपमप्यत्य एकानतो बौद्धानां सर्व पृथक् कस्माद् भावस्त-क्षणपृथक्तवास् । न क्षाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम किं चिद्रस्ति नाम्यवयवातिरिक्तः कश्चिद्रस्यवयवीति सौत्रान्तिका बेभाषि-काश्च प्रतिपेदिरे ॥ ३४ ॥

ताभिराकरोति । नानकलक्षणैरेकभावनिभ्यक्तेः (सू. १५)॥ अनेकविषै- र्श्वभणैः सम्बद्धस्यैकस्यः भावस्य घटादूरवयविनो निष्पत्ते-रिति॥ ३५॥

अथापीति । अपि चेत्यर्थः । अणुसमूहे चागृह्या-माणइति । परमहरूमत्वेनातीन्द्रियत्वादित्यर्थः । अथाप्येतद-नूक्तमिति । अपि च भावळक्षणपृथक्कादिति हेतुमुक्का बाँद्रेन पश्चादेतदुक्तं, किं तदुक्तमित्यत आह । नास्त्येको भावो प्र-स्मात्ससुदाय इति । एतदनुक्तं द्वयति । एकानुपपक्तेर्ना-स्त्येव समूहः । अनुक्तं विद्यणाति । नास्त्येको भावो पस्मात् समूहे भावद्याब्दप्रयोगः । अस्य द्वणं विद्यणोति । एकस्यानुपपक्तेरिति । एतत्मपञ्चयति एकसमुच्चयो हीति । नास्त्यंको भाव इति यस्य भावस्यैकत्वप्रतिषेषः प्रतिज्ञा-यते समूहे भावज्ञाब्दप्रयोग इति बुवता स एवाभ्यनुज्ञा-यते । ननु समूहो ऽभ्यनुङ्गायते न त्वेको भाव इत्यत आह । एकसमुच्चयो हि समूह इति । तदनेन प्रतिङ्गाया हेतो-व्याघात उक्तः। संप्रति प्रतिङ्गाया हेतुना व्याघात इत्याह समूहे भावज्ञाब्दप्रयोगादिति चेति ।

वार्त्तिकम् । अस्य प्रयोग इति । (४७५९) कुम्भशब्दो
ऽनेकविषय इति प्रमार्थिकानेकविषयः काल्पनिकं तु कुम्भस्यैकत्वं न वार्यते तथा चैकपदिमत्येकपदेन व्यभिचारः तस्यापि पारमार्थिकानेकविषयत्वादित्यर्थः । स्यादेतद् घटादिशब्देभ्यो
क्पादीनां बुध्रादीनां च बहूनामवगमात् कथमेकार्थतेत्यत आह । आधाराध्यभावति । यदि नानार्थता ऽपि भवति घटादिशब्दानां तथा ऽपि प्रत्येकमेकत्वं तदर्थानामशवयापहविभिति
न पूर्वपक्षिणो ऽभिमतसिद्धिति । उपेस तुच्वते अनेकार्थत्वमण्यत्र न सम्भवतिति । समृहे भदस्य चानवस्थादि-

ति। (४७६।१९) यदि समुहमात्रमेव न त्वेकं कि चिद्रस्ति तथा सित घटलक्षणे समूहे भेषमाने नाल्पतरतमादिभेदः प्रतीयत घटा-दिकपाळ शर्कराचूर्णपरमाणूनां समूहत्वेनानन्तावयवत्वादयं महान्यसल्पोऽल्पतर इति विभागो न स्यात् । तस्मादनेन तारतम्यं समर्थयमानेन कि चित् समुहनिहृत्तिर्वाच्या न चासावसमूहमेक मन्तरेणत्येको ऽभ्युपेयतहत्यर्थः । उक्तपर्यमविद्वाम् शङ्कते । अथ मन्यसङ्गि ।(४७७।५) रूपादीनां समुद्राय इति चत्रवारि चा इञ्याणिति चावान्तरदर्शनभेदिववक्षया द्रष्ट्रव्यम् । उक्तार्थदः श्रीनेनोत्तरम् । एत्रस्मिन् चै दर्शन इति । अथानन्तं समुद्रायं प्रतिच्यमङ्गि निराकृतस्यापि पुनराशङ्का आगमविरोधमापाः पितुम् । एकानुपपत्तौ नानेकोपपत्तिरिति । यत्तदनेवमुक्तः भेतन् त्याज्यमिति । शेषं भाष्यञ्याख्यया च्याख्यातम् ॥३६॥ सम्पति श्रूयतावादिनमुत्थापयति । अधमपर एकान्तः॥(४७८ १)

सर्वमभाव इति प्रतिहा । अत्र हेतुर्भावे िवतरेतराः
भावसिद्धेरित । सर्विषदं प्रमाणप्रमेयप्रमितिरूपप्रभावस्तुच्छम् । भावे िवतरेतराभावसिद्धेरिति । वार्तिककारो व्याच्छे असत्प्रत्ययभावप्रतिषेधाभ्यां भावद्याच्द्रसामानाधिकरः
एवात् । प्रमाणाद्यः खल्वभी परस्परानात्मकतया असदिति
प्रत्ययस्य नत्रश्च गोचरा इत्यनुभूयन्ते अतस्तद्वाचिनां शब्दानां
तत्सामानाधिकरण्यं ततः प्रमाणादयो ऽसन्तः अनुत्पन्नप्रध्वस्तयः
वत् । अपि चापी भावा नित्याअनिया वा नित्यत्वे सर्वसामध्येः
रिहतस्यासस्त्वम् । न हि नित्यं क चित्कार्यज्ञयते क्रमाक्रमानुषपचिरित्युक्तम् । अनित्यत्वे तु विनाशस्त्रभावाश्चेद् द्वितीयादिक्षणइव प्रथमक्षणे ऽपि न स्युः। सन्ते वा नामी विनाशस्त्रभावाः
अतत्स्वभावस्वे वा क्षणान्तरेऽपि न विनश्ययुः । मो खलु नीळं

र्छक्षणैः सम्बद्धस्यैकस्य भावस्य घटाद्रेरवयविनो निष्पत्ते-रिति ॥ ३५ ॥

अथापीति । अपि चेत्यर्थः । अणुसमूहे चागृह्यः माणइति । परमह्द्यस्वनातीन्द्रियत्वादित्यर्थः । अथाप्येतद्-नूक्तामिति । अपि च भावळक्षणपृथक्कादिति हेतुमुक्का बाँद्धेन पश्चादेतदुक्तं, किं तदुक्तमित्यत आह । नास्त्येको भावो घ-स्मात्मसुदाय इति । एतदनुक्तं द्वयित । एकानुपपक्तेनी-स्त्येव समूहः । अनुक्तं विद्यणाति । नास्त्येको भावो पस्माद् समूहे भावदाब्दप्रयोगः । अस्य द्वणं विद्यणोति । एकस्यानुपपर्त्तारिति । एतत्मपञ्चयति एकसमुच्चयो हीति । नास्त्येको भाव इति यस्य भावस्यैकत्वप्रतिषेधः प्रतिज्ञा-यते । ननु समूहो अभ्यनुङ्गायते न त्वेको भाव इत्यत आह । एकसमुच्चयो हि समूह इति । तदनेन प्रतिङ्गाया हेतो-व्याघात उक्तः। संप्रतिप्रतिङ्गाया हेतुना व्याघात इत्याह समूहे भावदाबद्ययोगादिति चेति ।

वार्त्तिकम् । अस्य प्रयोग इति । (४७५।९) कुम्भशब्दो
ऽनेकविषय इति प्रमार्थिकानेकविषयः काल्पनिकं तु कुम्भस्यैकत्वं न वार्यते तथा चैकपदिमत्येकपदेन व्यभिचारः तस्याः
पि पारमार्थिकानेकविषयत्वादित्यर्थः । स्वादेतद् घटादिशब्देभ्यो
स्पादीनां बुध्नादीनां च बहूनामवगमात् कथमेकार्थतेत्यत आइ । आधाराध्यभाचेति । यदि नानार्थता ऽपि भवति घटादिशब्दानां तथा ऽपि प्रत्येकमेकत्वं तदर्थानामश्वयापह्वमिति
न पूर्वपक्षिणो ऽभिमतसिद्धिरिति । उपेस तुच्वते अनेकार्थत्वमप्यत्र न सम्भवतिति । समूहे भेदस्य चानश्रस्थादिः

ति । (४७६।१९) यदि समुद्दमात्रमेव न त्वेकं कि चिद्दित तथा सित घटलक्षणे समुद्दे भेद्यमाने नाल्पतरतमादिभेदः प्रतीयत घटा-दिकपाळ शर्कराचूर्णपरमाण्नां समूद्द्देनान-तावयवत्वाद्यं यहा-नयम्ब्रोऽल्पतर इति विभागो न स्यात् । तस्मादनेन तारतम्यं समर्थयमानेन क चित् समुद्दिनहित्तिर्दाच्या न पासात्रसमूद्देक मन्तरेणत्येको ऽभ्युपेयतदृश्यर्थः । उक्तमर्थमविद्वाम् शङ्कते । अध्य मन्यसद्दि ।(४७७।५) रूपादीनां समुद्दाय इति चत्यारि वा इत्याणीति चावान्तरदर्शनभेदिववक्षया द्रष्ट्व्यम् । उक्तार्थरः श्रेनेनोत्तरम् । एत्रस्मिन् चै दर्शन इति । अध्यानन्तं समुद्दायं प्रतिचारम् । एत्रस्मिन् चै दर्शन इति । अध्यानन्तं समुद्दायं प्रतिपद्यसद्दि निराकृतस्यापि पुनराशङ्का आगमविरोधमापा-धितुम् । एकानुपपक्तौ नानेकोपपक्तिरित । यत्तदनेक मुक्तः भेतन् त्याज्यमिति । शेषं भाष्यव्याख्यमा व्याख्यातम् ॥६६॥ सम्पति शून्यतावादिनमुत्थापयति । अध्यमपर एकान्तः॥(४७८।१)

सर्वमभाव इति मित्रा । अत्र हेतुभी विदिवतरेतराभावसिक्रेरित । सर्वमिदं प्रमाणप्रमेयप्रमितिक्ष्पमभावस्तुच्छम् । भाविदिवतरेतराभावसिद्धेरिति । वार्तिककारो व्याच्छे असत्प्रत्ययभावप्रतिषेधाभ्यां भावदाव्दसामानाधिकरएवात् । प्रमाणादयः खल्वमी परस्परानात्मकत्या अमिदिति
प्रत्ययस्य नवश्च गोचरा इत्यनुभूयन्ते अतस्तद्वाचिनां शब्दानां
सत्सामानाधिकरण्यं ततः प्रमाणादयो ऽसन्तः अनुत्पन्नप्रध्वस्त्यदः
वत् । अपि चामी भावा नित्याअनिसा वा नित्यत्वे सर्वसामध्येरिहतस्यास्वम् । न हि नित्यं क चित्कार्यज्ञप्रयते क्रमाक्रमानुषपचेरित्युक्तम् । अनित्यत्वे तु विनाशस्वभावाश्चेद् दितीयादिक्षणइय प्रयमक्षणे ऽपि न स्युः। सन्ते वा नामी विनाशस्वभावाः
अतत्स्वभावन्ते वा क्षणान्तरेऽपि न विनश्चयेयुः । मो खलु नीक्रं

स्वकारणादुवजातं जातु कारणसदस्ते।पि वाक्यं पीतं कर्जुविति विनाशस्त्रभावकत्वमकामनाषि अनित्यानध्येषितव्यम् । तस्पा ज्ञावानां शुन्यतेव पारमाथिकी कल्पनया त्ववस्तुसवा सन्तइवा-बभासन्तर्ति युक्तपुरवर्षायः । तथा च सर्वे भावा इति । सर्वे भावबाद्या इत्यर्थः । त्रयोगश्च सर्वे भावबाद्या असिद्धयाः असरवरययमतिवेधाभ्यां सामानाधिकरण्यात् । अनुत्वज्ञप्रध्वस्तप-टबाब्दवत् । अत्र ताबदुत्सूत्रं भाष्योक्तं दूषणं वार्त्तिककार आह । प्रातिशापदयोः प्रातिशाहेत्वोश्च व्याचात इति । अभि-मविभक्तिकत्वमधिकार्थकविभक्तिकत्वं न त्वभिन्नविभक्तिक-स्वमेव, भिन्नविभक्तिकानामपि सामानाधिकरण्यात । यथा चैत्रः पठनीति । यथा च न स्वां तृणायु मन्यइति । नासनि तरप्रस्थयन भवितुमिति । न ह्यसन्तासन्निरूपारुयं सर्वमिति वा भाव इति वा ऽभिधानस्य गोचरः उपपादितं हि द्वितीय-सूत्रएव यथा उमद्वा अनिर्वचनीयं वा न ख्यातिगोचरो अपि तु सदेव सदन्तरात्पना, तथा च कुतो ऽत्यन्तासतः करपनागो-चरत्वमपीति । श्रीषं माष्यइति । प्रतिहाहेतोव्याधातो भाष्ये प्रपश्चित इति ॥ ३७ ॥

उत्सूत्रमुक्का भाष्यकारः सौत्रं दृषणं वक्तुवाह । स्त्रेण चाभिसम्बन्धो दृषणस्य ।

न स्वभावसिकंभीवानाम् (स्त. ३८)॥ सर्वपभाव इति नास्ति। कस्पात्स्वभावसिकंभीवानां स्वभावो धर्मो द्रव्यादीनां सदादिः। अय वा स्वभावः स्वक्षं भा-वानां येनापी भावाः स्वभावाद्यावर्त्तन्ते। षद्वा अमित्रिति प्रत्यवस्य गव्यक्कात्मनेति विशेषणात्। अगौरित्यस्य गां परि-हत्यात्वादिभिः संबन्धाद्वोभावसिक्केरेबम्ब्बादिब्बपीति स्वभाव-

सिद्धभावानां नाभाव इत्वर्थः । न स्वभावसिद्धरिति सूत्रमनूख बार्तिकारः स्वक्रपमात्रेण व्याख्याय प्रश्नपूर्वकं तात्पर्थमस्य दर्भयति। पूर्वसूत्रस्यति। (४७९।५) कश्चस्वभाव-इयादिना सिखो भाव इत्यन्तेन सूत्रस्य व्याख्यानत्रयं भा-व्यकारीयं बार्चिककारो दर्शयति । सामान्यो धर्मः समानो निस्यत्वादिरित्यर्थः । पश्चपूर्वकमसत्मत्ययमतिषेधसामानाधिकर-ण्यं भावस्योपपादयति। कथं तहीति। (४८०।२) असञ्जब्दः ख-ह्वभावविद्योषणं सदेवाभिधत्ते एवमसत्प्रत्ययो ऽप्यभावविद्याषणं सदेवालम्बते यथा शुक्रशब्दः शुक्रगुणविशिष्टे पटे वर्तते तथा चा-सत्प्रस्ययाभिधानयोरूपपन्नं भावनाचिना पदेन सामानाधिकरण्यः मित्यर्थः । भावश्च कश्चित्रित्यः कश्चिदानित्यः तत्र नित्यस्या-र्थक्रियाकारित्वमुपपादितं क्षणभङ्गभङ्गएव । अनित्यो ऽपि न विनाशस्वभावो भावः किंत् स्वकारणादयं सत्स्वभावो जातः कारणान्तरात्तु विनव्यति । यतुक्तं नीळं शक्यं न पीतं कर्त्तुपि-ति । तत्र ब्रूमः शक्य एव नीकः पटः पीतः कर्तुम् आमध्यामो घटो बह्विसंयोगाद्रकाः । अथ नीकत्वं न पीतत्वं शक्यं कर्त्तुं ननु भावो ऽपि नाभावः कर्ज्व शक्य इति । यथैव कुम्भाधिकरणे इयामरक्तत्वे पर्यायेण भवतः एवं कपाछाधिकरणी कुम्भभावा-भावावित्यदोषः ॥३८॥

स्वभावसिद्धेरिति यदुक्तं तदाक्षिपति शून्यवादी ।

न स्वभावसिक्तिरापेक्षिकत्वास् ॥ (स्त. १९)॥ सर्वे एव हि भावा भिन्नस्वभावा भिन्नत्वं च तेषामन्यापेक्षम् । तथा हि नीळं भिन्नं पीताद्यपेक्षया न तु स्वभावतः एवं इस्व-त्वदीर्घत्वपरस्वापरत्वपितापुत्रत्वादयः परस्परापेक्षा द्रष्ट्रव्याः। यश्व परापेक्षं तम्र स्वाभाविकं यथा जपाकुसुमापेक्षं स्फटिकस्य रक्त-त्विमत्याक्षेपार्थः ॥ ३९॥

समाधत्ते ।

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ (सु. ४०) ॥ तद्याचष्टे बदी-ति । ननु यद्यनेन क्रमेणोभयाभावो भवति भवतु सिद्धमेत्र नः समीहितिगत्रत आह । अपेक्षायामनपेचायां चेति । परिः माणभेदो हि दीर्घत्वं हस्वत्वं च स च भावानामीत्पत्तिकः केव-छं तस्यातिश्वयानितश्चयौ परस्परप्रहणाधीनौ । तथा हीक्षुबहेर्ने-णुयष्टितो हस्वत्वं पूर्वसंख्यायोगिहस्तपशिमतत्वमनतिश्चयः वेणु-यष्ट्रदींघेत्वमतिश्वयः परसंख्यायोगिहस्तपरिमितत्वं तश्चदं मतिः योगिनिरूपणाधीननिरूपणम् , न तु प्रतियोग्यधीनोत्पत्तीति, न बस्तुधर्मो ऽयं परापरापेक्षः । भिन्नत्वं च भेदः स च बस्तुविद्ये-षणं नोत्पत्ती बस्त्वन्तरमपेक्षते किं तु स्वनिद्धपणे । एवं पितृत्व-मपि व्यवस्थिता जनकशक्तिरेव सा जन्यनिरूपणाधीननिरूपः णा न तु तद्धीनोत्पत्तिः । विपश्चितं चैतद्स्पाभिर्वद्यातस्वप-रीक्षायाम् । परत्वापरत्वादयस्त्वपेक्षाबुद्धिनिमित्ततया परापेक्षो-त्पिका अपि कोकयात्रां वहन्तो न शक्याः प्रसाख्यातुम् । न चैतावता तदिशकरणं भावो न निरपेक्ष इति सर्वमबदातम्। स्यादेतत् । अपेक्षामात्रमेव दीर्घन्वादयो मनिष्यन्ति क्रुतमेषां व-स्तुस्वभावेनेत्यत आह । स्वभावसिद्धौ चासत्यामिति। (४८१।१) अपेक्षा सामध्यमपेक्षापयोजनयोगः । स्वयं वार्तिकः कारो द्वणान्याह सर्वधा चायं व्याहत इति । निगद्व्या-रूपातम् ॥ ४० ॥

चत्रमुत्रावतारपरं भाष्यम् । अधैते संख्यैकान्तवादाः संख्या एकान्तो येषु बादेषु ते तथोक्ताः । अय ग्रुन्यतावादानन्तरं

ते परीक्ष्यन्तइत्यर्थः । तत्र प्रथमं ब्रह्मादैतग्रुत्थापयति । सर्वे मेकं कुतः सद्विद्योषात् । इदमस्याकृतम् । न तावद्यं नामरूपश्रमञ्जः मकाशाद्धिसः सन् भकाशितुपहति । जदस्य स्वयंभकाशासंभ-बात्। न च मकाशयोगात्मकाशतइति युक्तम्। न खल्यान्त-रेण प्रकाशेनास्य कश्चिद्योगः संभवति । विषयविषयिभावः सम्बन्ध इति चेन्न । तत्राकिंचित्करस्य विषयित्वासम्भवात् । न त्रार्थे शानं फलं जनयतीति सांप्रतम् । अतीतानागतयोरर्थयो-स्तदसंभवात् । न च न तयोविंत्रयभावः । तस्माज् ज्ञानाद्धिष-स्य नामक्पप्रपश्चस्य नं प्रकाशसम्भव इति ज्ञानस्यैवायं विवर्त्त इति युक्तग्रुत्पद्यामः । न च मकाशात्मानो घटादय एव।दय-व्ययधर्मिणः परस्परव्याद्यताः सन्त्विति सांत्रतम् । तद्याद्यत्ति-ग्रहे प्रमाणाभावात । सा हि यद्यतो व्यावर्तते तदुभयग्रहे गृह्यते न च विज्ञानानि विलक्षणानि स्वरूपमात्रावस्थितानि परस्पर-वार्त्तानिभक्षानि क्वानान्तरमपि ग्रहीतुमुत्सहन्ते शागेव स्वस्मा-द्यावर्तियतुम् । न च निषेध्यनिषेधाधिकरणग्रहणकारणको व्या-वृत्तिग्रहः स्वकारणेन समसमयोत्पादो भवितुमईति। ताइशोः सच्येतरविवाणवत्कार्यकारणभावाभावात् । न चैकं विज्ञानं क्षणिकं निषेध्यनिषेधाधिकरणे गृहीत्वा पश्चािक्षषेधं गृह्वातीति युक्तम्। क्षणिकस्याक्र पहच क्रमवद्यापारायोगात् । न चैकं विज्ञानं निषे ध्यनिषेधाधिकरणे गृह्वाति अध श्वानान्तरं निषेधतीति युक्तम् । चैत्रगृहीते ८पि तस्मिन्मैत्रस्य निषेधज्ञानप्रसङ्गात्। न च ज्ञान-स्वरूपग्रह एवास्य निवेध ग्रह इति सांत्रतम् । एवं हि स भवे-द्यदि स्वरूपतद्रम्पच्यावृत्रयोरेकत्वं भवेत् । तत्र च्याद्यत्तिस्वभावो वा भावो भावस्वभावा वा व्याद्यक्तिः। तत्र पूर्वस्मिन्करुपे व्या-वृत्तेस्तुच्छत्वात्तत्स्वभावा भवाभेदास्तुच्छाः स्युः। ततश्च बचो-

मङ्ग्रन्तरेण शुन्यबादमसङ्गः । उत्तरस्मिस्तु करेषे विधिक्षे माव एव व्यावितिति विधिक्ष्यतया च ते व्यावर्तन्तइति न व्यावृत्ता भावाः परस्परं परमार्थतः तदिद्युक्ते सदिविक्षेषाः दिति । (४८२।१) अनाद्यनिर्वचनीयाविद्यानिवन्षनं तु भावानी भेदं न व्यासेषामः । न च श्वातुर् प श्वानाञ्चेदप्राहकमान्ति प्रयापश्चकादेव विशेषात् । तस्याश्च श्वेयानां परस्परतथ श्वानाः व्यापश्चकादेव विशेषात् । तस्याश्च श्वेयानां परस्परतथ श्वानाः च भेदः । नापि श्वातुर्शानादिक्त भेदः नापि श्वानानामन्योन्यस्य, तस्मात्मकाश्च एव स्वयं भकाशः कृटस्थनित्य आनद्यनां ऽनाः द्यविद्योपद्शितिविधविचित्रनामरूपप्रश्चो ह्रक्षेत्रदेतिसिद्धः । अत एव श्वत्यो भवन्ति । प्रक्षेवादितीयं ह्रसा नेह नानास्ति । किञ्च न । सृत्योः स सृत्युपाशोतिय इह नानेव पश्चितः इत्येवमादिकाः ।

तदेवमैकान्तिकमेकस्वम्रपन्यस्य दिस्वमैकान्तिकमाह सर्वे देघा कुतः नित्यानिस्यभेदात्। न हि निस्यानिस्याभ्याप-न्यो राशिरस्ति यमाश्रिस्य पदार्थास्त्रिस्वादिके व्यवतिष्ठरास्त्रित ।

मतान्तरमाह सर्वे श्रेषा । तदेव दर्शयति । ज्ञाना ज्ञेषं ज्ञानमिति । ज्ञाप्तिरिष श्रायमानत्वाज् क्षेयात्रातिरिष्यतहति भावः ।

मतान्तरमाइ । सर्वे चतुर्धा । दर्शयति । प्रमाना
प्रमाणं प्रमेषं प्रमितिशित । यदि प्रमितिशीप तस्वं प्रमाणादिश्यो भिन्नं नाश्रीयते प्रमायाः प्रधानक्रियाया अभाबात्कयं प्रमात्राद्यः । कथं च प्रधानक्रियायन्तरेणैकवाक्यता
स्थात् कारकवैचित्रयं वा । प्रमायाः फळत्वावस्थाया उपिर प्रबयव्यपदेशं न वारयामः । न चैनावता तस्वान्तरं न भवति ।
इति । एवं यथासन्भवमन्ये ऽपीति । प्रकृतिपुरुषाविति वा
पश्चम्कन्धा इति वा पश्चपात्रानदुन्छंदेश्वरा इति वेत्याद्यः । तन्न
परीक्षां संख्यैकान्ततानिसकरणक्ष्यान्तां दर्शयनि स्रूत्रेण ।)

४१-४३स्०११प०] सङ्घयेकान्तवादानिराकरणम् । ६१७

संख्यैकान्तासिक्धः कारणानुवपश्युपपिक्सभ्याम् (सु. ४१) ॥ अनवयवेन सर्व चेदेकं द्वेधा त्रेषा चतुर्धा चेति मिनिज्ञार्थः ? तद्तिरिक्तं साधनं वाच्यम् । न हि साध्यमेव साधनं भवति । तथा च साधनस्य तदतिरेकाम् संख्यैकान्तसिद्धिः, न च किं चिद्षि स्वसंवेदनमास्ति, ज्ञानमदीपादीनामपि परसंवेद्यः त्वात् । यथा च ज्ञानातिरिक्तो ८९यथीं विषयस्तथा विज्ञानवा-दिनिरामाषसरे बक्ष्यते । न च विज्ञानादर्थस्य भेदो ऽशक्यग्रहः। तथा हि नीलमुपलभ इत्यनहङ्कारास्पदमञ्जेतादिह्नपं नीलं.प्रत्या-रममनुभवगोचरः एवं नीलादीनामपि परस्परम् । अन्यथा घट-मानयेति देशितो नयने निमील्य शयीत, शयीथा इति देशिते ती-यमाहरेत् । कस्य चित् कुतश्चित्कथं चिद्विवेचकाभावात्। न चानि-र्वचनीयानाद्यविद्यानिबन्धनोऽयं भेदव्यवहार इति सांपतम्। अ-निर्वचनीयख्यातेः पूर्वमेव निराक्कतत्वात् । तस्मात्सर्वजनमंवेद-नसिद्धो ऽयं भेदपत्ययो न कारणमुखनिरीक्षणेन युक्तो निरा-कर्तम् । अपि त स्पष्टद्यास्कार्याञ्चेदमयपलक्षणात्तादशं तस्कारणं कल्पनीयं याद्दशेन तत्कारणेन प्रपञ्चमखयो Sपत्युहमुत्पचेत । तच प्रत्यक्षमेव । तथा हि तन्नीलं परिच्छिन्दन्पीतादिभ्यो ऽस्य भेदं परिच्छिनचि संयुक्तविशेषणगालक्षणादिन्द्रियार्थसान्निकः र्षात् । नीळं हि नीलामित्यनुभवन् पीतादिकं च पीतादिकमि-त्यन्भवन्स्मरन्वा शक्रोति निषेध्यनिषेषाधिकरणतया समाकळ-यितुं कृपमात्रेणागृहीतपरस्परभेदमपि । न हि तम् भेदेन मथत-इत्यभेदेन मथेत । येनानयोनीलिपीतयोर्ग्हीतस्व इपयारवध्यव-धिमञ्जाबो न स्थात् । तथा च तौ गृहीत्वा पत्यक्षेण शक्यो ऽन-योर्भेदो ग्रहीतुपित्यसांवतमेतत् ।

'अन्योन्यसंश्रय। द्वेदो न प्रमान्तरसाधनः।

तस्मिन्नदं नायमयमिति भेदं विना नधीः'।

एतेन प्रमात् रिष प्रमाया भेदी व्याख्यातः । प्रमातारश्चानेकिविधसुखदुः खांपभोगव्यवस्थानाद्विधरान्धकाणादिकोनिदजाहमसंसारि मुक्तिविभागोपपत्तेश्व भेदवन्तो इनुषीयन्ते । एकस्मिक्यपर्यायेण विरुद्धधर्मसंसर्गासंभवात् । करपनया कथंचित्संभाव्यमानां प्रत्यं गोमयपायसीयन्यायमावद्वति । तदेवं प्रत्यक्षविरोधादनुषप्रमार्थाः श्रुतय 'एकमेवाद्वितीय'मित्याद्याः प्रथमां हित्तमुल्लङ्घ्य जघन्यामवलम्बन्ते 'यज्ञ्यानः पस्तर' 'आदित्यां वै
यूप' इत्यादिवदिति । यदाद भगवान् जीमिनिः—'गुणवादस्त्विति' 'तितिस्विदिति' चेति, तस्मान्नाद्वैतिमिति । साध्यात्साधनस्य भेदेन च संख्यान्तरैकान्ता अप्यपद्वतार्था इत्युक्तम् ॥४१॥

अत्र पूर्वपश्चनाद्याह-

न कारणावयवभावात् (स्.४२) ॥ तद्याच्छे कारणः स्य साध्यावयवभावात् । एकस्य द्वयादीनां ना कश्चिदंकदेशः साधनं तथा च न संख्यान्तरं न च साधनभाव इत्यर्थः ॥४२॥

निराकरोति-

निरवयवत्वादहेतुः (सु. ४३)। अवयवभावादिति पदि साध्यस्य कश्चिद्वययो भवेश्व संख्यैकान्तः स्पादिति सर्वमेकिनित्येतस्मिन्प्रतिक्वार्थे न किं चिद्रपञ्च पते च्यावर्षते यतस्तत्साधनं स्पादित्यर्थः । अय कस्माश्च साध्य-मेव हेतुरित्यत आह । आत्मिन चेति । (४०२।२०) चो हेतौ । अपि चैते संख्यैकान्ताः प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधान्मिध्यावादा इत्याह । ते स्वल्विमे संख्यैकान्ता इति । खलुका-द्याः समुचये।वक्रकोटरपाण्यादिविशेषकारितो यो ऽर्थभेदः स्था-णुपुरुषादिः तत्प्रत्याख्यानेनेत्यर्थः । अथ विशेषकारितार्थभेदा-

भ्यनुज्ञानेन वर्तन्ते तथा ऽप्येकान्तस्यं जहित एकत्वादिः संख्याया अनैकान्तिकत्वामित्यर्थः। अध सामान्यकारित इति (४८३।६) संख्यामात्रमङ्गीक्रियते न पुनरस्या ऐकान्तिकत्वः मिसर्थः। तदस्माकमभिमतमेवेत्याइ तथा ऽपि न किं चि-द्वाध्यतइति।

ये ऽप्याहुः सत्तासामान्यमेव तस्वं भेदास्तु काल्पनिका इति तान् प्रत्याह । न च भेदमन्तरेणेति। यदाहुः।

'निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणव'दिति।

स्यादेतत् मेस्यभावपरीक्षायां क एषामवसरो यदेते एका-नतवादाः परीक्ष्यन्त इस्यत आह । ते इति । अद्वैतादिष्वेकान्तेषु मेस्यभावो न तान्त्रिको भवेदपि तु काल्पनिकः न केवलं मेख-भावोऽपि तु षोडशापि पदार्थाः । तस्मादेतेषां यत्तन्त्रज्ञानं तस्य भविवेकार्थे ज्ञेयमिवेकेन ज्ञानमाविवेक इति तद्धेमेते परीक्षिता इति । तद्नेन प्रबन्धेन मेस्यभावः परीक्षितः ॥ ४३ ॥

अथोदेशक्रमानुरोधात्कलिदानीं परीक्ष्यते । तत्राप्रिहोत्रा-दीनां फलमनन्तरभावि कालान्तरभावि वेति संश्चयः । एतदुक्तं भवति । कर्मानन्तरं दुःखं च छोकपङ्क्त्यादि चोपलभ्यते प्रश्चं-सन्ति हि लौकिका धार्मिको ऽयं साधुतम इति, तत्किमेतात्रदेशा-स्य फलमस्तु अथामुण्मिकं स्वर्गादीति । किं प्राप्तं स्वर्गादिफ-छत्वे कर्मणः स्वक्षपेणाकारणत्वाच्चिरानित्रचे सस्मिस्तदुत्पत्तेः अपूर्वकल्पनावां च प्रधानाङ्गापृशीण अपूर्णास कल्पनीयानि न च तान्युत्पन्नमात्राणि जनयन्ति फलभिति तत्सहकार्यन्तराणि कल्पनीयानीत्पदृष्ठकल्पनागौरवात् तदनन्तरदृष्ठकलाबाधनाञ्च, ना-स्याऽऽमुष्मिकं फलं स्वर्गादि, अपि त्वनन्तरदृष्ठकलाबाधनाञ्च, ना-स्याऽऽमुष्मिकं फलं स्वर्गादि, अपि त्वनन्तरदृष्ठकलाबाधनाञ्च, ना- छं तच सुखहेतुतया कथं चित्स्वर्गादिपदेनोच्यते । दृष्टो हि सु-खहतौ स्वर्गपदप्रयोगो छोके यथा चन्दनं स्वर्गः सुक्ष्माणि वा-सामि स्वर्ग इति पाप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । स्वर्ग पदस्य ताव-दर्थवादतो —

'यन दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिळाषोपनीतं च तत्मुखं खःपदास्पद'मिति

मुखं प्रति वाचकत्वमवधारितम् । न च तद्वाचकत्वेनैव चन्दनादौ तत्मयोगोपपत्तावनेकार्थत्वकरूपना युक्ता । यदाहुर-न्यायश्चानेकार्थत्विमिति । तस्मान्मुख्यो ऽयं स्वर्गशब्द उक्तभेदे सुखं । तथा च स्वर्गकाम इस्रत्र मुख्यार्थसंभवे नोपचरितार्थता युक्ता । न चानेकादृष्टकरूपनाभयान्मुख्यार्थपरिसागो न्याय्यः प्रमाणमिद्धे नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेः । यथा ऽद्रः ।

् 'श्रुतिसद्भर्थमश्रुतोपल्रब्धो यस्नवता भवितब्यं न तु श्रुतः श्रीथिल्यमादरणीय'मिति । तथा—

'प्रमाणवन्त्यद्दष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि'। न चा-नन्तरदृश्यमानं लोकपङ्क्यादि होमाद्यनुष्ठानफलमपि तु तदुपल-म्भफलम्। अदाम्भिकानां प्रच्छन्नमनुतिष्ठतामपि लोकपङ्क्यादे-रभावात्। तस्मातसुष्ट्रकां न सद्याः कालान्तरोपभोग्यत्वाः दिति भाष्यम्।

तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मलक्षणो जन्यत इति । नैष पुरुषतंस्कारः स्नानादिजन्य इव बोद्धन्यो ऽपि तु पुरुषधर्मतामात्रेण संस्कार इत्युच्यते परमार्थतस्त्रयं धर्मः पुरुषाः श्रयो ऽपि कर्मणा फल्ले जनियतन्ये तस्यानान्तरन्यापार इति । वार्तिकं सन्यस्तापादिफल्लेति। (४८४।१) अतहुणसंविज्ञानो ऽयं बहुवीहिस्तापादीति । तेन लोकपङ्कादिकमुच्यते ॥ ४५ ॥ स्वर्गः फछं श्रूयते इस्ययुक्तम्, स्वर्गकाम इति स्वर्गस्य पुरुषिवशेषणत्वेन श्रवणादसाध्यस्वादत आह । देशिलया च कियया नानिधिकया प्रवित्वयम्। आप्तोपदेशः खल्वययुव-देश्यस्य कर्मणो ऽभिमतोपायतामाइ तत्र कर्मणो ऽभिमतावेक्षाया पुरुषिवशेषणस्याध्ययेक्षितस्वात्साध्यत्विविति । सिद्धम् । एवं हि लोकपङ्क्षयादिरग्निहोत्राद्यनुष्ठानसाध्या भवेद् यदि तत्कामस्य स्वर्गकामस्यवाग्निहोत्राद्यनुष्ठानं देश्येत, न चैतदस्तीत्याह न च नापादिकाम इति । लोकपङ्कष्यादिकाम इत्यर्थः । शेषमितरोहिः तार्थम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इदिमदानी चिन्त्यते किमेतत्फलसुत्वतेः प्रायसद्वा सद्वा सदसद्वा ऽनुभयं वेति । अत्र समस्तपक्षाक्षेपेण फलाभावमाभि-भिन्धः पूर्वपक्षयति । तदिदं फलं: निरुपक्तः प्राक् ।

नासन्न सन्न सद्मत्। सदसत् कस्यान्न भवतीत्यतः आह। सदस्तां वैधिम्यात् । परस्परविरुद्धधर्मत्वाद् धर्मः स्वभावः विरोधादिसर्थः । अथानुभयं कस्मान्न भवतीत्यतः आह । ना-प्युभ्यविपरीतमिति ।

सिद्धान्त्याइ।

प्रागुत्वत्तेकृत्वत्तिधर्मकमसदित्यद्वा ॥ ४८॥

नतु नासदुत्पद्यते न सिनिरुद्धतइत्याचसते सांख्याः तत्क-

धमेतदित्यत आह ।

जत्पाद्वययद्दीनात् (सु०४९॥ यथा निस्यस्क्षायाः श्चितिशक्तेनेत्यादान च व्यय एवं फलस्यापि नित्यस्य तो म स्याः तामिस्यर्थः। न हि सत्पक्षहति। (४८६।१) सत्कार्यपक्षइसर्थः। न कि चिज्जायसङ्गि । न प्रतिशादाक्यातिकचित्तस्वद्वानं सम्भवति। कि चिच संदेशदि न विनद्भयतीति। अज्ञाननिरो भावः संश्यविपर्ययतिरोभावः। कारणस्य हि प्रधानस्य स्नभणं महान् लक्ष्यते हि महता प्रधानमिति । एवं तस्याप्यहङ्कारस्त-स्य पुष्टिः स्थूलतेत्यर्थः । प्रश्चाङ्गवतीति केवलकारणावस्या-याः पश्चादिति ॥ ४९ ॥

यद्योक्तमुपादाननियमादिति । तत्र यदि पुरुषस्योपादा-नियमः पटार्थी तन्त्नेवोपादत्ते न वीरणं, कटार्थी वीरणमिति, ततस्तदुपादानानां तत्र तत्र कार्ये सामध्यपिक्षानास् तद्य सामध्यमानुमानिकं तदिदग्रुच्यते ।

सु॰ बुर्बिसिद्धं तु तदसदिति ॥ ५० ॥

तदसद्भावि कार्यमनेनैव कारणेन जन्यते नान्येनेत्यनुमा-नाद् बुद्धिसिद्धपेनेत्यर्थः । अथासत्कार्यपक्षे तन्तव एव पट-स्वोपादानं न वीरणादीत्ययं नियमो न स्यादिति बूवे तदयुः क्तम्, असन्वाविशेषे ऽपि स्वकारणादुत्पन्नं किं चिदेव किं चि-त्कार्ये जनियतुं समर्थे नान्यादिखयं स्वभावविशेषाद्रपपद्यतइति । अपि च सत्कार्यपक्षे प्रधानीपादानत्वाद्वित्रस्य तस्य चाभेदा-स्कारणात्मकत्वाच कार्यजातस्य सर्वे सर्वात्मकमितीद्मिहनेद्मि द्यावानीं नेदमिदमेवंनेदमिति नियमो न स्यात् कस्य चित्कुत-श्चिद्विकहेतोरभावात् । तस्मादस्ति रासभे Sपि विषाणिमिति तत्र तस्यासत्त्वं ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं वाधतइत्याहः। असत्त्वाः च खरविषाणं नोत्पद्यतइति बुवाण इति । सस्व चास-ववे च समाने यस्य कारणमस्ति तदुत्पचत इति युडजिहिका। परमार्थतस्त्वसन्त्वे कारणसामध्यनियमादुत्पत्तिनियमः कल्पते, सर्वात्मना सर्वस्य सच्वे तु न नियमहेतुरस्तीत्युक्तमायम् । दे-शयति अथासन्कार्ये कि प्रमाणं ?न हानुमानमस्मिन्नर्थे प्रमाणं मवितुमईति आश्रयासिद्धेः। नापि प्रसन्नं तेनाध्यसतः स्वात-न्व्येणानिरूपणादिति भावः । विदिताभिषाय उत्तरमाह नास-

क्वे न सक्वे उनुमानमस्ति । यथा ऽस्माक्रमाश्रयासिद्धियो-षादसक्वे कार्यस्य नानुमानम् । एवं भावे ऽपि कार्यस्य सक्ते नानुपानपाश्रयासिद्धेरेव । इ तर्श्वनुपानामित्यत आह धर्मिणच-विमितिपत्तेरनुमानमस्तीति योजना । तथा सत्याश्रयो ऽस्यः सिट्यतीत्वर्थः । पुनः प्रच्छति केति । यदि अर्मिण्यविमतिष-तिः इ तर्हि विवादः । उत्तरं चदुभग्नेति । धर्म्यधिकरणान् धरकार्यवादिनामेव बादान्बिभजते तान्त्रतीति । तन्तुमाञ्चं पट इति । तन्तुभ्यो ऽभिन्न इत्यर्थः । कार्यात्मनेति । कार्यं कारणाद्भिन्नाभिन्नामित्यर्थः । असत्कार्यपक्षसतु स्वाभिमतः स्फुट-त्वाद्वान्तरपतिबन्धभावास नोपन्यस्तः। उपपादित इति द्वितीयाध्याये । प्रागुपलान्धकालादिति । कारणन्यापा-रात् प्रागिसर्थः । संस्थानविशेषस्र्न्यतामात्रविवक्षपा तुर्पोदि-दृष्टान्वो न तु पागभावो विवक्षितः । श्रक्तिविद्योषाचस्थिता इति कारणव्यापारात् मागिति दोषः। अत्र सिद्धसाधनं वय-मपि ब्रूपहे स्वव्यापारात्पटोत्पचिनिमिचात्माक् तन्तवः श्वकि-विश्वषाविद्यमा एवेति ।

परेषां सत्कार्वसापनमुपन्यस्यति । विद्यमानाभिव्यस्य-र्धास्तन्तवस्तद्धिनाः नियमेनोपादानात् खनिन्नाद्-बत् । (४८९।१) यथा हि खनित्रं विद्यमानमेबोदकं मृदपनय-नेन व्यनक्तीति । तदेतद् दृषयति । विद्यमानस्याभिव्यक्ति-रसतीति अभिन्यक्तित्रकार्ये ऽपि मसङ्गः। वथा व्यक्ते-रसत्या एवोत्पादस्तथा कार्यस्याप्यसत एवोत्पाद इसर्थः । स्त-नित्रादिवदिति दृष्टान्तः साध्यविकळ इत्याह यदपीति। सा Sप्राप्तिः कुतो भवतीति वक्तव्यमिति । प्राप्तिः खलु सं-योगः स च गुणः गुणश्च द्रव्यावनाशाद्दिनव्येद् विरोधिगुणा-

न्तराद्वा । तत्र ताबदावरणद्रव्यमान्नियमाणं बोदकं न विनष्टं येन तयोः संयोगो विनश्येत् ततस्तद्विरोधिगुणान्तरोत्पादो वक्तव्यः स एव च संयोगिवरोधी गुणो विभाग इत्युच्यतइत्यर्थः । मा-प्तेरभावो ऽपाप्तिसिति पक्षं द्वियत्वा पर्युदासपक्षमाशङ्का द्वाति भथ प्राप्तरिति । पुनः शङ्कते अथभिन्नदेशोत्पन्तिमिति । न च वयं संयोगं विभागं वा गुणमुवेगः। किं तु भिश्नदेशोत्प-भएच द्रव्ये विभागी निरन्तरोत्पन्न एव संयोग इत्यर्थः । निरा-करोति भिन्नदेश इति । विशेषणोपादानात्र भिन्नदंशोत्पात्ति-विभागः कस्पाद् उत्पक्षे उत्पन्निमिति भिन्नदेशनया भिन्निमि ति विशेषिणं हि स्वानुरक्तं प्रत्ययं विशेष्ये जनवति, न स्वन्या-नुरक्तम् । न खलु नीकं विशेषणमुत्पले रक्तप्रत्ययं जनयत्यभ्रा-न्तरयेत्यर्थः । अपि च क्षणवक्कं भावानां व्यासेधद्भिरस्पाधिर्धि-भदेशोत्पत्तेः प्रतिषेधास भित्रदेशोत्पत्तिर्विमागः । शङ्कते क्षाणि-करवाक्तिभागस्येति । उत्पद्य हीन्द्रियसिकवर्शिद्देभागेन स्विवे-षयं ज्ञानं जनयितव्यम् । न चैतावन्तं कालमसावस्ति क्षणिकत्वे-नोत्पन्नापवर्गित्वादित्वर्थः । निराकरोति नसामान्याभिव्य-क्तीति । (४९०।१) एतद्विभजते । पूर्वे ताबदुश्पन्नो विभागः क्याभारयं ब्यनक्तिति । स्वकारणसम्बायः सत्ताममबायो वा खत्पत्तिः । तद्विश्वष्ट उत्पन्न इत्युच्यते । येषां सामान्यग्रहपुरः सरं विशेषक्रानं तन्मते न सामान्यं व्यनक्ति तदुत्तरकाछं च स्वमत्ययं जनयतीत्युक्तम्। एतदुक्तं भवति न वयं बौद्धा इव पूर्वे। परकालमात्रावस्थितिलक्षणां क्षणिकतां विभागादीनामाच क्ष्महे कि त्वाञ्चतरविनाश्चल्लां सा च द्वित्रादिल्लणस्थायिनां चिरस्थाविभ्यो घटादिभ्यो व्याहत्तात्मा शक्यावकत्रमिति ॥५०॥ देहाद्यतिरिक्तमात्मानं नित्यं परकोकिनमसन्तं मन्यमान आह ।

आअयव्यतिरेकादृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः (सु० ५१) ॥ मूलसंकफलोत्पादयोरेक द्वक्षाश्रयत्वम् । कर्मणस्तु हो-मादेराश्रयः शरीरम् । न चामुध्यिकस्यं स्वर्गोदेः शरीरमाश्रयः तस्मिकष्टे ऽस्य भावात् । तस्मादाश्रयव्यतिरेकात्स्वर्गोदेर्दक्षफलो-स्पत्तिबदित्ययं दृष्टान्तः स्वगेफळत्वे होमस्याहेतुहित्यर्थः ॥५१॥

अस्त्यात्मा स्वर्गोपभोगसपर्थः श्वरीरादिव्यतिरिक्तः कर्चेत्युप-पादितिमस्याशयवानाह ।

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः (सू॰ ५२) ॥ अस्तु स्वर्गाद्यात्माश्रयं तथा ऽप्यव्यापको हेतुः पुत्रादिफ-केभ्यो निवृत्तेरिति देशयति।

न पुत्रपद्मुखीपरिच्छद्हिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् (सृ. ५३)॥

परिहरति ।

तत्सम्बन्धात्फलनिष्पत्तस्तेषु फलबदुपचारः (सू. ५४) ॥ स्वर्गो ऽपि तावत्स्वर्गतया न काम्यते किंतु भोग्यत-या, एवं सति कैव कथा पुत्रादिषु। ते ऽपि मोग्यतयैव काम्यन्ते न तु स्वरूपं मोग्यमिति तत्साध्यं सुखं मोग्यम् । तस्मात्पुत्रादि-सम्बन्धास्तदुरपसेः सुखोत्पत्तेः तेषु यथा फळशब्दभयोगस्तथा तेषु पुत्रादिष्वित्यर्थः । सुत्रार्थकथनेनैव भाष्यवार्तिके व्याख्याते ॥५३॥

फळानन्तरं दुःखपरीक्षणं, तत्रेयं परीक्षा भवतु दुःखं बाधनाल-क्षणमनुभूयमानं, यरपुनरिदं सुखं पत्यात्ममनुकूळवेदनीयं तत्कथं दुःखमनुमनविरोधात्। शारीरे।न्द्रयबुद्धयश्च यदि दुःखहेतुतया दुःमं कस्मात्सुखहेतुतया सुख्येत न भवन्ति । संयमतिभीहता शालयो नोप्यन्ते । न हि भिष्तवः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्री-

यन्त' इति । तस्मान्यांसार्थीव कण्टकानुद्धृश्य पांसमञ्ज्ञानर्थे कण्टकजन्यमाम्रोतीस्येवं पेक्षावान् दुःस्वमुद्धृश्येन्द्रियादिसाधनं मुखं भोक्ष्यते, सन्ति च विविधदुःखपरिवर्जनहत्तवो दृष्टाः परि-दृष्टमामध्यी अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यभिष्ठायवान पूर्वपक्षी गु-डजिब्हिकया संशयान इत पृच्छति । त्रात्किमिदामिति । सिद्धान्तिन उत्तरम् अन्य इत्याहः सूत्रकार इति । तेनैवाभि-प्रायेण पूर्वपक्षी पृच्छिति कथम् । उत्तरं न वै सर्वछोकसा-क्षिकमिति। अयं तु दुःखभावनोपदेशः किमधीमृत्यत आह माष्यकारः दुःखहानार्थः। किंभृतस्य दुःखहानिमस्यत आह । जन्ममर्णप्रयन्धस्य।नुभवः ब्राप्तिः तन्निमित्ताद् दुःखोपदे-द्यापरिशीस्त्रनेन निर्विण्णस्यासंपत्ययवतः अत एव दुःखं जिहा-सत इति योजनीयम् । स्वाभित्रायेण पूर्वपक्षी पृत्छति । कया युक्त्या । उत्तरम् । सर्वे खलु सत्त्वनिकाया इति । ७त्प-र्श्तः सुखदुःखहेतुभूता विषयसंपत्तिः तस्याः संस्थानानि भुव-नानि । आ सत्यकोकादा चार्वीचेरिति । एतदुक्तं भवति । यदि दुःखनर्जनेन शक्यते सुखग्रुपादातुं ततस्तादशं सुखमनकू-ळवेदनीयं कः पद्मावान् प्रज्ञात् । न च ताहश्यास्ति सुखं क चिदपि सर्वस्य दुःखाविन।भाविनः केवकस्योपादातुमशक्यत्वात् । न हि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषमपहृत्य शक्यं बधुमात्रमुपादातु-मिति । तस्मान्नेदं सुखस्य मत्याख्यानमपि तु सुख्य दुःखभा-बनमुरादेश्यते ॥ ५४ ॥

अञ्च इंतुरुपादीयने ऋषिणा ।

विविधवाधनायोद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः (सू. ५५)॥ जन्मन उत्पत्तिः मा दुखमेव भावयितव्या वि-विधवाधनायोगादिति॥ ५५॥ कस्मात्युनर्दुःखमेव स्वरूपतो न भवतित्यत आह।

न सुखस्यान्तरार्त्यान्य सः (सः . ५५)॥ न खल्ययं दुःखोद्देशो दुःखकयनं मुखस्य मत्यारुयानम् ॥ ५६ ॥

इतश्र दुःखसंश्वाभावनं न सुखस्य मत्याख्यानं दुःखोद्देशे-

बाधनानिवृत्ते वेंद्यतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः (मृ. ५७) ॥ यस्मादिदं मे सुलसाधनमिति वेदयन् प्रार्थयते सुलसाधमानि वेदयन् प्रार्थयते सुलसाधमानि । तञ्च उक्ताद्वहुपकाराद्वाधनाहेतुरिति दुःलभावनयोपदेश्वानिति । कामं काम्यं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यति संपन्नो भवति । अधानन्तरमनं पुरुषमपरः काम इच्छा क्षित्रं बाधते स्वर्गादिपाप्ताविप स्वराज्यादि कामयते । एवं तत्प्राप्तौ पाजापत्यादीति अस्यच्छा तदुषायपार्थनादिना दुःलेन प्रवाधतहत्यर्थः । समन्तादुदनेमि यथा भवति तथा भूमिं छभतइति योजना ।। ५७ ॥

नन्वयं यद्यप्यन्तराल सुखान्यनुभवति तथा ऽपि दुःख-संभेदमाकलयन् अनुपदिष्ठो ऽपि स्वयमेव निवत्स्पति कृतमस्य दुःखभावनोपदेशेनेत्यत आहं॥

दुःखिविकस्पे सुखाभिमानास (स. ५८)॥ शास्त्र-निष्ठानां विवेकिनां खलु विविधवाधनानुषङ्गाद् अनवपवन सु-खमार्च दुःखमेवेति विनिश्चयो ऽक्षिपात्रकरणा हिते। तद्यथेपीका-त्रुसम्पर्काद्प्यक्षिपात्रं द्यते न मात्रावयवान्तराणि क्या मृदुचि-त्रत्या विवेकिनो द्यन्ते आविवेकिनस्तु मणयकल्डहकुपितक्करङ्ग-शावलोचनाङ्गनाऽलक्तकरसार्द्रपादपल्लवपातम्पि विद्यसि रहिस सुखमिमनयमाना घनपुलककञ्चुकाञ्चिततनवः मान्द्रानन्दाश्च-प्रस्तनयना निर्हण्यन्तीति तान् मत्ययमुपदेशो ऽर्धवानित्यर्थः । जायस्य मियस्य चिति संघायतीति । पुनर्जीयते पुनर्भियते जिन्दि । मियते पुत्वा जायते तदि संघावनव्यापारप्रचय इन्त्यथः । चोदयति । कस्माद् दुःखं जन्मिति नोच्यत्वइति । यदि दुःखभावनोपदेश्रो जन्मिनि एवं सत्येवकारः किमर्थ इत्यर्थः । परिहरति । जन्मिविनिग्रहार्थीय इति । विनिग्रहो विनिग्रहो स एवार्थः पर्वतत इति जन्मिविनिग्रहार्थीयः । यथा च मत्वर्थीय इति । एतदुक्तं भवति । जन्म दुःखभेवेति भावयितव्यं नात्रमनागिप सुखबुद्धः कर्तव्या अनेकानर्थपरम्परायामप्वर्गमन्त्यूहमसङ्गादिति ॥ ५८ ॥

दुःखे।देशानन्तरमपवर्ग उदिशो लक्षितश्रेति शेषः । स प्रत्याख्यायते ।

ऋणक्केशप्रवृत्त्वन्धाद्पवर्गाभावः (सू. ५९)॥ सद्याचष्टे भाष्यकारः । ऋणानुबन्धादिति । अस्ति हि ।

''ऋणानि त्रीण्यपाक्तत्य मना मोक्षे निवेशयेद् । अनपाक्तत्य मोहेन मोक्षमिच्छन् वजत्यधः।''

भरुणत्रयापाकरणेनेव वयःसमाप्तेमीक्षानिवेशक्षणो नास्तीः स्वपवर्णाभाव इत्यर्थः । क्किशानुषन्धास्त्रास्त्यपवर्गः । नानुः च्छिन्नानिदानः संसारः शक्य उच्छेत्तुमित्यर्थः । प्रवृत्यनुबन्धादि-स्वस्यापीयमेव व्याख्या ॥ ५९ ॥

एवं पूर्वपक्षियत्वा सिद्धान्तमुपक्रमते । अन्नाभिधीयते । यसावहणानुबन्धादिति । जायमान इत्यस्य प्रधानार्थतानुपः पत्था गुणशब्दत्वं साधियतुं दृष्टान्तलाभाय ऋणशब्दस्य प्रथमं गुणशब्दत्वमाइ । प्रधानशब्दानुपपसोरिति । तद्याचष्टे । ऋण्णिरिति । नायं प्रधानशब्द इति । (४९१ । १) ऋण्णानिवास्वतन्त्रस्तेषु तेषु कर्मसु नाधिकारीति निन्दा ।

तद्भावे तु स्वतन्त्र इति प्रश्नामा । एवं जायमान इति गुणशब्दो न मुख्य इति । कस्मात् पुनने मुख्य इत्यत आह मातृतौ जातमाञ्चस्यैवानिधकारात् । अस्मादनिधकार इत्यत आह । अधिनः शक्तस्य चाधिकारास् । कस्मादर्थिन इत्यत आह । कर्मविधावशिद्दोत्रं जुहुवात्स्वर्गकाम इत्यादी कामसंयोगश्रुतेः । न च बाळकः सुखंदुःखप्राप्तिपरि-इरिकामो ऽपि विवेकेन स्वर्मपुत्रपद्मशादि कामयतइति । दा-क्तस्य च घवूक्तीति । न श्वशकनीयवर्थमशक्तं प्रति वेद आसी-पदेशक्षो विधातुमहेति । न च बाळकः शक्तो ऽविद्वश्वादिना । अत एव तिर्वरदेवार्षेपङ्कशूद्भ=यार्षेयाणामनधिकारः सामध्यीभा-बात्। न केवलं वैदिको ऽयमीहन्नो व्यवहारीऽपि तु छौकिको पीत्पाह। न भिद्यते चायं र्रीकिकात्। तद्याचष्टे र्रीकि-कस्तावदिति। उपपन्नानवद्यवादीति । उपपनं प्रमाणेन अनवद्यं पुनरुक्तदोषेण अनेपेक्षितमुपदेष्ट्रध्यं यम भवति तर्दि॰ स्वर्धः । न्यायमाप्तामिमवर्धे लिङ्गदर्शनसुपोद्धलयतीस्वाहः । गार्हे-स्थ्यलिङ्गं च मन्त्रज्ञाह्मणं कर्माभिवदतीति। गाईस्थ्यस्य सिक् पत्नी यस्मिन्कर्माण तत्तथाक्तम्। 'पत्न्यवेक्षितमाज्यं भव-ति'। 'पत्म्य उद्गायन्ति'। 'श्रीमे बसानावाग्निपादधीयाता' मिश्येष-मादि। तदनेन गाईस्थ्यारपूर्वीवस्था तावहणातुंबद्धा न भवतीत्युक्तं संप्रत्युत्तरावस्थापि न ऋणानुबद्धत्याह । यदा चार्थिनो ऽधि-कारस्तदा ऽर्थित्वस्थाविपरिणामे जरामर्थवादोपपन्तिः। तेन यदुक्तमृणापाकरणेन वयापर्यवसानामास्ति योक्षायसरस्त-द्याकृतं भवति । अविपरिणामपदार्थव्याख्यानं न निवतिमहति । त्ररीयस्येत्यस्य व्याख्यानं चतुर्थस्यति । मायेण पञ्चसप्ततिवर्षे-ब्बतिवाहितेषु अर्थतृष्णा तन्भवति । अत्यम्तसंयोगे तु जरया इवेत्यनर्थकम् । मृत्युना वेत्यनेनैव सिद्धेरिति शेषः । यद्युच्यते अ-शक्ततोपलक्षणमंतज्जरया हवा मृत्युना वेति, तेन कस्यानर्थक्यमि-त्यत आह । अशक्तां विमुच्यतहत्येतद्पि नोपपद्यत्रहति ।

स्यादेतत्। यद्यपि यहस्यस्य यद्वादिविधानान्तराणि सन् नित तथा ऽपि जायमानिक्षभिर्ऋणैरिति वानयं वालस्यापि य-द्वादि विधास्यतीसेतां शङ्कां विमर्भपूर्वमपाकरोति । अधापि विहितं वा ऽन्दोत कामाद्वा ऽर्थः प्रकल्प्येतिता । न ता-वज्ञायमानो हवै इति वानये विधिविमक्तिरस्ति तेन सिद्धानुना-दः स्वरसतः प्रतीयते यदि तु तस्यार्थस्य सिद्धिवीनयान्तराद्वा प्रमाणान्तराद्वा कथमपि न कल्पेत ततो 'वचनानि त्वपूर्वत्वा' दि-ति न्यायद्विधित्वमस्य कल्प्येत, सन्ति तु ज्ञातशस्तदर्थविधाय-कानि वाक्यानि विभक्तिमन्तीति को जात्वस्य स्वेच्छामात्रेण विभित्तं कल्पयत् । तस्मादिद्वितानुवचनमेव न्याय्यिमिति जाय-मान्नान्दो जघन्यद्वित्तिति युक्तसुत्पद्यामः ।

स्यादेतत् । जायमानशब्दो ऽनुपचारिताधेः स्वभावतो मानु तुरुद्दराद्विभागमाह । स कथं चिद्दनुवादानुरोधेन जघन्यद्विष्टः कल्पनीयः । तद्वरं मुख्यार्थानुरोधेन विधानमेव कल्पताम् । एवं सित श्रुतिरनुरोधिता भवति । अस्ति च बाळकस्यापि फलोत्पादनयोग्यता तदात्मनः फलं प्रति सपवायिकारणत्वात् । तेन यद्यपि जात्मात्रस्य फलसाधनानुष्ठानयोग्यता नास्ति तथा ऽपि फलोत्पादं प्रति योग्यता ऽस्ति, फलेन च पयोजनं न तत्साधनेनेत्यत आह फलस्य साधनानि हि प्रयत्नविषयो न फलमिति । अथमभिसन्धः । विधिहं स्वन्यापारे कर्त्तवा पुरुषं नियुक्तं प्रयत्नश्चास्य न्यापारः सम्भवति विषये न शक्यो निवर्त्तियतुमिति स्वविषयप्रदेशते । न चास्य साक्षात्फलं विषयो निवर्त्तियतुमिति स्वविषयप्रदेशते । न चास्य साक्षात्फलं विषयो

भवितुपर्हति । उद्देश्यतामात्रेण तु भवेत् । नैतावता प्रयक्षी Sस्य निर्द्धणोति याबदयं साक्षादिभिनिर्दर्तनीयं न शामा-ति । तदुपायस्य साक्षादभिनिवर्त्तनीय इति फलोहेशपरस्य पुरुषमयब्बस्य निर्हणोति धावदुवायो विषयः। न च बा **ळकस्य तदुपायमानेदुपस्तत्र सामध्येमस्ति । असम्येश्चाकर्ना क-**यमात्मानं प्रयत्नेन न्याप्तुयात् । अन्याप्तुत्रंश्च कथमधिकारीति जायमानशब्दो जघन्यत्रत्तिरेव न्याय्य इति सिद्धम् । विद्धितं च जायमानिमिति ऋणनान्यात्मानिधीयते च ऋणवान्यादः ध्रवित्यर्थः । यदुक्तं तत्र हि प्रवज्या विधीयतइति तदमृष्यमाण आह प्रस्यक्षविधानाभावादिति चत्। बङ्कां निराकरां-ति । न प्रतिषेधस्यापि विधानाभावात । श्रङ्कां विभजते प्रत्यक्षत इति । परमाप्तो हि भगवानीव्वरो उनुकम्पया भूगोः पदेशाय परतो यद्वाईस्थ्यमेवाश्रममुपादेशति ततो ऽवगच्छामो न सन्त्याश्रवान्तराणि भूतेभ्यो हितानीत्यर्थः । अत एबाहुः 'ऐका-श्रम्यं त्वाचार्याः पत्यक्षविधानाद्वाईस्थ्यस्येति' । निराकरणं वि-भजते न प्रांतिषेधस्येतिः। स्मृतीतिहासपुराणानि ताबदविवाः दं विद्वपति चातुराश्रम्यमुवलभ्यन्ते यदि मत्यक्षया श्रुत्या म-तिविध्यन्ते ततस्ताद्वरोधेनौदुम्बरीसर्वबेष्टनवत् तत्रावपाणानि स्युः, न च तस्त्रातिषेधः श्रुतेः साक्षाद्वगम्यते । तस्त्रात्स्मृत्यादिवि-हितं चातुराश्रम्यमप्रतिषिद्धं श्रुत्या न शक्यं पश्त्यिकतुमित्यर्थः । न चाविषानेन तत्पातिषेषानुपानिषदयाह । अधिकाराचेति । गाईस्थ्योपदेशस्याधिकारात्तस्यैव विधानं नाश्रमान्तरस्य न त्वा-श्रमान्तराभावात् । न हि व्याकरणं शब्दं व्युत्पादयत्ममाणाद्य-भावमाक्षिपति । अपि च मा भूत्मत्यक्षाविधानं श्रुती समाधना-वनग्रीभिधानानि चातुराश्रम्याभिधानानि च शसक्षाण्युपक्रभ्य-

क्ते वचनानि ताम्यपूर्वत्वाद्विधानानि अपवर्गस्य ससाधनस्य चा-तुराश्रम्बस्य च भविष्यन्तीत्याह । ऋग्ब्राह्मणं चापवर्गाभि-धाय्यभिधायतहति । सृत्युमिः परं कर्मभ्य इति । कर्षप-रित्यागमपूर्वमेसाधनं सूचयति । अमृतत्विमिति चापवर्गो दर्शि-तः । सुचितं कर्मद्यागमपवर्गसाधनं श्रुत्यन्तरेण विश्वद्यति । न कर्मणा न प्रज्ञचेति । परेण नाकमिति । नाकमिसविद्यामु-पळक्षयति । अविद्यातः परिमन्यर्थः । निहितं गुहायामिति लौकिकमपाणागोचरत्वं दर्शयति । तमसः परस्तादिति । अविद्या तमः तस्य परस्तात् । आदित्यवर्णामिति । नित्यम-काश्चमिखयेः । तदनेनेक्वरपाणिधानस्यापवर्गोषायत्वग्रुक्तम् । ऋः च उदाहृत्य ब्राह्मणमुदाहरति अथ ब्राह्मणानीति । यज्ञ इ-स्यादिना गृहस्थाश्रमो दर्शितः । तप एवेति वानपस्थाश्रमः । ब्रह्मचारीति ब्रह्मचर्याश्रमः । एषामभ्युदयलक्षणं फलमाइ। स-र्वएवैतइति । चतुर्थाश्रममाह । ब्रह्मसंस्थ इति । तथाक-तुरिति । ऋतुः संकल्पः । कामयमानो य आसीत् स एवाथा-कामयमानो भवति । अकामयमाना कामं परिहरन तत्परिहार-सिद्धौ सो ऽकामगंस्तस्य व्याख्यानं निष्काम इति । आत्म-काम इति । कैवल्योपेतात्मकामः तत्माप्त्या आप्तकामो भवति। न सस्य प्राणा इति शाश्वतो भवतीयर्थः । मकुतमुपसंहरति तश्र यदुक्तमिति । अपरायपि चातुराश्रम्याभिधायिनी श्रुति-माह । ये चत्वार इति । इतश्र फलार्थिन एप जरामर्थवाद इन स्याह । फलार्थिनश्चेति ॥ ६० ॥

पृष्ट्वा सूत्रं ५ठ ते कथम् ।

समारोपणादात्मन्यप्रातिषेषः (सू. ६१)॥ आत्म-म्पप्रीनां समारोपणादणानुबन्धनापवर्गस्यामतिषेषः। तदनेन च्छलेन प्रत्यक्षविधानं प्रवच्याया अपि द्शितम् । एषणाच्युत्थिन सस्य विषयेस्तबुद्धेः अलगाभिरेषणाभिरेनर्थहेतुभिरिति कृतबुद्धेः अत एव निश्चन्ते फलाधित्वे समारोषणमात्पन्यप्रीनां विश् धीयते इति । एवं ब्राह्मणानीति यदैषणाभ्यो व्युत्थितस्य प्रश् व्रज्याविधानं सदा तद्भिधायीनि ब्राह्मणान्युपपन्नानीत्यर्थः॥६१॥

पात्रचयान्तानुपपसेश्च फलाभावः (सृ. ६२)॥ ममृते खुळ यजमाने यज्ञपात्राणि यजमानस्य श्रारीरे यथावयवं नि-धायान्सेष्टिः क्रियते। तत्र जरामर्ये कर्मण्याविद्योषेण करूप्यमा-ने सर्वस्य पात्रचयान्तानि कर्माणीति प्रसच्येत परणपः र्यन्तानि कर्माणीति मसज्येतेत्यर्थः। नन्तिष्यतएव पात्रचयान्तत्त्रं कर्मणामित्यत आह। तञ्जैषणाच्युत्थानमिति। तस्मान्नाविद्योपे-ण कर्तुः प्रयोजकं फलं भवतीति। फलाभाव इत्यस्य सुत्राव-घवस्याविद्योषेण फलस्य कर्तृपयोजनकत्वाभाव इत्यर्थः। तदनेनै-षणाच्युत्रानश्रुतिविरोधो दर्शितः। तदेवं चातुराश्रम्यस्य श्रु-तिरुक्ता । संपति समृत्यादयो ऽपि चातुराश्रयम्यस्योपदेशकाः सन्तीत्याह चातुराश्रम्यविधानाचेति । शङ्कते तद्प्रमाण-मिति चेत्। जगान्नपीतुः परमकारुणिकस्य सर्वे इस्यात्रभवतः परमेश्वरस्थागमो भवतु प्रमाणमाप्तोक्तत्वात् । मनुव्यासादीनां स्वाप्तत्वानिश्चयात्कयं तत्वणीतानां प्रामाण्यानिश्चय इसर्थः । उ-त्तरं प्रवासीनेति । स्यादेतत् । भवतु वेदेनाभ्यनुज्ञान।दितिहाः सपुराणमामाण्यं धर्मशास्त्राणां तु मन्त्रादिपणीतानां कुतः मामा-ण्यानिश्चय इत्यत आह । अप्रामाण्ये चेति । सर्वजनपरिग्रहा-त्तेषामपि प्रामाण्यमित्यर्थः । बुद्धादिस्मृतयस्तु वेदानिन्दितैम्र्छे-च्छादिभिः परिग्रहीता न त्वार्येशित न ताः प्रमाणं भवितुमहे-स्तीत्यर्थः। द्रष्ट्रत्रवक्तसामान्याचाप्रामाण्यानुपपत्तिः। य एव वेदस्य द्रष्ट्रारो ऽनुष्ठातारश्च तदर्थस्य तएवे।तिहासादीनां पन् वक्तारः शाचेतसक्वरणद्विपायनमनुप्रमृतयः । आपि च वैदिकान् नि कर्माणि स्मार्तीमितिकर्तव्यतामपेक्षन्ते स्मार्तानि च वैदिकान् नि पन्त्रादीनीति सर्वमेतद्रशामाण्ये घर्मशास्त्राणां नोपपद्यते । यद्यपि च मन्दाद्यो ऽपि घर्मश्चानवैराग्येश्वर्यशास्त्रित्या अनुभूर्याप्युपदिश्चन्तीति संभवति तथा ऽपि वेदम्बक्कत्वमेवेतिहासपुर्नाणादीनां युक्तम् । तथा हि

'वेदो ऽिखळो धर्ममूळं स्मृतिकीले च तद्दिदाम् । यः कश्चित्कस्य चिद्धपेमिनुना परिकीर्तितः ॥ स सर्वे ऽिभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः"

इत्यादिभिः स्ववचनप्रश्चिरात्मा चद्धा वेदएवार्षितस्तैरिति । अयायमितिहासादिगोचरो ऽर्थः कस्मात्प्रत्यक्षप्रतितेन वेदेन नोच्यतइति तदनभिधानाद्वगच्छामो न्नप्यमनिमतो वेदानां कर्तुरिति । निराकृतो ऽप्ययं पुनर्निराक्रियते दाड्यार्थे विषय-च्यवस्थानाचेत्यनेन ॥ ६२॥

पदण्युक्तं क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति तद्द्वयति।
सुषुप्तस्य स्वप्रादरीने क्लेशा मावादपवर्गः (सृ. ६३)
तद्याचष्टे सुषुप्तस्य खल्विति। लोकसिद्धतया सुषुप्तावस्थादाहता। महापळ्यावस्थायामपि क्लेश्युक्ता एवात्मानः केवळपसौ न लोकसिद्धेति नोदाहृता। एतावास्तु सुक्तावस्थायां विशेपः यदस्यां क्लेशवासना ऽपि नास्ति। सुषुप्तावस्थायां प्रलयावस्थायां च क्लेशविच्छेदे ऽपि तद्वासना ऽस्तीति॥ ६३॥

यदपि प्रवृत्यनुबन्धादिति तत्राइ--

न प्रवृत्तिः प्रतिसंधानाय हीनक्रेशस्य (सु.६४)॥ देहिनः। तद्याचष्टे चीणेषु रागद्येषमोहेषु सत्यपि न प्रवृत्तिः स्वप्रतिसंघानाय । उपपादितिमदमस्माभिर्यया दोवतुवावन-द्धाः कर्मतन्दुळा जन्माङ्कराय करूपन्ते, न केवला इसर्थः। शङ्कते कर्मवैकल्येति । वैकल्ये शास्त्रस्य कर्मणां फलसाधनतामितपा-दकस्यामामाण्यमसङ्ग इति भावः । निराकरोति न कर्मविपा-केति । विपाक फळं तस्य प्रतिसंवेदनं भोगः ॥ ६४ ॥

पूर्वपक्षबाद्याह।

न क्रेशसंततेः स्वाभाविकत्वात् (सू. ६५)॥ सिद्धान्त्येकदेशी ब्रुते।

प्राग्र-स्वम् (स. ६६) ॥ दध्यादेहत्वतेः पाक् क्षीरा-दिषु यो भावस्तस्यानित्यस्ववदिति योजना ॥ ६६॥

अपरस्वेकदेशी भावमेव दृष्टान्तयतीत्याह ।

अणुइयामतानित्यत्ववद्या (सु. ६७)॥ पदेतच्छया मं रूपं तद्वस्येत्यागमः पार्थिवानां परमाणूनां इयामतामनादि-माइ अन्नपदेन मृदोऽभिधानादिति भावः।

अत्र प्रथममेकदेशिनं द्षयति। सतः खल्विति। द्वितीयमेकदेशिनं द्षयति। अनादिरणुद्यामतिति हेत्यभावास युक्तम् । अणुद्रयामता कार्यो पृथिवीरूपत्वात् लोहितादिवदिति प्रत्युतानित्यताहेतुरस्ति । पुरुषयत्रजलोहितादिक्पवैलक्षण्येन त्यस्याप्रयत्नपूर्वकत्वमात्रेणानादित्वाभिषानमिति नागमविरोषः ॥६७॥
तदेवमेकदेशिनौ द्षयित्वा परमसमाधिमाह। अयं तु समाभिः-

न संकल्पनिमित्तत्वाच रागादीनाम (सू. ६८)॥ चकारमनुक्तसमुचयार्थ व्याचष्टे । कर्मनिमित्तत्वादिनरेतर-निमित्तत्वाच्च । समुचयोऽनुक्तस्येति श्रेषः । तत्र संकल्पनि-मित्तत्वादिति विभजते । मिथ्यासंकल्पेभ्ग इति । यद्यप्णनुभू-त्तविषयप्रार्थना संकल्पः तथा ऽपि तस्य पूर्वभागो ऽनुभवे ग्रा-

ह्याः । प्रार्थनाया रामत्वात् । तेन मिथ्यानुभवः संकल्प इसर्थः । नन्वेकस्मान्मिथ्याज्ञानात्कुतः कार्यवैचित्रयमिस्यत आह । रञ्ज-नीयकोपनीयमोहनीयेभ्य इति । भव्यगेयादिषु पाठात्कर्त्तरि कृत्यः । मोहनीयः संकल्पो मिध्याज्ञानसंस्कारः । कर्वनिमित्त-त्वं रागादीनां विभजते । कर्म चेति । निकायेन जातिरूपलक्ष्य-ते । इतरेतरनिभित्तत्वं रागादीनाभाइ । इतरेतरोति । स्यादेत-त्। भवन्त्वनित्याः क्लेशाः तथाऽपि यदेषां निर्वर्त्तकं मिथ्या-ज्ञानं तस्य निष्टत्तिहेतोरभावात्स एव क्रेशानुबन्धादपवर्गाभाव इसत आह । स्विमिध्यासंकल्पानामिति । अपि चानादिः क्षेत्रासंतितिरत्युक्तम् । क्रुतः सर्वहमे आध्यादिमका इति । आत्मानमधिकुस मवर्तमानाः श्ररीरेन्द्रियादयो भवन्त्या-ध्यात्मिका इति । अथ यद्यनादीनामपि निवृत्तिः इन्तान्त्पत्ति-धर्मकाणायि निरुत्तिपसङ्ग इत्यत आह । न चैवं सत्यनुत्प-क्तिधर्मकं किं चिदिति । रागादीनामुत्पत्तिधर्मकाणामेव व्य-यधर्मकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । ननु मा भूवन्मिष्याज्ञाननिमित्ता रागादयो निध्याज्ञानानिष्टत्ती, ये पुनरमी कर्ननिमित्तास्तेषां क्र-तो निष्ठातिः न च कर्मनिष्टती रागादिनिष्टतिः रागादिमतः कर्मनिवृत्तेरभावात् , तस्मात्र मोक्ष इत्यत आह । कर्म च निकायनिर्वतंत्रं तस्यज्ञानकृतान्मिथ्याज्ञानरूपसंकरपविघाताञ्च . रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति । सर्वरागादीनां मिथ्याङ्गानपेव निमित्तम् । कर्माणि तु निकायनियमेन रागादीन् प्रवर्तय-नंतीति कर्मनिमित्तत्वमुक्तमिति भावः । ननु यथा रागादयः सत्यि कर्मणि मिध्याज्ञानानिष्टस्या निवर्तन्ते एवं सत्यि कर्म-णि मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या फळपपि मा भृदित्यत आह । सुखदुः खसांविक्तिः फलं तु भवतीति। वार्तिकम्। यावज्जीवसंयो-

गे हि जरया ह बेस्यनर्थकामिति। (४९५।९) मृत्युना बेस्यनेनैव गतार्थत्वादित्यनुका भाष्याका द्वितीया बुक्तिरभिहिता वार्तिकक्ट-ता । यम्मात्स्त्रयमशक्तस्येत्यनेन । यज्ञसाधनत्वादिति। (४९६ ७) यक्षकर्तृत्वादित्यर्थः । एतदेव स्फुटयति । यस्माद्यजमानो यः ज्ञाङ्गं भचति। यथा SSE भगवान् जैमिनिः गुरुषश्च कर्मार्थत्वा-दिति।संकल्पाद्यपेक्षं कर्म रागादिकार्यामिति। (४९८।२०) यज्जातीयस्य जन्मनो यन्कर्म कारणं तज्जन्मोचितामेव मिध्या-ज्ञानवामनामभिव्यनक्तीति तदुद्वारेण रागादीनां कारणं भवति । चोदयति । सुखादीनामिति । यथा मिध्याज्ञानसहायं कर्म रागादिहेतुः एवं तत्सहायं फलहेतुरिति चरमदेहस्य तत्वज्ञानवतः सद्वि कर्म फलकारणं न स्यादिसर्थः । परिहरति । न निर-पेक्षत्वादिति । कमीशयमपञ्चमुच्छेत्तुममूढो ऽप्यसक्तो ऽप्यदिष्टो 5िप मृढ इव सक्त इव दिष्ट इव तत्फलं भुक्कइति रागाद्यनपेक्षं कर्म स्वफलं जनयति तेनासौ फलोपभोगो न बन्धहेतुः मूढादीः नां बन्धहेतुः मूढादीनां बन्धहेतुफलोपभोगः स चताह्यो रागा-दिसहायैः कर्मभः क्रियते न रागादिनिरपेक्षेरित्यवदातम् ॥

हति मिश्रश्रीवाचस्पनिविरचितायां स्यायवार्ति ह-तात्वर्यटीकायां चतुर्थाध्यायस्याचमाहिकम् ॥

चतुर्थेऽध्यायेद्वितीयमाहिकम्।

तदेवं संज्ञयप्रमाणप्रमेयाणि परीक्षितानि । प्रयोजनादयों sपि यत्र संश्वयस्तत्रैवग्रुत्तरोत्तरपसङ्ग इत्यतिदेश्चेन परीक्षिता इति षोडवापि ममाणादयः परीक्षिताः । तेषां तस्वज्ञानं निःश्रेयसा-धिगमहेतारित्युक्तम् । तत्रापि ममेयतस्वज्ञानं साक्षाभिःश्रेयसहेतु-रितरेषां त तत्त्वज्ञानाङ्कतयेत्युक्तम् । इदामिहेदानी परीक्ष्यते किं-प्रत्येकपारमादीनां प्रमेयाणां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमहेतुकताहो कस्य चिदेषामेक्कदेशस्येति । तामिमां प्रशिक्षामवतास्यति माध्य-कारः । किं नु खलु भोः यावन्तो विषयाः प्रमेयाणि तावत्सु प्रत्येकमिति । प्रतिप्राणभृद्धेदं यावन्त आत्मानः या-वन्ति चेन्द्रिवाणि चेत्वर्यः । पादर्वस्थः पूर्वपक्षिणं पृच्छति कश्चा-त्र विद्योषः। पूर्वपक्षिणं उत्तरं न तावदेकैकञ्रेति। समुदायै-कदेश्वाभ्यामनुपाचेः । प्रमाणादितस्वक्वानाश्चिःश्रेयसाधिगम इ-अयुक्तमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तमाह । मिथ्याञ्चानं वै खः लु मोह इति । वैभन्दः खलु पूर्वपक्षाक्षमायां खलुशन्दो हेन्वर्थे । अयुक्तः पूर्वपक्षो यस्मान्मिथ्याज्ञानं मोह इति। न तस्वज्ञानमञ्जा-ननिवृत्तिपात्रेण निः श्रेयसोपयोगि अपि तु संसारनिदानोच्छे-दद्वारेण द्रष्टेचैव, न च तत्त्वाज्ञानं संसारहेतुरपि तु पिथ्याज्ञानम्। तद्बञ्चिन्दद्विरोधितया तत्त्रज्ञानमपवर्गहेतुरिति । भवत्वेतत्त्रथा ऽपि पूर्वपक्षस्य किमायातिमत्यत आह । तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्तमानमिति । स्वसम्बन्धिनो ह्यात्मादयो वि-पर्यमेण परिन्छिन्नाः संसारहतेन इति तद्विषयमेन मिथ्याज्ञानम-पनेयं नात्माद्यन्तरविषयं बानं तेन तत्र मिथ्याज्ञानं मा निवर्तिष्ठ

ंनिवर्ततां वा, स्वात्मादिदृष्टान्तेन, न तु तस्य संसारनिवातां मत्यु-पयोगः। यस्य तूपयोगस्तत्र तस्बद्धानं दुष्करमिति। प्रच्छति । र्बि युनस्तान्मिध्वाञ्चानम् १ सन्ति खलु वादिनां नानाविपविपत्त-पः। के चिदाहुः। विघूताविविधनामक्षप्रपश्चोषप्रविद्याविष्ट दानन्दघनाद्वैतब्रह्मसाञ्चारकारस्तत्त्वज्ञानामिति । अन्ये तु सन्त-पुरुषान्यतारूयातिस् । पर्मपुद्रकनैरात्म्यज्ञानिष्यपरे । जारीरे-न्द्रियाचानित्यव्यतिरिक्तनिकात्मदर्शनामिति हृद्धाः । तदेवं विष-विषयेः पदनः । उत्तरम् । अनात्मन्धारमग्रहो ऽहमस्मीति मोद्दो ऽहक्कारः । न ताबदद्वैतानन्दघनात्मक्कानं तत्वक्कानम् । भेदस्य प्रत्यक्षासिद्धस्यासित बाघकं ऽपह्रोतुमञ्जनयत्वात् । न च प्रकाशानन्दाबात्मधर्मातिरिकावात्मस्वभावौ भवितुमहर्तः सत्यं विज्ञानपानन्दं ब्रह्मोते श्रुतिरानन्दचैतन्यशक्त्यिशाया भेद एव च तद्वचया करं चित् सामानाधिकरण्यम्पपदाते । अ-भेदे त्वानन्दविद्वानयोस्तत्पदयोः पर्यायतया सह प्रयोगानुपप-किः। न च मकुष्टमकाद्यः सनिवेत्यत्र मकुष्टमकाश्चयोरभेदोऽप-काञ्चस्यापि मकर्षसम्भवात् । अभक्रष्टस्यापि खद्योतादेः मका-श्वसम्भवात् । तस्याचार्त्कं चिदेतत् । सन्तपुरुषान्यताख्यातिस्तु सन्तर्येव प्रकृतेरसम्भवादयुक्ता सत्कार्ववादमुळत्वात्मधानसञ्चा-वस्य तिभराकरणेनैव निराकरणम्। वर्षपुद्गळनैरात्म्ये तु क्षणभङ्ग-अके नित्यात्मसञ्ज्ञावकथनेन निराकृते । तस्पात्सुष्ठृक्कमनात्पन्या-त्पग्रहो ऽहमस्पीति मोहो ऽहंकार इति । जतएव सर्वस्यैवपात्पा-श्रीः कृपेरपि मा न भूवं भृयासमिति । सो ऽयमीहशोऽभिनि-वेबाः बारीरादीनामात्मत्वेनाष्यवस्यतो भवति नात्मतश्वविदृषः स खल्बिहिनिट्रियनीमिबाहिस्ततो व्यतिरिक्तं शरीरादि प्रवस् तत्र सिद्धाति स्नेहानिरहान सप्यते नाष्यतुक्षोचतीतिः। अतत्त्वज्ञा-

नवतः संसारं दर्शयित्वा तस्वज्ञानवतः संसारिनहित्तिषाह । यस्तु दुःखिमिति। तदेवमुक्तेन प्रकारेण पोहतस्वज्ञानयोः संसा-रापवर्गहेतुभावो यस्पात्तस्मान्मोक्षपाणैः वेत्यभावफलदुःखानि च ज्ञयानि व्यवस्थापयतीत्यादिपुर्वोपसंहारः। आसेवमानस्याभ्य स्वतो भाषयत इति पर्यायकथनं भावनादाढ्योपदर्शनार्थम् । अर्थगति परिकोध्यात्रार्थे स्त्रं पठति।

दोषनिमित्तानां तस्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः (सुः१)॥

शास्त्रार्थसंग्रहो ऽनुराते शास्त्रतात्पर्यसंग्रहो द्विनीयस्वे-णानुरानइत्यर्थः । किं नु खलु भो इति भाष्यं तदनुपपत्नं यतो न विषयमात्रज्ञानमपवर्गहेतुरपि तु भमेयतस्वज्ञानिन्यत आह वार्तिककारः। तत्र विषयान्तराणामिति ।(५००।८) यावन्तो विषया इति न विषयमात्राभित्रायमपि तु ममेयाभित्रायमित्यर्थः । सुगमयन्यद्वार्तिकम् ॥ १ ॥

शरीगदिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिनिवर्तनीयेत्युक्तं तत्र मथमं क-स्मिन्नात्मबुद्धिनिवर्तनीयेसपेक्षायामाह । प्रमंख्यानानुपू-च्या तु खत्छ । प्रमंख्यानं समाधिजं तत्त्वज्ञानं तच वि-षये सुकर्रामित तत्रैव प्राथमिकस्य प्रथमं प्रयत्नो युक्तः। सूत्रम्।

दोषानिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृ-ताः (सुः. २)॥

मिथ्याद्वानं संकल्पस्तेन विषयीकृता इत्येथैः। कामाः काम्याः॥२॥

अन्ये खलु अवयविसंज्ञां निवर्तयन्तोऽवयविनमेव पत्याचक्षते तान प्रत्याचक्षाण आह । अतः परं का चिदिति (५०२।२) सूत्रम् --

तन्निभित्तं स्ववघव्यभिमानः (सु. ३) ॥ निमित्तं

दम्बत्वादि तद्विशिष्टा विषयाः संज्ञाः प्रियायाः काम्नुको दम्बी-ष्ठनासिकादीनवयवाननुभावयन् तस्यां सक्तो भवति । व्यञ्जन् नाम्यवयविनो ऽवयवास्तैः सहोपल्लम्बाचेषामनुव्यक्षनं तस्सा-दृश्यं तेन तदारोपः । तथा च स्त्रेणानां व्यवहारः ।

> द्रवत्कनकनिर्मेलयातिरनङ्गलीलैकमु-मेहेभकटाविश्रमस्तनभरालसाङ्गी यदि । प्रिया न परिरभ्यते तुलितसिद्धसंजीविनी सहैपहि कुतो ऽन्यथा विषमवाणवाणव्यथाम् ।

> मदनसरितमेनां गाहमानो जनो ऽयं जयनपुलिननाभीमण्डलावर्तरम्याम् । मुखनलिनसनाथामुल्लसद्श्रुलतोर्मिं चिरविरहहुताशायासमुज्झां चकार । विवेकिनस्त्यध्यमसंज्ञां भावयन्तः माहुः। मज्जामस्त्रामथ प्लीहां यक्ततां शक्कतामपि । पूर्णाः स्नायुशिरास्युताः स्त्रियश्वमेपसोविकाः।

ऋषयो ऽप्युचुः ।

स्थानाद्वीजादुपष्टम्भान्निष्पन्दान्निधनाद्गि । कायमाधेयशौचस्वात्पण्डिता श्रश्चाचि विदुः ।

अशुभसंज्ञाभावनापयोजनगाह । तामस्यभावयत इति । तिकिपिदानीपवयवानुव्यञ्जनसंज्ञयोविषयो नास्यशुभसंज्ञाविषय एव प्रमस्तीत्यत आह । सत्येव च द्विविधाविषय इति । द्विविध एवामौ कापिनीलक्षणो विषयस्तया ऽपि रागादिप्रहा-णार्थपवयवादिसंज्ञागोवरत्वे परित्यज्ञ्याशुभसंज्ञागोवरत्वपस्यो-पादीयते वैशाग्योत्पादनायैत्वर्यः । अत्रैव दृष्टान्तमाह । श्रोषा विषयंप्रका इति । न हि विषयधुनी परमार्थतो न स्तः अपि तु वैराग्वाय विषयंत्रा तत्रोपादीयतहत्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवं स्वभतेन प्रसंख्यानीपदेशमुक्त्वा प्राभिवतप्रसं-ख्यानं निराकर्षुष्ठुपन्यस्यति । अधेदानीमधे ।नेराकः रिष्यता विद्वानवादिना ऽवयाविनिराकरणामुपपाद्यते । अधीवशेषे खर्ववययानुच्यञ्जनसंद्वे । तत्रार्थमात्रस्याभान् बान्कुतो ऽवयवानुच्यञ्जनसंद्वे, तांत्रराकरणाय प्रथमम्बयवी निराक्रियते पश्चात्परमाणुः, ततश्च ज्ञानमात्रपर्थरहितं सिद्धं भवतीत्यभिष्रायः । तत्र संशयपूर्वकत्वादुपपादनस्य विचारस्य संशयं प्रथममाह ।

विद्याऽविद्याद्वेविध्यात्संद्रायः (स. ४) ॥ उपलिशविद्या अनुपलिश्याविद्या। सच्चोपलभ्यते यथा तहागे तोयम् ।
असच्चोपलभ्यते यथा मरुपरीचिकायामुदकम् । सच्च नोपलभ्यते
ते यथा चिरनिखातं भूमौ निध्यादि । असच्च नोपलभ्यते
यथा भूतले दृश्यमाने तत्तुल्योपलम्भनयोग्यतो घटादिः । तदेवं
विद्याऽविद्याद्विध्यादवयाविनि संद्रायः । यद्यवयव्युपलभ्यते तथाऽपि संद्रायः अथ नोपलभ्यते तथा ऽपि मंद्राय इत्यर्थः ।
तत्र सिद्धान्ती वक्ष्यमाणमप्यवयविनिराकरणहेतुं निराकारिष्यामीत्याद्यवानाह ।

तदसंदायः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् (स्व. ५)॥ अव-यविनः । वार्तिककारस्तु स्वयं संश्चयं निराकरोति । न ्वि-चाऽविचाद्वैविध्यं संदायस्य कारणामिति (५०२।२१)॥४॥ पूर्वपक्षवाद्याद्व श्वत्यनुपपन्ते।राति ॥ ६॥

वृक्षस्तिष्ठति शास्त्रादिषु शास्त्रादयो वा वृक्षइति छी-किकी प्रतिपत्तिमनुबध्यमानो विकल्पयति वार्तिककारः। अ- तयवा अवयविनीति। (५०३।१०) एकद्रव्यश्वावयवः प्राप्नोति। कृतः एकावयविष्ट्यसित्वात्। भवत् को दोष इत्यत् आह् । न चैकद्रव्यं द्रव्यमिवनच्यदाधारमस्ति । कृतकस्य नित्यत्वप्रसङ्गादिति शेषः । अवयव्येकदेशोनेति । अवयविनो यएकदेशास्तेनावयवो ऽवयाविनि वर्त्तत्द्रवर्थः । न ह्यस्यावयविनोऽन्ये अवयवेषु एकदेशा अवयवाः सन्तीति एकेनावयवेनारभ्यतइति सत्ततोत्पत्तिप्रसङ्गः । संयोगाय किल चरमभाविन अवयवव्यापारस्तिक्षिमित्तानि चापेक्ष्यन्ते । एकः द्रव्यस्योत्पत्ति प्रति न संयोगापेक्षेति यावद्वयवप्रव्यव्युत्पद्यते-त्यवयव्यनवरुद्धो न कदाचिद्वयवो इश्येतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अन्यव्यतिरेकंण वर्त्तमानो ऽवयव्युपलभ्येत न बास्याचा-रान्तरप्रुपलभ्येत दृश्यमानश्चावयवो नाधिकरणमस्येति भवतेब बादिना ऽभ्युपगतिमत्यभिषायेणाह । नित्यश्च स्यात् ॥ ९ ॥

यस्तु मन्यते अवयवानां धर्ममात्रमवयनी न त्ववयवेभ्यो ऽत्यन्तं भिन्नो ऽभिन्नो वा भिन्नत्वे गवादवबद्धर्मधर्मिभावानुप-पत्ते:। अभेदेऽपिधर्मिरूपवंत्तदनुपपत्तेश्च । तस्मात्कथं चिद्धिन्नो ऽभिन्नश्च कथं चिद्धर्ममात्रमवयवानाममपनीति तं मत्याह ।

न चावयव्यवयवाः (स. १०)॥ न तावज्रेदाभेदी
परस्पराभावात्मानावेकत्र समवेत इत्युक्तम् । नाष्पात्यन्तिकेऽभेदे धर्मधर्मिमावः तस्माद्यथा ऽऽत्यन्तिकभेदे ऽपि केषांचिदेव
कार्यकारणभावः तथा केषां चिदेव धर्मधर्मिभाव इत्येषितव्यम् ।
तथा च दृषणमित्यर्थः । अवयवी चैकदेशेनाचयवे वर्षातश्रत अवयवसमूहमात्रमवयवी प्राप्नोतीति । अस्यायमर्थः । अवयवे दि वर्त्तमानो ऽवयवीत्युच्यते । अवयव्येकदे वाश्चिद्वयवेषु वर्त्तन्ते एकदेश एव तर्धवयविनः । ते च नानेत्य-

वसवसमृहमात्रमवयवी प्राप्नोति । एकस्मिश्चावयवे एकदेशे बन् र्जमानो ऽवयवीति न तावदवयवी कविदवयवे वर्त्ततहित तदेक-देजानां तस्र तत्रावयवे हत्ते। तावन्यात्रेण चावयविनो ग्रहण-मिति यत्रैवास्यैकदेशो वर्त्तते तत्रैव ग्रहतिच्यः । तथा चेकस्मित्र तन्तौ पटेकदेशो वर्त्ततहित तन्तावेकस्मिन पटो दृश्येतेत्यर्थः ॥१०॥

ं सिद्धान्तवाद्याह ।

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेद्दशब्दमधोगः नुपपत्तेरप्रश्नः (सू. ११)॥ अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः (सू १२) एकदेशेन चावयवी न स्त्रात्रयषेषु वर्ततइत्यव मतिज्ञार्थे अव-यवान्तराभावादिसहेतुः । कस्माद् यद्यप्यवयत्रान्तरमवयविनो भवति तथाप्यवयवान्तराण्यवयाविनो ऽवयवान्तरेषु वर्त्तन्ते कि-मायातपवयाविष्टतेरिति । एक श्रानेकत्र वर्ततइति मतिजानानः किं कारस्टेंन किमेकदेशेनेति नानुयोक्तव्यः, कस्मात् उभयेन कात्स्न्येंन एकदेशेन वा नानात्वैकार्थसमवायिना एकस्याव-यविनो व्याघातात्। एनदुवन्निवाह यद्यवयवी नैकदेशन वर्शते न कात्सन्धेन अथ कथं वर्शत इति । शङ्कते रूपान्त-रानिर्देशादिति चेत्। (५०६।७) सोपहासं द्वानतमाइ। यथा अचित्रास्तन्तवः पटं चित्रमार् भन्तर्ति। नैयायिकैः किला-चित्रस्तन्तुभिश्चित्रः पट आरभ्यतङ्ख्यभ्युपेयते । तचैतद्युक्तम् । न तार्वाश्चत्रं रूपमेकं पटसमवेतं स्ववस्तविरोधात्। नाना हि चित्रमुच्यते तत्कथमेकामिति । तेन यदुक्तं भवति नानैकमिति तदुक्तं भवति चिव्रमेकमिति । यदाहुः "चित्रं तदेकमिति चेदिदं चित्रतरं मह" दिति । न च नीलपीतादय एव बहबोऽव्याप्य-क्षुचयाश्चित्रपद्मिति सांमतम् । इपादीनां व्याप्यद्यतित्वात् । तेSवी विवादाध्यासिता जीलक्षीतादयो व्यापनीया आश्रयन्त- त्यो इपनातीयस्वात् शुक्ळपटमत्रक्पविति-छपपत्र उपहासो
यथा अन्नित्रास्तन्तवः पटं चित्रवारभन्तहति। निराक्रशेति।
नोपलभ्यमानस्पाधारत्वात्। अवयविनो रूपं निर्दिन्
रूपतामिति द्ववाणेनेति। अवयवेऽस्यास्तित्यवयवी अवयत्रश्र कारणं तद्वान्त्रयवी कार्यभिति कार्यकारणभावाभ्युपमाः
कुतो भवति। न च त्रसङ्गसाधनं नाम किं चिदस्ति त्रमाणम् ।
तर्कस्तु भवेत् न चायं प्रमाणेनेतिकर्तव्यतां विना प्रमाणमर्थं
माधियतुमईतीत्यर्थः। यदिष त्वपोपहासाभित्रायेण पटरूपं
चित्रं दृष्टान्तिकृतं तत्राभित्रायस्तावत्तवः यादृशस्तादृशोवा वचनात्तावद्यं दृष्टान्तः प्रतिभाति। दृष्टान्तश्च बादिप्रतिबादिनोरविवादविषय इति तत्साधनं व्यर्थम्। तथा ऽप्युपेत्य चित्रवादं
त्रूमः त्वां प्रति चित्रं रूपं पटसम्बन्धितया साध्यामस्त्वद्भिप्रायव्याप्तोपहासनिराकरणायेवर्थः। पटस्य चित्रं रूपमिसनुभव
एवात्रावाधितः प्रमाणमिति भावः।

बौद्धः स्वाभिषायग्रद्घाटयति अनेकत्वप्रसङ्ग इति चिदिति। निराकरोति। चित्रशब्दस्यैकानेकविषयत्वात्। यदि नानैव चित्रग्रुच्येत ततः स्याद्विरोधः कि स्वेकस्मित्र-पि चित्रपदं प्रयुच्यते। तस्मानैकत्वेनास्य विरोध इत्यर्थः। देशक आह नैकस्मिन्नदृष्टत्वात्। एकस्मिश्चित्रग्राहिणा ऽतुः भवस्यादृष्टत्वात्। पुरुषवित्रक्षाधीनपृत्तयस्तु शब्दाः क नाम दुर्लभा इति भावः। परिहरति नाभ्युषेतहानेति। (५०७)। १) न ताबदनेकपद्पर्यायश्चित्रशब्दानेति। पर्यापश्चित्रमानाधिकरण्यं प्रतिपत्तुमहिते। पर्यापश्चित्रमानाधिकरण्यं प्रतिपत्तुमहिते। पर्यापश्चित्रमानाव्यक्ष्यः द्वामानाधिकरण्यं प्रतिपत्तुमहिते। पर्यापश्चित्रमानाव्यक्ष्यः द्वामानाविष्ठाणि नानेति नित्रमिति। तस्माद्यक्ष्यः शुक्रमनभ्युपगच्छतो यथा ग्रक्तनानात्वाभ्युपगमा दीवते एवमे-वैकं चित्रमनभ्युपगच्छनश्चित्रनात्वाभ्युपगमी हीवतहत्वर्थः । शः ङ्कान्तरमाह । अथानेकमचित्रमिति । निराक्तरोति । एवम-पीति । शक्कते । अधावित्राणीति । पारहरति एवं च न किं चिदिति । इष्पतप्वास्माभिर्यथा ऽवयवसमेवनैः सितहारेत-लोडितादिभिरसमवायिकारणैरत्रयतिनि चित्रं क्ष्पमारभ्यतइति । देशयति पुटान्तर इति । पुटान्तरं पादबोन्तरम् । परिहरति । भननेवेदेमुक्तामिति। एको ऽपि गुण आरभतइति मस्वा शङ्कर ते। चित्रप्रश्ययस्तत्रेति। समाधते न प्रमक्त इति। ननु यचित्राचित्राच्यामारव्यमवयविनो क्षं तद्पि पीतादिवित्रिहिंदयः तां न च शक्य निर्देष्टुं तस्याश्वास्तीत्यत आह । एताचदिति । अनिर्वाच्यमप्यनुभूयमानमशक्यापहुरम् । यथेश्वक्षीरादीनां माधु-र्यस्यान्तरं महदित्यर्थः । न ताबद्वयबद्धपाद्वयाविनो य-हणं युक्तामिति। न द्रव्यान्तरक्ष्येण द्रव्यान्तरे चाश्चषत्वं दष्टं न खलु पृथिववादिक्षेण वायुश्राक्षुष इत्यर्थः । मक्कतमुपसंहरति । नस्मादिति । अविकल्पिता अविचारिता इत्यर्थः (५०८। ५)॥ १२॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति अत्र मत्यवस्यतः पूर्वपक्षी अथेदमाहेति । केदासमूहे तैमिरिकोपलाव्धवस्तदुप-स्वधिरित्यादिस्त्रभाष्यवार्तिकानि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरितरोहि- तार्यानि ॥ १३ ॥ १४ ॥

अपि चार्य द्वितिकत्य आश्रयव्याघातादयुक्त इत्याह । अवयवावयविप्रसङ्गश्रेवमा प्रलयात् (सृ. १५)॥ अत्र त्रयः पक्षाः संभवन्ति । यो ऽपमनयनेषु अवयविद्यत्तिविकः स्यानुष्यस्या अनयविनोऽभावप्रसङ्ग आषाद्यते स आ प्रस्तयाद्वा

निवर्त्ततआ परमाणोर्वा न क चिद्यि निवर्षते इति । सत्र प्रथम दितीयविकल्पानाश्रित्वेदं सूत्रम् । यथैन ष्टत्तिविकल्पः स्थूले घटा-दाववयवेषु तदवयवेषिकति तदभावात्मलये व्यवतिष्रेत । न च तदा प्रखयः सर्वोपारुपाविरहितो द्र्यानाविषयः संभवतीति द्र्यान-विषयाभावादनाश्रयो विकल्प आत्मानमेर न छभते। उपछन्नणं चैतदा प्रख्यादिति । आ परमाणोरित्यपि द्रष्ट्व्यम् । परमाणू-नामप्यतीन्द्रियत्वेन दर्शनाविषयत्वाभावादनाश्रयता विकल्पस्य तदवस्यैव । तदिद्युक्तं निरवधवाद्या परमाणुतो निवर्ते-लेति ॥ १५ ॥

अधापीति । अपि चेत्यर्थः । अपि च मलयमभ्युपेत्ये-द्युक्तमा प्रख्यादिति । वस्तुतस्तु ।

न प्रलयो ऽणुसद्भावात् (सृ. १६)॥ निरवयवत्वे प्रमाणमाह । निरव्यवस्वं तु परमाणोरिति ॥ १६ ॥

अथानन्त एवायमवयवावयविविभागः कस्माम भवतीः त्यत आह ।

परं वा ऋटेः (सु. १७) ॥ द्वाटस्रसरेणु।रित्यनथान्तरम्। जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणु रजः स्मृतम् । यदि श्रुटेः परं द्वि-त्रिपदके ऽवयवविभागो न व्यवतिष्ठते ततोऽवयवविभागस्यानवः स्थानाद् द्रव्याणामसंख्येयस्वात् चुःदित्वनिद्वात्तिः चुटिरपि सुमेरुणा तुल्यपरिमाणः स्यात् । न खल्यनन्तावयवत्वे किश्चिद्विशेष इत्यर्थः। वार्तिकं यावद्वा प्रलयोऽनिवृत्तिर्वेति । प्रलयपरमाणुपक्षे विकल्पनिष्टतिनास्ति दर्शनविषयस्तु नास्तीस्यनाश्रयो विक-ह्यः । अनन्तावयवत्वे सर्वस्य विकल्याघातत्वे दर्भनविषयाभाव इत्यनाश्रयो विकल्पइत्यर्थः । संख्योदाहरणम् । इयन्त्रस्य ते प-रमाणवः संहतास्त्रुटिभाषमापचन्तइति(५१०)। सार- पत्रते तु परमाणुकाद्दर्याथीं मक्तक्यः । किमुक्तं भवति परमाणुः रिति परमत्विविशिष्टो सणुः परमाणुः यतः सोदीयो नाक्रमस्तीति यावत् । तक्षाद्दापे चेत् सोदीयोऽन्यदिस्तः चेष परमत्विविशिष्टो ऽणुरित्यर्थः । अथ भिस्रपरिमाणाः परमाण्वः पतिविध्यते परमाण्वः रिमाणा इति यावत् । ततो न परमाणुः पतिविध्यते परमाण्वः वयवा एव परमाणवस्ते चानवयवत्वादकार्याः । त्वया च परमाण्वः कार्ये परमाणुरिति कृत्वा आरोज्य द्वितिविक्षयेन मनिविध्यतः ति ॥ १७॥

अथेदानीमानुपलम्भिकस्तस्य व्याख्यानं सर्वे नास्तीति मन्त्रान आह ।

आकादाच्यति भेदासस्य परमाणोनिं त्वयतस्यानुपपतिः। सावयत्वे तु हित्तिविकस्यात्तदभाव इति श्रुन्यतेव तत्त्वं
भावानाम्। अनाश्चितोपि विकस्यो पया छोकप्रतीतिकस्यनामात्रनिर्मितस्तान्त्रिकीं श्रुन्यतां गमयति। मिध्याज्ञानानामपि तन्त्वावगमहेतुत्वदर्शनात्। यथा द्राद्वनस्यतौ हित्तप्रत्ययप्रवाहो वनस्यतितन्त्वप्रतिपत्तेदेंतुः। यथा रेखागवयो वा गवयत्वप्रतिपत्तेरित्यादि
बहुत्पेक्षितच्यमिति मावः। तदेतद्वार्त्तिककारोद्पयति। आकाद्याच्याति भेदादानित्यः परमाणुरित्यभिद्धानो व्यतिभेदार्थे
प्रष्टव्य हाने। (५१९।४) अन्तबिहिरिति वचनं कार्यस्य
कारणान्तरवचनित्यः। उपेस परमाणोरवयवाक्ष तिद्वभागस्याकाशं कारणभिति आकाशव्यतिभेदादित्याकाशहेतुकं व्यतिभेदं विभागमाह। न चाकाशं विभव्यमानवोर्द्व्यान्तरयोविंभागस्य कारणमपि तु कर्मेत्यर्थः। सर्वतोऽव्यवहितस्य
यस्य मध्ये अवयवा न सन्तिति तत्सुविरमिति। सर्वतो

उच्यवहितस्य निरन्तरस्यावयविनः स्वावयवद्वारेण । एतदुक्तं भ-षति । यस्यावयवाः परितो निरन्तरमवस्थिता मध्ये च न स-नित तत्सुषिरमिति । यन्मृतिमत्तेन सर्वेण सम्बध्यते । मृतिमता सर्वेण सम्बद्धश्वं सर्वमतत्वं वदतो वार्तिककारस्याजसंयोगस्या-भ्युपगमः भौदिवादतयेति लक्ष्यते ।। १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

स्यादेनत् आकाशं चेत्सर्वगतं ततो मृतिंगतां द्रव्याणां तेन मतिबन्धाद्गतेरावरणं व्युहान्तरापादनं च जलीवस्येव नावादिना भवेत्र चास्ति, तस्मात्र सर्वगतामित्यत आह ।

अन्यहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकादाधर्माः(सु.२२)॥ यत एवाव्युहाविष्टम्भावत एवावत्युहं विभुत्वमस्वेत्यथैः॥ २२ ॥ पुनः शुन्यतावादी मत्यविष्ठिते।

मूर्त्तिमतां च संस्थान। पपत्तेरवषयसङ्गावः (स. २३)॥ चस्त्वर्थः तिद्धान्तं निक्तियति । यद्यपि मृतिमतामिति संबन्धित्वमात्रेणोपात्तं सृतं तथाऽपि हेतुपद्तया वार्तिककारोच्याः चष्टे। सावयवाः परमाणवोमूर्त्तिमत्त्वाद् घटादिवदिति । (५१३।१९) प्रयोगान्तरमाह संस्थानवत्त्वादिति ॥२३॥

सूत्रान्तर्यनुद्वतिसहितं पठति ।

संयोगोपपत्तेश्च (सु०२४)॥इति। पै।नहत्त्यं देशयति।
निवद्मिति(५१४।४)।रिहरति। न चरितार्थमिति। मूर्तिः
नीमाव्यापिनो द्रव्यस्य षड्षिधं परिमाणमिति। परमः
इस्वत्वपरमाणुत्वे परमसूक्ष्म एव द्रव्ये व्यवतिष्ठेते व्यापि तु यहीत्वा
परममहत्त्वपरमदीर्घत्वाभ्यामष्ट्रविधं परिमाणं भवति। परममहः
व्यप्रमदीर्घत्वे च सर्वगतव्यापिनी इति न मूर्तिः। असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिरिति पारमर्पवचनात्। संस्थानं नाम मचयाः
एयः संयोगो घटादिष्टिचिर्घटत्वादिजातिव्यक्तिहेतुरिति। संयोगः

संयोगमात्रं न त्वनातिपूर्विका मात्रिरिति । तस्मादयौनरुत्तयम् । तदेतच्छून्यतामतमपाकरोति। यत्तावन्मूर्तिमस्वादिति। शुन्यताचादी प्रख्यान्तत्वाभिमानेनाह। अथ ताचदिति। सिद्धाः न्त्याह अन्तो निरवणव इति । प्रलयान्तत्वमधस्ताश्चिराकृत-मिति भावः । नन्त्रधस्ताश्चिराकरणान्या भूत्पलयान्तो विभागो विभागान्तस्तु भविष्यति किं परमाण्यन्तताग्रहेणेत्याश्रङ्कते । अधानतो विभागः। निराक्तरोति। स न युक्त इति। ना-सति गुणिनि गुणो ऽस्तीत्यर्थः । एतात्रन्तश्च कल्पाः सम्भिन-नः । तत्र प्रथमकरेषे अनैकान्तिकत्वच्याघातौ द्वितीये विभा-गस्यानाधारत्वपसङ्गः तृतीये श्रुटेरमेयत्वपसङ्ग इत्याह । एता-वच्चैतत् (कल्पजातं) स्वादिति । परमाण्यन्ततां विभागस्य बुविभावयवं मृत्तिंपन्तं परमाणुं प्रतिपद्यसङ्ति । अनन्तत्वे तु चुटेरमेयत्वमसङ्गो व्याघातः । प्रख्यान्तत्वे च विभागस्यानाधा-रस्त्रप्रसङ्गो व्याघातः । सावयवशब्दस्यार्थः समानजातीयावयत्रं न केवलं तदारच्थमपि तु तदाश्रितम् । तन्त्वाद्यारब्धं पटादि द्रव्यं तन्त्वाद्याश्रितं च । नन्वेवमिष कुतः सावयवत्वमित्यत आ-इ । अवयवस्तद्धारस्तस्य समानजातीयारब्धस्य कार्यद्रव्यः स्याधारः तस्मात्सावयत्रत्रं कार्यविशेषः तस्मात्सावयवाः पर-माणव इत्यतिब्रुवता कार्यविशेषः परमाणुरित्युक्तं भव-ति। कार्यविषेश्च परमाणुरिति व्याहतम्। (५१५१२) आनन्त्ये तु श्रुटेरमेयत्वपसङ्गात् । सा खल्बनवयवस्य क-ल्पितस्य परममुक्ष्मतया परमाण्याख्या तेन परमाणुरिति किमुक्तं भवति अनवयवो ऽकार्यश्चेति । सावयव इति किमुक्तं भवति सावयवः कार्यश्चेति प्रतिज्ञापद्योव्याचात-इत्यर्थः । अय मा भृत्चुटेरमेयत्वाभित्येकपरमाणुपूर्वकत्वं पर-

माणोः मतिपद्यसे । शेषमतिरोहितार्थम् । यदि हे द्रव्य आधिकृत्याभिधीयत इति । मध्यस्य द्वि प्रमाणोहप्यर्धः-पार्श्वतिभिः प्रमाणुभिर्ये संयोगास्तत्र मध्यस्य पूर्वेण प्रमा-णुना यः संयोगो नासौ मध्यपश्चिमप्रमाध्वाश्रितः एवं मध्यम-प्रमाणुनयोगो नैव मध्यमपूर्वप्रमाण्वाश्रय इति । एव मन्यश्रा-पि द्रष्ट्रव्यम् । षडपि भिन्नदेशा एवति समानदेशत्वमंसिद्धम् । अथ प्रमाणुनां सम्बन्धिनं प्रमाणुं मध्यमधिकृत्योद्यते तदा-श्रिता हि संयोगाः पडपि भवन्तीति तत्राह । न किं चिद्धा-ध्यत इति । (५१७।२)

स्यादेतत् । संयोगसमानदेशत्वेन परमाणवोऽपि संयुक्ताः समानदेशा इति पिण्डस्याणुमात्रत्वत्रसङ्ग इति परोक्तमनुबद्दति। धन्युनरेनदिति । तद् दृषयति । तन्नेति । पत्र यस्स-भवेतं स तस्य देशो यथा रूपादीनां द्रव्यं, न च परमाणवः क चित्समवयन्ति किं तु तत्संयोगाः । तेन देशवतां संयोगाना-मस्तु समानदेशता न तु परमाणूनामदेशत्वादित्यर्थः। देश्वयति । ननु कार्यकारणे इति। यथेह कुण्डे बद्रिमिति यथा बद्रं कु-ण्डदेश एवं तदवयवास्तदवयवाः। न च समवाय एव देशदेशि-स्वनिबन्धनम्पित् संयोगो ऽपि । न होह कुण्डे बदरमिह पटे ब्रुक्कत्विमिति वा आधार्याधारप्रत्ययो विशिष्यते । तस्माद्वहूनाः द्रव्याणां समानदेशस्त्रदर्शनामासिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः । तद् द्-षयति । एतदनम्युपनमेन प्रत्युक्तम् । द्रव्याणापेकत्र स-मवायेन समानदेशता व्यासेधामी न तु संयोगन, समवायेन हि समानदेशता स्थौल्यपरिपन्थिनी । यथा गन्धरसद्भपस्पर्शाः स-मानदेशा न स्थाल्यमारभन्ते तत्कस्य हेताः एषाममूतीनां स-मानदेशसम्बायात् । मूर्तास्तु स्पर्शबन्तः समबायेनासमानदेशाः

परस्परसंयोगिनो गदि स्थौरयमारभन्ते किं बाध्यते तस्मात्संयो-गिनी यदि स्थील्यमारभन्ते कि बाध्यते तस्मात्संयोगेन समान-देशता न प्रतिषिध्यते समवायेन तु प्रतिषिध्यते सा हि स्थी-स्यविरोधिनीति सिद्धम् । अभ्युषेत्यैवमुक्तं संयोगाः समानदेशाः इति । परमार्थतस्तु कुण्डबदरसंयोगस्य कुण्डबदरे अ।श्रयः त-**द्वयवकुण्डबदर**संयोगस्य कुण्डबदरावयवा इति सिद्धं संयोगाः नामपि भिन्नदेशस्विभियाह । न च संयोगा अपीति । उप-संहरति । षण्णां समानदेशत्वादिति । वाक्यांमिति । य-रपुनरक्तं दिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युक्तामिति। परमाणोः किल भवद्यभिमतस्यैकस्य दिग्भागाः पर्, न चैकस्य दिग्भामे भेदो इस्तीति षडेव परमाणवः। एतद् दृषयति क एच-माह दिग्देशभेदो (यस्या)स्तिति । स्वद्भवेणका दिक् सर्व-गता च नास्या भेदो ऽस्तीर्स्थः । यद्येकैव दिक् क तर्हि परमा-माणावस्मादयं परमाणुः पूर्वो ऽयं पश्चिम इत्यादयो बुद्धिच्य-पदेशभेदा इत्यत आह । दिग्देशभेदाश्च दिशः संघोगा एकरे इपि दिश आदित्योदयदेशपत्यासम्बदेशसंयुक्तो यः स-इतरस्पादिमक्रष्टदेशसंयोगात्परमाणोः पूर्वः एत्रमादित्यास्तमयदे-श्वश्यासमहेशसंयुक्तो यः स इतरस्माद्विपकृष्टदेशसंयोगात्परमाः णोः पश्चिमः तौ च पूर्वपश्चिमौ परमाणू अपेक्ष्य यः सूर्योदयाः इसमयदेशविषकृष्टदेशसंयोगः स मध्यवतीं। एवमेतयोयीं ति-र्ध्व देशसम्बन्धिनौ मध्यस्य आर्जिवेन व्यवस्थितौ पाइर्ववर्तिनौ ती दक्षिणे।त्तरी परमाणू एवं मध्येदिनवर्तिसूर्यसिक्षकपिवमक-वीं पूर्वसंख्याविछक्तत्वं चाल्पत्वं परसंख्याविछक्तत्वं च भूय-इत्वम् । तस्मादेकस्थापि परमाणीः परमाण्यन्तरसंयामा अञ्या-प्यवस्य एव भागाः । एवं दिस्रो उप्येकस्या अपि संयोगा एव

भागाः सोऽयं परमाणोः षद्केन युगपद्योगो मृत्तेत्वमात्रमयुक्तोः न सावपवत्वं गमियतुम्हतीति । तेन यदुस्यते प्रसङ्गाधनं परैः यिक्षरयवं तक्ष षद्केन संयुक्तं यः या विक्षानं तथा च परमाणुरिति व्यापकिष्ठिद्धोपल्लिश्चिरित तांक्षरस्तम् । मृतित्वपयुक्तत्वेन षद्कसंयोगस्य सावपवत्वेन व्यापिरिति द्यांक्षरस्तम् । स्रतत्वपयुक्तत्वेन षद्कसंयोगस्य सावपवत्वेन व्यापिरिति द्यां । छायातपयोगो ऽपि परमाणोरेकसंयोगस्य।व्याप्यद्वित्तेनोपपन्नः ।

नन्दनदस्था नोषपद्यत इत्युक्तं तत्कुत इसत आह भाष्य-कारः । अनवस्थायां च प्रत्यधिकरणं द्रच्यावयवानामाः नन्त्यात् । क्रियावश्वादीनहेत्त् सर्वथा विकल्प वार्तिकका-रो दृषयति । ये तु क्रियावश्वादिति । एतेनासिद्धत्वेन । न हि घटादिकमवयविनमनभ्युपग्च्छतो घटादिरस्तीत्यर्थः । मः नुपञ्चाधीनतरे दृष्ठत्वाद्विरुद्ध इति । क्रियां परमाणोर्ग्यान्तरमानिच्छतो मतुष्पयोगो विरुद्ध इत्यर्थः ॥२५॥

विज्ञानवाद्याह यदिदं भवान बुद्धीरिति । यदिपटस्तनतुभ्योभिन्नो भवेत्तन्त्वतिरेकेण गौरिवाइवातिरेकेणोपलभ्येत ।
न चेत्रलभ्यते तस्मात्त्वट इति मिध्याबुद्धिरयम् । तन्तुरिखित मिध्याबुद्धिरंशुभ्यो भेदेनानुपल्लम्भात् । एवपंशुरित्यित । तदनेन क्रमेण परमाणुष्विति बुद्ध्या विविच्यमानेषु याधात्म्यानुपल्लभेने बाह्यवस्तु स्थूलं वा क्षोदीयो वास्तीति सर्वी एव बुद्धयः स्वाकारमवाह्यं वाह्यतया आल्लम्बमाना मिध्याभूता इति । ननु पटादयः सावयवा भवन्त्वेवं परमाणुनां
त्वनवयवत्वाद् बुद्ध्या विवेचनाद्धावानां याधात्म्योपल्लिधिरत्यत
आह्। परमाणवो ऽपि भागद्यो विभन्नयमानाम्तावद्यावस्मल्य इति (५१९।१७)। भवन्तु परमाणवो ऽनवपवाः संयोगेभ्य-

स्तु षड्भयो बुद्ध्या विविच्यमानस्य याथात्म्यमुपलभ्यत् इति॥२६॥ तदेतक् दृषयति ।

व्याह्मतत्वाद्हेतुरिति। यस्य विविच्यमानस्य याथातम्यानुपल्डिधस्तत्कुतिश्चिद्विचनीयम् अवध्यमावे तदनुपपत्तेः।
तथा च तेनावधिना क चिदवस्थातव्यम्। अनवस्थायां च्रटरमेयत्वप्रसङ्गादित्युक्तम्। तस्मात्परमाणुषु वा तत्संयोगेषु वा तेनावस्थातव्यम्। तथा च यतो विविच्यते भावः स एवास्यावधिर्याधातम्येनोपलभ्यतइति बुद्ध्या विविच्यमानस्य सर्वभावानुपपत्याव्याधात इति सिद्धम्। दूषणान्तरमाह। सर्वभावानुपपक्तिरिति। (१५०।५)प्रमाणस्यापि भावात् तद्गतत्वेन तदनुपपत्तौ
सर्वभावानुपपत्तिरित्यर्थः।।२७॥

तदाश्रयत्वादपृथग्यहणम् '(स्. २८)॥ अपृथग्यहः
णादिति बुवाणः प्रष्टच्यो जायते। किं विलक्षणच्यवहाराभावः
उत भेदाभावः उत तन्तुच्यतिरेकेण देशान्तरे ऽनुपलम्म इति।
न तावदाद्यः तन्तवो हि भिन्नाभबुद्धिवेद्याः पटस्तु अभिन्नाभबुदिवेद्य इति। नापि द्वितीयः। तन्तुनामंध्रदेशत्वात् पटस्य तनतुदेशत्वात्। तस्मानन्तुभ्योऽन्यत्रादर्शनमपृथग्यहणं तन्त्व भेदे
ऽपि तदाश्रितत्वेनोपपद्यमानं नाभेदं गमयितुमईतीत्यर्थः। भाष्यं बुद्ध्या विवेचनान्तु भावानां पृथग्यहणमतीन्द्रियेष्वणुषु। यत्र खल्ववयवावयविनावैन्द्रियकौ तत्र पृथग्यहणमविवेचकानामस्फुटतरमतीन्द्रियेभ्यो ऽणुभ्य आनुमानिकभ्यः प्रत्यक्षदृश्यानां तदाश्रितानामवयविनां पृथग्यहणमित्यतिस्फुटिमित्यक्षः।।२९॥

संप्रत्यौद्धियके ऽप्यवयवे ऽवयविनो 'विविच्यमानस्य यायास्म्येन पृथग्रहणमाह । प्रमासातश्चार्धप्रतिपस्तेरिति । यदस्ति-पटादिकपवयविद्रव्यं घथा च स्वावयवसमवेतत्वेन गु-णाधारतया च, घझास्ति-शशविषाणादि, घथा च-कार्यकार-णभावेन, तत्सर्वे प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यति । सुगमं भाष्यम् ॥ ३०॥

यदुक्तं ममाणोषपत्यनुपपत्तिभ्यां न सर्वभात्रानुपपत्तिशित । तत्र मत्यवतिष्ठते विज्ञानवादी ।

स्वमविषयाभिमानवद्यं प्रमाणप्रमेयाभिमानः (स्त.
३१)॥ न खलु वास्तरः प्रमाणप्रमेयभावः किं त्वनादिवासनानिवन्धनकल्पनाधीनः। यथा हि न स्वमे सन्ति विषया अथ च प्रतिभानित कल्पनामात्रेण तथा च सांत्रतेनापरमाधिसता प्रमाणप्रमेयभावेन बःह्यार्थञ्चन्यता सिध्यति प्रमार्थसती प्रत्ययानां
दृष्टा मिध्याप्रत्ययानामपि तत्त्वप्रतिपत्तिहेतुतेत्यावदितं पुरस्ता-दित्यर्थः। तद्याचष्टं वार्तिककारः। यथा न स्वमे विषयाः
सन्तीति॥ ३१॥

(॥५२॥) नतु स्वप्नप्रत्यवानामस्त्रेतंधर्मकत्वं ये पुनरमी जाग्रत्यत्त्रयाः स्तम्भ इति वा कुम्भ इति वा किमायातं तेषाम-त्यन्तवैलक्षण्यादित्यत आह । माणागन्धर्वेति । जाग्रत्यत्यया अप्येवंविधाः सहस्रशो दृश्यन्ते न चैते स्तम्भकुम्भादिपत्ययास्तः तो विलक्षणा इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तदेतदृदृषयति ।

हेत्वभावादिसिद्धिः (स. ३३)॥ तद्याचिष्टे भाष्यका-रः । स्वप्रान्ते विषयाभिमानवदिति । अन्तराब्दो ऽवयव-वचनो ऽप्याश्रितत्वमात्रेणावस्थायां मयुक्तः । तेन स्वप्रावस्थाया मित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । स्वप्रज्ञानस्थायाथार्थ्यमिच्छता वाध-कमन्तरेण तदनुपपत्तेजीयत्मत्ययो ऽस्य वाधको वक्तव्यः न चासावसमीचीनस्तद्वाधितुमुत्सहत्वदित समीचीनत्वं जाम्रत्मत्य- यस्याभ्युपगनतव्यम् । तथा च जागरितान्ते विषयोपछाव्यवदि-त्यनुपष्कम् ।

वार्तिकं ख्वातिशिति चेत् । प्रत्ययत्वमेव स्व-मोदाहरणसहितं प्रमाणप्रमेयाभिमानमिध्यात्वे हेतुरित्यर्थः । वि-पर्यये च सामध्यीभावादिति । पूर्व प्रतिबुद्धेनेति विशेषणं विवक्षित्वोक्तम् । अधुना त्वनुपछन्धेरिति विवक्षित्वोच्यतः इत्यपी-नरुत्तयम् । अत्र विज्ञानवादी स्वपक्षे प्रमाणमाह । न चित्तव्य-तिरेकिणो विषयाः ग्राह्यस्वाद् वेदनावदिति । इदमत्रा-कृतम् । विज्ञानस्य हि वाह्यो ऽर्थो प्राह्यो भवित्रराकारस्य सत्ता-मात्रेण वा भवेत कारणत्वेन वा एकसामग्च्यधीनत्वेन वा ज्ञानाः हितफलाधारत्वेन वा । न तावत्सत्तामात्रेणान्यस्यान्यो वि-षयः सत्तामात्रस्य विषयान्तरेषु भावात्सर्वे ऽर्थाः सर्व-विषया इति सर्वसर्वज्ञतापत्तिः । न च सत्तामात्रमपि विष-यत्वव्यवस्थापकम् असतो ऽपि विषयत्वात् । अत एव न कारणत्वेन विषयभावः । अपि च चक्षुरादयो ऽपि विज्ञानस्य कारणमिति विषया इत्विज्ञानस्य मसज्येरन्, वर्त्तमानात्रभा सि च विज्ञानं न भवेत् । क्षणिकस्वेनोस्पादकस्यार्थक्षणस्योत्पाः द्यविज्ञानसमये विनिपातात् । एकसायग्य्यधीनस्वेन तु विषय-त्वे वर्त्तमानावभामितोपपद्यते । सातु नोपपद्यते असतोरप्य-तीतानागतवोप्रहणे व्यापकत्वादतिव्यापकत्वाच इन्द्रियादिक्षण-स्यैकसामग्न्यधीनस्यालम्बनत्वमसङ्गात् । विज्ञानाहितफलाधार आलम्बनमिति चेत् कि पुनर्विज्ञानेनार्थे जन्यते माकट्यं न चै-तदर्थधर्मो ऽपि शुक्कादिवत्सर्वपुरुषसाधारणम्। ज्ञानाहितस्यार्थध-र्भस्यापि ज्ञानवन्तं प्रत्यसाधारणत्वदर्श्वनातु । यथा यस्यापेक्षा-बुद्धिजनितं द्वित्वमर्थधर्मः सो ऽपेक्षाबुद्धिमन्तमेत पुरुषं मत्यसा-

धारण इति । तम अव्यापकत्वात् । सन्ति खल्वतीतानागतविषयाणि सहस्रशो विज्ञानानि श्रव्दानुमानजानि च, न चैतान्यर्थे फल्लमाधातुम्रत्सहन्ते अर्थस्य तदानीमसम्भवात् । न खल्वास्ति सम्भवो ऽसम्भतुत्पम्रक्ष्णो धर्मी धर्मो ऽस्याविनक्यत् मत्युत्पम्रक्षण इति । स्वकारणादात्मानात्ममकाशनशक्तिः
युक्तमुत्पद्यते ज्ञानं ताहशं थेन कश्चिदेवास्य विषयो न सर्वमिति
चेत् । हन्त भोः शक्तेः शक्यनिष्ठत्वात्किमस्य शक्यमिति वक्तव्यम् । अर्थ इति चेम्न । न तावद्यमस्य निर्वत्थाः अर्थस्यैव
ज्ञाननिर्वर्त्तकत्वात् । न चार्थाधारं फल्यमधन्तद्वक्तम् । न चाः
सति शक्ये शक्तिसंभवः तस्मादनाकारं विज्ञानं वाद्यं गोचरयः
तीति मनोरथमात्रम् । अस्तु साकारमेव बाह्यगोचरम् । तथा हि
नीलाद्याकारं ज्ञानं नीलादिगोचरम् । नीलमस्य स्वरूपं यतः ।

अत्रैवं वक्तव्ययः। किं सर्वीत्मना साह्य्यभावाद् विषयभाव आहो कथं चित्साह्य्यभावात् । न तावद्र्यस्य जहात्मनो ज्ञानेन मकाशात्मना सर्वथा साह्य्यं साह्य्यं ज्ञानमित जहं भवेदिति ज्ञान-त्वहानिः। एकदेशेन च साह्य्यं तत् क नाम नास्तीति सर्वं ज्ञानं सर्वं वेद्येत् । अति च नीलज्ञानात्समनन्तरप्रत्ययादुत्यम् ज्ञानं न तथा नीलार्यसङ्गं यथा नीलज्ञानसङ्ग्रिति समनन्तरप्रयय-तत्साह्य्याभ्यां विषयः स्यास् चतद्रस्ति, तस्मान्न साह्य्यसमु-त्वती अति विषयलसणम् । स्तामस्य साह्य्यसमुत्यती मन-स्कारिन्द्रयादिभिस्त्याऽपि यमध्यवस्यति सोऽस्य विषयोऽर्थे चाध्यवस्यतीति अर्थ एवास्य विषयो न मनस्कारादितिचेत्। अथ कोऽयमध्यवसायः। न तावद्ग्रहणं न खलु द्वादाकारौ गृश्वेते नीलिमित्यनुभवो न तु नीले इति । स्वाकारस्य वाह्यस-मारीपो ऽध्यवसाय इति चेत्। स किं गृह्यमाणे यात्वे चत्राव्य- श्वमाणे । न हि नीलद्वयं प्रकाशतहत्युक्तम् । न चारोपिविषयमः
गृहीत्वा ऽऽरोप्यमारोपियतुपर्हतीति । न श्वननुभवन् पुरोवर्ति
श्वक्रभास्वरं रजतपारोपयित तस्र । अपि चागृह्यमाणे बाह्ये प्रदुः
चिनियमो न भवेत् । इतरेषामगृह्यमाणत्वेनाविशेषाचेष्वपि प्रदुः
चिपसङ्गात् । न च साकारहाननये बाह्यसञ्चावे प्रमाणमस्ति
अगृह्यमाणत्वात् ।

नीलाद्याकार्स्य कादाचित्कत्वमेन प्रमाणम् । यद्यस्मिन्ससपि कदा चिद्धवेचत्तदितरापेक्षम् । यथा सत्यपि सोपाने विच्छित्रगमनरचनप्रतिभासाः प्रत्यंयाः सन्तानान्तरापेक्षास्तथा च सखप्याळयसंताने षहपि प्रवृत्तिप्र-सया इति स्वभावहेतुः । बासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कः स्वात् कदा चिदुत्पाद इति चेत्। नन्वेकसन्तानपतितानामाल-यहानानां तत्तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिशीसना तस्याश्च कार्य-जननं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रययः स्वसन्तानवर्ती पूर्वक्षणो हेतुः सन्तानान्तरापेक्षानम्युपगमात् । तथा च सर्वे आलयसन्तानपतिताः परिपाकहेतवो भवेयुः न वा कश्चिद्धि अविशेषात्। क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य कादाचित्कत्वात्कार्यकादा-चित्कत्विमिति चेत् । नन्वेकस्यैव नीलविज्ञानजनसामधर्ये बक्ति-प्रबोधजननसामर्थ्य च क्षणान्तरस्य तज्ञ स्यात्। सत्त्वे वा कथं क्षणभेदात्सामर्थ्यभेद इसालयसन्तानवर्तिनः सर्वे समर्था इति समर्थहेतुसद्भावे कार्यक्षेपानुपपत्तिः । स्वसन्तानमात्राधी-नत्वे तु निवेध्यस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनत्वं तस्यो-पछडध्या तु कादाचित्कत्वं निवर्त्तमानं हेत्वन्तरापेक्षत्वे व्यव-तिष्ठतहति मतिबन्धसिद्धिः। न च संतानान्तरनिमित्तानि मह-चिविद्यानानि सन्तत्यन्तराणामपि नित्यसामधानाद्विद्यानाः

नामदेशात्मकत्वेन द्रत्वानुपपत्तेच्यतिरिक्तस्यानभ्युपगमात् । ना-पि कालतो विशक्षसम्भवः अपूर्वसन्द्रमादुर्भावानम्युपगमात् । तदिदमनुमानं सौत्रान्तिकानां बाह्याम्युपगम इति ।

तद्युक्तम् । स्वसन्तानमात्रनिमित्तत्वेऽपि नीस्रादिविज्ञानानां कादाचित्कत्वोपपत्तौ सन्दिग्धच्यतिरेकित्वेन हेतोरनैकान्तिक-त्वात् । ननुक्तम् न क्षणभेदः कार्यभेदहेतुरिति कल्पितस्य सन्तानस्य सर्वसामध्यविराहिणो भेदः कार्यभेदहेतुरिति न परमार्थसतः क्षणस्य कार्यभेदहेतुःविमति को Sन्यो भदन्ताद्वक्तमईति । ननु यदि क्षणभेदः शक्तिभेदहेतुस्ततो भिन्नानां क्षणानां नैका शक्तिः स्यात् तथा चैकेन केन चि-श्रीलज्ञाने जनिते तन्नीलज्ञानं क्षणान्तरान्न स्वात् । यदि भिन न्नानां नैकं सापर्ध्वम् । अय वाह्यार्थवादिनो ऽपि कथं भिन्नानां नीकोत्पलसन्तानानामेकनीलोत्पलाकारज्ञानघारासामध्येष यद्युच्यते अन्यदेव नीलविज्ञानं यश्रीलोत्पलसन्तानान्तरात्। वयमपि ब्रमहे अन्यदेव नीलविज्ञानं यत् क्षणान्तरादिति। तस्मात्कश्चिदंव ताद्याः म्वलक्षणभेदो जायते यः कं चिदेव कार्यभेदं जनयति न कार्योन्तरमिति । तस्पात्साकारस्यापि ज्ञानस्यार्थो न गोचरो । न चागोचरः शक्यो ऽतुमातुमिति । न च प्रसम्बदनुपानमप्पर्थगोचरं तस्मात्साधृक्तं वार्तिककृता न चित्तव्यतिरेकिणो विषयः ग्राह्यत्वाद्देदनावदिति । नीलादयो हि विषया उभयवादिसिद्धास्तेषां चित्रभेदाभेदयोविमतिपत्तिः। तंत्रेवां चित्तव्यतिरेकः परेरम्युपगतः प्रतिविध्यते यावांश्च मतिषिध्यते सर्वो ऽनुपलन्त्रेरिति ग्राह्मत्वादित्ययं हेतुर्विरुद्ध-ठ्याप्तोपल्रव्यिः प्रतिषेध्यश्चित्तव्यतिरेकस्तद्विसद्धस्तद्व्यतिरेकस्तेन व्यातं प्राह्मत्वं तस्योपक्रध्यिरेव तिविषेध्यस्यातुपलविधरिति । अत्र तावदेतद्वक्तव्यम्। ग्राह्यस्वस्याभेदेन व्याप्तौ सत्यां भेदं निवर्तयेद् न त्वभेदेनास्य व्याप्तिः। तथा हि यदेतस्रीलं स्यूळं विच्छित्रमुपलम्यते तस्यास्य विच्छेदः स्थील्यं च न ज्ञानस्यातमा, नानादिग्देशव्यापिता हि स्थील्यम्। न चैकमदिग्देशात्मकमन-वयवि ज्ञानं नानादिग्देशव्यापि सम्भवति। यथा ऽऽह।

तस्मान्नार्थे न विज्ञाने स्थूलामासस्तदात्मनः। एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद्वहुष्वपि न सम्भव इति।

एवनर्थविच्छेदो Sपि न ज्ञानात्पकः । तस्य तथात्वे परमार्थतो ऽर्थाद्विच्छित्रं ज्ञानं स्यात् । तस्माद्यमपि न ज्ञानमित्यसन्नभ्यूपगन्तच्यः। न च सद्सतोरेकत्वमित्य-नात्मा Sपि विज्ञाने प्रकाशतहत्यनिच्छता Sपि स्वीकर्त्तव्यम् । तथा च सद्दि प्रकाशिष्यते । नन्वनात्मन्यर्थे ऽकिञ्चित्करं वि-ज्ञानं कथमधेनकाञ्चकम् । अथाकिञ्चितंकरं ज्ञानं स्थील्ये कथमस्य मकाशकम् । स्वभावादिति चेत् अत्राप्यसौ न दण्डवारितः । यद्धि यस्य स्वभावः तस्य नान्यापेक्षा यथा किङ्गस्य स्वसाध्य-सम्बन्धे । स्वभावतश्चार्थस्य ज्ञानमिति न तदीयत्वे अन्यद्वेक्षते । असम्बद्धत्वात्कथं ज्ञानमर्थस्येति चेद् अथ सम्बन्ध एव सम्बन् निधनोः कथम् । सम्बन्धान्तरकलपनायामनवस्था । तस्माध्यया सम्बन्ध एव सम्बन्धान्तरमन्तरेण सम्बन्धिनोः एवं ज्ञानमपि सम्बन्धान्तरमन्तरेणार्थस्येति समानम् । न चातित्रसङ्गः स्वकारणादुत्पन्नस्य कस्य चिद्विज्ञानस्य कश्चिदेव विषयो ना-न्यः । न स्वभावाः पर्यनुयोगमईन्ति एवं भवतैवं मा भनत एवं कस्माक भवतेति। अकिश्चित्करस्य क्यविज्ञानस्य कथं रूपवि-षयतेति चेत् । किं रूपविज्ञानं प्रमाणं विविधितवेदमुच्यते आहो फळं विवक्षित्वा। यदि प्रमाणं ततो न तदकि अवत्करं तत्र

हानोपादानोपेक्षाप्रसबहेतुत्वात् । अय फलं तदयुक्तम् । क नाम फलं किञ्चित्करं न हि गतिजन्या नगरपाप्तिश्रैत्रस्य चैत्र-नगरसंयोगसमवायाय कि चित्करोति । एवमधीविषयत्वाय स्वाभाविकाय न क्वानेन कि चिदपरं जनवितव्यम् । अर्थप्रति-बद्धत्वं ज्ञानस्यार्थविषयत्वं न हि ज्ञानमतुरुपवसायज्ञानेन नि॰ रूप्यमाणमधीनरूपणं विना शक्यं निरूपियुक्तम् । कर्मण्यसम्बेतं कथं कर्मण इति चेद् अथ फलसमनायः कर्मण्यः समवेतः कथं कर्मणः । तत्पारतन्त्र्यादिति चेत् किमिदं पार-तन्त्रयम् । तिझक्षपणाधीननिक्षपणत्विमिति चेत् तिदिहापि समानम-न्यत्राभिनिवेशात् । तस्मादभेदेन ब्राह्यस्याव्याप्यत्वाद्राह्यस्यं विरुद्धच्याप्तं न भेदं निवर्तियतुमईतीति दूषणे स्थवीयासि सखेब द्षणान्तरमाइ वार्तिककारः वेदना सुखदुःखे चित्तं विज्ञा-निमिति। अभ्युपेबाह अथाभिन्नंबिज्ञानं 'बेदनात इति। (५२२।१)यथा ऽङ्ग्रह्यग्रं न तेनैव। ङ्गुल्यग्रेण स्पृत्र्यते एवं ज्ञानं न ते-नैव ज्ञानेन ग्रहीतुं शक्यते । ननु न ग्रहीतिग्रीहा न ग्रस्याः कर्म-भावो विद्यते क्रियाफलकाॉलतया कर्म भवति न चास्यामस्ति फलान्तरम् , अपि तु स्वयमाविभीतस्वभावा गृहीतिरपराधीन-प्रकाशा ब्राह्मत्युच्यते । यदि वैषा स्वयं न प्रकाशेत नार्था अवि प्रकाशेरन तत्प्रकाशाधीनप्रकाशा हि ते। तथा हि यद्यत्पका-शाधीनप्रकाशं तत्तारियन् प्रकाशमाने प्रकाशते यथा दण्डपका-शाधीनप्रकाशो दण्डिपकाशः ज्ञानप्रकाशाधीनप्रकाशश्च विषय इति स्वभावहेतुः न च ज्ञानाद्न्यत्स्वसंवेदनं न दृष्टिमित्येतावता स्वसंवेदनं विज्ञानं न भवेदिति दर्शनादर्शनाम्यां न हेतुर्गमको Sपि तु स्वसाध्याविनाभावात् स च विपर्यये बाधकप्रमाण-महत्या सिध्यतीति कृतं दृष्टान्तेनेत्यत आह । न कर्म

क्रिया चैकं भवतीति।

इदमत्राक्कतम् । किं पुनिरदमर्थानां संवित्मकाशाधीनत्व-पकाश्चरवं नाम न हि संवित्मकाशेनार्थे मकाश्चान्तरं जन्यते। अपि च लिङ्गमकाशाधीनमकाशो हि लिङ्गिमकाशः न च लिङ्गे प्रकाशमाने प्रकाश्चते किं तु छिङ्गप्रकाशे विनष्टे । यद्युच्येत न हानाद्तिरिक्तो ऽर्थमकाशो हानप्रकाशय किं तु हानमेव स्त्रसंवेदनमर्थस्य स्वात्मनश्चेति । एवं तर्हि किमायातं न ह्यात्मैत्रात्मायत्तः । न च ज्ञानमेवात्मनः परस्य च प्रकाश इति सिद्धम् । अन्यो हि ज्ञानत्रकाशो मानस ऐन्द्रिय-कश्चार्थमकात्रः। न च प्रमाणज्ञानपकाशाधीनो ऽर्थमकाशः किं त प्रमाणज्ञानसत्ताधीनः फछाधीनं तु न कि चिदिसावेदितम् । तिसद्धमेतद्विवादाध्यासितं विज्ञानं स्वनकाश्वाद्भिनं नकाशमान-त्वात् । सन्वान्तरमकाशस्य सन्वान्तरमकाशवत् । तदनेनाभि-संधिनोक्तं न च कर्म च क्रिया चैकं भवतीति । एतेन सहोपछ-म्भनियमाद्भेदो नीलति इयोरिति परास्तं वेदितव्यम् । अर्थ-ज्ञानोपलम्भयोरेकोपलम्भतैव नास्ति कुतः पुनरस्य नियम इति। अय यथाश्रुतः सहोवलम्भो हेतुरित्युच्यते ततो विरुद्धः अभेदे सहाथीसंभवात् । कुतप्रश्रश्रायमर्थी न्यायकणिकायामिह तु विस्तरभयाञ्च प्रविश्वत इत्युपरम्यते ।

सोऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुन्योक्तन्य इति। न संतानमात्रनिबन्धनो विज्ञानभेदो भवितुमहिति नीलपीता-दिखपः नापि संतानान्तराधिपत्यसात्रिधानानिबन्धनो विज्ञानाः नामदेशात्मकानां स्वरूपेण देशविभकषीयोगात्। नापि काल-विश्वकर्षे ऽपूर्वसन्त्वभादुभीनाभावादिति भावः। शङ्कते स्व-भविद्धशानभेदिमिति। बाह्याभावे ऽप्याध्यात्मिको वि-

ज्ञानभेदहेतुरस्तीति भावः । निराकरोति स्तो Sपी-क्ति । स्वप्नज्ञानमपि पारंपर्येण बाह्यनिबन्धनमित्रर्थः । अबाह्यनि-मित्तकत्वं स्वमपत्ययस्याभ्युपेसाह । अध स्वमपक्षेऽपीति । चर्गः पक्षः। न चैकं विज्ञानं चिन्तनीयमपरं चिन्तकमिति चा-च्यम् । व्यतिरिक्तालम्बनत्वानभ्युपगमादिति भावः । अभ्युषे-त्य त्ववाह्यानिमित्तत्वं स्वमनत्ययानामेतदुक्तम् । बाह्यनिमित्तत्व-मेव तु पारमार्थिकं इत्याह। ये चैते स्वम प्रत्यया इति। ममापी-ति । अपिशब्दः संभावनायां मम पक्षे संभाव्यतएतत् यत्सर्वएव मत्यया मिथ्या भवन्तीत्यर्थः । सुगममितरत् । मिथ्या निद्रा । बिषयमन्तरेण विज्ञानस्फुटता चावक्तव्येति । सामान्यविशेषतद्वतः ग्रहणं रफुटता सावान्यमात्रग्रहणयरफुटता तचैतदसतिविषये दुष्करं तदाकारोत्पत्तेरशक्यत्वादित्यर्थः। शृङ्कते असत्यर्थे विज्ञानभेदो हर्छ इति चेत् । (५२३।१२) स्वप्नवायागन्धर्वनगरम्गतृष्णाः दिविज्ञानेष्वनुवर्तमानेषु विषयेन्द्रियमनोदोषनिमित्तत्वमस्तु, ये पु-नरमी प्रतीनां सर्वेषामनुत्रत्तिमन्तः पृयपूर्णनदीपत्यया न ते बा-ह्मविषया दोषत्रस्वाद्भवितुमईन्ति । दोषनिमित्तत्वाद्भहुनामनुष्ट्रेन रभावात् । अदुष्टेन्द्रियार्थसिन्नकर्षकत्वे तु जळरुधिराकारविरो-धात् । तस्मादनादिनासनावैचित्र्यळब्धजन्मतया Sर्थनिर्पेक्षा एव विचित्राकारा बुद्ध्य उदयन्ते व्ययन्ते चेति सांपतिपति शङ्कार्थः । न तत्र नद्यस्तीति स्वयतदार्ट्यनोक्तम् । न व्याघा-तादिति । अयमभिसंधिः । जलक्षिरयो रसवीर्यविपाकादिभे-दाचोयरसवीर्यपरिपाकादिदर्शनाम्यास्तीयपूर्णत्वे निश्चिते पूय-पूर्णत्वनिश्रयः मेतानां मिथ्येति निश्रये तदनुरचेरीषानुरुचिः करपनीया दोपश्च प्रेचकरीरनिवर्चकं कर्मेंव। यथोक्तं तुल्यक-र्मिनियाकोत्पनाः मेता इति । कर्मणो वासना उन्यत्र फल-

षान्यत्र करूपत इति।(५२४।६) फलं पुत्रपत्रादि तद्यदि विज्ञानं तदा यत्र ज्ञानसन्ताने कर्मवासना तत्रैव पुत्राधाकारं विज्ञानं फळ-मिति सामानाधिकरण्यम्पपद्यते । पुत्रपद्मत्रादौ त्वर्थरूपे फले वैयधिकरण्यं स्थात् तथा चातिममङ्ग इति भावः। निराकरोति त्रज्ञानभ्यूपगमादिति । न पुत्रादि स्वरूपेण फलपपि तु त-सिमित्रा प्रीतिः । तस्या एव चेतनेन काम्यमानत्वात् तञ्चक्षण-त्वाच फलस्येति भावः । मुक्तकेनार्थं साधयित्वा भयोगानाह । भदीयाचित्रादिति । यदि चित्तमात्रं पक्षीक्रियते तदा दृष्टान्तो नास्तित्यत उक्तं मदीयाचित्तादिति । मदीयाइंकारानास्पदत्वे सतीति विशेषणाञ्च स्वचित्तेन व्यभिचारः । आरोपनिराकर-णार्थस्वाच हेतुनां नासमर्थविशेष्यतंति । अपि च मिथ्योपलः ष्पीनां बाह्यानालम्बनत्वमास्थाय तस्वबुद्धीनां बाह्यानालम्बन-स्वं साधनीयम् । तासां बाह्यानालम्बनस्वं बाधकाधीनं बाधकं चात्र समारोपितरजताद्यभिमानं निवर्त्तपति न पुरो ऽवस्थितमर्थसामान्यं शुक्तभास्यरम् । तस्मान बाध-कानुरोघादि मिध्याज्ञानं वाह्यानालम्बनमिति स्वप्नवदिति दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याह । एवं साति मिथ्याज्ञानस्य म-षानाश्रयस्वे मिध्योपस्टब्धेर्विनाद्यास्तस्वज्ञानाद्वाधकात् स्व-अविषयाभिमानमणाश्चत् पतिषेषो न सामान्यस्यापीति शेषः । द्वीषं भाष्ये । भाष्यं सुबोधम् ॥३५॥

सस्तु माध्यमिको मिथ्याबुद्धि दृष्टान्तेन बाह्यायह्नवं कृत्वा तेनैष दृष्टान्तेन विज्ञानाभावं कृत्वा विचारासहत्वं तश्वम्भावानां ध्यवस्थापयांवभूव ते प्रसाद ।

बुद्धेश्चैषं निमित्तसङ्गाबोपस्मभात् (सृ. ३६)॥ अर्थे हि निषिद्धे भवेद्रप्येतत्। तस्यत्रस्थापने तद्वदेवाप्रस्यृहं बुद्धि- सद्भावो ऽपि सिध्यति । न चैवं वादिनः प्रमाणमस्यसता च प्रमाणेन विचारासहत्त्वं भावानां व्यवस्थापयम् इलाघनीयप्रक्षो देवानांपिय इति । न च कल्पनामात्रनिर्मित उपायस्तत्त्वक्षःनाय पर्याप्तः। न च वनस्पत्यादितत्त्वक्षानस्य पिथ्याहस्तिक्षानं निबन्ध-नमपि तु प्रणिहितमनस इन्द्रियार्थसिक्षकषेविक्षेषः। न चासौ मिथ्याक्षानसमये आसीत्। न च मोहाभ्यामः समीचीनाय क्षानाय कल्पते स हि मोहमेव दृढयतीति सर्वमवदातम्। सो ऽयं माध्यमिको ऽनुभूयमानां पिथ्याबुद्धं नापक्षोतुमर्हति । तथा च पिथ्याबुद्धं प्रतिपद्यमानेन तस्या निमित्तं वक्तव्यमित्युक्तम्॥३६॥

तत्त्वप्रधानभेदाच मिथ्याबुद्धे विध्योपपतिः (स्. १७)॥ मिथ्याबुद्ध्या स्वानिमित्तं लक्ष्यते तेन मिथ्याज्ञानिनिमिन् सस्य द्वैविध्यमित्यर्थः । यत्र स्थाणौ पुरुष इति ज्ञानं भवति तत्र तत्त्वं स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति यः पूर्वं पुरुषोऽभूदि-त्यथः । एवं तावदूषबुद्धीः मतिपाद्य गन्धादिबुद्धीरपि मतिपादयति भाष्यकारः । गन्धादौ च,प्रमेषहति । उपसंहरति । तस्माद-युक्तमेनदिति ॥ ३७ ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिष्टत्तिरित्यु-क्तम्। अथ तत्त्वज्ञानं कथमुत्पचनहित । (५२५।९) न तावदागमत उपपत्तितो वा तत्त्वज्ञानमहङ्कारिनद्दत्तिं कर्तुं मुत्सहते। दोषनिमित्तेषूत्पन्वज्ञानानामिष पूर्ववदहङ्कारदोषानुदत्तेः साक्षात्कारस्त्पायाभावादयुक्त इति । अस्योत्तरं सूत्रम् ।

समाधितत्त्वाभ्यासात् (सू. ३८) ॥ समाधिपदं व्या-चष्टे भाष्यकारः । स तु प्रत्याहृतस्ये द्वियभ्यो मनम इति । अनेन विक्षेपं निवर्चयति । इन्द्रियभ्यः प्रतीपमाहृतस्य पनसः क चित् हः पुण्डरीकपदेशे आत्मनो निजीकसि धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना संयोगो ऽयम् । स खलु स्नुप्तावस्थायामस्ती-त्यत उक्तं तत्त्वनुभुत्साविशिष्ट इति । तदभ्यासश्च तद्विष-यप्रयत्नोत्पादषीनः पुन्यं तस्मादादरनैरन्तयदीर्घकालविशिष्टात्त-चन्नुद्धिकत्पद्यते ॥ ३८ ॥

एतदाक्षेपसूत्रमवतारयित चदुक्तं सति हि तस्मिन्निति । इन्द्रियविषयैरपहृतमनसो न घारणा । तथा च तदभ्यासाभावान्न तस्त्रसाक्षात्कारः इति सूत्रार्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

समाधानसूत्रमवतारयति । अस्त्वेतात्समाधिन्युत्थाननिमि-

सुत्रम् ।

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुरपत्तिः (सृ. ४१) ॥ पूर्वकृतः समाधिः तस्य फलं संस्कारः तस्यानुबन्धः स्थेमा तस्मादिति सूत्रार्थः । तद्याचष्टे भाष्यकारः । पूर्वकृत इति । प्रविविचयते ऽनेनित प्रविवेकः प्रकृष्टः संस्कारः स त्वात्मधर्म इति ।
कस्मात्पुनरदृश्यमानः संस्कारः कल्प्यतइत्यत् आह । निष्फले
हिति । प्रयत्नविशेषा हि विश्वराखो बहुनो ऽपि प्रस्परमसहभवन्तो न तन्त्रसाक्षात्काराय पर्याप्ता इति तज्जनिताः संस्काराः
कल्प्यन्ते तेषां स्थेम्ना सम्भवति सम्भूषकारितेसर्थः ।

प्रचयकाष्टा प्रचयावधिः यतः प्रमप्रः प्रचयो नास्ति । तत्सहकारिशालितया प्रकृष्टायां समाधिभावनायां समाधिभावनायां समाधिभावना तस्यामियर्थः ॥ ४२ ॥

पूर्व गक्षताद्याह । यद्यर्थ विदेश षप्रावल्यादिति । स खल्ब-यमीहको बाह्यार्थस्य महिमा यत इन्द्रियाद्यनपेक्षादेवात्यनो बुद्धि

४३-५१स्०४-५म०]तस्बज्ञानविवृद्धिपालनप्रकरणम्।६६७

जनयिव्यतीस्यभिमानः पूर्वपक्षिणः ॥ ४३ ॥ सिद्धान्तसूत्रम् ।

न निष्पन्नावद्यं भाविस्वात् (स्त. ४४) व्याख्यातम् । न खलु तण्डुला अत्यन्तं फलीकृता अपि पिठरोदकदहनसंयो-गभचयमन्तरेण पुलाका भवन्तीति भावः॥ ४४॥ ४५॥

किं समाधिविशेष एव तत्त्वज्ञानसाधनम् । मैबम् । किं तु । तद्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगचाध्यातमाबिः ध्युपायैः(सू.४६) समानमाश्रमिणां धर्मसाधनम् । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यभपरिग्रह इति यमः। नियम इति । यस्याश्र-मिणो ऽसाधारणो धर्मोपायः। योग इति विषयेण योगकास्त्रं पा-तञ्जलं लक्षयति । योगाचारः एकाकिता आहारविशेषः एकत्रा-नवस्थानित्यादि यतिधर्मोक्तम् । एतेऽपि तत्त्वज्ञानक्रमोत्पाद-क्रमेणापर्मासाधनामित्यर्थः ॥ ४६ ॥

नतु यद्येत तन्त्रज्ञानात्पादक्रमेणापवर्गीपायः कृतं तर्ह्या-न्वीक्षिक्येत्यत आह ।

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्ति दिशेश्व सह संवादः (स. ४७)॥
तज्ञाचष्टे तद्धामिति प्रकृतम् । आत्मिविचाऽऽन्वीक्षिकी ।
अभ्यासः सतताक्रिया तत्र प्रयत्न इसर्थः । प्रयोजनमाह प्रज्ञापरिपाकार्थम् । परिपाकस्तु संशयच्छेदनम् । किं देहाद्यातिरिक्त आत्मा उत नेति संशयः । तस्य च्छेदनं छोकस्य
तन्त्वज्ञानमात्मिनि तद्वरोधः अध्यवसितं प्रमाणेन । तस्याभयनुज्ञानं तर्केण ॥ ४७॥

सब्रह्मचारी सहाध्यायी । गुरुशिष्यसहाध्याविभ्यो-ऽन्यः शास्त्रणानुशिष्टः चिष्टश्रेयोर्थिनः श्रेयसि मोक्ष-स्रमणे श्राद्धाः । तेषामपत्रमें श्रद्धादर्शनादस्ति तदुपायाभ्यासः मान्भवीय इत्यनुमीयते । तेन तेषामीप मान्भवीयसंस्कारवशाः -त्वतिभोषासनीयेति । अभ्युषेयादाभिम्रुखमुपेत्य जानीयात् गुः वीदिभिः सहेत्यर्थः । नीतार्थम् गतार्थम् ॥ ४८ ॥

तदनेन गुर्वादिभिनीदं कृत्वा तत्वनिर्णय उक्तः। यदि च मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिक्र्लः परस्य गुर्वाः देस्तस्मान बादोऽप्युचित इति। तत्रेदं सुत्रमुपतिष्ठते।

प्रतिपक्षहीनमपि वाप्रयोजनार्थमर्थित्वे (सू.४९)॥
व्याचष्टे तमभ्युपेयादिति वर्तते । परतो गुर्वादेः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाद्यानेनात्मनः शरीरादिभ्यो मेदं
बुभुत्सङ्ख्यभिद्धानः स्वपच्चमनवस्थापयन् स्वद्र्ञानं गुर्वादिकृताद्विचारात्पूर्वपक्षोच्छेदेन सिद्धान्तव्यवस्थापनलक्षणात् स्वदर्शनं परिशोधयेत् । अन्योन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां दर्शनान्ययुक्तपरित्यागेन युक्तपरिग्रहणेन चपरिशोधयेदिति संबध्यते ॥ ४९ ॥

ननु यत्र वादस्यैव दशेयमीहशी तत्त्वनिर्णये दत्तजलाञ्जली तर्हि जल्पितण्डे इत्यत आह । स्वपक्षरागेण चैकै न्या-यमतिवर्त्तन्ते । तत्र ।

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थे जलपवितप्डे बीजप्र-रोहसंरक्षणार्थे कण्टकशास्त्रावरणवत् (स्. ५०) इति सुत्रम् । तद् व्याचष्टे अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामिति ॥५०॥

न केवलं तद्थे घटमानानां जल्पवितण्डे अपि तु विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य।

ताभ्यां चिगृह्य कथनम् (सु. ५१) इति सूत्रम्। यस्तु स्वदर्शनविलसितामिथ्याज्ञानात्रलेपदुर्विदग्धतया सिद्धाः- वैराग्याद्वा लाभपूजाख्यात्यर्थितया कुहेतुभिरीद्दराणां जना-धाराणां पुरतो वेदब्राह्मणपरलोकादिदृषणप्रकृतस्तं प्रति बादी समीचीनदृषणमप्रतिभयाऽपरयम् जलपवितण्ड अवतार्थ विग्रस्य जलपवितण्डाम्यां तत्त्वकथनं करोति विद्यापरिपालनाय। मा भूदीद्वराणां मतिविश्लमेण तच्चरितमनुवर्तिनीनां प्रजानां ध-मेविप्लव इति। इदमपि प्रयोजनं जलपवितण्डयोः। न तु ला-भख्यात्यादि दृष्टम्। न हि परिहतप्रदृत्तः परमकारुणिको मु-निर्देष्टार्थं परपांसुलोपायसुपदिकातीति।

शङ्कावात्तिकम् । व्यापकत्वादन्तः करणस्यति । (५२५ । १३) अस्य वस्यमाणोऽभिसन्धिः । निराकरो॰ ति । नोक्तोक्तरत्वाद् । सांख्यं द्वयद्भिरित्वर्थः शक्किता स्वाभिशायमुद्घाटयति । स्वाङ्गमतीक्षणेति । याव-द्धस्ताविष्ठिन्ने आत्मपदंशे पयत्नो न जायते न तावत्तत्र कर्म न च तचात्ममनः सान्निकर्षे विना प्रयत्नः । न च मनस इन्द्रिः यसंयोगं विनेक्षणम् । न चाणुना मनसा इन्द्रियेण हस्तेन चा-पर्यायेण सम्भवः । तस्माद्यापकं मन इति शङ्कार्थः । निराकरोति न दारीरात्ममनःसंयोगयौगपचात् प्रवत्नद्रज्ञनयोर्युपग-दुत्वत्तेः।तत्रात्मनःदारीरसम्बन्धात्स्वाङ्गगतिरिति। पाणि-चालनेच्छापेक्षणात्ममनःसंयोगन पाणि चालयामित्येनमाकारः प्रयत्नो जायते तत्र प्रयत्नवदात्ममनःसंयोगात्पाणौ क्रिया जायते । यद्यप्यात्मनः मर्वाङ्गे संयोगी न विशिष्यते तथाऽती-च्छाविशेषादुत्पन्नः प्रयत्नविश्लेषः पाणावेव कर्म करोति । ना-न्यत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगाच्चक्षुपः प्रेरणम् । यद्यपि चानणोः प्रयत्नयोनं युगपदुत्पादः तथाऽपि तदत्यन्तसीक्ष्म्यात्कालभेदो न छक्ष्यते । नन्वेकस्मिन्नात्मभदेशे वर्त्तमानसंयोगो वा प्रयत्नो ६७० न्यायवार्तिकतास्पर्ध्यदीका [५ अ० २ आ० वा कथं देशान्तरे असंयोगिन्यभयत्नवति कार्षमारभत इसत आह । न चात्मनः प्रदेशाः सन्तीति । परिशिष्टवार्तिकं माध्यच्याख्यया व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

इति मिश्रश्रीवाचरपतिविरचितायां न्यायवार्त्तिकः नारपर्यटीकायां चतुर्थोध्यायः समाप्तः॥

४ अध्याये १ आह्विके ६७ सूत्राणि १४ प्रकरणा-नि । २ आह्विके ५१ सूत्राणि ६ प्रकरणानि । आदित आर्भ्यमिलित्वा ४६० सूत्रासि ६० प्रकरणानि ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः।

अय प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताश्च तत्किमपर-मचिश्वष्यते यद्र्थे पञ्चमो ऽध्याय आरभ्यतइत्यत आह । साध-म्धेवैधम्यीभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्ञातिबहुत्वमि-ति भाष्यम् । तस्यार्थमाइ वार्त्तिककारः । जातेः संक्षेपेणोक्ताः या इत्यादि । (५२९ । १) यद्यपि जातिनिग्रहस्थानभेदा जा-तिनिग्रहस्थानसामान्यलक्षणानन्तरं प्रथमे ऽध्याये युक्ता लक्षयि-तुं तथाऽष्येषां बहुस्वात्त्रयेयपरीक्षायां विलम्बोमाभृद्येक्षिता चासौ शिष्यैः । संशयादिपरीक्षां तु विना ममेयपरीक्षा न श-क्यते । तस्यान्युनिः शिष्यानुरोधेन परीक्षां ताबद्वर्त्तयां बभूव । तदनन्तरमविशिष्टं जातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षणं वर्त्तयति । ज-स्पवितण्डापरीक्षा चानन्तरं प्रदृता तदक्षं च जातिनिग्रहस्थाने इत्यवान्तरसंङ्गीतरस्तीति सर्वमदानम् । विशेषोपयोगि सामान्य-लक्षणमाह । तत्र जानिर्नामेति । प्रतिषेषबुद्धा पयुक्त इति शेषः । आह्विकारम्भमाक्षिपति । जातेः प्रयोगप्रतिषेधादि-ति । परिवर्जनं तु सामान्यज्ञानाद्यि भवच विशेषज्ञानमपेक्षत-इति भावः । समाधत्ते नारम्भप्रयोजनस्योक्तत्वात् । एत देव स्पार्थित स्वयं च सुकरः प्रयोग इति । पाहिनकैः क-तमा जातिरित्युक्ते स्वयं च सुकरः मयोग इति । अथ वा स-द्विद्यातिद्विषा अधिक्षिप्ते तत्वे अद्वाय तानिरासहेतावस्फुरति सा-क्षिणां पुरत एकान्तवराजयाद्वरं संदेहो अध्यस्तु कथं चित्परपराज-योबेति बुद्धा पांशुभिरिवावकिस्त जाति मयुद्धे । तेव हि छोके

तस्वमनस्थापितं भवति । अन्यथा ऽसन्यार्गमहत्तो लोकः स्यात्। न च नखचपेटादिभिर्दिद्याविदेषिणो निराकरणे तदुर्थापितकुः हेतुनिराकरणधीरस्ति लौकिकानाम् । तस्मान नखचपेटादय खपदेष्ट्व्याः शास्त्रकृतेत्यभिषायवानाह । साधुसाधनिराकः रणार्धे बेति । अतस्वविषयत्वेन परमार्थतो उद्याध्वपि साधन-महाय द्वणस्याप्रतिभासनात्साध्यत्युक्तम् । लाभपूजाख्याः तिकामश्चेत्यन्वाचये चकारः । प्रसिद्धं तावत्तत्वपरिपाछनं प्रयो-जनं तस्मिन्सत्येतद्प्यन्वाचीयतइत्यर्थः । मतान्तरं निराकर्तुमुप-न्यस्यति । असाधुसाधनिति (५०३।२) तत्त्वाविषयमपि साधन-मप्ताध्विति विदितवान् वादकाळे चाप्रतिभयाऽसाधुक्वोपपादनं न **रफ़ुरति । असाध्वेतदिति स्परश्चेवामौ जाति प्रयुद्धे तदिदमुक्त-**मनभिज्ञतया साधनदे।षस्येति । अथ वा जानन्निप जाति प्रयुक्के तस्य साधनस्य दाषप्रदर्शनार्थे प्रसङ्गव्याजन मदीयं तावद्रृषणाभासम् एवं त्वदीयमपि साधनाभासं यदि त्वत्सा-धनं सम्यक्तदा मदीयमपि सम्यक् स्यादिति प्रसङ्गः तद्याः जेन साधनं द्वयतीत्यथेः । तदेतत्परमतं द्वयति । एतास्य-ति । जात्वभिधाने हि पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोग-श्रेति द्वयं निग्रहस्थानं तस्मात्बुद्ध्वेत्युक्तम् । अथ न बुध्यते मत्किमिति जातिं प्रयुक्षीतेति । यो हि सभादर्शनपात्रात्पू-बिभ्यस्तमिप विस्मरति तस्य कैत कथा अननुसंहितपूर्वजात्यु-ऋावनस्येति भावः। एतेन बुद्धाऽबुद्धा वेति विकल्पासम्भवेना-नैकान्तिके साधने प्रयुक्ते पश्चानां साधर्म्यसम्बैधर्म्यसम्बिक-च्यसमसाध्यसमसंशयसमानां जातीनां प्रयोगः प्रत्युक्तः। पूर्वा यरभाष इति । पूर्वस्य युक्तस्य साधनस्य युक्तमुत्तरम् । अप-रश्याश्च कर्य साधनस्यायुक्तमुत्तरमिति । नतु साधम्यसमादी- त्युच्यते । न च वस्तुतः साधम्यसमादीनां साम्यमस्ति स्थापनया तथा सत्यजातित्वमसङ्गादित्यत आह । समीकरणार्धे प्रयोग हति । आभिमानिकंसाम्यं न वास्तविमत्यर्थः । साधम्यमेव
समं यस्मिन् प्रयोगहति शेषः । तदिद्युक्तं समार्थः साधम्यसमार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्य इति । एवं वैधम्यमेव समामित्यत्र विग्रहे स्वरूपेण साम्यग्रुक्ता विशेषहत्वभावेन
साम्यमाह विशेषहत्वभावो वेति । ये त्वाहुः सर्वेष्वेवापदेशेषु सर्वासामेव जानीनां प्रयोग इति तान् प्रत्याह । सत्रोपदेशव्यासिः सर्वजानिप्रयोगस्य (५३१।२)। अपदेशो हेतुवचनम् ।
ये पुनः साधम्यसम इत्यादी समशब्दस्तस्य साधनवादिजातिवादिनोस्तुल्यार्थत्वाद् यादशो वादी तादशः प्रतिवाद्यपि साधम्येण
द्वी समाविति मन्यन्ते तान्त्रत्याह न च वादिप्रनिवादिनोस्तुल्यता समार्थः प्रतिवादी जातिवादी विवक्षितः ॥ २ ॥

प्रतिषेधाविति स्त्रपूरणेन पुछिक्नं मप्ययते। अन्यया जातेः मक्रतत्वात्समानाधिकरण्येन साधम्यविधम्यसमे इति स्यात्। तद्धमिविषध्योपपत्तेः कृते साध्यविषयेयोपपत्त्यर्थमित्यर्थः। भाष्ये निद्दानं कियावानात्मा द्रव्यस्य कियाहेतुगुण-योगादिति। अस्ति खल्बात्मनः कियाहेतुगुणः प्रयत्नोऽदृष्टं वा लोष्टस्यापि कियाहेतुगुणः स्पर्धत्रद्वेगवद्द्रव्यसंयाग इति। एतसुपसंहते परः साधममेणीव प्रत्यवतिष्ठते निष्क्रिय आत्मा विसुत्वादाकादावदिति। अत्र न साधनमाभासमुत्तरं च न जातिः विसुत्वस्याक्रियत्वेन स्वभावतः प्रतिवन्धात्। तेनैः तदुपेक्ष्य वार्तिककार उदाहरणान्तरमाह। यथा ऽनित्यः द्वाव्य उत्तिन्यः द्वाव्य उत्तित्यः द्वाव्य अक्तित्यः द्वाव्य उत्तित्यः द्वाव्य उत्तित्यः द्वाव्य अक्तित्वाद्व । इदं तु सम्यत्रसाधनपुत्तरं त्वाभासिषिति। साधम्योक्ते साधम्यसमः वैधम्योक्ते वैधम्मसमः। एवं साध-

म्यों को वैधर्म्यसमः वैधर्म्यों को साधर्म्यसम इति ॥ २ ॥

कथं पुनारियं जातिः, अथ मकरणसपोद्धावनं सम्यगुत्तरमेव कस्मान भवतीत्यत आह। अनयोश्च साधम्येवैधम्येममयोहत्तरम्।

गोत्वाद्गोसिखिवस्तिसिद्धिः (स. १) ॥ भनेदं वं यद्यः
न्वयं च्यतिरेकमात्राद्धेतोर्गमकत्वं स्यात् ततो विशेषप्रहणाभावाः
स्प्रकरणसम्तवं भनेत्। न त्वेवं भन्नति स्वाभाविकसम्बन्धः
भाजो गमकत्वात्। स्वभावमंबद्धं च कृतकत्वमनित्यत्वेन, न
त्वमूर्तत्वस्य नित्यत्वेन स्वाभाविकः सम्बन्धः बुद्धिकर्भादौ
व्यभिचारात्। तस्माद्गृह्यमाणिविशेषत्वात्र मकरणसमः। यथा
गोत्वाद्गौः सिध्यति स्वाभाविकपतिबन्धात्। नतु सास्नाः
दिसंबन्धादिति भाष्यं सास्नादीत्यतद्वणसंविज्ञानो बहुब्रीहिः।
तेन व्यभिचारिणः शुङ्गादयो गृह्यन्ते। वार्त्तिकम् एकस्यानन्वयादेकस्याव्यावृत्तेः। (५३२।११) एकस्य सन्तस्य गवा
ऽनन्वयाद् अश्वादौ व्यभिचारादनन्वयः। एकस्यैकभफत्वादेवैधम्पस्य गोष्वेवाऽव्यावृत्तेः महिषादाविष व्यावृत्तेरित्यर्थः॥३॥

माध्यदृष्टान्तयोधेमिवकल्पादुभयसाध्यत्वाचीतकः ष्मिपकर्षवण्यावण्यविकल्पसाध्यसमाः (स्. ४)॥ उभ्यसाध्यत्वात्साध्यसमः। पश्चानां जातीनां साध्यदृष्टान्तयोधेमिवकल्पादिसनेन पश्चैव लक्षणानि मृचितानि । तानि च जानितमाख्याभिर्मियां विशिष्यन्ते । अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवित्युक्ते यदैवं प्रतिवादी प्रसङ्गेन पत्यवित्रप्रते यदि घटसाध्यर्थादृपादिमता अप्रतेतक्तत्वादिनसः शब्दः तस्मादेव घटसाध्यर्थादृपादिमता अपि । न चेद्र्पादिमान्मा भूत्रथा अनित्यो अपि । न चास्ति विशेषदेतुः कृतकत्वादिनत्येन भित्रव्यं न पुना क्ष्पादिमतेति । सो अयं साध्यदृष्टान्तयोद्धमिवकल्पाद्वंचित्रयाद्यः

त्रोत्कर्षे प्रसञ्जयित स उत्कर्षसमः। एवं तदेव साध्यद्दष्टान्तयोः र्धमेर्वेचित्र्यमपकर्पेण विशिष्यमाणमपक्रविममस्य स्रक्षणम् । सा-ध्यदृष्टान्तयोधभैवैचित्रयातस्वरूपेण साध्यामाधनत्वप्रसङ्गजनन वण्यीवण्यसमौ । साध्यद्दष्टान्तधर्मविकल्पहेतुकवण्यस्वनिबन्धनं तु हेत्वाद्यवयवोगित्वप्रसञ्जनं साध्यसमः । अत एवोभयसाध्य-न्वादिति साध्यत्वं हेतुमाइसाध्य समस्य सूत्रकारः । भाष्यकारो 5पि इंत्वाचत्रयवमामर्थ्ययोगीति बुवाणस्तत्वसञ्जनं साध्यसमं मन्यते । तदेतद्वार्तिककृदाह । घटा वा ऽनित्य इत्यन्न को हेतुरिति । (५३३।९) न च यदि समाख्याभेदन विशिष्यमाणं लक्षणपदं भिन्नार्थे तर्हि ममाख्यापदान्येव लक्षणानि सन्तु कृतं लक्षणपदेनेति वाच्यम् । लक्षणपदसाईतानावेव तेषां लक्ष्यभेद-मतिपादकस्वादिति ॥ ४ ॥

आक्षां पण्णां जातीनां पत्याख्यानम् ।

किंचित्साधम्योदुपसंहारसिद्धंचेंधम्योदपतिषेधः (स्त्र.५)॥ यस्य धर्षिणः साध्यधर्षेण स्वाभाविकसंबन्धः सा-धको धर्म उपपद्मत उपपन्ना भवति स धर्मस्तस्य साध्यधर्मस्य साधनं साध्यधर्भिण्युपसंहियते। तथा च शब्देनेति। उपन-यपदेनेत्यर्थः। यत्युनरेताद्वे भागजानिभागजानिकरपनिनः स्यानित्यविकलप इति तत्राह। यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्वय-ड्यतिरोक्ति नैत्रं विभागजत्वम् । अयमर्थः विकल्पसम्मुत्तरं बदता हि यथा सत्युत्पत्तिमन्त्रे घटो न विभागजः इति व्यवस्थिता विकरपः एवं सत्युत्पत्तिमन्त्रे ससपि विभागजवच्छब्दो ऽपि नित्या भविष्यति घटस्विनित्य इत्युक्तम् । तत्र तावदुत्पत्तिधर्मकत्वं यथा सस्यनित्यत्वे घटादौ दृष्टम् आकाशादिषु चामत्यनित्यत्वे न हर्ष्ट्रं तेनानित्यत्वेन स्वभावपतिबद्धमवधारितं नैवग्रुत्पत्तिधर्मकः

स्वस्य विभागजत्वेनाविभागजत्वेन वा स्वाभाविक मंबन्धे। यहीतो येनोत्पत्तिपत्तिकं चि।द्वभागजं कि चिद्रविभागजं न भवेत्। तस्मा द्विकल्पसमं जात्युत्तरं वद्दता ऽतिनिबन्धेन विभागजत्वेन शब्दस्य नित्यत्वं वक्तव्यं तबद्रमुपतिष्ठते यथोत्पत्तिधमकत्वमन्वयव्य-तिरेक्यनित्यत्वं प्रति नैवं विभागजत्वं शब्दिनसन्वं प्रसन्व-यव्यतिरेकीति। तद्ध्यसाधारणिषसर्थः। असाधारण्यमाह। न हि कि चिच्छव्दादन्यद्विभागाद्धायमानं नित्यमानत्यं चा दृष्टम् । (५३४।१) ननु विभागजो विभागो ऽनियो दृष्ट् इत्यत आह। थोक्तविद्योषणामिति। कारणमात्रविभागपूर्वकः इति सिद्धं कारणमात्रविभागपूर्वकः इति सिद्धं कारणमात्रविभागपूर्वकः इति

षण्णां जातीनां प्रत्याख्यान्युक्ता वर्ण्यावर्णसाध्यसमानामपरं प्रत्याख्यानमाहः।

साध्यातिदेजाब दृष्टान्तोपपत्तेः (सृ. ६) इति ।
तद्याचष्टे दृष्टान्तः साध्य द्वाति ब्रुवतेति । चतुर्दशित्रधनातिवादिनामिह दृष्णसप्नयस्यति । यन्त्रज्ञाक्तं जार्तानां पौनरुक्त्यमिति । लक्षणभेदाभ्यां किल लक्ष्यभेदाभेदौ लक्षणं चेदमेकिमिति न षड्जातयः तस्माद्विकल्पसमायामेवोत्कष्समादीनामन्तर्भीव इत्यर्थः । दृष्यति । न पौनरुक्त्यम् । तक्तल्लक्ष्यपदसिहतानि पञ्च लक्षणानि उभयसाध्यत्वाचत्यनेन मह लक्षणानि षदिति न केवलं लक्ष्यभेदात्मयोगभेददर्शनाच । शङ्कतं । यदि लस्यभेदाज्जातिभेदस्ता आनन्त्यामिति चेत् । निराकरोति ।
नानवधारणादिति । न लक्ष्याणामवधारणमस्त्येषामानन्त्यात्।
लक्षणोपप्रदेण चतुर्विशतिजीतय इत्यर्थः । लक्ष्याणां लक्षणाभेदे
ऽपि भेदे निदर्शनमाह । तथा हि प्रकरणसमैकेति । सुगम-

५-९स्०३०४म०] प्रसङ्ग्रातिदृष्टान्तंसमप्रकर्णम् । ६७७

मितरत् ॥ ७ ॥

प्राप्त्यप्राप्तिसमाचिति छक्ष्यपदम्। श्रेषं छक्षणम्। असस्साध्यतं न तु सत्। प्राप्तं च सत्। असतः प्राप्त्यसंभवात्। तस्पाद्यः
साध्यम्। अपि च येन यस्य प्राप्तिस्तेन गङ्गा सागरं प्राप्ता सागरंणसङ्गता सागरंणाभिन्ना तद्वदेवाभिन्ने चेत्साध्यसाधने नास्ति साध्यसायनभावः तस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यपि द्रष्ट्व्यम्। अपाप्तिसभस्तु स्फुट एवेति । ननु प्राप्त्यपाप्तिसमयोगिं छितयोः साधनपतिष्य स्येकत्वात कथं प्राप्त्यपाप्तिसमयोगिं छितयोः साधनपतिष्य स्येकत्वात कथं प्राप्त्यपाप्तिसमयोगिं छितयोः साधनयो भेदो पदेशो विवक्षात इति (५३५।९)। साधनप्रतिषेधस्यकत्वे ऽपि प्राप्य वा ऽप्राप्य वेति विकल्पभेदाद्धेद्दविवक्षेत्यर्थः।
अभेदविनक्षायां त्वेकमेवोत्तरम्। यथा द्रक्षाणां वहुत्वं विवक्षित्वाः
वहुवचनप्रयोगो वृक्षा इति तद्धहुत्वसंख्याया एकत्वं विवक्षित्वाः
कवचनम् एकं वनमिति।

उदाहरणेन साधम्यँवैधम्यभ्यां प्रत्यवस्थानमिति जाति-सामान्यलक्षणं पन्तानो देशयति । जातिलक्ष्मणाभावादिति परिहरति । न सुत्रार्थापरिज्ञानादिति । सुत्रे नोदाहरणसा-धम्यं विवक्षितमित तु येन केन चिद्धियमानेनासाध्येन साधम्यम् । अन्नात्तेन वाहेतुना साधम्यमिति न सामान्यलक्षणायोग इति ॥८॥

प्रत्याख्यानम्-

घटादिनिष्पसिद्दीनादिति सूत्रं, तद्याचेष्टे सृत्पिण्ड-प्राप्तानां दण्डादीनां न गङ्गासागरवदिकोषः । सृद्वध-वाः पूर्वव्युहपरित्यागेनति । (५३६१२) साध्यं कपं तच्च मृद्वयवास्ते च सिद्धा एवेत्यव्यभिचारः। घटस्तु फळं न साध्य इति भावः । कोऽप्राप्त्यर्थे इति । अमाप्तस्य साधकत्वे ऽतिमसङ्ग इति भावः । उत्तरं परस्परोपश्छेषमन्तरेण साधकत्वे निति । अन्यथा तुहे शेनायं प्राप्त एव । यदुदेशेनाभिचारः श्येना-दिना क्रियते तस्यैव प्रसवायो भवति नान्यस्येति नियमः । अत्रा पि हेतुत्वं क्रियां प्रति दृष्टम् । यथा पङ्कारूयायां भुवि । सुग-ममन्यत् ॥ ९ ॥

द्यष्टान्तस्य कारणानपदेशान्त्रत्यवस्थानाच्च प्रति-द्यान्तेन प्रसङ्गपतिद्यान्तसमौ (सु. ९) ॥ द्यान्तस्य कारणं ममाणं तस्यानपदेशात्रसङ्गसमः साध्यसमो हि दृष्टान्ते साध्यवद्धेत्वाद्यवयदं प्रसञ्जयति । 'पञ्चावयवप्रयोगसा-ध्यतां दृष्टान्तस्य गतस्यानिसत्त्रस्य पसञ्जयतीसर्थः । प्रमङ्गसः मस्तु दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य ममाणमात्रसाध्यतामित्यपौनरु-त्त्यम् । भाष्यं साधनस्यापि । दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य सा-धनं प्रमाणं बाच्यमिति । वार्त्तिकं घट एव ताबद नित्य इन त्यञ्च को हेतुरिति। अत्र कि प्रमाणिवस्यर्थः। भाष्यं प्रति-दृष्टान्त उदाह्मिपते । क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशमिक्रयं दृष्टं त-स्मादनेन पतिदृष्टान्तेन कस्मात् क्रियादेतुगुणयोगो निष्क्रियत्वः मेत्र न साधयत्यात्मन इति शेषः । यदि पुनरियमनैकान्तिकर्दे-शना स्यात् कियाहेतुगुणयुक्तस्याप्यक्रियत्वं दृष्टं यथा ऽऽकाशः स्येति तद् एतत्सदुत्तरं स्यात् । न त्वेवमेतदिति जातिः । शृङ्कर ते। वाय्वाकाशसंघोगस्येति । निराकरोति । न तत्समान-धर्मोवपत्तेः। तत्समानधर्मणो धर्मिणः क्रिवाबन्त्रोपपत्तेः। यदि तथाभूतप्वाकाशे कस्मान करोतीत्यत आह यस्तवसाविति । (५३७.१) यस्तु मन्यते कार्योत्पादैक्यव्यङ्यपेव कारणं न दृष्टकार्य-कारणसाधर्म्यञ्चमपीति, तस्य दृषणान्याह यदि चेति। यदि प्रज्ञापनार्थमुत्तरं नापज्ञातो दृष्टान्तः । तत्र छौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यादिति शेषः। स च कथमहेर्तुन स्यादिति (५३८।१)

कथं हेतुः स्पादिति । अभ्युपगमादिति । महीयस्य च दृष्टान्त-स्याभ्युपगमान्न त्वदीयो दृष्टान्त इत्वर्थः । अथैनं प्रयुद्धे यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय इति तथापि व्याघाः तान्न दृष्टान्तो मदीयस्यादृष्टान्तत्वे साध्ये मितदृष्टान्तेन हि तेन मदीयस्या दृष्टान्तता साध्या, स चेन्न दृष्टान्तः मदीयस्यादृष्टाः नतता साध्येति व्याहतमिस्रर्थः ॥९॥१०॥११॥

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः (सृ. १२)॥ उदाहरणपुरःसरं भाष्यकारो व्याचष्टे अनित्यः शब्दः प्रय-ल्लानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्त इति। तदभावात्कारः णाभावादनित्यत्वस्य कार्यस्याभावं नित्यत्वं पाप्तम् । नित्य-त्वानित्यत्वाभ्यां राज्यन्तराभावादिति ॥ १२ ॥

तस्य गत्याख्यानम् ।

तथा भावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेने कारणप्रतिवेधः। (स. १३)।। नित्यत्वेन हि शब्दस्य धर्भेणानुत्पत्त्या
प्रत्यत्रस्थेपम्। न चानुत्पन्नः शब्द इति नित्य इति चानुत्पात्तधर्मक इति च मम्भवति । उत्पन्नस्तृत्पत्तिधर्मा च शब्दश्चानि
त्यश्चेति नानुत्पत्त्या शक्यं प्रत्यवस्थातुमित्यर्थः। कारणोपपत्तेरिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य प्रतिषेध इत्यर्थः। यदुक्तं कारणाः
भावादानित्यत्वस्य कार्यस्याभावे नित्यत्वं प्राप्तमिति तत्राह वातिककारः। ज्ञापकश्चागं हेतुनं कारक इति । कारको हि
हेतुनिवर्तमानः स्वकार्यं निवर्तयति न तु ज्ञापकस्तदभावे ऽपि
भूमौ चिरनिखातानां निध्यादीनामनिष्टत्तंरिति। ततिश्च विशेपण मनर्थकं प्रागुत्पत्तेरिति। (५३९।४) प्रागमतो हि
सत्तासम्बन्ध उत्पत्तिः प्रागपि चेदसावभ्युपगतः प्रागिति विशेपणमनर्थकम् । उत्पत्तरभावे सदैवानुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यर्थः।

अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्थापत्ति-समैवेयं जातिरिति मत्वा ऽस्या उत्तरमाहुः यदैवमुच्येत प्रयत्नानन्तरीयकत्वादानित्यः शब्द इति तद्योदप्रयत्नानन्तरीः यकत्वे नित्यत्वष्ठकं भवतीत्यर्थापत्तितः प्रतिपक्षामिद्धेरर्थापत्तिसः मैत्रेयं जातिरित्यभिमानः । एवं कृते तएवास्यां जातावुत्तरं बुवते नायं नियम इति । तदेतत्परेषां मतं द्षयति । एतः रिवति । शङ्कते । जातिलचणाभावान्नेषं जातिरिति चेत् । साधम्यवैधम्यभ्यां पत्यवस्थानं जातिः न चानुत्यतिः सपागाः साधमर्यं वैधमर्यं वा ऽस्ति केन चिदित्यर्थः। निरा-करोति । नानुत्पन्नेरहेतुभिः सारूप्यादिति । यथा ऽनुत्प-न्नास्तन्तवो न पटस्य कारणं तथा शब्दोत्पत्तेः प्रागनुत्पन्नं भयत्रानन्तरीयकस्यं नानिसस्यस्य कारणमिति साधम्बेण प्र-त्यवस्थानिकत्यस्ति सामान्यलक्षणिकत्यर्थः । एतावता चार्थापः त्तिसमाया अनुत्पत्तिसमातो भेदो दर्शितः इहानुत्पत्रीरहेत्।भिः साम्येन कार्यमतिषेघात् अर्थापत्तिसमायां वाक्यार्थविपरीतारोपे-ण प्रतिषेधादिति ॥ १३ ॥

सामान्यदृष्टान्तयोरीन्द्रियकत्वे समाने नित्यानिः स्यसाधन्यत्संशयसमः (स्व. १४) ॥ दृष्टान्तः प्रयत्नानः न्तरीयकत्वस्य हेतोर्घट इति । यथा हि विशेषदर्शनं निश्चयस्य कारणम्ति।ति निश्चयोत्पत्तिरेवं साधन्यदर्शनमात्रमन्ति संशय-स्य कारणमिति संशयेनापि भवितन्यामित्यर्थः । सृत्रार्थपयोजनः माक्षेपसमाधानाभ्यां स्फुटीकरोति । संशायसमा साधन्ये-समाया इति ॥ १४ ॥

अस्य प्रत्याख्यानसूत्रम् । साधम्यात्संशये न संशयो वैधम्यादुभयथा वा संश्वेऽत्यन्तसंश्वयप्रसङ्गो निध्यत्वानभ्युपगमाच्यसाः मान्यस्याप्रतिषेधः (स्. १५)।

न सामान्यदर्शनमात्रं संशयस्य कारणमित तु विशेषादर्शन-सिंहतं विशेषदर्शने तु तद्रहितं न कारणमिति सूत्रार्थः । उभयधा वेति । साधम्पेविशेषदर्शनाभ्यामित्यर्थः । नित्यत्वानभ्युपम-माच सामान्यस्येति । निसं संशयकारणत्वानभ्युपगमात्सा-धम्पेस्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः । (सू. १६)॥ उपलक्षणं चैतद् उभयसाधम्यादिति । उभयवैश्वर्माः दित्यपि द्रष्ट्रव्यम् । एतद्याचष्टे भाष्यकारः उभयेन नित्येन चानित्येन चेति । द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात्मतिपक्षं प्रवः र्तयति निसः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति। अथ द्वितीयसाधः नपरुत्ती प्रथमस्य साधनस्य किं भवतीत्यत आह । एवं च सति प्रयक्तानन्तरीयकत्वादिति हेतुरनित्यसाधम्येगांच्यमाः नो न प्रकरणमितिवर्तते। मा ऽतिवर्तिष्ठ मकरणं को दोष इत्यत आह। प्रकरणानतिवृत्तेर्निर्णयानतिवर्त्तनम्।निर्ण-यानिष्वतिरित्पर्थः । एवमनित्यसाधनवादिनं प्रत्युत्तरं दर्शयित्वा नित्यसाधनवादिनं प्रत्याह । समानं चैत झित्यसाधम्येंणो-च्यमान इति । तदेवं साधर्म्येण शकरणसमद्वयम्रक्तं तथा वैध-म्येण प्रकरणसमद्वयं नित्यानित्यसाधनवादिनावेव प्रत्याह । समानं चैतिद्ति । उभगवैधम्यदिति। नित्याकाशवैधम्यी-त्कृतकत्वादनित्यघटवैधम्यीचास्पर्शवन्वादिति । तदेवं प्रकरणसः मचतुष्ट्यम् ।

पुर्वपक्षवार्तिकं संदायसमसाधर्म्यसमाभ्यामिति (५४०। १३)परिहरति। नोभयपक्षसाधर्म्यात्तर्भदोपपत्तिरिति।

प्रकरणनिषे हि स्वविश्वनिश्वयेन गया बादिपससाधनं दृषणीय-गिति बुद्धा प्रवर्तते । साधर्म्धसमसंश्वयसमयोस्तु बादिसाधनेन साम्यमात्रापादनेन तद्दृषणं, न तु प्रतिविश्वनिश्चयेनेति विशेषः । इह तु साम्यमात्रापादनं न साधनेन, किं तु दृषणैरित्येतावता समार्थः प्रयोगः सम इति बोद्धन्यम् ॥ १६ ॥

अस्य प्रत्याखवानम् ।

प्रतिपक्षात्प्रकरणसिकेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिप-श्लोपपत्तेः। (सू. १७)॥

द्वयोः साधनयोस्तदानीमगृह्यमाणविशेषयोः को ऽयमभिमानः प्रतिवादिनो यन्प्रयास्त्रपक्षसाधनेनैव वादिनः साधनं दृषणीयमि-ति । समानबल्योश्चेदयमात्मीयात्माधनात्स्त्रपक्षसिद्धिमञ्जति अतो डिनच्छन्नपि वादिनापि साधनात्सिद्धिमभ्युपगमयितव्यः। अन्यथा स्वसाधनात्साध्यसिद्धिमुपजीव्य प्रतिपक्षसाधनं दृषयति न तु तस्मात्वतिपक्षसिद्धिमभ्युपगच्छतीति व्यक्तमियं राजकुळ-स्थितिरिति। एवं व्यवस्थितं सुत्रभाष्ये योजायितव्ये। प्रतिपः क्षात्प्रतिपक्षमाधनात्वकरणस्य प्रक्रियमाणस्य सःध्यस्येति याः वत्। सिद्धेः समानात् स्वसाधनात् प्रतिषेधस्य प्रतिवादिसाधनः स्य स्त्रसाध्यमिद्धिद्वारेण परकीयसाधनमतिषेधस्यासुपपात्तः। कस्मात्मनिषेधानुवयात्तिरित्यत उक्तं प्रतिपक्षोपपत्तेः। फलतः परकीयसाधनस्य समानात्स्वसाधनात्मक्रियासिद्धि स्वमाध्य-सिद्धिं ब्रुवता प्रतिप्रक्षात्प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति प्रतिवादिना । नन्वेवं प्रकरणसमाव्हयो हेत्वाभासो नोद्धावनीयः प्रतिवादिनाः जात्युत्तरप्रसङ्गादिसत अ!ह । तत्त्वाऽनयधारणाच्च प्रक्रिः यामिन्द्रिः । स्वनाध्यनिर्णयेन परसाध्यविघटनबुद्ध्या पति-वादिना साधनं प्रयुक्त्यमानं प्रकरणसमजात्युत्तरं भवति ।

सत्प्रतिपक्षतया वादिनः साधनमनिश्चायकं करोमीति बुद्ध्या प्रतिपक्षमाधनं प्रयुद्धानो न जातिवादी सदुत्तरवादित्वात्। सत्प्रतिपक्षताया हेतुदोषस्यानैकान्तिकादिवदुपपादितत्वात्। तत्त्वानवधारणादिखनेन प्रकरणसमोदाहरणं दर्शितम्। वार्तिकं विरुद्धाव्यभिचार्येष उक्तोक्तर इति। तुल्यवलयोरेकतर-स्पात्स्वसाध्यसिद्धिमभ्युपगच्छतोद्वेयोरपि फलतो व्यभिचारः सिध्यति। न च विरुद्धाव्यभिचारी सम्भवति। अव्यभिचारो खाविनाभावः स च पश्चरूपसम्पत्तिश्चत्रूपसम्पत्तिर्वा न वि-रुद्धाव्यभिचारिणि साऽस्तीयर्थः॥ १७॥

त्रैकाल्यासिद्धे ईतिररहेतुसमः (सु. १८)॥सूत्रभा व्यवार्तिकानि प्रमाणसामान्यपरीक्षाव्याख्यानेन व्याख्यातानि ॥१८॥ १९॥ २०॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धरर्थापत्तिसमः (स्त.२१)॥ उदाहरणपुरः सरं सूत्रं योजयति । अनित्यः चाब्द् इति । अनित्यः चाब्द् इति । अनित्यसाधम्यदिनिसं शब्दं बुत्राणो भवाननक्षरं निससाधम्यित्वत्यत्वं शब्दस्य बूत्रहत्यर्थः । न साधम्यसमादौ वाद्यभिन्यावर्णनिवत्यतो भेदः ॥ २१ ॥

अस्य प्रत्यादेशसूत्रम्।

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्त्राद्ते-कान्तिकत्त्वाच्चार्थापत्तेः (सु. २२)॥

तद्याचष्टे अनुपपाद्य सामध्यीमिति। तदेव खल्वनुक्तं वच-नाल्लभ्यते यत्कल्पनमन्तरेण वचनार्थो न घटते यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुद्गहत्युक्ते रात्रौ भुद्गहति। यथा वा यागेन खर्ग भाव-वेदित्युक्ते Sन्तराऽपूर्वं कृत्वेति वाक्यार्थोपपादने तस्य सामध्यीत्। न त्वव्यभिचारिण। साधम्यीत्साध्ये साध्यमाने ऽर्थोदुक्तं भवि व्यभिचारिणा ऽपि साधम्येण साधियतव्यमिति। तस्य वा-वयार्थोपपादने ऽसापर्थ्यात् । तदन्तरेण वाक्यार्थोपपत्तेः । यदि पुनरनुपल्रव्यसामर्थ्यमनुक्तमिप गम्येत ततस्त्वया निस-त्वापादने शब्दस्योच्यमाने ऽनुच्यमानमनिस्तः परेयेतव्यम् । तथा च भवदभिमतस्य नित्यत्वस्य व्याद्यत्तिः । तदिदमाह् अनित्यपक्षस्यानुक्तस्य सिद्धावर्थादापन्नं नित्यपक्षस्य हानिरिति । विपर्ययेणापि मत्यवस्थानसम्भवात् । अनैकान्ति-कत्वमाह उभयपक्षसमा चेयमिति । व्यभिचाराच्चानैका-नितकत्वमाह । न चेयं विपयर्थमात्रादिति । न हि भोज-नानिषेधादेवाभोजनविपरीतं सर्वत्र कल्पते । घनत्वं हि प्रावणः पतनानुक्तलगुरुत्वातिशयस्चनार्थं न त्वितरेषां पतनं वार्यति । वार्तिकं सुवेधम् ॥ २२ ॥

एकथर्मीपेपसेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भा-योपपसेरविशेषसमः (सु. २३)॥

यदि घटसाधम्यीत्मयत्नानन्तरीयकत्वाद घटेनाविशेषो ऽनित्यत्वाख्यः शब्दस्य सन्त्वात्साधम्यीत्सर्वेषां सर्वाविशेषप्रमङ्गः। न
त्वेवं यथा प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिष साधम्यात्न शब्दघटयोरिनिसः
त्वयविशेष इति प्रतिषेधो ऽविशेषसमः। अविशेष इत्यस्य विवरणसुभयोरिनित्यत्वइति । देश्यं वार्तिकं साधम्यसमातो न
भिन्यते इति(५४२१६)। परिहारवार्तिकं नैकसमस्तेति ॥२३॥

अस्य पत्यादेशसूत्रम् ।

क विरादमीनुपपत्तेः क चिच्चोपपत्तेः प्रतिषेधाः भावः (स्र. २४)॥

क चित्साधर्म्ये पयत्रानन्तरीयकत्वादौ सति शब्दा-देर्घटादिना सह तद्धर्मस्य घटधर्मस्यानियत्वस्योपपत्तेः क चित्साधर्म्ये शब्दस्य भावमात्रेण सह सन्वादौ भावमात्रधर्मस्या-

नुपवत्तेः प्रतिषेधाभाव इति योजना । एतदुक्तं भवति अविना-भावसम्पन्नं साधमर्थं गमकं न तु साधम्यमात्रामिति । सङ्गाबो पपत्तिनिमित्तिमिति सञ्जावन्यापक्राविश्वर्थः । अत्रान्तरे वैना-शिकः सत्ताव्यापकमनित्यत्वं मन्त्रानो देशयति । अथ मतम-नित्यत्वमेव धर्मान्तरिमाति । निराकरोति । एवं खलु वै कल्प्यमान इति। पूर्वपक्षोत्तरपक्षनिवीहस्तृतीये पर्पाञ्चतः। अपि च सन्तः के चन प्रमाणावधृतानित्यत्वाः यथा ऽऽकाशदि-गात्मपरमाणवः, के चित्रमाणविनिश्चितानिसभावा यथा घटादः यः तस्मात्सस्यमनैकान्तिकत्वादसाधकमित्याह सतश्च नित्या-नित्यभावादिति । अपि च यत्मतिषेथाय प्रसङ्गापादनं तदेव प्रतिषेष्यं साधयति, न तु निषेषतीत्याह सर्वभावानां सः द्भावोपपत्तिरिति। वार्तिकं क चित्साधर्म्यमुपलभ्य-त इति । व्याप्यतयेति शेषः । अथ शब्दवर्जमुच्यत इति तत्राह व्यर्धेवा सर्वभावग्रहणम्। उक्तश्च विदेशेषो Sन्वयव्यतिरेकसंपन्नो हेतुरिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न तुत्तरः सद्भावोषपत्तेरित्यन्वयव्यतिरेकसम्पन्न इति ॥ २४ ॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः (सू. २५)॥ य-द्यनित्यत्वकारणं प्रयक्षानन्तरीपकत्वसुपपद्यते तद्क्ति शब्द-स्यत्यानित्यःशब्द्इति। पकरणसमायां जातौ पक्षप्रतिपक्षसाधन-योः समानवळत्ते ऽपि प्रतिवादी स्वसाधनात्स्वपक्षसिद्ध्या वा-दिसाधनद्षणे प्रवर्त्तते, उपपत्तिसमायां तु स्वसाधनेनैवेति वि-शेषः॥ २५॥

अस्य प्रत्यादेशसूत्रम्।

उपपक्तिकारणाभ्यनुज्ञानाद्यतिषेधः (सृ. २६)॥ बाद्यभिमतस्य साधनस्योपपत्तौ यत्कारणं तस्य प्रतिवादिना ऽभ्यनुज्ञानादिति भावः । प्रकरणसमप्रत्याख्यानवदस्यापि प्र-त्याख्यानं द्रष्ट्यम् । सुगमे भाष्यवार्त्तिके ॥ २६ ॥

निर्दिष्ठकारणाभावे ऽप्युपलम्भादुपलब्बिसमः (सु. २७) ॥ अनित्वत्वकारणस्यति । ज्ञापकस्येत्यर्थः । ननु य-द्वत्तयोगप्राथम्ययोः साधनधर्मी विषयो न तु साध्यधर्मः स हि सद्ग्रचोगस्य विषयः एवं प्रयुज्यते यो यः प्रयत्नानन्तरीयकः स सर्वे ऽनित्यः अनेन हि प्रयत्नानन्तरीयकत्वमनित्याद्वयतो च्यावर्त्तितम् । अनित्यत्वं स्वानियतं स यद्यप्रयत्नानन्तरीयके शब्दे Sन्यत्र वा भवेत् कः प्रयत्नानन्तरीयकस्वस्यानित्यत्वनियमविरोधः एवं हि स भवेद् यदि निस्यो ऽपि मयत्रानन्तरीयको दृक्येत न त्वे-वपस्ति,तस्पादुपल्लिभसपाया उत्थानपेव नास्ति बीजाभावादित्यत बाह वार्तिककारः सर्वसाध्याध्यारोपेणाव्यापकत्वं साधनः स्येत्युपल्राव्धिसमार्थः। (५४३१७) यद्यपि वर्णात्मकः शब्दो ऽनि स्यत्वेन साध्यतया विवक्षितः प्रकरणाद्दिनत्यः शब्दः प्रयत्नान-न्तरीयकत्वाद् घटवादिति तथा ऽपि शब्दमात्रमनेन पक्षाकृतिन-स्वारोटव भागासिद्धत्वारोपणं साधनस्येत्युपस्रव्धिसमार्थः। समा-रोपमेवोदाहरणान्तरेण दर्शयति। सर्वमानित्यमिति। शब्दोनित्य इति प्रतिक्वायामपि सर्वमनियमित्यारोप्येति योजना । भाष्यका-रोदाहरणापरितोषश्चोदाहरणान्तरप्रदर्शनवीजम् । यस्वनित्यः शब्द इति प्रतिद्वार्थां सर्वानित्यत्वारोपो निर्वीज इति न तुष्यति तं प्रत्याह । अव्यमाखेति । यद्यप्यनित्यः शब्द इति श्रूयते तः था ऽषि सामध्यीदाद्य इति विवक्षितः । शब्दान्तरोत्पाद्कत्वं सजातीयोत्पादकत्विमिति । एवं च नायोगव्यवच्छेदेन शब्दानि-त्वत्वं हेतुरब्वापकत्वात् । नाष्यन्ययोगव्यवच्छेदेन हेत्वन्तरस्य विद्यमानत्वादिति जातिवादिनो ऽभिसंपिरिति ॥ २७ ॥

अस्य मयाख्यानसूत्रम्।

कारणान्तरादापि तद्धर्मोवपसेरप्रतिषेधः (सृ. २८) तद्याचष्टे । प्रयक्तानन्तरीयकत्वादिति बुवतेति । कारणतः प्रयत्नाच्छब्द्स्योत्पत्तिनियमो विधीयते वर्णानामनित्यत्वं साध-ियतुम् । न तु कार्यस्य कारणनियमः, प्रयत्नादेव सर्वः शब्दो जायते न तु वायुसंयोगादृक्षभङ्गादिति नियम उच्यते येनाच्या-पकत्वं हेतोः स्यादिति। सुत्रार्थस्तु कारणान्तरादां पद्मापका-न्तराद्वि तद्धर्मीपवस्रः साध्यधर्मीपवसेरप्रतिषेघ इति। एत-देव वार्त्तिककारो व्याचष्टे अनित्यः दाब्द इति बुवता प्रय-व्रानन्तरीयकत्वेनेति शेषः। साध्यान्तराखां शाखाभङ्गजश-ब्दानां कारणपनित्यत्वज्ञापकं न प्रतिषिध्यते । यद्यपञ्जीकृताना-मपि कारणान्तरादनित्यत्वं भवति कापं भवत्वित्यर्थः । नापि शब्दस्य साध्यस्यानित्यत्वे कारणान्तरं प्रत्ययभेदभेदित्वा-दि प्रतिपिध्यते । एकदेशिमतमाह । अपरे तु परि-हारं ब्रुवते यदेव प्रयुक्तानन्तरीयकामिति । तदेतद् द्षयति एतन्तु नाविवादादिति । अयमभिनंधिः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हि कोष्ट्यस्य वायोः क्रियायाः सा हि प्रयत्नवदात्मसंयोगाज्जायते । वायोः पुनरुरःस्थानादिषु संयोग-विभागादयो न प्रयत्नानन्तरीयकाः प्रागेव तु बाब्दः यदा चाद्यश्रव्दम्ययं गतिस्तदा केंद्र कथा प्रयत्नानन्तरीयकत्वे उन्त्यः स्य श्रवणविवरसमवायिनः श्रूयमाणस्य शब्दस्य । तस्माद्यः प्रयक्षानन्तरीयकत्वं शब्दस्य विना प्रमाणेन प्रतिपद्यते न तं प्रति कि चित्साध्यते प्रवाणन । प्रवाणानधीनस्य प्रतिभासमा-त्रेण वमयमिद्धेः सर्वत्र सुलभत्वादिति । तदनेनापरितोषबीजः मुक्तम् । अभ्युपेत्य शब्दस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वमाह । घदा तु प्रयक्षानन्तरीयकस्वभिति । देशयति । जातीति । परिदर्गते नेति ॥ २८॥

अनुपलिष्यसमप्रतिषेषस्य लक्षणं दर्शियतुं तत्प्रतिषं-ध्यं तात्रदाह भाष्यकारः । न प्राग्रह्मारणाहिष्यमानस्या-नुपलिष्परिति । तस्मादुदकादिवदावरणादिरस्यानुपलम्भ-कारणं भवतीत्यत आह । गृद्योत चैतदस्याग्रहणकारण-मिति । प्रतिषेध्यप्रतका प्रतिषेषस्य जातेर्लक्षणमाह ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोः पपत्तेरनुपलब्धिसमः (सृ. २९)॥

व्याचष्टे तेषामावरणादीनामनुपल्लिधनीपपद्यते । उपलभ्यमानत्वे उपल्लिधरूपतया अनुपल्लियत्वानुपपत्तेः । तथा चानुपल्लेथरनुपल्लम्भादनुपल्लियनीस्तीत्यावरणाचुपल्लिथसिद्धि-रिति । आवरण इवावरणानुपल्लिधरप्यनुपल्लिधसमेत्यर्थः ॥२९॥

अस्य प्रत्यादेशसूत्रम् ।

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः (सृ. ३०)॥
आवरणाद्यनुपलब्धिरावरणादीनामभावं गमयति । न त्वात्मनो
ऽभावमावरणाद्युपलब्धिरूपं न स्मावनुपलब्धिरप्पात्मनो येनाः
त्माभावं गमयेत् । उपलब्धिरप्युपलभ्याविषया नात्मविषया किं
पुनरनुपलब्धिः । तस्मादनुपलब्धिरपलभ्याभावहेतुः न हेतुरात्माभावस्य तथा सित सैव न स्यादिति न स्यादुपलभ्याभावो
ऽपीत्यावरणं तदुपलब्धिश्र स्यादिति । तदिद्माह भाष्यकारः ।
अनुपलम्भादित्ययमहेतुरिति । कस्मात् । अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेः । एतद्याच्छे उपलम्भाभावमाञ्चत्वादिति । मात्रग्रहणेन जातिवाद्यभिमतात्माभावस्वतां व्यवच्छितचि । नान्वयमनुपलब्धिर्भवत्पलम्भाभावो मा च भूदुपलभ्यस्य

किमायातमावरणाद्यभावस्येत्यत आह । यदस्ति तदुपलब्धेर्बिन षय उपकब्ध्या तदस्तीति विज्ञायते । न पुनरनुपलब्धेरनुप-कम्भात्मतया तत्प्रतिद्वेयमिति भावः । अनुपलब्धेः प्रदेगमाह । यन्नास्ति सो ऽनुपलब्घेरिति। ननु ज्ञायतां किमेतावता ऽपीत्यत आह । सो ऽधमावरणाचनुपलब्धेरनुपलम्भ इति । त्वया हि जातिवादिना आवरणाद्यनुपल्रब्धेरनुपलम्भे-नावरणोपछम्भमावरणं च प्रसञ्जयता ऽनुपछम्भस्य स्वविषय-स्रोपेन प्रत्यवस्थेयम् । एवं चेद्वरमस्यावरणतदुवस्रम्भौ विषयौ एवपनेन भावाभावबुद्धिन्यपदेशन्यवहाराः सकललोकपात्राना-हिनो ऽनुकृष्ठिता भवन्ति, तदिदम्रुक्तं सो ऽयमावरणाद्यनुप-ल्डघेरनुपलम्भ आवरणोपलम्भनिषेधविषयं प्रमाणग्रुपलब्ध्य-भावे ऽनुपलन्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषय मनुपल्लाब्धं प्रतिषेधति अपि त्पल्लाब्धमेव, जातिबादिनस्तु निषेध्येत तथा च सर्वछोकव्यवहारः समुच्छियेतेति भावः। अप्रतिषिद्धा चावरणाधनुपरुध्धिरावणादीन।मभावं प्रति हेतुत्वाय कल्पते । नतु च नातुपछम्भमात्रमभावग्रहहेतुः मा भूचन्द्रमसः परभागे हरिणसदमद्भावसंशय इत्यत आह । आ-चरणादीनि त्विति । उपलभ्यं वोपलब्धिर्या नानुपलम्भमात्रा-श्नास्तीति सिध्यति, अपि तु दर्शनयोग्यं सदिति नानिषसङ्ग इत्यर्थः । ननुपळ्ळेषः स्वविषयस्य प्रतिपादिकाषा अभावादाव-रणाद्यो मा नामोपचभ्यन्ताम् अभावस्तु तेषां कुतस्त्य इत्यत आह अनुपरुम्भात्प्रतिषेधकात्प्रमाणादनुपरुष्येर्थो विषयः उपलभ्याभावः स गम्यते । न सन्ध्यावरणादीनि दाब्दः स्वाग्रहकारणानीति। तत्किमिदानीं साक्षादेवोपसम्भानिषेधकं मवाणग्रुपञ्ज्याभावं गमयति नेत्याहः। अनुपस्रम्मात् उपस्थिः।

निषेधकात्त्रमाणादनुपल्लिशराषरणस्य सिध्यति । कस्मादित्यत आह । विषयः स तस्योपल्लिशनिषेधकस्य प्रमाणस्यानुप-लिश्यः ततश्चावरणाद्यभाव इति द्रष्ट्यम् ॥ ३० ॥

न केवलं निषेधविषयममाणगम्यताऽनुपलब्धेरुपपत्तिगः म्या, अपि तु सर्वजनपत्यात्मवेदनीयेत्याह सूत्रकारः।

श्चानिकल्पानां च भावाभावसंवेनाद्ध्यातमम् (सु० ३१) ॥ व्याचष्टे अहेतुरिनि वर्तते । शरीरइति । प्रागुच्चारणाच् शब्दस्यानुपल्रब्धेरसस्वे साध्यमाने ऽनैकान्तिकतं स्याद् यदि तु पक्षाद्विशिष्येत आवरणाद्यसंभवे सतीति ततो हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं स्यादित्याश्च्य वार्तिककार आह । आवरणाद्यसंभवे सस्वाभ्युपममे च सत्यनुपल्रब्धेरिति प्रयोगः॥(५४४।८) सस्वाभ्युपममे चेत्यस्योपादानप्रयोजनमाह । श्यावरणाद्यसंभवे सस्वाभ्युपममे विपर्ययस्याव्यभिचा-रान्नाधीपत्तिसमः । अयमर्थः । यद्यावरणाद्यसंभवे सत्यनुपल्रब्धेरित्युच्यमाने कश्चिद्धीपतिसमया जात्या पत्यवातिष्ठते आवर्णाद्यसंभवे सत्यनुपल्रब्धेरित्युच्यमाने कश्चिद्धीपतिसमया जात्या पत्यवातिष्ठते आवर्णाद्यसंभवे सत्यनुपल्रब्धेरित्युच्यमाने अर्थोदापतितमावरणादिसं-भवे सत्युपल्रब्धेरिति । यदा तु सस्वाद्यभ्युपमम इति विषयविपर्य-यस्मुच्यते तदावरणाद्यसंभवे सत्यनुपल्रब्धेरसस्वित्यस्य विपर्यय एवं प्रयोक्तव्यः । सन्वोपमये चावरणाद्यसंभवे सत्युपल्रभ्येतेति अस्य विपर्ययस्याव्यभिचाराद् नार्थापत्तिसम इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

साधर्म्यान्तुरुषधर्मीपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादः नित्यसमः (सू॰ ३२)॥ अस्ति घटेनानित्येन सर्वभावानां सन्तं साधर्म्यामिति ॥ ३२॥

अस्य प्रत्याख्यानसूत्रम् । साधम्यीदसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसा- धर्म्याच (सु०३३)

तदिदं जातिबादिना साम्यमापाद्य परमार्थमतिषेषमाह ।

द्वष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयधाभावान्नाविद्योषः (सु० ३४) ॥ साधम्धमात्रं चाश्रित्यसाध्या विनाभावरहित्मिति । देव्यवार्तिकः मविद्योषसमात इति । परिहरति भिद्यतद्वति । यचाविद्योः पसमउत्तरमिति । (५४५१७) सर्वानिसत्वं हि प्रसञ्जयता न शब्दानित्यत्वं निषिद्धं भवतीति तत्रोक्तमित्यर्थः । अत्र शङ्कते नासाधनादिति । परिहरति । न विद्योषहेतूपपत्तेरिति । सुगममन्यत् ॥३४॥

नित्यमनित्यभावाद्नित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसः मः (स्व०३५)

धर्मस्य सर्वदा भावाद्धार्भिणो ऽपि सर्वदा भावः न हास्ति संभवः सामान्यसमवायातिरिक्तधर्मो नित्या धर्मी चानित्य इति ॥३५॥

अस्य प्रत्यादेशसूत्रम् ।

प्रतिषध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोप-पत्तेः प्रतिषेधाभावः (सु॰ ३६)

नित्यमनित्यभावादिति हेतारभ्युपगमे ऽनभ्युपगमे च दोष इत्यधः । उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानिसत्वम् । सत्र च परिषदनानुपपत्तिः । यदि हि निरोधकादभावो ऽनित्यत्वं तथाऽपि पदनानुपपत्तिः । अथाप्यस्मन्मते समवा-यस्तथा ऽपि तदनुपपत्तिः अनित्यत्वं हि शब्दस्यापरान्ताव चिछन्नसत्तासमवायः । न चासौ शब्दाधेयस्तस्य स्वतन्त्रत्वादेवे-त्यर्थः । वार्तिकम् । प्रथम्धर्मत्वेनानित्यत्वस्यानभ्युपग- मादिति। (५४६।८) अनात्यन्तिकसक्तासमनायो ह्यानित्यता न चासौ समनायात्पृग्रधमों न च समनायो ऽपि धमों ऽनाश्रिः तत्वात्पारतन्त्रयेण तु निरूपणात्कथं चिद्धमीत्युच्यतइति। अनिप चानात्यन्तिकसक्तायोगो ऽनित्यतेत्युक्ते न युक्तः प्रचन इति। न हि घटमानयेति मेषितः परिष्ठत्य पृच्छति किं घट आनेत्रय जत पट इति ताहशमेतदित्यथः। अपि चानिः त्यता नित्या ऽनित्या वेति विकल्पो नावतरित विरोधादित्यत आह। आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोगश्चेकस्येति। शङ्कते प्रतिषेध्येति। एनमभ्युपगच्छनो ऽपं दोष इत्येतत्परमेतद् न तु स्वपक्षोपवर्णनपरमतदिति शङ्कार्थः। निराकरोति न विकल्पान्तुपक्तेरिति। विरोधस्य चोक्तोक्तरत्वादिति। परिपञ्जान्तुपक्तेरिति। विरोधस्य चोक्तोक्तरत्वादिति। परिपञ्जान्तुपक्तेरिति। विरोधस्य चोक्तोक्तरत्वादिति। परिपञ्जान्तुपक्तेरित्व। विरोधस्य चोक्ताक्तिस्यर्थः।।३६॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः (सु. ३७)

उदाहरणपूर्वकपस्यार्थं व्याचिष्टे प्रयक्तानन्तरीयकत्वाद-नित्यः दाब्द इति । कार्यत्वानित्यत्वे च परस्परासंकीर्णे प्रथमण्वाध्यापेद्रशिते। उदाहृत्य जातिमवतार्याते। एवमवस्थिते प्रयक्तकार्यानेकत्वादिनि प्रतिषेध उच्यत इति। प्रयक्तानन्त-रीयकत्वं प्रयक्तानन्तरोत्पादो वा स्यात् प्रयक्तानन्तरोपलम्भो वा । न तावत्पूर्वः कल्पो ऽसिद्धत्वात् । तस्मात्प्रयक्तानन्तरोपलम्भआ-स्येयः तत्र कार्यसमं पतिषेधमां प्रयक्तानन्तरमुपलम्पमानानां प्रयक्तानन्तरमात्मलाभ्य दृष्टो यथा घटादीनां व्यवधा-नापोहाचाभिव्यक्तिव्यवहितानां मूलककीलकादीनां, त-तिक प्रयक्तानन्तरमात्मलाभः द्राब्दस्याहो स्विद्मि-व्यक्तिरिति विद्योषो नास्ति । तदेवं कार्याविद्योषेण प्र-त्यवस्थानं कार्यसमः । येन तु कार्यसमा जातिरन्ययैवोक्ता तद्यथा ऽनित्यः शब्दः क्रुतकत्वाद् घटषदित्युक्ते अन्यद् मृत्विण्डा-दिकार्यत्वं घटस्य अन्य विवक्षाप्रयत्नवायुमेरणाभिघातकार्यत्वं शब्दस्य तस्माच्छब्दकृतकत्वस्य घटादिकृतकत्वाद्धेदाम् साभवं क्रुतक्षश्वमनित्यत्वस्येति । सेयं कार्यान्यत्वेन प्रत्यवस्थानात्का-यसमिति । तदाह कार्यत्वान्यत्वछेशेन यत्साध्यासिद्धिद्शेनं तन्त्वार्यसमिति भद्नतेनोक्तम् । कीर्तिर्प्याह ।

'साध्येनानुगमात्कार्यसामान्येनापि साधने । सम्बन्धिभेदाद्भदोक्तिदोंषः कार्यसमो मत' इति ॥

तद्नेन यदीश्वरसाधनिनराकरणायोक्तम्—तनुगिरि-सागरादीनामन्यस्कार्यस्वम् अन्यच्च प्रासादाष्टालगोषुरादीना मिति तद्दिष जात्युत्तरमेनेत्युक्तं भवति । न च प्रसक्षदृश्यमानं बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानं सौधादीनामिन तनुभुवना-दीनां नास्तीत्येतावता भेदेन कार्यभेदे शब्दमात्राभेद इति सांगतम्। अभूत्वा मावलक्षणस्य क्रतकत्वस्य संस्थानवस्वस्य वा वस्तुन एवाभेदात्। तस्मादेतद्वय्युक्तम्।

'वस्तुभेदे प्रवसेषि' शब्दसाम्यादभेदिनः । न युक्ता ऽनुमितिः पाण्डुद्रव्यादिन हुताशने'।

न चेयं जातिरुत्कषीपकर्षसमाभ्यां भिद्यते साध्यदृष्टान्त-योर्धमिकिरुपेन प्रवर्तमानत्वात्तमातसूत्रकारोक्त एव कार्यसमो-संकीण इति युक्तमुत्पञ्चामः ॥३७॥

अस्य प्रत्यादेशसूत्रम् ।

कार्यान्यत्वे प्रयेताहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः (स् ३८)॥

कार्यस्यात्पित्ति कक्षणस्याय्यत्वे ऽभिन्यक्तिकक्षणात्कार्या-त्रयत्रस्याभिन्यक्ति प्रसहेतुत्वं न भवतीत्यत आह। अनुपक्रव्यि-कारणस्यावरणादेरुपपत्तेरभिन्याक्तिहेतुत्वं स्याद् एवं तु नास्तीति क्यतिरेकपरं द्रष्ट्व्यम् । सति कार्यान्यत्वइति भाष्यं सूत्रवद्योः जनीयम् । यत्र भयत्रानन्तरामेखत्र यत्रतत्रयोव्यत्यासः तत्र प्रयक्षानन्तरमाभिव्यक्तिर्यत्रानुपल्चिकारणं व्यवधाः नमुपपद्यत्वद्दति । कस्मादनुपल्चिकारणोपपत्तेः प्रयत्नाभिव्य-द्रश्यत्वमियत् आह । व्यवधानायागाच्चेति । (५०५।१) चो हेत्व थें । प्रयत्नानन्तरभाविन इति । विषयेण विपयिणमुपलक्षयति प्रयत्नानन्तरभाविन इत्यर्थः । अनुपल्चिक्षकारणोपपत्तेरित्यस्य व्यतिरेकप्रधानतापाह । न तु द्राव्दस्यानुपल्च्छीति । देश्य-वार्तिक संद्रायसमात इति । (५४९।७) परिहरति उभयसाः धम्यादिति ।

विशेषानुपलब्धो सत्यामुभयसाधम्यातसंश्वायस-मः । इदं तु विशेषांपलब्धिमविविसत्वेति विशेषः । तिददमुक्त-भयं तु न तथिति । देशयति साधम्यसमात इति । निराकरो-ति न हेन्वध्यारापणादिति । प्रयत्नान-तरीयकत्वादित्ययं प्र-यत्नान-तरमुपलब्धेरित्यध्यारोप्य प्रतिविध्यते । साधम्यसमे तु नारोपणिमत्यर्थः । तदेवं जात्युत्तरवादिनं प्रति साधनवादिना सर्वत्रैव सम्यक् समाधानं स्वसाधनस्य वक्तव्यम् । एवं सित तत्वनिर्णये कथापर्यवसानं भवति ॥ ३८ ॥

यदि पुनर्वाद्यपि जातिवादिनं प्रति साधनाभासेन प्रत्य-वितिष्ठते ततः षट्पक्ष्यां सत्यां न तन्त्रनिर्णयावसाना कथा भवेदिति क्षिष्यहितः सूत्रकारः समाधानानासवादिनं प्रति षट्-पक्षीमवतार्यति ।

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः (सु. ३९)॥

तदेतत्सुत्रावतारपरं भाष्यं हेतांश्चेदनैकान्तिकत्वसुपपा-द्यते प्रतिवादिने ऽनैकान्तिकत्वादसाधकः स्यादिति । पदि वानैकान्तिकत्वादसाधकं वादिनो वचनं प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः। यो ऽयं प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति पतिषेधो जातिवादिनः सो ऽप्यनैकान्तिकः। एवं श्लेकान्तिकः स्याद्यदि सर्वमेव प्रतिषेधेद् यतस्तु किं चित्प्रतिषेधति किं चिच न, तस्पादयमनैकान्तिकः अनो ऽसाधक इसर्थः। व्याख्यान्तरमाह। अथ वा द्याव्दस्येन् ति। निसपक्षो ऽभिव्यक्तिनेत्वाद एवमनित्यपक्षे उत्पादो ना-भिव्यक्तिरित्ययं विशेषो न सिध्यत्ययं प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इसर्थः॥३९॥

न केवलमस्यां जातावयं समाधानाभासो वादिनो ऽपि तु सर्वत्रैव जाताविति शिष्यान शिक्षयति ख्त्रकारः।

सर्वत्रैवम् (सू. ४०)॥

अस्मिन्समाधाने प्रयुक्ते वादिना पुनर्जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते। प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदाषवदोषः (सृ.४१)॥ प्रतिषेधो जातिवादिनस्तस्य विश्वतिषेधो मुखसाधनवादिनस्त- स्मिन्तुल्यो दोत्र इति जातिवादिनः प्रत्यवस्थानमिसर्थः ॥४१॥

अथ पञ्चमं पक्षं साधनवादिनश्चतुर्थेपक्षवादिनं प्रति मतानुक्कापापादनमाह।

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समा-नो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा (स. ४२)॥

सेयं पतानुज्ञा तृतीये पक्षे पञ्चमपक्षवादिनो ऽपि साधन वादिन इति जातिवादी पष्टपक्षास्थित आह ।

स्वपचलक्षणापेक्षोपपत्युपसंहारहेतुनिर्देशे परपः चदोषाभ्युपगमात्समानो दोषः (स्. ४३)॥ स्वपक्षणे छक्ष्वते तदुत्थानत्वाज्ञातिः स्वपक्षलक्षणा अनैकान्तिकत्वोः द्वावनलक्षणा तामभ्युपेत्य अनुदृषृत्य मतिषेषे ऽपि जातिलक्षणे

समानो उनैकार्नितकत्वदोष इत्युपपद्यमानं स्वपन्ने उपि दोषं पर-पक्षे जातिवादिपक्षे साधनवाद्यपसंहरति । तत्र चानैकान्तिकं हेतुं ब्रृते तदेवं स्वपक्षस्रक्षणापेक्षोपपन्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षे यस्वयं दृषणं दत्तं तस्याभ्युपगमाद्वादिनो ऽपि समानो दोष इति । जातिबादिनो बचनं षष्ठे पक्षे स्थितस्य तदेवं विस्तीर्य संबद्धरयाह । तत्र खलु स्थापनाहेतुवादिन इति । सेयं षद्पक्षी समानदोषापादनेनानिर्णायकत्वात्पीनरुक्तयाच्च न त-व्यनिणयाय पर्याञ्चा, तस्पात्समाधानाभासेच जातिवादिनं प्रति न प्रत्यवस्थेयं, किं तु सम्यक् साधनेन, तथा च षट्पक्षी उपहता नावतरति । तस्वनिर्णयपर्यवसाना च कथा भवति । यदि त्वस्य कदा चित्सम्यक्साधनवादिनो ऽपि पतिभाक्षयात्सवाधानं न **६फुरति ततो ऽत्यन्तपराजयाद्वरं संश्रयो ऽपीति न्यायेन समा-**धानाभासेनापि मत्यबस्थयमेवेत्वाश्चयनाह । तेषां साध्य-साधुतायामिति । भाष्यव्याख्यया वार्तिकमपि व्याख्यातम् । एतास्तु जातयो न तस्वविवेकमुपकुर्वन्ति प्रयुज्यमानतया निरा-करणीयतया त्वासामध्यपकार इति ॥४१॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकता-स्पर्यटीकायां पञ्चमस्याध्यायस्यायमाह्निकम् ॥

विप्रतिपश्चप्रतिपश्चोर्विकल्पाद्वैविद्याञ्चित्रहरूथानयः हुत्वमिति सङ्केषेणोक्तं तदिदानीं विभजनीयम्। तत्र य एवमाहुः सर्वो ऽयं साधनदृषणमकारो बुद्ध्यारूढो न वास्तव इति। तान् मत्याह पराजयबस्तु नीति । पराजयो वसत्येष्विति पराज-यस्थानानीत्यर्थः। काल्पनिकत्वे कल्पनायाः सर्वत्र मुळभत्वात्सा-धनद्षणव्यवस्था न स्यादिति मातः । निग्रहस्थानानि पर्यायान्त-रेण स्पष्टयति। अपराधेति। यआहुरसाधनाङ्गं वचनमदोषोद्भावनं द्वयोनिंग्रहस्थानत्वमन्यज् न युक्तिमिति तान् प्रत्याह । सामान्धना के निग्रहस्थाने। सामान्यविष्कायां प्रतिक्वाहान्यादयो द्वाविधा-तिरपि न भिद्यन्ते तस्वसाधनाङ्गं वचनपदोषोद्धावनपिति भवद्भिः संग्रहीतमृषिणा च वित्रतिपस्यप्रतिपत्तिभ्यामिति न कश्चिद्विशेषः । अत्र विचारयति कर्तृकर्मकरणानामिति । तन्त्रैके वर्णघ-न्ति पक्षस्येति । (५४९।१३) यथा पक्षोद्देशेन साधनं प्रव-र्त्तिमानं पक्षस्य एवं तदुदेशेन दृषणानि प्रवर्तमानानि पक्षस्यै-बेति। एवं बाह्यर्चणानीति। न्यूनतादयो हि सर्वे पक्षो-हेशेन प्रवर्तपानाः पक्षस्यैवेत्यर्थः । दृषयति एतसु न सम्य-गिति । पक्षोदेशेन प्रवृत्तेः पक्षविषयतां नापनानीमः साक्षानु तद्विषयतां निराकुर्मः । तस्य वस्तुसतस्तादवस्थ्यात् । एवं सा-धनमपि यत्रासमर्थे तत्र प्रयुज्यमानं न स्वतो दुष्यति यत्र तु समर्थं तत्साधयत्येव तस्मात्कर्तुरेव दोष इसाह । तस्मादस-समर्थयोहिति। (५५०११) न केवलं स्वातन्त्र्यात्कर्तुनिग्रहो ऽपि तु तदाधारत्वाद्विप्रातिपस्यमतिपस्योरित्याह । विप्रातिपस्य-प्रातिपवस्योख्येति । नतु वाक्ये न्यूनतादयो दोषा न पुरु-षुष्रिया इत्यत आह । विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती चेति । न स्व-क्षेण वाक्यं दुष्टं तस्य तादवस्थ्यादित्युक्तं किं तु पुरुषस्य वि-

मितिपर्यमित्यां तथा मितभाति तेन बाक्यगतन्यूनतादि-दर्शनात्पुरुषे विमितिषश्यमितिपती मितीयते तेन द्वारेण पुरुषो नि-पृक्षते न तु वाक्यमेतावता च मितिश्रादोष इत्युच्यते । नचायमिष नियमो यद्वाक्यद्वारेण पुरुषो निमृश्चते अञ्चानादिषु तद्यभावादि-त्याह । कानि चिक्रिग्रहस्थानीति ।

शक्कते द्वैचिध्यानुपपिति । सामान्यं विवस्यते विशेषा या सामान्यविवसायां निम्नहस्थानमित्येवास्तु तस्य सर्वन्नाविशेषा-कुतो द्वैविध्याभिथानमुभयथा ऽपीत्यर्थः । निराक्षरोति न सामा-न्यभंदिवस्तरस्य विवक्षातः प्रवृत्तेरिति । सामान्यविवसा-यामपि निम्नहस्थानमिति नोक्तम् उद्देशाद्विशेषपसङ्गात्। तस्मा-ल् लक्षणं प्रणयता ऽन्यथा तदसम्भवादवान्तरसामान्यद्वैविध्यविव-स्था सामान्यं लक्षितम्। भेदानां तु विस्तराविवसया मित्नाहान्या दथो ऽपि प्रपश्चिता इत्यर्थः। आन्तर्गणिकानां तु भेदानामानन्त्य-मित्याह । उदाहरणमात्रत्वाच्चेति । द्वाविश्वतिसंख्याविद्य-स्थो भेद उदाहरणमात्रम् । आन्तर्गणिकभेदविवस्तयां त्वान-न्त्यमित्यर्थः।

भाष्यमनुभाष्याक्षिपति प्रायेण प्रतिक्षेति । समाधते कियावचनदोषद्वारेणेति। (५५१।१) वचनदोषद्वारेणेत्येताव-न्मात्रे वक्तव्ये क्रियादोषामिधानं दृष्टान्तार्थम् । नन्वाश्रयार्थो ऽप्यवुक्तः पुरुपाश्रयत्यादित्यत आह । न चाधाराधेयभाव इति । अपरमपि माष्यमनुभाष्याक्षिपति त्रच्यचादिनमतत्त्व-चादिनं चेति । समाधते । न परापदिष्टेति । सम्यक् साधने जात्युक्तरे दत्ते तस्य जातित्वमनुद्रावपँस्तन्ववाचपि नियुहातद्दर्वथः ॥१॥

स्थणं तु।

प्रतिदृष्टान्त्रधर्माभ्यतुज्ञा खदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः (स.२) ॥ तदेतत्सूत्रं भाष्यपतेन तात्रद् व्याच्छे प्रतिहष्टान्तस्य षोधर्मस्तं घदा स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानातीति। तदेतन्नाष्य-व्याख्यानमुपन्यस्य वार्त्तिककारो द्षयति। एतन्तु न बुध्यामहे कथमत्र प्रतिज्ञा हीयत इति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्या-द् घटवदिति साधने प्रयुक्ते प्रतिवादिना चानैकान्तिकत्वे सामाः न्येनोद्धाविते तृतीयस्थानपतितो वाद्याह । अस्तु तर्हि सामान्यबस् घटादिनित्य इति । तथा सत्यैन्द्रियकत्वमनैकान्तिकं न भवति नित्यमात्रमामित्वाद् घटादीनामपि नित्यताभ्युपगमादित्वादायेन यद्यपि तथा ऽपि साक्षाद्नैकान्तिकदोषोद्धारमक्षरारूदमनुका स्वर्षान्ते नित्यतां प्रतिपद्यते, नित्यताप्रतिपत्तेश्चासिद्धता दृष्टान्ते दोषो भवति साध्यविकलतेत्वर्थः । सो ऽयं दृष्टान्तदोषेण हेतुदो-षेण वा विषद्धत्वेन घटादीनामिप नित्यत्वाभ्युपगमेनैन्द्रियकत्व-इय हेतोः साध्यानित्यत्वविरुद्धेन नित्यत्वेन व्याप्तत्वाद निग्रहो वादिनो न प्रतिश्वाहानिः । न खल्वनेनास्तु शब्दो निस्न इति-मतिज्ञा परित्यक्ता कि त्वस्तु घटो अपि नित्य इत्युक्तम्। यदि इ-छान्तपरित्यामेन मतिज्ञातार्थस्याऽसिद्धः मतिज्ञाहानिरित्युच्यते ततः सर्व एव दोषः मतिक्राहानिः सर्वस्मादेव दोषात्म-तिब्राहानेरुपपत्तेः । तस्माल्कयं चिद्र दृष्टान्तपरित्यागेन प्रतिक्रा-हानिरूपचरितव्या न चासौ प्रधानं पतिहाहानि विवा भवितु-मईवीबाह । दृष्टान्तं चज्रहदिति । (५५२।३)

तदेवं भाष्यकारीयं व्याख्यानं दृषयित्वा स्वमते । न व्याचिख्यामुः पृच्छति । कथं लईशित । इष्टश्या-स्राचन्ते निगमने व्यवास्थित इति दृष्टान्तः । दृष्टा-

न्तप्रतिदृष्टान्तौ पक्षप्रतिपक्षायुच्येते । एतद्कां भवति । प्रतिदृष्टा-न्तस्य प्रतिपक्षस्य सामान्यस्य यो धर्मी नित्यत्वं तं स्वपक्षे शब्दे ऽभ्यनुजानाति । उदाहरणमाह । यथाऽनित्यः शाः ब्द् ऐन्द्रियकत्वादिति । द्वितीयपक्षवादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थितइदमाह तृतीयपक्षे स्थितो वादी यदि सामा-न्यमीन्द्रियकं नित्यं चाब्दो ऽप्येवं भवस्विति। प्रति-शाहानिः। अत्र चानैकान्तिकत्त्रेन मत्यवस्थितइत्युपलक्षणं येन केन चित्मकारेण खपातिकातार्थानिकीहं परवन् प्रतिकार्थ-जहत्वतिज्ञाहानिवासोतीति परमार्थः । यद्प्युच्यते स्वयमेव ध-टमिन्यमैन्द्रियकमुदाहृत्य घटस्यैन्द्रियकत्वं पश्यन् कथमनुन्म-तः सन् सामान्यस्य नित्यस्यैन्द्रियकत्वद्र्वनमात्राच्छब्दे निस-**प्त्रमभ्युपगच्छेत्किन्त्भयत्रदर्शनात्संशियत्तः स्यात् तत्र सर्वे** नित्य पिति सांरुधीयराद्धान्तावष्टमभेनापि स्वपक्षानिर्वाहं प्रव-तोऽनैकान्तिकत्वोद्धाराय प्रेक्षावतो ऽपि प्रवृत्तिसम्भवात् । न चात्यन्तिकं पेक्षावस्वमिह ग्राह्मम् । ताद्यास्य निग्रहाधिकर-णत्वानुपवत्तेः । तस्पाद्यथा जडं मति विचारो नास्त्येतं मामा-णिकपि पति निग्रहावतातारी नास्तीति पध्यमो जनो निग्रा-हाः। तस्य च सम्भवन्त्येवं प्रमादा इति । शक्कते । प्रसङ्ख्याचि-धानादिति चेत्। निराकरोति तच्च न अत एव तत्प्राप्तेः। हेतुदोषग्रुहिधीर्षुः मसञ्जयअभ्युपगच्छत्येव न हि साङ्ख्यीयं राद्धान्तमनभ्युपगच्छन्नैकान्तिकत्वमुद्धर्तुपईतीति भावः।

तद्नेन पर्मतं निराक्कतमायमपि साक्षाक्षिराकर्तुमुपन्यस्यति । हेतुद्रेषिणानैकान्तिकत्वछक्षणेन चरितार्थत्वाच्न मातिक्षाहानि निग्रहस्थानमित्यन्ये। (५५३।१)यदाह कीर्तिः। 'तस्मादैन्द्रियक त्वस्य नित्यनित्यपक्षदृत्तेव्यभिचारादसाथनाङ्गस्योपादाबानिग्रहो न मितपक्षधमस्याभ्यनुक्षानादिति । निराकरोति । नानैकान्ति-कदांषपरिहारेण विप्रतिपत्तेस्तदुपपत्तेः । यदा हि सां-ख्यपक्षावल्रम्बनेन शब्दनित्यत्वमभ्युपैति तदा मितक्षाहानिः न विरुद्धो हेतुर्नाप्यनैकान्तिको विपक्षाभावात् केवलं मितकातार्थ-हानमेवास्य पराजयस्थानं, विमितिपत्तेः स्वसाध्यविरुद्धमितप-त्तेरिति सर्वमबदातम् ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेत्रे धर्मविकल्पात्तदर्थनिईदाः प्र-तिज्ञान्तरम् (सृ. ३)॥

एतद्याचष्टे प्रतिज्ञातो भीशांसकं पति वैशेषिकेणानित्यः शब्दः इति तस्य साधनमैन्द्रिपकत्वाद्धटनदिति एत्रमुक्तस्य प्रति-षेघो गीमांसकेन क्रियते प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः तमाह सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति । तस्मिन्यतिषेथे मीमांसकेन कृते धर्मा विकल्पात्तया निर्देश इति यावस्रोच्यते तावद्धीक्तएव धर्म विकल्पादित्यनुग व्याच्छे। दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयो पंरसाया-न्ययोः साधर्म्यपैन्द्रियकत्वं तद्योगे तद्मभेदात् सामान्य मै-न्द्रियकं सर्वगतमैन्द्रियकस्त्वसर्वगतो घट इति धर्मविक-ल्यान्तदर्धे प्रति शातार्थसिद्ध्यर्थं शब्दस्यासर्वेगतःवं मीर्यासकानां प्रतिपाद्यितुं निर्देशः तस्य हि शब्दस्यामवेगतत्वमसिद्धम् । प्रवन-पूर्वकं निर्देशस्वरूपमाह कथम् । यथा घटो इसर्वगतो इनित्य इति एवं शब्दो ऽप्यसर्वगतोऽनित्य इति। इदं हि मति-ज्ञावाक्यम् अनित्यः शब्द इतिबद्सर्वगतः शब्द इति मीमांसकं विमतिपन्नं प्रति निर्देशास तु कृतकत्वादितिवदुदाहरणसाधम्यी-द्दस्य हेतुलक्षणवास्ति साध्यानिर्देशः पतिक्रेति तु पतिक्रालक्षणयोगाः स्मतिद्वान्तरमेव यद्यप्यस्य मनसिविपरिवर्तते असर्वगतत्वं साधियत्वा बया असर्वगतत्वे सतीति ऐन्द्रियकत्वं हेत्रविश्वेषणीय इति तथा-

प्येतदनेन न इतं कि त्वसर्वगतः शब्दो घटवदित्युक्तवैव विरतः परार्थातुमाने च वचनगता गुणदोषा विचार्यन्ते न तु वचनान-पेशं वस्तु, तदिद्याइ असर्वगतः शब्द इति दितीया प्रतिज्ञा हेतुगहिता । अस्य प्रक्तपूर्वकं निग्रहस्थानत्वपाइ तत्कथामिति । अनर्थकं निष्ययोजनिष्टार्थसिद्धरभावादिति ।

वार्तिकं तत्रानित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा प्रथमा। अस्यां सामान्येनेन्द्रियकेण हेतोरनैकान्तिकत्वात्वतिहतो वादी प्रतिवादिना असर्वेगतः शब्दो अनिस इति प्रतिश्चान्तरं पूर्वप्र-तिक्वासिद्धार्थं करोतीयनुषज्यते । पृच्छति कथामिति । उत्तरम् । साधनसामध्यापरिज्ञानात् । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वाद घटवादित्येताववदुक्त्वा निराकाङ्को बादी न त्वसर्वगतत्वे सती-ति साधनं विशेषितवान् न चाविशिष्टं साधनमत्रार्थेऽसमर्थे विशिष्टं त समर्थ तस्य सामध्यमपरिक्वायात्रिशिष्टे तदारोप्याविशिष्ट्रसा-धनं प्रयुक्तवान्। तत्र निराकाङ्को बादी सन्पाभेचारहेतुश्योगादेव पराजीयते न तु मतिज्ञान्तरमयोगात् । यदि तु बादिन्यपर्यवसित-बादएव मध्ये प्रतिवादिना हेतोरनैकान्तिकत्वे उद्घाविते तमेव-हेतुमसर्वगतत्वे सतीति विशेष्टुं भीषांसकं पति बाब्दस्यासर्वगत-स्वं प्रातिज्ञानीते । असर्वगतः शब्द इति प्रतिद्वाय च न हेतं ब्र-चीति तदानैकान्तिकत्वेद्धाराय प्रतिक्षान्तरकरणाञ्चानैकान्तिक-स्वेन पराजीयते अपि तु प्रतिज्ञान्तरादेव, न हि प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा-न्तरं साघयितुमईतीति । सो ऽयं प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वाप्रति-परवा ऽसाधकस्यैव वा साधकत्वमतिपरवा पराजीयते । तदेतदाह न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति । तेन प्रतिज्ञा यत्रार्थे समर्था तदपरिज्ञानात्पश्चावयवसाध्ये च सामध्यारोपणादपरि-आनादिति विल्रष्टानिर्देशः मसल्यमतिषेषपर्यदासौ विवासि-

तौ तेन। ज्ञानाद्विपरीतज्ञानाच्य मतिज्ञान्तरं निग्रहण्यानमिति ।

यत्षुनरूचयते परैः अत्यन्तासम्बद्धमेतद् यत्प्रतिक्का प्रतिक्रासाधनायिति यो हि प्राक् प्रतिक्कामुक्का हेतुदाहरणादिकं वक्तुं
जानति स कथं चिदनुक्रमं साधनस्य जानात्येव जानन् कथमिव
कलान्तःकरणः प्रतिक्कामेत्र प्रतिक्कासाधनायोपाददीतेति । तत्र ब्रूमः
नायं प्रतिक्कया प्रतिक्का साधनीयेति बुद्ध्या प्रष्टचः ।कॅ त्वसर्वमतत्वं
भावदस्य भीमांसकं प्रति साधियत्वा तेनैन्द्रियकत्वं विशिष्योनकान्
नितकत्वमुद्धरणीयिमिति मनोरथेन प्रष्टचः प्रतिक्कां कृतवान् असर्वमन्
तः शब्द इति । अथास्य प्रतिवाद्यवष्टम्भात्परिषद्श्वनाद्या स्तमिमतत्वे साधनापातिभया तृष्णीं भवतः प्रेक्षावतो ऽपि प्रतिक्कान्तः भवति निम्रदस्थानम् । अयं च विकलान्तः करणस्य निम्रहो
भवद्भिरत्युक्त एव तदभ्युपगम्यापातिभया तृष्णीभावादिति वदन्
द्वाः सो ऽयमीहशो ऽसत्प्रलापो भवद्भिः शास्त्रं निबन्धनीयोन त्वस्मामिरिति व्यक्तिययं राजकुलस्थितिरिति सर्वं चतुरसम् ।॥३॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः (स. ४)॥
अत्र प्रतिज्ञाहेत्वोरिति प्रतियोगिद्यमात्रोपलक्षणपरम् । तेन
हृष्टान्ताद्यो ऽपि प्रतियोगिन उन्नेयाः । एतदुक्तं भवित येषां
वावयगतानां पदार्थानां मिथो व्याघातः प्रतीयते प्रमाणान्तरं च
विरोधकं स विरोधो नाम निप्रहस्थानम् । लक्ष्यस्थितस्य प्रतिज्ञाप्रहृणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् । नर्चतं भाण्डालंख्यन्यायः एकदंशेनाव्यापकेन समुदायसंप्रहे स हि भवित, न तु व्यापकेन संग्रहे
व्यापकं चानवयवेन इदंपितयोगिमिथुनयोविरोधः अतो यथाश्रुति तावत्सूत्रं व्याचिष्टे वार्तिककारः धन्न प्रतिज्ञा हेतुना
विरुध्यत इति । द्वयोविरोधे यस्य प्रमाणान्तरानुग्रहस्तेन तद्वाध्यतइति तेन तद्विरुध्यतइत्युच्यते । यत्र प्रतिज्ञया हेतुविरुध्य-

ते बदुदाहरति । यथा गुणव्यनिरिक्तं द्रव्यं भेदेनाग्रह्णा-दिति । अत्र हि भेदेनाग्रहणादिसनेन ग्रहणवतिषेधेन ग्राह्याभा-व उपलक्ष्यते । तेनैवं हेत्वर्था भवति गुणव्यतिशक्तं द्रव्यपव्य-तिरेकादिति । सो ऽयं प्रतिज्ञाहेतुपदयोव्यीप्तिस्मरणानपेक्ष एव परस्परव्याद्यातो ऽस्तिनास्तिपदयोरेव । न चैत्रंविधः शब्दं नि-स्यत्वकृतकत्वयोर्थेन कृतकत्ववद्विरुद्धो ऽयं हेत्वाभासः स्यात् । तत्र हि कृतकत्वस्य नित्यत्वेन व्याप्तिस्मरणावेक्ष एव विरोधः प्रतीयते न त्वयं तथा अस्तिनास्तिवत्स्वभावविरोधात । यद्यप्य-यमनिद्धा ऽपि हेतुस्तथा ऽप्यस्यासिद्धिकां भ्रमाणान्तरमनुस-स्य प्रतिपत्तव्या प्रतिकाविरोधस्तुचारणमात्रादेव प्रथमत एव ग-म्यतइति । तेनैव द्षितेन।सिद्धिः पश्चात्तनी न द्षणत्वाय क-स्पते भस्मीकृते दहनवत् । प्रतिकाहेतुविरोधवात्रेण च निग्रह-सिद्धेः सुहुद्धावमात्रेण प्रतिज्ञाया बलवत्तास्मरणम् । प्रतिज्ञायाः श्रात्र बळवस्वं प्रमाणान्तरानुग्रहात् । तथा हि दर्शनस्पर्शना-भ्यामेकार्थप्रतिसंधानाद्रुपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिध्यतीति तदनु-यहीता मतिक्षेत्र हेत्वर्थे वाधतइति । एतेनेविति । सक्षणेन । अ-मणा गर्निणीति श्रमणा ब्रह्मचारिणी नान्तर्वेत्री मवितुपहिति जितेन्द्रियस्योपस्थसंयमो हि ब्रह्मचर्यं, न-चाऽसाधनाङ्गस्य प्रति-क्काया वचनादेव निष्टहीत इति कृतं विरोधोद्धावनेन निष्पादि-तक्रिये कर्पण अतिशेषाभिधायिनो दूषणस्य दूषणन्यायातिपा-तादिति सांप्रतम् । पतिज्ञायाः साधनाङ्गत्वस्य प्रथमण्वाध्याये दर्शितत्वात् । हेतुविरोधो ऽपि यत्र हेतुना श्रमाणान्तरेणानुगृही-तेन प्रतिहा बाध्यते । यथा सर्वे पृथागिति पतिहा न कि चिदे-कमित्यर्थः। हेतुः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति। एकम्मुचये घटादिषयोगादिसर्थः । नास्येक्रमेक्समुचयश्चेति वचनं विधो बि-

रुष्यते विनेव व्याप्त्यनुस्परणमिति । न च सर्वनास्तित्ववादि-नो नैकसमुख्यो ऽस्तीति वक्तव्यम् असति हेती साध्यपिदेर-योगात् । न च कल्पितस्य हेतोः साधनाकुतेति तत्र तत्र निवेदिः तम् । अत्र चैकसमुखयस्य ममाणानुब्रहानेकं कि चिदिति मति-का देतना बाध्यते। एतेन छक्षणेन प्रतिज्ञाया दृष्टान्त विरो-कोऽपि कक्तव्यः। यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वाद् यत्प्रमेयं तः भित्यं यथा ८८काशिमित साधर्म्यदृष्टान्तः । यद्यप्यत्र वस्तुतो हेत्ररनैकान्तिकस्तथा ऽपि दृष्टान्तस्य मतिज्ञाविरोधेनैव निगृह्यते विरोधस्य वाक्ये प्रथममवगतेः । अनित्यं घटाश्रुक्षीयानैकान्ति-कत्वमतिपत्तेस्तज्ज्ञघन्यत्वादिति । इत्रोश्च इष्टान्ताविभिर्वि-दोध एतेन वक्तव्य इत्यनुष्डयते यथा नित्यः अन्द ऐन्द्रिय-कत्वाद नैन्द्रियद्यणुक्तवदिति । अत्राप्यैन्द्रियकत्वानैन्द्रियकत्वयोः शब्दतो विरोधः प्रतीयते साधनवैकरुपं त वस्तुस्वभावाळीचनये-ति विशेषः। एवग्रुपनयेन विरोधो डनैन्द्रियकश्च शब्द इति। अत्रापि बस्तस्वभावाळोचनया ऽनैन्द्रियकस्वाभिद्धिः मतीयते बाब्दतस्तु विरोध इति । प्रमाणविरोधश प्रतिशाहेत्वोर्वस्तव्यः । (५५४।१) यद्यपि बाधितविषयं हेन्त्राभासान्तर्गतं तथापीहाप्स-स्तीति विरोधहेत्वाभासयोरत्र निग्रहस्थानयोः समावेशो ऽस्त न क चिद्विषये समावेशादानर्थक्यम् । विषयान्तरे समावेशाधा-बादर्थवस्वात् । दर्शितं चानन्तरमेव भिस्निविषयत्वमिति । तदेवं साधनवादिनो विरोधं निब्रहस्थानमभिषायोश्वरवादिनोऽपि निन व्रहस्थानमनेनैव संगृहीतिवताह । परपक्षासिद्धेन गोत्वादि-नेति । यदा हि बौद्धेन प्रामाकरं प्रति साध्यते अनित्यः शब्दः श्रावणस्यादिति । यद्यनित्यत्वं न भवेषक्रावणत्वं न स्यादिति भागाकरो ऽनैकान्तिकत्वग्रद्भावयति आवणं श्रम्बूत्वं नित्रं वेति तदास्यानैकान्तिकश्वीद्धावनं स्वकीयशब्द स्विन्शकरणिकि द्धपिति । परपक्षसिद्धं गोत्वाद्यपीद्द्यप्य विषये विरुद्धे द्रष्ट्रच्यम् ।
सिद्धान्तविरुद्धं च साधनं विरुद्धिम्याद्द । स्वपक्षानपेक्षं च ।
नतु यद्यनैकान्विकोद्धावनमपि विरुद्धं कस्तर्धनैकान्तिकत्वापादः
नस्य विषय इत्यत् आह । जभयपक्षसम्प्रतिपक्षास्त्विति । दे
सयि । दृष्टान्तामासा इति । अवयवान्तरं हि मितकादेत्वादिश्य जदाहरणं तेन हेत्वामासोक्ष्या तस्य सङ्गदः । पारम्थेण
द्दाहरणामासस्य हेतुद्वकत्वेन सर्वमेन हेतुद्वकिमिति भावः ।
परिदर्शव हेत्वाभासप्रविकत्वादिति । हेत्वामासा इत्यत्र हेतुशब्दः स्वार्थमपरित्यज्य दृष्टान्तमुपकस्यति । जपकक्षणे हेतुकक्तः
हेत्वामासपूर्वकत्वाद्धेत्वामासमधानकत्वाद् दृष्टान्तामासेनापि हेतुरेव दृष्यते यतः । न चैतावता मितक्रादिदोषोपकक्षणमसङ्गः ।
न हि यत्र यत्र निमित्तपित तत्सर्वम्रपकक्षणीयं, किं तु यदुपक्रस्यते तत्रावद्यं निमित्तं वक्तन्यम् । न च सृत्रकारस्य सर्वत्रं
क्राधवादरो दृद्ध इत्युक्तम् । तस्मात्सर्व स्पर्णीयम् ॥ ४ ॥

पक्षप्रतिषेषे प्रतिश्वालार्थापनयनं प्रतिश्वासंन्यासः।
(स्तु. ५) ॥ ऐन्द्रियकस्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वाद्वावनेन शब्दानित्यत्वपक्षे प्रतिक्षिप्ते वादी प्रविवादिनं भ्यादनैकान्तिकत्वसृद्धिघीर्षुः कः पुनराहानिकः शब्द इति । यद्यहपनियः शब्द इति
प्रतिश्वातमपद्वातुं शक्तोवि तदा न सामान्येन नित्येन मे हेतुरनैकान्तिको भवतीति बुद्ध्या उद्द्युपते सो उपमेवंवादी न शक्यो
उनैकान्तिकत्वेन जेतुम् । अपद्वस्यापद्वत्त्वावेदने उनैकान्तिकः
स्वोद्धाराचस्मादनैकान्तिकस्यानैकान्तिकत्वस्थापनायापद्वतस्यापद्वत्वसुद्धावनीयम् । तत्र किष्यद्वत्वसुद्धाव्यानैकान्तिकत्वं व्यवस्थाप्य निम्नवासुद्वायद्ववित्र संस्थे अपद्वत्वस्थापनायापद्वतस्यापद्वत्वसुद्धावनीयम् । तत्र किष्यद्वत्वसुद्धाव्यानैकान्तिकत्वं व्य-

पूर्वापरपराइते निर्मुद्धते नानैकान्तिकत्वेन तत्पूर्वकत्वादनैकान्तिकत्वस्थापनस्य । तस्यायदुक्तं कीर्तिना किपिदानीं हेत्वाभासादुक्तरमित्कासंन्यासापेक्षया तस्य मितवादिनो इत्वाभास प्वाधं
निम्रहस्थानमिति तद्व्यपास्तम् । मितक्कासंन्यासस्येच पूर्वभावित्वात् । यदपि तेनोक्तं पक्षमितिषेचे तृष्णीभवतस्त्वणीभावों नाम
निम्रहस्थानं मळपत्रत्र मळपितं नामेत्याद्यपि वाच्यं स्थादिति ।
तद्व्यसांमतम् । न हि तृष्णीम्भावेन मळपितादिभिन्नां शक्यमनैः
कान्तिकत्वसुद्धतुं यथा मितकार्यापद्वनेन, च चैते हेत्वाभासोः
द्वावनस्य पुरस्ताक्तनाः तस्मादेतद्व्यानेकपिताभिभानाद्यात्कः
श्विदिति ॥ ५ ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धं विशेषिक्कतो है-स्वन्तरम् (सु. ६)॥

व्याख्यातुं निदर्शनमाइ निदर्शनमेकपकृतीदं व्यक्तं भूतभौतिकोन्द्रियमेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमा-णात्। तथ्या एकमृत्पूर्वो घटशराबोदश्चनादयः परिमिता दृष्टाः याश्चन पकृतेर्व्यूद्धः संस्थानं ताशान्त्रिकार इति। न चैतदुदाहरणं साधनविकलित्याह दृष्टं चेति। उपनयमाह अस्ति चेद्दिमि-ति। निगयनपाह तदेकप्रकृतीनामिति। अस्य परिमितत्वस्य हेतोर्व्यिभ्वारेण प्रत्यवस्थानं प्रतिवादिनः। नानाप्रकृ-तिनां घटक्वकादीनामेकप्रकृतीनां च घटशराबादीनां दृष्टं परिमाणामिति। एवं प्रत्यस्थिते प्रतिवादिनि वादी पश्चात्प-रिमितत्वं हेतुं विश्विनष्टि एकप्रकृतिसमन्वयं सति कारा -वादिविकाराणां परिमाणदर्शनादिति। प्रकृतिः स्वभावः, एकस्वभावसमन्वये सतीत्यर्थः। एकप्रकृतिसमन्वयं स्फुट्यित । सुखदुःखमाद्दसमन्वतं हीदं सर्व व्यक्तं परिभितं गुद्धाते। तथा हि । बैत्रदारेषु नर्पदायां मैत्रस्य मुखबुद्धिर्भवति तत्सपन्नीनां च दःखबुद्धिः चैत्रस्य तापविन्द्रतो रणरणकवतो मोहो विषादः। र्नादया भावान्तराणि व्याख्यातानि । तदेवं यत्रैकस्बभावसम-न्वये सति परिवाणं तत्रैकप्रकृतित्वयेव तद्ययैकपृत्यिण्डस्वभावेषु घटकर्राकोदञ्चन।दिषु । घटरुचकादयस्तु नैकस्वभावाः मार्दसी-बर्णादीनां स्वभावानां भेदात् । निर्द्धियात्र सूत्रं योजयति तः दिदमविद्योषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धइति । अस्य निप्रइस्था-नत्ववाह । सति च इत्वन्तरभावइति । अपि च वदि हे-त्वन्तरवचने विश्वमेकप्रकृति साध्यते तदा निदर्शनं नास्ति स-र्बस्य पक्षे निक्षेपात । अथ निदर्शनसिद्धार्थ कि चित्पक्षाद्यति-रिच्यते ततस्तेनैवानैकान्तिकत्वम् । अन्वितानां परिमितानां भि-श्रमकृतिकत्वादित्याइ । हेश्वन्तरवचने साति यदि हेत्यर्थ-निद्दीन इति। हेतुः साधनम् अर्थः साध्यः तौ हेत्वर्थौ निद्धी-यति व्याप्यव्यापकभावेनेति । निदर्शनः निदर्शनः हेत्व-र्थयोनिंदर्शनो हेत्वर्थनिदर्शनो द्वष्टान्तः स यचुपादीयते ततो नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति दृष्टान्तस्य प्रकृत्यन्तरो-पादानात्।

वार्तिकं साधनान्तरोपादाने पूर्वस्येति । दक्षोत्तराव-सर्णव वादिनि यदि प्रतिवादी हेत्वर्थं व्यभिचारयति वादी च तृतीयपदके स्थितो हेतुं विशेषयति तदा साधनान्तरो-पादानाश्चियसतास्तानैकान्तिकसाधनोपादानात् । न ताबदनै-कान्तिकसाधनादस्य निग्रहो हेतुनिशेषणेन सपाहितःवादिति । तस्माद्धेत्वन्तरवचनादेव निग्रहाते पूर्वस्य वस्तुतो ऽसमर्थस्यामा-मध्येरुवापनात् । सामध्ये वा हेत्वन्तरानर्थक्यमिति सक्तम् ॥६॥ प्रकृतनाद्धाव्यातिसम्बन्द्यार्थमर्थान्तरम् (स.७)॥

व्याचष्टे यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे सि बाहे जरुपे वितण्डायामित्यर्थः । हेतुनः साध्यासिकौ प्रकृतायां वादी साधनं श्रूयाद् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति । अ-बान्तरे सुखादिभिव्यभिचारेण हेतोरसामध्ये पत्रयन् तत्मचा-दनार्थे पसक्तानुपसक्त्या तं तमर्थमुपन्यस्यसर्थान्तरेण निगृह्यते । अभिषेयस्य कियान्तरयोगात् क्रियाविशेषस्य योगाहि-शिष्यमाणरूपो भिद्यमानरूपः शब्दो नामेति यथा द्वतिस्त-ष्टति द्वसं छिनत्ति स्क्षेण चन्द्रमसं पश्यति स्वायोदकमासिश्च-तीत्यादि । तदेवमभिधेयस्य क्रियाविशेषयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शन्दो नामेति । आख्यातस्यद्भपाइ । क्रियाकारकसमुदाय इति । विषयेण विषयिणमुपळक्षयति । पचति पच्यतद्वरयेवमा-दयः शब्दाः क्रियां कारकं कर्तारं कर्म चाभिवदन्ति तदेतरल-क्षणमसिद्धमतिव्यापकं च, न हि कर्ता कर्म वा आख्यातेनाभि-धीयते । क्रियाक्षेपेणैव तयोः प्रतिलम्भात् । अनन्यलभ्यस्य च श्चन्दार्थत्वात् । कर्त्वकर्मणोश्च कारकान्तरेम्यो भावनायामभ्यहिं-ततमःवेन तःसङ्ख्याभिधाननियमाद्सिद्धं कारकाभिधानम् । अ-तिव्यापकं च पाचकः पाचय इसादेर्नाम्नो ऽपि क्रियाकारकस-मुदायाभिधायित्वात् । तदस्मिन् छन्नणे ऽपरितुष्यन् **छन्नणान्त-**रद्वयेनाख्यातपदान्युपसंग्रहाति । कारकसंख्याविशिष्टिकि-याकालयोगाभिषाय्याख्यातम् । पचति पच्यतदृत्यादौ क-र्तुः कर्मणो वा संख्यया कालेन वर्तमानादिना विशिष्टा क्रिया श्तीयते । काल्रश्च क चिद्स्तीत्येतावतोक्तो, न तु विविश्ततो छ-क्षणे पचत यजेतेत्येवमादौ तद्योगामतीतेः। अनेन कक्षणेन स्थी-यते सुप्यतइत्यादीनामाख्यातानामसङ्गृहः कारकतत्संख्ययोरमती-तेः तत्संत्रहाय द्वितीयं कक्षणमाह। धात्वर्धमात्रं च काला-

भिवानविशिष्ठमाभिवीयत्रवाभिवानम् । प्रयोगेष्ठियति ।
नाम्नो वा ऽऽख्यातस्य वा तद्यीद्भिष्यमानरूपा निपान्ताः । यथा समुचयिक्त्रवादिनामपदैः समुचयाद्यः समुचेत-व्याक्षामार्थीदाख्यातार्थाद्वा भेदेनोचयन्ते तत्र पष्ठीमग्रीगात् । ते-वां समुचयो विकल्पो वेति नैवं चादयः स्वार्थाभाषार्थीदाख्यान्तार्थाद्वा भेदेनाभिद्वति । कृष्यन्ते मतिपाद्यमानं येषां निन्पातार्थाद्वा भिद्यमानं रूपं मतिपाद्यमानं येषां निन्पातानां ते तथोक्ताः । उपसुज्यमानाः सभीपे माक् मयुष्य-मानाः क्रियावच्योतका उपसुज्यमानाः सभीपे माक् मयुष्य-मानाः विवादस्यान्ति । यथा च साधनवादिनो ऽथीन्तरं निग्रहस्थान-मेवसुत्रस्वादिनो ऽपि दृष्ट्व्यम् ॥७॥

वर्णक्रमनिर्देशवित्रर्थकम् । (सु. ८)॥

वर्णक्रमनिर्देशवदिति वतिः । अत्र यदा द्राविदः स्वभाषया
तद्राषानभिक्रमार्थे प्रति श्रव्हानस्यस्यं प्रतिपाद्यति तदा तः
विश्वेषं निष्रदृष्ट्यानं स खल्यार्यभाषां जानश्रमापर्ध्यप्रच्छादनायः
तद्राषानभिक्रतया वा स्वभाषया साधनं प्रयुक्तवान् सो ऽयं पूर्वरिमन्कल्पं विश्वतिपश्या निष्ठग्रते उत्तरिसँ स्वश्रतिपश्या । वस्तुतः
साधनसापर्थे अपि मूकवदार्यप्रतिपादकश्वदाप्रतितेस्तत्प्रतिपादनारम्भवैपर्धात् । अप्रैव ष्ट्रान्तमात्रतया वतिना अत्र वर्णक्रमो दर्शितो न पुनरेतदुदादरणं निष्रदृष्ट्यानस्य चेन कपोस्त्राः
दिन्नादावपि प्रसङ्गः । यथा हि द्राविद्रस्थार्थभेदविवस्रोत्थापितं
वचनं नैवं वर्णक्रमनिर्देशः कपोस्नवादिनं वा अमतिपादकत्वसामान्याद्वर्णक्रमनिर्देश्ववदिति द्रष्टान्तः । अत प्रवाह भाष्यकारः ।

एवं प्रकारमिति । न पुनिरद्येवेत्यर्थः । वार्तिकसुद्दाहरणं भाष्यद्दति । (५५६।३) एवं प्रकारोदाहरणियस्थः । साधनानु-पादानादिति । पर्मातिपादकं पञ्चावयवं वावयं साधनं तत्तेन नोपाचं तस्य स्वसमयेन वितपादकत्वे ऽप्यायीन् प्रत्यमितपाद-कत्वादिसर्थः ॥ ८॥

परिषत्मतिषाविभ्यां त्रिरमिहितमप्यविज्ञातमवि-ज्ञातार्थम् (स्. ९)॥

यद्वाच्यं परिषदा प्रतिवादिना च न विज्ञायते समानसंकेतेन नादिना त्रिरिमिहिनं यानि दिनीरैं। परिषत्पति- नादिनोर्थेपरययो भवति स च मायेण त्रिभिरिति त्रिरिमिहित- मित्युक्तम् । ननु समानसङ्केतेन वादिना त्रिरिमिहितमित्रिज्ञातार्थे चेति न संभवति । सम्भवे वा परिषत्पतिवादिनै जडी न च जडा- नवयोषे मितपादकस्य कश्चिदपराधः । न हि वधिरो गीतं न शु-णोतीति गायनस्य कश्चिदपराध इत्यत आह । श्लिष्टशान्दमसित मकरणादौ नियामके यथा चेतो धावतीति । अप्रतीतप्रयोगं क्रिरीतुर्फरीत् इति । अतिद्वनोच्चारितामित्येषमादिना कारणेन तद्विज्ञातार्थम् । अस्य निग्रहस्थानत्वपाइ । अस्य सम्भव्येति । वार्तिकं माध्यव्याख्यया गतार्थम् ॥९॥

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् (स. १०)
पत्रानेकस्य पदस्याश्चिष्ठस्य प्रतीतयोगस्याद्वतोचारितस्य
वाक्यस्य चानेकस्य पौर्वापर्यणायोगः सम्बन्धो नास्तीति
तस्मादसम्बद्धार्थता गृह्यते तदपार्थकं निष्ठदस्यानं निष्पयोजनं,
कस्मात् ? समुद्रायार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽपायाद्वाक्यमद्दावाक्यार्थम्यावनपर्योजनो हि पदानां वाक्यार्थाः निष्प्रयोजने ।
इस्ति तस्मिन्नपर्यक्रित्वर्थः । वाक्यस्य पौर्वापर्यक्रम्भवदा-

इरणमाह । यथा दश दाडिमानि चडपूपा इति । पदानां पौर्वापयीसम्बन्धे उदाहरणमाह । कुण्डमजाजिनम् इति । राहेकं हहसम्बन्धि। पार्थ्य पाययितम्यम् । अप्रतिश्वानान्द्रद्वः।

वार्तिककारः शक्कते । निर्धकाषाधिकयोगिति । परमत्यायनमयोजनं हि वचनोच्चारणं तत्र निरयंकेनवाषाधिकनापि
न परः प्रतिपाद्यत्वइति उभयोरभेदः । न च वर्णक्रमपात्रमेकत्रास्यत्र च पदानीत्येतावता भेदेनोपादनं युक्तम् । एकत्र बाक्योपादानमन्यत्र पदोपादानमित्यपार्थकयोग्ण्यान्तरभेदेन भेदोपादानमस्त्रादिति शक्कार्थः । निराकरोति । भिद्यत्वइति । पृच्छति । कथम् । उत्तरम् । तत्रानर्थके वर्षमात्रम् अभिधेयस्त्यम् इह त्वपार्थके पदानि पद्यते गम्यते ऽभिषेयमेभिरिति
पदानि वाक्यानि चाभिधेयवन्ति अस्मम्बद्धानि निरभिधेयनिक्योजनयोनिर्धकापार्थकयोर्महान्विशेषः । न त्वीहशो वाक्यपदयोनिष्मयोजनयोविशेषो येनाबान्तरभेदमाद्वियामहे । परमत्यायनमयोजनाभावमात्रविवक्षया त्विवशेषे सर्वनिग्रहस्थानाविशेषः सर्वत्र परमत्यायनाभावात् । भावे वा निग्रहस्थानासुपपचेः ॥ १० ॥

अवयवविषयीसवचनमशासकालम् (सु. ११)॥
ग्याचष्टे प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् कमः लक्षणानिक्रमेण क्रमः उक्तमेतदस्माभिः प्रथमाध्याये ।यदपेक्षिताभिधायिनो वचनात्परे प्रतिपद्यन्ते नान्यस्य ।
तत्र प्रथमं साध्यनिर्देशो ऽपेक्षितः परैने तु साधननिर्देशः तत्र यद्यवं
प्रथमं साधनमेव प्रयुक्तीत कथमपोक्षितं वृषाद्, अनपेक्षिताभिभाषी च कथं प्रतिपादको नाम । तदेवं सर्वाप्येव हेतुवचनादीनि
अपि क्रमवन्ति नाक्रमाणि प्रतिपादियतुम्हन्तीति विपरीतक्रमे-

भ्यो ऽप्यर्थक्रमानुसरणादेवार्थपतिपत्तेः। सो ऽयं पतिज्ञादीनामर्थे एताहको य एषां क्रममन्तरेण न शक्यो ज्ञातुमिति । अवयविकः पर्यासे त्वाकाङ्काभावात् तत्पूर्वकत्वाच पदार्थसम्बन्बस्यासम्बन् न्धं निश्वहस्थानिधत्यर्थः ।

वार्तिकं नैवमपि सिद्धेरित्येके । यथा ऽऽहुरत्रापि न कश्चित् क्रमनियम इष्टार्थासिद्धेरुभवत्राविशेषात्। यद्युच्ये-त अर्थशब्दवदयमस्माकं समयो यदनेन क्रमविशेषेणार्थः प्रत्ये तच्यो नान्येनेति अतस्तर्थेव प्रतीयते न क्रवान्तरेणेश्यत आह । समयानभ्युपगमाच । पदेष्त्रेत समयपूर्वकः मत्ययो न बाक्येषु अभिनवकविरचिततत्समयानवेक्षादेव बाक्यादर्थ-प्रतीतेः। स्यादेतद् वाक्येष्विपि क्रमनियमो दृष्टः यथा पाचयां बभूवेति न पुनर्वभूवपाचयामिति अत आह प्रयोगाचे ति । तत्र छौकिकः प्रयोगो नियत इह स्वत्रयवन्यस्यापि दृष्टः प्रयोग इत्यर्थः । तदेतद्दृषयति । यत्तावन्नैवमिष सि-द्धेरिति । तत्रोत्तरं प्रयोगोपेतदाब्दवदेतत् । एतदेव वि-हणोति । यथा गौरित्यस्यैव पदस्यार्थे गावीति प्रयुज्य-मानं पदं ककुदादिमन्तमर्थे प्रत्यायचित । (५५६ । १) यद्यपि बान्दानामर्थेमसायनं न स्वाभाविकं तथा ऽपि परमेश्वर-सङ्केतपूर्वकमद्य यावदनुवर्त्तते उत एव साघवो ऽर्थभेदे शब्दभे-दा येषां पारमेश्वरसङ्कतः तदसङ्कतातु प्रवर्षमाना अव्यर्थे ऽसा-भवः ज्ञब्दा अपभ्रंशा भवन्ति । तदपेक्षात्र साधुभिर्भाषितव्य-मित्यादयो विषयो धर्मेषु निन्दार्थवादाश्च मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णत इत्यादयः वेदानां च प्रामाण्यं प्रतिपादितं द्वितीय प्रध्या-ये। न चायमर्थी ये ये साधवस्ते सर्वे धर्महेतव इति, किं तु ध-र्मानुष्टाने तदनुरूपभाषणे पाप्ते साधुभिरेवेति नियम्यते । तदेवं व्यवस्थिते अविशेषण गोगाव्यादिश्रव्हा आर्थेण प्रयुज्यमाना
हश्यन्त तत्रैते किमिबिशेषणैव साध्य उत कश्चिदेकः साधुः तः
त्यूविकेतरेभ्यः प्रतीतिः तत्रैकश्रव्हस्य साधुत्वकल्पनायापितः
रस्मात् तन्मुलत्याऽर्थमातिपन्युपपत्तौ न सर्वत्र साधुत्वकल्पनायुक्ता। यथा ऽऽह स्मात्रभवान् जैमिनिरन्यायश्चानेकश्रव्हर्त्वमिति। तत्रापि कतमस्यासाधुत्वमेकस्यैतोष्ट्यति जिज्ञासायां तत्र
तन्त्रमभियोगविशेषात्स्यादिति यो ऽभियुक्ततमैरिन्द्रपाणिनिममृतिभिः साधुत्वेनाविगानतः स्मर्थते स साधुरितरो ऽसाधुरिति
निश्चीयते। तेन यद्यपि लौकिका गाव्यादिश्रव्हेभ्य एव गवाद्यर्थमिषग्च्छन्तीति हृष्टार्थमात्रव्यवहारिणः प्रतिपत्तिस्तथा ऽपि परीक्षकाणां विचारयतामेवं विचारक्रमो यद्वृद्धतमेन गोश्रव्हे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद्गावीशव्दः प्रयुक्तः ततश्च दृद्धतरेण गोश्रव्हमृतीय गोरवं प्रतीतम्। यथा ऽऽहुः।

'अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते । अन्यक्तं ताद्वेदां तेन न्यक्तं भवति निर्णयः॥ एवं साधी प्रयोक्तन्ये यो ऽपभ्रंशः प्रयुज्यते। तेन साधुन्यवहितः कश्चिदर्थो ऽभिधीयते।'

पार्श्वस्थाश्वातो उनेन मुळवाब्दमुश्वीयार्थः प्रतीत इत्यग्रहीत्वैव गावीश्वब्दादेवायममुमर्थं प्रतीतवानिति तमेव गोत्वस्य वाचकमव-गम्यान्येषां षृद्धो बभूव। ततः प्रभृत्यननुमृतम् छश्चब्दानामयं वाच-कत्वभ्रमो ऽपभ्रंशे वर्तते न दृद्धतरस्योभयवेदिनो मुळशब्दानुस्सा-रिणी पदार्थप्रतिपत्तिरिदानीतनानां त्वपभ्रंशादेव अत एवान्वा-ख्यानमिप प्रयोजनवत्। असत्यास्मन् वाचकापभ्रंशिवभागे ज्ञाना-भावात्साधुभिभीषितव्यमिति नियमविधेन म्ळेच्छितवै नापभाषितवै इति निषेषस्य च विषयसंश्वयेन दुर्शिगमत्वेन भर्मानुष्ठानस्या-

शक्यत्वपसङ्गात् । यत्रार्थे यस्य शब्दस्य भगवतेश्वरेण सङ्कतः कृतः स तत्र साधुरसाधुरन्यत्र यथा य एवास्वशब्दो दरिद्रे सा-धुः स एवासाधुर्वाजिनि प्रयुज्यमानः यथा नकुलदंष्टाग्रस्पृष्टा या का चिद्रोपधिरसौ सर्पनिषं हन्ति एवमीक्तरेण कृतसङ्कतः शब्दः साधुर्धर्मचपयुज्यते नान्य इति । यववराहादिशब्दानामा-र्यम्लेच्छयारथीववादे वैदिकाद्वाक्यशेषादार्यसंवतो ऽर्थो ग्रहीत-व्यो न म्लेच्छसंमतः तत्र वैदिकवाक्यशेषविरोधात्। येषां तु शब्दानामार्थेषु न दृष्टचरः प्रयोगः केवलैम्लेंस्क्रीरेवार्थभे-दे प्रयुज्यन्ते यथा पिकनेमतामरसादयः वेदे तु प्रयुक्तास्तेषां म्लंच्छव्यवहारादेवार्थो ऽवधारणीयः तत्र तेषामभियोगादिति आर्यव्यवहारापरिवन्धित्वाच्चेति । तदेवं व्यवस्थिते न्यायमी-मांसापरिशीलनविकलानां बाह्यतराः प्रकाषा उपेक्षणीयाः तस्या-त्सुष्ठूकं प्रयोगापेतवाब्दवदिति । न च वाब्दान्वाख्यानं व्यर्थामिति चेति । प्रतिज्ञादीनां ऋपनियमकारणं प्रक्रपपूर्वकं दर्शयति । तदेतत्कथं पूर्वे तावदिति । द्वितीयं देश्यमनुभाष्य परिहति । यत्युनरेतत्समयानभ्युपगमादिति । सो ऽपम-र्थस्यानुवी मतीतिबलपदत्तामन्वाचक्षाणी नाभ्यारुवेय इति-नोपाळभ्यः । शास्त्रे वाक्यान्यर्थसंग्रहार्थमुपादीयन्तइति । न हि शास्त्रे क्रत्स्नासदिवादरभूतदिवत्यर्थभङ्कहो यथा कथं चित् क्रि-यत इति वादेऽपि तथा क्रियतामिति युक्तं वादादिषु पक्षपतिपक्ष-बद्धकोरिप परीक्ष्यमाणस्वात् परीक्षितस्य च शास्त्रितस्वात् ॥११॥

हीनमन्यतमेनाष्यवयवेन न्यूनम् (सू. १२)॥
प्रतिज्ञादीनां पञ्चावयवानां मिलितानां साधनत्यसुपपादितम् । न्यूनत्वे साधनत्वं नास्ति तदभावे न साध्यसिद्धिः न हि
सामग्रीनिष्पाद्यं कार्यं सामग्य्येकदेशाक्कवतीत्पर्यः। परेषां पतसुप-

न्यस्यति एके त्यिति । एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नामनिम्नस्थानं नास्तीति झुकते । द्वयति एतन्तु न युक्तमिति ।
किं प्रतिज्ञान्यूनं निग्रहस्थानान्तरं न भवति अथ निग्रहस्थानमेव
न भवति । एतदेवाह किमसौ निग्रह्यते न वेति ।
प्रथमकल्पे दोषमाह यदीति । दितीयकल्पे दोषमाह अथ
न निग्रह इति । प्रतिज्ञायाः साधनाङ्गत्वमुक्तिम्त्यर्थः ।
यच ब्रवीषि दिङ्नामसिद्धान्तपरिग्रहण्वेति । एततु
दूषपति । एतद्पीति । (५५७।१)सिद्धसाध्यार्थयोः सिद्धान्तमतिज्ञयोर्भहान् भेद इत्यर्थः ॥ १२॥

हेतृदाहरणाधिकमधिकम् (सु०१३)॥

तदेत शियमाभ्युपगम इति भाष्यम् । यत्र कथमेतत्साध्यं सिध्यतीति जिक्कासा तत्रैकेनैत साधनेन साध्यसिद्धः साधनान्तराभिधानमन्थक मिति। निष्पादितिकिये कर्मण अविशेषाभिधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । यत्र तु प्रतिवादिनः परिषदो वा जिक्कासा भवति कति साधनानि संभवन्त्यस्मिन्साध्य इति तत्र यावन्ति साधनानि तानन्ति सर्वाण्येव वाच्यानि अन्यत्राभिषाने निग्रहमसङ्कादिति, नाधिकं निग्रहस्थानमिति यआहुस्तन्मतप्रुपन्यस्यति । तच न दार्ख्यादिति। द्षयति न दार्ख्याधेति । यदि निश्चयो दार्ख्यं तदेकस्मादेव प्रमाणाद्धवति अनिश्चायकस्याममाणत्वात् । अथ स्फुठत्वं तदिप चिक्काश्चयः स दचोत्तरः । अथ सामान्यविशेषतद्वतां ग्रहणं न तद्वुमानसहस्रेरिष
तेषां सामान्यवद्द्व्यपात्रविषयत्वात् । शङ्कते अथ अवीषि
से अपि ज्ञापके इति । नास्माकपनिषयतार्थगन्तृत्वं प्रमाणत्वं
थेनैकेनाधिगतं प्रमाणान्तरमममाणं स्यात् । अपि तु गन्त्यां
प्रमाणं दच दितीयस्याप्यविशिद्धामिति शङ्कार्यः । निराकरोति

१३-१६स्४म.]प्रयोगाभासनिग्रहस्थानश्चिकनिखपणम्७१७

सत्यं के अपि ज्ञापके इति । पुरुषोऽत्रापराध्यते यो ज्ञातमर्थ-मिजिज्ञासितं ज्ञापयति न तु प्रमाणं तिद्धि सामध्येन मेथे प्रवर्तत-एव । यदि जिज्ञासायां सत्यां प्रवर्तते प्रतिपादयति क्षेयं नास्य किश्व-दपराध इति । न हि धान्येष्वळुनेषु दात्रपत्रश्चनं भवति तस्पादनये-क्षितकारणादनवस्थापसङ्गाच पुरुषस्य निग्रह इति स्थितम् ॥१३॥ दाब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यन्नानुवादात्(स्त.१४)।

अर्थादापसस्य स्यदाब्देन पुनर्यस्य पुनरुक्तम्।(सू.१५)॥
तदनेन सुत्रद्वयेन पुनरुक्तभेकमेन निग्रहस्थानं कथं चिदवान्तरभेदविवस्रपात्रितिधमुक्तं पपश्चार्थम् । तदेव पुनरुकं क चिच्छब्दाभ्यासात् क चित्पर्यायान्तरात् क चिदर्थाः
दिति। आक्षिपति नाबाधनादिति । समाधत्ते सत्यमिति ।
जल्पवितण्डयोर्वक्तुर्नेपुण्यं चिन्त्यते । पुनरुक्तमयोगे त्वानिपुणः
स्याद् अत्येक्षिताभिधानात्साधनस्य विषयः साध्योऽधो न
सिद्धः तस्यापरिज्ञानाभिगृह्यते । वैयध्यं चानर्थवयं विरुद्धपयोजनत्वं वाभिमतम् । तथा हि पुनरुक्तमयोगे तत्प्रयोजनानुसर्णसमाकुलचित्तः प्रथमाभिधानादापाततः प्रतीतमप्रथमप्रतीतपित्र पत्यानो न निश्चेतुपर्दतीति ततश्च प्रतिपादनाय प्रदत्तो
न वित्यादयितिति विरुद्धप्रयोजनवस्त्रवैयध्यं स्यादित्युप्पकं निग्रहस्थानमिति ॥ १५ ॥

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिद्धितष्याप्यप्रत्युचार-णमनतुभाषणम् (स् १६)॥

व्याच्छे विज्ञानस्य वाक्यार्थस्यति । निष्रहस्थानत्वेड-स्योपपात्तिमाह । अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं प्रतिषेधं भूषादिति ।

बार्तिकं नेदं निग्रहस्थानिमिति के चित्। (५५५१)

उत्तरेण उत्तरगुणदोषनिरूपणेन प्रतिवादिनो मृदत्वामृदत्वा-बस्थापनात् । एतद्विभजते उत्तरेण गुणदोषवतेनीति । तस्मात्किं पुनस्वारितंनोवारणेनास्ति प्रयोजनिमिति शेषः। अस्ति हि कश्चिदिति क चित्पाठः। तत्रास्ति हीति निपातः द्वयं वाक्यावतारं द्रष्टव्यम् । पुंनां विचित्रस्वभावस्वात् कश्चिद्र-त्तरे समर्थो न प्रत्युचारणे नासी सदुत्तरमिद्धाः नः ताबताऽननुभाषणपात्रेण निग्रहमहीति। ननु यद्यनः नुभाषणं न निग्रहस्थानं तदा उनुभाषितुग्रुपक्रम्य सर्वमननुभाः षमाणो न निष्टशेतेत्यत आह । यस्त्वारभ्य न निर्वाहयेत् सदुत्तरं तु बूयात् तस्य स्यात् खलीकारमाश्रमसापर्ध्यकृतं न तु तत्ववादिःवविहतिरित्यर्थः । तमेतं भदन्ताक्षेपं समाधत्ते नोत्तरविषयापरिज्ञानादिति । दृष्यविषयं हि द्षणम् अस-ति दृष्याभिधाने न शक्यं वक्तुम् । न ख्लु प्रतिज्ञाहेतुदाहरणी-पनयनिगमनदोषास्तत्स्वरूपमनभिषाय शक्या दोषत्वेनावस्थाप-यितुषित्यनुचारयन्न दोषमभिधातुपईतीति । तदिदमुक्तं तदिदं व्याहतमुच्यते नोक्चारयति उत्तरं च ब्रबीतीति । स्या-देतद् न प्रतिवादिना सर्वे दृषणीयम् अन्यतपावयवदृषणेनैव साधनस्य दृषितत्वेन दोषान्तराभिधानवैयध्यीत्। न खलु मृतो मृत्युना रक्षितो मारयितुं शक्यः एवं दृषितमपि दृषयितुं, तस्मात् सत्विप दृष्यबाहुल्ये उन्यतमं दृष्यं तथा च सर्वानुभाषणे सर्व-स्यादृष्यत्वाद् यद्दृषणीयं तत्पुनरनुवाद्यामिति सर्वानुवादे द्विर-नुवादी ऽदृष्यानुवादश्चेति द्षकनिग्रहस्थानद्वयं तस्पादनुभाषणः मेब निग्रहस्थानमिति विपरीतमापतितिवत्यत आह आप्रतिज्ञा-नाच्चेति। एतद्विभजते न चंदं प्रतिज्ञायते । पूर्वेमेकप्रन्थेन सर्वप्रचारयितव्यं पश्चादुत्तरं यद्दृष्यं तद्नुत्रादेन।भिधेषं येन

दृष्यानुवादो द्विरनुवादश्च दोषौ स्याताम् अपि त यथाकथं चिदुत्तरं वक्तन्यम् । उत्तरवादपरस्योत्तरमाश्रयाभावे न युक्तमिति तदाश्रयमात्रमनुवादितन्यं तदन्तरेणाशक्याभिधानत्वादुत्तरस्येति । तस्माद्यक्तं तन्मात्रस्याप्रत्युचारणमननुभाषणं न सर्वस्याप्तत्युचारणमननुभाषणमित्यर्थः । नन्वपतिभाया निग्रहस्थानत्विधानेनाननुभाषणस्यापि विदितं तस्य तद्विशेषत्वात् । न
ख्व नानुभाषतहत्येतावतेत्र निग्रृह्यते अपि त्वननुभाषमाणो दृष्यं
न खुध्यते अबुध्यमानश्च तत्रोत्तरं न प्रतिपद्यते ततो ऽप्रतिभया
निग्रृह्यते । तदेवमननुभाषणमप्रतिभाविशेष इति अपतिभया
विद्वितं निग्रहस्थानत्वं तद्विशेषे ऽपि विद्वितं भवति । यथा गवि
सास्नादिमस्वं विद्वितं शावलेये ऽपि विद्वितं भवति । यथा गवि
सास्नादिमस्वं विद्वितं शावलेये ऽपि विद्वितं भवति न पुनस्तत्र
सास्नादिमस्वविधानाय पृथम् यत्रान्तरमारभन्ते ।

अत्र ब्रूपः, न तावदुत्तरापितपित्तिमागिन्यविशेषो उननुभाषणं पुंसां साम्य्यवैचित्र्यात्। कश्चिद्दृष्यं दृषणं च विदन्निप नानुभाषिः तुंपारयित बहुवचनकुण्डत्वात्। तस्मादसत्यापपतिभायामननुभाः पणसम्भवान्नाप्रतिभाया विशेषो उननुभाषणिति। कश्चिद्दृषणः विषयं वेदानुभाषते च उत्तरप्रतिपत्तिविकलस्तु स्यास्मा उपमयतिभया निगृद्धते नाननुभाषणेन तत्र सामध्यति। कश्चित्पुनर्द्र्यमेव न जानाति स्रो ऽज्ञानेन निगृद्धते न चाज्ञाने अनुभाषण्णमवश्यभावि धारणावतो ऽपीनिस्पणे वाद्यदीरितासरस्वरूपः पात्रपाठसम्भवेनानुभाषणोपपत्तेः। अमितिमा त्ववद्यं भवेद् न द्यस्ति सम्भवे। दृष्यं न वेदास्य दृषणं तु वेदिते। तथाऽपि स्व-रूपतस्तावल्रदः न द्वि यदेव दृषणविषयमज्ञानमपतिभा तदेव दृष्यविषयमञ्जानं तस्मात्सत्यप्यननुभाषणामातिभाज्ञानानानामुत्त-रानभिधानफल्रत्वे तुल्ये अवान्तरभेदविवसया भेदेनोपन्यासः।

चिरभिहितस्येति । त्रिरभिधानयेवमप्यप्रतिपद्यमानस्यातिज-हतया न बादे ऽधिकार इत्यभिसंधिमत इति ॥ १६ ॥

अविज्ञातं चाज्ञानम् (सु०१७)॥

तद्याचष्टे विज्ञालार्थस्य परिषदेति । निग्रहस्थान-सामान्यस्थानत्र योजयति वार्तिककारः । अप्रातिपश्चितो निग्रहस्थानमिति ॥ १७ ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

तझाचछे। परपक्षेति। वार्तिकं श्लोकपाठादि भिरवज्ञां दश्चिय झिति। अर्थान्तरे हि निग्रहस्थाने प्रसक्तानुपसक्तं तिसः दश्येताच्याजेनावतार्यता न प्रकृतावज्ञानं क्रियते इह त्वत्रज्ञानः मैतावता भेदेनोपन्यास इति। इयं चाप्रतिभा सम्यक्साधनोपन्याः से द्रष्टच्या साधनामासोपन्यासे तु पर्यनुयोज्योपेक्षणम्॥ १९॥

कार्यप्रसङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः (सु० १९)॥
साधनस्य दृषणस्य चोपन्यासमभ्युपगम्य तद्वस्थः प्रतीन्यमान एव प्रतिवादिनो दार्ट्य सभ्यानां वा कठोरत्वपवगम्याक्स्मात्कार्यं व्यासज्याभ्युपगतां कथां व्यवाच्छिनाचि तत्र विक्षेपो नाम निप्रइस्थानम् । तद्वेनामितिभया तुष्णीभावो-ऽपि संग्रहीतो वेदितव्यः । कार्यव्यासङ्गस्याभ्युपगतकथाविच्छेन्द्रमात्रोपळक्षणत्वात् । न चेदमर्थान्तरं तत्र प्रकृतमेव साध-यामीति व्याजेन प्रसक्तानुपसक्तावतारेण कथाविच्छेदाभावाद् इह तु कथाविच्छेदात् । न चास्य हेत्वाभासेष्वन्तर्भावः । न हि विक्षेपस्यान्यतमळिङ्गधर्मानुविधानं नापि प्रकृतसाध्यसिद्धये प्रयोगो येन हेत्वाभासः स्यात् । न च वादिनो विक्षेपो हेत्वाभासः सः । अनन्तरं कथावम्युपत्यैव हेतुमनिधायापसरणात् । यदि वायं सम्यश्चं हेतुमभिषाय तत्समर्थनासमर्थे ऽपसरेत् किमेतावता

न निष्ठक्षेत हेत्वाभासेन वा निष्ठक्षेत किं तु व्यासङ्गादेव। अनर्थ-कापार्थकाम्यां तु भेदो प्रस्य स्फुट एव । न क्षत्रासपानसंकेतः प्रति-पादको येनानर्थकः स्यात् । नापीइ पदानि वाक्यानि वा पौर्वा-पर्येणासम्बन्धानि येनापार्थकः स्यात् । न चावक्कानं येनाप्रति-भा भवेत् । तस्माद्विक्षेपः पृथक् निष्ठदृस्थानमिति सिद्धम् ॥१९॥

स्वपक्षदोबाभ्युपगमात् परपक्षं दोषप्रसङ्गो मता-नुज्ञा (स. २०)॥

व्याचिष्टे यः परेण देशित दोषं स्वपक्षे ऽभ्युपगम्य । कथं ज्ञायते अभ्युपगम्यतः स्वत आह । अनुद्धृत्येति । अन-भ्युपगमे ऽसाबुद्धरेदिति भावः । वार्तिकं किं तु परस्वेनानित-स्टिश्चाद्त्तेनेवर्थः । (५५९।१३) प्रसङ्काविधानाम निग्रहः स्थानित्यन्य इति । यदि पुरुषत्वाच्चोरो ऽहं ततो भवानिप् चोरः स्यात । न च भवत एविभिष्टं तस्माश्वयेवानेकान्तिकत्वामारं हेतुरिति प्रसङ्गविप्ययः तस्मान्नात्मनश्चोरत्वमनेनाभ्युपगतिति मतानुज्ञा नासौ निग्रहस्थानित्यर्थः। निराकरोति एतन्तु न, कस्मान्त्यान्ता वासौ निग्रहस्थानित्यर्थः। निराकरोति एतन्तु न, कस्मान्त्यान्त एव । कृतः ! यत एवासौ उत्तरं कर्तव्ये प्रसङ्गं कर्वोति अत एव निग्रह्यते । यदि हि वादी प्रतिवादिनं म्यात्स-त्यमहं चोर एविति तदा किमनेकान्तिकत्वं अन्तुपात्कर्त्तम्। तस्मान्युरुषत्वं न चोरत्वहेतुः अपि तु परस्वेनाद्वेन सम्बन्ध इत्यु-चरे कर्तव्ये यदुत्तराभासमाह तेन ज्ञापयति नृनमयं सम्यगुत्तरं न जानाति सम्यगुत्तराञ्चानित्रम्वते, तच्चोत्तरापरिज्ञानं मतानु-ज्ञाहारेणोद्धाव्यमनं वतानुकेत्युच्यते ॥ २०॥

निग्रहस्थानपासस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् । (स. २१)॥

व्याचष्टे पर्यमुयोज्यो नामेति । निग्रहस्योपपि प्या-

णतः सिद्धिस्तयेश्यर्थः । एतजु न ताबद्दादिनोद्धावनीयं न हासी
स्वस्वसाधनावध्यमुन्पत्त उद्धावयति, नापि प्रतिवादिना न हानुन्पत्त आत्मानपात्मना निगृह्णाति । अपि तु पर्यनुषोष्ठयं जानानः कस्मादुपेक्षते तस्पात्सभापतिना वादिप्रतिवादिभ्यामनुयुक्तया वा परिषदा तिष्मग्रहस्थानग्रुद्धावनीयम् । अत्र च तस्वनिर्णयावसाने वादे द्वयोरपि निग्रहात्परिषदेव विजयते जल्पवितण्डयोश्च तस्वानपेक्षं पुरुषसामध्यपरीक्षणप्रवृक्तयोः प्रतिवादी
निगृह्यते । साधनाभासवादिना ऽपि बादिना स्कुरता प्रतिवादी
स्ताम्भितो यतः सम्पक्साधनोपन्यासो विहितः । प्रतिवादिन
उत्तराप्रतिपत्तिरमातिभा साधनाभासोपन्यासे च उत्तराप्रतिपत्तिः
पर्यनुयोज्योपेक्षणिति विक्षेषः ।

वार्तिकं नान्यवस्त्रनादित्येके। यत्र मितनादी तृष्णींभवति तत्र तृष्णीम्भावेनैव वादिन उत्तरानर्दतां दर्शय
स्वस्य साधनाभासवादितां सूचयित यत्रास्य दोषोद्धावनं सम्यग्दोषमनुक्ता करोति तत्राप्यसौ दृष्टसुत्तरं ददत्तस्साधनदोषमेव सूचयित । उपदिशन्ति हि दृद्धाः दुष्टे हि
साधने दृष्टोत्तरं देयियित । तस्यादवत्तने उन्यवत्तने वा न पर्यनुयोज्योपेक्षणं नित्रहस्थानसुभयथा उप्पनुपेक्षणादित्यर्थः । द्स्वति तस्त्र नेति । (५६०।१) साधनस्य हि सम्यत्रं दोषं जानन् तमेव सूयात् । सो उयं माप्तावसरो उन्नुवन् विम्नुवन् वा नृनं
न सम्यक्तं दोषं जानाति । निश्चितममाणभावस्य पुरुपस्योङ्गितादिभिराभिनायः सूच्यते न त्वनिश्चितभमाणभावस्य । यथाऽऽहुः।

श्रुतिस्मृत्यतिरेकेण युक्तजल्पाकभाषितम् । तद्यथाश्रुति दृष्टं चेद् दृष्ट्यमेगावधार्यताम् ॥ इति सुद्धक्तं जानानो ऽप्ययं कियर्यमन्यव् अवीतीति ॥२१॥

२१ २३सू०७म०] निरनुयोज्यानुयोगापासिद्यान्तानिहरू ७२३

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुपो-ज्यानुषोगः (सु. २२)

न चायममतिभातो न भिद्यते । सा सुनरामतिपत्तिरियं त्वज्ञत्तरस्यैवोत्तरत्वेन (वि)मतिपत्तिरित महान् विशेषः । अनंनैय सवी जातयो निग्रहस्थानत्वेन संग्रहीता भवन्ति । न च हेत्वर-भासानामितो न भेदः ते हि वादिनो निग्रहस्थानम्यं तु पतिबा-दिन इति महान्विशेषः । अत एव भवतामपि गाथा ।

'असाधनाक्षं वचनपदोषोद्धावनं तयोः।

निग्रहस्थानमन्यत्तु न युक्तमिति नेष्यते इति ॥

अमितभाषा एव मसङ्ग्यातिषेषातिमकाषा अस्यानिस्तुयो-ज्यानुयोगस्य भेदं दर्शयति भाष्यकारः। निम्नहस्थानलखणस्य मिथ्याध्यवसाया समारोपादिसर्थः। सुगमं वार्तिकम् ॥२२॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथात्रसङ्गो ऽपसिद्धा-न्तः (सू. २३)॥

अभ्युपेत्येत्यस्य व्याख्यानं कस्य चिद्धंस्य तथाभाषं प्रतिक्षायित । प्रतिक्षातार्थिनिपययोदित । अभ्युपेतार्थ-विपर्ययोदिति । अभ्युपेतार्थ-विपर्ययोदिति । अभ्युपेतार्थ-विपर्ययोदित्यश्यः । वदेतदिनियमदित्यस्य व्याख्यानम् । तत्र सांख्यीयं सिद्धान्तमाइ । यथा न सदिति । तस्य पर्यायान्तरेण कथनं न सत् इति । नातदात्मानित्यस्य पर्यायान्तरेण विवरणं नासदुत्पद्यत्वहति । सोऽयं सि-द्धान्तः सांख्यानां तपभ्युपेस तद्विपर्ययात्कयापसङ्गाइ स्वपक्षं व्यवस्थापयित । पक्षावस्थानं दर्शयति । एका पक्षतिन्यंकस्योप-छभ्यपानस्यार्थजातस्य युक्तेति भतिक्षा । विकाराणामिति व्यक्तस्यैवानुवादः । अन्वयद्श्वेवादिति हेतः । सदन्वताः नामिति साथम्योदाइरणं तथा यं ऽव्यक्तभेदः सुखादुःखन्वामिति साथम्योदाइरणं तथा यं ऽव्यक्तभेदः सुखादुःखन्वामिति साथम्योदाइरणं तथा यं ऽव्यक्तभेदः सुखादुःखन्वामिति साथम्योदाइरणं तथा यं ऽव्यक्तभेदः सुखादुःखन्वामिति

मोहसमन्वितो गृद्यते इत्युपनवः। निगमनमाह तस्मात्स-मन्वयद्श्रीनाडिश्वव्यक्तस्य केरियपेक्षायामुक्तरं सुखादि-भिरिति। एकप्रकृतिः सर्वे विकार इति सेयं कथा। सिद्धान्तमभ्युपेस्यैबमुक्तवान् सांख्यो नैयायिकेन पर्यनुयु ज्यते। द्षणाय पृच्छचते। अध प्रकृतिर्विकार इति कथं लक्षितव्यमिति । स. एवं नैयायिकेन पृष्टः सांख्य उत्तरमाह यस्यावस्थितस्य मृदादेर्घमीन्तरानवृत्ती शरावविनाशे यदमीन्तरं मणिकादि प्रवर्तते असदेव जायते सा प्रकृति-र्मुदादि। यद्धर्नान्तरं निवर्तते प्रवर्तते वा स विकार इति । एतस्विन्नुदाहरणे ८५सिद्धान्तं योजवति । सोयं प्रति-ज्ञातार्थस्य सिद्धान्तार्थस्य बादी विपर्ययादनियमात्कथां प्रसञ्जयति प्रतिज्ञातः सिद्धान्तः खल्वनेन नासदाविर्भ-वतीति उत्पद्यते न सन्तिरो भवतीति न विनव्यतीति । तथा ऽपि कस्पादनेन सिद्धान्तो बाध्यते अथ सिद्धान्तेनैव कस्मान बाध्यतइत्यत आह। सदसत्राक्षेति । इदं हि लौकिकं प्रमाणसिद्धं सिद्धान्तस्त्वभ्युपगममात्रसिद्धोऽप्रामाणिकः तस्मा-दनेन सिद्धान्तो बलवता बाध्यते । तदेतनमृद्धमीणामपि न स्थादिति । न केवलं प्रेक्षावतां कर्तृणायपि तु स-द्यभाजामप्युत्पादविनाशौ प्रतस्युपरमौ दृश्यमानौ न स्यातामिख-र्थः । एवं मत्यवस्थितः सांख्यो नैयायिकेन पृष्टो यद्यसत आः त्मलाभं सत्थात्महानमभ्युपैति नतोऽस्यापसिद्धा-न्तो भवति । अथ नाभ्युपैति पक्षो ऽस्य न सिद्ध्यति । विकारो सनेन प्रक्षीकृत एक मकृतित्वेन तत्र विकाराणाम-निरूपणात् तदभावे न प्रतिक्वार्थी न च हेत्वर्थः आश्रपासिद्ध-त्वात् । नन्वेवं प्रतिक्वातार्थविरोधित्वात्सतो निरोधस्यासत्थो- त्पादस्य हेत्वाभास एव निग्रहस्थानं भवेत्। श्रीतक्षाविरोधो वेत्याशक्त्र वार्तिककार आह। प्रतिक्षातार्थव्यातिरेकेणोति। न स्रत्रैकपक्षतयो विकाराः एकपक्षतिकत्वादिस्थयं हेतुः साध्याविरुद्धेन व्याप्त उद्धावितो येन विरुद्धो भवेत्। नाप्येकपक्षति-कत्वं विकाराणां श्रव्दतो विरुद्धं समन्वयेन हेतुना येन शितक्षाविरोधो भवेत्। वैभवमात्रेण च प्रतिक्षाहेत्वोविरोध इत्यत्रोक्षं वार्तिककृता स्वसिद्धान्तस्य गोत्वादेनित्यत्वविरोधाद्विरोध इति। अपि च तत्र वस्त्रवता सिद्धान्तन्य गोत्वादेनित्यत्वविरोधाद्विरोध इति। अपि च तत्र वस्त्रवता सिद्धान्तन्य गोत्वादेनित्यत्वविरोधाद्विरोध इति। अपि च तत्र वस्त्रवता सिद्धान्तनानैकान्तिकदेशना बाध्यते इह तु सिद्धान्त एव बाध्यते । दुर्वस्य इत्युदाहरणपौनरुक्तयपपि नास्ति। तस्पाद्यत्र प्रतिक्षार्थेन विरोधः तत्र विरुद्धो हेत्वाभासः प्रतिक्षाविरोधो वा इह तु प्रतिक्षार्थव्यतिरेकेणाध्युपगमान्तरेण विरोध इति पुरुषस्य पूर्वापरविरुद्धार्थाभिधायिनो ऽसामध्यी-किग्रहस्थानं जलपवितण्डयोरिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

हत्वाभासाश्च यथोक्ता (सु. २४)॥

व्याचष्टे हेत्वाभामाश्चेति। यद्यनुक्तपि कि चिद्रविश्वव्यते निग्रहस्थानं तद्यकारेण समुद्धयम्। यथोक्ता इति स्वावयवनिराकरणियामाशङ्कामाह। कि पुनर्लक्षणान्तरयोगाद्धेत्वाभासा निग्रहस्थानतामापद्यन्ते यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वं तेषापेव पत्यक्षादीनामुप्रविश्वसाधनत्वेन स्वक्ष्यमाणानां
प्रमाणत्वं प्रमान्याप्यत्या प्रमेयत्वं स्वक्षणान्तरेण प्रमाणानि प्रमेयत्वमापद्यन्तइति शङ्कायाः सम्भवादत आह भगवान् सूत्रकारः यथोक्ता इति।सकस्वश्वासार्थमुपसंहरति।तहमे प्रमाणाद्य उद्दिष्टा स्वक्षिताः परीक्तिताश्चेति। इतिः शास्त्रपरिसमाप्ती। वार्तिककारः संग्रहाति जातीनां समप्रश्वानामिति। निग्रहस्थानस्क्ष्मणमिति। समासेन जातीनामपि प्रति-

THE MĪMĀMSĀ NYĀYAPRAKĀSA

OF

ĀPADĒVA

With an up-to-date, clear and lucid Commentary by Pandit A. Chinnaswami Sastryji of the Hindu University. This is the first book of its kind in the service of Mimāmsa students and Mimāmsa Scholers by one who has studied the subject according to the Gurukul system. This contains in addition illustration of the plans for Somayāga, and other yāgas, and the instruments used there-in. This is a decided improvement upon the existing commentaries on the subject.

Price Rs. 2.

NYAYA-DARSHANA

The Sütras of Gautama and Bhāsya of Vātsyāyana with two commentaries (1) The Khadyota-by M. M. P. Gāngānāth Jha, M. A., D. litt. Vidyasagara and (2) The Bhāsyachandra-by Raghūttama up to Adhyāya III, Ahnika II Sutra 17 only with notes by Pandit Ambadās Shastri. Edited by M. M. P. Gangānāth Jha M. A., D. Litt. and Pandit Dhundhirāja Shastri Nyāyopādhyāyā fasciculus 1 to 10 price Rs. 10-0-0.

Can be had of-

Jai Krishna Das Gupta, Chaukhamba, Sanskrit Series Office, Vidya Vilas Press, North of Gopalmandir,

Benares City,